

К. МАРКС
1
Ф. ЕНГЕЛЬС

ДРУКУЄТЬСЯ
ЗА ПОСТАНОВОЮ
ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ
КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

ИНСТИТУТ МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА при ЦК КПСС

К. МАРКС
И
Ф. ЭНГЕЛЬС

СОЧИНЕНИЯ

Издание второе

ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
Москва · 1964

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ при ЦК КПРС

К. МАРКС і Ф. ЕНГЕЛЬС

ТВОРИ

ВИДАВНИЦТВО
ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНИ
Київ . 1968

К. МАРКС
I
Ф. ЕНГЕЛЬС

ТОМ

26

ЧАСТИНА

III

К.МАРКС

ТЕОРІЇ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ

(IV ТОМ «КАПІТАЛУ»)

Частина третя (розділи XIX – XXIV)

[РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ]

Т. Р. МАЛЬТУС¹[1] ЗМІШАННЯ КАТЕГОРІЙ ТОВАРУ І КАПІТАЛУ
У МАЛЬТУСА]

[XIII—753] Тут мають бути розглянуті такі твори Мальтуса:

1) «The Measure of Value Stated and Illustrated». London, 1823.

2) «Definitions in Political Economy» etc. London, 1827 (подивитись також цей твір у виданні *Джона Кейзна*, Лондон, 1853 р., з «примітками і додатковими увагами Кейзна»).

3) «Principles of Political Economy» etc. 2nd edition. London, 1836 (перше видання вийшло в 1820 р. або десь тоді, — подивитись).

4) Треба ще взяти до уваги такий твір одного мальтузіанця² (тобто прихильника тих мальтусівських поглядів, які були спрямовані проти рикардівців): «Outlines of Political Economy» etc. London, 1832.

У своєму творі «Observations on the Effects of the Corn Laws» (1814 рік) Мальтус з приводу А. Сміта ще казав:

«Д-ра Сміта, очевидно, привів до цього ходу думки [тобто до твердження, що дійсна ціна хліба завжди лишається незмінною] його звичай розглядати *працю*» (а саме, вартість праці) «як *стандартну міру вартості*, а хліб — як міру праці... Тепер одним з найбільш незаперечних положень політичної економії вважається те, що ні праця, ні який-небудь інший товар не може бути точною мірою дійсної мінової вартості. І це справді впливає уже з самого визначення мінової вартості» [стор. 11—12].

Але в своєму творі 1820 року — «Principles of Political Economy» — Мальтус, висупаючи проти Рикардо, підхопив цю смітівську «стандартну міру вартості», яку сам Сміт ніколи не застосовує там, де він справді рухає науку вперед³. У щойно

цитованій праці про *хлібні закони* Мальтус сам додержувався іншого смітівського визначення вартості — визначення її тією кількістю капіталу (нагромадженої праці) і праці (безпосередньої), яка потрібна для вироблення того чи іншого предмета.

Взагалі не можна не визнати, що як «Principles» Мальтуса, так і два інші згадані вище твори, які повинні були в окремих пунктах докладніше розвинути ці «Principles», значною мірою зобов'язані своїм виникненням тому, що Мальтус заздрих успіхові книги Рікардо ⁴ і намагався знову висунутись на перше місце, яке Мальтус, як спритний плагіатор, по-шахрайському захопив до появи книги Рікардо. До того ж у книзі Рікардо виведення визначення вартості, хоч ще й абстрактне, було спрямоване проти інтересів лендлордів та їх нахлібників, яких Мальтус захищав ще більш безпосередньо, ніж інтереси промислової буржуазії. При цьому не можна заперечувати, що в Мальтуса був певний інтерес до мудрувань в галузі теорії. Проте всі його виступи проти Рікардо — і самий характер цих виступів — були можливі тільки тому, що Рікардо заплутався у всіляких непослідовностях.

У своїх виступах проти Рікардо Мальтус використав як вихідні пункти, з одного боку, питання про виникнення додаткової вартості ⁵, а з другого боку — те трактування, яке Рікардо дав вирівнюванню цін витрат ⁶ у різних сферах застосування капіталу, розглядаючи це вирівнювання як модифікацію самого закону вартості, і те змішання прибутку і додаткової вартості (пряме отожднення їх), яке проходить через усю книгу Рікардо. Мальтус не розплутує ці суперечності і *quidproquo* *, а переймає їх від Рікардо, щоб, спираючись на цю плутанину, спростувати рікардовський основний закон вартості та ін. і піднести своїм покровителям приємні для них висновки.

Заслуга Мальтуса у згаданих трьох його творах полягає, власне кажучи, в тому, що він робить наголос на *нерівному* обміні між капіталом і найманою працею, тоді як Рікардо по суті не пояснює, яким чином з обміну товарів за законом вартості — за вміщенням у них робочим часом — виникає нерівний обмін між капіталом і живою працею, між певною кількістю нагромадженої праці і певною кількістю безпосередньої праці, тобто по суті залишає нез'ясованим походження додаткової вартості (тому що в Рікардо капітал обмінюється безпосередньо на працю, а не на робочу силу). [754] Один з небагатьох пізніших прихильників Мальтуса, *Кейзнов*, у передмові до згада-

* — плутання понять (буквально: прийняття одного за друге). *Ред.*

→ Waltham (S.A.)

1) The theory of value is in itself not a fact
2) The theory of value is in itself not a fact

4) Waltham on the theory of value (1836) (Waltham's theory of value is a theory of value) London 1836

with notes & supplementary remarks on the

1) Waltham's theory of value (1836) London 1836 (Waltham's theory of value)

4) Waltham's theory of value (1836) London 1836 (Waltham's theory of value)

with notes & supplementary remarks on the

2) Waltham's theory of value (1836) London 1836 (Waltham's theory of value)

Waltham's theory of value is a theory of value... that is, the value of a commodity is determined by the amount of labour required to produce it.

Waltham's theory of value is a theory of value... that is, the value of a commodity is determined by the amount of labour required to produce it.

Waltham's theory of value is a theory of value... that is, the value of a commodity is determined by the amount of labour required to produce it.

Waltham's theory of value is a theory of value... that is, the value of a commodity is determined by the amount of labour required to produce it.

Waltham's theory of value is a theory of value... that is, the value of a commodity is determined by the amount of labour required to produce it.

Waltham's theory of value is a theory of value... that is, the value of a commodity is determined by the amount of labour required to produce it.

Waltham's theory of value is a theory of value... that is, the value of a commodity is determined by the amount of labour required to produce it.

Waltham's theory of value is a theory of value... that is, the value of a commodity is determined by the amount of labour required to produce it.

Waltham's theory of value is a theory of value... that is, the value of a commodity is determined by the amount of labour required to produce it.

Waltham's theory of value is a theory of value... that is, the value of a commodity is determined by the amount of labour required to produce it.

Waltham's theory of value is a theory of value... that is, the value of a commodity is determined by the amount of labour required to produce it.

Waltham's theory of value is a theory of value... that is, the value of a commodity is determined by the amount of labour required to produce it.

Перша сторінка третьої частини рукопису К. Маркса «Теорії додаткової вартості» (сторінка 753 в XIII зошиті рукопису 1861—1863 років)

ного вище твору Мальтуса «Definitions» etc. відчуває це і тому каже:

«Обмін товарів і їх розподіл» (заробітна плата, рента, прибуток) «треба розглядати окремо один від одного... Закони розподілу не цілком залежать від тих законів, які стосуються обміну» (Передмова, стор. VI, VII).

В даному випадку це означає не що інше, як те, що співвідношення заробітної плати і прибутку, — обмін капіталу і найманої праці, нагромадженої праці і безпосередньої праці, — не збігається *безпосередньо* з законом обміну товарів.

Коли розглядати *використання вартості* грошей або товару як капіталу, тобто розглядати не їх вартість, а капіталістичне *використання* їх вартості, то ясно, що *додаткова вартість* є не що інше як надлишок тієї праці, якою розпоряджається капітал — товар або гроші, — над кількістю праці, яка міститься в самому цьому товарі, не що інше як неоплачена праця. Крім вміщеної в самому товарі кількості праці (яка дорівнює сумі праці, вкладеної в елементи виробництва, що містяться в товарі, плюс додана до останніх безпосередня праця), товар купує ще й надлишок праці, якого в товарі не було. Цей надлишок утворює додаткову вартість; від його величини залежить міра збільшення вартості капіталу. І ця надлишкова кількість живої праці, на яку обмінюється товар, становить джерело прибутку. Прибуток (точніше — додаткова вартість) виникає не з уречевленої праці, яка нібито обмінюється на свій еквівалент — на рівну кількість живої праці, а з тієї частини живої праці, яка в цьому обміні привласнюється без виплати за неї еквівалента, з неоплаченої праці, що привласнюється капіталом в цьому уявному обміні. Отже, коли залишити осторонь посередні ланки цього процесу, — а Мальтус тим більше має право лишити їх осторонь, що в Рікардо ці посередні ланки відсутні, — коли розглядати тільки фактичний зміст і результат процесу, то збільшення вартості, прибуток, перетворення грошей або товару в капітал постають не через те, що товари обмінюються відповідно до закону вартості, тобто пропорціонально тому робочому часові, якого вони коштують, а скоріше навпаки, через те, що товари або гроші (уречевлена праця) обмінюються на *більшу* кількість живої праці, ніж та, яка в них міститься, або на них затрачена.

Єдиною заслугою Мальтуса у згаданих вище його творах є загострення цього пункту, який виступає у Рікардо менш виразно, бо Рікардо завжди передбачає готовий продукт, який підлягає дільбі між капіталістом і робітником, не спиняючись на тому обміні — на тому опосереднюючому процесі, — який

приводить до цієї діляби. Заслуга ця зводиться потім нанівець внаслідок того, що *використання вартості* грошей або товару як капіталу, а тому і їх *вартість* у специфічній функції капіталу, Мальтус плуває з *вартістю товару* як такого. Тому, як ми побачимо, він у дальшому викладі повертається до безглуздох уявленнє монетарної системи — profit урор expropriation⁷ — і взагалі поринає в найбезвідраднішу плутанину. Таким чином, замість того щоб піти далі, ніж Рікардо, Мальтус у своєму викладі намагається відкинути політичну економію назад не тільки в порівнянні з Рікардо, але навіть порівняно з Смітом та фізіократами.

«В одній і тій самій країні і в один і той самий час мінова вартість тих товарів, які зводяться тільки до праці й прибутку, точно вимірюється кількістю праці, яку одержують в результаті того, що нагромаджена і безпосередня праця, дійсно затрачена на їх виробництво, складається з мінливою сумою прибутків на всі аванси, виражені у праці. Але це неминуче буде тим самим, що й кількість тієї праці, якою може розпоряджатися даний товар» («The Measure of Value Stated and Illustrated», London, 1823, стор. 15—16).

«Праця, якою може розпоряджатися товар, є стандартна міра вартості» (там же, стор. 61).

«Ніде» (до власного твору Мальтуса «The Measure of Value» etc.) «я не зустрічав такого формулювання, що та *кількість праці*, якою звичайно розпоряджається який-небудь товар, повинна представляти і виміряти *затрачену на виробництво цього товару кількість праці* разом з прибутком» («Definitions in Political Economy», London, 1827, стор. 196).

Пан Мальтус хоче відразу включити до визначення *вартості* «прибуток», щоб він безпосередньо впливав з цього визначення, чого немає у Рікардо. Звідси видно, що Мальтус відчуває, в чому полягала трудність.

Крім усього іншого, в нього цілковитим безглуздом є те, що він отожднює *вартість товару* і *використання його вартості* як капіталу. Коли товар або гроші (словом, уречевлена праця) як капітал обмінюються на живу працю, то завжди має місце обмін на [755] більшу кількість праці, ніж уміщено в них самих; і якщо порівняти, з одного боку, товар до цього обміну, а з другого боку — продукт, який утворюється в результаті обміну товару на живу працю, то виявляється, що товар був обмінений на свою власну вартість (еквівалент) плюс надлишок над його власною вартістю, додаткова вартість. Але було б безглуздом говорити на цій підставі, що вартість товару дорівнює його вартості плюс надлишок над цією вартістю. Тому, коли товар обмінюється на інший товар як товар, а не як капітал, обмінюваний на живу працю, то він обмінюється, — оскільки тут має місце обмін на еквівалент, — на таку саму кількість уречевленої праці, яка міститься в самому цьому товарі.

Таким чином, заслуговує на увагу тільки те, що за Мальтусом прибуток безпосередньо у готовому вигляді даний вже у вартості товару і що Мальтусу ясно одне — що товар завжди розпоряджається більшою кількістю праці, ніж у ньому міститься.

«Саме тому, що праця, якою звичайно розпоряджається той чи інший товар, дорівнює праці, дійсно затраченій на виробництво цього товару, з доданням прибутку, саме тому ми маємо право вважати її (працю) «мірою вартості. Отже, коли вважати, що *звичайна вартість товару визначається природними і необхідними умовами його надходження на ринок*, то немає сумніву, що праця, якою він звичайно може розпоряджатися, одна тільки і є мірою цих умов» («Definitions in Political Economy», London, 1827, стор. 214).

«*Елементарні витрати виробництва* — це цілком еквівалентний вираз для умов надходження товару на ринок» («Definitions in Political Economy», edited by Cazenove, London, 1853, стор. 14).

«*Міра умов надходження товару на ринок* — це та кількість праці, на яку обмінюється товар, коли він перебуває в своєму природному і звичайному стані» (там же).

«Кількість праці, якою розпоряджається товар, становить рівно ту кількість праці, що затрачена на його виробництво, плюс прибуток на авансований капітал; через це вона дійсно представляє і виміряє ті природні й необхідні умови надходження товару на ринок, ті елементарні витрати виробництва, які визначають вартість» (там же, стор. 125).

«Хоч попит на який-небудь товар і не відповідає кількості якого-небудь іншого товару, яку покупець першого товару схильний і здатний віддати за нього, він дійсно відповідає *тій кількості праці*, що її покупець дає за товар, і це ось з якої причини: *кількість праці, якою звичайно розпоряджається товар*, точно представляє дійсний попит на нього, бо вона точно представляє *ту сукупну кількість праці і прибутку, що потрібна для надходження цього товару на ринок*, тоді як *фактична* кількість праці, якою в той чи інший момент розпоряджатиметься товар, коли вона відхиляється від *звичайної* кількості, представляє надлишок або недостатність попиту, які викликаються минулими причинами» (там же, стор. 135).

Мальтус має рацію і в цьому. Умови *надходження на ринок*, тобто умови виробництва або, точніше, відтворення товару на основі капіталістичного виробництва полягають в тому, що товар або його вартість (гроші, в які він перетворений) обмінюється в процесі його вироблення або відтворення на більшу кількість праці, ніж міститься в ньому; бо товар виробляється тільки для того, щоб реалізувати прибуток.

Наприклад, фабрикант ситцю продав свій ситець. Умова надходження на ринок нового ситцю полягає в тому, що в процесі відтворення ситцю фабрикант обмінює гроші — мінову вартість ситцю — на більшу кількість праці, ніж уміщено в ситці або представлено в грошах. Бо фабрикант ситцю виробляє ситець як капіталіст. Що він хоче виробити, — це не ситець, а прибуток. Виробництво ситцю є тільки засобом для вироблення

прибутку. Але що з цього виходить? У виробленому ситці міститься більше робочого часу, більше праці, ніж в авансованому ситці. Цей додатковий робочий час — додаткова вартість — представлений також у додатковому продукті, в *більшій* кількості ситцю порівняно з тією, яка була обмінена на працю. Таким чином, частина продукту не є заміщенням того ситцю, який був обмінений на працю, а становить додатковий продукт, що належить фабрикантові. Інакше кажучи, якщо розглядати весь продукт в цілому, то кожний аршин ситцю містить певну частину (або вартість кожного аршина містить певну частину), за яку не сплачено ніякого еквівалента і яка становить *неоплачену* працю. Отже, коли фабрикант продає аршин ситцю по його вартості, тобто обмінює його на гроші або товари, які містять таку саму кількість робочого часу, то він реалізує певну суму грошей або одержує певну кількість товару, які йому нічого не коштують. Бо він продає ситець відповідно не до того робочого часу, що він оплатив, а відповідно до того робочого часу, який в цьому ситці міститься і частина якого [756] фабрикантом не була оплачена. Ситець містить робочий час, що дорівнює, наприклад, 12 шил. З них фабрикант оплатив тільки 8 шил. Він продає товар за 12 шил., якщо продає його по вартості, — і, значить, виграє 4 шил.

**[2] ВУЛЬГАРНА КОНЦЕПЦІЯ «ПРИБУТКУ ОД ВІДЧУЖЕННЯ»
В ПІ МАЛЬТУСІВСЬКОМУ ТРАКТУВАННІ. БЕЗГЛУЗДІСТЬ УЯВЛЕНЬ
МАЛЬТУСА ПРО ДОДАТКОВУ ВАРТІСТЬ]**

Щодо покупця, то він оплачує, згідно з припущенням, за всіх обставин *тільки* вартість ситцю, тобто він дає таку суму грошей, в якій міститься стільки ж робочого часу, скільки і в ситці. Тут можливі три випадки. 1) Покупець є капіталістом. Гроші (тобто вартість товару), якими він платить за ситець, теж містять деяку частину неоплаченої праці. Отже, якщо один продає неоплачену працю, то другий купує на неоплачену працю. Кожний з них реалізує неоплачену працю, один — як продавець, другий — як покупець. 2) Або покупець є самостійним виробником. В такому разі він одержує еквівалент за еквівалент. Чи оплачена праця, яку продавець продає йому в товарі, чи не оплачена — це покупця нітрохи не обходить. Він одержує стільки уречевленої праці, скільки й сам дає. 3) Або, нарешті, покупець є найманим робітником. Так само і в цьому випадку — коли пропустити, що товари продаються по своїй вартості, — він, як і

всякий інший покупець, одержує за свої гроші еквівалент у вигляді товару. Він одержує у вигляді товару стільки ж уречевленої праці, скільки дає у вигляді грошей. Але за ті гроші, які становлять його заробітну плату, він дав більше праці, ніж її міститься в цих грошах. Він компенсував вміщену в них працю і затратив до того ж додаткову працю, яку він віддає безплатно. Отже, він оплатив гроші вище їх вартості, а, значить, оплачує вище вартості також і еквівалент грошей — ситець тощо. Таким чином, для нього як покупця витрати є більшими, ніж для продавця будь-якого товару, хоч в товарі він за свої гроші одержує еквівалент; але в цих грошах він не одержав еквівалента за свою працю: навпаки, у вигляді праці він віддав більше, ніж тільки еквівалент. Виходить, робітник — єдиний покупець, який оплачує всі товари вище їх вартості, навіть у тому разі, коли він купує їх по їх вартості, тому що він купив загальний еквівалент, гроші, такою кількістю праці, яка перевищує їх вартість. Для того, хто продає товар робітникові, ніякого виграшу від цього немає. Робітник платить йому не більше, ніж всякий інший покупець, — він оплачує вартість, створену працею. Капіталіст, що продає робітникові ж вироблений останнім товар, реалізує, правда, при такому продажі прибуток, але це лише такий самий прибуток, який він реалізує, продаючи свій товар всякому іншому покупцеві. Прибуток такого капіталіста — коли товар продається своєму робітникові — виникає не від того, що він продає робітникові товар *вище* його вартості, а від того, що він дійсно перед цим, у процесі виробництва, купив цей товар у робітника *нижче* його вартості.

І от п. Мальтус, у якого використання вартості товару як капіталу перетворюється у вартість товару, цілком послідовно перетворює усіх покупців у найманих робітників, тобто Мальтус змушує всіх покупців обмінювати з капіталістом не товар, а безпосередню працю, і віддавати капіталістові взамін більше праці, ніж *міститься* в товарі, тоді як на ділі, навпаки, прибуток капіталіста утворюється через те, що він *продає* всю вміщену в товарі працю, *оплативши* тільки частину вміщеної в товарі праці. Отже, коли в Рікардо трудність виникає через те, що закон обміну товарів не пояснює безпосередньо обміну між капіталом і найманою працею, а, навпаки, з очевидністю суперечить йому, то Мальтус розв'язує цю трудність тим, що купівлю (обмін) товарів він обертає в обмін між капіталом і найманою працею. Чого Мальтус не розуміє, то це різниці між всією сумою праці, вміщеної в товарі, і сумою оплаченої праці, вміщеної в ньому. Саме ця різниця і є джерелом прибутку. Але далі Мальтус неминуче приходиться до виведення прибутку з того,

що продавець продає товар не тільки *вище* того, що він йому коштує (це робить капіталіст), але й *вище* того, що він коштує, тобто Мальтус повертається до вульгарного погляду на прибуток як на «прибуток од відчуження», який виводить додаткову вартість з того, що продавець продає товар *вище* його вартості (тобто за більшу кількість робочого часу, ніж в ньому міститься). Таким чином, те, що чоловік виграє як продавець одного товару, він втрачає як покупець другого, і зовсім незрозуміло, як шляхом такого загального номінального підвищення цін може у будь-кого вийти будь-який реальний «виграш». [757] Особливо незрозумілим є те, як суспільство *en masse* * може від цього розбагатіти, як це може привести до утворення дійсної додаткової вартості або дійсного додаткового продукту. Недоладне уявлення, безглуздя.

Як ми бачили **, А. Сміт наївно висловлює всі думки, що суперечать одна одній, і через те його вчення стає джерелом, вихідним пунктом для діаметрально протилежних поглядів. Спираючись на положення Сміта, п. Мальтус робить плутану, але основу на правильному чутті й розумінні того, що трудність не розв'язана, спробу протипоставити теорії Рікардо нову теорію і закріпити за собою «перше місце». Перехід від цієї спроби до нікчемного вульгарного погляду відбувається так:

Коли розглядати капіталістичне використання вартості товару, тобто коли розглядати товар в його обміні на живу продуктивну працю, то товар розпоряджається, крім вміщеного в ньому самому робочого часу, — у вигляді того еквівалента, який відтворює робітник, — ще й додатковим робочим часом, що становить джерело прибутку. Якщо ми тепер перенесемо це *використання вартості товару на його вартість*, то кожний покупець товару повинен відноситись до нього як робітник, тобто крім вміщеної в товарі кількості праці повинен при купівлі давати взамін ще деяку додаткову кількість праці. Оскільки всі інші покупці, *крім робітників*, не відносяться до товару як робітники (навіть там, де робітник виступає просто як покупець товару, посередньо зберігається, як ми бачили, та сама корінна відмінність), то доводиться припустити, що хоч вони безпосередньо і не дають більшої кількості праці, ніж та, яка міститься в товарі, але, що одне й те саме, вони віддають вартість, у якій міститься більша кількість праці. За допомогою цієї «більшої кількості праці, або, що одне й те саме, за допомогою вартості, в якій міститься більша кількість праці», і відбувається згада-

* — в цілому. *Ред.*

** Див. цей том, частина I, розділи третій і четвертий. *Ред.*

ний перехід. Отже, справа зводиться по суті ось до чого: вартість товару міститься в тій вартості, яку платить за нього покупець, а ця вартість дорівнює еквіваленту (вартості) товару плюс надлишок над цією вартістю, додаткова вартість. Отже — вульгарний погляд: прибуток виникає, мовляв, тому, що *товар продається дорожче, ніж купується*. Покупець купує його за більшу кількість праці або уречевленої праці, ніж він коштує продавцеві.

Та коли покупець сам є капіталістом, продавцем товару, і ті гроші, на які він купує, представляють тільки проданий ним товар, то справа зводиться лише до того, що обидва продають один одному свої товари надто дорого і таким чином взаємно обдурюють один одного, і притому в однаковій мірі, якщо обидва вони реалізують тільки загальну норму прибутку. Отже, звідки мають взятися такі покушці, які оплачують капіталістові кількість праці, що дорівнює праці, вміщеній в його товарі, плюс прибуток капіталіста? Візьмемо приклад. Товар коштує продавцеві 10 шил. Продавець продає його за 12 шил., тобто він розпоряджається працею не тільки на 10 шил., а ще на 2 шил. більше. Але покупець теж продає свій товар, який коштує 10 шил., за 12 шил. Отже, кожен втрачає як покупець те, що вигадав як продавець. Єдиним винятком є робітничий клас. Бо, оскільки ціна продукту перевищує його витрати, робітники можуть викупити тільки частину продукту, і таким чином друга частина продукту (або ціна цієї другої частини) — це прибуток для капіталіста. Та оскільки прибуток виникає саме через те, що робітники можуть викупити тільки частину продукту, то капіталіст (клас капіталістів) ніколи не може реалізувати свого прибутку через попит [самих тільки] робітників, ніколи не може реалізувати його шляхом обміну всього продукту на заробітну плату, а, навпаки, реалізує його тільки завдяки тому, що *вся заробітна плата робітників обмінюється лише на частину продукту*. Отже, крім самих робітників, потрібні ще інший попит й інші покушці, — інакше ніякого прибутку не могло б виникнути. Звідки беруться ці покушці? Якщо вони самі є капіталістами, самі є продавцями, то відбувається згадане вище самообдурювання класу капіталістів, бо вони номінально взаємно підвищують один для одного ціну своїх товарів і кожен як продавець вигадає те, що він втрачає як покупець. Виходить, *потрібні покушці, які не є продавцями*, щоб капіталіст міг реалізувати свій прибуток, продавати товари «по їх вартості». Звідси потреба в лендлордах, одержувачах пенсій, посадах синекур, попах і под., включаючи їх лакеїв і нахлібників. Як такі «покушці» дістають для себе [758] купівельні

засоби, — як вони спочатку повинні відібрати (без еквівалента) у капіталіста частину його продукту, щоб на відібране таким чином купити знову менше, ніж еквівалент цієї кількості, — цього п. Мальтус не пояснює. В усякому разі, звідси випливає його аргументація на захист якомога значнішого збільшення непродуктивних класів, щоб продавці товарів знаходили ринок, попит для своєї пропозиції. Отже, виходить, що автор памфлета про народонаселення ⁸ проповідує, як умову виробництва, постійне надспоживання і привласнення неробами якомога більшої частини річного продукту. До цієї аргументації, яка неминуче випливає з його теорії, приєднується як дальший довід вказівка на те, що капітал є представником *прагнення до абстрактного багатства*, до *збільшення вартості*, — прагнення, яке, однак, може бути реалізоване тільки завдяки тому, що існує клас покупців, які є представниками *прагнення до витрачання, споживання, марнотратства*, — тобто саме завдяки тому, що є непродуктивні класи, які виступають як покупці, не будучи продавцями.

(3) СПІР МІЖ МАЛЬТУЗІАНЦЯМИ І РІКАРДІАНЦЯМИ У 20-х РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ. СПІЛЬНІ РИСИ В ЇХ ПОЗИЦІЇ ЩОДО РОБІТНИЧОГО КЛАСУ]

На цьому ґрунті у 20-х роках (період від 1820 до 1830 р. взагалі є великою метафізичною епохою в історії англійської політичної економії) зав'язався дивний спір між мальтузіанцями і рікардіанцями. Останні так само, як і мальтузіанці, вважають за необхідне, щоб робітник не привласнював сам свого продукту і щоб частина цього продукту дісталась капіталістові, що повинно бути для нього, робітника, *стимулом до виробництва* і забезпечувати таким чином зростання багатства. Але рікардіанці шаленіють від погляду мальтузіанців, що ленд-лорди, посідачі державних і церковних синекур та ціла юрба бездільної челяді мають спершу забрати собі без ніякого еквівалента частину продукту капіталіста (зовсім так само, як капіталіст чинить з робітниками), щоб потім купити у капіталістів з прибутком для останніх їх власні товари. Рікардіанці, проте, твердять те саме щодо робітників. Для того щоб зросло нагромадження, а разом з ним і попит на працю, робітник — за вченням рікардіанців — повинен якомога більшу кількість свого власного продукту безплатно віддавати капіталістові, щоб той обертав знов у капітал збільшений таким шляхом чистий доход. Цілковитим так само аргументує і мальтузіанець.

У промислових капіталістів, на думку мальтузіанця, треба безплатно відбирати якомога більше у вигляді ренти, податків і т. ін., щоб решту вони могли з прибутком для себе продати нав'язаним їм «учасникам дільби». Робітник не повинен привласнювати свій власний продукт, щоб не втратити стимулу до праці, твердять рікардіанці разом з мальтузіанцями. Промисловий капіталіст [твердять мальтузіанці] повинен частину свого продукту віддавати класам, які тільки споживають — «fruges consumere nati»*, щоб вони знову обміняли з промисловим капіталістом на невідгідних для себе умовах те, що він віддав їм. Інакше капіталіст втратив би стимул до виробництва, який саме і полягає в тому, що капіталіст дістає високий прибуток, продаючи свій товар значно вище його вартості. Згодом ми ще повернемося до цієї кумедної полеміки.

[4] ОДНОБІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СМІТІВСЬКОЇ ТЕОРІЇ ВАРТОСТІ У МАЛЬТУСА. ВИКОРИСТАННЯ НИМ У ПОЛЕМІЦІ ПРОТИ РІКАРДО ХИБНИХ ПОЛОЖЕНЬ СМІТА]

Тепер доведемо насамперед, що Мальтус скочується до зовсім тривіального уявлення.

«Хоч би як багато було проміжних мінових актів, через які повинні проходити товари, — чи відправляють виробники свої товари у Китай, чи продають їх на місці вироблення, — питання про те, чи достатньо є сплачувана за товар ціна, залежить лише від того, чи можуть виробники покрити свої капітали із звичайним прибутком, так щоб мати змогу і далі успішно вести своє діло. Але що являють собою їх капітали? Як зазначає А. Сміт, це — знаряддя, якими працюють, матеріали, що обробляються, і засоби для того, щоб розпоряджатися потрібною кількістю праці».

(І це, вважає Мальтус, — уся праця, затрачена на вироблення товару. Прибуток є надлишок над тією працею, яка зазначеним способом була затрачена на вироблення товару. Отже, на ділі це тільки номінальна надбавка до витрат виробництва товару.) І щоб не лишалося ніякого сумніву, яка його думка, Мальтус із схваленням наводить на підтвердження свого власного погляду такі слова полковника Торренса з його книги «On the Production of Wealth», розділ VI, стор. 349:

«Дійсний понит полягає у здатності й схильності *споживачів* (протилежність між покупцями і продавцями перетворюється тут у протилежність між споживачами і виробниками), [759] «чи шляхом безпосереднього чи опосередненого обміну, давати за товар певну більшу кількість усіх складових частин капіталу, ніж коштувало його виробництво». («Definitions in Political Economy», edited by Cazenove, стор. 70—71).

* — «народжені, щоб споживати плоди» (Горацій, «Послання»). Ред.

А сам п. Кейзнов, видавець, апологет і коментатор мальтусівських «Definitions», каже:

«Прибуток не залежить від того співвідношення, в якому товари обмінуються один на один»

[справа в тому, що коли б розглядався тільки обмін товарів між капіталістами, то, оскільки тут немає обміну між капіталістом і робітниками, які не мають, крім праці, ніякого іншого товару для обміну, теорія Мальтуса виглядала б як абсурдна теза про звичайну взаємну надбавку до ціни, про номінальну накидку на ціни їх товарів. Тому доводиться лишати осторонь обмін товарів і говорити про обмін грошей між такими людьми, які не виробляють ніяких товарів],

«тому що одне й те саме співвідношення обміну може існувати при будь-якій висоті прибутку; але прибуток залежить від того співвідношення, в якому ціна товару перебуває з заробітною платою, або з сумою грошей, яка потрібна для покриття витрат виробництва; від співвідношення, що в усіх випадках визначається тим, наскільки жертва, яку приносить покупець (або кількість праці, яку він віддає) для того, щоб придбати товар, перевищує жертву, яку приносить виробник, щоб постачати товар на ринок» (там же, стор. 46).

Щоб досягти цих чудових результатів, Мальтусу доводиться проробити дуже великі теоретичні маніпуляції. Передусім, приймаючи одну сторону вчення А. Сміта, згідно з якою вартість товару дорівнює кількості праці, що нею товар розпоряджається, або яка розпоряджається ним (або на яку він обмінюється), треба було усунути заперечення, зроблені самим А. Смітом та економістами пізнішого часу, в тому числі й Мальтусом, проти того положення, що *вартість* товару — вартість — може бути мірою вартості.

Твір Мальтуса «The Measure of Value Stated and Illustrated». London, 1823, є справжнім зразком недоумства, яке, одурманюючи само себе казуїстикою, лавірує серед власної внутрішньої плутанини понять; його важкий і безпорадний виклад залишає у наївного і некомпетентного читача враження, що коли читачеві трудно внести ясність в цю плутанину, то причина цієї трудності полягає не в суперечності між плутаниною і ясністю, а в недостатньому розумінні її читачем.

Насамперед Мальтусу треба знову стерти проведене Давидом Рікардо розмежування між «вартістю праці» і «кількістю праці»⁹ і звести до однієї, хибної сторони те переплетення [різних визначень вартості], яке мало місце у Сміта.

«Всяка дана кількість праці повинна мати таку саму вартість, як і та заробітна плата, що розпоряджається нею, або на яку вона фактично

обмінюється» («The Measure of Value Stated and Illustrated», London, 1823, стор. 5).

Мета цієї фрази — ототожнити вислови *кількість праці* і *вартість праці*.

Сама по собі ця фрази виражає просту тавтологію, убогий трюїзм. Оскільки *заробітна плата*, або те, «на що вона» (дана кількість праці) «обмінюється», становить *вартість* цієї кількості праці, то тавтологією є твердження: *вартість* певної кількості праці дорівнює тій *заробітній платі*, або тій масі грошей чи товарів, на яку обмінюється ця праця. Інакше кажучи, це означає не що інше, як те, що мінова вартість певної кількості праці дорівнює мінувій вартості цієї кількості праці, яку інакше називають заробітною платою. Але {залишаючи остеронь те, що на заробітну плату обмінюється безпосередньо не праця, а робоча сила, — саме це змішання і робить можливою неадапту конструкцію} із згаданої тавтології зовсім не виходить, що певна кількість праці дорівнює тій кількості праці, яка міститься в заробітній платі, або в грошах чи товарах, з яких складається заробітна плата. Коли робітник працює 12 годин і одержує як заробітну плату продукт 6 годин, то цей продукт 6-годинної праці становить *вартість*, яка дається за 12 годин праці (бо він становить заробітну плату, товар, що обмінюється на 12 годин праці). Звідси не випливає, що 6 годин праці дорівнюють 12 годинам, або що товар, в якому представлено 6 годин, дорівнює товарові, в якому представлено 12 годин; не випливає, що вартість заробітної плати дорівнює вартості того продукту, в якому представлена праця [що її обміняли на цю заробітну плату]. Це тільки означає, що вартість праці (оскільки вона вимірюється вартістю робочої сили, а не виконаною нею працею), [760] вартість певної кількості праці містить менше праці, ніж вона купує; що тому *вартість товару*, в якому представлена куплена праця, дуже відмінна од вартості тих товарів, на які дана кількість праці була куплена, або які розпоряджаються цією працею.

Пан Мальтус робить прямо протилежний висновок. Оскільки *вартість* даної кількості праці дорівнює її вартості, то звідси, на думку Мальтуса, випливає, що вартість, в якій представлена ця кількість праці, дорівнює вартості заробітної плати. За Мальтусом, звідси, далі, випливає, що безпосередня праця (тобто праця, що лишається після відрахування засобів виробництва), яка поглинена яким-небудь товаром і міститься в ньому, не створює вартості більшої, ніж та, що була сплачена за цю працю; остання тільки відтворює вартість заробітної плати. Вже з цього само собою виходить, що прибуток не можна

пояснити, коли вартість товарів визначається вміщеною в них працею; що, навпаки, його приходиться виводити тоді з якогось іншого джерела, — коли при цьому взагалі виходити з припущення, що вартість товару повинна включати прибуток, що його товар реалізує. Бо затрачена на виробництво товару праця складається 1) з праці, що міститься в машині, яка зношується, а тому знов появляється у вартості продукту, машині тощо, 2) з праці, що міститься у використаній сировині. Обидва ці елементи, стаючи елементами виробництва нового товару, не збільшують, звичайно, через це кількість тієї праці, яка містилася в них до вироблення нового товару. Отже, лишається 3) праця, вміщена у заробітній платі, що була обмінена на живу працю. Але ця праця, за Мальтусом, не більша від тієї уречевленої праці, на яку вона обмінюється. Значить, товар не містить ніякої частки неоплаченої праці, а містить тільки працю, що заміщує еквівалент. Звідси випливає, що, коли б вартість товару визначалася вміщеною в ньому працею, товар не давав би ніякого прибутку. Коли ж він дає прибуток, то це, за Мальтусом, є *надлишок* ціни товару над вміщеною в ньому працею. Виходить, що для того щоб бути продавим по своїй вартості (яка включає прибуток), товар повинен розпоряджатися такою кількістю праці, що дорівнює праці, затраченій на його вироблення, плюс надлишок праці, яка і становить прибуток, що реалізується при продажу товару.

[5] СМІТІВСЬКЕ ПОЛОЖЕННЯ ПРО НЕЗМІННУ ВАРТІСТЬ ПРАЦІ В ІНТЕРПРЕТАЦІ МАЛЬТУСА]

Для того щоб довести, що праця, — не кількість праці, потрібної для виробництва, а праця як товар, — є мірою вартостей, Мальтус, далі, твердить, що

«вартість праці постійна» («The Measure of Value» etc., стор. 29, примітка).

[В цьому немає нічого оригінального, це переказ і дальший розвиток такого положення А. Сміта з 5-го розділу I книги «Багатства народів» (франц. переклад Гарньє, том I, стор. 65—66):

«Завжди і всюди однакова кількість праці повинна мати однакою вартість для робітника, який виконує цю працю. При звичайному здоров'ї, силі й бадьорості і при звичайному умінні й спритності, які він може мати, він завжди повинен віддавати одну й ту саму частку свого дозвілля, своєї свободи, свого щастя. Ціна, яку він виплачує, завжди лишається-

ся незмінною, якою б не була кількість товарів, що він одержує в обмін на ту ціну. Правда, за таку ціну він може купити іноді більше цих товарів, іноді менше, але змінюється тут вартість цих товарів, а не вартість праці, яка купує їх. Завжди і всюди *дорогим* є те, що важко дістати, або придбання чого коштує великої праці, а *дешевим* є те, що легко дістати, або що можна дістати при незначній затраті праці. Таким чином, праця, ніколи не змінюючись у своїй власній вартості, є єдиною дійсною й остаточною мірою, яка завжди і всюди може бути за оцінку і порівняння вартості всіх товарів» [Російський переклад: А. Сміт. Исследование о природе и причинах богатства народов. М. — Л., 1935, том 1, стор. 32—33].

{Далі, те відкриття Мальтуса, яким він так пишається і про яке він твердить, що воно зроблене вперше ним (а саме, положення про те, що вартість дорівнює кількості праці, вміщеній у товарі, плюс кількість праці, яка становить прибуток), це відкриття, напевно, теж є просто-напросто зведенням в одне двох наведених нижче фраз Сміта (Мальтус ніколи не перестас бути плагіатором):

«Дійсна вартість усіх різних складових частин ціни вимірюється кількістю праці, яку можна з них може купити, або дістати в своє розпорядження. Праця вимірює вартість не тільки тієї частини ціни, що зводиться до праці, а й тієї її частини, яка зводиться до *ренти*, і тієї, що зводиться до *прибутку*» (книга I, розділ 6, переклад Гарньє, том I, стор. 100) [Російський переклад, том I, стор. 47].

[761] Відповідно до цього Мальтус каже:

«Коли підвищується попит на працю, то вищий зарібок робітника зумовлений не підвищенням вартості праці, а зниженням вартості того продукту, на який праця обмінюється. А в разі надлишку праці низький зарібок робітника зумовлений підвищенням вартості продукту, а не зниженням вартості праці» («The Measure of Value» etc., стор. 35; пор. також стор. 33—34).

Дуже вдало висміює Бейлі мальтусівське *обгрунтування* положення про те, що *вартість праці* постійна (дальшу аргументацію Мальтуса, не Сміта; а також взагалі положення про незмінну вартість праці):

«Таким самим чином можна було б довести, що будь-який предмет має незмінну вартість.— наприклад, 10 аршинів сукна. Бо, чи даємо ми за 10 аршинів сукна 5 ф. ст., чи 10 ф. ст., сплачувана сума завжди дорівнюватиме по вартості тому сукну, за яке вона сплачується, або, інакше кажучи, щодо сукна вона матиме незмінну вартість. Але те, що дається за річ, яка має незмінну вартість, само мусить бути незмінним; отже, 10 аршинів сукна повинні мати незмінну вартість... Коли ми говоримо, що заробітна плата має незмінну вартість, тому що вона, хоч і змінюється у величині, але розпоряджається однією і тією самою кількістю праці, то таке твердження не більш обгрунтоване, ніж твердження, що *сума*, яка дається за капелюх, має незмінну вартість, бо ця сума, хоч вона

буває то більшою, то меншою, завжди купує капелюх» («A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value» etc., London, 1825, стор. 145—147).

В цьому самому творі Бейлі дуже їдко висміює недоладні, з претензією на глибокодумність, таблиці, якими Мальтус «ілюструє» свою міру вартості.

У своїх «Definitions in Political Economy» (London, 1827), де Мальтус виливає свій гнів з приводу сарказмів Бейлі, він, між іншим, намагається так довести *незмінність вартості праці*:

«Значна група товарів, як, наприклад, сирові продукти, в міру прогресу суспільства підвищується в ціні порівняно з працею, тоді як продукти промисловості знижуються в ціні. Тому не далеким від істини буде твердження, що в середньому та маса товарів, якою в одній і тій самій країні розпоряджається дана кількість праці, не може протягом кількох століть істотно змінюватись» («Definitions» etc., London, 1827, стор. 206).

Так само чудово, як Мальтус доводить «незмінність вартості праці», він доводить і те, що підвищення грошових цін заробітної плати повинно викликати загальне підвищення грошових цін товарів:

«Коли відбувається загальне підвищення заробітної плати, вираженої в грошах, то вартість грошей відповідно знижується; а коли вартість грошей знижується, ...завжди підвищуються ціни товарів» (там же, стор. 34).

Коли вартість грошей в порівнянні з працею знизилась, то треба якраз довести, що підвищилась вартість усіх товарів порівняно з грішми, або що знизилась вартість грошей, виражена не в праці, а в інших товарах. А доказ Мальтуса полягає в тому, що він наперед приймає це за передпосилку.

[6] ВИКОРИСТАННЯ МАЛЬТУСОМ, В ЙОГО БОРОТЬБІ ПРОТИ ТРУДОВОЇ ТЕОРІЇ ВАРТОСТІ, РІКАРДОВСЬКИХ ПОЛОЖЕНЬ ПРО МОДИФІКАЦІЇ ЗАКОНУ ВАРТОСТІ]

Джерелом полеміки *Мальтуса* проти рикардовського визначення вартості були вперше самим Рікардо висунуті положення про ті зміни у мінових вартостях товарів, які, незалежно від кількості праці, затраченої на виробництво цих товарів, викликаються відмінностями в будові капіталу, що впливають з процесу обігу, — різні співвідношення між оборотним і основним капіталом, різна довговічність застосовуваного основного

капіталу, різні періоди обороту оборотного капіталу. Словом, свою полеміку проти Рікардо Мальтус розпочинає з рікардовського змішання ціни витрат з вартістю, оскільки у Рікардо вирівнювання цін витрат, незалежних від кількості праці, що застосовується в окремих сферах виробництва, розглядається як модифікація самої вартості і тим самим спростовується весь принцип. Мальтус підхоплює ці самим Рікардо висунуті проти визначення вартості робочим часом і вперше ним відкриті суперечності не для того, щоб розв'язати їх, а для того, щоб повернутися знову до зовсім безглузких уявлень і щоб *словесне* вираження явищ, які суперечать одне одному, видати за розв'язання суперечностей. Застосування такого ж методу ми побачимо при розгляді розкладу рікардіанської школи — у [Джемса] Мілля і Мак-Куллоха, які намагаються чисто словесно, за допомогою схоластично-безпорадних визначень і розрізень, безпосередньо привести у згоду із загальним законом суперечності йому явища, щоб збутись їх у своїх міркуваннях, причому в результаті таких спроб у цих авторів зникає сама загальна основа.

Наведемо ті місця з праць Мальтуса, де він повертає проти Рікардо той матеріал, який сам Рікардо висунув проти закону вартості:

«Сміт зауважує, що хліб дозріває за один рік, тоді як для вирощення худоби на забій потрібно 4—5 років; тому, коли ми маємо перед собою певну кількість хліба і певну кількість м'яса однакової мінгової вартості, то безперечно, що різниця в сумі прибутку, одержуваного за 3 або 4 додаткові роки з розрахунку п'ятнадцять процентів на затрачений у виробництві м'яса капітал, — що ця різниця, крім усього іншого, компенсує у відношенні до вартості м'яса те, що в ньому міститься далеко менша кількість [762] праці. Таким чином, ми можемо мати два товари однакової мінгової вартості, тоді як нагромаджена і безпосередня праця в одному з них на сорок або п'ятдесят процентів менша, ніж у другому. Це — звичайне явище для багатьох найважливіших товарів всякої даної країни; і коли б прибуток знизився з 15 до 8%, то вартість м'яса порівняно з хлібом знизилася б більш як на 20%» («The Measure of Value» etc., стор. 10—11).

Та оскільки капітал складається з товарів і значна частина товарів, що входять до нього або утворюють його, має таку ціну (отже, мінovu вартість у звичайному розумінні), яка складається не тільки з нагромадженої і безпосередньої праці, а ще й — оскільки ми розглядаємо тільки даний окремий товар — з чисто номінальної накидки на вартість, зумовленої тим, що додається середній прибуток, то Мальтус каже:

«Праця — не єдиний елемент, затрачений на виробництво капіталу» («Definitions», edited by Cazenove, стор. 29).

«Що таке *витрати виробництва?*.. Це — та кількість праці, в її натуральній формі, яка потрібна для вироблення товару і для одержання

споживаних при його виробленні знарядь та матеріалів, *плюс та додаткова кількість праці*, що відповідає звичайному прибуткові на авансований капітал за весь час його авансування» (там же, стор. 74—75).

«З тієї ж причини зовсім не має рації п. Мілль, називаючи капітал нагромадженою працею. Капітал можна було б, мабуть, назвати *нагромадженою працею плюс прибуток*, але його безперечно не можна визначати як саму лише нагромаджену працю, якщо тільки ми не зважимося назвати прибуток працею» (там же, стор. 60—61).

«Цілковитою помилкою було б говорити, що вартість товарів регулюється або визначається потрібною для їх вироблення кількістю праці і капіталу. Цілком правильним буде сказати, що вони регулюються *кількістю праці і прибутку*, потрібними для їх вироблення» (там же, стор. 129).

З цього приводу Кейзнов зауважує у примітці на стор. 130:

«Проти вислову «праця і прибуток» можна заперечити, що це не співвідносні поняття, бо праця є діяльність, а прибуток — результат, перша є причина, а другий — наслідок. Тому п. Сеніор замінив цей вислів висловом «*праця й здержливість*» (а саме, за Сеніором: «Хто обертає свій дохід у капітал, той *утримується від тих утій*, які дало б йому витрачання цього капіталу»)... Треба визнати, проте, що не здержливість, а продуктивне *застосування* капіталу є причиною прибутку».

Чудове пояснення! Вартість товару складається із вміщеної в ньому праці плюс прибуток; з праці, що міститься в ньому, і з праці, що в ньому не міститься, але підлягає оплаті при купівлі товару.

Дальша полеміка Мальтуса проти Рікардо:

«Твердження Рікардо, що в тій самій мірі, в якій підвищується вартість заробітної плати, прибуток знижується, і навпаки, є правильним тільки тоді, коли припустити, що товари, на вироблення яких затрачена одна й та сама кількість праці, завжди мають однакову вартість, — припущення, що є правильним чи не в одному випадку з 500, як це неминуче відбувається внаслідок того, що в міру розвитку цивілізації і техніки кількість застосовуваного основного капіталу весь час зростає, а періоди обороту оборотного капіталу стають все більш різними і нерівними» («Definitions», London, 1827, стор. 31—32). (Те саме місце — на стор. 53—54 видання Кейзнова, де Мальтус дослівно каже так: «Природний стан речей» перекидає рікардовську міру вартості, бо цей стан речей «в міру розвитку цивілізації і техніки має тенденцію невпинно збільшувати кількість застосовуваного основного капіталу і робити періоди обороту оборотного капіталу все більш різними і нерівними».)

«Сам п. Рікардо визнає значні винятки з свого правила; та коли розглянути випадки, які належать до його винятків, тобто ті випадки, де кількості застосовуваного основного капіталу не однакої й мають різну довговічність і де періоди обороту застосовуваного оборотного капіталу різні, то ми побачимо, що випадки ці такі численні, що правило можна вважати винятком, а винятки — правилом» («Definitions», edited by Caze-пове, стор. 50).

**(7) ВУЛЬГАРНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ВАРТОСТІ У МАЛЬТУСА.
ПОГЛЯД НА ПРИБУТОК ЯК НА НАДБАВКУ ДО ВАРТОСТІ ТОВАРІВ.
ПОЛЕМІКА МАЛЬТУСА ПРОТИ РІКАРДОВСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ
ВІДНОСНОЇ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ]**

Відповідно до сказаного раніше Мальтус дає ще й таке визначення вартості ¹⁰:

«Вартість — це оцінка товару, що дається на основі *витрат покупця*, або на основі тієї *жертви*, яку повинен принести покупець, щоб придбати товар, і яка вимірюється *кількістю праці, що дається ним в обмін на цей товар, а бо, що зводиться до того ж самого, тією працею, якою товар розпоряджається*» (там же, стор. 8—9).

Як відмінність між Мальтусом і Рікардо Кейзнов відзначає також ось що:

[763] «Пан Рікардо разом з А. Смітом приймав працю за правильну міру витрат, але він застосовував цю міру тільки до витрат *виробника*... Її однаково можна застосувати і як міру *витрат для покупця*» (там же, стор. 56—57).

Інакше кажучи: вартість товару дорівнює сумі грошей, яку повинен заплатити покупець, а ця сума грошей найкраще оцінюється тією масою простої праці, яка може бути куплена на ці гроші *. Але чим визначається сума грошей, про це тут, звичайно, не сказано ні слова. Перед нами зовсім вульгарне уявлення, яке люди мають про цей предмет у повсякденному житті, — проста тривіальність, пишномовно висловлена. Інакше кажучи, це означає не що інше, як ототожнення *ціни витрат і вартості*, — змішання, яке в А. Сміта і ще більш у Рікардо суперечить їх справжньому аналізу, але яке Мальтус підносить до закону. Отже перед нами те уявлення про вартість, яке властиве філістерові світу конкуренції, що погруз у конкуренції і знає тільки створювану нею видимість. Чим же визначається ціна витрат? Величиною авансованого капіталу плюс прибуток. А чим визначається прибуток? Звідки береться фонд для нього, звідки береться додатковий продукт, в якому представлена ця додаткова вартість? Якщо мова йде тільки про номінальне підвищення грошової ціни, то підвищити вартість товарів — найлегша справа. А чим визначається вартість авансованого капіталу? *Вартістю* вміщеної в ньому праці, каже Мальтус. А чим визначається праця? *Вартістю* тих товарів, на які витрачається заробітна плата. А вартість цих товарів? *Вартістю*

* Мальтус заздалегідь передбачає існування прибутку, щоб потім вимірювати його вартісну масу зовнішньою мірою. Він не зачіпає питання про виникнення і внутрішню можливість прибутку.

праці плюс прибуток. Ми так і не перестаємо обертатися в порочному колі. Припустимо, що робітникові дійсно виплачується вартість його праці, тобто що товари (або сума грошей), які становлять його заробітну плату, дорівнюють вартості товарів (сумі грошей), в яких уречевлюється його праця, так що, одержуючи 100 талерів заробітної плати, він додає до сировини та ін., — словом, до авансованого [постійного] капіталу, — також лише вартість у 100 талерів. В такому разі прибуток може взагалі становити тільки надбавку, яку робить при продажу продавець до *дійсної* вартості товару. Це роблять усі продавці. Отже, оскільки капіталісти обмінюються товарами один з одним, ніхто з них нічого не реалізує через таку надбавку, і менше всього через неї утворюється додатковий фонд, з якого вони могли б черпати свої доходи. Тільки ті капіталісти, товари яких входять у споживання робітничого класу, одержуватимуть дійсний, а не уявний прибуток, бо вони знову ж продають робітникам товар дорожче, ніж купили його у них. Товар, куплений ними у робітників за 100 талерів, вони продають знову ж робітникам за 110 талерів, тобто вони продадуть їм знову тільки $\frac{10}{11}$ продукту, а $\frac{1}{11}$ залишать собі. Але це означає тільки, що з тих, наприклад, 11 годин, протягом яких працював робітник, йому оплачується лише 10 годин, йому дається тільки продукт 10 годин, тоді як одна година, або продукт однієї години, дістається без еквівалента капіталістові. А це ж, у свою чергу, означає, що — у взаємовідносинах з робітничим класом — прибуток виникає через те, що робітничий клас частину своєї праці віддає капіталістам *даром*, що, значить, «кількість праці» не зводиться до того ж самого, що й «вартість праці». Але всі інші капіталісти одержували б прибуток тільки в уяві, тому що в них не було б такого виходу.

Як мало зрозумів Мальтус вихідні положення Рікардо, як він зовсім не розуміє, що одержання прибутку можливе іншим шляхом, без надбавки до вартості, разуче показує, між іншим, таке місце:

«Можна визнати, що спочатку товари, коли їх відразу ж виготовляли і відразу ж пускали в ужиток, були результатом самої тільки праці і що тому їх вартість визначалася кількістю цієї праці; але зовсім не можна думати, що такі товари *вживались як капітал* при виробництві інших товарів без того, щоб капіталіст на певний час не позбавлявся можливості користуватись авансованим ним капіталом і щоб він не вимагав за це винагорода у вигляді прибутку. На ранніх стадіях розвитку суспільства, коли капіталів, авансованих на виробництво товарів, було порівняно мало, ця винагорода була високою і внаслідок високої норми прибутку вона дуже впливала на вартість таких товарів. На пізніших стадіях розвитку суспільства прибуток робить сильний вплив на вартість капіталу і товарів внаслідок значного зростання кількості застосовуваного основного капіта-

ду і внаслідок збільшення того строку, на який авансується значна частина оборотного капіталу, поки він заміщується капіталістові з виручки. *В обох випадках на те співвідношення, в якому товари обмінюються один на один, істотно впливає різна кількість прибутку* («Definitions», edited by Cazenove, стор. 60).

Встановлення поняття *відносної* заробітної плати — одна з найбільших заслуг Рікардо. Суть справи в тому, що *вартість заробітної плати* (а тому й *прибутку*) цілком залежить од відношення тієї частини робочого дня, протягом якої *робітник працює на самого себе* (для вироблення або відтворення своєї заробітної плати), до тієї частини його робочого часу, яка належить капіталістові. З економічного погляду це дуже важливо; по суті, це — тільки інший вираз правильної теорії додаткової вартості¹¹. Далі, це важливо для розуміння соціальних відносин обох [764] класів. Мальтус відчуває, що тут щось не так, і це примушує його виступити з запереченнями:

«До пана Рікардо я не зустрічав жодного автора, що вживав би колинебудь термін *заробітна плата*, або дійсна заробітна плата, в такому розумінні, яке має на увазі деяку *пропорцію*».

(Рікардо говорить про *вартісний* вираз заробітної плати, який справді виявляє себе і як частина продукту, що припадає на долю робітника¹².)

«*Прибуток* дійсно має на увазі деяку пропорцію; і *норма прибутку завжди справедливо виражалась у процентах до вартості авансованого капіталу*».

{Щб Мальтус розуміє під *вартістю авансованого капіталу*, сказати дуже важко, а для нього самого навіть і неможливо. За Мальтусом, вартість товару дорівнює вміщеному в товарі авансованому капіталові плюс прибуток. Та оскільки авансований капітал складається, крім безпосередньої праці, ще і з товарів, то вартість авансованого капіталу дорівнює вміщеному в ньому авансованому капіталові плюс прибуток. Таким чином, прибуток дорівнює прибуткові на авансований капітал плюс прибуток на прибуток. І так in infinitum*.)

«Але щодо заробітної плати, то її підвищення або зниження завжди розглядали не в залежності від тієї *пропорції*, в якій вона може перебувати до всього продукту, що одержується завдяки певній кількості праці, а в залежності від більшої або меншої кількості певного продукту, що його одержує робітник, або залежно від того, чи дає цей продукт більше чи менше влади розпоряджатися предметами необхідності й комфорту» («Definitions», London, 1827, стор. 29—30).

* — до безконечності. *Ред.*

Оскільки при капіталістичному виробництві безпосередньою метою є *мінова вартість* — збільшення мінової вартості, — то важливо знати, як її вимірювати. Оскільки вартість авансованого капіталу виражається в грошах (дійсних або рахункових), то ступінь цього збільшення вимірюється щодо грошової величини самого капіталу, і за масштаб береться капітал (сума грошей) певної величини — 100.

«Прибуток на капітал», — каже Мальтус, — «полягає в різниці між вартістю авансованого капіталу і тією вартістю, яку має товар, коли його продають або споживають» («Definitions», London, 1827, стор. 240—241).

[8] НЕВІДПОВІДНІСТЬ МІЖ ПОГЛЯДАМИ МАЛЬТУСА НА ПРОДУКТИВНУ ПРАЦЮ ТА НАГРОМАДЖЕННЯ І ЙОГО ТЕОРІЮ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ]

[a] ПРОДУКТИВНА І НЕПРОДУКТИВНА ПРАЦЯ

«Доход витрачається для безпосереднього підтримання життя й одержання утіх, а капітал витрачається, щоб одержати прибуток» («Definitions», London, 1827, стор. 86).

«Робітник і домашній слуга являють собою два знаряддя, якими користуються для зовсім різних цілей: перший повинен допомагати здобувати багатство, другий повинен допомагати споживати його» (там же, стор. 94) ¹³.

Вдалим є таке визначення продуктивного робітника:

«Продуктивний робітник — це такий робітник, який *безпосередньо збільшує багатство свого хазяїна*» («Principles of Political Economy» [2nd edition], стор. 47 [примітка]).

З цим треба зіставити ще таке місце:

«Єдине продуктивне споживання у власному значенні слова — це споживання і знищення багатства капіталістами з метою відтворення... Робітник, що працює в капіталіста, ту частину своєї заробітної плати, яку він не зберігає, споживає, звичайно, як дохід для підтримання свого життя і для одержання утіх, а не як капітал з метою виробництва. *Він є продуктивним споживачем для особи, що застосовує його працю, і для держави, але, кажучи точно, не для самого себе*» («Definitions», edited by Cazenove, стор. 30).

[б] НАГРОМАДЖЕННЯ

«Жоден політико-економ нашого часу не може під *заощадженням* розуміти просте нагромадження цінностей; а коли не говорити про цю обмежену і цілком даремну операцію, то термін «заощадження» у відношенні до національного багатства може вживатися тільки в тому розумінні, яке

постає від різного застосування того, що заощаджується, на основі реальної відмінності, яка існує між різними видами праці, що наймається на заощаджувані кошти» («Principles of Political Economy» [2nd edition], стор. 38—39).

«Нагромадження капіталу — це застосування частини доходу як капіталу. Тому капітал може зростати без збільшення наявного майна, або багатства» («Definitions», edited by Cazenove, стор. 11).

«Коли серед робітничого класу країни, яка залежить головним чином від промисловості й торгівлі, значне поширення дістають благородні звички щодо шлюбу, то це може пошкодити такій країні» («Principles of Political Economy» [2nd edition], стор. 245).

І це каже проповідник запобіжних заходів проти перенаселення!

«Потреба в предметах необхідності — ось що головним чином спонукає робітничий клас виробляти предмети розкоші; коли б цей стимул був усунутий або значно ослаблений, так що предмети необхідності можна було б одержувати при дуже невеликій затраті праці, то ми мали б усі підстави думати, що виробництву предметів комфорту приділялося б не більше часу, а менше» («Principles of Political Economy» [2nd edition], стор. 334).

Але найважливішим в устах теоретика перенаселення є таке висловлення:

«Оскільки з самої природи народонаселення випливає, що приріст робітничого населення не може бути доставлений на ринок, для задоволення зростаючого попиту, раніше, як через 16—18 років, тоді як перетворення доходу в капітал шляхом заощаджень може відбуватися значно швидше, то країна весь час стоїть перед загрозою, що фонди для утримання праці зростатимуть швидше, ніж населення» (там же, стор. 319—320).

[765] Кейзов слухно зауважує:

«Якщо капітал вживається на авансування робітникам їх заробітної плати, це нічого не додає до фондів для утримання праці, а просто зводиться до застосування певної частини цих уже існуючих фондів для цілей виробництва» («Definitions in Political Economy», edited by Cazenove, стор. 22, примітка).

[9] ПОСТІЙНИЙ І ЗМІННИЙ КАПІТАЛ [В МАЛЬТУСІВСЬКОМУ РОЗУМІННІ]

«Нагромаджена праця» (слід було б, власне, сказати: матеріалізована праця, уречевлена праця) «є праця, затрачена на виробництво сировини і знарядь, що застосовуються при виробленні інших товарів» («Definitions in Political Economy», edited by Cazenove, стор. 13).

«Говорячи про працю, затрачену на виробництво товарів, працю, затрачену на виробництво необхідного для їх вироблення капіталу, слід було б називати нагромадженою працею — на відміну від безпосередньої праці, що застосовується останнім капіталістом» [тобто на останній стадії вироблення товару] (там же, стор. 28—29).

Звичайно, дуже важливо проводити це розрізнення. Але в Мальтуса воно залишається зовсім безплідним.

Мальтус робить спробу додаткову вартість або принаймні її норму (що він, між іншим, завжди плутає з прибутком і нормою прибутку) трактувати як відношення до змінного капіталу, до тієї частини капіталу, яка затрачається на *безпосередню працю*. Але в Мальтуса спроба ця — зовсім дитяча, та іншою вона й не могла бути при його погляді на вартість. У своїх «Principles of Political Economy» [2nd edition] він говорить:

«Припустимо, що капітал затрачений тільки на заробітну плату. 100 ф. ст. затрачено на безпосередню працю. Коли виручка на кінець року становить 110, 120 або 130 ф. ст., то очевидно, що в кожному з цих випадків прибуток *визначатиметься величиною тієї частини вартості сукупного продукту, яка потрібна для оплати застосованої праці*. Коли вартість продукту на ринку дорівнює 110, то частина, потрібна для оплати робітників, дорівнюватиме $\frac{10}{11}$ вартості продукту, а прибуток становитиме 10%. Коли вартість продукту 120, то частка, яка припадає на оплату праці, дорівнюватиме $\frac{10}{12}$, а прибуток становитиме 20%; коли вартість продукту 130, то частина, потрібна для оплати авансованої праці, дорівнює $\frac{10}{13}$, а прибуток становить 30%. Тепер припустимо, що капітал, авансований капіталістом, складається не тільки з праці. *Каніталіст сподівається однакової вигоди від усіх авансованих ним частин капіталу*. Припустимо, що $\frac{1}{4}$ авансованої суми затрачається на оплату праці (безпосередньої); $\frac{3}{4}$ складаються з нагромадженої праці і прибутку, а також тих добавок до нього, які викликані існуванням рент, податків та інших виплат. В такому разі цілком правильним буде твердження, що *прибуток капіталіста змінюється разом із зміною вартості цієї $\frac{1}{4}$ його продукту в порівнянні з кількістю застосованої праці*. Наприклад, фермер затрачає у землеробстві 2 000 ф. ст., в тому числі 1 500 на насіння, утримання коней, зношування свого основного капіталу, проценти на свій основний і оборотний капітал, ренту, десятину, податки та ін. — і 500 на безпосередню працю, а його виручка наприкінці року становить 2 400 ф. ст. Прибуток такого фермера становитиме 400 на 2 000 ф. ст., тобто 20%. І так само ясно, що *коли ми візьмемо $\frac{1}{4}$ вартості продукту, тобто 600 ф. ст., і порівняємо її з сумою, сплаченою у вигляді заробітної плати за безпосередню працю, то в результаті буде точно така сама норма прибутку*» (стор. 267—268).

Мальтус впадає тут в лорд-дендрієризм¹⁴. Він хоче (неясне чуття йому підказує, що додаткова вартість, а тому й прибуток, перебуває у певному відношенні до змінного капіталу, який затрачається на заробітну плату капіталу) довести, що «прибуток визначається величиною тієї частини вартості сукупного продукту, яка потрібна для оплати застосованої праці». Спочатку він міркує остільки правильно, оскільки припускає, що весь капітал складається із змінного капіталу, з капіталу, який затрачається на заробітну плату. В цьому разі прибуток і додаткова вартість справді тотожні. Але й тут Мальтус обмежується зовсім безглуздим зауваженням. Якщо затрачений капітал дорівнює 100, а прибуток — 10%, то вартість продукту дорівнює 110, при-

буток становить $\frac{1}{10}$ затраченого капіталу (отже, 10 % у відношенні до нього) і $\frac{1}{11}$ вартості сукупного продукту, куди Мальтус включив уже вартість самого прибутку. Таким чином, прибуток становить $\frac{1}{11}$ вартості сукупного продукту, а авансований капітал становить $\frac{10}{11}$ цієї вартості. Те, що 10% прибутку можуть бути у відношенні до вартості сукупного продукту виражені так, що частина вартості сукупного продукту, яка не складається з прибутку, дорівнює $\frac{10}{11}$ сукупного продукту, або що продукт, який має вартість у 110 ф. ст. і включає 10% прибутку, містить затрати в розмірі $\frac{10}{11}$ своєї вартості, на які й одержано цей прибуток, — це блискуче математичне міркування так тішить Мальтуса, що він повторює таке ж обчислення на прикладах з прибутком у 20, 30 і т. д. процентів. Досі ми, як і раніше, маємо лише тавтологію. Прибуток — це процентне відношення до затраченого капіталу; вартість сукупного продукту містить вартість прибутку, а затрачений [766] капітал є вартість сукупного продукту мінус вартість прибутку. Отже, $110 - 10 = 100$. Але 100 становить $\frac{10}{11}$ від 110. Однак підемо далі.

Візьмемо капітал, який складається не тільки із змінного, а й з постійного капіталу. «Капіталіст сподівається однакової вигоди від усіх авансованих ним частин капіталу». Правда, це суперечить тільки що висунутому твердженню, що прибуток (слід було сказати: додаткова вартість) визначається відношенням до затраченого на заробітну плату капіталу. Але яке це має значення? Мальтус не така людина, що стала б суперечити «сподіванням» або уявленням «капіталіста». Але тут він побив рекорд. Візьмемо капітал у 2 000 ф. ст., причому $\frac{3}{4}$ його, або 1 500 ф. ст., становлять постійний капітал, а $\frac{1}{4}$, або 500 ф. ст., — змінний капітал. Прибуток = 20%. Тоді прибуток становитиме 400, а вартість продукту $2\,000 + 400 = 2\,400$ ф. ст.¹⁵ Візьмемо [каже далі Мальтус] $\frac{1}{4}$ сукупного продукту. Вартість цієї чверті дорівнює 600 ф. ст. Одна чверть затраченого капіталу дорівнює 500 ф. ст., тобто тій частині всього авансованого капіталу, яка затрачена на заробітну плату, а 100 ф. ст. становлять одну чверть прибутку і дорівнюють тій частині сукупного прибутку, що припадає на всю суму виплаченої капіталістом заробітної плати. І це, на думку Мальтуса, має доводити, «що прибуток капіталіста змінюється разом із зміною вартості цієї $\frac{1}{4}$ його продукту в порівнянні з кількістю застосованої праці». Насправді це тільки доводить, що прибуток певної процентної норми, наприклад у 20%, на даний капітал, наприклад у 4 000 ф. ст., утворює прибуток у 20% на кожну окрему частину цього капіталу, що являє собою тавтологію. Але

це зовсім не є доказом наявності якогось певного, *особливого*, специфічного відношення цього прибутку до тієї частини капіталу, що затрачається на заробітну плату. Коли я візьму замість $\frac{1}{4}$, як це зробив п. Мальтус, $\frac{1}{24}$ сукупного продукту, тобто 100 ф. ст. (з 2 400 ф. ст.), то ці 100 ф. ст. також містять 20% прибутку, інакше кажучи: $\frac{1}{6}$ цієї суми становить прибуток. Капітал в такому разі становив би $83\frac{1}{3}$ ф. ст., а прибуток — $16\frac{2}{3}$ ф. ст. І якби ці $83\frac{1}{3}$ ф. ст. дорівнювали, наприклад, вартості одного коня, застосованого у виробництві, то за Мальтусом було б доведено, що прибуток змінюється разом із зміною вартості коня, або разом з такою частиною сукупного продукту, яка у $28\frac{4}{5}$ раз менша від цілого.

Таким убогим є Мальтус там, де він стає на власні ноги і не має можливості вчинити плагіат у Таунсенда, Андерсона або у кого-небудь ще. Вартий уваги, по суті (залишаючи осторожний характерне для цього суб'єкта), його неясний здогад про те, що додаткову вартість слід обчислювати на ту частину капіталу, яка затрачається на заробітну плату.

{При даній нормі прибутку *сукупний прибуток*, маса прибутку, завжди залежить од величини авансованого капіталу. А нагромадження визначається тоді тією частиною цієї маси, яка знов обертається в капітал. Але ця частина, оскільки вона дорівнює сукупному прибуткові мінус спожитий капіталістом доход, залежатиме не тільки від вартості цієї маси, а й від дешевини тих товарів, які капіталіст може на неї купити — почасти від дешевини товарів, що входять у його споживання, в його доход, почасти від дешевини товарів, що входять у постійний капітал. Оскільки норма прибутку передбачається тут даною, то цілком так само передбачається даною і заробітна плата.}

[10] МАЛЬТУСІВСЬКА ТЕОРІЯ ВАРТОСТІ [ДОДАТКОВІ УВАГИ]

За Мальтусом, вартість праці ніколи не змінюється (це перейшло від Адама Сміта), змінюється тільки вартість товару, який я одержую за працю *. Нехай в одному випадку заробітна плата становить 2 шил. за робочий день, в другому — 1 шил. У першому випадку за той самий робочий час капіталіст дає вдвоє більше шилінгів, ніж в другому. Але в другому випадку за той самий продукт робітник віддає вдвоє більше праці, ніж у першому випадку, тому що в другому випадку він віддає ці-

* Див. цей том, частина III, стор. 18—20. Ред.

лий робочий день за 1 шил., а в першому — тільки половину робочого дня. Пан Мальтус бачить тільки те, що капіталіст дає за одну й ту саму працю то більше, то менше шилінгів. Він не бачить, що і робітник у цілковитій відповідності з цим віддає за певний продукт то більше, то менше праці.

«Давати більше продукту за певну кількість праці або одержувати більше праці за певну кількість продукту, — на його» (Мальтуса) «погляд, одне й те саме. А тимчасом кожен подумав би, що це якраз протилежні речі» («Observations on certain Verbal Disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply». London, 1821, стор. 52).

Дуже слушно у цьому ж творі («Observations on certain Verbal Disputes» etc. London, 1821) відмічено, що праця як міра вартості — в тому розумінні, в якому її тут бере Мальтус, додержуючись однієї з концепцій А. Сміта, — могла б цілком так само служити мірою вартості, як і всякий інший товар, і що вона, праця, не була б в цьому розумінні такою хорошою мірою, якою справді є гроші. Тут взагалі мова могла б іти тільки про міру вартостей в тому розумінні, в якому мірою вартості є гроші.

[767] Взагалі треба мати на увазі, що *міра вартостей* (в розумінні грошей) ніколи не буває тим, що робить товари порівнянними один з одним, — див. першу частину мого твору, стор. 42—43¹⁶.

«Навпаки, тільки порівнянність товарів як уречевленого робочого часу робить золото гіршим».

Як вартості, товари являють собою щось *єдине*, вони — всього тільки вирази однієї і тієї самої єдиної субстанції — суспільної праці. *Міра вартості* (гроші) вже передбачає їх як вартості і відноситься тільки до виразу й величини цієї вартості. *Міра вартості* товарів завжди відноситься до перетворення вартостей у ціни, вона вже передбачає вартість.

Ось те місце в «Observations», яке малося на увазі вище:

«Пан Мальтус говорить: В *одному й тому самому* місці і в *один і той самий* час ті різні кількості поденої праці, якими можуть розпоряджатися різні товари, будуть точно відповідати відносним мінним вартостям цих товарів, і навпаки»¹⁷. Коли це правильно щодо праці, то це цілком так само правильно і щодо будь-якої іншої речі» («Observations on certain Verbal Disputes», стор. 49). «Гроші в один і той самий час і в одному й тому самому місці дуже добре функціонують як міра вартостей... Але це» (тобто положення Мальтуса), «мають, *не* правильне щодо праці. Праця не є міра навіть в один і той самий час і в одному й тому самому місці. Візьmemo таку кількість хліба, яка в один і той самий час і в одному й тому самому місці дорівнює за вартістю певному брильянту; чи будуть хліб

і брильянт, якщо вони сплачуються за працю в їх натуральній формі, розпоряджатися однаковою кількістю праці? Можуть сказати: не будуть, але брильянт купує гроші, за допомогою яких можна дістати в своє розпорядження таку саму кількість праці... Такий метод визначення вартості недоцільний, бо його можна застосовувати тільки при умові, що його *виправляють* за допомогою іншого методу, який він нібито замінив. Ми можемо тільки зробити висновок, що хліб і брильянт розпоряджаються однаковою кількістю праці *тому*, що вони мають однакову вартість у грошах. А нам пропонували зробити той висновок, що дві речі мають однакову вартість тому, що вони розпоряджаються однаковими кількостями праці (там же, стор. 49—50).

**[11] НАДВИРОБНИЦТВО, «НЕПРОДУКТИВНІ
СПОЖИВАЧІ» І Т. ІН. [ЗАХИСТ МАЛЬТУСОМ МАРНОТРАТСТВА
«НЕПРОДУКТИВНИХ СПОЖИВАЧІВ»
ЯК ЗАСОБУ ПРОТИ НАДВИРОБНИЦТВА]**

З теорії вартості Мальтуса впливає все його вчення про необхідність постійного зростання непродуктивного споживання, яке з такою настирливістю викладав цей проповідник теорії перенаселення (перенаселення, що створилося від нестачі життєвих засобів). Вартість товару дорівнює вартості авансованих матеріалів, машин тощо плюс кількість вміщеної в ньому *безпосередньої* праці, що в Мальтуса оголошується рівною *вартості* вміщеної в товарі заробітної плати плюс надбавка прибутку до всіх цих авансів відповідно до рівня загальної норми прибутку. Ця номінальна надбавка до ціни товару й утворює, за Мальтусом, прибуток і є умовою пропозиції, тобто відтворення товару. Всі ці елементи утворюють *ціну для покупця* на відміну від *ціни для виробника*, а ціна для покупця і є дійсна вартість товару. Тепер постає питання, яким чином реалізується ця ціна? Хто має її платити? І з якого фонду вона має бути сплачена?

Аналізуючи погляди Мальтуса, ми повинні провести таке розмежування (чого він сам не зробив). Одна частина капіталістів виробляє товари, які *безпосередньо* входять у споживання робітника; друга частина виробляє товари, які входять у це споживання або *тільки посередньо* (оскільки вони, як сировина, машини і т. ін., входять у капітал, потрібний для виробництва предметів необхідності), або ж *зовсім не входять у споживання* робітника, тому що вони входять тільки в доход неробітників.

Отже, розглянемо спочатку капіталістів, які виробляють предмети, що входять у споживання робітників. Ці капіталісти не тільки купують працю робітників, а й продають робітникам вироблений ними продукт. Якщо кількість праці, що

додається робітником, коштує 100 талерів, то капіталіст виплачує робітникові 100 талерів. І це [за Мальтусом] єдина вартість, яку куплена капіталістом праця додає до сировини та ін. Таким чином, робітник одержує вартість своєї праці і віддає капіталістові взамін тільки еквівалент цієї вартості. Але хоч номінально робітник одержує цю вартість, на ділі він одержує менше товарів, ніж він виробив. На ділі йому повертають тільки частину його праці, уречевленої в продукті. А саме, припустимо заради спрощення, як це часто робить сам Мальтус, що капітал складається тільки із затраченого на заробітну плату капіталу. Коли 100 талерів авансовано робітникові, щоб виробити товар, і ці 100 талерів є *вартістю* купленої праці і єдиною вартістю, яку ця праця додає до продукту, то капіталіст, все-таки, продає цей товар за 110 талерів, і робітник на 100 талерів може викупити тільки $\frac{10}{11}$ продукту; $\frac{1}{11}$ продукту — вартість у 10 талерів або маса додаткового продукту, в якому представлена ця додаткова вартість у 10 талерів, — дістається капіталістові. Якщо капіталіст продає товар за 120 талерів, то робітник одержує тільки $\frac{10}{12}$, а капіталіст $\frac{2}{12}$ продукту і його вартості. Якщо капіталіст продає товар за 130 талерів (30%), то робітник одержує тільки $\frac{10}{13}$, а капіталіст $\frac{3}{13}$ продукту. Якщо капіталіст продає з надбавкою у 50%, тобто за 150 талерів, то робітник одержує $\frac{2}{3}$, а [768] капіталіст $\frac{1}{3}$ продукту. Чим вища ціна, по якій капіталіст продає свій товар, тим менша частка робітника, тим більша власна частка капіталіста у вартості продукту, а значить і в кількості продукту, тим меншу частину вартості продукту або самого продукту може робітник викупити за вартість своєї праці. Справа нітрохи не змінюється в тому разі, коли крім змінного капіталу авансується ще і постійний капітал, наприклад, крім 100 талерів на заробітну плату авансується ще 100 талерів на сировину та ін. В цьому разі, при нормі прибутку в 10%, капіталіст продає товар не за 210 талерів, а за 220 (з яких постійний капітал становить 100 талерів, а продукт [безпосередньої] праці — 120 талерів). [«Nouveaux Principes» etc. Сісмонді вперше з'явилися у 1819 році *.]

В розгляданому випадку, в *категорії капіталістів А*, яка виробляє предмети, що безпосередньо входять у споживання робітників, тобто предмети необхідності, ми маємо, значить, такий стан речей, коли шляхом номінальної надбавки до ціни товару, — нормальної надбавки прибутку до ціни авансованого капіталу, — дійсно створюється додатковий фонд для капіталіста, бо цим круглим шляхом капіталіст повертає робітникові

* Див. цей том, частина III, стор. 45—46. Ред.

тільки частину його продукту, а другу частину привласнює собі. Але такий результат виходить не завдяки тому, що капіталіст продає робітникові весь продукт по підвищеній ціні, а завдяки тому, що саме підвищення вартості продукту позбавляє робітника можливості викупити на свою заробітну плату весь продукт, дозволяючи йому викупити тільки частину цього продукту. Звідси зрозуміло, що попит робітника ніколи не може бути достатнім для того, щоб реалізувати надлишок купівельної ціни над витратами виробництва [cost price]¹⁸, — тобто прибуток і «вартість» товару. Навпаки, фонд прибутку існує тільки тому, що робітник не може на свою заробітну плату викупити весь свій продукт, тобто тому, що його попит не відповідає пропозиції. Таким чином, капіталіст категорії *A* має певну кількість товару певної вартості (в даному разі — у 20 талерів), яка йому не потрібна для заміщення капіталу і яку він може частково витратити як доход, частково вжити для нагромадження. Нотабене: скільки капіталіст має в своїх руках такого фонду, залежить од вартісної надбавки до витрат виробництва, яку він зробив і яка визначає пропорцію, в якій сукупний продукт ділиться між капіталістом і робітником.

Перейдемо тепер до *категорії капіталістів B*, що постачає категорії *A* сировину, машини і т. ін. — словом, постійний капітал. Категорія *B* може продавати свої продукти *тільки* категорії *A*, бо вона не може продавати свої власні товари ні робітникам, яким нічого робити з капіталом (сировиною, машинами і т. ін.), ні капіталістам, які виробляють предмети розкоші (тобто все те, що не є предметами необхідності, не входить у звичайне споживання робітничого класу), ні таким капіталістам, котрі виробляють постійний капітал, потрібний для виробництва предметів розкоші.

Вище ми бачили, що в капіталі, авансованому категорією *A*, є 100 талерів для постійного капіталу. Фабрикант цього постійного капіталу, коли норма прибутку становить 10%, виробив його при витратах виробництва в $90^{10/11}$ талера, а продає за 100 талерів ($90^{10/11} : 9^{1/11} = 100 : 10$). Отже, він одержує свій прибуток за рахунок категорії *A*. І тому він одержує з продукту категорії *A*, що продається за 220 талерів, свої 100 талерів, а не тільки $90^{10/11}$, на які він, припустимо, купує безпосередню працю. *B* одержує свій прибуток зовсім не від своїх робітників, продукт яких вартістю в $90^{10/11}$ талера він не може продати їм же за 100 талерів, тому що вони взагалі нічого в нього не купують. Проте у робітників категорії *B* усе цілком так само, як і в робітників категорії *A*. За $90^{10/11}$ талера вони одержують таку кількість товару, яка має вартість у $90^{10/11}$ талера тільки номі-

нально, бо кожна частина продукту *A* рівномірно підвищена в ціні, або кожна частина його вартості представляє, відповідно до надбавки прибутку, зменшену частину продукту.

{Однак таке роздування цін можливе тільки до певної межі, бо робітник повинен одержувати достатню кількість товару, щоб він міг жити і відтворювати свою робочу силу. Якби капіталіст *A* накинув 100 процентів і продавав товар, що йому обходиться у 200 талерів, за 400 талерів, то робітник міг би викупити тільки $\frac{1}{4}$ продукту (якщо він одержує 100 талерів). І коли б робітникові, для того щоб існувати, потрібна була половина продукту, то капіталіст повинен був би платити йому 200 талерів. Таким чином, капіталіст утримував би за собою тільки 100 талерів (100 талерів становлять постійний капітал і 200 — заробітну плату). Отже, виходило б те саме, як коли б капіталіст продавав товар, який йому обходиться у 200 талерів, за 300 талерів і сплатив робітникові 100 талерів заробітної плати.}

Свій фонд прибутку капіталіст категорії *B* одержує не (безпосередньо) завдяки своїм робітникам, а завдяки продажу свого товару капіталістові категорії *A*. Продукт *A* не тільки служить капіталістові категорії *B* для реалізації його прибутку, а й утворює його власний фонд прибутку. Тимчасом ясно, що капіталіст *A* одержаний завдяки робітникам прибуток не може реалізувати через продаж свого товару капіталістові *B* і що капіталіст *B*, цілком так само як і власні робітники капіталіста *A*, не може пред'являти достатнього попиту на його продукт (щоб забезпечити його збут по його вартості). Тут, навпаки, вступає в силу вже зворотна дія. [769] Чим вищу надбавку прибутку робить капіталіст *A*, тим більша, в ущерб його робітникам, та частина сукупного продукту, яку він привласнює собі і якої немає у капіталіста *B*.

Капіталіст *B* робить таку саму надбавку, що й капіталіст *A*. Капіталіст *B* платить своїм робітникам, як і раніше, $90^{10/11}$ талера, хоч вони за ці гроші одержують менше товару. Але якщо *A* бере 20% замість 10, то *B* теж бере 20% замість 10 і продає свій товар за $109^{1/11}$ талера замість 100. Таким чином збільшується ця частина затрат для *A*.

A і *B* навіть можна розглядати як одну категорію (*B* відноситься до витрат *A*, і чим більше капіталіст *A* повинен із сукупного продукту сплачувати капіталістові *B*, тим менше лишається йому самому). З капіталу в $290^{10/11}$ талера *B* має $90^{10/11}$ і *A* — 200. Обидва разом затрачають $290^{10/11}$ талера й одержують $29^{1/11}$ талера прибутку. *B* ні за яких умов не може викупити в *A* більше, ніж на 100 талерів, причому до цієї

суми входить його прибуток у $9\frac{1}{11}$ талера. Обидва разом, як сказано, мають дохід у $29\frac{1}{11}$ талера.

Що стосується тепер *категорій C і D*, де *C* означає капіталістів, які виробляють постійний капітал, потрібний для виробництва предметів розкоші, а *D* — капіталістів, які безпосередньо виробляють предмети розкоші, то передусім ясно, що безпосередній попит для *C* створює тільки *D*. Капіталіст *категорії D* є покупцем товарів капіталіста *C*. А капіталіст *C* може реалізувати прибуток тільки через продаж своїх товарів капіталістові *D* по підвищеній ціні, в яку входить номінальна надбавка до витрат виробництва цих товарів. Капіталіст *D* повинен платити капіталістові *C* більше, ніж потрібно для того, щоб *C* замінив усі складові частини [витрат виробництва] своїх товарів. Капіталіст *D* у свою чергу накидає прибуток почасти на постійний капітал, вироблений для нього капіталістом *C*, почасти на капітал, авансований на заробітну плату безпосередньо самим *D*. На прибуток, який *C* одержує від *D*, він може купити частину товарів *D*, хоч він і не може цим способом витратити весь свій прибуток, бо йому потрібні також предмети необхідності для себе самого, а не тільки для робітників, для яких він обмінює реалізований у *D* капітал. По-перше, реалізація товару *C* залежить безпосередньо від продажу його капіталістові *D*; по-друге, коли цей продаж здійснився, то попит, створюваний прибутком капіталіста *C*, так само не може реалізувати всю вартість товару, що його продає капіталіст *D*, як попит капіталіста *B* не може реалізувати всю вартість товарів *A*. А вже прибуток, виручений капіталістом *C*, одержано від капіталіста *D*, і якщо *C* в свою чергу затрачає його на товари *D*, а не на інші товари, то все-таки його попит ніколи не може перевищувати прибуток, одержаний від *D*. Прибуток капіталіста *C* завжди повинен бути значно меншим, ніж капітал *D*, значно меншим, ніж весь його попит, і він ніколи не утворює джерела прибутку для *D* (щонайбільше, тут має місце тільки те, що *D* трохи обдурює *C*, роблячи накидку на ті товари, які він йому ж продає), — бо прибуток, який одержує капіталіст *C*, надходить безпосередньо з кишені капіталіста *D*.

Ясно, далі, що коли капіталісти всередині кожної категорії, чи буде то *категорія C* чи *категорія D*, взаємно продають один одному свої товари, то жоден з них нічого при цьому не вигадусь і ніякого прибутку не реалізує. Капіталіст *m* продає капіталістові *n* за 110 талерів товар, який коштує тільки 100 талерів, але те саме робить і *n* у відношенні до *m*. Після обміну, як і до обміну, кожен має таку кількість товару, витрати виробництва якого становлять 100 талерів. Кожен одержує за 110 талерів

тільки такий товар, що обходиться у 100 талерів. Надбавка не дає першому більшої влади над товаром другого, ніж вона дає другому над товаром першого. А щодо вартості, то цілком однаковий результат був би і в тому разі, коли б кожен, m і n , не обмінюючи свого товару, зробив би собі приємність тим, що назвав би його не 100 талерами, а 110 талерами.

Далі ясно, що [за Мальтусом] номінальна додаткова вартість у категорії D (бо категорія C міститься в категорії D) не представляє дійсного додаткового продукту. Те, що робітник внаслідок надбавки, яку робить капіталіст A , одержує за 100 талерів меншу кількість предметів необхідності, безпосередньо може не мати значення для капіталіста D . Капіталіст D , як і раніше, повинен затратити 100 талерів, щоб найняти певну кількість робітників. Він сплачує робітникам вартість їх праці, і крім цього вони [за Мальтусом] нічого не додають до продукту, вони дають своєму наймачеві тільки еквівалент одержаної ними заробітної плати. Надлишок над цим еквівалентом капіталіст D може одержати тільки через продаж товару третім особам, оскільки він продає їм свій товар вище витрат виробництва.

В дійсності фабрикант [предметів розкоші, наприклад] дзеркал має у своєму продукті таку саму додаткову вартість і такий самий додатковий продукт, як і фермер. Бо продукт містить неоплачену працю (додаткову вартість), і ця неоплачена праця цілком так само представлена у продукті, як і оплачена праця. Неоплачена праця представлена у додатковому продукті. Частина дзеркал не коштує фабрикантові нічого, хоч вона має вартість, бо в ній так само міститься праця, як і в тій частині дзеркал, що заміщує авансований капітал. Ця додаткова вартість у додатковому продукті існує до продажу дзеркал, а не виникає вперше тільки в результаті цього продажу. Навпаки, коли б робітник у своїй безпосередній праці давав тільки еквівалент за ту нагороджену працю, яку він одержує у вигляді заробітної плати, то не було б ні [770] додаткового продукту, ні відповідної йому додаткової вартості. Проте у Мальтуса, в якого робітник повертає капіталістові тільки еквівалент заробітної плати, справа відбувається інакше.

Ясно, що категорія D (включаючи C) не може штучно створити собі додатковий фонд таким же шляхом, як категорія A , а саме, продаючи свій товар знов же робітникам дорожче, ніж вона купила його у них, і таким чином привласнюючи собі, після заміщення затраченого капіталу, частину сукупного продукту. Бо робітники не є покупцями товару категорії D . Її додатковий фонд не може виникнути і тим шляхом, що капіталісти катего-

рії *D* продають свої товари один одному, інакше кажучи, шляхом такого обміну, який відбувається всередині цієї ж категорії. Отже, це здійснимо тільки тим шляхом, що категорія *D* продає свій продукт категоріям *A* і *B*. Оскільки капіталісти категорії *D* продають товар вартістю у 100 талерів за 110 талерів, то капіталіст категорії *A* може купити на 100 талерів тільки $\frac{10}{11}$ їх продукту, а $\frac{1}{11}$ вони залишають собі, і цю частину своїх власних товарів вони можуть спожити самі або обміняти на інші товари своєї власної категорії *D*.

В усіх тих капіталістів, що безпосередньо не виробляють предметів необхідності, тобто які не продають знову робітникам найбільшої або значної частини своїх товарів, справа стоїть [з точки зору Мальтуса] так:

Припустимо, що їх постійний капітал дорівнює 100 талерам. Якщо, далі, капіталіст виплачує 100 талерів у вигляді заробітної плати, то він виплачує робітникам вартість їх праці. Робітники додають до вартості у 100 талерів ще 100 талерів, і таким чином сукупна вартість (витрати виробництва) продукту становить 200 талерів. Звідки ж береться прибуток? Капіталіст продає товар, який коштує 200 талерів, за 220 талерів, коли середня норма прибутку дорівнює 10%. Якщо він дійсно продає товар за 220 талерів, то ясно, що для відтворення цього товару досить 200 талерів: 100 — на сировину і т. ін., 100 — на заробітну плату; а 20 талерів капіталіст кладе собі в кишеню і може їх витратити як доход або вжити на нагромадження капіталу.

Але кому продає він товар на 10% вище його «виробничої вартості», яка, за Мальтусом, відрізняється від «продажної вартості», або дійсної вартості, так що насправді прибуток дорівнює різниці між продажною вартістю і виробничою вартістю, або продажній вартості мінус виробнича вартість? Шляхом обміну або продажу один одному ці капіталісти не можуть реалізувати ніякого прибутку. Якщо *A* продає *B* товар вартістю у 200 талерів за 220 талерів, то *B* робить з *A* те саме. Від того, що ці товари переходять з одних рук до інших, не змінюється ні їх вартість, ні їх кількість. Та кількість товару, яка раніше була в руках *A*, перебуває тепер в руках *B*, і навпаки. Та обставина, що тепер 110 означає те, що раніш означало 100, нітрохи не міняє справи. Купівельна спроможність нітрохи не змінилася ні в *A*, ні у *B*.

Але робітникам ці капіталісти, згідно з припущенням, продати своїх товарів не можуть.

Отже, вони повинні продати свої товари капіталістам, і саме тим, які виробляють предмети необхідності. У цих останніх ка-

піталістів завдяки обміну з робітниками справді є дійсний додатковий фонд. Утворення номінальної додаткової вартості справді дало їм в руки додатковий продукт. І це — єдиний додатковий фонд, який поки що існує. Додатковий фонд для інших капіталістів має виникнути тільки завдяки тому, що вони продають цим власникам додаткового фонду свої товари вище їх виробничої вартості.

Щодо капіталістів, які виробляють постійний капітал, потрібний для виробництва предметів необхідності, то ми вже бачили, що виробник предметів необхідності неодмінно мусить купувати у них. Ці покупи входять у його витрати виробництва. Чим вищий його прибуток, тим дорожче обходяться йому його аванси, на які накладається та сама норма прибутку. Якщо виробник предметів необхідності продає з надбавкою у 20% замість 10, то виробник його постійного капіталу теж накладає 20% замість 10. І він вимагає за $90 \frac{10}{11}$ уже не 100, а $109 \frac{1}{11}$, або, в круглих цифрах, 110, так що [виробнича] вартість продукту становить тепер 210, а 20% від цієї суми дорівнюють 42, так що [продажна] вартість всього продукту дорівнює тепер 252. З цієї суми робітник одержує 100. Капіталіст одержує тепер як прибуток більше $\frac{1}{11}$ сукупного продукту; раніше, коли він продавав цей продукт за 220, він одержував тільки $\frac{1}{11}$. Маса продукту лишилася та сама, але частина, що дістається капіталістові, збільшилася за вартістю і за кількістю.

Що ж до інших капіталістів, які не виробляють ні предметів необхідності, ні капіталу, що входить у виробництво цих предметів необхідності, то вони [можуть]* одержувати прибуток тільки через продаж своїх товарів двом першим категоріям капіталістів. Коли ці дві перші категорії беруть собі 20%, то і згадані вище капіталісти беруть собі [стільки ж].

Але [обмін] першої категорії капіталістів [з робітниками] дуже відрізняється від обміну між обома категоріями капіталістів. Перша [завдяки обмінові] з робітниками створила дійсний додатковий фонд предметів необхідності, додатковий продукт, [що, як приріст] капіталу, перебуває в їх розпорядженні, так що вони частково можуть використати цей фонд для нагромадження, а частково [затрачають] його [як доход], чи то на купівлю своїх власних предметів необхідності, чи то на купівлю предметів розкоші. Тут додаткова вартість дійсно [представляє] [XIV—771] додаткову працю і додатковий продукт, хоч [у Мальтуса] цей результат досягається незграбно, кружним шляхом,

* Тут в рукописі одірвано нижній лівий край сторінки, на якому були початкові слова кількох рядків тексту. Ці слова, яких не вистачало, відновлені редакцією за змістом і подаються у квадратних дужках. *Ред.*

через надбавку до ціни товару. Припустимо, що вартість продукту робітників, які виробляють предмети необхідності, дійсно дорівнює тільки 100 талерам. Та оскільки для виплати заробітної плати досить $\frac{10}{11}$ продукту, то капіталіст може затратити тільки $90\frac{10}{11}$ талера, на які він одержує прибуток в $9\frac{1}{11}$ талера. Коли ж він, гадаючи, що вартість праці і кількість праці тотожні, виплатить робітникам 100 талерів, а продасть їм товар за 110, то він, як і раніше, одержить $\frac{1}{11}$ продукту. Те, що ця $\frac{1}{11}$ продукту коштує тепер 10 талерів замість $9\frac{1}{11}$, не є вигодою для капіталіста, бо тепер замість $90\frac{10}{11}$ талера капіталу він авансував 100 талерів капіталу.

Але щодо інших категорій капіталістів, то у них [за Мальтусом] немає ніякого реального додаткового продукту, немає нічого такого, в чому був би представлений додатковий робочий час. Продукт праці у 100 талерів вони продають за 110 і тільки завдяки такій надбавці до ціни товару цей капітал повинен, мовляв, обернутися в капітал плюс доход.

Як же тепер стоїть справа, з точки зору нашого лорда Дендрієрі *, між цими двома категоріями капіталістів?

Продукт знов доданої праці ¹⁹ вартістю у 100 талерів виробники предметів необхідності продають за 110 талерів (тому що вони виплатили як заробітну плату не $90\frac{10}{11}$ талера, а 100 талерів). Але вони — єдині власники додаткового продукту. Якщо інші капіталісти продають їм продукт вартістю в 100 талерів теж за 110 талерів, то вони, ці інші капіталісти, дійсно покривають свій капітал з прибутком. Чому? Тому, що предметів необхідності вартістю у 100 талерів їм досить для того, щоб оплатити своїх робітників, — отже, 10 талерів вони утримують для себе. Або, точніше, тому, що вони на ділі одержують предмети необхідності вартістю у 100 талерів, в той час як $\frac{10}{11}$ цих предметів необхідності досить для того, щоб вони могли оплатити своїх робітників, бо вони опиняються тоді в такому ж становищі, в якому перебувають капіталісти категорій А і В. Останні, навпаки, одержують взамін тільки таку кількість продукту, в якій представлена вартість у 100 талерів. Що номінально продукт коштує 110 талерів, це не дає їм ні копійки, бо ні кількісно, як споживна вартість, він не представляє більшої маси, ніж та, що її дає вміщений у 100 талерах робочий час, ні [за вартістю] вони не можуть замінити цим продуктом, зверх капіталу в 100 талерів, ще й капітал у 10 талерів. Це було б можливо тільки при зворотному продажу товарів з їх боку.

* — Мальтуса. Ред.

Хоч капіталісти і тієї і другої категорії продають один одному за 110 те, що коштує 100, проте при цьому обміні тільки в руках другої категорії 100 дійсно має значення 110. Капіталісти першої категорії за вартість у 110 справді одержали тільки вартість у 100. І свій додатковий продукт капіталісти цієї першої категорії продають по вищій ціні тільки тому, що оплачують *вище* вартості предмети [розкоші], які входять у їх доход. Але на ділі додаткова вартість, що реалізується капіталістами другої категорії, обмежується тільки одержуваною ними часткою в тому додатковому продукті, який реалізувала перша категорія, бо самі вони не створюють ніякого додаткового продукту.

У зв'язку з цим подорожчанням предметів розкоші Мальтус дуже доречно згадує, що найближчою метою капіталістичного виробництва є не марнотратство, а нагромадження. Отже, категорія капіталістів *A* в результаті такої невідповідної торгівлі, — при якій вона знову втрачає деяку частину захоплених нею у робітників плодів, — зменшить свій попит на предмети розкоші. Та коли вона це зробить і почне більше нагромаджувати, то скоротиться платоспроможний попит на предмети необхідності, що нею виробляються, для цих предметів необхідності звужиться ринок, який у повному обсязі не може бути створений попитом робітників і виробників постійного капіталу. Внаслідок цього знизилася б ціна предметів необхідності, а тимчасом лише завдяки підвищенню цієї ціни, завдяки номінальній надбавці до неї і пропорціонально величині цієї надбавки — категорія капіталістів *A* видавлює з робітників свій додатковий продукт. Коли б ціна предметів необхідності знизилася з 120 до 110, то додатковий продукт цієї категорії і її додаткова вартість знизилася б з $\frac{2}{12}$ до $\frac{1}{11}$. А разом з цим далеко ще більше звужився б також і ринок для виробників предметів розкоші, зменшився б попит на ці предмети.

Перша категорія капіталістів продає при обміні з другою дійсний додатковий продукт, після того як капітал цієї першої категорії уже заміщений. Навпаки, друга категорія продає тільки свій капітал, щоб через цей продаж обернути його з капіталу в капітал плюс доход. Таким чином, усе виробництво (і особливо його приріст) підтримується в русі тільки завдяки *подорожчанням предметів необхідності*, якому, однак, з другого боку, повинна була б відповідати така ціна предметів розкоші, яка була б обернено пропорціональна дійсній масі цих останніх. Капіталісти другої категорії, продаючи за 110 те, що коштує 100, теж нічого не вигадують при цьому обміні, бо в дійсності їм повертаються такі 110, які теж коштують тільки 100. Але ці 100 (у вигляді предметів необхідності) заміщують капітал плюс

прибуток, тоді як ті 100 [у вигляді предметів розкоші] тільки номінально фігурують як 110. Отже виходить, що при цьому обміні капіталісти першої категорії одержують предмети розкоші вартістю у 100. Вони на 110 купують предмети розкоші вартістю у 100. Але для другої категорії капіталістів ці 110 мають вартість 110, тому що вона сплачує 100 за працю (заміщує свій капітал) і утримує 10 як надлишок.

[772] Важко зрозуміти, як взагалі прибуток може виникати від того, що сторони, які обмінюються, продають одна одній свої товари з однаковою надбавкою, в однаковій мірі обдурюють одна одну.

Цю трудність було б усунуто, коли б, крім обміну однієї категорії капіталістів з їх робітниками та обміну різних категорій капіталістів між собою, на сцену виступила ще *третьа категорія покупців* — свого роду *deus ex machina* *, — яка оплачує товари по їх номінальній вартості, але в свою чергу нікому ніяких товарів не продає, не повторює з свого боку цієї гри, тобто така категорія, що проробляє процес $G - T$, а не $G - T - G$, яка купує не для заміщення з прибутком свого капіталу, а для споживання товарів, категорія, яка купує, але не продає. В цьому разі капіталісти реалізували б прибуток не завдяки обміннові товарами між собою, а 1) завдяки обміннові з робітниками, продаючи їм же частину сукупного продукту за ті самі гроші, на які купили в них весь сукупний продукт (після відрахування постійного капіталу); 2) завдяки тій частині предметів необхідності й предметів розкоші, що продається покупцям третьої категорії. Оскільки ця категорія покупців сплачує 110 за 100, не продаючи знову 100 за 110, то цим шляхом дійсно, а не тільки номінально, капіталісти реалізували б прибуток у 10%. Прибуток виручався б двояко: тим, що з сукупного продукту якомога менше продавалося б назад робітникам і якомога більше продавалося б третій категорії, яка платить готівкою, сама нічого не продаючи, купує, щоб споживати.

Але такі покупці, які не є разом з тим продавцями, мають бути такими споживачами, які не є разом з тим виробниками, — вони мають бути *непродуктивними споживачами*, і саме ця категорія непродуктивних споживачів розв'язує у Мальтуса колізію. Проте ці непродуктивні споживачі мають бути разом з тим платоспроможними споживачами, повинні створювати дійсний попит, і до того ж суми вартості, які перебувають у їх власності і щороку витрачаються, мають бути достатніми не тільки для

* — буквально: «бог з машини» (в античному театрі актори, які зображали богів, появлялись на сцені з допомогою особливих механізмів); в переносному значенні — особа, що з'являється несподівано і врятовує становище. *Ред.*

оплати виробничої вартості тих товарів, які вони купують і споживають, але й, крім того, для оплати номінальної надбавки прибутку, додаткової вартості, різниці між продажною вартістю і виробничою вартістю. Ця категорія представлятиме в суспільстві споживання заради споживання, як клас капіталістів представляє виробництво заради виробництва; одні виступають як представники «пристрасті до марнотратства», а другі — як представники «пристрасті до нагромадження» («Principles of Political Economy» [2nd edition], стор. 326). Прагнення до нагромадження підтримується в класу капіталістів тим, що їх виручка постійно перевищує їх затрати, а саме прибуток є стимулом до нагромадження. Незважаючи на цю їх пристрасть до нагромадження, справа не доходить до надвиробництва або ж виникнення надвиробництва дуже утруднене, тому що *непродуктивні споживачі* — це не тільки величезний відвідний канал для продуктів, які викидаються на ринок, але й з свого боку не викидають на ринок ніяких продуктів; так що, хоч би як багато їх було, вони не створюють конкуренції для капіталістів, а навпаки, всі вони є представниками тільки попиту без пропозиції і тому врівноважують перевагу пропозиції над попитом, яка має місце на боці капіталістів.

Але звідки беруться щорічні платіжні засоби цього класу? Це насамперед *землевласники*, які привласнюють собі, під титлом ренти, значну частину вартості річного продукту і витрачають відібрані таким способом у капіталістів гроші на споживання вироблених капіталістами товарів, при купівлі яких капіталісти їх обдурюють. Самі ці землевласники не повинні займатися виробництвом і, як правило, не займаються ним. Істотним є те, що, оскільки вони витрачають гроші на купівлю праці, вони тримають не продуктивних робітників, а тільки нахлібників, які допомагають їм проїдати їх багатство, *домашніх слуг*, які підтримують на високому рівні ціну предметів необхідності, оскільки вони лише купують ці предмети необхідності, але самі не сприяють тому, щоб пропозиція цих або будь-яких інших товарів збільшувалась. Проте цих одержувачів земельної ренти не досить для того, щоб створити «достатній попит». Потрібно вдатися до штучних засобів. Ці засоби полягають у високих *податках*, у наявності великої кількості посідачів державних і церковних синекур, в утриманні великих армій, у виплаті великих пенсій, в десятинах на користь попів, у значному державному боргу і — час від часу — у війнах, які дорого обходяться. Такі «цілющі засоби» за Мальтусом («Principles of Political Economy» [2nd edition], стор. 408 і наступні).

Таким чином, третя категорія покупців, взята Мальтусом як «цілющий засіб», — яка купує, не продаючи, і споживає, не виробляючи, — з самого початку одержує значну частину вартості річного продукту, *не платячи за неї*, і збагачує виробників тим, що вони спершу змушені даром видати цій категорії покупців гроші на купівлю їх товарів, а потім [773] повертають собі ці гроші, продаючи їй свої товари вище їх вартості, або одержуючи від неї більшу вартість у грошах, ніж дають їй у товарах. І це повторюється рік у рік.

**[12] СОЦІАЛЬНА СУТЬ ПОЛЕМІКИ МАЛЬТУСА
ПРОТИ РІКАРДО. ПЕРЕКРУЧЕННЯ МАЛЬТУСОМ ПОГЛЯДІВ
СІСМОНДІ НА СУПЕРЕЧНОСТІ БУРЖУАЗНОГО ВИРОБНИЦТВА.
АПОЛОГЕТИЧНА ПІДСОБОВА МАЛЬТУСІВСЬКОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ
ПОЛОЖЕННЯ ПРО МОЖЛИВІСТЬ ЗАГАЛЬНОГО
НАДВИРОБНИЦТВА]**

Висновки Мальтуса зроблені цілком правильно з його основної теорії вартості; але ця теорія в свою чергу вартим уваги способом була пристосована до його мети — апології існуючого в Англії стану речей, лендлордизму, «держави і церкви», одержувачів пенсій, збирачів податків, церковної десятини, державного боргу, біржових маклерів, поліцейських, попів і лакеїв («національні витрати»), з якими рікардіанці боролися як з непотрібними і застарілими наростами буржуазного виробництва, що є тягарем для нього. Рікардо обстоював буржуазне виробництво *quand même* *, оскільки воно є максимально безперешкодним розгортанням суспільних продуктивних сил, і при цьому він не дбав про долю носіїв виробництва, чи то капіталістів, чи то робітників. Він визнавав *історичну* правомірність і необхідність цього ступеня розвитку. Наскільки у нього нема історичного чуття щодо минулого, настільки він живе в історичному фокусі свого часу. Мальтус теж хоче якомога вільнішого розвитку капіталістичного виробництва, оскільки саме злидні його головних носіїв, трудящих класів, є умовою цього розвитку; але в той самий час воно, за Мальтусом, має пристосуватись до «потреб споживання» аристократії та її розгалужень у державі й церкві, має разом з тим бути матеріальною основою для застарілих претензій, що їх пред'являють представники інтересів, які успадковані від феодалізму та абсолютної монархії. Мальтус визнає буржуазне виробництво, оскільки воно не революційне, оскільки воно — не момент історичного

* — хоч би там що, незважаючи ні на що. *Рад.*

розвитку, а тільки ширша й зручніша матеріальна основа для «старого» суспільства.

Таким чином, з одного боку, ми маємо робітничий клас, що внаслідок закону народонаселення завжди є в надлишку порівняно з призначеними для нього життєвими засобами, — перенаселення в результаті недовиробництва; далі, ми маємо клас капіталістів, який завдяки цьому законові народонаселення завжди може продавати знов-таки робітникам їх власний продукт по таких цінах, що робітники одержують з нього лише стільки, скільки необхідно, щоб душа трималась у тілі; і, нарешті, ми маємо немалу частину суспільства, що складається з паразитів, сибаритствующих трутнів, частково панів, частково слуг, які — частково під титулом ренти, частково під політичними титулами — безплатно забирають у класу капіталістів значну частку багатства, але грішми, відібраними у капіталістів, оплачують куповані у цих же капіталістів товари вище їх вартості. Клас капіталістів підганяється до виробництва прагненням нагромаджувати, а непродуктивні групи є в економічному відношенні представниками тільки прагнення до споживання, представниками марнотратства. І до того ж це подається як єдиний засіб уникнути надвиробництва, яке існує одночасно з перенаселенням — перенаселенням саме порівняно з виробництвом. Найкращим цілющим засобом від того і другого оголошується надмірне споживання класів, які стоять поза виробництвом. Диспропорція між робітничим населенням і виробництвом усувається тим, що частину продукту з'їдають дармоїди, які не беруть ніякої участі у виробництві. Диспропорція надвиробництва, викликана капіталістами, усувається надспоживанням, що практикується представниками розкошующого багатства.

Ми бачили, який по-дитячому безсилий, тривіальний і беззмістовний Мальтус там, де він, спираючись на слабку сторону поглядів А. Сміта, пробує побудувати контртеорію на противагу тій теорії, яку побудував Рікардо, спираючись на сильну сторону поглядів А. Сміта. Навряд чи можна зустріти більш кумедні силкуванняв немічності, ніж твір Мальтуса про вартість. Але як тільки він переходить до практичних висновків і тим самим знову вступав в ту сферу, в якій він діяв як свого роду економічний Абрагам а Санта Клара²⁰, він опиняється цілком у своїй стихії. Однак він і тут не зраджує своїй натурі природженого плагиатора. Хто з першого погляду повірив би, що «Principles of Political Economy» Мальтуса є лише мальтузіанізованим перекладом книги Сісмонді «Nouveaux Principes d'économie politique»? І все-таки це так. Книга Сісмонді появи-

лась у 1819 році. Через рік побачила світ Мальтусова англійська карикатура цієї книги. Як раніше у Таунсенда та Андерсона, так тепер у Сісмонді Мальтус знову знайшов теоретичну точку опори для одного із своїх багатослівних економічних памфлетів, причому йому поряд з цим стали в пригоді ще й запозичені з рікардовських «Principles» нові теорії.

[774] Якщо, виступаючи проти Рікардо, Мальтус боровся з тією тенденцією капіталістичного виробництва, яка є революційною щодо старого суспільства, то у Сісмонді він з непогрішним попівським інстинктом запозичав тільки те, що є реакційним у відношенні до капіталістичного виробництва, у відношенні до сучасного буржуазного суспільства.

Я не зупиняюсь тут на Сісмонді у своєму історичному огляді, тому що критика його поглядів стосується тієї частини, якою я зможу зайнятися тільки після цього мого твору, — до розгляду реального руху капіталу (конкуренція і кредит).

Що Мальтус пристосував до своїх цілей погляди Сісмонді, видно вже із заголовка одного розділу його «Principles of Political Economy». Він називається так:

«Необхідність поєднання продуктивних сил із засобами розподілу для забезпечення безперервного зростання багатства» ([2nd edition] стор. 361).

[Там сказано:]

«Самі тільки продуктивні сили ще не забезпечують створення відповідного ступеня багатства. Потрібне ще й дещо інше, щоб повною мірою привести ці сили в дію. Цим іншим є дійсний і безперешкодний попит на все, що виробляється. І найбільше сприяє, очевидно, досягненню цієї мети такий розподіл продуктів і таке пристосування цих продуктів до потреб тих, хто їх споживає, при якому мінова вартість всієї маси продуктів постійно збільшується» («Principles of Political Economy», 2nd edition, стор. 361).

Далі, в такому ж сісмондістському й антирікардовському дусі написано таке місце:

«Багатство країни залежить, з одного боку, від кількості продуктів, одержуваних завдяки її праці, а з другого боку, від такого пристосування цієї кількості до потреб і купівельної спроможності наявного населення, яке, як можна думати на підставі розрахунків, повинно надати цій кількості продуктів *вартість*. Немає більш вірогідного положення, ніж те, що багатство не визначається одним тільки з цих факторів» (цит. твір, стор. 301). «Але, може, найтісніше багатство і вартість пов'язані в тому, що *вартість є необхідною для вироблення багатства*» (там же).

Це спеціально спрямовано проти Рікардо, проти 20-го розділу його твору під заголовком «*Вартість і багатство*,

їх відмінні властивості». Рікардо каже там, зокрема, ось що:

«Отже, вартість істотно відрізняється від багатства, бо вона залежить не від достатку, а від трудності чи легкості виробництва» (*Ricardo. Principles, 3rd edition, стор. 320*) [Російський переклад: *Рікардо, Давид. Сочинення, том I. Москва, 1955, стор. 226*].

{А втім, вартість може збільшуватись також і тоді, коли стає «легше виробляти». Припустимо, що в якій-небудь країні населення зростає з 1 мільйона чоловік до 6 мільйонів. Один мільйон працював по 12 годин на день. 6 мільйонів так розвинули продуктивні сили, що кожен виробляє за 6 годин стільки, скільки раніше вироблялося за 12 годин. Тоді, згідно з поглядом Рікардо, багатство збільшилося б у шість разів, а вартість збільшилася б у три рази.}

«Багатство не залежить від вартості. Людина є багатою чи бідною залежно від достатку предметів необхідності й розкоші, які вона може мати в своєму розпорядженні... Тільки в результаті змішання понять вартості й багатства, або добробуту, можна було прийти до твердження, що багатство можна збільшити шляхом зменшення кількості товарів, тобто предметів необхідності, комфорту і розваг. Коли б мірою багатства була вартість, тоді цього не можна було б заперечувати, тому що вартість товарів зростає внаслідок їх рідкості; але... якщо багатство є предметом необхідності і розкоші, то його не можна збільшити шляхом зменшення їх кількості» (там же, стор. 323—324) [Російський переклад, том I, стор. 228].

Інакше кажучи, Рікардо тут говорить: багатство складається тільки з *споживних вартостей*. Він обертає буржуазне виробництво просто у виробництво заради споживної вартості: зовсім непогане уявлення про такий спосіб виробництва, в якому панує *мінова вартість*. Специфічну форму буржуазного багатства він розглядає як щось тільки формальне, що не зачіпає змісту цього багатства. Тому він і відкидає ті суперечності буржуазного виробництва, які бурхливо прориваються назовні у кризах. Звідси його зовсім неправильне розуміння грошей. З цієї ж причини і при розгляді процесу виробництва капіталу він зовсім не бере до уваги процес обігу, оскільки цей процес містить в собі метаморфозу товарів, необхідність перетворення капіталу в гроші. В усякому разі ніхто не з'ясував краще і виразніше, ніж сам Рікардо, що буржуазне виробництво не є виробництвом багатства для *виробників* (як він не раз називає робітників)²¹, що, значить, виробництво буржуазного багатства зовсім не є виробництвом «достатку», предметів необхідності і розкоші для людей, які їх виробляють, — а тимчасом справа ма-

ла б стояти саме так, коли б виробництво було тільки засобом для задоволення потреб виробників, таким виробництвом, в якому панувала б тільки споживна вартість. Проте той самий Рікардо каже:

«Коли б ми жили в одному з паралелограмів пана Оуена²² і користувалися всіма нашими продуктами спільно, то ніхто не міг би терпіти від їх достатку; але поки суспільство влаштоване так, як воно влаштоване тепер, достаток часто буде шкідливим для виробників, а нестача — благодиною для них» («On Protection to Agriculture», 4th edition, London, 1822, стор. 21) [Російський переклад: Рікардо, Давид. Сочинення, том III. Москва, 1955, стор. 53].

[775] Рікардо розглядає буржуазне, ще точніше — капіталістичне виробництво як *абсолютну форму* виробництва. Це значить, що, на його думку, певні форми виробничих відносин капіталістичного виробництва піде не можуть вступати в суперечність з метою виробництва як такого, або сковувати цю мету, що полягає у створенні достатку, який містить в собі як кількість споживних вартостей, так і різноманітність їх, що, в свою чергу, зумовлює високий розвиток людини як виробника, всебічний розвиток її продуктивних здібностей. І тут Рікардо впадає в кумедну суперечність з самим собою. Коли ми говоримо про вартість і багатство, ми повинні, відповідно до роз'яснень Рікардо, мати на увазі тільки суспільство в цілому. А коли ми говоримо про капітал і працю, то Рікардо вважає чимсь само собою зрозумілим, що «валовий доход» існує тільки для того, щоб створювати «чистий доход». В буржуазному виробництві Рікардо захоплюється фактично саме тим, що його визначені форми дають простір вільному — порівняно з більш ранніми формами виробництва — розвиткові продуктивних сил. В тих випадках, коли ці форми перестають це робити або коли виступають названі ті суперечності, в рамках яких вони це роблять, Рікардо відкидає суперечності, або, точніше, він сам виражає суперечність в іншій формі, виставляючи як *ultima Thule** *багатство як таке*, масу споживних вартостей саму по собі, безвідносно до виробників.

Сісмонді глибоко відчуває, що капіталістичне виробництво само собі суперечить, що його форми — його виробничі відносини — з одного боку, підганяють до нестримного розвитку продуктивної сили і багатства, але що, з другого боку, відносини ці обмежені певними умовами і що властиві їм суперечності споживної і мінової вартості, товару і грошей, купівлі і про-

* — щось останнє, крайня точка, крайня межа, кінцева мета (буквально: крайня Фула — острівна країна, розташована, за уявленням стародавніх людей, на крайній півночі Європи). *Ред.*

дажу, виробництва і споживання, капіталу і найманої праці та ін. стають тим більші, чим далі розвивається продуктивна сила. Особливо він відчуває основну суперечність: з одного боку, необмежений розвиток продуктивної сили і збільшення багатства, яке разом з тим складається з товарів і повинно бути обернене в гроші; з другого боку, як основа цього, обмеження маси виробників предметами першої необхідності. Тому для Сісмонді кризи є не випадковістю, як це виходить у Рікардо, а істотними проявами іманентних суперечностей, що прориваються в бурхливій формі, охоплюють широку сферу і повторюються через певні періоди. І от він весь час вагається: що повинно бути приборкане державою — чи продуктивні сили, щоб привести їх у відповідність з виробничими відносинами, чи виробничі відносини, щоб привести їх у відповідність з продуктивними силами? При цьому він часто шукає порятунку в минулому; він стає «*laudator temporis acti*» * або ж намагається приборкати суперечності за допомогою ще й іншого регулювання відношень між доходом і капіталом, між розподілом і виробництвом, не розуміючи, що відношення розподілу є тільки відносинами виробництва *sub alia specie* **. Він влучно критикує суперечності буржуазного виробництва, але він їх не розуміє, а тому не розуміє і процесу їх розв'язання. Однак в основі у нього дійсно є неясний здогад про те, що продуктивним силам, які розвинулись у надрах капіталістичного суспільства, матеріальним і соціальним умовам створення багатства, повинні відповідати *нові* форми привласнення цього багатства; що буржуазні форми є тільки минулими і повними суперечностей формами, в яких багатство дістає завжди тільки суперечливе існування, всюди виступаючи разом з тим як своя власна протилежність. Це — таке багатство, яке завжди має своєю передумовою бідність і яке зростає тільки за рахунок того, що воно множить бідність.

Ми бачили, в якій пишній формі Мальтус привласнює собі погляди Сісмонді. Утрирований і ще огидніший вигляд має теорія Мальтуса у творі *Томаса Чалмерса (професора теології) «On Political Economy in connexion with the Moral State and Moral Prospects of Society»* (2nd edition, London, 1832). Тут перед нами не тільки в теоретичному плані ще сильніше виступає попівський елемент, але і в практичному плані ще більше відчувається представник «установленої церкви» ²³, який «економічно» захищає її «земні блага» і всю систему установ, на яких ця церква тримається і разом з якими вона падає.

* — «хвалителем минулого часу» (Гораций, «Наука поезії»). *Ред.*

** — під іншим кутом зору. *Ред.*

Ось ті положення Мальтуса щодо робітників, які малися на увазі вище:

«Споживання і попит робітників, зайнятих продуктивною працею, зовсім *недостатні* для того, щоб давати стимул до нагромадження і застосування капіталу» («Principles of Political Economy» [2nd edition], стор. 315).

«Жодеп фермер не візьметься наглядати за роботою десяти додаткових робітників тільки тому, що весь його продукт буде тоді проданий на ринку за ціну, підвищену рівно на стільки, скільки він виплатив додатковим робітникам. У попередньому стані попиту і пропозиції того товару, про який іде мова, чи в його ціні, мало відбутися — ще до того, як новими робітниками був створений додатковий попит і незалежно від цього попиту — щось таке, що виправдує застосування додаткової кількості робітників у виробництві цього товару» (там же, стор. 312).

«Попит само́го продуктивного робітника ніколи не може бути *достатнім* попитом, [776] бо він не поширюється на *всю ту кількість продукту, яку робітник виробляє. Коли б мало місце останнє, то не було б прибутку, а значить і мотиву для застосування праці робітника. Само існування прибутку, що його дає який-небудь товар, передбачає попит, який виходить за межі того попиту, який пред'являють робітники, що створили цей товар*» (стор. 405, примітка).

«Оскільки велике збільшення споживання робітничого класу повинно значно підвищити витрати виробництва, то воно повинно знизити прибуток й ослабити або знищити мотив до нагромадження» (там же, стор. 405).

«Потреба на *предмети необхідності* — ось що головним чином спонукає робітничий клас виробляти предмети розкоші; коли б цей стимул був усунутий або значно ослаблений, так що предмети необхідності можна було б одержувати при дуже невеликій затраті праці, то ми мали б усі підстави вважати, що виробництву предметів комфорту приділялося б не більше часу, а менше» (там же, стор. 334).

Мальтус не заінтересований в тому, щоб приховувати суперечності буржуазного виробництва; навпаки, він заінтересований у випинанні цих суперечностей, — з одного боку, щоб доводити необхідність злиднів робітничого класу (вони справді необхідні для цього способу виробництва); з другого боку, щоб доводити капіталістам, що вгодовані духовенство і чиновництво потрібні для створення достатнього попиту на продукти, які продають капіталісти. Тому Мальтус і доводить, що для «невипинного збільшення багатства» не досить ні зростання населення, ні нагромадження капіталу (там же, стор. 319—320), ні родючості ґрунту (стор. 331 і наступні), ні «винаходів, які заощаджують працю», ні розширення «зовнішніх ринків» (стор. 352, 359).

«Як робітників, так і капіталу може бути більше порівняно з можливістю їх прибуткового застосування» (там же, стор. 414).

Тому, на противагу рикардіанцям, Мальтус випинає мож-

ливість загального надвиробництва (там же, стор. 326 та в інших місцях).

Головні положення, які він висуває в цьому зв'язку, такі:

«Попит завжди визначається *вартістю*, а пропозиція — *кількістю*» («Principles of Political Economy» [2nd edition], стор. 316).

«Товари обмінюються не тільки на товари, але також на продуктивну працю й особисті послуги, а в порівнянні з ними, як і в порівнянні з грошми, може мати місце загальне переповнення ринку товарам» (там же).

«Пропозиція завжди має бути пропорційною *кількості*, а попит — *вартості*» («Definitions in Political Economy», edited by Cazenove, стор. 65).

«Ясно», — каже Джеймс Мілль, — «що все те, що людина виробила і не бажає залишити для свого власного споживання, становить запас, який вона може віддати в обмін на інші товари. Тому її бажання купувати і її кошти для купівлі товарів — інакше кажучи, її попит — точно дорівнюють кількості вироблених нею продуктів, які вона не має наміру спожити сама» *... «Цілком очевидно» [заперечує Мальтус Джеймсу Міллю], «що її кошти для купівлі інших товарів пропорційальні не *кількості* її власних товарів, які вона виробила і хоче збути, а їх *міновій вартості*; і коли тільки мінова вартість товару випадково не буде пропорційальною його кількості, то не може бути правильним твердження, що попит і пропозиція кожного індивіда завжди дорівнюють одне одному» (там же, стор. 64—65).

«Якби попит кожного індивіда дорівнював його пропозиції в точному значенні слова, то це доводило б, що кожний індивід завжди може продати свій товар по ціні, рівній витратам виробництва, включаючи справедливий прибуток. Тоді навіть *часткове* переповнення ринку було б неможливим. Цей аргумент доводить надто багато... Пропозиції завжди повинна бути пропорційальною *кількості*, а попит — *вартості*» («Definitions in Political Economy». London, 1827, стор. 48, примітка).

«Мілль тут розуміє під попитом його» (покупця) «кошти для купівлі. Але ці кошти для купівлі інших товарів пропорційальні не *кількості* його власних товарів, які він виробив і хоче збути, а їх *міновій вартості*; і коли тільки мінова вартість товару випадково не буде пропорційальною його кількості, то не може бути правильним твердження, що попит і пропозиція кожного індивіда завжди дорівнюють одне одному» (там же, стор. 48—49).

«Помилковим є твердження Торренса, що «зростання пропозиції є єдиною причиною збільшення дійсного попиту» **. Коли б це було так, то як важко було б людству знову оправитися при тимчасовому зменшенні кількості їжі й одягу. Та коли зменшується кількість їжі й одягу, зростає їх вартість; грошова ціна тієї кількості їжі й одягу, яка залишається, буде протягом деякого часу зростати дужче, ніж зменшується їх кількість, тоді як грошова ціна праці може лишатися незмінною. Неминучим наслідком цього є можливість приводити в рух більшу, ніж раніше, кількість продуктивної праці» (стор. 59—60).

«Всі товари у якій-небудь нації можуть одночасно знизитися у ціні порівняно з грошми або працею» (стор. 64 і наступні). «Таким чином, можливе загальне переповнення ринку товарами» (там же). «Всі ціни товарів можуть впасти нижче витрат виробництва» (там же).

* Пор. цей том, частина III, стор. 93. *Ред.*

** Пор. там же, стор. 70. *Ред.*

* * *

[777] Лишається ще відмітити тільки те, що Мальтус каже про процес обігу:

«Якщо ми вважаємо вартість застосованого основного капіталу частиною авансованого капіталу, то вартість основного капіталу, яка лишається наприкінці року, ми повинні вважати частиною річної виручки... На ділі *авансований ним*» (капіталістом) *«щорічно капітал складається тільки з його оборотного капіталу, зношування його основного капіталу разом з процентами на основний капітал і процентів на ту частину його оборотного капіталу, що складається з грошей, вживаних для проведення його річних платежів в міру настання їх строків»* («Principles of Political Economy» [2nd edition], стор. 269).

Я тверджу, що *амортизаційний фонд*, тобто фонд для заміщення зношування основного капіталу, є разом з тим і фондом для нагромадження.

[13] КРИТИКА РІКАРДІАНЦЯМИ МАЛЬТУСІВСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ «НЕПРОДУКТИВНИХ СПОЖИВАЧІВ»]

Я хочу ще навести кілька уривків з одного рикардіанського твору, спрямованого проти теорії Мальтуса. Щодо зроблених у тому ж творі випадів, з капіталістичної точки зору, проти мальтусівських непродуктивних споживачів взагалі і лендлордів зокрема, то я в іншому місці покажу, що з погляду робітників вони дослівно мають силу і проти капіталістів (це слід віднести до розділу про «апологетичне трактування відношення капіталу і найманої праці»²⁴).

[Анонімний рикардіанець пише:]

«Виходячи з того, що застосування капіталу зростає тільки при умові забезпечення попередньої або вищої норми прибутку, і що одне тільки збільшення капіталу само по собі не гарантує такої норми прибутку, а діє у протилежному напрямі, п. Мальтус і ті, хто міркує, як він, хочуть знайти таке джерело, що не залежало б від самого виробництва, що було б поза ним, — джерело, прогресивне збільшення якого могло б іти в ногу з прогресивним зростанням капіталу і з якого можна було б одержувати сталу додаткову кількість прибутку потрібної величини» («An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus» etc. London, 1821, стор. 33—34).

Таким джерелом, за Мальтусом, є «непродуктивні споживачі» (там же, стор. 35).

«Пан Мальтус говорить іноді так, ніби є два *різні фонди*, капітал і доход, пропозиція і попит, виробництво і споживання, які повинні стежити за тим, щоб іти в ногу одне з одним і не випереджати одне одного. Ніби *крім усієї маси вироблених товарів* потрібна ще інша маса, яка падає, треба думати, з неба, для того щоб купити ці вироблені товари... Такий фонд споживання, якого вимагає п. Мальтус, може бути одержаний тільки за рахунок виробництва» (стор. 49—50).

«Його» (Мальтуса) «міркування завжди викликають у нас сумнів, чи слід розширювати виробництво, чи обмежувати його. Коли людина має потребу в *попиті*, невже п. Мальтус рекомендуватиме цій людині дати кому-небудь грошей, щоб той купив його товари? Мабуть, ні» (стор. 55). Звичайно, буде рекомендувати!

«Продаючи свої товари, ви ставите собі за мету одержати певну суму грошей; немає ніякого смислу в тому, щоб віддати кому-небудь даром цю суму грошей для того, щоб він потім міг повернути вам ці гроші, купивши на них *важкі* товари. З таким же успіхом ви могли б одразу спалити свої товари, і ви опинилися б тоді в такому самому становищі» (стор. 63).

Щодо Мальтуса анонімний автор має рацію. Але з того, що «вся маса вироблених товарів» являє собою один і той самий фонд — фонд виробництва і фонд споживання, фонд пропозиції і фонд попиту, фонд капіталу і фонд доходу,— зовсім не випливає, що не має значення, як весь цей сукупний фонд розподіляється між цими різними категоріями.

Анонімний автор не розуміє, що саме має на увазі Мальтус, кажучи про «недостатність» «попиту» робітників для капіталіста:

«Щодо *попиту* з боку праці, то це є віддання праці в обмін на товари, або... віддання майбутньої додаткової вартості, яка долучається до вартості матеріалу, в обмін на наявні, готові продукти... Це — дійсний попит, збільшення якого має для виробника істотне значення» і т. д. (цит. твір, стор. 57).

Мальтус має на увазі не *пропозицію праці* (що наш автор називає «*попитом з боку праці*»), а той попит на товари, який робітник може пред'являти завдяки одержаній ним заробітній платі; це ті гроші, з якими робітник, як покупець, являється на товарному ринку. І про цей попит Мальтус слушно зауважує, що він ніколи не може бути достатнім для пропозиції товарів з боку капіталіста, бо інакше робітник міг би викупити на свою заробітну плату весь свій продукт.

[778] Той самий автор каже:

«Збільшений попит [на одержання роботи] з їх (робітників) «боку означає їх готовність брати собі менш значну частку продукту і залишати більш значну частку його тим, хто їх, робітників, наймає; і коли говорять, що це скорочує споживання і тим самим збільшує переповнення ринку, то я можу тільки відповісти, що в такому разі переповнення ринку стає синонімом високого прибутку» (цит. твір, стор. 59).

На думку автора, це зауваження мало б звучати як насмішка, але фактично в ньому міститься основна таємниця «переповнення ринку».

Про «*Essay on Rent*» Мальтуса²⁵ наш автор каже:

«Публікуючи свій «*Essay on Rent*», п. Мальтус, мабуть, почасти мав на увазі виступити проти лозунга «Геть лендлордів!», який тоді «червоними літерами був написаний на стінах», стати на захист цього класу і довести, що вони не схожі на *монополістів*. Що земельна рента не може бути скасована, що її зростання є природним явищем, яке, як правило, супроводить зростання багатства і населення, — це він показав; але народний клич «Геть лендлордів!» зовсім і не означав неодмінно, що *не повинно бути такої речі*, як рента, а скоріше означав тільки, що вона повинна рівномірно розподілятися серед усього населення, у відповідності з так званим «планом Спенса»²⁶. Коли п. Мальтус переходить до того, щоб взяти землевласників під захист від ненависної назви монополістів та від зауваження Адама Сміта, що «вони люблять пожинати там, де не сіяли», то здається, що він обстоює лише іншу *назву*... В усіх цих його міркуваннях надто багато від *адвоката*» (цит. твір, стор. 108—109).

[14] РЕАКЦІЙНА РОЛЬ ТВОРІВ МАЛЬТУСА І ЙХ ПЛАГІАТОРСЬКИЙ ХАРАКТЕР. МАЛЬТУСІВСЬКА АПОЛОГЕТИКА ІСНУВАННЯ «ВИЩИХ» І «НИЖЧИХ» КЛАСІВ

Книга *Мальтуса* «*On Population*» була памфлетом проти французької революції і сучасних їй ідей про реформи в Англії (Годвін та інші). Вона являла собою апологію злиднів робітничого класу. *Теорія* була плагіатом у Таунсенда та інших.

Його «*Essay on Rent*» являв собою памфлет на захист лендлордів проти промислового капіталу. *Теорія* була плагіатом в Андерсона.

Його «*Principles of Political Economy*» були памфлетом на захист інтересів капіталістів проти робітників і на захист інтересів аристократії, церкви, пожирателів податків, всіляких блюдолизів та ін. проти капіталістів. *Теорія* запозичена в А. Сміта. Там, де теорія — власного винайдення, вона жалюгідна. В дальшому викладі теорії основою є Сісмонді. [XIV — 778]

* * *

[VIII—345] {У своєму «*Essai sur la Population*» (5th edition, traduction de P. Prévost. Genève, 1836. Troisième édition. Tome IV, стор. 104—105) *Мальтус* в стилі своєї звичайної «глибокої філософії» робить таке зауваження проти якогось плану подарувати корів англійським котерам*:

* — батракам, що одержували від землевласника або фермера-орендаря, на якого вони працювали, невеликий сільський будиночок (котедж) і клапоть землі біля нього. *Ред.*

«Вказувалось на те, що *котери*, які мають корів, більш працьовиті і живуть більш правильно, ніж ті, що не мають корів... Більшість тих, хто тепер має корів, купили їх на кошти, здобуті своєю працею. Тому правильніше буде сказати, що праця дала їм корів, ніж сказати, ніби корови прищепили їм смак до праці».

Ну що ж, правда, що вискочням серед буржуазії їх заподливість у праці (разом з експлуатацією чужої праці) дала корів, так само як їх синам корови прищеплюють смак до неробства. Коли б у них корів відібрали — не здатність давати молоко, а — здатність розпоряджатись неоплаченою чужою працею, то це було б дуже корисно для підтримання у цих вискочнів смаку до праці.

Той же «глибокий філософ» зауважує:

«Ясно, що всі люди не можуть належати до середніх класів. Необхідні вищі і нижчі класи» (звичайно, без крайніх не було б і середніх), «і вони, крім того, дуже корисні. Якби ніхто в суспільстві не міг сподіватись на підвищення і не боявся зниження і якби праця не давала винагороди, а лінощі не спричинялися до покарання, то ніде не видно було б тієї старанності, тієї ретельності, з якою кожен прагне поліпшити своє становище, що є найважливішою пружиною [346] суспільного добробуту» (там же, стор. 112).

Нижчі мають існувати для того, щоб вищі боялись зниження, а вищі — для того, щоб нижчі сподівались на підвищення. Щоб лінощі спричинялись до покарання, робітник повинен бути убогим, а рангем і такий любий Мальтусові землевласник повинні бути багатими. А що розуміє Мальтус під винагородою праці? Як ми побачимо далі *, Мальтус має на увазі те, що робітник повинен віддавати частину своєї праці без еквівалента. Прекрасний стимул, коли б тільки стимулом була «винагорода», а не голод. В кращому разі все зводиться до того, що той чи інший робітник може плекати надію, що й він коли-небудь експлуатуватиме робітників.

«Чим більше поширюється монополія», — каже Руссо, — «тим тяжчі кайдани для експлуатованих» ²⁷.

Інакше думає «глибокий мислитель» Мальтус. В кращому разі він сподівається на те, що чисельність середнього класу зростатиме, а пролетаріат (пролетаріат, який працює) становитиме відносно все меншу частину всього населення (хоч він і зростає абсолютно). Сам Мальтус вважає цю свою надію більш чи менш утопічною. Але таким і справді є *хід розвитку буржуазного суспільства*.

* Див. у третій частині цього тома, стор. 24, 28, 32—35 та ін. Ред.

«Ми повинні плекати надію», — каже Мальтус, — «що коли-небудь у майбутньому ті методи, які скорочують працю і які вже зазнали такого швидкого розвитку, кінець кінцем задовольнять усі потреби найбагатшого суспільства меншою кількістю людської праці, ніж потрібно тепер для цієї мети; і якщо тоді робітник і не буде звільнений від частини того важкого тягара, який гнітить його тепер» (він муситиме працювати в поті чола свого стільки ж, як і раніше, і відносно все більше для інших і все менше для самого себе), «то все-таки кількість тиз, на чій плечі суспільство кладе такий важкий тягар, зменшиться» (там же, стор. 113.) [VIII—346]

[15] ВИКЛАД ПРИНЦИПІВ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ
МАЛЬТУСА В АНОНІМНОМУ ТВОРІ
«OUTLINES OF POLITICAL ECONOMY»]

[XIV—778] Твором, де викладаються мальтусівські принципи, є анонімні «*Outlines of Political Economy; being a plain and short view of the Laws relating to the Production, Distribution and Consumption of Wealth*». London, 1832.

Автор цього твору * з самого початку вказує на практичний мотив, внаслідок якого мальтузіанці виступають проти визначення вартості робочим часом:

«Вчення, що праця — це єдине джерело багатства, є, треба думати, таким же небезпечним, як і хибним, бо воно дає нищівний засіб тим, хто твердить, що вся власність належить робітничим класам і що частку, яку одержують інші, нібито відібрано у робітників грабівницьким або шахрайським способом» (назв. твір, стор. 22, примітка).

У наступній фразі в анонімного автора ясніше, ніж у Мальтуса, виступає змішання *вартості* товару з *використанням вартості* товару або грошей як капіталу. В цьому розумінні походження додаткової вартості виражено правильно:

«*Вартість капіталу*, тобто кількість праці, якої він коштує, або якою він може розпоряджатись, завжди більша від тієї кількості праці, що була на нього затрачена, і ця різниця становить прибуток, або винагороду, яку одержує власник капіталу» (там же, стор. 32).

Правильним є і таке, запозичене в Мальтуса, міркування про те, чому в умовах капіталістичного виробництва прибуток слід відносити до *витрат виробництва*:

«Прибуток на застосований капітал» (а «без одержання цього прибутку не було б достатнього мотиву для того, щоб виробляти товар») «є істотною умовою пропозиції, і як така умова він становить одну із складових частин *витрат виробництва*» (там же, стор. 33).

* — Джон Кейзнов. Ред.

У наступному уривку є, з одного боку, правильна думка про те, що прибуток на капітал виникає безпосередньо від обміну капіталу на працю, а з другого боку — тут викладається мальгусівське вчення про прибуток, який утворюється нібито при *продажу*:

«Прибуток людини залежить не від того, що вона розпоряджається *продуктом* праці інших людей, а від того, що вона розпоряджається *самою працею*» (тут намічено правильне розмежування між обміном товару на товар і обміном товару, як капіталу, на працю). «Коли людина може продати свої товари» [779] (при зниженні *вартості грошей*) «по вищій ціні, в той час як заробітна плата її робітників залишається та сама, то вона, безперечно, вигадає від підвищення ціни, незалежно від того, чи підвищуються ціни інших товарів, чи не підвищуються. Менш значна частка того, що вона виробляє, є достатньою тепер, щоб привести в рух цю працю, і тому більш значна частка лишається для неї самої» (там же, стор. 49—50).

Те саме відбувається і в тому разі, коли, наприклад внаслідок запровадження нових машин, хімічних процесів тощо, капіталіст виробляє товар нижче його попередньої вартості, а продає його або по тій самій вартості або, в усякому разі, вище тієї його індивідуальної вартості, до якої він тепер спустився. В цьому разі робітник, правда, не працює безпосередньо менше часу на самого себе і більше на капіталіста. Але тепер менш значна частка того, що він виробляє, є достатньою для того, щоб при відтворенні «привести в рух цю працю». Отже, фактично, робітник обмінює більшу, ніж раніше, частину своєї безпосередньої праці на свою власну уречевлену працю. Він одержує, наприклад, як і раніше, 10 ф. ст. Але ці 10 ф. ст., — хоч у відношенні до суспільства ними представлена та сама кількість праці, — тут є продуктом не *такої самої кількості робочого часу*, як раніше, а, може, на одну годину меншої. Отже, робітник фактично працює більше часу на капіталіста і менше часу на самого себе. Результат був би той самий, коли б робітник одержував тепер лише 8 ф. ст., але ці 8 ф. ст. внаслідок вищої продуктивності його праці представляли б ту саму масу споживних вартостей, яку раніше представляли 10 ф. ст.

З приводу згаданих вище міркувань [Джемса] Мілля про тотожність попиту і пропозиції * анонімний автор зауважує:

«Пропозиція кожної людини залежить від *кількості*, яку вона постає на ринок; її попит на інші предмети залежить від *вартості* її пропозиції. Пропозиція є щось певне, вона залежить від неї самої; попит є чимсь непевним, він залежить від інших. Пропозиція може лишатися незмінною, тоді як попит змінюється. Сто кварталів зерна, які постачає дана особа на ринок, можуть в один час коштувати 30 шил. за квартал, а в інший час — 60 шил. *Кількість, або пропозиція*, в обох випадках однакова.

* Див. цей том, частина II, стор. 514, 525—526 і частина III, стор. 51 і 93—97. *Ред.*

але попит даної особи, або її здатність купувати інші речі, в останньому випадку вдвоє більший, ніж у першому» (там же, стор. 111—112).

Про відношення між працею і машинами анонімний автор каже ось що:

«Коли кількість вироблюваних товарів збільшується в результаті більш раціонального розподілу праці, то не потрібен більший попит, ніж раніше, щоб утримувати всю ту працю, яка застосовувалася раніше»

(як так? Коли праця розподілена більш раціонально, то при затраті тієї самої кількості праці буде вироблено більше товарів; тому пропозиція зростатиме, і хіба для поглинення її не буде потрібне збільшення попиту? Хіба не має рації А. Сміт, кажучи, що поділ праці залежить від обсягу ринку? Щодо [потреби збільшення] попиту ззовні, то по суті немає ніякої різниці [між тим, що має місце при запровадженні більш раціонального розподілу праці, і тим, що має місце при запровадженні машин], — тільки при запровадженні машин [збільшення попиту необхідне] в більших розмірах. Але «більш раціональний розподіл праці» може вимагати тієї самої або навіть більшої кількості робітників, ніж раніше, тоді як запровадження машин за всіх обставин повинно зменшити ту частку капіталу, що затрачається на безпосередню працю), —

«тимчасом як при запровадженні машин частина робітників безперечно залишиться без роботи, якщо не збільшиться попит або не впаде заробітна плата чи прибуток.

Припустимо, що є товар вартістю в 1 200 ф. ст., з яких 1 000 ф. ст. становлять заробітну плату 100 робітників (по 10 ф. ст. на кожного робітника), а 200 ф. ст. становлять прибуток при нормі у 20%. Уявимо собі тепер, що цей самий товар може бути вироблений з допомогою праці 50 робітників, які застосовують машину, що коштує праці інших 50 робітників і потребує праці 10 робітників для збереження її в належному стані; виробник тоді зможе знизити ціну товару, який він виробляє, до 800 ф. ст. і все-таки одержувати, як і раніше, таку саму винагороду за застосування свого капіталу.

Заробітна плата 50 робітників становить	500 ф. ст.
Заробітна плата 10 робітників для збереження машини в належному стані	100 ф. ст.
Прибуток у 20%:	
на оборотний капітал у 500 ф. ст. }	200 ф. ст.
на основний капітал у 500 ф. ст. }	
Разом	800 ф. ст.»

{ («Заробітна плата 10 робітників для збереження машини в належному стані» представляє тут річне зношування машини. Інакше розрахунок неправильний, тому що праця по ремонту додається до первісних витрат виробництва машини.) Раніше

підприємець повинен був щороку затратити 1 000 ф. ст., зате і продукт мав тоді вартість у 1 200 ф. ст. Тепер він раз назавжди затратив на машину 500 ф. ст.; отже, цю суму йому не доводиться більше затратити якимсь іншим способом. Йому доведеться затратити щороку 100 ф. ст. на «збереження машини в належному стані» і 500 ф. ст. на заробітну плату (бо в цьому прикладі немає сировини). Йому доводиться щороку затратити тільки 600 ф. ст., але на свій сукупний капітал він, як і раніше, одержує 200 ф. ст. прибутку. Маса і норма прибутку лишилися ті самі. Але його річний продукт становить тепер лише 800 ф. ст.]

«Ті люди, які раніше повинні були платити за товар 1 200 ф. ст., можуть тепер заощадити 400 ф. ст., і можуть затратити їх на щось інше або на купівлю більшої кількості того ж товару. Якщо ці 400 ф. ст. будуть затратені на [780] *продукт* безпосередньої праці, то вони дадуть роботу не більш як 33,4 робітникам, тоді як кількість робітників, що в результаті запровадження машини лишилися без роботи, становитиме 40. Бо

Заробітна плата 33,4 робітників по 10 ф. ст.	
на кожного становить	334 ф. ст.
<i>Прибуток</i> при нормі у 20%	66 ф. ст.
Разом	400 ф. ст.»

{Це означає, інакше кажучи, ось що: коли 400 ф. ст. затрачаються на товари, які є продуктом безпосередньої праці, і коли заробітна плата становить 10 ф. ст. на одного робітника, то товари, які коштують 400 ф. ст., повинні бути продуктом праці менш як 40 робітників. Коли б ці товари були продуктом праці 40 робітників, вони містили б тільки *оплачену працю*. Вартість праці (або уречевлена в заробітній платі кількість праці) дорівнювала б вартості продукту (кількості праці, уречевленої в товарі). Але товари на 400 ф. ст. містять *неоплачену працю*, яка саме й утворює прибуток. Отже, вони повинні бути продуктом праці менш як 40 робітників. Якщо прибуток дорівнює 20%, то тільки $\frac{5}{6}$ продукту можуть становити *оплачену працю*, тобто приблизно 334 ф. ст., що відповідає 33,4 робітникам по 10 ф. ст. на кожного. Шоста частина, тобто приблизно 66 ф. ст., є *неоплаченою працею*. Цілком так само Рікардо довів, що машини, навіть коли їх грошова ціна така ж висока, як і ціна тієї безпосередньої праці, яку вони замінюють, ніколи не можуть бути продуктом такої самої кількості праці*.]

«Коли б вони» (тобто ці 400 ф. ст.) «були затратені на купівлю більшої кількості того самого товару або на купівлю якогось іншого товару, для виготовлення якого вжито такий самий основний капітал і в тій же кількості, то вони дали б роботу тільки 30 робітникам. Бо

* Див. цей том, частина II, стор. 573—574. Ред.

Заробітна плата 25 робітників по 10 ф. ст. на кожного становить	250 ф. ст.
Заробітна плата 5 робітників для збереження машини в належному стані	50 ф. ст.
Прибуток на 250 ф. ст. оборотного і 250 ф. ст. основного капіталу	100 ф. ст.
Разом	400 ф. ст.»

{Справа в тому, що в разі застосування машин виробництво товару вартістю у 800 ф. ст. потребує такої затрати на машину, яка становить 500 ф. ст.; отже, для виробництва товару вартістю в 400 ф. ст. затрата на машину становитиме тільки 250 ф. ст. Потім, для обслуговування машини вартістю в 500 ф. ст. потрібно 50 робітників; отже, для обслуговування машини вартістю у 250 ф. ст. потрібно 25 робітників (250 ф. ст.). Далі, «збереження машини в належному стані» — відтворення машини вартістю у 500 ф. ст. — потребує 10 робітників; отже, для відтворення машини вартістю у 250 ф. ст. потрібно 5 робітників (50 ф. ст.). Таким чином, ми одержуємо 250 ф. ст. основного і 250 ф. ст. оборотного капіталу — разом 500 ф. ст. Прибуток на цей капітал при нормі у 20% становить 100 ф. ст. Отже, продукт містить в собі 300 ф. ст. заробітної плати і 100 ф. ст. прибутку — разом 400 ф. ст. При цьому зайнято 30 робітників. Тут в усіх випадках припускається, що капіталіст (зайнятий виробництвом) або позичає капітал із заощаджень (400 ф. ст.), покладених споживачами у банкіра, або сам має капітал зверх тих 400 ф. ст., які дорівнюють сумі, заощадженій з доходу споживачів. Бо при капіталі в 400 ф. ст. він не може затратити 250 ф. ст. на машину і 300 ф. ст. на заробітну плату.}

«Коли вся сума в 1 200 ф. ст. затрачалась на продукт безпосередньої праці, то вартість продукту поділялась на 1 000 ф. ст. заробітної плати і 200 ф. ст. прибутку» (кількість робітників — 100, заробітна плата — 1 000 ф. ст.). «Коли та сама сума затрачалась частково одним, частково іншим способом... то вартість продукту поділялась на 934 ф. ст. заробітної плати і 266 ф. ст. прибутку» (а саме, 60 робітників на підприємстві, яке застосовує машини, і 33,4 робітників, які працюють без машин, тобто загальна кількість робітників дорівнює 93,4 і одержують вони загалом 934 ф. ст.). «Нарешті, при третьому припущенні, коли вся сума затрачена на спільний продукт машини і праці, вартість продукту поділяється на 900 ф. ст. заробітної плати» (бо в цьому разі кількість робітників — 90) «і 300 ф. ст. прибутку» (там же, стор. 114—117).

[781] «Капіталіст не може після запровадження машини застосовувати стільки ж праці, як і раніше, без дальшого нагромадження капіталу. Проте доход, що його заощаджують споживачі даного предмета після того, як ціна останнього впала, створить, завдяки зростанню їх споживання цього або якого-небудь іншого предмета, попит на частину тієї праці, яка була витіснена машиною, хоч і не на всю цю працю» (там же, стор. 119).

«Пан Мак-Куллох гадає, що запровадження машин в одній галузі

виробництва неминуче створює такий самий або ще більший попит на звільнених робітників в якійсь іншій галузі виробництва. Щоб довести це, він припускає, що ті щорічні відрахування, які потрібні для заміщення вартості машини на той час, коли вона буде цілком зношена, створюють кожного року все зростаючий попит на працю ²⁸. Та оскільки ці щорічні відрахування в цілому можуть на кінець певного строку дорівнювати тільки первісній вартості машини разом з процентами на неї за весь період роботи машини, то нелегко зрозуміти, яким чином вони будь-коли можуть створити попит на працю, що перевищує той, який мав би місце, коли б машина не застосовувалась» (там же, стор. 119—120).

Амортизаційний фонд, звичайно, сам у свою чергу може послужити для нагромадження в той проміжок часу, коли зношення машини тільки обчислюється, але фактично не дає про себе знати. Але в усякому разі цей створений таким шляхом попит на працю далеко менший, ніж він був би тоді, коли б на заробітну плату затрачався весь вкладений у машини капітал, а не тільки те щорічне відрахування, яке потрібне для заміщення щорічного зношення машин. Мак Петер *, як завжди, осел. Це місце тільки тому варте уваги, що тут висловлюється думка, що амортизаційний фонд сам є фондом нагромадження.

* — глузливо замість Мак-Куллоха (по-німецькому «dummer Peter» означає «дурень», «бовдур»). Ред.

[РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ]

РОЗКЛАД

РІКАРДІАНСЬКОЇ ШКОЛИ

1) Р. ТОРРЕНС

[a] ПИТАННЯ ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ СЕРЕДНЬОЮ НОРМОЮ ПРИБУТКУ І ЗАКОНОМ ВАРТОСТІ У СМІТА І РІКАРДО]

[782] *R. Torrens. An Essay on the Production of Wealth. London, 1821.*

Спостереження конкуренції — зовнішніх проявів виробництва — показує, що рівновеликі капітали приносять в середньому однаковий прибуток, або що при даній середній нормі прибутку маса прибутку залежить від величини авансованого капіталу (а тільки це й означає середня норма прибутку).

А. Сміт зареєстрував цей факт. У нього не викликало ніяких болісних сумнівів питання про зв'язок цього факту з висунутою ним теорією вартості; це питання тим менше його турбувало, що поряд із своєю, так би мовити, езотеричною теорією вартості він висунув ще й інші теорії і міг на свій розсуд додержуватися тієї чи іншої з них. Єдине міркування, на яке його наштотхнув згаданий стан речей, він висловив у полеміці проти того погляду, який прагне звести прибуток до заробітної плати за працю по нагляду: адже, крім усіх інших обставин, праця по нагляду не зростає в такій самій мірі, в якій зростає масштаб виробництва, і до того ж вартість авансованого капіталу (внаслідок, наприклад, дорожничі сировини) може зростати і без збільшення масштабу виробництва²⁹. У концепції Сміта немає іманентного закону для визначення *середнього прибутку* і самої величини його. Сміт обмежується твердженням, що конкуренція зменшує цей *x*.

Рікардо скрізь (коли не зважати на нечисленні і тільки випадкові окремі зауваження) безпосередньо ототожнює прибуток з додатковою вартістю. Тому, згідно з Рікардо, товари продаються з *прибутком* не через те, що вони продаються *вище* своєї вартості, а через те, що вони продаються *по своїй вартості*.

Однак при розгляді *вартості* (в розділі 1-му його «Principles») він є першим, хто взагалі задумався над відношенням *визначення вартості* товарів до того явища, що рівновеликі капітали дають однаковий прибуток. Це можливо для них лише остільки, оскільки товари, які виробляються ними, хоч і *не продаються по однакових цінах* (а втім, можна сказати, що в підсумку виходить однакова ціна, якщо ми вартість невжитої частини основного капіталу додамо до вартості продукту), але все-таки приносять *однакову додаткову вартість*, однаковий надлишок ціни над ціною авансованого капіталу. І от Рікардо перший звернув увагу на те, що капітали однакової величини зовсім не мають однакової органічної будови. Відмінність у цій будові він сприйняв у тому вигляді, в якому він знайшов її в А. Сміта, — оборотний і основний капітал, — тобто він знає тільки відмінності, які постають з процесу обігу.

Рікардо зовсім не каже прямо про те, що законів вартості *prima facie** суперечить той факт, що капітали неоднакової органічної будови, які приводять, отже, в рух неоднакові маси безпосередньої праці, виробляють товари однієї і тієї самої вартості і приносять одну й ту саму додаткову вартість (яку він ототожнює з прибутком). Навпаки, приступаючи до дослідження вартості, він уже припускає існування капіталу і загальної норми прибутку. Рікардо з самого початку ототожнює *ціни витрат* і *вартості* і не бачить, що це припущення з самого ж початку суперечить *prima facie* законам вартості. Тільки на основі цього припущення, яке містить головну суперечність і основну трудність, він приходить до розгляду окремого випадку — *зміни заробітної плати*, підвищення або падіння її. Щоб норма прибутку лишалася при цьому однаковою, підвищення або падіння заробітної плати, чому відповідає падіння або підвищення прибутку, повинно неоднаково впливати на капітали різної органічної будови. Якщо заробітна плата підвищується, а прибуток, виходить, зменшується, то падають ціни тих товарів, для вироблення яких потрібен відносно більший основний капітал. У протилежному випадку має місце протилежне. Виходить, що *«мінні вартості»* товарів не визначаються в цьому разі робочим часом, потрібним для вироблення кожного з цих товарів. Інакше кажучи: ця категорія однакової норми прибутку, який одержують капітали різної органічної будови (проте Рікардо приходить до цього висновку тільки в окремому випадку і тільки таким кружним шляхом), *суперечить* законам вартості, або, як каже Рікардо, становить *виняток* з нього, з приводу чого Мальтус слушно зауважує, що в міру розвитку [783] промисло-

* — на перший погляд. Ред.

вості рікардовське правило стає винятком, а виняток — правилом *. Сама суперечність не дістає у Рікардо ясного виразу — у формі: хоч один товар містить більше неоплаченої праці, ніж другий, — бо при однаковій нормі експлуатації робітників кількість неоплаченої праці залежить від кількості оплаченої праці, тобто від кількості застосовуваної безпосередньої праці, — товари проте дають однакові вартості, або однаковий надлишок неоплаченої праці над оплаченою. Навпаки, у Рікардо суперечність фігурує лише в окремій формі: в деяких випадках *заробітна плата* — зміна заробітної плати — впливає на ціни витрат товарів (Рікардо каже: на їх мінові вартості).

Відмінності в періодах обороту капіталу, — при яких, чи лишається капітал протягом довшого періоду в процесі виробництва (хоч і не в процесі праці)³⁰ чи в процесі обігу, він для свого обороту потребує не більше праці, а більше часу, — такі відмінності цілком так само не впливають на рівність прибутків. І це знов-таки суперечить законові вартості, — за Рікардо, це знов-таки *виняток* із закону вартості.

Таким чином, Рікардо змалював справу дуже однобічно. Коли б він виразив її в загальній формі, то дістав би також і загальне розв'язання питання.

Але за ним лишається велика заслуга: Рікардо догадується про існування відмінності між вартостями і цінами витрат, і він формулює для певних випадків, — хоч і лише у вигляді *винятків* із закону, — ту суперечність, що капітали неоднакової органічної будови, тобто кінець кінцем завжди капітали, які експлуатують неоднакові кількості живої праці, дають однакові додаткові вартості (прибутки) і, — коли не зважати на ту обставину, що частина основного капіталу входить у процес праці, не входячи в процес утворення вартості, — однакові вартості, товари однакових вартостей (точніше, *цін витрат*, але Рікардо плутає це).

16) ПЛУТАНИНА У ТОРРЕНСА В ПИТАННІ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ
ВАРТОСТІ ПРАЦЕЮ І В ПИТАННІ ПРО ДЖЕРЕЛО ПРИБУТКУ.
ЧАСТКОВИЙ ПОВОРОТ ДО А. СМІТА І ДО КОНЦЕПЦІ
«ПРИБУТКУ ОД ВІДЧУЖЕННЯ»

Як ми бачили вище **, *Мальтус* використовує цю [відкрити Давідом Рікардо суперечність між законом вартості і однаковим прибутком в неоднакових своєю будовою капіталів] для заперечення рікардовського закону вартості.

* Див. цей том, частина III, стор. 22. *Ред.*

** Там же, стор. 4 і 20—22. *Ред.*

Торренс уже на самому початку свого твору виходить з цього відкриття Рікардо, — але зовсім не для того, щоб розв'язати проблему, а для того, щоб само це «явище» подати як закон явища:

«Припустимо, що застосовуються капітали різної довговічності. Хай, наприклад, фабрикант сукна і фабрикант шовку застосовують капітали у 2 000 ф. ст. кожний, причому перший затрачає 1 500 ф. ст. на довговічні машини і 500 ф. ст. на заробітну плату і матеріали, тоді як другий затрачає на довговічні машини тільки 500 ф. ст., а на заробітну плату і матеріали — 1 500 ф. ст. Припустимо, що кожного року споживається $\frac{1}{10}$ цього основного капіталу і що норма прибутку становить 10%. Оскільки в такому разі капітал у 2 000 ф. ст., щоб принести фабрикантові сукна 10% прибутку, повинен дати йому виручку в 2 200 ф. ст. і оскільки вартість основного капіталу в результаті процесу виробництва зменшилася з 1 500 до 1 350 ф. ст., то вироблені фабрикантом сукна товари повинні бути продані за 850 ф. ст. І цілком так само, оскільки основний капітал фабриканта шовку зменшився в результаті процесу виробництва на $\frac{1}{10}$, або з 500 до 450 ф. ст., то вироблений шовк, для того щоб дати фабрикантові шовку звичайну норму прибутку на весь його капітал у 2 000 ф. ст., має бути проданий за 1 750 ф. ст... Коли застосовуються капітали однакової величини, але різної довговічності, то вироблені в одній галузі виробництва товари разом з тим капіталом, який лишився в цій галузі, дорівнюватимуть за міноюю вартістю продуктам і капіталові, який залишився у другій галузі виробництва». (*Torrrens. An Essay on the Production of Wealth, London. 1821, стор. 28—29.*)

Явище, яке виявляється у сфері конкуренції, тут тільки зазначається, реєструється. Так само тут просто *припускається* «звичайна норма прибутку», але не пояснено, звідки вона береється, і немає навіть невиразного уявлення про те, що це потребує пояснення.

«Рієновеликі капітали, або, інакше кажучи, однакові кількості нагородженої праці, нерідко приводять у рух різні кількості безпосередньої праці, але це нітрохи не міняє справи» (стор. 29—30),

— а саме, не міняє того стану речей, що вартість продукту плюс невжитий капітал дають однакові вартості — або, що одне й те саме, однакові прибутки.

Заслуга цього положення Торренса не в тому, що він і тут знову тільки реєструє явище, не пояснюючи його, а в тому, що відмінність між капіталами він визначає в тому розумінні, що однакові за своєю величиною капітали приводять в рух неоднакові кількості живої праці, хоч він знову псує справу, показуючи це як «особливий» випадок. Коли вартість дорівнює праці, затраченій на виробництво товару і уречевленій в ньому, то ясно, що — при продажу товарів по їх вартості — вміщена в товарах додаткова вартість може дорівнювати тільки неоплаченій

праці, яка міститься в них, або додатковій праці. Але кількість цієї додаткової праці — при одній і тій самій нормі експлуатації робітників — не може бути однаковою у капіталів, «які приводять в рух різні кількості безпосередньої праці», все одно, чи зумовлюється ця відмінність безпосереднім процесом виробництва, чи періодом обігу. Отже, заслуга Торренса в тому, що в нього є це формулювання. Який же висновок робить він з цього? Той висновок, що тут [784] при капіталістичному виробництві відбувається переворот в законі вартості, тобто, що закон вартості, абстрагований від капіталістичного виробництва, суперечить явищам капіталістичного виробництва. А що ставить Торренс на місце цього закону? Зовсім нічого, крім грубого, бездумного словесного вираження того явища, яке треба пояснити.

«В ранній період розвитку суспільства»

(тобто якраз у той період, коли взагалі мінова вартість — продукт як товар — ледве розвинута, а тому нерозвинутий і закон вартості)

«Відносну вартість товарів визначає сукупна кількість затраченої на їх виробництво праці, нагромадженої і безпосередньої. Але починаючи з того часу, коли виникає нагромадження капіталу і встановлюється відмінність між класом капіталістів і класом робітників, коли той, хто виступає як підприємець в якій-небудь галузі виробництва, не сам виконує роботу на своєму підприємстві, а авансує іншим засоби існування і матеріали, — починаючи з цього часу мінову вартість товарів визначає кількість затраченого у виробництві капіталу, або нагромадженої праці» (цит. твір, стор. 33—34). «Якщо два капітали рівні, то вартості їх продуктів будуть рівні, як би не змінювалась кількість безпосередньої праці, яку вони приводять в рух, або якої потребують їх продукти. Якщо ці капітали нерівні, то їх продукти матимуть неоднакову вартість, хоч би сукупна кількість праці, затраченої на продукт кожного з них, була цілком однаковою» (стор. 39). «Отже, після зазначеного відособлення капіталістів і робітників мінову вартість починає визначати величина капіталу, кількість нагромадженої праці, а не — як до цього відособлення — сума нагромадженої і безпосередньої праці, затраченої на виробництво товару» (стор. 39—40).

Тут знову немає нічого, крім констатування того явища, що рівновеликі капітали дають рівновеликі прибутки, або що ціна витрат товару дорівнює ціні авансованого капіталу плюс середній прибуток, — і крім натяку на те, що це явище, оскільки «рівновеликі капітали приводять у рух різні кількості безпосередньої праці», ргіма фасіє несполучне з визначенням вартості товару вміщеним у ньому робочим часом. Зауваження Торренса, що це явище капіталістичного виробництва виявляється вперше тільки тоді, коли існує капітал, — існують класи капі-

талістів і робітників, — коли об'єктивні умови праці відокремлюються як щось самостійне, як капітал, — це зауваження є тавтологією.

Але *яким чином* відособлення [потрібних] для виробництва товару [факторів] — як-от капіталістів і робітників, відокремлення капіталу і найманої праці — спростовує закон вартості товару, це у Торренса просто «виводиться» з неусвідомленого явища.

Рікардо намагався довести, що відокремлення капіталу і найманої праці — за деякими винятками — нічого не змінює у визначенні вартості товарів. Спираючись на рікардовські винятки, Торренс заперечує самий закон. Він повертається до А. Сміта, проти якого спрямована аргументація Рікардо і за яким, правда, «в ранній період розвитку суспільства», коли люди протистоять ще один одному тільки як товаровласники, що обмінюються товарами, вартість товару визначається зміщенням в ньому робочим часом, але це не має місця тоді, коли утворились капітал і земельна власність. Це значить (як я вже зауважив у першій частині ³¹), що закон, дійсний для товарів як товарів, недійсний для них, коли тільки вони починають фігурувати як капітал або як продукти капіталу, коли тільки взагалі відбувається перехід від товару до капіталу. З другого боку, продукт всебічно прибирає форму товару тільки в результаті того, що весь продукт повинен перетворюватися в мінову вартість, а всі складові елементи його виробництва самі входять у нього як товари, — тобто продукт всебічно стає товаром тільки з розвитком капіталістичного виробництва і на основі його. Отже, виходить, що закон товару має існувати в такому виробництві, яке не виробляє товарів (або тільки почасти виробляє товари), і не повинен існувати на основі такого виробництва, базою якого є існування продукту як товару. Сам закон, цілком так само як і товар, що є загальною формою продукту, виведений з умов капіталістичного виробництва, а тут виходить, що якраз для капіталістичного виробництва цей закон недейсний.

До того ж розмови про вплив відокремлення «капіталу і праці» на визначення вартості, — залишаючи осторонь тавтологію, що, поки не існує капіталу, капітал не може визначати цін, — є знов-таки зовсім банальною передачею факту, який лежить на поверхні капіталістичного виробництва. Поки кожний сам працює за допомогою своїх знарядь і сам продає вироблений ним продукт (однак в дійсності необхідність продажу продукту в [785] масштабі всього суспільства ніколи не збігається з виробництвом за допомогою своїх власних умов праці), до його витрат належать як витрати на знаряддя, так і *праця*, яку він

сам виконує. А витрати капіталіста складаються з авансованого капіталу, з тієї суми вартості, яку він затрачає на виробництво, а не з праці, якої він не виконує і яка йому коштує тільки те, що він за неї заплатив. З погляду капіталістів це дуже хороша підстава для того, щоб додаткову вартість (в масштабі всього суспільства) обчислювати і розподіляти між собою не за кількістю тієї безпосередньої праці, яку даний капітал приводить в рух, а за величиною авансованого капіталістами капіталу. Але це аж ніяк не є підставою для пояснення того, звідки виникає ця додаткова вартість, що підлягає такому розподілу і розподіляється цим способом.

Торренс це настільки додержується рікардовської теорії, що на його думку вартість товару визначається кількістю праці, але він твердить, що лише «кількість нагромадженої праці», затрачена на виробництво товарів, є те, що визначає їх вартість. Однак тут Торренс зовсім заплутується.

Так, наприклад, вартість сукна визначається працею, нагромадженою у ткацькому верстаті, у вовні тощо і в заробітній платі. Все це — складові елементи тієї нагромадженої праці, яка потрібна для виробництва сукна. Вислів «нагромаджена праця» означає тут не що інше, як *уречевлену працю*, уречевлений робочий час. Та коли сукно готове, коли вироблення його закінчено, то затрачена на сукно безпосередня праця теж перетворилась у нагромаджену, або уречевлену працю. Чому ж вартість ткацького верстата і вовни має визначатися вміщеною в них уречевленою працею (яка є не що інше, як безпосередня праця, уречевлена в якомусь предметі, в якомусь продукті, в якій-небудь корисній речі), а вартість сукна — не повинна? Коли сукно в свою чергу входить складовим елементом у нове виробництво, наприклад, у красильні або в кравецькій майстерні, то воно являє собою «нагромаджену працю», і вартість сюртука визначається вартістю заробітної плати робітників, їх знарядь і сукна, вартість якого сама визначається «нагромадженою» в ньому працею. Коли я розглядаю товар як *капітал*, тобто в даному випадку разом з тим як умову виробництва, то його вартість зводиться до безпосередньої праці, яка називається «нагромадженою працею», бо вона існує в уречевленій формі. Навпаки, коли я розглядаю цей самий товар як товар, як продукт і результат процесу виробництва, то його вартість визначається не тією працею, що нагромаджена в ньому самому, а працею, нагромадженою в умовах його виробництва.

Дійсно, непогане порочне коло — намагатись визначити вартість товару вартістю капіталу: адже вартість капіталу дорівнює вартості тих товарів, з яких він складається. І правий

Джемс Мілль, коли він проти цього молодця каже:

«Капітал — це товари, і сказати, що вартість товарів визначається вартістю капіталу, значить сказати, що вартість товару визначається вартістю товару»³².

Тут треба зауважити ще таке. Оскільки [у Торренса] вартість товару визначається вартістю того капіталу, який виробляє його, або, інакше кажучи, масою праці, нагромадженої й уречевленої в цьому капіталі, то можливі тільки два випадки.

[За Торренсом] товар містить, по-перше, вартість спожитого основного капіталу, по-друге, вартість сировини, містить, інакше кажучи, ту кількість праці, що вміщена в [спожитому] основному капіталі і сировині; по-третє, він містить ще ту кількість праці, яка уречевлена в грошах або товарах, що функціонують як заробітна плата.

Так от, тут можливі тільки два випадки.

Кількість «нагромадженої» праці, вміщеної в основному капіталі й сировині, залишається після процесу виробництва такою ж, якою вона була до цього процесу. Що ж до третьої частини авансованої «нагромадженої праці», то робітник заміщує її своєю безпосередньою працею, — тобто в цьому разі додана до сировини і т. ін. «безпосередня праця» представляє в товарі, в продукті, рівно стільки нагромадженої праці, скільки її містилося в заробітній платі. Або ж вона представляє більшу кількість праці. Якщо вона представляє більшу кількість праці, то товар містить більше нагромадженої праці, ніж авансований капітал. Тоді прибуток виникає саме з надлишку нагромадженої праці, вміщенї в товарі, над нагромадженою працею, що міститься в авансованому капіталі. І тоді *вартість* [786] товару, як і раніше, визначається вміщеною в ньому кількістю праці (нагромадженої плюс безпосередня, причому остання існує тепер в товарі теж як нагромаджена, а не як безпосередня праця. Безпосередньою вона є в процесі виробництва, нагромадженою — в продукті).

Або ж [тобто в першому випадку] безпосередня праця представляє тільки авансовану в заробітній платі кількість праці, є тільки еквівалентом цієї кількості. (Коли б вона була меншою від цього, то треба було б пояснювати не те, чому капіталіст одержує прибуток, а те, як це виходить, що він не має збитків.) Звідки виникає прибуток в даному разі? Звідки виникає додаткова вартість, надлишок вартості товару над вартістю складових елементів його виробництва, або над вартістю авансованого капіталу? Не з самого процесу виробництва (так що він, цей надлишок, тільки реалізувався б в обміні, або в процесі

обігу), а з обміну, з процесу обігу. Таким чином ми повертаємося до Мальтуса і до грубого меркантилістського уявлення про «прибуток од відчуження». До цього послідовно приходять також і п. Торренс, хоч він знов-таки настільки непослідовний, що цю *номінальну вартість* не пояснює якимсь нез'ясовним фондом, що з неба упав, — а саме, фондом, що становить не тільки еквівалент за товар, а й надлишок над цим еквівалентом і складається із коштів покупця, який завжди може оплачувати товар вище його вартості, не продаючи сам товарів вище їх вартості, що зводило б всю справу до нуля. Торренс не такий послідовний, як Мальтус, щоб вдатися до такої фікції; навпаки, він твердить, що «дійсний попит», тобто сума вартості, сплачувана за продукт, постає тільки від *пропозиції* і, значить, теж є товаром; при цьому зовсім не зрозуміло, як обидві сторони, що виступають і як продавець, і як покупець, можуть в однаковій мірі взаємно обдурювати один одного.

«Дійсний попит на який-небудь товар завжди визначається і завжди вимірюється, при всякій даній нормі прибутку, тією кількістю складових елементів капіталу, або потрібних для виробництва товару речей, яку споживачі можуть і хочуть запропонувати в обмін на цей товар» (Торренс, цит. твір, стор. 344).

«Зростання пропозиції є єдиною причиною збільшення дійсного попиту» (там же, стор. 348).

Мальтус, цитуючи це положення з книги Торренса, не без підстави протестує проти такого погляду («Definitions in Political Economy». London, 1827, стор. 59) *.

А що Торренс справді приходив до згаданого вище безглузлого висновку, показують такі його висловлення про *витрати виробництва* і т. ін.:

«Ринкова ціна» (у Мальтуса — «вартість для покупця») «завжди включає звичайну для даного часу норму прибутку. *Природна ціна*, яка складається з *витрат виробництва*, або, інакше кажучи, з *капіталу, затраченого* при виробленні або виготовленні товару, не може включати норму прибутку» (Торренс, цит. твір, стор. 51).

«Якщо фермер, затративши 100 кварталів зерна, одержує знову як виручку 120 кварталів, то 20 кварталів зерна становлять прибуток, і було б абсурдом цей надлишок, або цей прибуток, називати частиною затрат... Так само фабрикант в результаті процесу виробництва одержує таку кількість готових виробів, *мінуса вартість* якої перевищує вартість затрачених ним матеріалів та ін.» (стор. 51—53).

«Дійсний попит полягає у здатності і схильності *споживачів*, чи то шляхом безпосереднього чи опосередкованого обміну, давати за товар *певну більшу кількість* усіх складових частин капіталу, ніж коштувало його виробництво» (стор. 349).

* Див. цей том, частина III, стор. 51. Ред.

120 кварталів зерна безперечно більше, ніж 100 кварталів. Та коли розглядати, як в даному разі, тільки споживну вартість і процес, який вона проходить, тобто, власне кажучи, вегетативний або фізіологічний [787] процес, то було б неправильно твердити, — коли й не про самі 20 кварталів, то про елементи, які їх утворюють, — що вони не входять до *процесу виробництва*. Адже інакше вони не могли б з нього утворитись. Крім 100 кварталів зерна — насіння ³³, — в процес, що перетворює 100 кварталів зерна у 120 кварталів, входять ще хімічні складові частини, які дають добрива, солі, що містяться в землі, а також вода, повітря, світло. Перетворення і засвоєння цих елементів, складових частин, умов — затрат природи, що перетворюють 100 кварталів зерна у 120 кварталів, — відбувається в самому *процесі виробництва*, і елементи цих 20 кварталів входять, як фізіологічна «затрата», в самий цей процес, результатом якого є перетворення 100 кварталів у 120 кварталів.

Якщо ці 20 кварталів розглядати тільки з точки зору споживної вартості, то це не просто прибуток. Тут ми маємо тільки те, що органічною частиною асимільовані і перетворені в органічну речовину неорганічні елементи. Коли не додати тієї речовини, яка становить фізіологічну затрату, ніколи і ні за яких умов із 100 кварталів не утворилося б 120 кварталів. Таким чином, по суті можна сказати — навіть з точки зору самої тільки споживної вартості, з точки зору на зерно як зерно, — що в нього ввійшло як «затрата» в неорганічній формі те, що в *органічній* формі виступає як наявний результат, що становить 20 кварталів зерна, які є надлишком зібраного зерна над посіяним.

Але цей спосіб розгляду сам по собі так само не має нічого спільного з питанням про прибуток, як коли б ми сказали, що дріт, який у процесі праці став у тисячу разів довший, ніж той кусок металу, з якого він зроблений, представляє тисячоразовий *прибуток*, бо довжина його збільшилася в тисячу разів. У випадку з дротом збільшилася довжина; у випадку з зерном збільшилась кількість кварталів. Але ні надлишок у довжині, ні надлишок в кількості не утворюють *прибутку*, який має відношення тільки до мінової вартості, хоч ця мінова вартість і представлена в додатковому продукті.

Що ж до мінової вартості, то навряд чи треба ще пояснювати, що 90 кварталів зерна можуть коштувати нітрохи не менше (і навіть більше), ніж 100 кварталів, 100 — більше, ніж 120, і 120 — більше, ніж 500.

Отже, на підставі такого прикладу, який не має нічого спільного з прибутком, з надлишком *вартості* продукту над *вартістю* авансованого капіталу, Торренс робить висновок про прибуток.

І навіть фізіологічно — з точки зору споживної вартості — його приклад помилковий, бо на ділі ті 20 кварталів зерна, що фігурують у нього як додатковий продукт, так чи інакше, хоч і в іншій формі, вже наявні в самому процесі виробництва.

А втім, кінець кінцем у Торренса так і проривається старе геніальне уявлення про прибуток як «прибуток од відчуження».

[в] ТОРРЕНС І ПОНЯТТЯ ВИТРАТ ВИРОБНИЦТВА

Заслуга Торренса в тому, що він взагалі порушує спірне питання про те, що таке *витрати виробництва*. Рікардо весь час плутає *вартість* товару з *витратами виробництва* (оскільки вони дорівнюють ціні витрат) і звідси його подив з приводу того, що *Сей*, хоч і визначає ціну витратами виробництва, робить з цього визначення інші висновки*. Мальтус, як і Рікардо, твердить, що ціна товару визначається витратами виробництва, і, подібно до Рікардо, включає прибуток у витрати виробництва. Проте вартість він визначає зовсім інакше — не кількістю праці, вміщеною в товарі, а тією кількістю праці, якою товар може розпоряджатись.

Двозначність в понятті *витрат виробництва* йде від самої природи капіталістичного виробництва.

По-перше. Для капіталіста *витрати* товару, який він виробляє, — це, природно, те, чого *коштує капіталістові* товар. Крім вартості *авансованого капіталу*, йому товар нічого не коштує, тобто ніякої іншої вартості капіталіст на товар не затрачає. Коли він, щоб виробити товар, затрачає 100 ф. ст. на сировину, знаряддя праці, заробітну плату і т. ін., то йому товар коштує 100 ф. ст. — не більше і не менше. Крім праці, вміщеної в цих затратах, — тобто крім *нагромадженої праці*, яка, будучи вміщена в авансованому капіталі, визначає вартість товарів, авансованих для процесу виробництва, — товар не коштує капіталістові ніякої праці. Те, чого йому коштує *безпосередня праця*, є заробітна плата, яку капіталіст за неї платить. Крім заробітної плати, безпосередня праця капіталістові нічого не коштує, а крім безпосередньої праці, капіталіст взагалі авансував тільки вартість постійного капіталу.

[788] Так розуміє витрати виробництва Торренс, і так розуміє їх кожний капіталіст, коли він обчислює прибуток, якою б не була його норма.

Тут витрати виробництва дорівнюють *затратам* капіталіста, дорівнюють вартості авансованого капіталу, тобто тій кількості праці, яка міститься в авансованих для процесу виробництва

* Див. цей том, частина II, стор. 489. *Ред.*

товарах. І жоден економіст, в тому числі й Рікардо, не може обійтись без цього визначення витрат виробництва в розумінні *авансованих затрат, зроблених витрат* і т. ін. Це — те, що Мальтус називає *ціною для виробника* на протилежність ціні для покупця. Цьому визначенню *авансованих затрат* відповідає перетворення додаткової вартості у форму *прибутку*.

По-друге. Витрати виробництва в їх першому визначенні — це ціна, якою капіталіст *оплачує* виготовлення товару в процесі виробництва, отже, те, чого *йому*, капіталістові, коштує товар. Але те, чого вироблення товару *коштує* капіталістові, і те, чого *коштує само це вироблення товару*, — це дві зовсім різні речі. Праця (уречевлена і безпосередня), яку капіталіст *оплачує* при виробленні товару, і праця, яка потрібна, щоб *виробити* товар, зовсім різні за своєю величиною. Різниця між ними і є різницею між авансованою і одержаною вартістю, між купівельною ціною товару для капіталіста і продажною ціною товару (якщо товар продається по його вартості). Коли б цієї відмінності не було, то гроші або товар ніколи не перетворювалися б у капітал. Разом з додатковою вартістю зникло б джерело прибутку. *Витрати самого виробництва товару* складаються з вартості спожитого в процесі його вироблення капіталу, тобто з тієї кількості уречевленої праці, що входить у товар, плюс та *кількість безпосередньої праці*, яку затрачено на вироблення товару. *Загальна сума* спожитої в товарі праці — «уречевленої» і «безпосередньої» — становить *витрати самого виробництва товару*. Товар може бути створений тільки через виробниче споживання цієї кількості уречевленої і безпосередньої праці. Це і є умова, потрібна для того, щоб він вийшов з процесу виробництва як *продукт*, як *товар* і як споживна вартість. І хоч би як змінювалися прибуток і заробітна плата, ці іманентні витрати виробництва товару залишаються ті самі, поки технологічні умови реального процесу праці не змінюються, або, що одне й те саме, поки не відбувається ніякої зміни в даному рівні розвитку продуктивної сили праці. В цьому розумінні *витрати виробництва товару* дорівнюють його *вартості*. Жива праця, затрачена на товар, і жива праця, оплачена капіталістом, — це різні речі. Тому з самого початку витрати виробництва товару для капіталіста (зроблені ним затрати) відмінні від *витрат* самого *вироблення товару*, від його вартості. Надлишок вартості (тобто того, що коштує сам товар) над вартістю авансованого капіталу (тобто над тим, що товар коштує капіталістові) *становить прибуток, який, отже, виникає не від того, що товар продається вище своєї вартості, а від того, що він продається вище вартості оплачених капіталістом затрат*.

Це визначення витрат виробництва, *іманентних витрат виробництва* товару, що дорівнюють його вартості, тобто, які дорівнюють потрібній для виробництва товару загальній сумі робочого часу (уречевленого і безпосереднього), виражає основну умову виробництва товару і лишається незмінним, поки не знає зміни продуктивна сила праці.

По-третє. Але я вже показав раніше *, що в кожній окремій галузі або в кожному окремому виробництві капіталіст продає товар, що являє собою продукт певної галузі або певного виробництва або певної сфери виробництва, зовсім не по тій вартості, яка міститься в самому цьому товарі, що, виходить, маса прибутку, одержуваного цим капіталістом, не тотожна з масою додаткової вартості, додаткової праці, або неоплаченої праці, уречевленої в товарах, які він продає. Навпаки, він може в середньому реалізувати в своєму товарі лише стільки додаткової вартості, скільки її припадає на цей товар як продукт певної частини суспільного капіталу. Якщо суспільний капітал дорівнює 1 000, а капітал в якому-небудь окремому [789] виробництві дорівнює 100, і якщо загальна сума додаткової вартості (отже, і додаткового продукту, в якому уречевлена ця додаткова вартість) дорівнює 200 і, значить, становить 20%, то капітал у 100, вкладений в це окреме виробництво, продаватиме свій товар по ціні у 120, якою б не була вартість цього товару, — чи дорівнює вона 120, чи вона більша від цієї суми або менша від неї, тобто незалежно від того, чи становить неоплачена праця, вміщена в даному товарі, $\frac{1}{5}$ авансованої на неї праці, чи не становить.

Це — *ціна витрат*, і коли мова йде про *витрати виробництва* у власному значенні (економічному, капіталістичному), то це є вартість авансованого капіталу плюс вартість середнього прибутку.

Ясно, що як би ця ціна витрат окремого товару не відхилилась від його вартості, вона визначається *вартістю* сукупного продукту суспільного капіталу. Окремі капітали, завдяки вирівнюванню їх прибутків, відносяться один до одного як певні частки сукупного суспільного капіталу, і як такі певні частки вони одержують дивіденди із загального фонду додаткової вартості (додаткового продукту), або додаткової праці, або неоплаченої праці. Це нічого не змінює у вартості товару, нічого не змінює в тому, що незалежно від того, чи дорівнює ціна витрат цього товару його вартості, чи вона більша або менша від цієї останньої, він ніколи не може бути вироблений *без того*, щоб

* Див. цей том, частина II, стор. 16—19, 23, 58—63, 175—239. *Ред.*

не була вироблена *його вартість*, тобто без затрати на нього всієї кількості потрібної для його виробництва уречевленої і безпосередньої праці. Ця кількість праці, не тільки оплаченої, а й неоплаченої, повинна бути затрачена на товар, і в загальному відношенні між капіталом і працею нічого не змінюється від того, що в деяких галузях виробництва частина неоплаченої праці привласнюється «співбратами-капіталістами»³⁴, а не тим капіталістом, який приводить в рух працю в цій окремій галузі виробництва. Ясно далі, що, яким би не було відношення між вартістю товару і його ціною витрат, ціна завжди буде змінюватись, підвищуватись або знижуватись, залежно від зміни вартості, тобто залежно від зміни кількості праці, потрібної для вироблення товару. Крім того, ясно: частина прибутку завжди повинна представляти додаткову вартість, неоплачену працю, уречевлену в самому цьому товарі, бо на основі капіталістичного виробництва в кожному товарі міститься більше затраченої на нього праці, ніж оплачено капіталістом, який привів у рух цю працю. Деяка частина прибутку може складатися з праці, не затраченої на той товар, який постачає певна галузь промисловості або який утворюється в даній сфері виробництва; але тоді є який-небудь інший товар, одержуваний в якійсь іншій сфері виробництва, ціна витрат якого падає нижче його вартості, або в ціні витрат якого враховано й оплачено меншу кількість неоплаченої праці, ніж та, що в ньому міститься.

Отже ясно, що, хоч ціни витрат більшості товарів мають відхилятися від їх вартостей, тобто хоч їх «витрати виробництва» мають відхилятися від сукупної кількості вміщеної в них праці, проте ці витрати виробництва і ціни витрат не тільки визначаються вартостями товарів і відповідають законові вартості (а не суперечать йому), але, навіть більше, тільки на основі вартості та її закону можна зрозуміти саме існування витрат виробництва і цін витрат, тоді як без цієї передумови воно стає цілковитою дурницею.

Разом з тим стає зрозуміло, чому ті економісти, які, з одного боку, бачать фактичне явище, що має місце у сфері конкуренції, а з другого боку, не розуміють опосереднення між законом вартості і законом ціни витрат, вдаються до фікції, що капітал, а не праця визначає вартість товарів, або, точніше, що вартості взагалі не існує.

[790] Прибуток входить у *витрати виробництва товару*; А. Сміт справедливо включає його, як складовий елемент, у «природну ціну» товару, тому що на основі капіталістичного виробництва товар — кінець кінцем, як правило — не виноситься на ринок, коли він не дає ціни витрат, яка дорівнює

вартості авансованого капіталу плюс середній прибуток. Або, як висловлюється Мальтус, хоч він і не розуміє походження прибутку, його справжньої причини,— тому що прибуток, а значить і ціна витрат, до якої входить цей прибуток, є умовою *пропозиції* товару (на базі капіталістичного виробництва). Щоб товар вироблявся, щоб він надходив на ринок, він повинен давати продавцеві, щонайменше, цю ринкову ціну, ціну витрат, незалежно від того, чи буде вартість самого товару більшою, чи меншою від цієї ціни витрат. Для капіталіста не має значення, чи містить його товар більше неоплаченої праці, ніж інші товари, чи менше, якщо тільки в ціну цього товару із загального фонду неоплаченої праці, або додаткового продукту, в якому фіксується неоплачена праця, входить стільки ж, скільки з цього загального фонду одержує всякий інший капітал тієї ж величини. В цьому розумінні *капіталісти є «комуністами»*. В конкуренції кожен, природно, прагне одержати більше, ніж середній прибуток, що можливо тільки в тому разі, коли другий одержує менше, ніж середній прибуток. Саме в результаті цієї боротьби і встановлюється середній прибуток.

У формі процента на авансований капітал (чи одержаний він в позику, чи ні) частина реалізованої в прибутку додаткової вартості виступає так само і для капіталіста як *затрата*, як стаття *витрат виробництва*, що її він має як *капіталіст*, подібно до того як і взагалі ж прибуток є безпосередньою метою капіталістичного виробництва. А в проценті (особливо при взятому в позику капіталі) це виступає і як фактична передумова його, капіталіста, виробничої діяльності.

Разом з тим це показує, як стоїть справа з відмінністю між формами виробництва і формами розподілу. Прибуток, форма розподілу, є тут разом з тим формою виробництва, умовою виробництва, необхідним складовим елементом процесу виробництва. Отже які нерозумні,— до цього треба повернутися пізніше,— Дж. Ст. Мілль та інші, хто вважає буржуазні форми виробництва абсолютними, а буржуазні форми розподілу відносними, історичними і тому минуцями. Форма розподілу є тільки форма виробництва *sub alia specie* *. Та *differentia specifica* **, — а значить, і специфічна обмеженість,— яка становить міру буржуазного розподілу, входить у саме виробництво як охоплююча його і пануюча над ним визначеність. Але те, що внаслідок своїх власних іманентних законів буржуазне ви-

* — під іншим кутом зору. *Ред.*

** — специфічна відмінна риса. *Ред.*

робництво змушене, з одного боку, так розвивати продуктивні сили, ніби воно не є виробництвом на обмеженій суспільній основі, а з другого боку, що воно може розвивати їх все-таки лише в рамках цієї обмеженості, — ця обставина є найглибша і найбільш прихована причина криз, що прориваються в буржуазному виробництві суперечностей, у рамках яких воно рухається і які навіть при грубому, поверховому розгляді характеризують його тільки як історично минущу форму.

Далі це хоч і грубувато, але, з другого боку, досить правильно Сісмонді, наприклад, розглядає як суперечність між виробництвом заради виробництва і таким розподілом, який *eo ipso* * робить неможливим абсолютний розвиток продуктивності.

2) ДЖЕМС МІЛЛЬ [НЕВДАЛІ СПРОБИ РОЗВ'ЯЗАТИ СУПЕРЕЧНОСТІ РІКАРДОВСЬКОЇ СИСТЕМИ]

[791] *James Mill. Elements of Political Economy. London, 1821* (друге видання — London, 1824).

Міллер був першим, хто виклав теорію Рікардо в систематичній формі, хоч тільки в досить абстрактних обрисах. Те, до чого він прагне, — це формально логічна послідовність. «Тому» з нього і починається *розклад* рікардіанської школи. У вчителя [у Рікардо] нове і значне — серед «мотлоху» суперечностей — насильно виводиться з суперечливих явищ. Самі суперечності, що лежать в основі його теорії, свідчать про багатство того життєвого фундаменту, з якого, викручуючись, виростає теорія. Інша справа в учня [у Мілля]. Тією сировиною, над якою він працює, є вже не сама дійсність, а та нова теоретична форма, в яку її, шляхом сублимації, перетворив учитель. Почасти *теоретичні заперечення противників нової теорії*, почасті *нерідко парадоксальне ставлення цієї теорії до реальності* спонукають його до спроби *спростувати* перших і *відбутися чисто словесним «поясненням»* від останнього. При цій спробі він сам заплутується в суперечностях і своєю спробою розв'язати їх показує разом з тим початок *розкладу тієї теорії*, яку він догматично обстоює. Міллер хоче, з одного боку, зобразити буржуазне виробництво як абсолютну форму виробництва і пробує через те довести, що його дійсні суперечності є тільки позірні суперечності. З другого боку, він старається подати теорію Рікардо як абсолютну теоретичну форму цього способу виробни-

* — само собою, саме через це [тобто через те, що виробництво здійснюється заради виробництва, а не заради виробників-робітників]. *Ред.*

цтва, а також усунути формальними доводами ті теоретичні суперечності, які почасти були вказані іншими, почасти впадати в око йому самому. Проте у Мілля ми ще бачимо певною мірою і дальший розвиток погляду Рікардо за ті межі, в яких він викладався у самого Рікардо. Мілля ще обстоює ті самі історичні інтереси, що й Рікардо, — *інтереси промислового капіталу проти земельної власності*, — і він рішучіше робить практичні висновки з теорії — наприклад, з теорії земельної ренти — проти існування приватної земельної власності, яку він більшменш безпосередньо хотів би перетворити в державну власність. На останньому висновку і на цьому боці поглядів Мілля ми тут спинятися не будемо.

(а) ЗМІШАННЯ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ І ПРИБУТКУ.
СХОЛАСТИКА В ПИТАННІ ПРО ВИРІВНЮВАННЯ НОРМИ
ПРИБУТКУ. ЗВЕДЕННЯ ЄДНОСТІ ПРОТИЛЕЖНОСТЕЙ
ДО ІХ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ТОТОЖНОСТІ]

Відмінність між *додатковою вартістю* і *прибутком* в учнів Рікардо так само не відмічається, як і в нього самого. Сам Рікардо помічає її тільки в тому різному впливі, який зміна заробітної плати може справити на капітали різної органічної будови (а це останнє береться у Рікардо тільки щодо процесу обігу). Ні самому Рікардо, ні його учням не спадає на думку, що навіть коли ми розглядаємо не капітали в різних галузях, а *кожний* капітал зокрема, — оскільки він не складається виключно із змінного капіталу, не є капіталом, затраченим тільки на заробітну плату, — норма прибутку і норма додагової вартості різні, і, значить, прибуток повинен являти собою певну далі розвинуту, специфічно модифіковану форму додаткової вартості. Відмінність між додатковою вартістю і прибутком вони помічають лише остільки, оскільки мова йде про рівний прибуток — середню норму прибутку — для капіталіз у різних сферах виробництва і з різним співвідношенням у них основного і оборотного капіталу. В цьому розумінні Мілля тільки повторює, популяризує те, що наводиться у Рікардо в розділі 1-му «*Про вартість*». Єдиний новий сумнів, який у нього виникає у зв'язку з цим питанням, полягає ось у чому.

Мілля зауважує, що «*час як такий*» (отже, не робочий час, а просто час) нічого не виробляє, а значить не виробляє і «вартості». Як же, в такому разі, узгоджується з законом вартості той факт, що певний капітал, на тій підставі, як каже Рікардо, що для його обороту потрібно більше часу, дає такий самий при-

буток, як і капітал, що застосовує більше безпосередньої праці, але обертається швидше? Ми бачимо, що Мілль тут бере тільки поодинокий випадок, який, узагальнюючи, можна було б формулювати так: як узгоджується ціна витрат і передбачена нею [792] середня норма прибутку (отже, рівноцінність товарів, у яких міститься зовсім неоднакова кількість праці) з тим, що прибуток є не що інше, як частина вміщеного в товарі робочого часу, і саме та частина його, яку капіталіст привласнює без еквівалента? На протилежність цьому, при розгляді середньої норми прибутку і ціни витрат висуваються погляди, які зовсім чужі визначенню вартості і є цілком зовнішніми щодо нього, — наприклад, такий погляд, що коли капіталові якого-небудь капіталіста доводиться проробляти більш тривалі обороти, бо капітал цей, як це має місце, наприклад, з вином, мусить довше перебувати в процесі виробництва (або, в інших випадках, довше перебувати в процесі обігу), то капіталіст повинен мати компенсацію за той час, протягом якого він не може збільшувати вартість свого капіталу. Але як може той час, протягом якого не відбувається збільшення вартості, створювати вартість?

В положенні Мілля про «час» сказано:

«Час не може нічого робити... Як же в такому разі він може збільшувати вартість? Час є тільки абстрактний термін. Він — слово, звук. І виходить один і той самий логічний абсурд, чи говорять про абстрактну одиницю як міру вартості, чи про час як творця вартості» («Elements of Political Economy». Second edition, стор. 99)³⁵.

Насправді при визначенні *підстав для компенсації* капіталів у різних сферах виробництва йдеться не про виробництво додаткової вартості, а про *розподіл її між різними категоріями капіталістів*. Тому тут набирають значення такі погляди, що не мають абсолютно ніякого відношення до *визначення вартості як такої*. При цьому *підставою для компенсації* є все, що примушує капітал в якійсь окремій сфері виробництва відмовлятися від тих умов, за яких він в інших сферах міг би виробити *більшу додаткову вартість*. Так, наприклад, коли застосовується більше основного капіталу і менше оборотного; коли постійного капіталу застосовується більше, ніж змінного; коли капітал змушений довше перебувати в процесі обігу; коли, нарешті, він змушений довше перебувати в процесі виробництва, минаючи процес праці, що має місце там, де процес виробництва за своєю технологічною природою потребує перерв, щоб створюваний продукт зазнавав діяння сил природи (наприклад, вино в погребі). В усіх цих випадках, — останнім з них є той, що його виділяє Мілль, який, отже, уявляє собі трудність, на яку він

патрашив, дуже вузько і тільки як щось поодиноке, — має місце компенсація. З додаткової вартості, виробленої в інших сферах, деяка частина переноситься на ці капітали, що перебувають у менш сприятливих умовах для безпосередньої експлуатації праці, відповідно тільки до їх величини (це вирівнювання, за якого кожний окремий капітал виступає тільки як певна частина суспільного капіталу, здійснює конкуренція). Це явище є зовсім простим, коли усвідомлено відношення між додатковою вартістю і прибутком і, далі, вирівнювання прибутків у загальну норму прибутку. Та коли хочуть зрозуміти його, без будь-якого опосереднення, прямо із закону вартості, тобто коли хочуть пояснити прибуток, який одержує окремий капітал у певній галузі, з тієї додаткової вартості (або *неоплаченої праці*), яка міститься у вироблених цим капіталом товарах (а значить і взагалі з праці, уречевленої безпосередньо в самих цих товарах), то це являє собою проблему, ще далеко більш нерозв'язну, ніж квадратура круга, яку можна визначити алгебраїчно. Це просто спроба видати за існуюче те, чого немає. Але саме в цій *безпосередній* формі Мілль і намагається розв'язати проблему. Тому вирішення питання по суті тут неможливе, а можливе тільки софістичне усунення труднощі на словах, тобто тільки *схоластика*. Це починається у Мілля. А в такого *безсовісного пошляка*, як *Мак-Куллох*, ця манера прибирає форму пихатої безсоромності.

Вирішення питання, запропоноване Міллем, найкраще може бути схарактеризоване словами *Бейлі*:

«Пан Мілль зробив своєрідну спробу звести *дію часу* до *затрати праці*. «Якщо», каже він («Elements», second edition, 1824, стор. 97), «вино, яке видержується в погребі, завдяки цьому зростає у вартості за рік на $\frac{1}{10}$, то було б правильним *вважати*, що на нього затрачено на $\frac{1}{10}$ більше праці... Було б правильним вважати, що який-небудь факт мав [793] місце тільки тоді, коли він дійсно мав місце. У наведеному прикладі, згідно з припущенням, жодна людська істота не наблизилася до вина, не затратила на нього жодної секунди, найменшого руху мускулів» («A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value» etc. London, 1825, стор. 219—220).

Суперечність між загальним законом і більш розвинутими конкретними відношеннями тут хочуть розв'язати *не* шляхом знаходження проміжних ланок, а шляхом прямого підведення конкретного під абстрактне і шляхом безпосереднього пристосування конкретного до абстрактного. І цього хочуть досягти з допомогою *словесної фікції*, шляхом зміни *vera regum vocabula* *. (Перед нами дійсно «суперечка про слова»³⁶, але вона є суперечкою «про слова» тому, що реальні суперечності, які не

* — правильних найменувань речей. *Ред.*

дістали реального розв'язання, тут намагаються розв'язати з допомогою фраз.) Що ця манера, яка у Мілля виступає ще тільки в зародку, значно більше підірвала всю основу теорії Рікардо, ніж усі нападки противників, буде видно при розгляді поглядів Мак-Куллоха.

Мілля вдається до цього методу тільки в тих випадках, коли він зовсім не знаходить іншого виходу. Але основний його метод інший. Де економічне відношення, — а значить і категорії, які виражають його, — містить в собі протилежності, є суперечністю і саме єдністю суперечностей, він підкреслює момент *єдності* протилежностей і заперечує *протилежності*. Єдність протилежностей він обертає в безпосередню тотожність цих протилежностей.

Наприклад, товар криє в собі протилежність споживної і мінової вартості. Ця протилежність розвивається далі, проявляється, реалізується як роздвоєння товару на товар і гроші. Це його роздвоєння виступає, як процес, у метаморфозі товару, де продаж і купівля є різними моментами одного процесу, але кожний акт цього процесу разом з тим містить свою протилежність. У першій частині цього твору я зазначав, як Мілля розправляється з протилежністю тим, що фіксує тільки *єдність* купівлі і продажу, і тому перетворює обіг у мінову торгівлю, а в мінову торгівлю знову контрабандою вводить категорії, взяті з обігу³⁷. Дивись ще сказане мною там про його *теорію грошей*, в якій він застосовує аналогічний підхід до справи³⁸.

У Джемса Мілля проводиться хибний поділ: «Про виробництво», «Про розподіл», «Про обмін», «Про споживання».

[6] МАРНІ СПРОВИ МІЛЛЯ УЗГОДИТИ ОБМІН
МІЖ КАПІТАЛОМ І ПРАЦЕЮ З ЗАКОНОМ ВАРТОСТІ.
ЧАСТКОВИЙ ПОВОРОТ ДО ТЕОРІЇ ПОПИТУ І ПРОПОЗИЦІЇ]

Про *заробітну плату* Мілля пише:

«Замість того щоб чекати, поки продукти будуть вироблені і їх вартість буде реалізована, визнали *більш зручним* для робітників виплачувати їм їх частку *авансом* (à l'avance). Заробітна плата — це та форма, яку визнали придатною для одержання ними їх частки. Після того як та частка продуктів, що належить робітникові, повністю ним одержана у формі заробітної плати, продукти ці належать тільки капіталістові, бо він фактично *купив частку робітника* і виплатив йому за неї авансом» («Éléments d'économie politique», французький переклад Парізо, Париж, 1823, стор. 33—34).

Для Мілля дуже характерно, що, подібно до того як *гроші* є для нього лише хитрістю, винайденою заради зручності, так

і самі *капіталістичні відносини*, на його думку, вигадано для зручності. Ці специфічні суспільні виробничі відносини винайдені заради «зручності». Товар і гроші перетворюються у капітал в результаті того, що робітник перестав брати участь в обміні як товаровиробник і товаровласник і, навпаки, змушений замість товару продавати саму свою працю (безпосередньо свою робочу силу), як товар, власникові об'єктивних умов праці. Це відокремлення робітника від об'єктивних умов праці є передумовою відносин капіталу і найманої праці, цілком так само як воно є передумовою для перетворення грошей (або товару, представленого грішми) в капітал. Мілль припускає цей *поділ*, це *роз'єднання*, він припускає відносини капіталіста і найманого робітника, щоб потім показати як справу зручності те, що робітник продає *не продукт*, не товар, а свою частку в продукті (виробництво якого ним ні в якій мірі не визначається і відбувається *незалежно* від нього), до того як робітник його виробив, [794] — або, точніше, що частка робітника в продукті виплачується капіталістом, перетворюється в гроші, до того як капіталіст продав, збув з рук той продукт, в якому має частку робітник.

З допомогою такого розуміння заробітної плати Мілль хоче обминути специфічну трудність, пов'язану із специфічною формою відносин, які розглядаються. Для рикардовської системи, згідно з якою робітник продає прямо свою *працю* (а не свою робочу силу), трудність полягає ось у чому: вартість товару визначається робочим часом, якого коштує вироблення цього товару; чим же пояснюється те, що цей закон вартості не здійснюється в найбільшому з усіх обмінів, який становить основу капіталістичного виробництва, — в обміні між капіталістом і найманим робітником? Чому та кількість уречевленої праці, яку робітник одержує як заробітну плату, не дорівнює тій кількості безпосередньої праці, яку він віддає в обмін на заробітну плату? Щоб усунути цю трудність, Мілль обертає найманого робітника у товаровласника, який продає капіталістові свій *продукт*, *свій товар*, — бо його *частка* у продукті, в товарі є його продуктом, його *товаром*, вартістю, яку він виробляє у формі окремого товару. Трудність Мілль розв'язує тим, що угоду між капіталістом і найманим робітником, яка включає протилежність уречевленої і безпосередньої праці, він змальовує як звичайну угоду між власниками уречевленої праці, між товаровласниками.

Хоч Мілль внаслідок цього викруту зробив для себе неможливим розуміння специфічної природи, *differentia specifica* *

* — специфічної відмінної риси. *Ред.*

процесу, який відбувається між капіталістом і найманим робітником, але він зовсім не зменшив собі трудність, а збільшив її, бо своєрідність результату тепер уже не можна зрозуміти із своєрідності того товару, який продає робітник (і який має ту специфічну властивість, що сама його споживна вартість є елемент, який утворює мінову вартість, внаслідок чого споживання цього товару створює більшу мінову вартість, ніж та, що містилася в ньому самому).

Робітник у Мілля такий самий продавець товарів, як і всякий інший товаровласник. Він виробляє, приміром, 6 аршинів полотна. Із цих 6 аршинів 2 представляють вартість, яка дорівнює доданій ним праці. Отже, він є продавцем 2 аршинів полотна капіталістові. Чому ж робітникові не одержати від капіталіста повністю вартість 2 аршинів полотна, як одержує всякий інший продавець 2 аршинів полотна, коли робітник є тепер таким же продавцем полотна, як і всякий інший власник полотна? Навпаки, суперечність з законом вартості виступає тепер значно гостріше. Робітник продає тепер зовсім не специфічний товар, відмінний від усіх інших товарів. Він продає працю, уречевлену в продукті, тобто такий товар, який, як товар, не відрізняється чим-небудь специфічним від усякого іншого товару. Так от, якщо ціна аршина полотна, — тобто кількість грошей, яка має в собі вміщений в одному аршині полотна робочий час, — дорівнює 2 шил., то чому робітник одержує 1 шил. замість 2? Коли ж він одержує 2 шил., то капіталіст не реалізує додаткової вартості, і вся система Рікардо була б спростована. Ми були б відкинуті назад до «прибутку од відчуження». Шість аршинів полотна коштували б капіталістові їх вартості, тобто 12 шил. Капіталіст продавав би їх, однак, за 13 шил.

Або ж було б так, що полотно, як і всякий інший товар, продається по своїй вартості, коли його продає капіталіст, але воно продається *нижче* своєї вартості, коли його продає робітник. Таким чином, закон вартості був би порушений угодою між робітником і капіталістом. А тимчасом, якраз для того щоб уникнути цього, Мілля і вдається до своєї фікції. Він хоче перетворити відношення між робітником і капіталістом у звичайне відношення між продавцями і покупцями товарів. Чому ж тоді звичайний закон вартості товарів не повинен тут визначати цю угоду? Але, кажуть нам, робітник оплачується *«авансом»*. Отже, тут перед нами все-таки не звичайне відношення купівлі і продажу товару. Що має означати тут це *«авансування»*? Робітник, якому платять, наприклад, потяжнево, *«авансував»* свою працю і створив належну йому частку

тижневого продукту, — уречевив свою тижневу працю в продукті, — (за припущенням Мілля і згідно з практикою) до того, як він одержав від капіталіста «плату» за цю частку. Капіталіст «авансував» сировину і знаряддя праці, робітник — «працю», і коли наприкінці тижня виплачується заробітна плата, робітник *продає* капіталістові товар, свій товар — свою частку в сукупному товарі. Але капіталіст, скаже Мілля, платить робітникові, тобто обертає для нього в срібло, в гроші 2 аршини [795] полотна, ще до того, як сам обернув у гроші, продав 6 аршинів полотна! Ну, а якщо капіталіст працював на замовлення, коли він продав товар ще до того, як виробив його? І в більш загальній формі: яке діло робітникові — в даному разі продавцеві 2 аршинів полотна, що капіталіст купує в нього ці 2 аршини для того, щоб їх знову продати, а не для того, щоб їх спожити? Яке діло продавцеві до мотивів покупця? І як це можливо, щоб мотиви покупця модифікували до того ж ще й закон вартості? Коли бути послідовним, то довелось б тоді визнати, що кожний продавець повинен продавати свій товар нижче його вартості, бо він дає покупцеві продукт у формі споживної вартості, тимчасом як покупець дає йому вартість у формі грошей, обернену в срібло форму продукту. В цьому разі фабрикант полотна мав би *недоплачувати* також і торговцеві лляною пряжею, фабрикантові машин, виробникові вугілля та ін. Бо вони продають йому товари, які він тільки ще збирається обернути в гроші, тоді як він їм «авансом» виплачує *вартість* складових частин свого товару не тільки до того, як товар цей продано, але й до того, як його вироблено. Робітник постачає йому полотна, товар в його готовій, придатній для продажу формі; навпаки, продавці товарів постачають йому машини, сировину і т. ін., які повинні ще пройти певний процес для того, щоб дістати придатну для продажу форму. Для такого абсолютного рикардіанця, як Мілля, у якого купівля і продаж, пропозиція і попит просто-напросто тотожні, а гроші є лише формальністю, найкращим є уявлення, ніби перетворення товару в гроші, — адже нічого іншого не відбувається при продажу 2 аршинів полотна капіталістові, — передбачає, що продавець змушений продавати свій товар нижче його вартості, а покупець на свої гроші купує більшу вартість, ніж вартість його грошей.

Таким чином, у Мілля справа зводиться до абсурдного твердження, що в цій угоді покупець купує для того, щоб знову продати з прибутком, а тому продавець змушений продавати свій товар *нижче* його вартості, чим спростовується вся теорія вартості. Ця друга спроба Мілля розв'язати одну із суперечностей Рікардо на ділі знищує всю основу рикардовської си-

стеми і, особливо, ту її перевагу, що вона відношення капіталу і найманої праці розглядає як прямий обмін між нагромадженою і безпосередньою працею, тобто бере його в його специфічній визначеності.

Щоб якось вибратися з трудності, Мілль повинен був би піти далі і сказати, що мова йде тут не про звичайну угоду купівлі і продажу товарів. Відношення між робітником і капіталістом є, мовляв, скоріше відношення капіталіста, який дає в позику гроші або займається дисконтними операціями капіталіста (грошового капіталіста), до промислового капіталіста, оскільки тут ідеться про платіж, про перетворення в гроші продукту робітника, що дорівнює його частці в сукупному продукті. Це було б непоганим поясненням: припустити наявність капіталу, який дає проценти, — особливої форми капіталу, — щоб пояснити капітал, який виробляє прибуток (загальну форму капіталу); похідну форму додаткової вартості (яка вже передбачає капітал) подати як причину виникнення додаткової вартості. Крім того, Міллю довелося б тоді додержати послідовності і замість усіх певних законів щодо заробітної плати та її рівня, розвинутих Рікардо, виводити її, навпаки, з норми процента; при цьому знов-таки не можна було б справді сказати, чим слід визначати норму процента, бо вона, згідно з рікардіанцями та всіма іншими вартими згадування економістами, визначається нормою прибутку.

Фраза про «частку» робітника в його власному продукті ґрунтується по суті ось на чому: якщо розглядати не окрему угоду між капіталістом і робітником, а обмін між ними в загальному ході відтворення і звертати увагу на справжній зміст цього процесу, а не на форму його прояву, то на ділі виявиться, що те, чим капіталіст оплачує робітника (а також і та частина капіталу, яка протистоїть робітникові як постійний капітал), є не що інше, як частина продукту самого робітника, і до того ж не та частина продукту, яка ще тільки має бути перетворена в гроші, а та, яка вже продана, вже перетворена в гроші, бо заробітна плата виплачується грішми, а не *in naturalibus* *. При рабстві тощо, де немає облудної видимості, породжуваної попереднім перетворенням у гроші тієї частини продукту, яка затрачується на заробітну плату, ясно видно, що те, що раб одержує як плату за роботу, насправді є не «аванс» рабовласника, а тільки частина уречевленої праці раба, яка повертається до нього у формі життєвих засобів. Так стоїть справа і у капіталіста. Це тільки здається, що він «авансує». Те, що він

* — натурою. Ред.

авансує робітникові як заробітну плату, або, точніше, те, що він йому [796] *оплачує*,— тому що робота оплачується ним лише після того, як вона виконана,— є частина продукту, виробленого робітником і вже перетвореного в гроші. Частина продукту робітника, привласненого капіталістом, *відібраного* у робітника, повертається до робітника у формі заробітної плати,— як аванс, коли хочете, за новий продукт.

Зовсім не годиться Міллю (це скоріше личить Мак-Куллоху, Сею чи Бастіа) хаятись за цю *видимість*, властиву угоді між капіталістом і робітником, щоб пояснити саму угоду. У капіталіста нема нічого, що він міг би авансувати робітникові, крім того, що він раніше відібрав у робітника, що було авансовано йому працею інших людей. Адже навіть Мальтус каже, що те, що капіталіст авансує, складається не «із сукна» та «інших товарів», а «з праці»³⁹, тобто саме з того, чого капіталіст не виконує. Капіталіст авансує робітникові власну працю робітника.

Проте все це перефразування нітрохи не допомагає Міллю, а саме, нітрохи не допомагає йому обминути розв'язання питання про те, яким чином обмін між нагромадженою і безпосередньою працею (так розуміє Рікардо, а слідом за ним Мілль та інші, процес обміну між капіталом і працею) узгоджується з законом вартості, якому він прямо суперечить. Що згадане перефразування нітрохи не допомагає Міллю, видно з таких його положень:

«В якій пропорції продукти діляться між робітником і капіталістом, або яка пропорція регулює рівень заробітної плати?» (*Mill. Eléments d'économie politique. Traduits par Parisot, стор. 34*). «Визначення часток робітника і капіталіста є предмет торговельної угоди, *торгу* між ними. Всяка вільна торговельна угода регулюється конкуренцією, і умови торгу міняються залежно від зміни *співвідношення між попитом і пропозицією*» (там же, стор. 34—35).

Робітникові виплачується його «частка» в продукті. Це було сказано Міллем для того, щоб обернути робітника, в його взаємовідносинах з капіталом, у звичайного продавця *товару* (продукту) і прикрити специфічний характер цих взаємовідносин. Частка робітника у продукті є, треба думати, *його* продукт, тобто та частина продукту, в якій уречевлена знов додана праця робітника. Чи не так? Виходить, не так. Навпаки, коли тепер ми питаємо, яка «частка» робітника в продукті, тобто *який його* продукт (бо та частина продукту, що належить робітникові, і є *його* продукт, який він продає), то ми чуємо, що *його* продукт і його *продукт* — дві зовсім різні речі. І нам треба ще встановити, що таке продукт робітника (тобто його

частка у продукті, — отже, та частина продукту, яка йому належить). «Його продукт», був, виходить, просто фразою, бо та частка вартості, яку робітник одержує від капіталіста, визначається не його власною продукцією. Таким чином, Мілль тільки відсунув трудність на один крок далі. У справі розв'язання її він не просунувся вперед порівняно з початком дослідження.

Тут очевидне *quidproquo* *. Якщо вважати обмін між капіталом і найманою працею за безперервний акт, яким він і є для кожного, хто не обмежується фіксуванням, ізолюванням окремого акту, окремого моменту капіталістичного виробництва, — то робітник одержує ту частину вартості свого продукту, яку він замінив, додавши до неї ту частину вартості, яку він даром віддав капіталістові. Це повторюється постійно. Отже, насправді робітник завжди одержує частину вартості свого власного продукту, частину або пайку створеної ним вартості. Більша чи менша є його заробітна плата, це не визначається його часткою в продукті, а, навпаки, його частка в продукті визначається величиною його заробітної плати. Фактично робітник одержує частку вартості продукту. Але та частка, яку він одержує, визначається вартістю праці, а не навпаки, вартість праці — часткою в продукті. Вартість праці, тобто робочий час, потрібний робітникові для відтворення самого себе, є величина фіксована; вона фіксована продажем його робочої сили капіталістові. Фактично цим фіксується так само і його частка в продукті. Але не навпаки, не так, що спочатку фіксується його частка в продукті і вже цією часткою визначається висота або вартість його заробітної плати. Адже в цьому і полягає одне з найважливіших і найчастіше підкреслюваних положень Рікардо, бо інакше ціна праці визначала б ціну виробленого нею товару, тимчасом як за Рікардо ціна праці визначає тільки *норму прибутку*.

Як же Мілль встановлює тепер «частку» продукту, що її одержує робітник? Він визначає її попитом і пропозицією, конкуренцією між робітниками і капіталістами. Формулювання, яке дає тут Мілль, може бути застосоване до всіх товарів:

«Визначення часток» (читай: у вартості товару) «робітника і капіталіста» (продавця і покупця) «є предмет торговельної угоди, торгу між [797] ними. Всяка вільна торговельна угода регулюється конкуренцією, і умови торгу міняються залежно від зміни співвідношення між попитом і пропозицією» [цит. твір, стор. 34—35].

Отже, ось де собаку закопано! І це говорить Мілль, котрий, як щирий рікардіанець, доводить, що попит і пропозиція

* — плутання понять (буквально: прийняття одного за друге). *Ред.*

можуть, правда, визначати коливання ринкової ціни вище або нижче *вартості* товару, але не можуть визначати саму цю *вартість*; що попит і пропозиція — це безглузді слова, якщо їх застосовувати для визначення вартості, бо визначення їх самих уже передбачає визначення вартості! А тепер,— за що Сей дорікав уже Рікардо⁴⁰,— Мілль, щоб визначити *вартість* праці, тобто *вартість* одного з товарів, вдається до визначення її попитом і пропозицією!

Але навіть більше.

Мілль не каже,— що, по суті, в даному випадку і не має значення,— яка з двох сторін представляє пропозицію і яка— попит. Проте оскільки капіталіст дає гроші, а робітник, навпаки, пропонує щось в обмін на гроші, то ми припустимо попит на стороні капіталіста, а пропозицію — на стороні робітника. Але що тоді «продає» робітник? Що він пропонує? Свою «частку» в продукті, який ще не існує? Але ж його частка в майбутньому продукті якраз і повинна ще бути визначена конкуренцією між ним і капіталістом, відношенням «попиту і пропозиції»! Одна сторона відношення, пропозиція, не може складатися з чогось такого, що само є тільки результатом боротьби між попитом і пропозицією. Отже, що ж пропонує робітник для продажу? Свою *працю*? Але в такому разі Мілль знову приходять до початкової трудності, яку він хотів обминути, до *обміну між нагромадженою і безпосередньою працею*. І коли він каже, що тут не відбувається обміну еквівалентами або що *вартість* товару, який продається, праці, вимірюється не самим «робочим часом», а визначається конкуренцією, попитом і пропозицією, то він визнає, що теорія Рікардо зазнає краху, що противники Рікардо мають рацію, твердячи, що визначення вартості товару робочим часом хибне, бо *вартість* найважливішого товару, самої праці, суперечить цьому *законові вартості* товарів. Далі ми побачимо, що *Уейкфілд* прямо висловлює це *.

Мілль може викручуватись і мудрувати, як йому завгодно. Він не знаходить виходу з цієї дилеми. В кращому разі, говорячи його словами, конкуренція робітників призводить до того, що *певну масу праці* вони пропонують за таку ціну, яка, відповідно до відношення між попитом і пропозицією, дорівнює більшій або меншій частині продукту, що його вони виробляють за допомогою цієї маси праці. Але та обставина, що ця *ціна*, ця *сума грошей*, одержувана ними за свою працю, дорівнює більшій або меншій частині вартості продукту, який має бути виготовлений, аж ніяк не перешкоджає з самого початку тому,

* Див. цей том, частина II, стор. 412 і частина III, стор. 180. Ред.

що певна маса живої праці (безпосередньої праці) обмінюється тут на більшу або меншу масу грошей (нагромадженої праці, і до того ж праці, яка існує у формі мінової вартості). Отже, ця обставина не перешкоджає тому, що тут одна на одну обмінюються нерівні кількості праці, що менша кількість нагромадженої праці обмінюється на більшу кількість безпосередньої праці. Це саме й було тим явищем, яке повинен був пояснити Мілль і від якого він хотів відбутися своїм поясненням, щоб уникнути порушення закону вартості. Явище це нітрохи не змінює своєї природи і зовсім не дістає пояснення в результаті того, що наприкінці процесу виробництва те відношення, в якому робітник обмінює свою безпосередню працю на гроші, виступає у вигляді пропорції між виплаченою робітничою вартістю і вартістю створеного ним продукту. Первісний нерівний обмін між капіталом і працею проявляється тут тільки в іншій формі.

Як уперто Мілль відмахується від прямого обміну між працею і капіталом, з якого Рікардо виходить ще зовсім невимушено, показує також і його перехід до дальшого викладу. А саме, Мілль каже:

[798] «Припустимо, що є певна кількість капіталістів і певна кількість робітників. Пропорція, в якій вони ділять продукт, припустимо, якимсь чином визначена. Якщо зростає кількість робітників без збільшення маси капіталів, то частина робітників, що добавилась, повинна спробувати витіснити раніше зайняту частину. Вона може добитися цього тільки через пропозицію своєї праці за нижчу винагороду. Рівень заробітної плати в цьому випадку неминуче знижується... В протилежному випадку відбувається протилежне... Якщо співвідношення між масою капіталів і населенням не змінюється, то й рівень заробітної плати залишається той самий» (цит. твір, стор. 35 і наступні).

Те, що Міллю слід було визначити, саме й була та «пропорція, в якій вони» (капіталісти і робітники) «ділять продукт». Щоб визначити її конкуренцією, Мілль припускає, що ця пропорція «якимсь чином визначена». Щоб визначити «частку» робітника конкуренцією, він припускає, що вона «якимсь чином» визначена до конкуренції. Цього мало. Щоб показати, як конкуренція змінює визначений «якимсь чином» поділ продукту, він припускає, що робітники, коли їх кількість зростає швидше від маси капіталів, «пропонують свою працю за нижчу винагороду». Таким чином, тут Мілль прямо каже, що пропозиція робітників складається з «п р а ц і» і що цю працю вони пропонують за «винагороду», тобто за гроші, за певну суму «нагромадженої праці». Щоб обминути прямий обмін між працею і капіталом, прямий продаж праці, він вдається до

теорії «поділу продукту». А щоб пояснити ту пропорцію, в якій ділиться продукт, він припускає *безпосередній продаж* праці за гроші, так що цей первісний обмін між капіталом і працею згодом дістає свій *вираз* у частці робітника в його продукті, а не його частка в продукті визначає цей первісний обмін. І, нарешті, якщо кількість робітників і маса капіталів не змінюються, залишається *той самий* і «рівень заробітної плати». Але яким є цей рівень заробітної плати, коли попит і пропозиція відповідають одне одному? Саме це і треба пояснити. Тут нічого не пояснює посилання на те, що рівень заробітної плати *змінюється*, коли порушується дана рівновага між попитом і пропозицією. Тавтологічні звороти Мілля доводять тільки те, що він тут відчуває в теорії Рікардо якийсь камінь спотикання, що його він долає тільки завдяки тому, що взагалі опиняється поза теорією.

* * *

Проти Мальтуса, Торренса та інших. Проти визначення вартості товарів вартістю капіталу Мілля правильно зауважує:

«Капітал — це товари, і сказати, що вартість товарів визначається вартістю капіталу, значить сказати, що вартість товару визначається вартістю товару, що вартість товарів визначається нею самою» («Elements of Political Economy», видання перше, Лондон, 1821, стор. 74).

* * *

[Мілля не приховує протилежності між капіталом і працею. Треба, мовляв, щоб *норма прибутку* була великою, — для того щоб був значним суспільний клас, не залежний від безпосередньої праці; отже, для цього заробітна плата повинна бути відносно малою. Треба, щоб робітнича маса не була господарем свого часу, а була рабом своїх потреб, — для того щоб людські (суспільні) здібності могли вільно розвиватися в тих класах, для яких цей робітничий клас є тільки фундаментом. Робітничий клас представляє відсутність розвитку, — для того щоб інші класи могли представляти людський розвиток. Дійсно, це та протилежність, в якій розвивається буржуазне [799] суспільство і розвивалося всяке попереднє суспільство, протилежність, проголошена як *необхідний закон*, тобто це існуючий стан речей, проголошений як абсолютно розумний.

«Людська здатність до удосконалення, або здатність постійно переходити від одного щабля науки і мистецтва до другого, вищого, залежить, очевидно, в значній мірі від класу людей, які є господарями свого часу,

тобто які досить багаті для того, щоб бути звільненими від усяких турбот про засоби до більш-менш забезпеченого життя. Люди цього класу культивують і розширюють сферу науки; вони поширюють світло; їхні діти дістають краще виховання і підготовляються для виконання найважливіших і найделікатніших функцій суспільства; вони стають законодавцями, судьями, адміністраторами, учителями, винахідниками в галузі різних мистецтв, керівниками всіх великих і корисних робіт, завдяки яким розширяється панування роду людського над силами природи» («*Elémens d'économie politique*». Traduits par Parisot. Paris, 1823, стор. 65).

«*Доход з капіталів повинен бути достатньо великим, щоб значна частина суспільства могла користуватися тими перевагами, які дає дозвілля*» (там же, стор. 67.)

* * *

Ще до того, про що говорилося вище.

Для Мілля, як рикардянця, відмінність між працею і капіталом є лише відмінністю між різними формами праці:

«Праця і капітал означають: перша — *безпосередню працю*, другий — *нагромаджену працю*» («*Elements of Political Economy*», перше англійське видання, Лондон, 1821, стор. 75).

А в іншому місці він каже:

«Про ці два *види праці* слід сказати, що вони *не завжди оплачуються по одній і тій самій нормі*» («*Elémens d'économie politique*». Traduits par Parisot. Paris, 1823, стор. 100).

Таким чином, тут він підходить до суті справи. Оскільки те, чим оплачується безпосередня праця, завжди є нагромаджена праця, капітал, то оплата не по *однаковій нормі* означає тут лише те, що більша кількість безпосередньої праці обмінюється на меншу кількість нагромадженої праці, і до того ж *завжди*, бо інакше нагромаджена праця не обмінювалася б на безпосередню працю як «капітал» і не тільки не давала б, як того бажає Мілля, *достатньо великого доходу*, а й взагалі не давала б ніякого доходу. Отже, тут визнається, — оскільки Мілля, як і Рикардо, розглядає обмін капіталу на працю як прямий обмін нагромадженої праці на безпосередню працю, — що ці два види праці обмінюються в *нерівних пропорціях* і при цьому обміні закон вартості, який говорить, що одна на одну обмінюються рівні кількості праці, зазнає краху.

[в) НЕРОЗУМІННЯ МІЛЛЕМ РЕГУЛЮЮЧОЇ РОЛІ
ПРОМИСЛОВОГО ПРИБУТКУ]

Мілля висуває як якийсь основний закон те, що фактично допускає для побудови своєї теорії ренти Рикардо *:

* Див. цей том, частина II, стор. 486. Ред.

«Норма прибутку в землеробстві регулює норму інших прибутків» («Elements of Political Economy». Second edition. London, 1824, стор. 78).

Це в корені неправильно, бо капіталістичне виробництво починається в промисловості, а не в землеробстві, і охоплює останнє тільки поступово, так що тільки в міру розвитку капіталістичного виробництва землеробські прибутки вирівнюються з промисловими і тільки внаслідок такого вирівнювання починають впливати на промислові прибутки. Отже, наведене вище положення, по-перше, історично неправильно. А, по-друге, раз є таке вирівнювання, тобто коли припущено такий стан розвитку землеробства, при якому капітал в залежності від норми прибутку перекидається з промисловості у землеробство і vice versa *, то так само неправильно буде сказати, що з цього моменту *землеробський прибуток* стає регулюючим, замість того щоб сказати, що тут має місце взаємодіяння між прибутками. А втім, для пояснення ренти Рікардо і сам припускає протилежне. Ціна хліба підвищується; в результаті цього *падають прибутки* — не в землеробстві (поки немає нової пропозиції з гірших земель або від інших, менш продуктивних доз капіталу), — бо підвищення ціни хліба з надлишком компенсує орендареві підвищення заробітної плати, викликане підвищенням ціни хліба, — а в промисловості, де немає такої компенсації або зверхкомпенсації. Через те падає *норма промислового прибутку*, а тому капітал, який дає цю нижчу норму прибутку, може бути застосований на гірших ділянках землі. При старій нормі прибутку це не мало б місця. І тільки внаслідок цього зворотного впливу зменшення промислового прибутку на землеробський на гірших ділянках землі падає землеробський прибуток взагалі, [800] і частина його на кращих ділянках землі відокремлюється від прибутку у формі ренти. Таким є рікардовське трактування процесу, згідно з яким, отже, промисловий прибуток регулює землеробський.

Коли б тепер, внаслідок удосконалень у землеробстві, прибуток там знову підвищився, то підвищився б також і промисловий прибуток. Але це зовсім не виключає того, що подібно до того, як *зменшення промислового прибутку* спочатку зумовлює зменшення землеробського прибутку, так і *підвищення його* спричиняється до підвищення землеробського прибутку. Це відбувається кожного разу, коли промисловий прибуток підвищується *незалежно від ціни хліба* та інших предметів необхідності, що виробляються у сільському господарстві і входять у заробітну плату робітників, тобто коли промисловий

* — навпаки. Ред.

прибуток підвищується внаслідок падіння вартості тих товарів, які становлять постійний капітал, і т. д. Навпаки, ренту зовсім не можна було б пояснити, коли б промисловий прибуток не регулював землеробський. *Середню норму прибутку* дано у промисловості завдяки вирівнюванню прибутків з капіталів і перетворенню внаслідок цього вартостей у *ціни витрат*. Ця ціна витрат — вартість авансованого капіталу плюс середній прибуток — є тією *передумовою*, яку землеробство дістає від промисловості, бо в землеробстві, внаслідок власності на землю, таке вирівнювання не може мати місця. Якщо ж вартість землеробського продукту вища, ніж була б ціна витрат, що визначається *середнім прибутком у промисловості*, то надлишок цієї вартості над ціною витрат становить абсолютну ренту. Але для того щоб цей надлишок вартості над ціною витрат можна було виміряти, *ціна витрат* має бути *pius* *, тобто вона повинна бути нав'язана землеробству промисловістю як закон.

* * *

Слід відмітити таке положення Мілля:

«Те, що споживається *продуктивно*, завжди є капітал. Це — надзвичайно ціна властивість продуктивного споживання. Все те, що споживається продуктивно, є капітал, і воно *стає* капіталом саме завдяки такому споживанню» («*Eléments d'économie politique*». Traduits par Parisot. Paris, 1823, стор. 241—242).

[Г] ПОПИТ, ПРОПОЗИЦІЯ, НАДВИРОБНИЦТВО
[МЕТАФІЗИЧНА КОНЦЕПЦІЯ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ
ТОТОЖНОСТІ ПОПИТУ І ПРОПОЗИЦІЇ]

«Попит означає *бажання купувати і засоби для купівлі*... Еквівалентний предмет» (засоби для купівлі), «який дає людина, є *знаряддя* попиту. Обсяг її попиту вимірюється вартістю цього предмета. Попит і еквівалентний предмет — це вирази, які можуть замінити один одного... Її» (людини) «*бажання купувати і її засоби для купівлі товарів* — інакше кажучи, її попит — точно дорівнюють кількості вироблених нею продуктів, які вона не має наміру спожити сама» (там же, стор. 252—253).

Ми бачимо тут, як доводиться безпосередня тотожність попиту і пропозиції (отже, і неможливість загального перепоповнення ринку). Попит полягає, мовляв, у продукті, і притому величина цього попиту вимірюється вартістю цього продукту. Це

* — первинним, попереднім. *Ред.*

той самий абстрактний «спосіб доказу», яким Мілль доводить, що купівля і продаж тільки тотожні, а не відмінні одне від одного; це ті самі тавтологічні фрази, якими він доводить, що ціни залежать від маси грошей, які перебувають в обігу; цю саму манеру він застосовує і для доказу того, що пропозиція і попит (які є тільки дальшою формою розвитку відносин між покупцями і продавцями) неодмінно мусять покривати одне одне. Це все та сама логіка. Коли яке-небудь відношення містить в собі протилежності, то воно є не тільки протилежністю, а й *єдністю* протилежностей. Отже, робить висновок Мілль, це — *єдність без протилежності*. Такою є логіка Мілля, за допомогою якої він усуває «суперечності».

Візьмемо спочатку за вихідний пункт *пропозицію*. Те, що я пропоную, є *товар*, єдність споживної і мінової вартості — наприклад, певна кількість заліза, яка дорівнює 3 ф. ст. (а ці гроші дорівнюють певній кількості робочого часу). Згідно з припущенням, я — фабрикант заліза. Я пропоную певну споживну вартість, залізо, і пропоную певну вартість, а саме вартість, виражену в ціні заліза, у 3 ф. ст. Однак тут є така невелика відмінність. Певну кількість заліза я *дійсно* викинув на ринок. Навпаки, *вартість* заліза існує тільки як його *ціна*, яка ще має бути реалізована покупцем заліза, що представляє для мене *попит* на залізо. Попит продавця заліза полягає в попиті на *мінову вартість* заліза, яка, правда, міститься в залізі, але ще не реалізована. Одна й та сама *мінова вартість* може бути представлена в дуже різних кількостях заліза. Таким чином, пропозиція споживної вартості і пропозиція вартості, яка ще тільки має бути реалізована, зовсім не тотожні, бо одну й ту саму величину мінової вартості можуть представляти зовсім різні кількості споживної вартості.

[801] Одна й та сама вартість у 3 ф. ст. може виражатися в 1,3 або 10 тоннах. Таким чином, кількість заліза (споживної вартості), яку я пропоную, і пропонована мною кількість вартості зовсім не пропорціональні одна одній, бо остання кількість може залишатися та сама, хоч би як змінювалася перша. Хоч би якою великою чи малою була кількість пропонованого мною заліза, я завжди хочу, згідно з нашим припущенням, реалізувати вартість заліза, *не залежну* від самої його кількості і взагалі від його буття як споживної вартості. Таким чином, пропонована (але ще не реалізована) вартість і пропонована кількість заліза, яка реалізована, зовсім не пропорціональні одна одній. Тому немає ніяких підстав до того, щоб здатність того чи іншого товару бути проданим по своїй вартості була пропорціональна пропонованій мною масі товару. Для покупця

мій товар існує, насамперед, як споживна вартість. Покупець купує його як споживну вартість. Але що йому потрібно, це — певна кількість заліза. Його потреба в залізі цілком так само не визначається виробленою мною кількістю заліза, як сама вартість мого заліза не пропорціональна цій кількості.

Звичайно, той, хто купує, має в своїх руках *перетворену форму* товару, гроші, товар у формі мінової вартості, і може виступати як покупець тільки тому, що він або інші виступали раніше як продавці того товару, який тепер існує у формі грошей. Але це аж ніяк не є підставою для того, щоб він знову обернув свої гроші у мій товар або щоб його потреба в моєму товарі визначалась тією кількістю, в якій я його виробив. Оскільки він пред'являє попит на мій товар, він може вимагати або меншу кількість, ніж я пропоную, або всю цю кількість, але *нижче* його вартості. Його попит цілком так само може не відповідати моїй пропозиції, як не тотожні одна з одною пропонована мною кількість тієї чи іншої споживної вартості і та вартість, по якій я її пропоную.

Проте все дослідження про попит і пропозицію цього не стосується.

Оскільки я пропоную залізо, я пред'являю попит не на залізо, а на гроші. Я пропоную певну особливу споживну вартість і пред'являю попит на її вартість. Мої пропозиція і попит, таким чином, такі ж відмінні, як споживна вартість і мінова вартість. Оскільки в самому залізі я пропоную певну *вартість*, я пред'являю попит на *реалізацію цієї вартості*. Отже, мої пропозиція і попит такі ж відмінні, як ідеальне і реальне. Далі, кількість, яку я пропоную, і її вартість зовсім не пропорціональні одна одній. Проте попит на пропоновану мною кількість тієї чи іншої споживної вартості визначається не тією вартістю, яку я хочу реалізувати, а тією кількістю, на придбання якої, за певну ціну, має потребу покупець.

Наведемо ще такі положення Мілля:

«Ясно, що кожна людина додає до загальної маси продуктів, з яких складається пропозиція, сукупність всього того, що вона виробила і не має наміру спожити сама. В якій би формі та чи інша частина річного продукту не потрапила до рук цієї людини, якщо вона вирішує сама нічого з неї не споживати, то вона захоче звільнитися від усієї цієї частини продукту; тому вона цілком іде на збільшення пропозиції. Коли ж вона сама споживає частину цієї кількості продукту, то вона хоче звільнитися від усієї остачі, і вся остача добавляється до пропозиції» (там же, стор. 253).

Інакше кажучи, це означає тільки те, що всі викинуті на ринок товари становлять пропозицію.

«Отже, оскільки попит кожної людини дорівнює тій частині річного продукту, або, висловлюючись інакше, тій частині багатства, від якої вона хоче звільнитись»

{стривай! Її попит дорівнює *вартості* (як тільки вона буде реалізована) тій частині продуктів, від якої людина хоче звільнитись; те, від чого вона хоче звільнитись, є певна кількість споживної вартості; те, що вона хоче одержати, є *вартість* цієї споживної вартості. Ці дві речі зовсім не тотожні},

«і оскільки пропозиція кожної людини являє собою цілком те саме»

{зовсім ні; її попит полягає не в тому, від чого вона хоче звільнитись, тобто не в продукті, а у вартості цього продукту; навпаки, її пропозиція *realiter* * полягає в цьому продукті, тоді як *вартість* цього продукту пропонується тільки *idealiter* **},

«то пропозиція і попит кожного індивіда з необхідності рівні» (стор. 253—254).

{Тобто *вартість* пропонованого ним товару і та *вартість*, яку він вимагає за нього, але не має, рівні між собою. *Якщо* він продає товар по його вартості, то пропонована *вартість* (у формі товару) і одержувана *вартість* (у формі грошей) рівні. Але з того, що людина хоче продати товар по його вартості, не випливає, що це так і буває справді. Певна кількість товару, яку вона пропонує, знаходиться на ринку. *Вартість* за пропонований нею товар вона шукає.}

«Пропозиція і попит перебувають у [802] своєрідному співвідношенні одне з одним. Кожний пропонований товар, який вноситься на ринок і продається, завжди є в той же час *об'єктом* попиту, а товар, що є *об'єктом* попиту, завжди становить у той же час частину загальної маси продуктів, які становлять пропозицію. Кожний товар завжди є *водночас* предметом попиту і пропозиції. Коли двоє людей роблять обмін, то один з них приходить не для того, щоб створити тільки пропозицію, а другий — не для того, щоб створити тільки попит; *об'єкт, предмет його пропозиції* має дати йому предмет його попиту, і, значить, його попит і його пропозиція цілком рівні між собою. Та коли пропозиція і попит кожного індивіда завжди рівні між собою, то це саме стосується і пропозиції і попиту всіх індивідів нації, разом узятих. Тому, хоч би якою великою була сума річного продукту, вона ніколи не може перевищити суму річного попиту. Вся сукупність річного продукту розпадається на ту чи іншу кількість частин, яка дорівнює кількості тих індивідів, між якими розподілений річний продукт. Вся сукупність попиту дорівнює сумі того, що з усіх цих частин їх власники не утримують для свого особистого споживання. Але сукупність всіх цих частин якраз і дорівнює всьому річному продуктові» (там же, стор. 254—255).

* — реально. Ред.

** — ідеально. Ред.

Раз Мілль *припустив*, що пропозиція і попит кожного індивіда рівні між собою, то всі його багатослівні глибокодумні міркування про те, що тоді рівні між собою також пропозиція і попит *всіх* індивідів, цілком зайві.

* * *

Як зрозуміли Мілля сучасні йому рикардянці, видно, наприклад, ось із чого:

«Отже, тут» {це говориться з приводу визначення вартості праці у Мілля} «ми маємо принаймні один такий випадок, де ціна (ціна праці) постійно визначається співвідношенням між пропозицією і попитом» (*Преве* у своїх «*Réflexions sur le système de Ricardo*», доданих до книги Мак-Куллоха «*Discours sur l'économie politique*», traduit de l'anglais par G-me Prevost, Genève — Paris, 1825, стор. 187).

У згаданому тут «*Discours*» Мак-Куллох каже, що метою Мілля є

«дати логічну дедукцію принципів політичної економії» (стор. 88). «Мілль викладає майже всі питання, які є предметом обговорення. Він зумів розплутати і спростити найскладніші і найважчі питання і привести у природний порядок різні принципи науки» (там же).

З логіки Мілля можна зробити той висновок, що зовсім нелогічну побудову книги Рікардо, розглянуту нами вище *, він у цілому наївно зберігав як «природний порядок».

[д] ПРЕВО [ВІДМОВЛЕННЯ ВІД ДЕЯКИХ ВИСНОВКІВ РІКАРДО І ДЖЕМСА МІЛЛЯ. СПРОБИ ДОВЕСТИ, ЩО НЕВПИННЕ ЗМЕНШЕННЯ ПРИБУТКУ НЕ Є НЕМИНУЧИМ]

Щодо цитованого вище *Преве*, який за основу своїх «*Réflexions sur le système de Ricardo*» бере міллівський виклад системи Рікардо, то деякі з його заперечень базуються на чисто школярському нерозумінні Рікардо.

Але треба зазначити про ренту ось що:

«Можна висунути сумнів щодо впливу *гірших земель* на визначення ціни, коли, як це належить, взяти до уваги їх *відносні розміри*» (*Преве*, цит. твір, стор. 177).

Преве наводить таке місце з *Мілля*, важливе також і для мого аналізу, оскільки Мілль тут сам уявляє собі такий випадок,

* Див. цей том, частина II — особливо стор. 164—169. *Ред.*

коли *диференціальна рента* виникає завдяки тому, що новий попит — додатковий попит — задовольняється за допомогою переходу до кращої, а не до гіршої землі, тобто за допомогою руху по висхідній лінії:

«Пан Мілль користується таким прикладом: «Припустимо, що всі оброблювані ділянки в даній країні — однакової якості і дають на застосовані на них капітали однакову кількість продукту, за винятком одним-одного акра, який дає в шість разів більше продукту, ніж усякий інший» (*Mill. Elements of Political Economy*, 2nd edition, стор. 74). Не може бути сумніву, що, як доводить це п. Мілль, орендар цього останнього акра не міг би підвищити свій орендарський дохід» (тобто не міг би одержувати вищій прибуток, ніж інші орендарі; думка висловлена у Преві дуже погано ⁴¹) «і що п'ять шостих продукту належали б землевласникові».

{Отже, тут ми маємо диференціальну ренту без зниження норми прибутку і без підвищення ціни землеробського продукту. Це має відбуватися тим частіше, що [803] разом з промисловим розвитком країни, з розвитком засобів сполучення і зростанням населення має весь час *поліпшуватись місцеположення* земельних ділянок, як би не стояла справа з природною родючістю, а місцеположення (відносно краєце) впливає так само, як природна родючість.}

«Та коли б дотепний автор здумав зробити таке саме припущення для протилежного випадку, він переконався б, що результат вийшов би інший. Дійсно, припустимо, що всі земельні ділянки — однакової якості, крім одного акра гіршої землі. Нехай на цьому єдиному акрі виручка на затрачений капітал становить тільки одну шосту частину виручки на всякому іншому акрі. Чи можна думати, що прибуток з кількох мільйонів акрів знизиться в результаті цього до однієї шостої частини звичайного прибутку? Цілком ймовірно, цей єдиний акр не зробить зовсім ніякого впливу на ціни, бо на всяких продуктах, які надходять на ринок (особливо, на хлібі), не могла б помітно відбитися конкуренція такої *мізерної* кількості. Ось чому ми й кажемо, що у твердження Рікардо про вплив гірших земель слід внести поправку про *відносні розміри* земель різної родючості» (*Преві*, цит. твір, стор. 177—178).

* * *

{У *Сея* в його примітках до перекладу книги Рікардо, зробленого Констансіо, є тільки *одне* слушне зауваження про *зовнішню торгівлю* ⁴². Прибуток може бути одержаний також і шляхом шахрайства, завдяки тому, що один набуває те, що другий втрачає. В середині однієї країни втрата і виграш вирівнюються. Не так стоїть справа у взаємовідносинах між різними країнами. І навіть згідно з теорією Рікардо, — чого Сей не помічає, — три робочі дні однієї країни можуть обмінуватися на один робочий день іншої країни. Закон вартості зазнає тут істотної моди-

фікації. Або робочі дні різних країн можуть відноситись один до одного так, як всередині однієї країни кваліфікована, складна праця відноситься до некваліфікованої, простої праці. В цьому випадку багатша країна експлуатує біднішу навіть тоді, коли остання вигадує від обміну, як це показав і Дж. Ст. Мілль у своїх «Some Unsettled Questions of Political Economy»^{43.})

* * *

[З питання про співвідношення між землеробським і промисловим прибутком Прево каже:]

«Ми визнаємо, що загалом норма землеробських прибутків визначає норму промислових прибутків. Але в той же час ми повинні зауважити, що останні неодмінно роблять зворотний вплив на перші. Коли ціна хліба досягла певної висоти, то промислові капітали припливають у землеробство і неминуче знижують землеробські прибутки» (Прево, цит. твір, стор. 179).

Заперечення правильне, але сформульоване дуже вузько. Дивись вище*.

Рікардіанці твердять, що прибуток може падати тільки в результаті зростання заробітної плати, бо разом із збільшенням населення підвищуються в ціні предмети необхідності, а це є наслідком нагромадження капіталу, оскільки в міру цього нагромадження в обробіток вводяться гірші землі. Але сам Рікардо визнає, що прибутки можуть знижуватися також і тоді, коли капітали зростають швидше від населення, тобто коли до підвищення заробітної плати призводить конкуренція капіталів одного з одним. Це — погляд А. Сміта. Прево каже:

«Якщо зростання попиту з боку капіталів підвищує ціну робітників, тобто *заробітну плату*, то хіба не буде правильним твердити, що зростання пропозиції цих самих капіталів може знизити ціну капіталів, тобто *прибуток?*» (цит. твір, стор. 188).

Виходячи з хибного погляду Рікардо, — згідно з яким зниження прибутку можна пояснити тільки зменшенням додаткової вартості, отже зменшенням додаткової праці, отже *підорожчанням споживаних робітниками предметів необхідності*, отже підвищенням вартості праці, хоч реальна винагорода робітника, замість того щоб підвищуватись, може при цьому знижуватись, — виходячи з цієї основи, Прево силкується довести, що невинне зменшення прибутку не є неминучим.

По-перше, він каже:

«Стан розквіту починається з того, що прибутки підвищуються»

* Див. цей том, частина III, стор. 92—93. *Ред.*

(а саме, землеробські прибутки: коли настає розквіт, зростає населення, отже, збільшується попит на землеробські продукти, отже, зростають надприбутки фермерів),

«і притому завдогдо до того, як в обробіток вводяться нові землі, так що, коли ці нові землі починають впливати на ренту через зменшення прибутків, прибутки, хоч вони відразу і зменшуються, все ще залишаються такими ж високими, якими вони були до цього розквіту... Чому в той чи інший момент переходять до обробітку землі гіршої якості? Це можна робити тільки сподіваючись одержати такий прибуток, який *щонайменше дорівнює звичайному*. А яка обставина може створити цю норму прибутку на землях гіршої якості? Зростання [804] населення... Пред'являючи більшу потребу на наявні засоби існування, зростання населення призводить до підвищення цін на харчі (особливо на хліб), в результаті чого землеробські капітали одержують високі прибутки. Інші капітали припливають у землеробство; та оскільки площа землі обмежена, то й ця конкуренція має край, і кінець кінцем виходить, що при обробітку гірших земель все ще бувають *вищі прибутки, ніж у торгівлі або промисловості*. Починаючи з цього часу (коли припустити, що ці гірші землі досить великі) землеробські прибутки мають визначатися прибутками з останніх капіталів, вкладених у землю. Коли виходити з норми прибутку, яка існувала на початку зростання багатства» (на початку поділу прибутку на прибуток і ренту), «то виявиться, що прибутки зовсім не мають тенденції до зниження. Вони підвищуються разом із зростанням населення, поки землеробські прибутки не зрости настільки, що (в результаті обробітку нових, гірших земель) вони можуть значно зменшитись, ніколи не падаючи нижче своєї первісної норми, або (кажучи точніше) нижче тієї середньої норми, яка визначається різними обставинами» (цит. твір, стор. 190—192).

Прево явно неправильно розуміє точку зору Рікардо. У Прево виходить, що в результаті розквіту збільшується населення, а це підвищує ціну землеробських продуктів, внаслідок чого підвищуються землеробські прибутки (хоч незрозуміло, — коли це підвищення землеробських продуктів має постійний характер, — чому після того, як мине строк оренди, не могла б бути підвищена рента і ці землеробські надприбутки не могли б бути привласнені у формі ренти навіть до введення в обробіток гірших земель). Але те саме зростання ціни землеробського продукту, яке спричиняється до підвищення землеробських прибутків, підвищує заробітну плату в усіх галузях промисловості і тому викликає падіння промислових прибутків. Цим шляхом у промисловості утворюється нова норма прибутку. І якщо землі гіршої якості при існуючій ринковій ціні землеробських продуктів дають хоч би тільки цю *знижену норму прибутку*, то капітали можуть ринути на землі гіршої якості. Їх приваблюють туди високі землеробські прибутки і висока ринкова ціна хліба. Вони навіть можуть, поки в землеробство не перекочувала достатня кількість капіталів, все ще давати, як каже Прево, *вищі прибутки, ніж знижений промисловий прибуток*.

Але як тільки додаткова пропозиція стає достатньою, ринкова ціна падає, даючи на гірших землях тільки звичайний промисловий прибуток. Те, що продукт на кращих землях дає зверх цього, перетворюється в ренту. Таким є уявлення Рікардо, основу якого *Преве* визнає і з якого він виходить у своїх міркуваннях. Хліб тепер дорожчий, ніж до підвищення землеробського прибутку. Але той надприбуток, який він давав орендареві, перетворився в ренту. Цим шляхом до нижчої норми промислового прибутку, що впала внаслідок подорожчання землеробського продукту, знижується також і прибуток на кращих землях. Не можна зрозуміти, чому в результаті цього прибутки не повинні будуть упасти нижче своєї «первісної норми», коли тільки не настануть які-небудь інші обставини, що модифікують цей процес. Звичайно, інші обставини *можуть* настати. При всіх обставинах, згідно з припущенням, землеробський прибуток після подорожчання предметів необхідності підніметься вище промислового прибутку. Та коли б при цьому та частина споживаних робітниками предметів необхідності, яка виробляється промисловістю, завдяки розвиткові продуктивної сили подешевшала в такій мірі, що заробітна плата робітників (навіть при оплаті її по її середній вартості) підвищилася б у зв'язку з подорожчанням продуктів сільського господарства не в тій мірі, в якій вона повинна була б підвищитися без цих паралізуючих обставин, і коли б, далі, завдяки тому ж розвиткові продуктивної сили знизилася і ціна продуктів, які постачає добувна промисловість, а також ціна сільськогосподарської сировини, що не входить до продуктів харчування (правда, таке припущення є мало ймовірне), то промисловий прибуток міг би не падати, хоч він і був би нижчий від землеробського прибутку. Зниження останнього в результаті переміщення капіталу в землеробство і в результаті утворення ренти [805] тільки відновило б тоді попередню норму прибутку.

[*По-друге,*] Преве пробує застосувати ще й іншу аргументацію:

«Землі гіршої якості... вводяться в обробіток тільки в тому разі, коли вони дають такий самий прибуток, як промислові капітали, або прибуток вищий. В цьому разі ціна хліба та інших продуктів сільського господарства, незважаючи на введення в обробіток нових земель, часто залишається ще дуже високою. Ці високі ціни ставлять у скрутне становище робітниче населення, бо підвищення заробітної плати не поспіває за підвищенням ціни тих предметів, які споживаються найманими робітниками. Високі ціни сільськогосподарських продуктів лягають більшим або меншим тягарем на все населення, тому що майже на всіх товарах позначається підвищення заробітної плати і підвищення ціни предметів першої потреби. Це загальне скрутне становище разом із збільшенням смертності, викликаним надто великою чисельністю населення, спричиняється до зменшення

кількості найманих робітників і внаслідок цього — до підвищення заробітної плати і падіння землеробського прибутку. З цього моменту дальший розвиток відбувається в напрямі, протилежному попередньому. Капітали відпливають від гірших земель і припливають знову до промисловості. Але закон народонаселення незабаром знову починає діяти: як тільки починаються злигодні, кількість робітників зростає, їх заробітна плата знижується, і внаслідок цього прибутки підвищуються. Такі коливання в той і другий бік повинні чергуватись, не зачіпаючи середнього прибутку. Прибутки можуть підвищуватись або знижуватись з інших причин або з цієї самої причини, можуть поперемінно змінюватись то в одному, то в іншому напрямі — без того, щоб їх підвищення або зниження в середньому можна було приписати необхідності вводити в обробіток нові землі. Народонаселення є той регулятор, який відновлює природний порядок і удержує прибуток в певних межах» (цит. твір, стор. 194—196).

Незважаючи на плутану форму викладу, це правильно з точки зору «закону народонаселення». Тільки це не узгоджується з припущенням про те, що землеробські прибутки зростають доти, поки не створено відповідну зростанню населення додаткову пропозицію. Якщо тут має місце постійне підвищення ціни землеробського продукту, то звідси виходить не зменшення населення, а загальне зниження норми прибутку, що спричиняється до зменшення нагромадження і тільки в результаті цього зменшення населення. Населення, згідно з поглядами Рікардо — Мальтуса, зростало б повільніше. А в основі міркувань Прево лежить такий хід думок: цей процес опустив би заробітну плату нижче її середнього рівня; з цим падінням заробітної плати і злиднями робітників настає падіння хлібних цін, а звідси — знову підвищення прибутку.

Проте цей останній хід думок веде нас у бік такого дослідження, яке сюди не стосується, бо у нас тут припускається, що вартість праці завжди оплачується повністю, тобто що робітник одержує необхідні для його відтворення життєві засоби.

Ці міркування Прево важливі через те, що вони показують, що погляд Рікардо, — разом із визнанням погляду Мальтуса, — хоч і може пояснити коливання норми прибутку, але не пояснює постійного її падіння, яке не мало б періодів її підвищення: адже при певній висоті хлібних цін і при певному падінні прибутків заробітна плата опустилася б нижче свого рівня, і це викликало б насильне зменшення населення, а тому і зниження хлібних цін і взагалі цін предметів необхідності, що повинно було б викликати знову підвищення прибутку.

3) ПОЛЕМІЧНІ ТВОРИ

[806] Час між 1820 і 1830 р. являє собою в метафізичному відношенні найвизначніший період в історії англійської політичної економії. Перед нами проходить теоретична битва за і про-

ти теорії Рікардо, ряд анонімних полемічних творів. Найважливіші з них тут наведено, і особливо щодо тих лише пунктів, які стосуються нашої теми. Але разом з тим і для самих цих полемічних творів характерним є те, що всі вони фактично обертаються тільки навколо визначення поняття вартості та її відношення до капіталу.

а) «OBSERVATIONS ON CERTAIN VERBAL DISPUTES...»

[СКЕПТИЦИЗМ У ПОЛІТИЧНІЙ ЕКОНОМІЇ;

ЗВЕДЕННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ СУПЕРЕЧОК ДО СУПЕРЕЧОК ПРО СЛОВА]

«Observations on certain Verbal Disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply». London, 1821.

Твір цей не позбавлений певної гостроти. Характерний його заголовок — «Verbal Disputes» *.

Почасти він спрямований проти Сміта, Мальтуса, а також і проти Рікардо.

Основна думка цього твору зводиться до твердження, що

«суперечки... виникають тільки через те, що різні особи вживають слова у різних значеннях, тобто через те, що ті, хто сперечається, подібно до лицарів із казки, дивляться на різні боки щита» (стор. 59—60).

Такий скептицизм завжди є провісником розкладу тієї чи іншої теорії, безпосереднім попередником убогого і безсромного еkleктизму, пристосованого для домашнього вжитку.

З приводу рікардовської теорії вартості анонімний автор каже насамперед ось що:

«Явна трудність є у припущенні, що коли ми говоримо про вартість, або дійсну ціну на протилежність номінальній ціні, то ми маємо на увазі *працю*; бо часто нам доводиться говорити про *вартість, або ціну, самої праці*. Коли під працею, як дійсною ціною речі, ми розуміємо ту працю, якою ця річ *вироблена*, то при цьому виникає ще й інша трудність; бо часто нам доводиться говорити про *вартість, або ціну, землі*, а тимчасом земля не є продукт праці. Таким чином, це визначення може бути застосоване тільки до *товарів*» (цит. твір, стор. 8).

Щодо праці, то заперечення проти Рікардо правильне остільки, оскільки згідно з Рікардо капітал купує безпосередньо працю, тобто оскільки Рікардо говорить безпосередньо про вартість праці, тоді як на ділі те, тимчасове споживання чого тут

* — «Суперечки про слова». Ред.

купується і продається, є робоча сила, що сама являє собою певний продукт. Замість того щоб розв'язати проблему, анонімний автор тут тільки підкреслює, що проблему не розв'язано.

Цілком вірно і те, що «вартість, або ціна, землі», яка не є продуктом праці, з очевидністю прямо суперечить поняттю вартості і не може бути безпосередньо виведена з нього. Ця фраза має тим менше значення як заперечення проти Рікардо, що анонімний автор не виступає проти рікардовської теорії ренти, де Рікардо якраз пояснює, як на основі капіталістичного виробництва утворюється номінальна вартість землі, і показує, що вона не суперечить визначенню вартості. Вартість землі є не що інше, як ціна, що виплачується за капіталізовану земельну ренту. Отже, тут припускаються значно більш розвинуті відносини, ніж ті, які *prima facie* * постають з простого розгляду товару і його вартості, — подібно до того як фіктивний капітал ⁴⁴, що є об'єктом біржової гри і являє собою фактично не що інше, як продаж і купівлю певних прав на частини щорічних податків, не може бути виведений з простого поняття продуктивного капіталу.

Друге заперечення, — що Рікардо перетворює вартість, яка є чимсь відносним, у щось абсолютне, — в іншому полемічному творі (Самюела Бейлі), який з'явився пізніше, зроблено вихідним пунктом для нападу на всю систему Рікардо. Розглядаючи твір Бейлі, ми наведемо також і те, що в «Observations on certain Verbal Disputes» стосується цієї теми.

В одному мимохідь зробленому зауваженні ми бачимо, — правда, цього так і не усвідомив автор (автор, навпаки, хоче цим довести те, що у нього сказано в наступній, не підкреслений мною фразі, а саме, що пропозиція праці сама є перешкодою для здійснення тенденції до зниження високої ціни праці до рівня її «природної ціни»), — влучне формулювання про те джерело, звідки береться капітал, що оплачує працю:

«Збільшення пропозиції праці є збільшення пропозиції того, на що праця купується. Тому, коли ми кажемо, разом з паном Рікардо, що ціна праці завжди має тенденцію знижуватись до рівня того, що він називає природною ціною праці, то нам слід тільки згадати, що збільшення пропозиції праці, яке повинно здійснювати цю тенденцію, само є однією з протидіючих причин, які перешкоджають цій тенденції» (цит. твір, стор. 72—73).

Якщо за вихідний пункт не взяти середню ціну праці, тобто вартість праці, то неможливий буде ніякий дальший розвиток теорії, цілком так само як неможливий він у тому разі,

* — на перший погляд; тут — з першого ж погляду, відразу ж. *Ред.*

коли не виходити з *вартості* товарів взагалі. Тільки на цій основі можна зрозуміти дійсні явища коливань цін.

[807] «Не слід думати, ніби він» (Рікардо) «твердить, що два окремі екземпляри двох різних товарів, наприклад капелюх і пара черевиків, обмінюються один на один в тому разі, коли саме *ці два окремі екземпляри* були вироблені однаковими кількостями праці. Під *товаром* тут слід розуміти *вид товару*, а не окремих індивідуальний капелюх, пару черевиків тощо. Всю працю, яка виробляється в Англії всі капелюхи, слід для цього розглядати як працю, що розподіляється між усіма цими капелюхами. Це, як мені здається, було не досить ясно висловлено на початку і в загальних положеннях вчення Рікардо». Так, Рікардо говорить про вміщену, наприклад, у парі панчів частину праці машинобудівника, затраченої на виробництво машини. «Проте вся праця, яка виробляє кожну окрему пару панчів, коли ми говоримо про окрему пару, включає *всю* працю машинобудівника, а не частину її; бо одна машина виробляє багато пар панчів, і ні одна з цих пар не могла б бути вироблена без якої-небудь частини машини» (цит. твір, стор. 53—54).

Остання фраза викликана непорозумінням. Вся машина входить у процес праці, але тільки частина її входить в процес утворення вартості.

В усьому іншому наведене зауваження анонімного автора містить в собі дещо правильне.

Ми виходимо з *товару* — з цієї специфічної суспільної форми продукту — як основи і передумови капіталістичного виробництва. Ми беремо окремі продукти й аналізуємо ту визначеність форми, що її вони мають як товари, тобто яка накладає на них печать товару. До капіталістичного виробництва — при старих способах виробництва — значна частина продукту не надходить в обіг, не викидається на ринок, виробляється не як товар, не стає товаром. З другого боку, в цей час значна частина продуктів, які входять у виробництво, не є товаром і не входить у процес як товар. Перетворення продуктів у товари відбувається тільки в окремих випадках, поширюється тільки на надлишки продукції тощо, або тільки на окремі сфери виробництва (продукти обробної промисловості) і т. ін. Продукти не в усьому своєму обсязі входять у процес як предмети торгівлі і не всією своєю масою виходять з нього як предмети торгівлі. Проте розвиток продукту в товар, товарний обіг, а тому і грошовий обіг у певних межах, а значить і розвинута до певної міри торгівля — є *передумовою, вихідним пунктом* утворення капіталу і капіталістичного виробництва. Як таку передумову ми і розглядаємо товар, виходячи з нього як з найпростішого елемента капіталістичного виробництва. Але, з другого боку, товаром є продукт, результат капіталістичного виробництва. Те, що виступає як елемент капіталістичного виробництва.

потім проявляє себе як його власний продукт. Тільки на основі капіталістичного виробництва товар стає загальною формою продукту, і чим більше воно розвивається, тим більшою мірою у процес капіталістичного виробництва продукти входять, як інгредієнти, теж у формі товарів. Товар, як він виходить з капіталістичного виробництва, відрізняється від того товару, з якого ми виходимо як з елемента капіталістичного виробництва. Перед нами вже не окремий товар, не окремий продукт. Окремий товар, окремий продукт не тільки реально, як продукт, але і як товар виступає як *частина сукупної продукції*, частина не тільки реальна, а й ідеальна. Кожний окремий товар виступає носієм певної частини капіталу і створеної ним додаткової вартості.

У вартості сукупного продукту, наприклад 1 200 аршинів ситцю, міститься вартість авансованого капіталу плюс привласнена капіталістом додаткова праця — наприклад, вартість у 120 ф. ст. (якщо 100 ф. ст. становлять авансований капітал, а додаткова праця дорівнює 20 ф. ст.). Кожний аршин ситцю дорівнює $\frac{120}{1200}$ ф. ст., тобто $\frac{1}{10}$ ф. ст., або 2 шил. Як результат процесу виступає не окремий товар, а вся маса товарів, в яких відтворена вартість сукупного капіталу плюс додана до неї додаткова вартість. Вартість окремого продукту визначається всією виробленою вартістю, поділеною на кількість продуктів, і тільки як така відповідна частина сукупної вартості окремий продукт стає товаром. Тепер уже не затрачена на окремий особливий товар праця, яку здебільшого зовсім не можна було б обчислити і яка в одному товарі може бути кількісно більшою, ніж у другому, а сукупна праця, відповідна частина цієї сукупної праці, середнє — результат від ділення сукупної вартості на кількість продуктів — визначає вартість окремого продукту і конституює його як товар. Тому і для заміщення сукупного капіталу з додатковою вартістю треба, щоб кожний товар із сукупної маси товарів був проданий по своїй таким способом визначеній вартості. Коли б з 1 200 аршинів було продано тільки 800, то капітал не був би заміщений і тим більше не було б одержано прибутку. Але й окремий аршин *теж* був би проданий нижче своєї вартості, бо його вартість визначається не ізольовано, а як певна частина сукупного продукту.

[808] «Якщо ви працю називаєте товаром, то вона не схожа на такий товар, що спочатку виробляється для обміну, а потім вивозиться на ринок, де він має бути обмінений на інші товари відповідно до відносної кількості кожного з них, яка є в даний час на ринку; праця *виробляється* в той момент, коли вона вивозиться на ринок, — більше того, вона вивозиться на ринок раніше, ніж вона вироблена» (цит. твір, стор. 75—76).

Насправді ж на ринок вивозиться не праця, а робітник. І капіталістові робітник продає не свою працю, а тимчасове використання самого себе як робочої сили [working power]. В договорі, який укладають капіталіст і робітник, у купівлі і продажу, про які вони домовляються, саме це і є безпосереднім предметом обміну.

Коли має місце відрядність і робітник оплачується поштучно, а не за часом, протягом якого робоча сила віддається у розпорядження капіталіста, то це тільки інший спосіб, щоб визначити цей час. Він вимірюється продуктом, причому певна кількість продукту вважається виразом суспільно необхідного робочого часу. В багатьох галузях промисловості Лондона, де панує відрядність, оплата провадиться саме таким способом, виходячи з годин [суспільно необхідного робочого часу], але часто виникають суперечки з приводу того, чи представляє той або інший продукт праці «годину» чи не представляє.

Незалежно від окремих форм оплати робітників, не тільки при відрядності, а й взагалі, незважаючи на те, що робоча сила продається на певних умовах до її споживання, вона *оплачується* після виконання праці, чи то в кінці кожного дня, кожного тижня тощо. Гроші стають тут *засобом платежу*, після того як вони перед цим були ідеально засобом купівлі, бо номінальний перехід товару до покупця відрізняється від реального. Продаж товару — робочої сили, — юридична передача споживної вартості і її дійсна передача не збігаються тут в часі. Реалізація ціни відбувається через це пізніше від продажу товару (див. *першу частину* мого твору, стор. 122)⁴⁵. Тут виявляється також, що авансує не капіталіст, а робітник, — подібно до того як при здачі будинку в найм авансує споживну вартість не наймач, а той, хто здає в найм. Робітник, правда, одержує плату (або принаймні може діставати плату, якщо товар не замовлений попереду і т. д.) ще до того, як вироблений ним товар продано. Але *його* товар, його робоча сила зазнала виробничого споживання, перейшла в руки покупця, капіталіста, до того, як він, робітник, одержав плату. І мова йде не про те, щоб покупець товару має намір з ним робити, чи купує він його для того, щоб тримати у себе як споживну вартість, а чи для того, щоб у свою чергу його продати. Мова йде про *пряму* угоду між першим покупцем і продавцем.

[Рікардо каже у своїх «Principles»:]

«На різних стадіях розвитку суспільства нагромадження *капіталу*, або *засобів для застосування праці*, відбувається з більшою або меншою швидкістю і повинно в усіх випадках залежати від продуктивних сил праці. Продуктивні сили праці, відповідно до загаль-

ного правила, найбільші тоді, коли є в достатку родюча земля» (*Ricardo. On the Principles of Political Economy. Third edition. London, 1821, стор. 92*) [Російський переклад, том I, стор. 89].

З приводу цього положення Рікардо автор анонімного твору зауважує:

«Коли у першій фразі *продуктивні сили праці* означають дуже малу частину тієї частки якого-небудь продукту, яка дістається тим, хто його виробив працею своїх рук, то ця фраза є майже тавтологією, бо частка продукту, що залишається, становить фонд, з якого може нагромаджуватися капітал, якщо цього хоче його власник».

(Таким чином, визнається само собою зрозумілим, що, з точки зору капіталіста, *«продуктивні сили праці»* означають дуже малу частину тієї частки якого-небудь продукту, яка дістається тим, хто його виробив працею своїх рук». Це місце просто чудове.)

«Але в такому разі це не завжди буває там, де є найбільше родючої землі».

(Це заперечення є безглуздом. Рікардо припускає капіталістичне виробництво. Він не досліджує питання про те, чи легше воно розвивається при родючій чи при відносно неродючій землі. Там, де воно існує, воно найбільш продуктивне в тих місцях, де земля найбільш родюча. Як суспільні, так і природні продуктивні сили праці, тобто ті, що їх праця знаходить у навколишній природі, виступають у вигляді продуктивної сили капіталу. Сам Рікардо у наведеному вище місці отожднює — і це правильно — продуктивні сили праці з працею, яка виробляє капітал, виробляє те багатство, що розпоряджається працею, а не те багатство, що належить праці. *Його вислів «капітал, або засоби для застосування праці»*, по суті є єдиним, де він схоплює дійсну природу капіталу. Сам він настільки в полоні [809] капіталістичного погляду, що це перекинуття, це *quidproquo* * уявляється йому чимсь само собою зрозумілим. Об'єктивні умови праці, — до того ж створені самою цією працею, — сировина і знаряддя праці, — не є такими *засобами*, які праця застосовує як свої засоби, а навпаки, вони є *засобами для застосування праці*. Не праця їх застосовує, а вони застосовують працю. Для цих речей праця є тим засобом, за допомогою якого вони нагромаджуються як капітал, а не тим засобом, що забезпечував би робітникові продукти, багатство.)

* — плутання понять (буквально: прийняття одного за друге). Ред.

«Саме так у Північній Америці, але це — штучний стан»

(тобто капіталістичний стан).

«Не так у Мексичі та в Новій Голландії *. Продуктивні сили праці в іншому розумінні справді найбільші там, де є багато родючої землі, — в цьому разі мова йде про здатність людини, коли вона того хоче, вирощувати більше сирового продукту, більше порівняно з усією виконуваною нею працею. В дійсності це дар природи, що люди можуть вирощувати більше продуктів харчування, ніж той мінімум, який потрібен для утримання існуючого населення».

(Це основа вчення фізіократів. Фізичною основою додаткової вартості є цей «дар природи», що найбільш наочно виступає у землеробській праці, яка задовольняє спочатку майже всі потреби. У промисловій праці це не так ясно, бо її продукт спершу має бути проданий як товар. Фізіократи, які вперше аналізують додаткову вартість, розглядають її в її натуральній формі.)

«Але «додатковий продукт» (вислів, вживаний паном Рікардо на стор. 93) звичайно означає надлишок всієї ціни якої-небудь речі над тією її частиною, яка дістається робітникам, що зробили цю річ»

(осел не бачить, що там, де земля родюча і де, значить, на частку ціни продукту хоч би й невелику, яка дістається робітникові, можна купити достатню кількість предметів необхідності, — частка капіталіста буває найбільшою), —

«відношення, що регулюється угодою людей, а не визначається природою» («Observations on certain Verbal Disputes», стор. 74—75).

Якщо остання, заключна фраза має який-небудь смисл, то він полягає в тому, що «додатковий продукт» в капіталістичному розумінні слід строго відрізнити від продуктивності праці як такої. Остання цікавить капіталіста лише остільки, оскільки вона для нього реалізується як прибуток. В цьому полягає обмеженість, межа капіталістичного виробництва.

«Коли попит на який-небудь предмет перевищує те, що є дійсним попитом у відношенні до даного стану пропозиції, і коли через це ціна підвищилась, то або обсяг пропозиції може бути збільшений при збереженні старої норми витрат виробництва, — в цьому разі обсяг пропозиції збільшуватиметься доти, поки даний предмет не почне обмінюватись на інші предмети в такому самому відношенні, як раніше. Або, по-друге, збільшити пропозицію понад попередній її обсяг неможливо, і тоді підвищена ціна не почне знижуватись, а даватиме й далі, як каже Сміт, вищу земельну ренту, або вищий прибуток, або вищу заробітну плату (або всі три) на ті

* — стара назва Австралії. Ред.

окремі види землі, капіталу або праці, які було застосовано при виробленні даного предмета. Або, по-третє, можливість збільшення пропозиції вимагає відповідно *більше* землі або капіталу або праці або всіх трьох цих факторів, ніж було потрібно *для періодичного виробництва»* (слід відмітити *цей вислів!*) цієї самої кількості товару. В цьому разі пропозиція збільшиться не раніше, ніж попит буде достатньо великим для того, щоб 1) оплачувати по цій підвищеній ціні додаткову пропозицію, 2) оплачувати по цій же підвищеній ціні ту саму кількість пропозиції. Бо, щоб одержати високу ціну за товар, виробник додаткової кількості товару матиме не більшу можливість, ніж ті, хто виробив стару його кількість... Таким чином, у цій галузі утворюватиметься *надприбуток*... *Надприбуток* або діставатиметься тільки деяким окремим виробникам... або, якщо *додатковий* продукт не можна *відрізнити* від іншого, у надприбутку братимуть участь усі... Люди згодні будуть давати дещо за те, щоб брати участь в такій галузі, де можна одержувати такий *надприбуток*... Те, що вони для цього дають, є *рента*» (цит. твір, стор. 79—81).

Тут слід відмітити тільки те, що в цьому творі рента вперше розглядається як загальна форма консолідованого *надприбутку*.

[810] «Вислів «перетворення доходу в капітал» являє собою ще одно джерело цих суперечок *про слова*. Один хоче цим сказати, що капіталіст часину прибутку, одержаного ним в результаті застосування свого капіталу, затрачає на збільшення свого капіталу, замість того щоб витратити її для власного споживання, як він міг би зробити це в протилежному разі. Другий хоче цим сказати, що хтось затрачає як капітал щось таке, чого він ніколи не одержував як прибуток на будь-який належний йому капітал і що йому дісталось як рента, заробітна плата, платня» (цит. твір, стор. 83—84).

Ці останні звороти — «ще одно *джерело* суперечок *про слова*», «один хоче цим сказати», «другий хоче цим сказати» — показують манеру цього писаки-крутія.

b) «AN INQUIRY INTO THOSE PRINCIPLES...»

[БУРЖУАЗНА ОБМЕЖЕНІСТЬ АНОНІМНОГО АВТОРА.
ЙОГО ТРАКТУВАННЯ РІКАРДОВСЬКОЇ ТЕОРІЇ НАГРОМАДЖЕННЯ.
НЕРОЗУМІННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ КАПІТАЛІСТИЧНОГО
ВИРОБНИЦТВА, ЯКІ ПОРОДЖУЮТЬ КРИЗИ]

«An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus» etc. London, 1821.

Твір рикардіанського напрямку. Непогано виступає проти Мальтуса. Показує крайню обмеженість цих молодчиків. Тут виявляється, у що перетворюється їх проникливість, коли вони замість земельної власності розглядають капітал. Проте

це — один з найкращих полемічних творів згаданого вище десятиріччя.

«Якщо застосований у виробництві ножів капітал збільшується на 1% і якщо це може збільшити їх виробництво тільки в такій же пропорції, то, коли припустити, що виробництво *інших речей* не зросло, виробники ножів *збільшать в меншій мірі* свою можливість розпоряджатись речами взагалі; але саме така можливість розпоряджатись речами взагалі, а не збільшення кількості ножів, становить прибуток підприємця, або збільшення його багатства. Проте коли б таке саме збільшення на 1% *сталося одночасно в капіталах усіх інших галузей виробництва* і коли б це *вкликало цілком таке саме збільшення продукту*, то результат був би інший, тому що відношення, в якому обмінюється один продукт на другий, не змінилося б і тому певна частина кожного продукту давала б можливість розпоряджатись такою самою кількістю інших речей, як і раніше» (назв. твір, стор. 9).

Насамперед, коли, як припущено, збільшення виробництва (і збільшення капіталу, що застосовується у виробництві) має місце тільки у виробленні ножів, то дохід виробника ножів не підвищуватиметься *«в меншій мірі»*, а не підвищуватиметься взагалі, і у виробника ножів буде абсолютний збиток. Для виробника ножів буде тоді відкрито тільки три шляхи. Або йому треба буде обміняти свій збільшений продукт цілком так само, як він обміняв би меншу кількість його; тоді збільшення цього виробництва призведе до прямого збитку. Або йому треба буде старатись знайти нових споживачів; притому якщо він обмежений старим колом споживачів, то він може досягти цього, тільки відвертаючи покупців від іншої галузі виробництва і перекладаючи свій збиток на її плечі; або ж йому треба розширити свій ринок за його колишні межі, — але ні та, ні друга з цих операцій не залежить ні від його доброї волі, ні від самого тільки існування збільшеної кількості ножів. Або, нарешті, йому треба буде перенести надлишок своєї продукції на наступний рік і відповідно зменшити свою нову пропозицію для цього наступного року, що так само веде до збитку, коли те, що він додав до старого капіталу, складалося не тільки з додаткової заробітної плати, а й з додаткового основного капіталу.

Далі, якщо нагромадження всіх інших капіталів відбувалося в тому самому обсязі, то це аж ніяк не означає, що їх виробництво збільшиться в такій самій мірі. Але навіть коли б це було й так, то це не означало б, що їм потрібно на один процент більше ножів, бо їх попит на ножі не має ніякого зв'язку ні із збільшенням їх власного продукту, ні із збільшенням їх спроможності купувати ножі. Виходить всього-на-всього тавтологія: коли збільшення капіталу, що застосовується в кожній окремій галузі виробництва, пропорціональне тій мірі, в якій потреби суспільства збільшують попит на кожний

окремих товарів, то збільшення кількості одного товару забезпечує ринок для збільшеної пропозиції інших товарів.

Таким чином, тут припускається: 1) *капіталістичне виробництво*, при якому виробництво в кожній окремій галузі — і його збільшення — регулюється не *безпосередньо* потребами суспільства і відбувається не [811] *під контролем* останнього, а регулюється продуктивними силами, якими кожний окремий капіталіст розпоряджається незалежно від потреб суспільства; і 2) припускається, що, все-таки, виробництво ведеться так *пропорціонально*, нібито капітал в різних галузях виробництва застосовується безпосередньо суспільством відповідно до потреб суспільства.

При такому припущенні, яке являє собою *contradictio in adjective* *, тобто в тому разі, коли б капіталістичне виробництво було цілком соціалістичним, ніяке надвиробництво справді не могло б мати місця.

До того ж, у різних галузях виробництва, де відбувається *однакове нагромадження* капіталу (а це знов-таки — зовсім хибне припущення, ніби капітал в різних галузях нагромаджується в *однаковій мірі*), маса продукту, яка відповідає цьому збільшенню застосовуваного капіталу, зовсім неоднакова, бо продуктивна сила в різних галузях, або маса вироблюваних споживних вартостей у відношенні до застосовуваної праці, дуже різна. І тут і там виробляється одна й та сама вартість, але кількість товарів, у якій вона представлена, дуже різна. Якщо в галузі *A* вартість збільшилась на 1%, в той час як маса товарів зросла на 20%, то ніяк не можна зрозуміти, чому в такому разі ця маса товарів повинна знайти собі ринок у галузі *B*, де вартість збільшилась теж на 1%, а маса товарів зросла тільки на 5%. Тут не береться до уваги різниця між споживною і міною вартістю.

Велике відкриття Сея, що «товари купуються тільки на товари»⁴⁶, означає тільки те, що гроші самі являють собою перетворену форму товару. Це зовсім не доводить, що оскільки я можу купити тільки на товар, то я можу купити на *свій* товар, або що моя купівельна спроможність відповідає *кількості* вироблених мною товарів. Одна й та сама *вартість* може бути представлена в зовсім різних кількостях товару. Але споживна вартість — споживання — має справу не з вартістю, а з кількістю продукту. Абсолютно не можна зрозуміти, чому я повинен купити шість ножів на тій підставі, що я можу одержати

* — буквально: «суперечність в епітеті», або «суперечність у визначенні», тобто абсурдна суперечність такого типу, як у висловах «круглий квадрат», «дерев'яне залізо». *Ред.*

ти їх так само дешево, як раніше один ніж. Не кажучи вже про те, що робітники продають не товари, а працю, є маса людей, які не виробляють товарів, але купують на гроші. Покупець і продавець товару не тотожні. Землевласник, грошовитий капіталіст та ін. одержують товар інших виробників у вигляді грошей. Вони є покупцями, не будучи продавцями «товару». Відбувається не тільки купівля і продаж між промисловими капіталістами, але й продаж ними своїх товарів робітникам, а також власникам доходів, які не є фабрикантами товарів. Нарешті, їх купівлі і продажі, здійснювані ними як капіталістами, дуже відмінні від їх купівель, які вони роблять, витрачаючи свій дохід.

«Пан Рікардо (видання друге, стор. 359) [Російський переклад, том I, стор. 239], навівши погляд Смита на причину падіння прибутку, додає: «Однак п. Сей дуже переконливо показав, що немає такої суми капіталу, яка не могла б знайти застосування в країні, бо попит обмежений тільки виробництвом».

(Яка премудрість! Звичайно, попит *обмежений* виробництвом. Не може бути попиту на те, чого *не можна* виробити на замовлення або чого попит не знаходить готовим на ринку. Але з того, що попит *обмежений* виробництвом, зовсім не випливає, що *виробництво обмежене попитом* або *було ним обмежене* і що воно ніколи не може перевищити попит, особливо попит по існуючій ринковій ціні. Отака у Сея гострота думки.)

«У країні не може бути нагромаджено такої кількості капіталу, яку не можна було б застосувати продуктивно» (це означає, на мою думку, — додає від себе в дужках анонімний автор, — «з прибутком для власника»), «якщо *внаслідок* підвищення цін на предмети необхідності не буде дуже значного підвищення заробітної плати, в результаті чого для прибутку на капітал залишиться так мало, що зникне стимул до нагромадження» (там же, стор. 360) [Російський переклад, том I, стор. 239]».

(Рікардо ототожнює тут «продуктивно» і «з прибутком», тоді як саме в тому, що при капіталістичному виробництві «продуктивним» є тільки те, що «дає прибуток», полягає його відмінність від абсолютного виробництва і його межа. Щоб виробляти «продуктивно», треба виробляти так, щоб маса виробників була виключена з частини попиту на продукт; треба виробляти в антагонізмі до того класу, [812] споживання якого не йде ні в яке порівняння з його виробництвом, — бо саме в надлишку його виробництва над його споживанням і полягає прибуток капіталу. З другого боку, треба виробляти для таких класів, які споживають, але не виробляють. Треба не тільки надати додатковому продуктові такої форми, в якій він стає

предметом попиту для цих класів: сам капіталіст, якщо він хоче нагромаджувати, не повинен, з другого боку, пред'являти попиту на свої продукти, оскільки вони входять у дохід, в тих розмірах, в яких він їх виробляє. Інакше він не може нагромаджувати. Тому Мальтус протиставить капіталістові такі класи, завданням яких є не нагромадження, а витрачання. І в той час як з одного боку припускаються всі ці суперечності, з другого боку допускається, що виробництво здійснюється без усякого тертя, наче цих суперечностей не існує. Купівля і продаж відокремлені одне від одного, товар відокремлений від грошей, споживна вартість відокремлена від мінової вартості. Припускається, навпаки, що це відокремлення не має місця, а відбувається мінова торгівля. Споживання і виробництво відокремлені одне від одного; є виробники, які не споживають, і споживачі, які не виробляють. Припускається, навпаки, що споживання і виробництво тотожні. Капіталіст виробляє безпосередньо для того, щоб збільшити свій прибуток, заради мінової вартості, а не заради споживання. Припускається, навпаки, що він виробляє безпосередньо — і тільки — заради споживання. Коли припустити, що існуючі в буржуазному виробництві суперечності, — які, правда, вирівнюються, але так, що цей процес вирівнювання виступає разом з тим як криза, як насильне з'єднання роз'єднаних, безвідносно протиставлених і все-таки взаємно пов'язаних моментів, — не існують, то, звичайно, вони не можуть і проявити себе. В кожній галузі кожний окремих капіталіст виробляє відповідно до *свого* капіталу, не рахуючись з потребами суспільства і, особливо, не рахуючись з конкуруючою пропозицією інших капіталів в тій самій галузі. Припускається, навпаки, що він виробляє так, як коли б він виробляв на замовлення суспільства. Якби не було зовнішньої торгівлі, то предмети розкоші, кажуть нам, можна було б виробляти, при будь-яких витратах виробництва, у своїй країні. В цьому разі, за винятком виробництва предметів необхідності, праця дійсно була б дуже непродуктивною. Тому і нагромадження капіталу було б невеликим. За цих умов кожна країна могла б застосовувати весь нагромаджений в ній капітал, оскільки, згідно з припущенням, в ній нагромаджувалося б тільки небагато капіталу.)

«Друга фраза Рікардо обмежує першу (щоб не сказати: суперечить їй), якщо вислів «не могла б знайти застосування» означає в першій фразі «не могла б бути застосована продуктивно», або, точніше, «з прибутком». А коли цей вислів означає просто «не могла б бути застосована», то це твердження є марним, тому що ні Адам Сміт, ні хтось інший, на мою думку, не заперечував, що капітал може бути «застосований» в тому разі, коли

його власникові байдуже, який прибуток він дає» («An Inquiry into those Principles...», стор. 18—19).

В дійсності Рікардо каже, що весь капітал у країні, хоч би в яких розмірах він був нагромаджений, може бути застосований з прибутком, але що, з другого боку, самий факт нагромадження капіталу перешкоджає його застосуванню «з прибутком», бо нагромадження повинно вести до зменшення прибутку, а значить і норми нагромадження.

«Збільшений попит [на одержання роботи] * з їх» (робітників) «боку означає їхню готовність брати собі менш значну частку продукту і залишати більш значну частку його тим, хто їх, робітників, наймає; і коли говорять, що це скорочує споживання і від цього збільшується переповнення ринку, то я можу тільки відповісти, що в такому разі переповнення ринку стає синонімом високого прибутку» (цит. твір, стор. 59).

Такою є на ділі справжня основа переповнення ринку.

«Як споживачі, робітники, в періоди розквіту, не мають ніякої вигоди від машин (всупереч твердженню пана Сея, «Traité d'économie politique», видання четверте, том I, стор. 60), якщо тільки предмет, здешевлюваний машиною, не належить до таких речей, які, завдяки здешевленню, можуть стати доступними для споживання їх робітниками. Молотарки, вітряки можуть в цьому розумінні мати для робітників велике значення, але винахід машини, яка вирізує фанеру для дорогих меблів, машини для виготовлення блоків або верстата для плетіння мережива мало поліпшувє їх становище» (цит. твір, стор. 74—75).

«При дуже розвинутому поділі праці уміння робітників може знайти собі застосування тільки в тій окремій сфері, в якій вони дістали виучку; *робітники є своєрідними машинами*. За таких умов бувають тривалі періоди безробіття, тобто втраченої праці, — багатства, підрізаного в самому корені. Зовсім марно повторювати, як палуга, що речам властива тенденція досягати свого рівня. Досить подивитися навколо себе, і ми побачимо, що вони [813] довгий час *не можуть* знайти свого рівня і що, коли вони досягають його, то він виявляється значно нижчим, ніж рівень на початку процесу» (цит. твір, стор. 72).

Цей рікардіанець, за прикладом Рікардо, правильно визнає ті кризи, які постають від раптових змін у ході торгівлі⁴⁷. Це мало місце в Англії після війни 1815 року. І цілком так само всі економісти пізнішого часу визнавали кожного разу єдино можливою причиною криз те, що було *найбільш відчутним приводом* кожної даної кризи.

Причиною кризи він визнає також і кредитну систему (стор. 81 і наступні). (Наче сама кредитна система не виникла з труднощів застосування капіталу «продуктивно», тобто «прибутково»). Англійці змушені, наприклад, позичати свій власний капітал за кордон, щоб створити собі ринок. У надвиробництві.

* Див. цей том, частина III, стор. 53. *Ред.*

в кредитній системі і т. ін. капіталістичне виробництво намагається прорвати свої власні межі і виробляти понад свою міру. Воно, з одного боку, має таке прагнення. З другого боку, воно витримує тільки таке виробництво, яке відповідає прибутковому застосуванню існуючого капіталу. Звідси — кризи, які разом з тим завжди женуть його за його власні межі і семимильними кроками примушують досягати того, — у розвитку продуктивних сил, — що воно в своїх межах здійснило б тільки дуже повільно.

Про Сея анонімний автор судить дуже правильно. Це слід навести при аналізі поглядів Сея. (Див. зошит VII, стор. 134⁴⁸.)

«Він» (робітник) «згоден частину свого часу працювати на капіталіста, або, що зводиться до одного й того самого, частину сукупного продукту, коли він готовий і обмінений, згоден вважати належною капіталістові. Він змушений на це погоджуватись, інакше капіталіст не надасть йому своєї допомоги»

(тобто свого капіталу. Зовсім непогано, що на думку анонімного автора «зводиться до одного й того самого», чи володіє капіталіст сукупним продуктом і частину його виплачує робітникові як заробітну плату — чи ж робітник залишає, передає капіталістові частину свого продукту).

«Та оскільки спонукальним стимулом для капіталіста є прибуток і оскільки переваги, які дає капітал, завжди певною мірою залежать стільки ж від бажання робити заощадження, скільки і від можливості робити їх, то капіталіст буде схильний запропонувати додаткову кількість цієї своєї допомоги; оскільки ж він знайде менше людей, що потребують цієї додаткової кількості допомоги від капіталу, ніж було тих, які потребували первісної її кількості, то він повинен буде сподіватись, що йому дістанеться менша частка вигід, і змушений буде погодитись зробити робітникові так би мовити подарунок» (!!!), «уступивши йому частину вигід, створюваних наданою ним, капіталістом, допомогою; бо інакше він не одержить решти. Таким чином, конкуренція знижує прибуток» (цит. твір, стор. 102—103).

Це чудово! Якщо капітал внаслідок розвитку продуктивної сили праці нагромаджується так швидко, що попит на працю підвищує заробітну плату, і робітник менше часу даром працює на капіталіста і до певної міри берє участь у вигодах своєї більш продуктивної праці, — то капіталіст робить йому «подарунок»!

Той самий автор докладно доводить, що висока заробітна плата є поганим стимулом для робітників, хоч, коли заходить мова про землевласників, він вважає, що зниження прибутку непокоїть капіталістів. (Див. зошит XII, стор. 13⁴⁹.)

«А. Сміт вважає, що взагалі нагромадження або збільшення капіталу знижує загальну норму прибутку внаслідок того ж закону, який призводить до того, що збільшення капіталу в одній якій-небудь окремій галузі знижує в ній прибуток. Але на ділі таке збільшення капіталу в окремій галузі означає його збільшення в більшій *пропорції*, ніж та пропорція, в якій у цей самий час збільшується капітал в інших галузях» (цит. твір, стор. 9).

Проти Сея. (Див. зошит XII, стор. 12⁵⁰.)

«Безпосередній ринок або безпосереднє *поле діяльності* для капіталу, можна сказати, є праця. Маса капіталу, яка в даний час в даній країні або в усьому світі може бути вкладена так, щоб давати не менше певної норми прибутку, залежить, очевидно, головним чином від тієї *кількості праці*, до виконання якої, в результаті затрати цього капіталу, можна спонукати наявну в даний момент кількість людей» (цит. твір, стор. 20).

[814] «*Прибуток* залежить не від *ціни*, а від *ціни* порівняно з витратами» (цит. твір, стор. 28).

«Твердження пана Сея⁵¹ зовсім не доводить, що *капітал* відкриває ринок для самого себе; воно доводить тільки те, що капітал і праця взаємно відкривають ринок одне для одного» (цит. твір, стор. 111).

с) ТОМАС ДЕ КВІНСІ [НЕСПРОМОЖНІСТЬ ПОДОЛАТИ СПРАВЖНІ ХИБИ РІКАРДОВСЬКОЇ ТОЧКИ ЗОРУ]

[*De Quincey, Thomas.*] «Dialogues of Three Templars on Political Economy, chiefly in relation to the Principles of Mr. Ricardo» («London Magazine», vol. IX, 1824).

Спроба спростувати всі висунуті проти Рікардо заперечення. Що автор знає, про що йде мова, видно з цієї однієї фрази:

«Всі труднощі політичної економії можна звести до питання про те, що є основою мінової вартості» (назв. твір, стор. 347).

В цьому творі часто не без гостроти розкривається недосконалість рікардовського погляду, хоч це робиться більше з афектацією діалектичної глибини, ніж із справжньою діалектичною глибиною. Справжні труднощі, — які коріняться не у визначенні вартості, а в тому, що Рікардо не досить розвинув на цій основі наступні визначення і намагався насильно і безпосередньо пристосувати до простого відношення вартості більш конкретні відношення, — аж ніяк не розв'язані і навіть як слід не відчуті. Але твір цей є характерним для того часу, коли він з'явився. Видно, що тоді в політичній економії ще серйозно ставилися до послідовності і до мислення.

(Слабший пізніший твір цього самого автора: «The Logic of Political Economy», Edinburgh, 1844.)

Де Квінсі гостро формулює відмінність поглядів Рікардо від попередніх поглядів і не пробує шляхом перетлумачення ослабити або відкинути у проблемах все специфічне, зберігши його тільки як фразу,— це робилося потім і широко розкрило двері безтурботному і безпринципному еклектизмові.

Один пункт рікардовського вчення, який Де Квінсі особливо наголошує і який слід тут відзначити, бо він відіграє роль в полеміці проти Рікардо, яку ми маємо зараз розглянути, це положення про те, що здатність одного товару розпоряджатись іншими товарами (його купівельна сила, тобто його вартість, що розглядається як реалізована в якомусь іншому товарі) цілком відмінна від його *дійсної вартості*.

«Цілковитою помилкою було б робити висновок, що дійсна вартість є великою через те, що велика та кількість, яку вона купує, або мала через те, що малою є та кількість, яку вона купує... Коли товар А подвоює свою вартість, то він не буде на цій підставі розпоряджатись подвійною, в порівнянні з попередньою, кількістю товару В. Це може мати місце, але може трапитись і так, що він розпоряджатиметься у 500 разів більшою або в 500 разів меншою кількістю... Ніхто не стане заперечувати, що товар А при подвоєнні своєї власної вартості розпоряджатиметься подвійною кількістю всіх тих предметів, вартість яких не змінилася... Але питання полягає в тому, чи буде товар А завжди і скрізь при подвоєнні своєї вартості розпоряджатись подвійною кількістю» («Dialogues of Three Templars», стор. 552—554, в різних місцях).

д) САМЮЕЛ БЕЙЛІ

[α] ПОВЕРХОВИЙ РЕЛЯТИВИЗМ У ТРАКТУВАННІ КАТЕГОРІЇ ВАРТОСТІ В АВТОРА «OBSERVATIONS ON CERTAIN VERBAL DISPUTES...» І В БЕЙЛІ. ПРОБЛЕМА ЕКВІВАЛЕНТА. ВІДМОВА ОД ТРУДОВОЇ ТЕОРІЇ ВАРТОСТІ ЯК ОСНОВИ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ]

[Bailey, Samuel.] A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value; chiefly in reference to the Writings of Mr. Ricardo and his Followers. By the Author of Essays on the Formation and Publication of Opinions. London, 1825.

Це — головний твір проти Рікардо (він спрямований також і проти Мальгуса). Пробоє спростувати основу доктрини — *вартість*. В позитивному аспекті не має ніякої цінності, за винятком визначення «*мири вартості*», або, точніше, грошей в цій їх функції. (Пор. також того самого автора «A Letter to a Political Economist; occasioned by an article in the «Westminster Review» on the subject of Value». London, 1826.)

Оскільки згаданий твір, як уже відмічено вище *, своєю основною думкою близький до «Observations on certain Ver-

* Див. цей том, частина III, стор. 104. *Ред.*

bal Disputes in Political Economy», то тут слід повернутись до цих «Observations» і навести з них відповідні місця.

Автор «Observations» дорікає Рікардо в тому, що він *вартість* з відносної властивості товарів у їх відношенні один до одного перетворює в щось абсолютне.

В цьому відношенні Рікардо слід закинути тільки те, що він не проводить чіткого поділу між різними моментами у розвитку поняття вартості,— між міноюю вартістю товару, як вона *виступає* або *проявляється* в процесі обміну товарів, і буттям товару як *вартості* на відміну від його буття як речі, продукту, споживної вартості.

[815] В «Observations» сказано:

«Коли абсолютна кількість праці, якою виробляється більша частина товарів або всі товари за винятком одного, збільшується, то чи можна сказати, що вартість цього одного товару лишається незмінною? Адже він обмінюватиметься на меншу кількість всякого іншого товару. Коли справді твердиться, що під збільшенням або зменшенням вартості треба *розуміти* збільшення або зменшення кількості праці, яка виробила цей товар, тоді ті висновки, проти яких я тільки що заперечував, могли б бути до певної міри правильними. Але сказати, як це говорить п. Рікардо, що порівняльні кількості праці, якими вироблені два товари, є причиною того відношення, в якому обидва товари обмінюються один на один, тобто причиною міноюю вартості того і другого, — це щось зовсім інше, ніж сказати, що *мінова вартість кожного товару означає* ту кількість праці, яка його виробила, взяту поза всяким відношенням до інших товарів або до існування інших товарів» («Observations on certain Verbal Disputes», стор. 13).

«Дійсно, п. Рікардо каже нам, що «дослідження, до якого він хоче привернути увагу читача, стосується впливу змін *відносною*, а не *абсолютною* вартості товарів» *, наче він вважає, що *існує* така річ, як мінова вартість, що не є відносною» (там же, стор. 9—10).

«Той факт, що п. Рікардо відхилився від свого первісного вживання слова «вартість» і *зробив з вартості щось абсолютне замість відносного*, ще ясніше виступає в його розділі «Вартість і багатство, їх відмітні властивості». Дискутоване там питання обговорювалось також іншими економістами і є тільки даремною суперечкою про слова» (там же, стор. 15—16).

Перш ніж говорити про цю людину, зробимо ще одно зауваження про Рікардо. У своєму розділі «Вартість і багатство» він доводить, що суспільне багатство не залежить від вартості вироблених товарів, хоч ця обставина має вирішальне значення для кожного індивідуального виробника. Тим більш йому слід було б зрозуміти, що така форма виробництва, яка має на увазі тільки додаткову вартість, тобто яка базується на відносній

* Див. цей том, частина II, стор. 172. Ред.

бідності маси виробників, ніяк не може бути абсолютною формою виробництва багатства, як він її постійно зображує.

А тепер звернімось до «observations»* мудруючого противника «суперечок про слова».

Якщо всі товари за винятком одного зростають у вартості, бо вони коштують більше робочого часу, ніж раніше, то той товар, робочий час якого не зазнав зміни, обмінюється на меншу кількість усіх інших товарів. Його *мінова вартість*, оскільки вона реалізується в інших товарах, тобто його мінова вартість, виражена у *споживних вартостях* всіх інших товарів, зменшилася. «Чи можна, проте, сказати, що його мінова вартість лишилася *незмінною*?» Це тільки постановка питання, про яке йде мова, тут не дається ні позитивної, ні негативної відповіді на нього. Той самий результат був би і в тому разі, коли б робочий час, потрібний для вироблення одного товару, зменшився, а робочий час усіх інших товарів залишився без зміни: певна кількість цього одного товару стала б обмінюватись на меншу кількість усіх інших товарів. В обох випадках ми маємо тут одне й те саме явище, хоч воно і відбувається внаслідок прямо протилежних причин. Навпаки, коли б робочий час, потрібний для вироблення товару *A*, лишився незмінним, тоді як робочий час усіх інших товарів зменшився, то товар *A* став би обмінюватись на більшу кількість усіх інших товарів. Те саме сталося б внаслідок протилежної причини, коли б робочий час, потрібний для вироблення товару *A*, збільшився, а робочий час усіх інших товарів лишився незмінним. Отже, в першому випадку товар *A* обмінюється на меншу кількість усіх інших товарів, і до того ж це може мати місце з двох протилежних причин. У другому випадку він обмінюється на більшу кількість усіх інших товарів, і знов-таки це може мати місце з двох протилежних причин. Але, *nota bene* **, кожного разу він обмінюється, за припущенням, по *своїй вартості*, а тому на *еквівалент*. Кожного разу товар *A* реалізує свою вартість у певній кількості інших споживних вартостей, на які він обмінюється, як би не змінювалась кількість цих споживних вартостей.

Звідси з очевидністю виходить, що те кількісне відношення, в якому товари обмінюються один на один як споживні вартості, є, правда, *вираз їх вартості*, їх *реалізована вартість*, але не сама їх вартість, тому що одне і те саме вартісне відношення виражається в зовсім різних кількостях споживних

* — «зауважень» (Іронічний натяк на заголовок твору цього автора: «Observations on certain Verbal Disputes»). *Ред.*

** — зауважте собі. *Ред.*

вартостей. Буття товару як вартості не виражене в його власній споживній вартості — в його бутті як споживної вартості. Вартість товару *проявляється* в його вираженні в інших споживних вартостях, тобто в тому відношенні, в якому ці інші споживні вартості обмінюються на даний товар. Якщо 1 унція золота = 1 тонні заліза, тобто якщо невелика кількість золота обмінюється на велику кількість заліза, то хіба внаслідок цього вартість унції золота, виражена в залізі, більша од вартості заліза, вираженої в золоті? Те, що товари обмінюються відповідно до вміщеної в них праці, означає, що вони рівні, що вони є одне й те саме, оскільки ними представлена одна й та сама кількість праці. Отже, це разом з тим означає, що кожний товар, коли його розглядати окремо, є щось [816] *відмінне* від його власної споживної вартості, від його власного буття як споживної вартості.

Вартість одного й того самого товару, не змінюючись, може бути представлена в безконечно *різних* кількостях споживних вартостей, відповідно до вираження її у споживній вартості того чи іншого товару. Це не змінює вартості, хоч і змінює її вираження. Цілком так само і всі ті різні кількості різних споживних вартостей, в яких можна виразити вартість товару А, є еквіваленти і відносяться одна до одної не тільки як вартості, але і як рівновеликі вартості, так що, коли ці дуже різні кількості споживних вартостей заміщують одна одну, вартість лишається такою ж незмінною, як коли б вона не дістала виразу в зовсім різних споживних вартостях.

Коли товари обмінюються в тому відношенні, в якому вони представляють однакові кількості робочого часу, то їх буття як уречевленого робочого часу, їх буття як втіленого робочого часу, є тим, що їх *об'єднує*, тим, що становить їх *тотожний елемент*. Як такі продукти праці, товари *якісно* є одне й те саме і розрізняються між собою тільки *кількісно*, залежно від того, чи представляють вони більше чи менше *одного й того ж*, — а саме, робочого часу. *Вартостями* вони є як вирази цього тотожного елемента, а рівновеликими вартостями, *еквівалентами*, вони є остільки, оскільки ними представлено однакої кількості робочого часу. Щоб їх як величини можна було порівнювати між собою, вони вже повинні бути однойменними величинами, *якісно тотожними*.

Саме як вирази цього єдиного начала ці різні речі є *вартості* і відносяться одна до одної як вартості, а цим самим дано і різницю у *величині їх вартостей*, їх іманентну міру вартості. І тільки *тому* вартість одного товару може бути представлена, виражена у споживних вартостях інших товарів як в її екві-

валентах. Таким чином, і самий окремий товар як *вартість*, як *буття цього єдиного начала*, є відмінним від самого себе як споживної вартості, як речі, — цілком незалежно од виразу його вартості в інших товарах. Як буття робочого часу товар є *вартість* взагалі, як буття кількісно визначеного робочого часу він є визначена *величина вартості*.

Для нашого писаки-крутія характерні такі звороти, як: «коли ми *розуміємо* під цим те-то, то ми *не розуміємо* під цим того-то», і *vice versa* *. Наше «розуміння» не має зовсім ніякого відношення до істотних ознак тієї речі, про яку ми говоримо. Коли ми говоримо про *мінову вартість* якої-небудь речі, ми *розуміємо* під цим насамперед, звичайно, ті *відносні кількості* всякого іншого товару, які можуть бути обмінені на перший товар. Але при ближчому розгляді ми побачимо таке: щоб те відношення, в якому дана річ обмінюється на незліченну кількість інших речей, що не мають з нею рішуче нічого спільного, — і навіть коли між ними є природна або інша схожість, вона при обміні не береться до уваги, — щоб це відношення було *сталим відношенням*, всі ці різні, різнорідні речі треба розглядати як відповідні вирази *одного й того самого спільного для всіх єдиного елемента*, елемента, цілком відмінного від їх природного існування або зовнішнього вигляду. Далі, ми ще побачимо, що коли наше «розуміння» має який-небудь смисл, то *вартість* якого-небудь товару є не тільки щось таке, що споріднює його з іншими товарами і відрізняє його від інших товарів, але що вона є такою якістю, якою товар відрізняється від свого власного існування як речі, як споживної вартості.

«Підвищення вартості предмета *A* означає тільки *вартість*, *вимірювану* в предметах *B*, *C* і т. д., тобто вартість в обміні на предмети *B*, *C* і т. д.» (цит. твір, стор. 16).

Щоб можна було *вартість* предмета *A*, наприклад книжки, *вимірювати* в предметі *B*, у вугіллі, і в предметі *C*, у вині, *A*, *B*, *C* як *вартості* повинні бути чимсь відмінним від їх існування як книжки, вугілля і вина. Щоб можна було *вартість* *A* *вимірювати* у *B*, *A* повинно мати *вартість*, незалежну од *вимірювання* цієї *вартості* у *B*, і обидві вони повинні [за якістю] дорівнювати третій речі, яка виражається в них обох.

Буде цілковитою помилкою, коли сказати, що в результаті цього *вартість* товару перетворюється з чогось *відносного* у щось *абсолютне*. Навпаки. Як споживна *вартість* товар виступає наче щось *самостійне*. Як *вартість*, навпаки, він висту-

* — навпаки. Ред.

пас начебто щось лише *дане*⁵², що визначається тільки його відношенням до суспільно необхідного, однакового, звичайного робочого часу. Це настільки є відносним, що при зміні потрібного для його відтворення робочого часу змінюється і його вартість, хоч на ділі вміщений у ньому робочий час лишився незмінним.

[817] В якому глибокому *фетишизмі* загруз наш писака-крутій і як він відносно перетворює у щось позитивне, найразючіше видно з такої фрази:

«Вартість є властивість речей, багатство — властивість людей. В цьому розумінні вартість неминуче передбачає обмін, багатство — не передбачає» (цит. твір, стор. 16).

Багатство тут — споживні вартості. Звичайно, багатством вони є у відношенні до людей, або для людей, однак та чи інша річ є споживною вартістю, а тому й елементом багатства для людей, саме завдяки *притаманним їм властивостям*. Коли позбавити виноград тих властивостей, які роблять його виноградом, то зникає та споживна вартість, яку він як виноград має для людей; і він перестає як виноград бути елементом багатства. Багатство як тотожне із споживними вартостями, це — ті *властивості речей*, якими користуються люди і які виражають відношення до їх потреб. А на думку нашого автора, навпаки, *«властивістю речей»* є *«вартість»*!

Як вартості товари є *суспільні* величини, — отже, щось зовсім відмінне од їх *«властивостей»* як *«речей»*. Як вартості вони представляють тільки відносини людей у їх виробничій діяльності. Вартість справді *«передбачає обмін»*, але обмін цей є обмін речами між людьми, обмін, який не має абсолютно ніякого відношення до речей як до таких. Річ зберігає ті самі *«властивості»*, незалежно від того, чи перебуває вона в руках *A* чи *B*. Поняття *«вартості»* справді передбачає *«обмін»* продуктів. При усупільненій праці відносини людей в їх суспільному виробництві не представлені як *«вартості»* *«речей»*. Обмін продуктами як товарами є певна форма обміну працею і залежності праці кожної людини від праці інших, певний спосіб суспільної праці, або суспільного виробництва.

У першій частині мого твору⁵³ показано, як основана на приватному обміні праця характеризується тим, що суспільний характер праці *«уявляється»* в перекрученому вигляді як *«властивість»* речей, що суспільні відносини виступають як відношення речей між собою (як відношення продуктів, споживних вартостей, товарів). Цю *видимість* наш фетишист приймає за щось дійсне і справді думає, що мінова вартість речей

визначається їх властивостями як речей і взагалі є їх природна властивість. Досі ще жоден природознавець не відкрив того, завдяки яким природним властивостям нюхальний тютюн і картини стають у певній пропорції «еквівалентами» одне до одного.

Таким чином, саме він, цей премудрий дурень, перетворює вартість у щось абсолютне, у «властивість речей», замість того щоб бачити в ній тільки щось відносне, відношення речей до суспільної праці, до основаної на приватному обміні суспільної праці, у сфері якої речі визначені не як щось самостійне, а як лише вирази суспільного виробництва.

Але та обставина, що «вартість» не є щось абсолютне, що її не можна розглядати як щось самостійно існуюче, цілком відмінна від того, що товари неминуче мусять давати своїй міновій вартості *самостійний* вираз, *відмінний* від їх споживної вартості, або від їх буття як реального продукту, і *незалежно* від цього буття існуючий, тобто що товарний обіг неминуче має прийти до утворення грошей. Товари дають своїй міновій вартості цей вираз у грошах, насамперед у *ціні*, в якій усі вони представлені як матеріалізація *однієї і тієї самої* праці, як лише кількісно відмінні вирази *однієї і тієї самої* субстанції. *Набуття самостійності міновою вартістю* товару в грошах само є продуктом процесу обміну, результатом розвитку існуючих у товарі суперечностей споживної вартості і міновій вартості і тієї не в меншій мірі існуючої в ньому суперечності, що певна, окрема праця окремого індивіда неминуче мусить виявити себе як свою протилежність, як однакову, необхідну, загальну і в цій формі суспільну працю. В тому, що товар виражається у грошах, полягає не тільки те, що різні величини вартості товарів вимірюються через вираження їх вартості у споживній вартості одного особливого товару, але разом з тим і те, що всі вони виражають себе в такій формі, в якій вони існують як втілення *суспільної праці* і тому можуть обмінюватися на всякий інший товар, можуть бути при бажанні перетворені в будь-яку споживну вартість. Тому їх вираз у грошах — в ціні — спершу виступає тільки ідеально, і вони його реалізують тільки шляхом дійсного продажу.

Помилка Рікардо в тому, що він цікавиться тільки *величиною вартості*. Через те він звертає свою увагу тільки на ту [818] *відносну кількість праці*, яку представляють різні товари, яку вони як вартості містять в собі у втіленому вигляді. Але вміщена в товарах праця повинна бути представлена як *суспільна* праця, як відчужена індивідуальна праця. В ціні це виражено ідеально. Реалізується це тільки в продажу. Це

перетворення вміщених у товарах робіт окремих індивідів в *однакову суспільну працю*, яка через це може бути представлена в усіх споживних вартостях, може обмінюватись на всі споживні вартості, що *якісну* сторону справи, що є у виразі мінової вартості в грошах, Рікардо не розвинув. Саме оце — необхідність *показати* вміщену в товарах працю як *однакову суспільну працю*, тобто як гроші — Рікардо випускає з уваги.

Розвиток капіталу, з свого боку, вже *передбачає* повний розвиток мінової вартості товару, а тому і набуття нею самостійного існування в грошах. У процесі виробництва й обігу капіталу вихідним пунктом є вартість як самостійна форма; ця вартість зберігається, збільшується, через порівняння з своєю первісною величиною вимірює своє збільшення в усіх перетвореннях, яких зазнають ті товари, де вона представлена, і, не кажучи вже про те, що сама вона буває представлена в найрізноманітніших споживних вартостях, міняє товари, які є її тілесною оболонкою. Відношення вартості, що була до початку виробництва, до вартості, яка утворюється в результаті виробництва, — а як вартість до початку виробництва капітал є капітал на протилежність прибуткові, — це всеохоплюючий і визначальний момент всього процесу капіталістичного виробництва. Тут перед нами не тільки самостійний вираз вартості, як це має місце у грошах, а вартість у процесі руху, вартість, яка зберігає себе в такому процесі, в якому споживні вартості проходять через найрізноманітніші форми. У капіталі, таким чином, набуття вартістю самостійності виступає в значно більшій мірі, ніж у грошах.

На підставі сказаного можна судити про мудрість нашого хитруючого противника «суперечок про слова», який набуття міновою вартістю самостійності розглядає як пусту фразу, манеру висловлюватись, схоластичну вигадку.

«Слово «вартість», або *valeur* французькою мовою, не тільки вживається в абсолютному значенні, замість того щоб вживатись у відносному, як властивість речей, але навіть вживається деякими авторами в значенні якогось вимірювального товару. «Володіння вартістю», «перенесення частини вартості» (такий важливий момент для основного капіталу), «сума, або сукупність, вартостей» і под. Я не знаю, що все це означає» (цит. твір, стор. 57).

Та обставина, що, ставши чимось самостійним, вартість сама має у грошах знов-таки тільки відносний вираз, бо самі гроші є товар, а тому мають мінливу вартість, нітрохи не міняє справи, а є такою недосконалістю, яка криється в природі товару і в тому, що міновій вартості товару треба дати вираз, від-

мінний від його споживної вартості. Своє «я не знаю» наш автор продемонстрував повною мірою. Це ми бачимо з усього характеру його критики, яка хоче за допомогою базикання уникнути труднощів, що полягають у суперечливих визначеннях самих речей, і оголошує ці труднощі продуктами рефлексії або суперечкою про словесні визначення.

«Вислів *«відносна вартість двох речей»* люди розуміють або як відношення, в якому дві речі обмінюються або обмінюватимуться *одна на другу*, або як відносні кількості *третьої* речі, на які кожна з них обмінюється або обмінюватиметься» (цит. твір, стор. 53).

Що й казати, чудове визначення! Якщо 3 фунти кофе обмінюються сьогодні або обмінюватимуться завтра на 1 фунт чаю, то це зовсім не значить, що тут має місце обмін еквівалентів. На цій підставі кожний товар міг би обмінюватись завжди тільки по своїй вартості, бо його вартістю була б усяка кількість іншого товару, на яку він випадково був обмінений. Проте звичайно не це *«мають на увазі»*, коли кажуть, що 3 фунти кофе були обмінені на їх еквівалент у чаї. Припускається, що після обміну, як і до нього, в руках кожного з учасників обміну є *товар однакової вартості*. Не відношення, в якому обмінюються два товари, визначає їх вартість, а їх вартість визначає те відношення, в якому вони обмінюються. Коли вартість є не що інше, як та кількість товару, на яку випадково обмінюється товар *A*, то як тоді виразити вартість *A* в товарі *B*, *C* і т. д.? Адже [819] в цьому разі, коли немає *іманентної* міри для обох, вартість товару *A* не могла б бути виражена в товарі *B* доти, поки товар *A* не обмінений на *B*.

Відносна вартість означає, по-перше, *величину вартості* на відміну від властивості бути взагалі *вартістю*. Тому ця властивість теж не є чимсь абсолютним. По-друге, відносна вартість означає вартість одного товару, виражену у споживній вартості іншого товару. Це є *тільки відносний* вираз його вартості, — а саме, в її відношенні до того товару, в якому вона виражена. Вартість одного фунта кофе тільки відносно виражена в чаї. Щоб виразити її абсолютно — навіть у відносній формі, тобто в її відношенні не до робочого часу, а до інших товарів, — її треба було б виразити в безконечному ряді рівнянь *з усіма іншими товарами*. Це було б *абсолютним* виразом [у відносній формі] його *відносної вартості*. Абсолютним виразом вартості був би її вираз *у робочому часі*, і з допомогою цього абсолютного виразу вона була б виражена як щось відносне, але в рамках того абсолютного відношення, завдяки якому вона є вартість.

* * *

Звернімося тепер до Бейлі.

Справжньою заслугою його твору є тільки одно — а саме те, що він перший правильніше визначає *міру вартості*, тобто одну з функцій грошей, або гроші в особливій визначеності форми. Для вимірювання *вартостей* товарів — для *зовнішньої* міри вартостей — немає потреби, щоб вартість того товару, в якому вимірюються інші товари, була незмінною (навпаки, як я довів у першій частині⁵⁴, вона має бути здатною до зміни, тому що сама міра вартостей є товар і повинна бути товаром, бо інакше вона не мала б спільної *іманентної* міри з іншими товарами). Якщо, наприклад, змінюється вартість грошей, то вона змінюється однаково у відношенні до всіх інших товарів. Тому їх відносні вартості виражаються в грошах так само правильно, як коли б гроші лишались незмінними.

Цим було усунуто проблему шукання «незмінної міри вартостей». Однак сама ця проблема (інтерес до порівняння вартостей товарів у різні періоди історії являє собою інтерес по суті не *економічний* сам по собі, а академічний *) виникла з непорозуміння і крила в собі значно глибше і важливіше питання. «Незмінна міра вартостей» означала насамперед таку міру вартостей, яка сама повинна була б мати незмінну вартість, тобто, оскільки сама вартість є визначення товару, «незмінна міра вартостей» означала товар з незмінною вартістю. Коли б, наприклад, золото і срібло або хліб, або так само праця, були такими товарами, то через порівняння з ними, через те відношення, в якому інші товари обмінюються на них, можна було б точно вимірювати зміни у вартості цих інших товарів їх ціною в золоті, в сріблі, у хлібі або їх відношенням до заробітної плати. Отже, в проблемі, так поставленій, з самого початку припускається, що в «мірі вартостей» мова йде тільки про такий товар, в якому всі інші товари виражають свою вартість, — чи буде це товар, в якому вони її дійсно виражають, тобто гроші, товар, який функціонує як гроші, або ж такий товар, який завдяки своїй незмінній вартості був би тими гріншми, з допомогою яких рахує теоретик. Проте ясно, що за всіх обставин тут йдеться тільки про такі гроші, які, будучи мірою вартостей, — теоретично чи практично — не зазнавали б змін у своїй вартості.

Але для того щоб товари могли виражати свою мінову вартість, як щось самостійне, у грошах, у третьому товарі, в особливому товарі, — передумовою для цього вже є *товарні вартості*. Мова йде тільки про те ще, щоб їх можна було

* Див. цей том, частина III, стор. 147 — 148. *Ред.*

порівнювати один з одним кількісно. Для того щоб вартості товарів і відмінності їх вартостей могли дістати такий вираз, уже дано як передумову те *єдине начало*, яке робить усі товари одним і тим самим — вартостями, якісно уніфікує їх як вартість. Коли, наприклад, усі товари виражають свої вартості в золоті, то це їх вираз у золоті, їх ціна в золоті, їх зрівнювання з золотом є те рівняння, з якого можна вяснити, обчислити їх вартісне відношення одного до одного, бо вони виражені тепер як *різні кількості золота* і таким способом товари представлені в своїх *цінах* як [820] однойменні і порівнянні величини.

Але щоб товари можна було показати таким чином, вони *вже* повинні бути *тотожні* як *вартості*. Проблема, як вартість кожного товару виразити в золоті, була б нерозв'язною, коли б товар і золото або будь-які два товари не могли бути виражені один в одному як вартості, як представники одного й того самого єдиного начала. Інакше кажучи, уже в самій проблемі є ця передпосилка. Товари уже дано як вартості, як відмінні від своїх споживних вартостей *вартості*, перше ніж може йти мова про вираз цієї вартості в якому-небудь особливому товарі. Для того щоб дві кількості різних споживних вартостей можна було прирівняти одну до одної як еквіваленти, вже припускається, що в якійсь третій кількості вони *рівні*, *якісно* однакові і є тільки різними кількісними виразами цього якісно однакового.

Таким чином, проблема «незмінного масштабу вартості» була на ділі тільки неправильним виразом для шукань поняття, природи самої *вартості*, такого визначення вартості, яке само не було б, у свою чергу, вартістю, отже й не зазнавало б змін як вартість. Таким визначенням вартості був *робочий час* — *суспільна праця*, як вона специфічно представлена в товарному виробництві. Та чи інша кількість праці не має вартості, не є товар, а є те, що перетворює товари у вартості, те *єдине* в них, будучи виразом якого вони *якісно* однакові і лише *кількісно* відмінні. Це — товари як вираз певних кількостей суспільного робочого часу.

Припустимо, що золото має незмінну вартість. Коли б у цьому випадку вартості усіх товарів були виражені в золоті, то я міг би змінити вартості товарів вимірювати за їх цінами в золоті. Але для того щоб вартості товарів можна було виражати в золоті, товари і золото повинні бути тотожні як *вартості*. Тільки як певні кількісні вирази цієї вартості, як певні величини вартості, золото і товар могли б бути ототоженені одне з одним. Незмінна вартість золота і мінлива вартість інших товарів не заважала б тому, щоб, як *вартість*, вони були одним

і тим самим, складалися б з однієї і тієї самої субстанції. Спочатку вартість товарів треба було б виразити, оцінити в золоті, — тобто подати золото і товари як вирази *одного й того самого єдиного начала*, як еквіваленти, — перш ніж незмінна вартість золота посунула б нас хоч на крок вперед.

{Щоб товари можна було вимірювати вміщеною в них кількістю праці, — а мірою кількості праці є час, — різні види праці, які містяться в товарах, повинні бути зведені до однакової простої праці, до середньої праці, до звичайної, некваліфікованої праці. Тільки тоді можна вимірювати часом, однаковою мірою, кількість вміщеної в них праці. Ця праця повинна бути якісно однаковою, щоб її відмінності стали лише кількісними відмінностями, становили б тільки різницю у величині. Однак це зведення до звичайної середньої праці не є єдине визначення *якості* цієї праці, до якої, як до єдиного начала, зводяться вартості товарів. Та обставина, що кількість вміщеної в якому-небудь товарі праці є *суспільно необхідна* для його вироблення кількість, що робочий час є, таким чином, *необхідний робочий час*, — це — таке визначення, яке стосується тільки *величини вартості*. Але праця, що утворює єдине начало вартостей, не є тільки однаковою, звичайною, середньою працею. Праця є праця окремого індивіда, представлена у певному продукті. Проте як вартість продукт повинен бути втіленням *суспільної праці* і як такий він повинен мати властивість безпосередньо перетворюватися з однієї споживної вартості в усяку іншу (та певна споживна вартість, у якій праця безпосередньо представлена, має бути чимсь не істотним для неї, так щоб продукт можна було з однієї форми споживної вартості переводити в іншу). *Приватна праця* повинна, таким чином, виявити себе безпосередньо як свою протилежність, як *суспільну* працю; ця перетворена праця, як безпосередня протилежність приватної праці, є *абстрактно загальною працею*, яка тому й виражає себе в якомусь загальному еквіваленті. Тільки шляхом свого відчуження [Veräusserung] індивідуальна праця дійсно виражає себе як свою протилежність. Але товар повинен мати цей загальний вираз, перше ніж він відчужений. Ця необхідність вираження індивідуальної праці як загальної праці є необхідність вираження товару в грошах. Оскільки ці гроші є мірою і виразом вартості товару в *ціні*, товар дістає цей вираз. Але тільки шляхом свого дійсного перетворення в гроші, шляхом продажу він дістає цей свій адекватний вираз як мінова вартість. Перше перетворення є тільки теоретичний, друге — дійсний процес.

[821] Отже, говорячи про буття товару як *грошей*, слід зазначити не тільки те, що товари дістають у грошах певну

міру величини своїх вартостей, — оскільки всі вони виражають свою вартість у споживній вартості *одного й того самого* товару, — але і те, що всі вони представлені як буття суспільної, абстрактно загальної праці. Це є та форма, в якій всі вони мають один і той самий вигляд, всі виступають як безпосереднє втілення суспільної праці; і як такі всі вони діють як буття суспільної праці, можуть *безпосередньо* — пропорціонально величині своєї вартості — *обмінюватись* на всі інші товари; тимчасом як в руках того, чий товар перетворений в гроші, товар представляє не буття мінової вартості в якій-небудь окремій споживній вартості, а буття споживної вартості (наприклад, золота) як лише носія мінової вартості. Товар може бути проданий нижче або вище своєї вартості. Це стосується тільки *величини його вартості*. Але кожного разу, коли товар проданий, перетворений у гроші, його мінова вартість має самостійне, відмінне від його споживної вартості, буття. Товар тепер існує тільки як певна кількість суспільного робочого часу, і він доводить це своєю здатністю *безпосередньо* обмінюватись на всякий товар, перетворюватись в усяку споживну вартість (відповідно до своєї кількості). При розгляді грошей цей пункт так само не можна випускати з уваги, як не можна випускати з уваги те формальне перетворення, якого вміщена в товарі праця зазнає як елемент вартості товару. Але в грошах, — у цій абсолютній обмінюваності, яку має товар як гроші, в його абсолютній дієвості як *мінової вартості*, що не має ніякого відношення до величини вартості і є *не кількісним, а якісним визначенням*, — виявляється, що в результаті процесу, який здійснюється самим товаром, його *мінова вартість* виділяється у щось самостійне і реально дістає вираз у довільній формі поряд із споживною вартістю товару, подібно до того як ідеально це має місце уже в ціні товару.

Все це показує, що автор твору «Observations on certain Verbal Disputes», так само як і Бейлі, нічого не розуміє у вартості і в суті грошей, коли вони трактують виділення вартості у щось самостійне як якусь схоластичну вигадку економістів. Це виділення вартості у щось самостійне ще більше виступає в капіталі, який у певному розумінні може бути названий *вартістю, яка здійснює процес руху*, — отже, оскільки вартість має самостійне існування тільки в грошах, — *грішми, що здійснюють процес руху*, проходять ряд процесів, у яких вони зберігаються, починають від себе і повертаються до себе у збільшеній кількості. Те, що парадокс дієвості виражається також і в словесних парадоксах, які суперечать звичайному людському розсудку, суперечать тому, що мають на увазі вульгар-

ні економісти і про що, на їх думку, вони говорять, — це зрозуміло само собою. Суперечності, які виникають від того, що на основі товарного виробництва приватна праця виражається як загальна суспільна праця, що відносини людей уявляються як відношення речей і як речі, — ці суперечності лежать в самому предметі, а не в словесному виразі предмета.}

Часто здається, що Рікардо думає, — і він справді іноді так висловлюється, — ніби кількість праці є розв'язанням хибної або хибно сприйнятої проблеми «незмінної міри вартостей», подібно до того як хліб, гроші, заробітна плата та ін. раніше розглядалися і висувались як примітивний засіб для розв'язання цієї проблеми. Ця фальшива видимість виходить у Рікардо через те, що для нього вирішальним завданням є визначення величини вартості. Ось чому він і не зрозумів тієї специфічної форми, в якій праця є елемент вартості, і насамперед не зрозумів тієї необхідності, що окрема праця має бути представлена як абстрактно загальна і, в цій формі, як *суспільна* праця. Тому Рікардо не зрозумів зв'язку створення грошей з суттю вартості і з визначенням цієї вартості робочим часом.

Твір Бейлі має деяку заслугу остільки, оскільки він своїми запереченнями розкриває змішання «міри вартості», вираженої в грошах як товари поряд з іншими товарами, з іманентною мірою і субстанцією вартості. Та коли б сам він піддав аналізу гроші як «міру вартості», не тільки як кількісну міру, але і як якісне перетворення товарів, то він сам прийшов би до правильного аналізу вартості. Замість цього Бейлі не йде далі поверхового розгляду зовнішньої «міри вартості», яка вже передбачає вартість, і залишається у сфері міркувань, позбавлених будь-якої справжньої думки.

[822] Проте у Рікардо можна все-таки знайти окремі місця, де він прямо зазначає, що кількість вміщеної в товарах праці лише тому є іманентною мірою *величин* їх вартості, *відмінностей у величині* їх вартості, що праця є те, в чому різні товари *однакові*, єдине в них, їх субстанція, внутрішня основа їх вартості. Він тільки не дослідив, в якій визначеній формі праця є цим.

«Коли ми вважаємо *працю* за *основу вартості* товарів, а *порівняльну кількість праці*, потрібну для їх вироблення, за *міру, яка визначає відповідні кількості товарів*, що мають бути дані в обмін один на один, то з цього ще не випливає, що ми заперечуємо випадкові і тимчасові відхилення фактичної, або ринкової, ціни товарів від цієї їх первинної і природної ціни» (*Ricardo. Principles. 3rd edition. London, 1821, стор. 80*) [Російський переклад, том I, стор. 81].

«Виміряти... [каже Дестют де Трасі]... означає знайти, скільки вони» (вимірювані речі) «містять... *однорідних з ними одиниць*». Франк був би

мірою вартості тільки для тієї чи іншої кількості того самого металу, з якого зроблені франки, коли б франки і предмет, що має бути вимірний, не могли бути зведені до певної іншої міри, яка є спільною для них обох. Можливість такого зведення, на мою думку, існує, бо обидва вони є результатом праці, і тому праця» (бо праця є їх *causa efficiens* *) «та загальна міра, з допомогою якої можуть бути визначені як їх дійсна, так і їх відносна вартість» (Ricardo. Principles. 3rd edition. London, 1821, стор. 333—334) [Російський переклад, том I, стор. 233—234].

Всі товари можуть бути зведені до праці, як до того, що в них є єдиного. Чого Рікардо не досліджує, це — тієї специфічної форми, в якій праця виявляє себе як єдине в товарах. Тому він і не розуміє грошей. Тому перетворення товарів у гроші виступає у нього як щось тільки формальне, що не проникає глибоко у внутрішню суть капіталістичного виробництва. Але одно він нам говорить: тільки тому, що праця є єдине в товарах, тільки тому, що всі товари є тільки виразами одного й того самого єдиного начала, праці, тільки тому праця є їх мірою. Вона тільки тому є їх мірою, що вона є субстанцією товарів як вартостей. Рікардо не робить належного розрізнення між працею, оскільки вона представлена в споживних вартостях, і працею, оскільки вона представлена у мінувій вартості. Праця як основа вартості не є особлива праця, не є праця тієї чи іншої особливої якості. У Рікардо всюди сплутано працю, що представлена у споживній вартості, з працею, що представлена в мінувій вартості. Правда, остання форма праці є тільки взята в абстрактному вигляді перша.

Під дійсною вартістю Рікардо розуміє в наведеному вище уривку товар як втілення певного робочого часу. Під відносною вартістю — вираз вміщеного в товарі робочого часу у споживних вартостях інших товарів.

Так от, звернімося до Бейлі.

Бейлі ціпляється за ту форму, в якій мінова вартість товару виражає себе, виступає як товар. В загальній формі вона виявляє себе тоді, коли виражена у споживній вартості такого третього товару, в якому всі інші товари теж виражають свою вартість і який править за гроші, — тобто у грошовій ціні товару. В особливій формі вона виявляє себе тоді, коли мінovu вартість якого-небудь товару я виражаю у споживній вартості якого-небудь іншого товару, тобто як ціну в хлібі, ціну в полотні тощо. Фактично мінова вартість товару виступає, виражає себе для інших товарів завжди тільки в тому кількісному відношенні, в якому вони обмінюються. Окремий товар як такий не може виразити загального робочого часу, або він може виразити його тільки у вигляді зрівняння даного товару з та-

* — діюча причина. Ред.

ким товаром, який править за гроші, — тобто у вигляді грошової ціни даного товару. Але тоді вартість товару A завжди представлена у певній кількості споживної вартості G , товару, що функціонує як гроші.

Таким є *безпосереднє явище*. І саме за нього й чіпляється Бейлі. Та найбільш зовнішня форма, в якій мінова вартість проявляється як *кількісне відношення*, в якому товари обмінюються один на один, і *є*, на думку Бейлі, їх вартість. Від зовнішнього йти далі углиб не дозволяється. Бейлі забуває навіть те просте міркування, що коли y аршинів полотна = x фунтам соломи, то ця рівність неоднакових речей, полотна і соломи, робить їх однаковими величинами. Це їх буття як чогось однакового повинно ж відрізнятись [823] від їх буття як соломи і полотна. Вони прирівнені одне до одного не як солома і полотно, а як еквіваленти. Тому одна сторона рівняння повинна виражати ту саму вартість, що й друга. Вартість соломи і полотна, таким чином, не повинна бути ні соломою, ні полотном, а повинна бути чимсь спільним для них обох і разом з тим відмінним від них як соломи і полотна. Що це таке? На це Бейлі не дає ніякої відповіді. Замість цього він перебирає всі категорії політичної економії, щоб весь час монотонно показувати, що вартість є мінове відношення товарів і тому не є щось відмінне від цього відношення.

«Якщо вартість» якого-небудь предмета є його *купівельна спроможність*, то повинно що-небудь існувати для купівлі. Отже, вартість не означає нічого позитивного або внутрішньо властивого предметові, а означає тільки те *відношення*, в якому перебувають один до одного два предмети як *обмінювані товари*» («A Critical Dissertation», стор. 4—5).

В цій фразі міститься по суті вся премудрість Бейлі. «Якщо вартість є тільки *купівельна спроможність*» (чудове визначення, оскільки «купувати» передбачає не тільки вартість, а й вираз вартості в грошах), «то вона означає» і т. д. Але очистимо спочатку цю фразу Бейлі від того, що в неї недоладно внесено контрабандою. «Купувати» означає обертати гроші в товар. Гроші передбачають вже вартість і її дальший розвиток. Отже, насамперед усунемо вислів «купувати», бо інакше ми пояснюватимемо вартість вартістю. Замість «купувати» ми повинні сказати «обмінювати на інші предмети». Що при цьому «повинно що-небудь існувати для купівлі», є цілком зайвим зауваженням. Коли б «предмет» споживався своїми виробниками як споживна вартість, коли б він не був тільки засобом для привласнення інших предметів, не був *товаром*, то, звичайно, не могло б бути й мови про вартість.

Спочатку Бейлі говорить про «предмет». Але потім відношення, «в якому перебувають один до одного предмети», стає в нього «відношенням, в якому вони перебувають один до одного... як обмінювані товари». Адже предмети, про які йде мова, перебувають один до одного тільки у відношенні обміну, або у відношенні обмінюваних предметів. Тому вони і є «товарами», а це означає щось інше, ніж «предмети». Навпаки, «відношення обмінюваних товарів» є або пісенітниця, бо «не обмінювані предмети» не є товарами, або п. Бейлі сам себе побиває. Предмети повинні обмінюватися не в усякому відношенні, а повинні обмінюватися як товари, тобто повинні відноситися один до одного як обмінювані товари, тобто як такі предмети, з яких кожний має вартість і які мають бути обмінені в *міру своєї еквівалентності*. Цим самим Бейлі визнав би, що те відношення, в якому вони обмінюються, тобто здатність кожного з товарів купувати інші товари, визначається його *вартістю*, а не ця вартість визначається тією здатністю, яка є тільки наслідком вартості.

Отже, якщо ми усунемо з наведеної вище фрази Бейлі все хибне, контрабандне чи безглузде, то вона матиме такий вигляд.

Проте, стривай! Ми повинні усунути ще іншу пастку і пісенітницю. Перед нами двоякі вислови: «здатність предмета обмінюватися» і т. д. (бо слово «купувати» є неправомірним і безглуздим без поняття грошей) і «*відношення, в якому один предмет обмінюється на інші*». Коли «здатність» повинна означати щось інше, ніж «відношення», то не можна твердити, що «здатність обмінюватися» є «*тільки відношення*» і т. д. Якщо обидва вислови повинні означати *одне й те саме*, то позначення одного й того самого двома різними словами, які не мають нічого спільного між собою, може тільки породити плутанину. *Відношення* однієї речі до другої є відношення цих двох речей між собою, і про нього не можна сказати, що воно належить тій або другій з них. *Здатність речі* є, навпаки, щось внутрішньо властиве речі, хоч ця внутрішня притаманна їй властивість може проявлятися тільки [824] в її відношенні до інших речей. Так, наприклад, здатність притягати є здатність самої речі, хоч ця здатність лишається «прихованою», поки немає в наявності речей, які могли б бути притягнуті. Бейлі робить тут спробу видати вартість «предмета» за щось йому властиве і все-таки існуюче тільки як «відношення». Тому спочатку він вживає слово «здатність», а далі слово «відношення».

Отже, точний вираз думки Бейлі був би таким:

«Якщо вартість якого-небудь предмета є тим відношенням, в якому він обмінюється на інші предмети, то, *значить*» (тобто внаслідок припущення

ного «якщо»), «вартість не означає нічого крім того відношення, в якому перебувають один до одного два предмети як обміювані предмети».

Цієї тавтології ніхто не стане заперечувати. З неї, однак, виходить, що «вартість» предмета *«нічого не означає»*. Візьмемо, наприклад, рівняння 1 фунт кофе = 4 фунтам бавовни. Якою буде в такому разі вартість 1 фунта кофе? 4 фунти бавовни. А вартість 4 фунтів бавовни? 1 фунт кофе. І оскільки вартість 1 фунта кофе — це 4 фунти бавовни, а, з другого боку, вартість 4 фунтів бавовни = 1 фунту кофе, то ясно, що вартість 1 фунта кофе = 1 фунту кофе [бо 4 фунти бавовни = 1 фунту кофе). $A = B$, $B = A$; звідси $A = A$. Отже, з цього пояснення виходить, що вартість якої-небудь споживної вартості дорівнює даній кількості цієї самої споживної вартості. Таким чином, вартість 1 фунта кофе є не що інше, як 1 фунт кофе. Коли 1 фунт кофе = 4 фунтам бавовни, то ясно, що 1 фунт кофе $>$ 3 фунтів бавовни і 1 фунт кофе $<$ 5 фунтів бавовни. Той факт, що 1 фунт кофе $>$ 3 фунтів бавовни і $<$ 5 фунтів бавовни, теж виражає *відношення* між кофе і бавовною, цілком так само, як це виражається рівнянням 1 фунт кофе = 4 фунтам бавовни. Знак = виражає відношення не в більшій мірі, ніж знак $>$ або знак $<$, але тільки він виражає *інше* відношення. Чому ж саме відношення із знаком рівності, із знаком =, виражає вартість кофе у бавовні й вартість бавовни в кофе? Чи може цей знак рівності постає просто через те, що взагалі ці кількості обміюються одна на одну? Чи виражає знак = тільки факт обміну? Не можна заперечувати того, що коли кофе обміюється в якому-небудь відношенні на бавовну, то вони обмінені одне на одне, і якщо самий тільки факт обміну констатує *відношення* між товарами, то вартість кофе однаково добре представлена в бавовні, чи обміюється воно на 2, 3, 4 або 5 фунтів бавовни. Але що в такому разі означає слово *відношення*? Кофе не містить в собі рішуче нічого «внутрішньо властивого, позитивного», чим визначалося б, в якому *відношенні* воно обміюється на бавовну. Відношення, про яке говорить Бейлі, не є таке відношення, яке визначається якою-небудь внутрішньо властивою кофе і відмінною від дійсного обміну властивістю. Отже, до чого тут слово відношення? Що таке те відношення, яке має на увазі Бейлі? Кількість бавовни, на яку обміюється дана кількість кофе. По суті Бейлі не мав би права говорити про відношення, в якому кофе обміюється, а міг би говорити тільки про відношення, в якому воно *зараз обмінене* чи *було обмінене*. Бо коли б визначення відношення передувало обмінові, то обмін визначався б «відношенням», а не відношення обміном. Отже, ми повинні відкинути також і *відно-*

шення, яке є чимсь таким, що *виходить за межі* кофе і бавовни, є чимсь окремим.

[Таким чином, наведена вище фраза Бейлі набирає такого вигляду:]

«Якщо вартість якого-небудь предмета є та кількість іншого предмета, яка обмінюється на нього, то вартість, виходить, не означає нічого крім тієї кількості іншого предмета, що на нього обмінюється».

Як товар, той чи інший товар може виражати свою вартість тільки в іншому товарі, бо для нього, як [окремо взятого] товару, загальний робочий час не існує. [І от Бейлі думає, що] коли вартість одного товару виражається в іншому товарі, то вартість першого товару і є не що інше, як це його рівняння з другим товаром. Ця премудрість (в його формулюванні це — *тавтологія*, бо він [по суті] гласить: коли вартість товару є не що інше, як його мінове співвідношення з іншим товаром, то вона є не що інше, як це співвідношення) стала для Бейлі тим коньком, на якому він невтомно роз'їжджає, все більше стомлюючи цим читача.

Свою філософську глибину Бейлі показує в такому міркуванні:

«Подібно до того як ми не можемо говорити про відстань якого-небудь предмета, не передбачаючи іншого предмета, з яким він перебуває в цьому відношенні, цілком так само ми не можемо говорити про вартість товару інакше, як у відношенні до іншого товару, [825] з яким він порівнюється. Річ не може сама по собі мати вартість без відношення до іншої речі» (а хіба суспільна праця, до якої вартість товару перебуває у певному відношенні, не є інша річ?), «подібно до того як річ сама по собі не може перебувати на відстані поза відношенням до іншої речі» (цит. твір, стор. 5).

Якщо одна річ знаходиться на тій чи іншій відстані від другої, то відстань ця справді є відношенням між однією річчю і другою, але в той же час відстань є щось відмінне від цього відношення між двома речами. Це — один із вимірів простору, певна довжина, яка може виражати відстань між двома іншими речами з таким же успіхом, як і між тими двома, які ми взяли для прикладу. Але це не все. Коли ми говоримо про відстань як про відношення між двома речами, ми припускаємо щось «внутрішньо властиве» самим речам, якусь їх «властивість», що дозволяє їм перебувати на відстані одна від одної. Яка відстань між звуком А і столом? Це пусте питання. Коли ми говоримо про відстань між двома речами, ми говоримо про відмінність їх положення у просторі. Таким чином, ми припускаємо, що обидві вони перебувають у просторі, є точками у просторі, тобто ми об'єднуємо їх в одну категорію як предмети,

що існують у просторі, і тільки після того, як ми їх об'єднали *sub specie spatii* *, ми їх розрізняємо як різні точки простору. Їх належність до простору є єдине в них **.

Але яким є це єдине в обмінюваних один на один предметах? Обмін цей не є таке відношення, в якому вони перебувають один до одного як природні речі. Це також і не те відношення, в якому вони перебувають, як природні речі, до людських потреб, бо не ступінь їх корисності визначає ті кількості, в яких вони обмінюються один на один. В чому ж тоді їх тотожність, яка робить для них можливим обмін один на один у певній пропорції? В ролі чого вони стають *здатними до обміну*?

Фактично в усьому цьому Бейлі є тільки послідовником автора твору «Observations on certain Verbal Disputes».

«Вона» (вартість) «не може змінюватись для одного з порівнюваних предметів, не змінюючись для другого» (цит. твір, стор. 5).

Це знов-таки означає тільки те, що вираз вартості одного товару в другому товарі може змінюватись тільки як *такий вираз*; а цей вираз, як такий, передбачає не один, а два товари.

Пан Бейлі вважає, що коли б мова йшла *тільки* про *два товари* — в їх обміні один на один, — то люди само собою знайшли б чисто відносний характер *вартості* в його розумінні. Осе! Наче в тому разі, коли було б два товари, які обмінюються один на один, два продукти, які відносяться один до одного як *товари*, не треба було б так само точно сказати, *в чому* вони тотожні, як і в тому разі, коли була б тисяча таких продуктів. До того ж там, де є тільки два продукти, продукт ніколи не розвинувся б у товар, а тому ніколи не розвинулася б і мінова вартість товару. Для праці, яка міститься в продукті I, не було б потреби виражати себе як суспільну працю. Оскільки продукт

* — за ознакою простору. *Ред.*

** [XV — 887] {Про ієнєнігніццо Бейлі слід зауважити ще таке:

Коли він говорить, що предмет *A* перебуває на тій чи іншій відстані від предмета *B*, то він їх не порівнює, не об'єднує в одну категорію, а *розрізняє* у просторі. Вони, мовляв, не займають *одного й того самого простору*. Тимчасом [по суті] він каже, про обидва, що вони є *просторовими* і що їх розрізняють як предмети, що знаходяться у просторі. Таким чином, він спочатку об'єднує їх в одну категорію, приписує їм одне й те саме єдине начало. А тут саме і йде мова про підведення під одну єдину категорію.

Коли я кажу, що площа трикутника *A* дорівнює площі паралелограма *B*, то це означає не тільки те, що площа трикутника виражена в паралелограмі, а площа паралелограма — у трикутнику. Це означає так само і те, що коли висота трикутника дорівнює *h*, а його основа дорівнює *b*, то $A = \frac{h \cdot b}{2}$, властивість, яка притаманна йому

самому, цілком так само, як паралелограму *B* властиве те, що він теж дорівнює $\frac{h \cdot b}{2}$.

Як площі, трикутник *A* і паралелограм *B* беруться тут як одне й те саме, як еквіваленти, хоч вони розрізняються між собою як трикутник і паралелограм. Щоб ці різні предмети можна було прирівняти один до одного, кожний з них, незалежно від другого, повинен виражати *одне й те саме єдине начало*. Не далеко зайшла б геометрія, коли б вона, подібно до політичної економії пана Бейлі, задовольнялася твердженням, що рівність трикутника і паралелограма означає тільки те, що трикутник виражений у паралелограмі, а паралелограм — у трикутнику.} [XV — 887]

виробляється не як безпосередній предмет споживання для виробників, а тільки як *носії вартості*, так би мовити, як чек на певну кількість усіх виразів суспільної праці, то всі продукти повинні, як *вартості*, прибирати форму буття, відмінну від їх буття як споживних вартостей. І саме цей розвиток вміщеної в них праці як праці суспільної, розвиток їх *вартості* зумовлює утворення грошей, необхідність того, щоб товари виражали себе у відношенні один до одного як *гроші*, тобто як самостійні форми існування мінової вартості;— а це можливо для них тільки завдяки тому, що вони виділяють один товар із загальної маси товарів, всі вимірюють свої вартості у споживній вартості цього виділеного товару і тому перетворюють вміщену в цьому особливому товарі працю безпосередньо у *загальну, суспільну* працю.

Пав Бейлі при своєму дивному способі мислення, чіпляючись тільки за зовнішність явищ, робить протилежний висновок: тільки *тому*, що крім товарів існують *гроші*, які створюють у нас звичку розглядати вартість товарів не в їх відношенні один до одного, а як відношення до якогось *третього*, як якесь [826] третє відношення, відмінне від *безпосереднього* відношення товарів один до одного,— тільки тому і створюється *поняття вартості*, що обертає вартість з чисто кількісного відношення, в якому товари обмінюються один на один, у щось від цього відношення не залежне (що, на його думку, обертає вартість товарів у щось абсолютне, в якусь схоластичну сутність, що існує окремо від товарів). У Бейлі не та обставина, що продукт виступає як вартість, призводить до створення грошей і виражається у *грошах*, а існування грошей призводить до фікції поняття вартості. Історично цілком правильно, що дослідження вартості напочатку спирається на даний у *явищі* вираз товарів як вартості, на гроші, і що тому шукання визначення вартості уявляються (помилково) як шукання товару з «незмінною вартістю», або товару як «незмінної міри вартостей». І от п. Бейлі, доводячи, що гроші як зовнішня міра вартостей — і вираз вартості — виконують своє завдання, хоч вони і мають *мінливу* вартість, вважає, що він цим усунув питання про поняття вартості,— на якому не відбивається мінливість величини вартості товарів,— і що по суті йому вже взагалі немає більше потреби щось розуміти під вартістю. Оскільки вираз вартості товару в грошах — у третьому, особливому товарі — не виключає зміни вартості цього третього товару, бо проблема «незмінної міри вартості» відпадає, то відпадає, мовляв, і проблема самої категорії вартості. Це пусте базікання Бейлі з великим самовдоволенням викладає на сотнях сторінок.

Наведені нижче місця, де весь час повторюється одне й те саме, почасти дослівно списані в автора «Observations on certain Verbal Disputes».

«Припустимо, що існують тільки два товари і що вони обмінюються пропорціонально кількості вміщеної в них праці. Якщо товар *A*... в наступний час вимагатиме для вироблення його подвійної кількості праці, тоді як для вироблення товару *B*, як і раніш, потрібна буде лише та сама кількість праці, то *A* одержав би вдвоє більшу вартість, ніж *B*... Але хоч *B* вироблявся б такою самою кількістю праці, як і раніше, його вартість не лишилася б такою самою, бо він обмінювався б тільки на половину всього товару *A*, єдиного товару, з яким, відповідно до припущення, його можна було б порівнювати» (цит. твір, стор. 6).

«Це постійне зіставлення з іншими товарами» (замість того щоб розглядати вартість тільки як відношення між двома товарами) «або з грішми, що має місце кожного разу, коли ми говоримо про відношення між якими-небудь двома товарами, і призводить до того, що виникає уявлення про вартість як про щось внутрішнє й абсолютне» (стор. 8).

«Моє твердження зводиться до того, що коли б усі товари вироблялися при цілком однакових умовах, як, наприклад, однією тільки працею, то який-небудь товар, що завжди потребував би однакової кількості праці, не залишався б незмінним щодо своєї вартості» (тобто незмінним щодо виразу своєї вартості в інших товарах. Це — тавтологія), «коли вартість всякого іншого товару зазнавала б зміни» (цит. твір, стор. 20—21).

«Вартість не є щось внутрішнє й абсолютне» (цит. твір, стор. 23).

«Не можна позначити або виразити вартість товару інакше, як певною кількістю якого-небудь іншого товару» (цит. твір, стор. 26).

(Це так само не можна, як не можна «позначити» або «виразити» думку інакше, ніж певною кількістю складів. Звідси Бейлі робить висновок, що думка — це складі.)

«Замість того щоб розглядати вартість як відношення між двома речами, вони» (Рікардо і його послідовники) «дивляться на неї як на позитивний результат, вироблений певною кількістю праці» (цит. твір, стор. 30).

«Оскільки вартості товарів *A* і *B*, згідно з їх ученням, відносяться одна до одної як кількості праці, якою вони вироблені, або... визначаються кількістю праці, якою вони вироблені, то вони, очевидно, зробили висновок, що вартість товару *A*, взятого поза відношенням до чого-небудь іншого, дорівнює кількості праці, якою цей товар вироблений. В цьому останньому твердженні, безперечно, немає ніякого смислу» (цит. твір, стор. 31—32).

Рікардо та його послідовники «говорять про вартість як про певну загальну і самостійну властивість» (стор. 35).

«Вартість товару неодмінно мусить бути його вартістю в чомусь» (там же).

Ми бачимо, чому для Бейлі так важливо обмежувати вартість двома товарами, розглядати її як відношення двох товарів. Але тут виникає трудність:

«Оскільки вартість всякого товару означає його мінове відношення до якого-небудь іншого товару»

(що означає тут «мінове [827] відношення»? Чому не його «обмін»? Але разом з тим в обміні повинно бути виражене певне відношення, а не *самий тільки факт обміну*. Тому вартість = = міновому відношенню),

«то ми можемо говорити про неї як про вартість у грошах, вартість у хлібі, вартість у сукні, залежно від того товару, з яким даний товар порівнюється, і тому є *тисяча різних видів вартості, стільки видів вартості, скільки існує товарів*, і всі вони однаково дійсні й однаково номінальні» (цит. твір, стор. 39).

Оце воно і є. *Вартість = ціні*. Між ними немає ніякої різниці. І не існує ніякої «внутрішньої» різниці між *грошовою ціною* і всяким іншим виразом ціни, хоч на ділі саме *грошова ціна*, а не ціна в сукні і т. ін., виражає *номінальну вартість*, загальну вартість товару.

Але хоч товар має тисячу різних видів вартості, або тисячу різних цін, стільки видів вартості, скільки існує товарів, усі ці тисячі виразів завжди виражають *одну й ту саму вартість*. Це — найкращий доказ того, що всі ці різні вирази є *еквіваленти*, які не тільки можуть замінити один одного у виразі, а й замінюють один одного в самому обміні. Одне й те саме відношення товару, про ціну якого йде мова, виражається в тисячі різних «мінових відношень» до всіх різних товарів, і все-таки тут виражається завжди *одно й те саме відношення*. Отже, це відношення, яке залишається рівним собі, відмінне від тисячі своїх різних виразів, або вартість відмінна від ціни, а *ціни* є тільки вирази вартості: грошова ціна є її *загальний вираз*, всяка інша ціна — той чи інший *особливий вираз*. Але Бейлі не приходить навіть і до цього простого висновку. Не Рікардо тут є прихильником фікції, а Бейлі — фетишист, бо він трактує вартість, коли і не як властивість окремої речі (що розглядається ізольовано), то все-таки як *відношення речей між собою*, тоді як вона є тільки вираз у речах, речовий вираз відношення між людьми, суспільного відношення, — відношення людей до їх взаємної виробничої діяльності.

[В) ПЛУТАНИНА В ПИТАННІ ПРО ВАРТІСТЬ ПРАЦІ І ПРО ПРИБУТОК
КАПІТАЛІСТА. ЗМІШАННЯ У БЕЙЛІ ІМАНЕНТНОЇ МІРИ ВАРТOSTІ
З ВИРАЗОМ ВАРТOSTІ У ТОВАРАХ АБО ГРОШАХ]

[Про вартість праці Бейлі каже:]

«Пан Рікардо досить вміло обминає ту трудність, яка на перший погляд загрожує спростувати його вчення про те, що вартість залежить від кількості праці, вжитої у виробництві. Коли проводити цей принцип неухильно, то з нього випливає, що *вартість праці залежить від кількості*

праці, *вжитої в процесі її виробництва*, — що, очевидно, є безглуздя. Тому п. Рікардо спиритним маневром ставить *вартість праці* в залежність від *кількості праці, потрібної для вироблення заробітної плати*, або, кажучи його власними словами, він твердить, що *вартість праці треба визначати кількістю праці, потрібною для того, щоб виробити заробітну плату*; а під цим він розуміє *кількість праці, потрібну для вироблення грошей або товарів, які одержує робітник*. Це те саме, як коли б ми сказали, що *вартість сукна треба визначати не тією кількістю праці, яка затрачена на його вироблення, а тією, яка затрачена на вироблення того срібла, на яке обмінюється сукно* (цит. твір, стор. 50—51).

Це правильно щодо хибного уявлення Рікардо про те, що капітал обмінюється безпосередньо на працю, а не на робочу силу. Це те саме заперечення, яке ми вже раніше чули в іншій формі*. Нічого більше. Щодо робочої сили аналогія Бейлі з визначенням вартості сукна нікуди не годиться. З живою робочою силою він повинен був би порівнювати не сукно, а який-небудь органічний продукт, наприклад баранину. Крім тієї праці, якої коштує догляд за худобою, і тієї праці, якої коштує виробництво життєвих засобів для цієї худоби, під працею, потрібною для її вироблення, ніколи не розуміють ту «працю», яку сама худоба затрачає на акт споживання, на акт їди, пиття, — словом, на засвоєння цих продуктів, або життєвих засобів. Цілком так само стоїть справа і з робочою силою. В чому полягає та праця, якої коштує виробництво робочої сили? Якщо залишити осторонь працю на освіту робочої сили, на *виховання*, на учнівство, — а коли мова йде про некваліфіковану працю, все це майже не береться до уваги, — то відтворення робочої сили не коштує ніякої іншої праці, крім тієї праці, що потрібна для відтворення споживаних робітниками життєвих засобів. Засвоєння цих життєвих засобів не є «праця», [828] подібно до того як праця, що міститься в сукні, крім праці ткача і праці, вміщеної у вовні, у фарбах і т. ін., не складається ще й з хімічних або фізичних дій самої вовни, завдяки яким вона поглинає барвники та ін., як робітник або худоба поглинають їжу, що їм дістається.

Бейлі намагається, далі, спростувати закон Рікардо, що *вартість праці і прибуток перебувають в оберненому відношенні одне до одного*. І до того ж він намагається спростувати цей закон саме в тому, в чому він є правильним. Річ у тому, що Бейлі, як і Рікардо, ототожнює додаткову вартість і прибуток. Він не згадує єдино можливого винятку із закону, а саме — коли робочий день подовжується і робітники й капіталісти беруть однакову участь в продукті цього подовження, хоч навіть і в цьому випадку, оскільки *вартість робочої сили [of the*

* Див. цей том, частина III, стор. 103. *Ред.*

working power] споживається скоріше, тобто за менше років, додаткова вартість зростає коштом життя робітника і його робоча сила знецінюється порівняно з тією додатковою вартістю, яку вона дає капіталістові.

Аргументація Бейлі — дуже поверхова. Він виходить із свого поняття вартості. Вартість товару, за Бейлі, є вираз його вартості у певній кількості інших споживних вартостей (у споживній вартості інших товарів). Отже, вартість праці дорівнює тій кількості інших товарів (споживних вартостей), на яку праця обмінюється. {Справжня проблема, що полягає в тому, яким чином можна мінову вартість товару *A* виразити у споживній вартості товару *B*, йому зовсім не спадає на думку.} Отже, поки робітник одержує ту саму кількість товарів, вартість праці лишається незмінною, бо вона, як і раніше, виражається в тій самій кількості інших корисних речей. Прибуток, навпаки, виражає відношення до капіталу або також відношення до сукупного продукту. Але *порція* продуктів, яку одержують робітники, може залишатися тією самою, хоч *пропорція* сукупного продукту, що дістається капіталістові в разі підвищення продуктивності праці, зростає. Яким чином Бейлі, говорячи про капітал, відразу ж приходять до пропорції і яка користь капіталістові від цієї *пропорції*, коли вартість того, що він одержує, визначається не пропорцією, а «визразає цю вартість в інших товарах», — зрозуміти цього не можна.

Перед нами, по суті, той самий фокус, про який вже згадувалося при аналізі поглядів Мальгуса *. Заробітна плата дорівнює певній кількості *споживних вартостей*. Прибуток, навпаки, є відношенням *вартості* (що Бейлі, однак, змушений замовчувати). Коли я вимірюю заробітну плату за споживною вартістю, а прибуток за міноювою вартістю, то цілком очевидно, що між ними не існує ні оберненого, ні взагалі будь-якого відношення, бо я тоді порівнював би одну з одною непорівнянні величини, речі, які не мають спільної єдиної основи.

Але те, що Бейлі каже тут про *вартість праці*, стосується, згідно з його принципом, і *вартості всякого іншого товару*. Вартість будь-якого даного товару є не що інше, як певна кількість інших речей, яка обмінюється на нього. Коли я за 1 ф. ст. одержую 20 фунтів пряжі, то вартість 1 ф. ст. лишається, за Бейлі, завжди однією і тією самою, тобто завжди оплачується, навіть коли один раз праця, потрібна для вироблення 1 фунта пряжі, вдвоє більша, ніж другого разу. Навіть звичайнісінь-

* Див. цей том, частина III, стор. 25—26. *Ред.*

кий купець не повірить тому, що за свій фунт стерлінгів він одержує одну й ту саму вартість, коли і під час дорожнечі і під час достатку йому дають за нього один кварталер хліба. Тут зникає всяке поняття вартості. І в нас залишається нез'ясованим і нез'ясовним тільки той факт, що певна кількість товару *A* обмінена на певну кількість товару *B* в якійсь пропорції. І якою б не була ця пропорція, вона завжди виражає еквівалент. Навіть самий вислів Бейлі «вартість товару *A*, виражена в товарі *B*», втрачає тоді всякий зміст. Коли вартість товару *A* виражається в товарі *B*, то припускається, що одна й та сама вартість виражена один раз у товарі *A*, а другий раз у товарі *B*, так що вартість *A*, будучи виражена у *B*, залишається такою ж, якою була раніше. Але, згідно з Бейлі, не існує такої вартості *A*, яка могла б бути виражена у *B*, тому що ні *A*, ні *B* не мають вартості, крім цього виразу. Вартість *A*, виражена у *B*, повинна, за Бейлі, бути чимсь зовсім відмінним од вартості *A*, вираженої в *C*, перша повинна так само відрізнятися від другої, як відрізняються одна від одної *B* і *C*. І ми мали б тут не одну й ту саму вартість, тотожну в обох виразах, а два відношення товару *A*, які не мають нічого спільного між собою і щодо яких було б безглуздя твердити, що вони є еквівалентні вирази.

[829] «Підвищення або падіння вартості праці означає збільшення або зменшення кількості товару, який дається в обмін на працю» (цит. твір, стор. 62).

Нісенітниця! [З точки зору Бейлі] не може бути підвищення або падіння вартості праці чи будь-якої іншої речі. Я одержую за 1 *A* сьогодні 3 *B*, завтра 6*B*, а післязавтра 2 *B*. Але в усіх цих випадках вартість *A* [за Бейлі] є не що інше, як та кількість *B*, яку одержано в обмін на *A*. Раніше вона була 3*B*, а тепер вона 6*B*. Як може Бейлі говорити, що вартість *A* підвищилась або знизилась? *A*, виражене у 3*B*, мало іншу вартість, ніж *A*, виражене у 6*B* або у 2*B*. Але тоді це не те саме *A*, яке в один і той же час було обмінено на 3 або 2 або 6*B*. Одне й те саме *A* в один і той же час завжди виражалось в однаковій кількості *B*. Тільки маючи на увазі різні моменти часу, можна було говорити, що вартість *A* змінилася. Але *A* може бути обмінено лише на «сучасні» йому товари, і тільки самий факт обміну (а не сама тільки можливість обміну) на інші товари робить [на думку Бейлі] *A* вартістю. Тільки фактичне «мінове відношення» утворює його вартість, а фактичне «мінове відношення» може, звичайно, мати місце для того самого *A* тільки в один і той же час. Тому порівнювання вартості товарів у різні періо-

ди Бейлі оголошує нісенітницею⁵⁵. Але тоді він мав би оголошити нісенітницею також і підвищення або падіння вартості (що є неможливим, коли неможливе порівняння вартості товару в один час з його вартістю в інший час), — а значить, також і «*підвищення або падіння вартості праці*».

«Праця є обмінювана річ, тобто така річ, яка при обміні розпоряджається іншими речами; а термін «прибуток» означає тільки частку, або пропорцію, товарів, а не предмет, що може обмінюватися на інші предмети. Коли ми запитуємо, чи підвищилася заробітна плата, ми маємо на увазі дістати відповідь на питання про те, чи обмінюється певна кількість праці на більшу кількість інших речей, ніж раніше»

(отже, коли хліб дорожчає, вартість праці падає, тому що на неї обмінюється менше хліба; з другого боку, коли водночас із цим дешевшає сукно, то вартість праці водночас *підвищується*, тому що на неї обмінюється більше сукна. Таким чином, вартість праці в один і той самий час і підвищується і падає; і обидва вирази її вартості — у хлібі і в сукні — не тотожні, не еквівалентні, бо її *підвищена* вартість не може дорівнювати її *зниженій вартості*);

«а коли ми запитуємо, чи підвищився прибуток, ми маємо на увазі... дістати відповідь на питання про те, чи збільшився доход капіталіста у відношенні до застосованого капіталу» (цит. твір, стор. 62—63).

«Вартість праці залежить не тільки від тієї частки в сукупному продукті, яка дається робітникам в обмін на їх працю, але також і від продуктивності праці» (цит. твір, стор. 63—64).

«Положення, що при підвищенні вартості праці прибуток повинен падати, є правильним тільки тоді, коли це підвищення не викликається зростанням продуктивної сили праці» (цит. твір, стор. 64).

«Якщо продуктивна сила праці зростає, тобто якщо та сама праця виробляє за той самий час більше товарів, то вартість праці може підвищитись і без того, щоб упав прибуток; останній може навіть підвищитись» (цит. твір, стор. 66).

(Відповідно до цього погляду, можна сказати також і про всякий інший товар, що підвищення його вартості не спричиняється до падіння вартості того другого товару, на який він обмінюється, і може навіть викликати підвищення вартості на другому боці. Припустимо, наприклад, що та сама праця, яка раніше виробляла 1 квартал хліба, тепер виробляє 3 квартали. Ці 3 квартали коштують тепер 1 ф. ст., стільки ж, скільки раніше коштувало вироблення 1 квартала. Коли тепер 2 квартали обмінюються на 1 ф. ст., то вартість грошей підвищилась, бо вона виражена тепер у 2 кварталах замість одного. Таким чином, покупець хліба одержує за свої гроші більшу вартість. Але продавець хліба, який продає за 1 ф. ст. те, що йому коштувало тільки $\frac{2}{3}$ ф. ст., виграє $\frac{1}{3}$ ф. ст. Виходить, що

вартість його хліба підвищилася в той самий час, коли грошова ціна хліба знизилася.)

[830] «Яким би не був продукт праці 6 робітників, чи дорівнюватиме він 100, 200 чи 300 квартерам хліба, все одно доти, поки пропорція капіталіста у продукті становить одну чверть, ця четверта частина, виражена у праці, завжди залишиться однаковою».

(Те саме можна сказати і про ті $\frac{3}{4}$ продукту, що дістаються робітників, коли їх виразити у праці.)

«Коли б продукт становив 100 квартерів, то 75 квартерів були б видані 6 робітникам і тому 25 квартерів, що дістаються капіталістові, розпоряджалися б працею 2 робітників»

(а ті 75 квартерів, які були б видані робітникам, розпоряджалися б працею 6 робітників).

«Коли б продукт становив 300 квартерів, то 6 робітників одержали б 225 квартерів, а 75 квартерів, що припадають на капіталіста, як і раніше, розпоряджалися б працею тільки 2 робітників — не більше».

(Так само і 225 квартерів, що дістаються 6 робітникам, як і раніше, розпоряджалися б працею тільки 6 робітників — не більше.) (Чому ж у такому разі всемогутній Бейлі забороняє Рікардо одержувану робітниками порцію продуктів так само виражати в праці, як і порцію продукту, одержувану капіталістом, і порівнювати одну з одною вартості цих порцій, виражені у праці?)

«Таким самим чином збільшення пропорції, яка дістається капіталістові, означало б те саме, що і зростання *вираженої у праці вартості прибутку*»

(як може Бейлі говорити про *вартість прибутку* і про зростання його вартості, коли «прибуток означає... не предмет, який може обмінюватися на інші предмети» (див. вище), тобто не означає «вартості»? А з другого боку, хіба можливе збільшення *пропорції*, яка дістається капіталістові, без зменшення *пропорції*, яка дістається робітникові?),

«або, інакше кажучи, збільшення здатності прибутку розпоряджатись працею» (цит. твір, стор. 69).

(А хіба це збільшення здатності капіталіста привласнювати собі чужу працю не збігається цілком із зменшенням здатності робітника привласнювати собі свою власну працю?)

«Якби проти вчення про одночасне зростання прибутку і вартості праці заперечили, що *вироблений товар є єдиним джерелом, з якого капіталіст*

і робітник можуть одержувати свою винагороду, і що звідси неодмінно випливає, що один виграє те, що втрачає другий, — то відповідь на це заперечення ясна. Коли кількість продукту не змінюється, заперечення це, безспірно, є правильним; але так само безспірним є і те, що в разі збільшення продукту вдвоє, порції продукту, які дістаються тій і другій стороні, можуть збільшуватись, навіть коли пропорція однієї сторони зменшується, а пропорція другої сторони збільшується».

(Це якраз те, що каже Рікардо. Пропорції обох сторін не можуть збільшуватись водночас, а коли порції продукту, які дістаються тій і другій стороні, збільшуються одночасно, то вони не можуть збільшуватись в однаковій для обох сторін пропорції, бо інакше порція і пропорція були б тотожні. Пропорція однієї сторони може збільшитись тільки через зменшення пропорції другої сторони⁵⁶. Та коли п. Бейлі порцію продукту, яка дістається робітникові, називає «вартістю заробітної плати», а пропорцію капіталіста вартістю «прибутку»; коли один і той самий товар має для нього дві вартості, — одну в руках робітника, а другу в руках капіталіста, — то це його власна нісенітниця.)

«Коли кількість продукту не змінюється, заперечення це, безспірно, є правильним; але так само безспірним є і те, що в разі збільшення продукту вдвоє, порції продукту, які дістаються тій і другій стороні, можуть збільшуватись, навіть коли пропорція однієї сторони зменшується, а пропорція другої сторони збільшується. Але саме зростання порції продукту, яка дістається робітникові, збільшує вартість його праці»

(тому що тут ми під вартістю розуміємо певну кількість предметів),

«тимчасом як саме зростання пропорції, що дістається капіталістові, збільшує його прибуток»

(тому що тут ми під вартістю розуміємо ті самі предмети, оцінювані не за кількістю їх, а за витраченою на них працею).

«Звідси»

(а саме, з абсурдної подвійної міри: один раз — предмети, другий раз — вартість цих самих предметів)

«цілком ясно, що в припущенні про одночасне збільшення обох немає нічого недоладного» (цит. твір, стор. 70).

Це безглузде міркування, спрямоване проти Рікардо, зовсім не влучає [831] у ціль, бо Рікардо твердить тільки те, що вартість обох часток повинна підвищуватись і падати в оберненому відношенні одна до одної. У Бейлі все зводиться тільки

до того, що він повторює: *вартість* є та кількість предметів, яка обмінюється на даний предмет. Розглядаючи *прибуток*, він неминуче мусив би опинитись у скрутному становищі, бо тут *вартість* капіталу порівнюється з *вартістю* продукту. Тим-то він і шукає порятунку в тому, що під *вартістю* він тут розуміє *вартість* предмета, виражену в праці (в мальтусівському розумінні).

«Вартість є відношення між *сучасними* товарами, бо тільки такі товари можуть обмінюватись один на один; а коли ми порівнюємо *вартість* товару в один час з його *вартістю* в інший час, то це тільки порівняння того відношення, в якому даний товар перебував до якого-небудь іншого товару в ці різні моменти часу» (цит. твір, стор. 72).

Тому, як сказано, не буває ні підвищення, ні падіння *вартості*, бо це завжди означає порівнювання *вартості* товару в один час з його *вартістю* в інший час. Цілком так само товар не може бути проданий ні нижче, ні вище своєї *вартості*, бо його *вартість* є те, за що він продається. *Вартість* і *ринкова ціна* тотожні. По суті, не можна навіть говорити про «*сучасні*» товари, про *теперішні* *вартості*, а говорити можна тільки про *минулі* *вартості*. Що таке *вартість* одного квартера пшениці? Один фунт стерлінгів, за який він був проданий учора. Бо його *вартість* є тільки те, що одержано в обмін на нього, і поки він не обмінений, його «відношення до грошей» є тільки уявне відношення. Та як тільки обмін зроблено, у нас замість одного квартера хліба є один фунт стерлінгів, і вже не можна більше говорити про *вартість* цього квартера хліба. Говорячи про порівнювання *вартостей* в різні періоди, Бейлі має на увазі тільки вчені дослідження про різну *вартість* товарів, наприклад, у XVIII і XVI століттях, де *трудність* постає через те, що один і той самий грошовий вираз *вартості*, внаслідок змін у *вартості* самих грошей, означає в різний час різні *вартості*. *Трудність* тут полягає у зведенні грошових цін до *вартостей*. Але який Бейлі осел! Хіба в процесі обігу або в процесі відтворення капіталу порівнювання *вартості* в один період з *вартістю* в інший період не є постійною операцією, на якій ґрунтується само виробництво?

Пан Бейлі зовсім не розуміє, що означають вислови: «визначати *вартість* товарів *робочим часом*» і «визначати *вартість* товарів *вартістю праці*». Він абсолютно не розуміє різниці між цими двома визначеннями.

«Прошу не розуміти мене так, ніби я тверджу, що *вартості* товарів відносяться одна до одної як *кількості праці*, потрібні для їх вироблення, або що *вартості* товарів відносяться одна до одної як *вартості праці*. Я лише

тверджу, що коли перше є правильним, то останнє не може бути помилковим» (цит. твір, стор. 92).

Визначати вартість товарів вартістю якого-небудь товару (а коли товари визначаються «вартістю праці», то вони визначаються іншим товаром: *вартість праці* передбачає працю як товар) і визначати її таким третім, що не має вартості і само не є товаром, а субстанцією вартості і вперше робить продукти товарами, — це для Бейлі є тотожним. Тимчасом, у першому випадку мова йде про ту чи іншу *міру вартостей товарів*, тобто, по суті, про *гроші*, про такий товар, в якому інші товари *виражають* свою вартість. Щоб це було можливо, *вартості* товарів уже повинні бути *передбачені*. Як товар, що виміряє, так і товари, що вимірюються, уже повинні бути тотожними у чомусь *третьому*. У другому випадку, навпаки, вперше встановлюється сама ця *тотожність*, яка потім дістає свій вираз в ціні, у грошовій або якій-небудь іншій ціні.

Бейлі ототожнює «незмінну міру вартостей» з шуканням іманентної міри вартостей, тобто з самим поняттям вартості. Поки ці дві речі плутають, шукання «незмінної міри вартостей» підказується навіть інстинктом розуму. Саме мінливість і становить характерну рису вартості. Шукання «незмінного» виражає думку про те, що іманентна міра вартостей не може сама в свою чергу бути товаром, вартістю, а, навпаки, повинна бути чимсь таким, що конститує вартість, а *тому* й утворює іманентну *міру* вартості. Бейлі доводить, [832] що товарні вартості можуть діставати грошовий вираз, що, — коли *вартісне відношення товару вже дано*, — всі товари можуть виражати свою вартість в *одному* товарі, хоч останній і змінює свою вартість. Адже при всіх своїх змінах вартість цього товару завжди лишається одна й та сама для інших товарів в один і той самий час, бо вона змінюється одночасно у відношенні до всіх. Звідси Бейлі робить висновок, що не треба ніякого вартісного відношення товарів і що тому немає потреби й шукати його. Оскільки він вважає його представленим у *грошовому виразі*, то йому немає потреби «розуміти», внаслідок чого є можливим цей вираз, як він визначається і *що* він по суті виражає.

Сказане має силу взагалі і проти Бейлі і проти Мальтуса, оскільки Бейлі думає: чи робити мірою вартостей кількість праці, чи вартість праці — в обох випадках мова йде про *одне й те саме* питання, про одну й ту саму проблему. Тимчасом, в останньому випадку *вартості* вже передбачено, і йдеться про відшукання міри цих уже передбачених вартостей, зовнішньої міри їх, виразу їх як вартостей. У першому ж випадку досліджується генезис та іманентна природа самої вартості. У друго-

му випадку досліджується розвиток товару в гроші, або та форма, якої мінова вартість набирає в процесі обміну товарів. У першому випадку предметом дослідження є *вартість* незалежно від цього виразу, вартість, яка, навпаки, становить *передумову* цього виразу. Разом з іншими ослими Бейлі гадає, що визначити вартість товарів — значить знайти її *грошовий вираз*, зовнішню міру їх вартостей. Але інші осли, за самим інстинктом розуму, говорять, що ця міра повинна в такому разі мати незмінну вартість, тобто по суті повинна сама перебувати *поза категорією* вартості, — тоді як Бейлі каже, що тут нічого більше і не треба мати на увазі, бо *вираз вартості* вже дано нам у готовому вигляді на практиці, і що самий цей вираз має і може мати мінливу вартість без шкоди для його функції.

[Такою є загальна постановка питання. А] зокрема сам Бейлі сказав нам вище, що 100 кварталів хліба або 200 кварталів або 300 кварталів можуть бути продуктом праці 6 робітників, тобто продуктом однієї і тієї самої кількості праці, тоді як «вартість праці» означає у нього самого тільки ту частку, яку ці 6 робітників одержують із 100, 200 або 300 кварталів. Вона може становити 50, 60 або 70 кварталів на одного робітника⁵⁷. Таким чином, відповідно до власного прикладу Бейлі, кількість праці і вартість тієї самої кількості праці є зовсім різні вирази. І як можна вважати одним і тим самим, чи виражається вартість у першій з них чи у другій, істотно відмінній від першої? Коли та сама праця, яка раніше давала 3 квартали хліба, дає тепер 1 квартал, тоді як та сама праця, яка раніше давала 20 аршинів полотна (або 3 квартали хліба), як і раніше, дає 20 аршинів полотна, то, коли вимірювати робочим часом, 1 квартал хліба дорівнюватиме тепер 20 аршинам полотна, або 20 аршинів полотна дорівнюватимуть 1 кварталу хліба, а 3 квартали хліба дорівнюватимуть 60 аршинам полотна замість 20. Отже, вартості квартала хліба й аршина полотна змінилися б у відношенні один до одного. Але вони зовсім не змінилися б за «вартістю праці», бо 1 квартал хліба і 20 аршинів полотна є, як і раніше, тими самими споживними вартостями. І цілком можливо, що 1 квартал хліба розпоряджається тепер не більшою кількістю праці, ніж раніше.

Коли брати одиницю товару, то твердження Бейлі позбавлене всякого смислу. Якщо робочий час, потрібний для вироблення одного чобота, зменшується в десять разів, то вартість чобота зменшується в десять разів також і *порівняльно*, як виражена в усіх інших товарах, у яких потрібна для їх вироблення праця залишилася та сама або зменшилась не в такій самій мірі. Проте вартість праці — наприклад, поденна плата —

у шевському промислі, а також і в усіх інших галузях виробництва, може лишитися незмінною, може навіть підвищитись. В окремому чоботі тепер міститься менше праці, а значить і менше оплаченої праці. Та коли говорять про *вартість праці*, то цим не хочуть сказати, що за одну годину праці, взагалі за меншу кількість праці сплачується менше, ніж за більшу кількість. Теза Бейлі могла б мати деякий смисл тільки щодо сукупного продукту капіталу. Припустимо, що 200 пар чобіт становлять продукт того самого капіталу (і тієї самої праці), як раніше 100 пар чобіт. В цьому разі вартість 200 пар чобіт буде така сама, якою раніше була вартість 100 пар чобіт. І тут можна було б сказати, що 200 пар чобіт відносяться до 1000 аршинів полотна (нехай це буде продукт капіталу у 200 ф. ст.) як *вартості* праці, приведеної в рух обома капіталами. В якому розумінні? Чи в тому розумінні, в якому це можна було б сказати *також* і про [833] відношення окремого чобота до аршина полотна?

Вартість праці — це та частина вміщеного в товарі робочого часу, яку робітник привласнює сам собі; це та частина продукту, в якій *втілено належний йому самому робочий час*. Тому, якщо вся вартість товару розпадається на оплачений і неоплачений робочий час і якщо відношення неоплаченого робочого часу до оплаченого одне й те саме, тобто якщо додаткова вартість в усіх товарах становить одну й ту саму частку сукупної вартості, то очевидно, що, коли товари відносяться один до одного як вміщені в них кількості сукупної праці, вони разом з тим повинні відноситись один до одного як *однакові частки* цих кількостей сукупної праці, — отже, і як оплачений робочий час в одному товарі відноситься до оплаченого робочого часу в другому.

$T : T' = Crч : Crч'$, де $Crч$ означає сукупний робочий час. $\frac{Crч}{x}$ = оплаченому робочому часові у товарі T , а $\frac{Crч'}{x}$ = оплаченому робочому часові у товарі T' , бо припускається, що в обох товарах оплачений робочий час становить одну й ту саму частку сукупного робочого часу.

$$T : T' = Crч : Crч';$$

$$Crч : Crч' = \frac{Crч}{x} : \frac{Crч'}{x}.$$

Отже,

$$T : T' = \frac{Crч}{x} : \frac{Crч'}{x},$$

тобто товари відносяться один до одного як *вміщені в них кількості оплаченого робочого часу*, або як вміщена в них *вартість праці*.

Але в такому разі *вартість праці* не є визначена величина у тому розумінні, як цього хоче Бейлі, а сама визначається [вміщеним у товарі] робочим часом.

Далі, — залишаючи осторонь перетворення вартостей у ціни виробництва [Produktionspreise] і розглядаючи тільки вартості, — капітали складаються з неоднакових за своєю величиною часток змінного і постійного капіталу. Тому при розгляді вартостей виявляється, що вміщені в різних товарах додаткові вартості неоднакові за своєю величиною, або що оплачена праця не становить однакою для всіх товарів частку сукупної авансованої праці.

Взагалі заробітні плати — або вартості праці — були б тут показниками вартостей товарів не як вартості, не оскільки заробітні плати підвищуються чи падають, а оскільки вміщена в якому-небудь товарі *кількість оплаченої праці*, представлена у заробітній платі, була б показником *сукупної кількості праці*, вміщеної в даному товарі порівняно з іншими товарами.

Одним словом, все зводиться до того, що раз вартості товарів відносяться одна до одної як $Pc : Pc'$ (тобто як вміщені в них кількості робочого часу), то вони відносяться одна до одної і як $\frac{Pc}{x} : \frac{Pc'}{x}$, як вміщені в них кількості оплаченого робочого часу, *якщо* відношення оплаченого робочого часу до неоплаченого в усіх товарах одне й те саме, тобто *якщо* оплачений робочий час завжди дорівнює сукупному робочому часові, яким би цей час не був, поділеному на x . Але це «якщо» не відповідає дійсному станові речей. Навіть коли припустити, що робітники в різних галузях виробництва працюють однаковою додатковий робочий час, відношення оплаченого робочого часу до затраченого робочого часу в різних галузях виробництва неоднакове, бо неоднаковим є відношення затраченої *безпосередньої праці* до затраченої *нагромадженої праці*. Візьмемо, наприклад, капітали $50v + 50c$ і $10v + 90c$. Нехай в обох випадках неоплачена праця становить одну десяту оплаченої безпосередньої праці. Тоді в товарі першого капіталіста міститиметься 105 одиниць вартості, в товарі другого — 101. Оплачений робочий час у першому випадку становить $\frac{1}{2}$ авансованої праці, а в другому — тільки $\frac{1}{10}$.

[834] Бейлі каже:

«Якщо товари відносяться один до одного як кількості праці, що їх виробляє, то вони повинні відноситись один до одного також і як вартості

цієї праці; бо протилежне неодмінно припускало б, що два товари *A* і *B* можуть бути рівними за вартістю, хоч вартість затраченої праці в одному більша чи менша, ніж у другому; або що товари *A* і *B* можуть бути нерівними за вартістю, хоч праця, затрачена на кожний з них, є рівною по вартості. Але ця різниця у вартості двох товарів, вироблених працею рівної вартості, була б несполучна з рівністю прибутків, яку п. Рікардо визнає разом з іншими авторами» (цит. твір, стор. 79—80).

В останній фразі Бейлі несвідомо знаходить слушне заперечення проти Рікардо, який безпосередньо ототожнює прибуток з додатковою вартістю, а вартості — з цінами витрат. Правильно сформульоване, це заперечення зводиться ось до чого: якщо товари продаються по своїх *вартостях*, то вони дають *неоднакові прибутки*, бо тоді прибуток дорівнює тій додатковій вартості, яка міститься в них самих. І це заперечення правильне. Однак це аргумент не проти теорії вартості, а проти помилки Рікардо у застосуванні цієї теорії.

Але наскільки сам Бейлі в наведеному вище місці був далекий від правильного розуміння питання, видно з такої фрази:

«На думку Рікардо, навпаки, «праця може підвищуватись або падати у вартості, не впливаючи на вартість товару». Ясно, що це твердження дуже відрізняється від сформульованого вище, і його правильність на ділі залежить від хибності сформульованого вище, або від правильності протилежного твердження» і т. д. (цит. твір, стор. 81).

Осел! Сам раніше сказав, що результатом однієї і тієї самої праці можуть бути 100, 200 або 300 кварталів хліба. Цим визначається відношення квартала хліба до інших товарів, як би не змінювалася вартість праці, тобто скільки б із 100, 200 або 300 кварталів не діставалося самому робітникові. Осел був би ще хоч трохи послідовним, коли б він сказав: вартості праці можуть підвищуватись або падати, і все-таки вартості товарів відносяться одна до одної як вартості праці, бо — згідно з хибним припущенням — підвищення або падіння заробітної плати має загальний характер і вартість заробітної плати становить завжди одну й ту саму *пропорціональну частку* сукупної кількості затраченої праці.

[7] ЗМІШАННЯ ВАРТОСТІ З ЦІНОЮ.

СУБ'ЕКТИВІСТСЬКА ТОЧКА ЗОРУ БЕЙЛІ.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІДМІННІСТЬ МІЖ ЦІНАМИ ВИТРАТ І ВАРТОСТЯМИ]

[Бейлі каже:]

«Здатність *виражати* вартість товарів не має ніякого відношення до *сталості їх вартостей*»

{звичайно, не має; але вона має велике відношення до встановлення вартості ще до того, як їй дають той чи інший вираз, — до вяснення того, яким чином споживні вартості, так дуже відрізняючись одна від одної, підпадають під загальну категорію, під загальне найменування *вартостей*, оскільки вартість однієї речі може бути виражена в іншій речі},—

«ні в порівнянні їх одна з одною, ні в порівнянні із застосуванням мірилом. Цілоком так само ніякого відношення до сталості вартостей не має і здатність порівнювати між собою ці *вирази вартості*».

{Коли вартості різних товарів виражені в одному й тому самому третьому товарі, як би не змінювалась його вартість, то, звичайно, дуже легко порівнювати між собою ці *вирази*, які вже мають загальне найменування.}

«Чи коштує A $4B$ чи $6B$ »

{трудність полягає в тому, щоб прирівняти A до будь-якої кількості B , а це можливо тільки в тому разі, коли існує спільне єдине начало для A і B , тобто коли A і B є різними виразами одного й того самого єдиного начала. Якщо всі товари мають бути виражені в золоті, у грошах, то трудність залишається та сама. Для цього треба, щоб було спільне єдине начало для золота і кожного з інших товарів},

«і чи коштує C $8B$ чи $12B$, — це не має ніякого значення для *можливості виразити* вартість A і C у B і, звичайно, так само не має значення для можливості порівнювати між собою вартість A і вартість C , коли вони виражені у третьому товарі B » (цит. твір, стор. 104—105).

Але як *виразити* A у B або в C ? Товари A , B і C слід розглядати як щось відмінне від того, чим вони є як речі, продукти, споживні вартості, щоб *виразити* «їх» одне в одному, або, що зводиться до того ж самого, щоб приймати їх за еквівалентні вирази одного й того самого єдиного начала. $A = 4B$. Отже, вартість A виражена в $4B$, а вартість $4B$ виражена в A , так що обидві сторони рівняння виражають одне й те саме. Вони є еквівалентами. Вони — *рівні* вирази вартості. Те саме мало б місце, коли б вони були нерівними виразами, тобто коли б ми мали $A > 4B$ або $A < 4B$. В усіх цих випадках, оскільки [835] вони є вартостями, вони розрізняються або бувають рівними тільки кількісно, але завжди є кількостями однієї і тієї самої якості. Трудність полягає в тому, щоб знайти цю якість.

«Неодмінна умова процесу вимірювання вартостей полягає в тому, щоб привести вимірювані товари до *загального найменування*»

{так, наприклад, щоб порівняти трикутник і всі інші многокутники, треба тільки перетворити їх у трикутники, виразити їх у трикутниках. Але для того щоб зробити це, трикутники і многокутники приймаються на ділі за щось *тотожне*, за різні форми одного й того самого — простору},

«що з однаковою легкістю може бути зроблено в усякий момент часу; або, точніше, що вже *є* перед нами в готовому вигляді, бо практика рес-трує саме *ціни* товарів, тобто їх вартісне відношення до грошей» (цит. твір, стор. 112).

«Визначити вартість — це те саме, що *виразити її*» (цит. твір, стор. 152).

Тут він весь перед нами, цей молодчик. Нам дано вартості, уже виміряні, виражені в *цінах*. Тому [твердить Бейлі] ми можемо обійтися без *знання* того, що являє собою вартість. Розвиток міри вартостей у гроші і, далі, розвиток грошей як масштабу цін Бейлі плує з установленням самого *поняття вартості* в її розвитку як іманентної міри товарів при обміні. Він має рацію в тому, що ці гроші не потребують того, щоб бути товаром, який має незмінну вартість, але звідси він робить висновок, що немає потреби в незалежному від самого товару, відмінному від нього визначенні вартості.

Коли вартість товарів як спільне для них єдине начало дано, вимірювання їх відносної вартості збігається з вираженням цієї вартості. Але ми не матимемо *виразу* доти, поки не знайдемо такого єдиного начала, яке є відмінним від безпосереднього буття товарів.

Це видно навіть на прикладі, який наводить Бейлі про відстань між предметами *A* і *B**. Для того щоб говорити про відстань між ними, ми вже припустили, що обидва вони є точки (або лінії) простору. Коли їх розглядати як точки, до того ж точки однієї і тієї самої лінії, то їх відстань може бути виражена в дюймах або футах тощо. Єдине в обох товарах *A* і *B* — це, на перший погляд, їх здатність до обміну. Вони є предмети, «здатні до обміну». Як «здатні до обміну» предмети, вони є величинами одного й того самого найменування. Але це «їх» існування як «здатних до обміну» предметів повинно бути відмінним від їх існування як споживних вартостей. Що являє собою це існування?

Гроші вже самі є *виразом* вартості, передбачають її. Як *масштаб* цін гроші, з свого боку, вже передбачають перетворення (теоретичне) товару в гроші. Коли вартості всіх товарів представлені як грошові ціни, то я можу порівнювати їх; вони

* Див. цей том, частина III, стор. 136—137. *Ред.*

фактично вже порівняні. Але для того щоб представити вартості як ціни, вартість товарів має бути попереду представлена як гроші. Гроші — це тільки та форма, в якій вартість товарів виступає в процесі обігу. Але як я можу виразити x бавовни в y грошей? Питання це зводиться до того, як я взагалі можу виразити один товар у другому товарі, або виразити товари як еквіваленти. Відповідь на це питання дає тільки аналіз вартості, незалежно від вираження одного товару в другому.

«Помилкою було б думати.., ніби вартісне відношення може існувати між товарами різних періодів, що за самою природою речей неможливе; а якщо не існує відношення, то не може бути й вимірювання» (цит. твір, стор. 113).

Ця нісенітниця вже фігурувала в тому, що наводилося вище *. Вже при функціонуванні грошей як засобу платежу існує «вартісне відношення між товарами різних періодів». Весь процес обігу є постійне порівнювання вартостей товарів у різні періоди.

«Коли вони» (гроші) «не є хорошим засобом для порівнювання товарів у різні періоди, то це означає, що вони нездатні виконувати функцію там, де ніякої функції, яку вони могли б виконувати, і не існує» (цит. твір, стор. 118).

Як засіб платежу і скарб гроші покликані до того, щоб виконувати цю функцію порівнювання вартості товарів у різні періоди.

Те, що фактично є секретом всієї цієї нісенітниці, проступає у наведеній нижче фразі, яка *просто списана в автора «Observations on certain Verbal Disputes»*** і переконує мене в тому, що Бейлі використав старанно замовчувані ним «Observations» як плагіатор:

[836] «Багатство є властивістю людей, вартість — властивістю товарів. Людина або суспільство багаті, перли або алмаз мають високу вартість» («A Critical Dissertation», стор. 165).

Перли або алмаз коштовні як перли або алмаз, тобто завдяки їх властивостям як споживних вартостей для людей, — тобто як *багатство*. Але в перлах або в алмазі не міститься нічого такого, чим визначалося б мінове відношення між ними й іншими [споживними вартостями].

Бейлі раптом стає глибоким філософом:

«Є відмінність між працею як *причиною* вартості і працею як *мірою* вартості, взагалі між *причиною* і *мірою* вартості» (стор. 170 і наступні).

* Див. цей том, частина III, стор. 143—144 і 147. Ред.

** Див. там же, стор. 123. Ред.

Насправді є дуже значна відмінність (до того ж непомічена самим Бейлі) між «мірою вартості» (в розумінні грошей) і «причиною вартості». «Причина» вартості перетворює споживні вартості у *вартість*. Зовнішня міра вартості вже передбачає існування *вартості*. Золото, наприклад, може бути мірою вартості бавовни тільки при умові, що золото і бавовна, як вартість, мають відмінне від них обох *єдине начало*. «Причина» вартості є субстанція вартості, а тому й іманентна міра вартості.

«Всі обставини... які, опосереднено чи безпосередньо, роблять визначальний вплив на *свідомість* людей при обміні товарів, можуть розглядатись як причини вартості» (стор. 182—183).

На ділі це означає не що інше, як таке: *причиною* вартості товару, або еквівалентності двох товарів, є ті обставини, які спонукають продавця або покупця і продавця вважати щось за вартість, або еквівалент, товару. «Обставини», які визначають вартість товару, ні в якій мірі не пізнані в результаті того, що їх кваліфікують як такі обставини, що впливають на «свідомість» тих, хто обмінюється, і які, будучи такими обставинами, є також і в свідомості (а може, і немає або ж є як перевернуте уявлення) тих, хто обмінюється.

Ті самі (не залежні від свідомості, хоч і впливаючі на неї) обставини, які примушують виробників продавати свої продукти як *товари*, — обставини, що відрізняють одну форму суспільного виробництва від іншої, — надають їх продуктам (також і для їх свідомості) незалежної від споживної вартості мінової вартості. «Свідомість» виробників цих продуктів може зовсім не знати, чим справді визначається вартість їх товарів, або що робить їх продукти вартостями, — для неї, для свідомості, це може й не існувати. Виробники продуктів поставлені в такі умови, які визначають їх свідомість без того, щоб вони неодмінно це знали. Кожна людина може вживати гроші як гроші, не знаючи, що таке гроші. Економічні категорії відбиваються в свідомості дуже перевернуто. Бейлі переносить питання у сферу свідомості тому, що в теорії він зайшов у безвихідь.

Замість того щоб сказати, що він сам розуміє під «вартістю» (або під «причиною вартості»), Бейлі нам говорить: це те, що уявляють собі покупець і продавець в акті обміну.

А на ділі в основі цієї нібито філософської фрази лежить ось що:

1) Ринкова ціна визначається різними обставинами, які виражаються у співвідношенні між попитом і пропозицією і, як такі, впливають на «свідомість» людей, що вступають на ринку в торговельний обмін. Дуже важливе відкриття!

2) При *перетворенні товарних вартостей у ціни витрат* враховуються «різні обставини», що впливають на свідомість як «підстави для компенсації» або уявляються такими. Проте всі ці підстави для компенсації впливають на свідомість капіталіста тільки як капіталіста і виникають від самої природи капіталістичного виробництва, а не від суб'єктивного розуміння покупця і продавця. У головах покупця і продавця вони, навпаки, існують як самі собою зрозумілі «вічні істини».

Бейлі, як і його попередники, хапається за рікардовське змішання вартостей і цін витрат, щоб довести, що вартість не визначається працею, бо ціни витрат відхиляються од вартостей. Це цілком правильно проти рікардовського ототожнення [вартостей з цінами витрат], але не проти самого положення [про визначення вартості працею].

У зв'язку з цим Бейлі цитує, по-перше, те, що сказав сам Рікардо з приводу зміни відносних вартостей [837] товарів у результаті підвищення вартості праці*. Далі він згадує про «вплив часу» (різниця в часі вироблення без подовження робочого часу), маючи на увазі той самий випадок, який викликав сумнів ще у Мілля**. Дійсної загальної суперечності, яка є в самому факті існування *середньої норми* прибутку, незважаючи на різну будову капіталу, різні періоди його обігу та ін., Бейлі не помічає. Він повторює тільки ті окремі форми виявлення цієї суперечності, на які *вже* звернули увагу сам Рікардо і за ним інші автори. Таким чином, тут він виступає тільки як папуга, що повторює чужі слова: він не посуває критику ні на крок вперед.

Бейлі зазначає далі: витрати виробництва — це головна причина «вартості», а значить і головний елемент вартості. Проте він слушно зауважує, — як це вже робили інші автори, які виступили після Рікардо, — що саме поняття *витрат виробництва* має різний зміст. Сам він кінець кінцем заявляє про свою згоду з Торренсом в тому, що вартості визначаються авансованим капіталом, а це правильно для цін витрат, але є безглуздя, коли воно не виведене з розвитку самої вартості, тобто коли *вартість товару* хочуть вивести з більш розвинутого відношення, з *вартості капіталу*, а не навпаки.

Останнє його заперечення таке: товарні вартості не можна вимірювати робочим часом, якщо робочий час в одній галузі не є рівним робочому часові у другій галузі, так що товар, в якому втілено, наприклад, 12 годин праці інженера, має вдвоє більшу вартість, ніж товар, в якому втілено 12 годин праці

* Див. цей том, частина II, стор. 178—201. *Ред.*

** Див. цей том, частина III, стор. 78—80. *Ред.*

сільського робітника. Це зводиться до того, що, наприклад, день простої праці не є мірою вартості, коли є інші робочі дні, які відносяться до днів простої праці як дні складної праці. Рікардо довів, що цей факт не заважає вимірювати товари робочим часом, коли дано відношення між простою і складною працею⁵⁸. Він, правда, не спинився на тому, як розвивається і визначається це відношення. Це належить до викладу питання про *заробітну плату* і зводиться, кінець кінцем, до *відмінності у вартості самих робочих сил*, тобто до відмінності їх витрат виробництва (що визначаються робочим часом).

Ось місця, де Бейлі висловлює те, що було стисло підсумовано вище:

«Фактично ніхто не заперечує, що *витрати виробництва* є основна обставина, яка визначає ті кількості, в яких обмінюються товари цієї категорії» (товари тієї категорії, де не існує монополії і де завжди можливе зростання продукції при розширенні виробництва); «але наші кращі економісти не зовсім згодні між собою в тому, що слід розуміти під цим терміном; деякі з них твердять, що *кількість праці*, затрачена на вироблення товару, становить його витрати; інші — що так слід називати *вжитий на це капітал*» (цит. твір, стор. 200).

«Те, що робітник виробляє без капіталу, коштує йому його праці; те, що виробляє капіталіст, коштує йому його капіталу» (стор. 201).

(Саме це міркування визначає позицію Торренса. Капіталістові нічого не коштує та праця, яку він застосовує, йому коштує тільки капітал, що затрачається ним на заробітну плату.)

«Вартість основної маси товарів визначається затracеним на них капіталом» (стор. 206).

Проти визначення вартості товарів тільки вміщеною в них кількістю праці Бейлі висуває таке заперечення:

«Це не може бути правильно, коли трапляються такі приклади: 1) випадки, коли два товари виробляються однаковими кількостями праці і все-таки продаються за різну суму грошей; 2) випадки, коли два товари, які раніше були рівні за вартістю, стають нерівними за вартістю, хоч затрата праці на кожний з них ніскільки не змінилася» (стор. 209).

«Це не відповідь» (з приводу випадків першого типу), «коли ми разом з паном Рікардо скажемо, що «оцінка праці різної якості швидко встановлюється на ринку з достатньою для всіх практичних цілей точністю», або коли ми разом з паном Міллем заявимо, що, «звичайно, при оцінці рівних кількостей праці береться до уваги не однакова трудність і вміння». Приклади цього типу цілком спростовують загальне значення правила» (стор. 210).

«Можливі тільки два способи порівнювати одну кількість праці з другою: один полягає в порівнюванні їх *за затracеним часом*, другий — *за виробленим результатом*» (останнє — при відрядності). «Перший спосіб може бути застосований до всіх видів праці; другий можна застосовувати тільки при порівнюванні праці, затracеної на однорідні предмети.

Тому, якщо при оцінці двох різних видів праці затрачений час не визначає відношення між [839]⁵⁹ кількостями праці, то це відношення неодмінно залишається невизначеним і невизначним» (стор. 215).

«З приводу випадків другого типу. Візьмемо два які-небудь товари однакової вартості, *A* і *B*, з яких перший вироблений з допомогою основного капіталу, а другий — працюю без застосування машин, і припустимо, що без будь-якої зміни в основному капіталі або в кількості праці сталосся підвищення вартості праці. Відповідно до аргументації самого пана Рікардо, вартісне відношення між *A* і *B* негайно ж зміниться, тобто вони стануть нерівними за вартістю» (стор. 215—216).

«До цих випадків ми можемо ще додати *вплив часу* на вартість. Якщо один товар потребує для вироблення його більше часу, ніж другий, то його вартість буде більшою, *навіть коли він не потребує більшої кількості капіталу і праці*. Пан Рікардо визнає вплив цієї причини, але п. Мілль твердить» і т. д. (стор. 217).

Нарешті, Бейлі ще зауважує, і це — єдине нове, що він у цьому відношенні вносить:

«Згадані три категорії товарів» {це, тобто ці три категорії товарів, знов-таки запозичено в автора «Observations on certain Verbal Disputes»} (а саме: 1) товари, що виробляються при абсолютній монополії, 2) товари, що виробляються при обмеженій монополії, як наприклад хліб, і 3) товари, що виробляються при цілком вільній конкуренції) «не можна зовсім відокремити одну від одної. Всі вони не тільки без розбору обмінюються одна на одну, але й *змішуються одна з одною в процесі виробництва*. Тому частина вартості якого-небудь товару може зумовлюватися монополією, а друга частина — тими причинами, які визначають вартість немонополізованих продуктів. Наприклад, який-небудь предмет може фабрикуватися при найвільнішій конкуренції з такої сировини, яку її виробник завдяки повній монополії може продавати в шість разів дорожче від його фактичних витрат» (стор. 223). «В цьому випадку ясно, що хоч з повним правом можна сказати, що вартість предмета визначається кількістю капіталу, яку затратив на нього фабрикант, але ніякий аналіз не може звести вартість цього капіталу до кількості праці» (стор. 223—224).

Зауваження це слушне. Проте монополія нас тут не стосується, бо ми маємо справу тільки з двома категоріями: з *вартістю* і з *ціною витрат*. Ясно, що перетворення вартостей в ціни витрат впливає двояко. По-перше, прибуток, який нараховується на авансований капітал, може бути вищим або нижчим від тієї *додаткової вартості*, яка міститься в самому товарі, тобто він може представляти більше або менше *неоплаченої праці*, ніж міститься в самому товарі. Це стосується змінної частини капіталу і її відтворення в товарі. Але крім цього, цілком так само і ціна витрат постійного капіталу — або товарів, що входять як сировина, допоміжні матеріали та знаряддя праці, взагалі як умови праці, у вартість нововиробленого товару, — може бути вищою або нижчою від їх вартості. Таким чином, у вартість нововиробленого товару входить така частина ціни, яка, відхиляючись від вартості, не залежить від кількості знов доданої праці, тобто від кількості тієї праці, завдяки якій

ці умови виробництва, що мають визначені ціни витрат, перетворюються в новий продукт. Взагалі ясно, що те, що стосується відмінності між ціною витрат і вартістю *товару* як такого — товару як результату процесу виробництва, — стосується цілком так само і *товару*, оскільки він у формі постійного капіталу входить до процесу виробництва як інгредієнт, як передумова. Змінний капітал, якою б не була зв'язана з ним різниця між вартістю і ціною витрат товару, заміщується певною кількістю праці, що утворює складову частину вартості нового товару, однаково, чи виражена ця вартість в його ціні без зміни, чи вона вища або нижча за неї. Навпаки, ця різниця між ціною витрат і вартістю переноситься у вартість нового товару як уже передбачений елемент, коли мова йде про такий складовий елемент вартості, який входить у ціну нового товару незалежно від процесу виробництва саме цього товару.

Таким чином, різниця між ціною витрат і вартістю товару породжується двома шляхами: внаслідок різниці між ціною витрат і вартістю тих товарів, які є передумовою процесу виробництва нового товару, і внаслідок різниці між тією додатковою вартістю, що справді додана до витрат виробництва, і тим прибутком, який нараховується [на авансований капітал]. Проте кожний товар, що входить у який-небудь інший товар як постійний капітал, сам виходить з іншого процесу виробництва як результат, як продукт. І таким чином товар виступає поперемінно то як передумова для виробництва інших товарів, то як результат такого процесу виробництва, де існування інших товарів є передумовою для його власного виробництва. У землеробстві (скотарстві) один і той самий товар виступає то як продукт, то як умова виробництва.

Це відхилення цін витрат від вартостей, яке має велике значення і зумовлюється капіталістичним виробництвом, не змінює того, що ціни витрат, як і раніше, визначаються вартостями.

4) МАК-КУЛЛОХ

[а) ВУЛЬГАРИЗАЦІЯ І ЦІЛКОВИТИЙ РОЗКЛАД ТЕОРІЇ
РІКАРДО У МАК-КУЛЛОХА ПІД ВИГЛЯДОМ ІІ
ПОСЛІДОВНОГО РОЗВИТКУ. ЦИНІЧНА
АПОЛОГЕТИКА КАПІТАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА.
БЕЗСОРОМНИЙ ЕКЛЕКТИЗМ]

[840] Мак-Куллох — вульгаризатор економічної теорії Рікардо і разом з тим найжалюгідніший зразок її розкладу. Вульгаризатор не тільки Рікардо, але й Джемса Мілля.

Взагалі з усякого погляду вульгарний економіст, апологет існуючого. Єдине, що до комізму його тривожить, це — тенденція прибутку до падіння; становищем робітників він цілком задоволений, взагалі задоволений всіма суперечностями буржуазної економіки, які важким тягарем лягають на робітничий клас. Тут усе цвіте і процвітає. Тут він навіть знає, що

«запровадження машин в одній галузі виробництва неминуче створює такий самий або ще більший попит на увільнених робітників у якійсь іншій галузі виробництва»⁶⁰.

В цьому питанні Мак-Куллох відступає від Рікардо, подібно до того як у своїх пізніших творах він [на відміну від Рікардо] стає вельми солодкомовним щодо землевласників. А всі його ніжні турботи стосуються бідних капіталістів у зв'язку з тенденцією норми прибутку до падіння.

«На відміну від інших представників будь-якої науки п. Мак-Куллох, як видно, не шукає *характерних відмінностей*, а шукає тільки *схожості*; і, додержуючись цього принципу, він приходять до змішання матеріальних і нематеріальних об'єктів, до змішання продуктивної праці з непродуктивною, капіталу з доходом, продуктів харчування робітника з самим робітником, виробництва із споживанням і праці з прибутком» (*Malthus. Definitions in Political Economy. London, 1827, стор. 69—70*).

«Пан Мак-Куллох у своїх «Principles of Political Economy» (London, 1825) встановлює відмінність між *дійсною* і *відносною, або міноюю, вартістю*. Перша, каже він на стор. 211 і 225, «залежить від кількості праці, затраченої на привласнення або виробництво товару, а друга — від тієї кількості праці а б о якого-небудь іншого товару, на яку товар обмінюється», і обидві ці вартості, каже він (стор. 215), *тотожні* при звичайному стані речей, тобто в тому разі, коли пропозиція товарів на ринку цілком відповідає дійсному попиту на них. Та коли вони тотожні, то повинні бути тотожними й ті дві кількості праці, про які він говорить; проте на стор. 221 він нам заявляє, що вони не тотожні, бо одна включає прибуток, тимчасом як друга його виключає» ([*Cazenove.*] *Outlines of Political Economy, etc. London, 1832, стор. 25*).

А саме, Мак-Куллох каже у цих своїх «Principles of Political Economy», стор. 221:

«Фактично він» (товар) «завжди обмінюватиметься на більшу кількість» {праці, ніж та праця, якою був вироблений товар}, «і саме цей надлишок і становить *прибуток*».

Тут перед нами яскравий зразок методів цього шотландського архішарлатана.

Полемічні зауваження Мальтуса, Бейлі та інших примушують його розрізнати *дійсну вартість* і *мінову, або відносну, вартість*. Але він розрізняє це — по суті — в такому вигляді,

в якому знаходить це розрізнення у Рікардо. *Дійсна* вартість — це товар з точки зору праці, потрібної для вироблення його; *відносна* вартість — це пропорція *різних товарів*, які можуть бути вироблені за один і той самий час і які *через це* являють собою еквіваленти, внаслідок чого вартість одного з цих товарів може бути *виражена* в тій кількості споживної вартості другого товару, яка коштує того самого робочого часу. *Відносна вартість* товару, в цьому рікардовському розумінні, є тільки інший вираз його *дійсної вартості* й означає тільки те, що товари обмінюються відповідно до вміщеного в них робочого часу, або що *вміщений в кожному з них робочий час однаковий*. Тому, якщо ринкова ціна товару дорівнює його міновій вартості (як це буває, коли пропозиція і попит покривають однодне), то куплений товар містить стільки ж праці, як і проданий. Товар реалізує тільки свою мінову вартість, або продається тільки по своїй *міновій вартості*, коли в обмін на нього одержують *таку саму кількість праці*, яку в ньому віддано.

Все це Куллох справді констатує правильно, повторюючи, як папуга, за іншими. Тільки він заходить тут надто далеко, оскільки мальтусівське визначення мінової вартості — та кількість найманої праці, якою товар розпоряджається — уже ввійшло в його нутро. Тому він визначає відносну вартість як «ту кількість праці *або* якого-небудь іншого товару, на яку товар обмінюється». Розглядаючи відносну вартість, Рікардо завжди говорить тільки про товари за винятком праці, бо при обміні товарів прибуток реалізується тільки тому, що при обміні між товаром і працею *не* має місця обмін однакових кількостей праці. Вже на самому початку свого твору Рікардо наголошує на тому, що визначення вартості [841] товару вміщеним в ньому робочим часом *toto coelo* * відмінне від визначення цієї вартості тією кількістю праці, яку товар може купити ⁶¹. Цим самим Рікардо, з одного боку, встановлює відмінність між тією кількістю праці, яку товар містить, і тією кількістю праці, якою він розпоряджається; з другого боку, Рікардо з відносною вартості товару виключає обмін товару на працю. Бо при обміні одного товару на другий обмінюються однакові кількості праці, а коли товар обмінюється на саму працю, то обмінюються неоднакові кількості праці, і капіталістичне виробництво ґрунтується на нерівності цього обміну. Рікардо не пояснює, як цей *виняток* узгоджується з поняттям вартості. Звідси суперечки економістів, які писали після Рікардо. Але правильний інстинкт підказує йому цей *виняток*. (Насправді це зовсім не виняток,

* — цілком, принципово. *Ред.*

а виняток у його розумінні.) Таким чином, Куллох іде далі, ніж Рікардо, він, як це може здатися на перший погляд, послідовніший за нього.

У нього немає ніякої тріщини. Все — з одного куска. Чи обмінюється товар на товар чи на працю, це мінове відношення однаково є *відносною вартістю* товару. І якщо обмінювані товари продаються по їх вартості (тобто коли попит і пропозиція покривають одно одне), то ця відносна вартість завжди є виразом *дійсної вартості*, тобто на обох полюсах обміну ми маємо однакові кількості праці. Отже, «при звичайному стані речей» товар теж обмінюється тільки на таку кількість найманої праці, яка дорівнює вміщеній у цьому товарі кількості праці. Робітник одержує в заробітній платі стільки ж матеріалізованої праці, скільки повертає в обмін капіталістові у вигляді безпосередньої праці. Так зникає джерело додаткової вартості і знищується вся теорія Рікардо.

Таким чином, п. Куллох спочатку спростовує теорію Рікардо під виглядом доведення її до цілковитої послідовності.

А що робить він далі? Далі він безсоромно перебігає від Рікардо до Мальтуса, за вченням якого вартість товару визначається тією кількістю праці, яку товар купує і яка завжди повинна бути більшою од вміщеної в товарі кількості праці. Різниця між Мак-Куллохом і Мальтусом полягає тільки в тому, що у Мальтуса це висловлено як те, чим воно і є справді, тобто як *антитеза* у відношенні до Рікардо, а п. Куллох приймає цю антитезу після того, як прийняв формулювання Рікардо з тією позірною послідовністю (тобто з послідовністю недоумства), яка знищує суть теорії Рікардо. Тому найбільш внутрішнього ядра вчення Рікардо — як реалізується прибуток на основі обміну товарів *по їх вартості* — Куллох не розуміє, і воно для нього не існує. Оскільки мінова вартість, — яка, за Куллохом, при «звичайному стані ринку» дорівнює дійсній вартості, але *фактично* завжди перевищує її, бо на цьому надлишку базується прибуток (непогане протиставлення і непоганий аналіз, оснований на слівці «фактично»), — є та «кількість праці а бо якого-небудь іншого товару», на яку товар обмінюється, то до «всякого іншого товару» належить те, що належить до «праці». Інакше кажучи, товар обмінюється не тільки на більшу кількість безпосередньої праці, ніж та кількість праці, яка в товарі міститься, але й на більшу кількість матеріалізованої в інших товарах праці, ніж та кількість праці, що міститься в самому обмінюваному товарі, — тобто прибуток є «прибуток од відчуження», отже ми знову прийшли до меркантилістів. Мальтус прямо робить цей висновок. У Куллоха він виступає

як щось само собою зрозуміле, але тільки з претензією, що це розвиток системи Рікардо.

І оцей цілковитий розклад системи Рікардо, що перетворює її в пусту балаканину, — розклад, який до того ж чваниться тим, що він, мовляв, є її послідовним розвитком, — чернь, особливо континентальна чернь (в тому числі, звичайно, і п. Рошер), прийняла за *далекосяжний*, довершений висновок з рікардовської системи, повіривши, таким чином, панові Куллоху в тому, ніби засвоєна ним рікардовська манера «сякатись і плювати»⁶², під якою він приховує свій безпорадний, бездумний і безсоромний еkleктизм, і справді є наукова спроба послідовно дотримуватись цієї системи!

Мак-Куллох — просто-напросто людина, яка захотіла *нажитись на економічній теорії Рікардо*, що йому і вдалось у подиву гідній мірі. Цілком таким самим способом *Сей* наживався на теорії Сміта, з тією тільки різницею, що *Сей* принаймні має ту заслугу, що привів теорію Сміта у певний формальний порядок і подекуди, крім випадків нерозуміння, дозволяв собі також і деякі теоретичні сумніви. Оскільки Куллох вперше дістав професорську кафедру в Лондоні завдяки економічній теорії Рікардо, то він мусив спочатку виступати в ролі рідіанця і, зокрема, брати участь також і в боротьбі проти землевласників. Як тільки він відчув твердий ґрунт під ногами і, виїхавши на плечах Рікардо, [842] добився певного становища, його головним прагненням стало викладати політичну економію, особливо рікардовську, в рамках вігізму й усувати з неї всі неприємні для вігів висновки. Його останні твори про гроші, податки тощо є лише оборонними промовами на користь кабінету вігів, який в кожному з тих випадків був при владі. Таким шляхом ця людина добралася до вигідної посади. Його статистичні праці — просто писанина, розрахована на дешевий успіх і залучення покупців. Бездумне знищення і вульгаризація теорії тут проявляються також і в самого молодчика як «*a vulgarian*»*, про що ми ще дещо скажемо пізніше, перше ніж покінчити з цим спекулюючим шотландцем.

В 1828 р. Мак-Куллох видав «*Wealth of Nations*» Сміта, і в четвертому томі цього видання зміщені його власні «примітки і міркування», в яких він, щоб заповнити том, почасти передруковує вже раніш опубліковані свої погані статті, що не мають зовсім ніякого відношення до справи, як наприклад статтю про «майорат» і т. ін., почасти майже дослівно повторює свої лекції з історії політичної економії, або, як він сам каже, «багато запозичає з них», а почасти намагається асимілювати на

* — у вульгарній людини, пошляка. *Ред.*

свій манір те нове, що за цей період часу було дано Міллем, а також противниками Рікардо.

У своїх «Principles of Political Economy»⁸³ п. Мак-Куллох займається тільки копіюванням своїх «приміток і міркувань», які він сам уже переписав із своїх старих «розкиданих творів». Тільки у «Principles» справа ще погіршується, бо у «примітках» легше допускати непослідовність, ніж у нібито методичному викладі предмета. Так, наведені вище положення з «Principles» Мак-Куллоха, почасти дослівно взяті з «приміток і міркувань», в цих «примітках» до Сміта виглядають все-таки дещо менш непослідовними, ніж у «Principles». [Його «Principles», крім того, мають запозичення з Мілля, доповнені найбезглуздішими ілюстраціями, і передрук статей про хлібну торгівлю та ін., що їх він, можливо, вже під двадцятьма різними заголовками дослівно знову і знову передруковував у різних періодичних виданнях, часто навіть в *одному й тому самому* журналі в різний час.]

У згаданому *IV томі* свого видання А. Сміта (Лондон, 1828 р.) Мак каже (він повторює дослівно те саме у своїх «Principles of Political Economy», але без тих розвінень, які він ще вважав потрібними у своїх «примітках»):

Треба розрізняти *мінову вартість і дійсну вартість* — або *вартість витрат* — товарів чи продуктів. Під *першою*, або під міноюю вартістю товару чи продукту, розуміють його здатність, або можливість, обмінюватися на інші товари *або* на працю, а під *другою*, або під дійсною вартістю, або вартістю витрат, товару розуміють ту кількість праці, яка потрібна для його вироблення або привласнення, або, точніше, ту кількість праці, яка була б потрібна для вироблення або привласнення одnorідного товару в той час, на який припадає дослідження» (назв. твір, стор. 85—86).

«Товар, вироблений певною кількістю праці» {коли пропозиція товарів дорівнює дійсному попиту}, «незмінно обмінюватиметься на всякий інший товар, або купуватиме всякий інший товар, вироблений такою кількістю праці. Проте він ніколи не обмінюватиметься на точно таку саму кількість праці, або не купуватиме точно таку саму кількість праці, яка його виробила; та хоч він цього не буде робити, все-таки він *завжди* буде обмінюватися на таку саму кількість праці, або купуватиме таку саму кількість праці, як і всякий інший товар, вироблений за однакових умов, або такою самою кількістю праці, як і він сам» (там же, стор. 96—97).

«Фактично» (цю фразу Мак-Куллох дослівно повторює у «Principles», бо це «фактично» становить фактично всю його аргументацію) «він» (товар) «завжди обмінюватиметься на більшу кількість» {тобто на більшу кількість праці, ніж та праця, якою товар був вироблений}, «і саме цей надлишок і становить прибуток. У капіталіста не було б ніякого *мотиву*» (ніби при обміні товарів і дослідженні їх вартості мова йде про «мотиви» покупця) «обмінювати продукт даної кількості вже виконаної праці [843] на продукт такої ж *кількості праці, що має бути виконана*. Це означало б *давати в позик*» {«обмінювати» значило б «давати в позик»!}, «не одержуючи ніяких процентів за позик» (там же, стор. 96).

Почнемо з кінця.

Якби капіталіст не одержував в обмін більше праці, ніж він авансував у заробітній платі, то він «давав би в позику» без «прибутку». Проблема полягає в тому, щоб пояснити, як це можливий прибуток, коли товари (праця чи інші товари) обмінюються по своїй вартості. А пояснення Мак-Куллоха гласить, що прибуток був би неможливим, якби обмінювались еквіваленти. Спершу припускається, що капіталіст і робітник «обмінюються». Потім для пояснення прибутку припускається, що вони «не» обмінюються, але що один з них дає в позику (тобто дає товар), а другий бере в позику, тобто платить тільки після того, як одержав товар. Або для пояснення прибутку говориться, що капіталіст не одержував би «ніякого процента», якби не мав прибутку. При цьому саме питання поставлено неправильно. Товар, яким капіталіст виплачує заробітну плату, і товар, який він одержує в обмін як результат праці, є різні *споживні вартості*. Отже, він не одержує назад того, що авансував, цілком так само як він не одержує того самого товару, коли обмінює один товар на другий. Чи купує він інший товар, чи купує специфічний [товар —] працю, яка виробляє йому цей інший товар, — це одно й те саме. Замість тієї споживної вартості, яку він віддає, він одержує іншу споживну вартість, як і при всякому товарообміні. Коли ж, навпаки, мати на увазі тільки вартість товару, то в тому, що «дана кількість уже виконаної праці» обмінюється на «таку саму кількість праці, що має бути виконана» (хоч на ділі капіталіст платить тільки після того, як праця *вже* виконана), немає ніякої суперечності, як немає суперечності і в тому, що певна кількість виконаної праці обмінюється на таку саму кількість виконаної праці. Останнє є низькопробною тавтологією. Перше передбачає, що «праця, яка має бути виконана», уречевлена в іншій споживній вартості, ніж виконана праця. Отже, в цьому випадку, є відмінність [між об'єктами обміну], а тому і мотив до обміну, який постає з самого відношення, тоді як у другому випадку такого мотиву немає, бо тут на *A* обмінюється лише *A*, оскільки при цьому обміні йдеться [тільки] про кількість праці. Тому п. Мак вдається до *мотиву*. Мотив капіталіста — одержати собі в обмін більшу «кількість праці», ніж він віддає. Прибуток пояснюється тим, що в капіталіста є *мотив* одержувати «прибуток». Але цілком так само можна було б сказати при продажу товарів купцем, при всякому продажу товарів, метою якого є не споживання, а прибуток: у продавця немає мотиву обмінювати певну кількість виконаної праці на таку саму кількість виконаної праці. Його мотив — одержати взамін більше виконаної праці, ніж він віддає. Тому він *повинен* одержати біль-

ше виконаної праці у формі грошей або товарів, ніж він віддає у формі товарів або грошей. Отже, він повинен купувати дешевше, ніж продає, і продавати дорожче, ніж купив. Таким чином, перед нами — «прибуток *од відчуження*», який пояснюється не тим, що він відповідає законові вартості, а тим, що покупець і продавець не мають, мовляв, «мотиву» купувати або продавати відповідно до закону вартості. Це перше «видатне» відкриття Мака, яке є досить не поганим в рамках системи Рікардо, системи, що прагне показати, як всупереч «мотивам» покупців і продавців прокладає собі шлях закон вартості.

[844] В усьому іншому виклад Мака у «примітках» відрізняється від його викладу у «Principles» тільки ось чим:

У «Principles» він розрізняє «дійсну вартість» і «відносну вартість» і каже, що «при звичайних умовах» вони дорівнюють одна одній, але що «фактично» вони не можуть бути рівними, коли має бути одержаний прибуток. Таким чином, він каже тільки те, що «факт» суперечить «принципові».

У «примітках» він розрізняє три типи вартості: «дійсну вартість», «відносну вартість» товару при його обміні на інші товари і «відносну вартість» товару, обмінюваного на працю. «Відносна вартість» товару при його обміні на інший товар є його *дійсна* вартість, *виражена* у другому товарі, або в «еквіваленті». Навпаки, його відносна вартість при обміні на працю є його дійсна вартість, виражена в іншій дійсній вартості, яка більша за неї саму, — тобто його вартість є обмін на більшу вартість, обмін на нееквівалент. Якби товар обмінювався на еквівалент у праці, то не було б прибутку. Вартість товару при його обміні на працю є більша вартість.

Проблема: Рікардовське визначення вартості суперечить обмінюванню товару на працю.

Розв'язання Мака: При обміні товару на працю діє не закон вартості, а його протилежність. Інакше не можна було б пояснити прибуток. [Тимчасом] для нього, рікардіанця, прибуток має бути пояснений законом вартості.

Розв'язання: Закон вартості (в цьому разі) є прибуток. «Фактично» Мак висловлює тільки те, що говорять противники теорії Рікардо, — а саме, що коли б закон вартості панував при обміні між капіталом і працею, то *не існувало б ніякого прибутку*. Вони говорять, що через це рікардовський закон вартості є хибним. Мак каже, що цей закон не діє *в даному випадку*, який він повинен пояснити, виходячи з цього закону, і що в даному випадку під «вартістю» люди «розуміють» щось інше.

Звідси ясно, що Мак-Куллох нічогоісінько не розуміє в рікардовському законі, бо інакше він повинен був би сказати

так: прибуток при обміні товарів, які обмінюються відповідно до вміщеного в них робочого часу, пояснюється тим, що в товарах міститься «неоплачена» праця. Отже, нерівний обмін капіталу і праці пояснює нам обмін товарів по їх вартості і прибуток, реалізований у цьому обміні товарів. Замість цього Мак-Куллох говорить: товари, в яких міститься однакова кількість робочого часу, розпоряджаються однакою надлишком праці, який в них не міститься. Таким способом він думає примирити рікардовські положення з мальтусівськими, ототожнюючи визначення вартості товарів робочим часом з визначенням вартості товарів здатністю розпоряджатися працею. Але що це означає: товари, в яких міститься однакова кількість робочого часу, розпоряджаються однакою надлишком праці зверх тієї праці, яка в них міститься? Це означає тільки те, що товар, в якому міститься певний робочий час, розпоряджається певною кількістю додаткової праці, зверх вміщеної в ньому праці. Що це стосується не тільки товару *A*, в якому міститься *x* робочого часу, але й товару *B*, в якому теж міститься *x* робочого часу, — це вже закладено в словесному вираженні мальтусівської формули.

Отже, суперечність Мак усуває так: коли б діяв рікардовський закон вартості, то був би неможливим прибуток, а значить, були б неможливими капітал і капіталістичне виробництво. Це якраз те, що твердили противники Рікардо. І це те, що їм відповідає Мак, чим він їх спростовує. При цьому він зовсім не помічає всього найкращого в такому визначенні мінової вартості [при обміні] на працю, яке полягає в тому, що *вартість є обмін на певну невартість*.

[6] ПЕРЕКРУЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ПРАЦІ ЧЕРЕЗ
ПОШИРЕННЯ ЙОГО НА ПРОЦЕСИ ПРИРОДИ.
ОТОТОЖНЕННЯ МІНОВОЇ ВАРТОСТІ
І СПОЖИВНОЇ ВАРТОСТІ. АПОЛОГЕТИЧНЕ
ТРАКТУВАННЯ ПРИБУТКУ ЯК «ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ
НАГРОМАДЖЕНОЇ ПРАЦІ»]

[845] Відмовившись, таким чином, від основи рікардовської політичної економії, п. Мак тим часом іде ще далі і руйнує основу самої цієї основи.

Перша трудність у системі Рікардо полягала в обміні між капіталом і працею відповідно до «закону вартості».

Друга трудність полягала в тому, що *рівновеликі капітали*, якою б не була їх органічна будова, дають *рівні прибутки* —

або загальну норму прибутку. На ділі це — неусвідомлена проблема дослідження того, як вартості перетворюються в ціни витрат.

Трудність виникала через те, що *рівновеликі капітали* неоднакової будови, — чи викликається це неоднаковим співвідношенням між постійним і змінним капіталом, між основним і оборотним капіталом чи неоднаковим часом обігу, — приводять в рух *нерівні* маси безпосередньої праці, отже, також і нерівні маси неоплаченої праці, і, значить, не можуть привласнювати собі в процесі виробництва рівну додаткову вартість або рівний додатковий продукт. Виходить, вони не можуть одержувати рівні прибутки, якщо прибуток є не що інше, як додаткова вартість, обчислена у відношенні до вартості всього авансованого капіталу. *Та коли додаткова вартість являє собою щось інше, ніж праця (неоплачена), то праця взагалі не є «основою і мірою» вартості товарів*⁶⁴.

Труднощі, які тут постають, Рікардо сам виявив (хоч і не в загальній їх формі) і визнав *винятками* з правила [тобто із закону] вартості. Мальтус разом з цими винятками відкинув і правило, тому що винятки становили правило. Торренс, також у полеміці проти Рікардо, принаймні до певної міри сформулював проблему, сказавши, що *рівновеликі капітали* *приводять в рух* *неоднакові маси праці, але все-таки виробляють товари рівних «вартостей»* і що *тому вартість визначається не працею. Те саме ми бачимо у Бейлі та інших. Мілль, з свого боку, визнав констатовані Рікардо винятки як винятки, причому вони, крім одним-одної форми, не викликали у нього ніяких сумнівів. Одним-одну підставу для вирівнювання прибутків капіталістів він визнав такою, що *суперечить* правилу. Випадок цей полягав ось у чому: деякі товари затримуються в процесі виробництва (наприклад, вино в погребі) без усякої затрати праці на них; це — такий період, протягом якого вони зазнають впливу тих чи інших процесів природи. (Такою є, наприклад, тривала перерва в роботі — Мілль про це нічого не згадує — у землеробстві, а також у чинбарстві, перше ніж там починають застосовувати деякі нові хімічні засоби.) І все-таки цей час враховується як такий, що дає прибуток. Час, на протязі якого товар не зазнає процесу праці, враховується як робочий час. (Те саме буває взагалі там, де має місце *більш тривалий період обігу.*) Мілль, так би мовити, *«вийшов»* із *скрутного становища, заявивши, що той час, протягом якого вино, наприклад, стоїть у погребі, можна було б розглядати як такий час, на протязі якого воно вбирає працю, хоч, згідно з припущенням, цього фактично і не відбувається. Інакше**

[азначає Мілля] довелося б сказати, що «час» створює прибуток, а проте час як такий — це, мовляв, «тільки дим і звук»⁶⁵. До цієї нісенітничі Мілля приєднується Куллох, або, точніше, він повторює її, на свій звичайний пишномовний плагіаторський манір, в загальній формі, в якій прихована нісенітничя вилізає назовні і благополучно відкидаються останні рештки рикардовської системи, як і взагалі всякого економічного мислення.

Усі згадані вище труднощі при ближчому розгляді зводяться, в свою чергу, до такої труднощі:

Та частина капіталу, яка у формі товарів входить до процесу виробництва як матеріал або знаряддя, ніколи не додає до продукту більшої вартості, ніж та, яку вона мала до цього процесу виробництва. Це відбувається через те, що вона має вартість лише остільки, оскільки вона є втілена праця, і вміщена в ній праця нітрохи не змінюється від того, що вона входить до процесу виробництва. Вона настільки не залежить від процесу виробництва, до якого входить, і настільки залежить від суспільно визначеної праці, потрібної для її власного вироблення, що її власна вартість змінюється, якщо для її відтворення потрібно більше або менше робочого часу, ніж міститься в ній. Тому, як вартість, ця частина капіталу входить до процесу виробництва, не змінюючись, і виходить з нього теж не змінившись. Оскільки вона взагалі реально входить до нього і змінюється, це є зміна, якої зазнає її *споживна вартість*, зазнає вона сама як *споживна вартість*. І всі ті операції, яким піддається сировина або які виконують знаряддя праці, є тільки процеси, що їх вони проробляють як певна сировина і як певні знаряддя праці (веретено тощо), процеси їх споживної вартості, що не мають як такі ніякого відношення до їх мінової вартості. Мінова вартість при цій [846] зміні зберігається. Voilà tout*.

Інакше стоїть справа з тією частиною капіталу, яка обмінюється на робочу силу. Споживна вартість робочої сили — це *праця*, елемент, що створює мінову вартість. Оскільки праця, виконувана робочою силою при її виробничому споживанні, більша від тієї праці, яка потрібна для її власного відтворення і яка дає еквівалент заробітної плати, то вартість, що її одержує капіталіст від робітника в обмін на сплачувану йому заробітну плату, більша від тієї ціни, яку капіталіст сплатив за цю працю. Звідси виходить, коли припустити однакову норму експлуатації праці, що з двох рівновеликих капіталів той, який

* — От і все. Ред.

приводить в рух менше живої праці, — чи тому, що з самого початку його змінна частина менша у відношенні до постійного капіталу, чи тому, що в нього [триваліший] час обігу або той час виробництва, протягом якого він не обмінюється на працю, не стикається з нею, не поглинає її, — що такий капітал створює менше додаткової вартості і взагалі створює товар меншої вартості. Як же за таких умов створені *вартості* можуть бути все-таки *рівними*, а додаткові вартості — відповідати авансованому капіталові? Рікардо не міг на це відповісти, бо питання, поставлене так, є *безглуздя*, тому що на ділі тут не виробляються ні рівні вартості, ні рівні додаткові вартості. Однак Рікардо не зрозумів генезису загальної норми прибутку, а тому не зрозумів і перетворення вартостей у специфічно відмінні від них ціни витрат.

А Мак усуває трудність, спираючись на безглуздий «викрут» Мілля. Трудність усувається всього-на-всього пустою фразою про характерну відмінність, з якої трудність постає. Ця характерна відмінність полягає ось у чому. Споживна вартість робочої сили — це праця, тому вона і створює мінову вартість. Споживна вартість інших товарів — це споживна вартість на відміну від мінової вартості, внаслідок чого жодна зміна, якої зазнає ця споживна вартість, не впливає на їх наперед визначену мінову вартість. Трудність усувається тим, що споживні вартості товарів називають міновими вартостями, а ті операції, яких зазначають ці товари як споживні вартості, ті послуги, що їх вони роблять у виробництві як споживні вартості, називають *працею*. Адже так само у повсякденному житті говорять про працю робочої худоби і робочих машин, а поетична мова допускає і такі мовні звороти, як: залізо трудиться під час розжарювання, або: залізо трудиться, коли воно стогне під ударами молота. Адже воно навіть і кричить. *І немає нічого легшого, як довести, що кожна «операція» є праця, бо праця є певна операція. З таким самим успіхом можна довести, що все тілесне відчуває, бо все, що відчуває, — тілесне.*

«Працю можна з цілковитим правом визначити як такий вид дії, або операції, — однаково, чи виконує її людина, тварини, машини чи сили природи, — який спрямований на те, щоб досягти якогось бажаного результату» (*MacCulloch. Notes and Supplemental Dissertations to Smith's Wealth of Nations, vol. IV, стор. 75*).

І це стосується не [тільки] знарядь праці. По суті це так само стосується і сировини. Вовна зазнає фізичного діяння, або фізичної операції, коли вона вбирає барвник. Взагалі ні на яку річ не можна діяти фізично, механічно, хімічно тощо з

метою «досягти якогось бажаного результату» без того, щоб річ не реагувала сама. Отже, вона не може зазнавати обробки, не працюючи, не трудячись сама. І таким способом усі товари, які входять до процесу виробництва, збільшують вартість не тільки тим, що зберігається їх власна вартість, а й тим, що вони створюють нову вартість завдяки тому, що вони самі «працюють», а не тільки є учесливою працею. Цим, звичайно, усувається всяка трудність. По суті це тільки перефразування, перейменування сеївських «продуктивних послуг капіталу», «продуктивних послуг землі» та ін., проти чого весь час полемізує Рікардо і проти чого Мак, *mirabile dictu* *, полемізує в тій самій «розвідці» або «примітці», де він з поважним виглядом підносить своє запозичене у Мілля і прикрашене відкриття. У полеміці з Сеєм Мак-Куллох охоче звертається до своїх рікардіанських ремінісценцій і згадує, що ці «продуктивні послуги» на ділі є тільки ті властивості, що їх речі як *споживні вартості* проявляють у процесі виробництва. Але, звичайно, коли він наділяє ці «продуктивні послуги» сакраментальною назвою «праця», то все це відразу змінюється.

[847] Після того як Мак благополучно обернув товари в робітників, само собою зрозуміло, що ці «робітники» одержують також заробітну плату і що їм, крім їх вартості, яку вони мають як «нагромаджену працю», повинна також виплачуватися ще й заробітна плата за їх «операції», або «діяння». Цю заробітну плату товарів [per] просуга ** привласнюють капіталісти, вона є «заробітна плата нагромадженій праці», *alias* *** *прибуток* ****. І цим [на думку Мак-Куллоха] доведено, що однаковий прибуток на однакові капітали, чи приводять вони в рух багато чи мало праці, безпосередньо впливає з визначення вартості *робочим часом*.

Найбільше дивує, як уже зазначалося, те, що в той самий час, коли Мак, виходячи з Мілля, привласнює собі погляди Сея, він проти того самого Сея кидає рікардовські фрази. Як дослівно він списує у Сея, — з тією тільки різницею, що там, де Сей говорить про дію, він цю дію називає *п р а ц е ю*, — найкраще можна бачити з тих уривків із Рікардо, де останній полемізує проти Сея:

«Пан Сей... вважає за його» (А. Сміта) «провину, як помилку, те, що «він самій тільки праці людини приписує здатність виробляти вартість. Більш правильний аналіз показує нам, що вартість своїм існуванням

* — на диво. *Ред.*

** — за уповноваженням, за дорученням. *Ред.*

*** — інакше кажучи. *Ред.*

**** Див. цей том, частина III, стор. 177. *Ред.*

завдячує діяння праці, або, точніше, працьовитості, людини у поєднанні з діянням тих сил, які дає природа, і з діянням капіталу. Необізнаність Сміта з цим принципом перешкодила йому створити правильну теорію про вплив машин на виробництво багатства»⁶⁶. На протилежність думці Адама Сміта, п. Сей... говорить про вартість, яку дають товарам сили природи і т. ін. ... «Але, хоч ці сили природи значно збільшують *споживну вартість*, вони ніколи не *додають* до товару *мінової вартості*, про яку йде мова у пана Сея» (*Ricardo*. Principles of Political Economy. 3rd edition, стор. 334—336). «*Машини* і сили природи можуть дуже збільшувати багатство країни, ... але ... вони нічого не додають до вартості цього багатства» (там же, стор. 335, примітка) [Російський переклад, том I, стор. 235—236].

Рікардо,— подібно до усіх вартих уваги економістів, подібно до А. Сміта (хоч одного разу Сміт, вдавшись до гумору, називає вола продуктивним працівником)*,— виставляє працю, як *людську*, навіть більше, як соціально визначену *людську діяльність*, як єдине джерело вартості. Від інших економістів Рікардо відрізняється саме тією послідовністю, з якою він вартість товарів трактує тільки як «втілення» суспільно визначеної праці. Всі ці економісти більш-менш,— Рікардо більше за інших,— розуміють, що мінову вартість *речей* треба розглядати тільки як вираз, специфічну суспільну форму виробничої діяльності людей, щось *toto genere*** відмінне від речей і їх застосування як речей у виробничому або невиробничому споживанні. Вартість для них є на ділі тільки речове відношення виробничої діяльності людей, різних видів їхньої праці, однієї до одної. Рікардо наводить проти Сея такі слова Дестюта де Трасі, що, як він з цілковитою певністю заявляє, виражають і його, Рікардо, думку:

«Оскільки не викликає сумніву, що наші фізичні й духовні здібності становлять наше єдине первісне багатство, то *застосування цих здібностей* (людських здібностей), «*праця того чи іншого виду*» (отже, праця як реалізація *людських сил*), «в наш єдиний первісний скарб, і тільки завдяки такому застосуванню створюються всі ті речі, які ми називаємо багатством... Немає сумніву також, що всі ці речі *представляють тільки працю, яка створила їх*, і що коли вони мають *вартість* або навіть дві різні вартості, вони можуть одержувати їх тільки від ... тієї праці, від якої вони походять» (*Рікардо*, цит. твір, стор. 334) [Російський переклад, том I, стор. 234].

Отже, товари, взагалі речі, мають вартості тільки як *вирази* людської [848] праці — не оскільки вони є чимсь самим по собі, як речі, а оскільки вони є втілення суспільної праці.

І от знайшлися люди, які наважилися твердити, ніби жалюгідний Мак довів погляди Рікардо до найбільшої загостре-

* Див. цей том, частина I, стор. 240. *Ред.*

** — цілком, принципово. *Ред.*

ності, він, який в своєму скудоумному прагненні еkleктично «використати» рикардовську теорію впереміш з протилежними їй концепціями, *ототожнює її принципи і принцип усієї політичної економії, саму працю як людську діяльність, до того ж суспільно визначену людську діяльність, з тими фізичними та ін. діями, що властиві товарам як споживним вартостям, як речам!* Він, який втрачає саме поняття праці!

Знахабнівши завдяки «викруту» Мілля, Мак-Куллох займається списуванням у Сея, полемізуючи разом з тим проти нього з допомогою рикардовських фраз, і до того ж списує саме ті фрази Сея, проти яких Рикардо у 20-му розділі «Вартість і багатство» рішуче заперечує, як проти фраз, що докорінно суперечать його власним поглядам і поглядам Сміта. (Рошер, звичайно, повторює, що Мак є до крайності доведений Рикардо⁶⁷.) Тільки Мак ще безглуздіший, ніж Сей, який «дію» вогню, машин і т. ін. не називає *працею*. І непослідовніший. Коли у Сея «вартість» створюється вітром, вогнем і т. ін., Мак вважає, що створюють вартість тільки ті споживні вартості, ті речі, які можуть бути монополізовані. Начебто вітер або пара чи вода можуть бути застосовані як рухові сили без вітряка, парової машини, водяного колеса! Наче люди, які володіють речами і монополізують ті речі, які треба мати для застосування сил природи, не монополізували також і цих сил природи! Я можу мати скільки завгодно повітря, води і т. ін. Але факторами виробництва вони є для мене тільки в тому разі, коли я маю ті товари, ті речі, при вживанні яких вони діють як фактори виробництва. В цьому відношенні Мак стоїть, виходить, ще нижче від Сея.

Таким чином, у цій вульгаризації поглядів Рикардо перед нами цілковитий, найбезглуздіший розклад його теорії.

«Проте, оскільки цей результат» (результат, викликаний дією, або операцією, чого б там не було) «створений працею, або дією, таких сил природи, які не можуть бути ні монополізовані, ні обернені у власність більшою чи меншою кількістю індивідів без участі всіх інших, остільки він не має *ніякої вартості*. Те, що виконується цими силами природи, виконується ними *безплатно*» (*MacCulloch. Notes and Supplemental Dissertations to Smith's Wealth of Nations, vol. IV, стор. 75*).

Ніби те, що виконується бавовною, вовною, залізом або машинами, не виконується теж «безплатно». Машина коштує, дія машини не оплачується. Ніяка споживна вартість будь-якого товару не коштує нічого, після того як оплачена його мінова вартість.

«Людина, що продає китовий жир, не вимагає ніякої плати за його природні властивості. Оцінюючи витрати виробництва китового жиру, вона враховує вартість праці, застосованої для добування цього жиру, а це

і є вартість китового жиру» (*Carey. Principles of Political Economy. Part the first. Philadelphia, 1837, стор. 47.*)

Виступаючи проти Сея, Рікардо якраз підкреслив, що дія, наприклад, машини коштує не більше, ніж дія вітру або води:

«Послуги, які... виконують для нас сили природи *і машини*,... корисні для нас... тим, що вони збільшують споживну вартість; та оскільки вони виконують свою роботу *безплатно*, то... допомога, яку вони нам подають, нічого не додає до *мінової вартості*» (Рікардо, цит. твір, стор. 336—337) [Російський переклад, том I, стор. 236].

Отже, Мак не зрозумів навіть найпростіших положень Рікардо. Але хитрун думає так: якщо споживна вартість бавовни, машин і т. ін. *нічого* не коштує, коли вона не оплачується окремо, крім їх мінової вартості, то ця споживна вартість, навпаки, *продається* тими, хто застосовує бавовну, машини і т. ін.,— вони продають те, що їм нічого не коштує.

[849] Брутальну недоумкуватість цього молодчика видно з того, що, перейнявши «принцип» Сея, він потім надзвичайно пишномовно викладає теорію земельної ренти, дуже докладно списуючи у Рікардо.

Оскільки земля є така «сила природи... що монополізована або перетворена у власність більшою чи меншою кількістю індивідів без участі всіх інших», то її природна вегетативна дія, або «праця», її продуктивна сила, має *вартість*, і таким чином рента пояснюється продуктивною силою землі, як у фізіократів. Цей приклад яскраво характеризує манеру Мака вульгаризувати погляди Рікардо. З одного боку, він списує міркування Рікардо, які мають сенс тільки на основі рікардовських передпосилок, а з другого боку, він запозичає від інших (лишаючи за собою тільки «номенклатуру» або великі зміни у запозиченому) пряме заперечення цих передпосилок. Він мав би сказати: «Рента є заробітна плата землі, яку прибирають до кишені землевласники.

«Якщо капіталіст затрачає однакову суму на виплату заробітної плати робітникам, на утримання коней і наймання машин і якщо ці робітники, коні й машини можуть виконати *одну й ту саму кількість роботи*, то її вартість, *очевидно*, буде одна й та сама незалежно від того, чи виконали її робітники, коні чи машини» (*MacCulloch. Notes and Supplemental Dissertations to Smith's Wealth of Nations, vol. IV, стор. 77.*)

Інакше кажучи, це означає: вартість продукту відповідає вартості затраченого капіталу. Це — та проблема, яку треба розв'язати. Згідно з Маком, формулювання проблеми, «*очевидно*», і є її розв'язання. Та оскільки, наприклад, машина виконує більше роботи, ніж робітники, яких вона витісняє, то

ще більш «очевидно», що вартість продуктів машини, замість того щоб падати, мала б підвищитись порівняно з вартістю продуктів тих робітників, які «виконують ту саму роботу». Оскільки машина виробляє, може, 10 000 штук за той час, за який робітник виробляє одну штуку, і оскільки кожна штука має *одну й ту саму вартість*, то продукт машини мав би бути в 10 000 разів дорожчий, ніж продукт робітника.

А втім, намагаючись відрізнятись від Сея, оскільки в нього [на відміну від Сея] створення *вартості* приписується не дії сил природи, а тільки дії монополізованих або вироблених працею сил, Мак не в силі подолати словесного нетримання і знову вдається до рікардіанської фразеології. Так, наприклад, він пише:

«Праця вітру в бажаному напрямі діє на корабель, викликає в ньому певну зміну. Але вартість цієї зміни не збільшується від дії, або праці, відповідних сил природи і ні в якій мірі не залежить від неї; вона залежить від кількості капіталу — або продукту минулої праці,— що брав участь у виробленні цього результату, цілком так само як витрати на помол пшениці залежать не від дії вітру або води, які приводять в рух млин, а від кількості капіталу, розтраченого при цій операції» (там же, стор. 79).

Тут раптом помол лише остільки збільшує вартість пшениці, оскільки капітал, «продукт минулої праці», «розтрачений» при операції розмелювання, — отже, не тому, що жорно «працює», а тому, що в міру «розтрачування» жорна *«розтрачається»* також і вміщена в ньому вартість, втілена в ньому праця.

Після цих чудових міркувань Мак так резюмує ту премудрість, яку він запозичив у Мілля і Сея і завдяки якій він поняття вартості узгоджує з усіма явищами, що суперечать йому:

«При обміркуванні питання про вартість... слово праця означає... або безпосередню працю людини, або працю капіталу, виробленого людиною, або і те і друге» (там же, стор. 84).

Таким чином, під працею [850] слід розуміти працю людини, потім її нагромаджену працю і, нарешті, *корисне застосування* споживних вартостей, тобто їх фізичні та ін. властивості, що проявляються у споживанні (виробничому). Без цих властивостей споживна вартість є ніщо. Споживна вартість проявляється на ділі тільки у споживанні. Отже: під міновою вартістю продуктів праці нам пропонують розуміти споживну вартість цих продуктів, бо ця споживна вартість полягає тільки в її *прояві на ділі* — або, як це називає Мак, в її «праці» — при споживанні, чи буде це споживання виробниче чи невиробниче. Але види «операцій», «дій» або «праці» споживних вартостей, так само як і їх природні міри, такі ж різні, як і самі ці спожив-

ні вартості. Що ж є тим єдиним началом, тим мірилом їх, яке дає нам можливість порівнювати їх між собою? [У Мак-Куллоха] воно створюється загальним словом «праця», яке підсовується під усі ці зовсім різні прояви споживних вартостей після того, як сама праця була зведена до слова «операція» або «дія». До ототожнення споживної вартості й мінової вартості — ось до чого, таким чином, приходять кінець кінцем ця вульгаризація поглядів Рікардо, яку ми через це повинні розглядати як останній і найбрудніший прояв розкладу школи як школи.

«Прибуток на капітал є тільки інша назва для заробітної плати нагромадженої праці» (MacCulloch. Principles of Political Economy. Edinburgh, 1825, стор. 291),—

тобто інша назва для заробітної плати, сплачуваної товарам за ті послуги, що їх вони як *споживні вартості* роблять у процесі виробництва.

Проте ця «заробітна плата нагромадженої праці» має у пана Мак-Куллоха ще й деяку особливу потаємну суть. Ми вже згадували, що крім його списувань у Рікардо, Мілля, Мальгуса і Сея, які становлять основний фонд його творів, сам він все знову і знову передруковує і продає під різними назвами свою «нагромаджену працю», причому він завжди «багато запозичає» з того, за що вже раніше одержав плату. Ця манера одержувати «заробітну плату нагромадженої праці» була докладно розглянута вже 1826 р. в одному спеціальному творі, а яких тільки дальших досягнень на цій ниві одержання заробітної плати за нагромаджену працю не має Мак-Куллох за час з 1826 по 1862 рік! ⁶⁸ (В позі Фукідіда Рошер привласнює собі також і цю нікчемну фразу про «заробітну плату нагромадженої праці». ⁶⁹)

Згаданий твір називається: *Mordecai Mullion. Some Illustrations of Mr M'Culloch's Principles of Political Economy. Edinburgh, 1826* ⁷⁰. Тут показується, яким способом наш пройди-світ створив собі ім'я: $\frac{9}{10}$ він списує в А. Сміта, Рікардо та інших авторів, а решту $\frac{1}{10}$ все списує із своєї власної нагромадженої праці, «яку він з надзвичайною безсоромністю, огидно все знову і знову повторює» [стор. 4]. Мулліон, наприклад, показує, що Мак-Куллох не тільки продає *одні й ті самі статті* поперемінно в «Edinburgh Review» ⁷¹, в «Scotsman» ⁷², в «Encyclopaedia Britannica» ⁷³ як оригінальні «дослідження», як нові праці, але що він, наприклад, в журналі «Edinburgh Review» за різні роки *дослівно* передруковує *одні й ті самі статті*, тільки з деякими перестановками і під новими вивісками. З цього

приводу Мулліон зауважує про «цього неймовірного писака» [стор. 31], «цього найекономнішого з усіх економістів» [стор. 66]:

«Статті пана Мак-Куллоха аж ніяк не схожі на небесні тіла, як це тільки можливо, але в одному відношенні вони мають подібність з небесними світилами — через певні періоди часу вони повертаються» (стор. 21).

Немає нічого дивного в тому, що Мак-Куллох вірить у «заробітну плату нагромадженої праці»!

Репутація пана Мака показує, як багато чого можуть добитися своєю безсоромністю отакі пройдисвіти.

[850a] Яким чином Мак-Куллох експлуатує деякі положення Рікардо, щоб надати поважності самому собі,— див. між іншим «Edinburgh Review» за березень 1824 р. (ця мазанина називається «Міркування про нагромадження капіталу»), де цей друг «заробітної плати нагромадженої праці» вибухає справжньою ієреміадою з приводу падіння норми прибутку.

«Автор... так виражає ті побоювання, які у нього викликає падіння прибутку:

«Видимість розквіту Англії облудна; язва бідності непомітно вражає безліч громадян, і основи могутності й величі країни похитнулись... Там, де норма процента низька, як це має місце в Англії, норма прибутку теж низька, і розквіт країни вже переступив свій найвищий рівень».

Ці твердження не можуть не здивувати всякого, хто знає блискуче становище Англії» (*Prevost. Réflexions sur le système de Ricardo*, стор. 197).

Панові Маку не слід було б непокоїтись з приводу того, що «земля» одержує кращу «заробітну плату», ніж «залізо, цегла і т. ін.». Причина, треба думати, в тому, що вона старанніше «працює». [XIV—850a]

* * *

[XV—925] (Сліпа свиня теж іноді знаходить жолудь. Щось подібне сталося якимось і з Мак-Куллохом. Проте навіть і тут, так, як він це розуміє, у нього це лише непослідовність, бо він не розрізняє додаткову вартість і прибуток; а по-друге, це знов-таки один з його убогих еклектичних плагіатів. Згідно з такими добродіями, як Торренс, у яких вартість визначається капіталом, а також згідно з Бейлі, прибуток слід розглядати в його відношенні до капіталу (авансованого). Ці добродії, на відміну від Рікардо, не ототожнюють прибуток з додатковою вартістю,— однак тільки через те, що вони взагалі не вважають потрібним пояснити прибуток на основі вартості: вони ту форму, в якій додаткова вартість проявляється на поверхні,— *прибуток* як відношення додаткової вартості до авансованого капіталу,—

приймають за первісну форму. Фактично вони тільки прибирають у слова ту форму, яка виступає на поверхні явищ.

Ось ці місця з книги Мака, який 1) є рикардянцем і 2) списує — без будь-якого опосереднення — у противників Рікардо:

«Положення Рікардо про те, що підвищення прибутку може викликатись тільки падінням заробітної плати, а падіння прибутку тільки підвищенням заробітної плати, правильне тільки в тих випадках, коли *продуктивність праці лишається незмінною*» (MacCulloch. Principles of Political Economy. Edinburgh, 1825, стор. 373), — тобто продуктивність праці в тій галузі виробництва, яка дає постійний капітал.

«Прибуток залежить від того відношення, в якому він перебуває до капіталу, який його виробив, а не від того відношення, в якому він перебуває до заробітної плати. Якщо в усіх галузях виробництва сталося *загальне* подвоєння продуктивності праці і якщо одержувана завдяки цьому додаткова кількість продукту поділяється між капіталістом і робітниками в старій пропорції, то відношення між часткою капіталіста і часткою робітників залишиться старим, хоч *норма прибутку* у відношенні до застосованого капіталу підвищиться» (там же, стор. 373—374).

Навіть і в цьому випадку, як зауважує той самий Мак, можна було б сказати, що *заробітна плата* відносно впала порівняно з продуктом, тому що підвищився *прибуток*. (Однак в цьому разі саме підвищення прибутку було б причиною падіння заробітної плати.) Але такий розрахунок базується на неправильному методі обчислення заробітної плати як частки у продукті, і ми вже бачили вище, як на цьому софістичному шляху п. Джон Стюарт Мілль пробує узагальнити рикардовський закон ⁷⁴.] [XV—925]

5) УЕЙКФІЛД [ЧАСТКОВІ ЗАПЕРЕЧЕННЯ ПРОТИ ТЕОРІЇ РІКАРДО З ПИТАНЬ ПРО «ВАРТІСТЬ ПРАЦІ» І ПРО ЗЕМЕЛЬНУ РЕНТУ]

[XIV—850a] Заслуги Уейкфілда в розумінні капіталу висвітлені вище у розділі про «*Перетворення додаткової вартості в капітал*» ⁷⁵. Тут ми торкнемося лише того, що безпосередньо стосується «теми».

«Коли розглядати працю як товар, а капітал, продукт праці, як другий товар і коли вартості цих двох товарів регулюються однаковими кількостями праці, то дана кількість праці за всіх умов обмінювалася б на таку кількість капіталу, яка була вироблена тією самою кількістю праці; *минула праця* завжди обмінювалася б на ту саму кількість *теперішньої праці*. Але вартість праці у відношенні до інших товарів — принаймні, оскільки заробітна плата залежить від дільби [продукту між капіталістом і робітником], — визначається не однаковими кількостями праці, а співвідношенням між пропозицією і попитом» (Уейкфілд, примітка до стор. 230 у I томі його видання «Багатства народів» А. Сміта, Лондон, 1835).

Таким чином, за Уейкфілдом, прибуток не можна було б пояснити, коли б оплачувалася *вартість* праці.

У II томі свого видання А. Сміта Уейкфілд зауважує:

«Додатковий продукт ⁷⁶ завжди утворює ренту. Проте може *слачуватись і така рента, яка не складається з додаткового продукту*» (стор. 216).

«Коли, як це має місце в Ірландії, основна маса народу доводиться до того, що вона змушена харчуватись лише картоплею, жити в убогих халупах, одягатись в лахміття і за дозвіл так жити мусить віддавати все, що ці люди можуть виробити крім халуп, лахміття і картоплі, то власник землі, на якій вони живуть, одержує тим більше, чим меншим є те, що їм дістається, навіть і тоді, коли валовий продукт капіталу і праці при цьому лишається тим самим. *Те, що віддають нещасні орендарі, привласнює собі землевласник. Таким чином, зниження життєвого рівня землеробів є це однією причиною додаткового продукту...* Коли падає заробітна плата, то це впливає на додатковий продукт так само, як і зниження життєвого рівня землеробів: при незмінній загальній кількості валового продукту додаткова його частина зростає, виробники одержують менше, а землевласник — більше» (стор. 220—221).

В цьому випадку прибуток називається *рентою*, цілком так само, як він називається *процентом*, коли працівник, як це буває, наприклад, в Індії, працює на позички капіталіста (хоч сам він номінально і не залежить від капіталіста) і мусить віддавати йому весь додатковий продукт.

6) СТИРЛІНГ [ВУЛЬГАРНЕ ПОЯСНЕННЯ ПРИБУТКУ КАПІТАЛІСТА СПІВВІДНОШЕННЯМ МІЖ ПРОПОЗИЦІЄЮ І ПОПИТОМ]

«Кількість кожного товару повинна регулюватися так, щоб пропозиція даного товару перебувала в меншому відношенні до попиту на нього, ніж пропозиція праці до попиту на працю. Різниця між ціною, або вартістю, товару і ціною, або вартістю, затраченої на нього праці становить *прибуток*, або той *надлишок*, який Рікардо не може пояснити на основі своєї теорії» (*Stirling, Patrick James. The Philosophy of Trade, etc. Edinburgh, 1846, стор. 72—73*).

[851] Цей самий автор каже нам:

«Якщо вартості товарів відносяться одна до одної відповідно до їх витрат виробництва, то це можна назвати *рівнем вартості*» (там же, стор. 18).

Отже, якби попит і пропозиція праці відповідали одне одному, то праця продавалася б по своїй *вартості* (чого б Стірлінг не уявляв собі під цією вартістю). А коли б попит і пропозиція товару, на який затрачено працю, відповідали одне одному, то товар продавався б по своїх *витратах виробництва*,

під якими Стірлінг розуміє *вартість праці*. Ціна товару в цьому випадку дорівнює вартості затраченої на нього праці. А ціна праці перебуває на рівні його власної *вартості*. Отже, ціна товару дорівнює ціні затраченої на нього праці. Отже, в цьому разі не було б ніякого прибутку, або ніякого надлишку.

Таким чином, Стірлінг пояснює прибуток, або надлишок, ось як:

Пропозиція праці у відношенні до попиту на працю повинна бути більшою, ніж пропозиція товару, на який затрачено працю, у відношенні до попиту на цей товар. Справа має бути влаштована так, щоб товар продавався дорожче, ніж оплачується вміщена в ньому праця.

Це п. Стірлінг називає поясненням явища надлишку, тимчасом як це лише перефразування того, що треба пояснити. При ближчому розгляді тут можливі тільки три випадки. 1) Ціна праці стоїть на «рівні вартості», тобто співвідношення між попитом і пропозицією праці таке, що ціна праці дорівнює її вартості. Тоді товар має продаватися *вище* своєї вартості, тобто необхідно влаштувати так, щоб пропозиція товару стояла *нижче* від попиту на нього. Це — чистісінький *«прибуток од відчуження»*, тільки з додаванням умови, при якій він можливий. 2) Попит на працю перевищує її пропозицію, і ціна праці перевищує її вартість. Тоді капіталіст заплатив робітникові більше, ніж коштує вироблений цим робітником товар, і покупець повинен сплатити капіталістові подвійний надлишок: *по-перше*, той, що його капіталіст спочатку сплатив своєму робітникові, а *по-друге*, належний капіталістові прибуток. 3) Ціна праці *нижча* від її вартості, пропозиція праці перевищує попит на працю. Тоді надлишок виникає через те, що праця оплачується *нижче* своєї вартості, а продається [в товарі] по своїй *вартості* або принаймні вище своєї *ціни*.

Якщо з міркувань Стірлінга усунути всі неадаптивності, то надлишок виникає у Стірлінга через те, що капіталіст купує працю *нижче* її вартості, а перепродує, у формі товару, *вище* її ціни.

Коли два перші випадки звільнити від їх сміховинної форми, яка припускає, що виробник повинен «влаштувати» так, щоб продавати свій товар вище його вартості, або вище «рівня вартості», то в них усе зводиться тільки ось до чого: коли попит на який-небудь товар перевищує його пропозицію, то *ринкова ціна* піднімається *вище* вартості. Це, звичайно, не якесь нове відкриття і воно пояснює тільки такий «надлишок», який ніколи не становив ніяких труднощів ні для Рікардо, ні для будь-кого іншого. [XIV—851]

**7) ДЖОН СТЮАРТ МІЛЛЬ [МАРНІ СПРОБИ
ВИВЕСТИ БЕЗПОСЕРЕДНЬО З ТЕОРІЇ ВАРТОСТІ
РІКАРДОВСЬКЕ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ОБЕРНЕНУ
ПРОПОРЦІОНАЛЬНІСТЬ МІЖ НОРМОЮ ПРИБУТКУ
І ВЕЛИЧИНОЮ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ]**

(а) ЗМІШАННЯ НОРМИ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ
З НОРМОЮ ПРИБУТКУ. ЕЛЕМЕНТИ КОНЦЕПЦІЇ «ПРИБУТКУ
ОД ВІДЧУЖЕННЯ». ПЛУТАНА КОНЦЕПЦІЯ
«АВАНСОВАНИХ ПРИБУТКІВ» КАПІТАЛІСТІВ]

[VII—319] В цитованому вище невеличкому творі⁷⁷, який по суті містить всі оригінальні ідеї пана Джона Стюарта Мілля з питань політичної економії (на відміну від його великого компендіуму⁷⁸), в четвертому «*Нарисі*» під заголовком «*Про прибуток і процент*» говориться:

«Знаряддя і сировина, подібно до інших речей, спочатку нічого крім праці не коштували... Праця, затрачена на вироблення знарядь і сировини, разом з тією працею, яка була затрачена пізніше, щоб з допомогою знарядь обробити сировину, дає всю суму праці, затраченої на вироблення готового товару... Тому замістити капітал означає не що інше, як замістити заробітну плату, витрачену на затрачену працю» (J. St. Mill. Essays on some Unsettled Questions of Political Economy. London, 1844, стор. 94).

Це вже само собою неправильно, бо затрачена праця й видана заробітна плата зовсім не тотожні. Навпаки, затрачена праця дорівнює сумі заробітної плати і прибутку. Замістити капітал означає замістити і оплачену працю (заробітну плату) і не оплачену капіталістом, але продану ним працю (прибуток). Пан Мілля тут змішує «затрачену працю» і ту частину затраченої праці, за яку платить капіталіст, що застосовує цю працю. Це змішання само по собі не дуже-то свідчить про його розуміння рикардовської теорії, від імені якої він виступає.

Про постійний капітал треба ще мимохідь зауважити таке: хоч кожна частина постійного капіталу зводиться до минулої праці і тому можна собі уявити, що в якийсь час він становив прибуток або заробітну плату або й ту й іншу разом, але як тільки цей постійний капітал утворився, одна з частин його вже не може більше зводитись ні до прибутку, ні до заробітної плати (наприклад, насіння і т. ін.).

Мілля не відрізняє додаткової вартості від прибутку. Тому він заявляє, що *норма прибутку* (це правильно для додаткової вартості, уже перетвореної в прибуток) дорівнює відношенню

ціни продукту до ціни затрачених на нього засобів виробництва (включаючи працю) (див. там же, стор. 92—93). І в той же час Мілль хоче вивести закони *норми прибутку* безпосередньо з рікардовського закону про те, що «прибуток залежить від заробітної плати, підвищуючись в міру падіння заробітної плати і падаючи в міру підвищення заробітної плати» [там же, стор. 94],— з цього рікардовського положення, в якому Рікардо змішує додаткову вартість і прибуток.

Панові Міллю самому не зовсім ясне навіть те питання, яке він старається розв'язати. Тому ми коротко сформулюємо його питання, перш ніж заслухати його відповідь. Норма прибутку є відношення додаткової вартості до *всієї суми* авансованого капіталу (постійний капітал і змінний капітал, разом узяті), тоді як сама додаткова вартість є надлишок тієї кількості праці, яку робітник виконує, над тією кількістю праці, яка йому авансована у вигляді заробітної плати; тобто додаткова вартість розглядається лише у відношенні до змінного, або затраченого на заробітну плату, капіталу, а не до всього капіталу. Тому норма додаткової вартості і норма прибутку являють собою дві різні норми, хоч самий прибуток є тільки *sub certa specie* * додаткова вартість, що розглядається. Щодо норми додаткової вартості слушним є твердження, що вона «залежить» виключно «від заробітної плати, підвищуючись в міру падіння заробітної плати і падаючи в міру підвищення заробітної плати». (Щодо суми додаткової вартості це твердження було б неправильним, бо вона в один і той самий час залежить не тільки від норми, в якій привласнюється додаткова праця кожного з робітників, але й від кількості одночасно експлуатованих робітників.) Оскільки норма прибутку є відношенням додаткової вартості до сукупної вартості всього авансованого капіталу, то її, звичайно, зачіпає і визначає падіння або підвищення додаткової вартості, тобто підвищення або падіння заробітної плати; але крім цього визначення норма прибутку містить в собі ще й такі визначення, які [320] від підвищення або падіння заробітної плати не залежать і не можуть бути безпосередньо зведені до нього.

Пан Джон Стюарт Мілль, який, з одного боку, *безпосередньо* ототожнює разом з Рікардо прибуток і додаткову вартість, а з другого боку (в полеміці проти антирікардіанців), розуміє *норму прибутку* не в рікардовському значенні, а в її справжньому значенні, як *відношення* додаткової вартості до сукупної вартості всього авансованого капіталу (змінного плюс постій-

* — під певним кутом зору. *Ред.*

ний), болісно старається довести, що норма прибутку *безпосередньо* визначається законом, який визначає додаткову вартість і зводиться просто-напросто до того, що чим меншою є та частина, яку робітник привласнює собі із свого робочого дня, тим більшою є та частина, яка дістається капіталістові, і *vice versa* *. Ми розглянемо тепер ці його болісні старання, в яких найгірше те, що йому самому не ясно, яку власне проблему він хоче розв'язати. Коли б він правильно формулював саму проблему, то він не міг би дати *такого* хибного розв'язання її.

Отже, Мілль каже:

«Хоч це правильно, що знаряддя, сирові матеріали і будинки самі є продуктом праці..., все-таки *всю суму* їх вартості не можна звести до заробітної плати тих робітників, якими вони були вироблені». (Вище він казав: заміщення капіталу означає заміщення заробітної плати.) «Треба враховувати і той прибуток, який одержали капіталісти на видану ними заробітну плату. З готового продукту капіталіст, що виробляє цей готовий продукт, повинен замінити не тільки *заробітну плату*, виплачену ним самим і капіталістом, який виробив знаряддя праці, але також і прибуток виробника знарядь, що його виробник готового продукту сплатив виробникові знарядь праці із свого власного капіталу» (там же, стор. 98). Отже, «*прибуток*» є не тільки *надлишок*, який зостається [у виробника готового продукту] після заміщення витрат; він входить також і в самі витрати. Капітал [виробника готового продукту] затрачається частково на видачу або заміщення заробітної плати, а частково на виплату прибутків інших капіталістів, сприяння яких було потрібне для одержання засобів виробництва» (стор. 98—99). «Тому той чи інший предмет може являти собою *продукт такої самої кількості праці, як і раніше*, і все-таки його *витрати виробництва зменшуються*, якщо є можливість зекономити яку-небудь *частину того прибутку*, що його останній виробник повинен сплатити попереднім виробникам... Проте залишається правильним твердження, що норма прибутку змінюється в оберненому відношенні до витрат виробництва заробітної плати» (стор. 102—103).

Ми тут, звичайно, завжди виходимо з припущення, що ціна товару дорівнює його вартості. На цій основі веде своє дослідження і сам п. Мілль.

Насамперед треба зауважити, що в наведеному тільки що міркуванні Мілля прибутки дуже схожі на «прибутки од відчуження». Але не будемо спинятися на цьому. Немає нічого більш помилкового, як твердження, що той чи інший предмет (якщо він продається по його *вартості*) може «бути продуктом такої самої кількості праці, як і раніше», а «його витрати виробництва» разом з тим завдяки якій-небудь обставині можуть «зменшитись». {Це було б можливо тільки в установленому вперше мною розумінні, тобто в розумінні розрізнення [дійсних] витрат виробництва предмета і [його] витрат виробництва [для] капіталіста, оскільки капіталіст за частину цих витрат

* — навадки. Ред.

виробництва не платить⁷⁹. В даному разі справді вірно, що капіталіст так само одержує свій прибуток завдяки неоплаченій додатковій праці своїх власних робітників, як він його може одержати і завдяки тому, що *недоплачує* тому капіталістові, який йому постачає його постійний капітал; тобто не виплачує цьому капіталістові частини вміщеної в його товарі й не оплаченої цим капіталістом додаткової праці (яка саме через це й утворює його прибуток). Це завжди зводиться до того, що він оплачує товар *нижче* його вартості. Норма прибутку (тобто відношення додаткової вартості до сукупної вартості всього авансованого капіталу) може підвищуватись як завдяки тому, що та сама кількість авансованого капіталу стає об'єктивно дешевшою (в результаті зростання продуктивності праці в тих галузях виробництва, де виробляється постійний капітал), так і завдяки тому, що вона стає суб'єктивно дешевшою для покупця, який оплачує цю кількість капіталу *нижче* його вартості. *Для покупця* вона завжди є в цьому випадку результатом меншої кількості праці.}

[321] В наведеному вище місці Мілль висловлює насамперед ту думку, що *постійний капітал* капіталіста, який виробляє готовий товар, зводиться не тільки до заробітних плат, але також і до прибутків. Хід думок у Мілля при цьому такий:

Коли б авансований останнім капіталістом постійний капітал зводився тільки до заробітних плат, то прибуток був би надлишком, що зостається у нього після заміщення всіх заробітних плат, з яких складалася б вся сума авансованого капіталу {а всі (оплачені) витрати, авансовані на виробництво готового продукту, зводилися б до заробітних плат}. Вартість всього авансованого капіталу дорівнювала б вартості всіх заробітних плат, які містяться в продукті. Прибуток становив би надлишок над цією сумою. Та оскільки норма прибутку дорівнює відношенню цього надлишку до вартості всього авансованого капіталу, то ця норма очевидно підвищувалася б або падала б залежно від вартості всього авансованого капіталу, тобто від *вартості заробітних плат*, сукупність яких становить авансований капітал. {Самий цей довід по суті є безглуздям, якщо розглядати *загальне* відношення прибутку і заробітної плати. Адже панові Міллю тільки треба було б з усього сукупного продукту виділити на один бік ту частину, що зводиться до прибутків (не має значення, чи виплачуються вони *останньому* чи попереднім капіталістам, які брали участь у виробництві товару), а на другий бік — ту частину, що зводиться до заробітної плати; тоді сума прибутків, як і раніше, дорівнювала б надлишкові над вартістю суми заробітних плат, і рікар-

довське «обернене відношення» могло б мати силу безпосередньо для норми прибутку. Однак неправильно, що сума всього авансованого капіталу зводиться до прибутку і заробітної плати.} Авансований останнім капіталістом капітал зводиться не тільки до заробітних плат, а й до авансованих прибутків. Отже, прибуток останнього капіталіста є надлишком не тільки над авансованими заробітними платами, але так само і над авансованими прибутками. Таким чином, *норма прибутку* визначається не самим тільки надлишком над заробітною платою, а надлишком, який зостається в останнього капіталіста, надлишком над сумою заробітних плат і прибутків, сукупність яких, згідно з припущенням, становить весь авансований капітал. Отже, ця норма може, очевидно, змінюватись не тільки внаслідок підвищення або падіння заробітних плат, але також і внаслідок підвищення або падіння прибутку. І коли б ми лише осторонь ту зміну норми прибутку, яка виникає від підвищення або падіння заробітних плат; коли б ми припустили, — а це ж нерідко трапляється на практиці, — що вартість заробітних плат (тобто їх витрати виробництва, вміщений в них робочий час) лишилася та сама, не змінилася, то, ідучи за паном Міллем, ми прийшли б до чудового закону, що підвищення і падіння норми прибутку залежить від підвищення і падіння прибутку.

«Витрати виробництва предмета зменшуються, якщо є можливість зекономити якусь частину того прибутку, що його останній виробник повинен виплатити попереднім виробникам».

Це, по суті, дуже правильно. Припустимо, що ні одна частина прибутку попередніх виробників не була просто надбавкою, *profit upon alienation**, як каже Джеймс Стюарт. Тоді всяка економія на тій чи іншій «частині прибутку» {оскільки така економія не досягається тим, що наступний виробник обдурює попереднього виробника, тобто не виплачує йому всієї вміщеної в його товарі вартості} є економією в тій кількості праці, яка потрібна для вироблення товару. {Ми тут лишаємо осторонь той прибуток, що сплачується, наприклад, за час, коли капітал лежить без ужитку в період виробництва і т. ін.} Коли, скажімо, раніше потрібно було два дні, щоб доставити сировий матеріал, наприклад вугілля, від шахти до фабрики, а тепер для цього потрібен тільки один день, то один робочий день «зекономлено»; але це стосується як тієї частини його, яка зводиться до прибутку, так і тієї частини, яка зводиться до заробітної плати.

* — прибутком од відчуження. *Ред.*

Після того, як п. Мілль самому собі з'ясував, що норма *надлишку* в останнього капіталіста або взагалі норма прибутку залежить не тільки від безпосереднього відношення між заробітною платою і прибутком, але й од відношення останнього прибутку або прибутку кожного певного капіталіста до вартості всього авансованого капіталу, яка дорівнює сумі (затраченого на заробітні плати) змінного капіталу плюс постійний капітал, що, інакше кажучи, [322] норма прибутку визначається не тільки відношенням прибутку до тієї частини капіталу, яка затрачається на заробітну плату, тобто не тільки витратами виробництва заробітної плати, або вартістю заробітної плати,— він продовжує:

«Проте залишається правильним твердження, що норма прибутку змінюється в оберненому відношенні до витрат виробництва заробітної плати».

Хоч це і неправильно, «проте залишається правильним»...

Ілюстрація, яку в зв'язку з цим дає Мілль, може бути класичним прикладом характерної для політико-економів манери ілюстрування, і це тим більше дивує, що автор цієї ілюстрації написав також і книгу з логіки ⁸⁰.

«Припустимо, наприклад, що 60 сільськогосподарських робітників, які одержують 60 кварталів хліба як заробітну плату, вживають основний капітал і насіння, вартість яких дорівнює теж 60 кварталам, і що продукт їх операцій дорівнює 180 кварталам. Коли норма прибутку становить 50%, то насіння і знаряддя, використані для виробництва 180 кварталів хліба, повинні бути продуктом праці 40 робітників, бо заробітна плата цих 40 робітників разом з прибутком їх наймача становить 60 кварталів. *Тому, якщо продукт становить 180 кварталів, то він є результатом праці загалом 100 робітників.*

Припустимо тепер, що при тій самій праці 100 робітників *завдяки якомусь винаходу відпала потреба в будь-якому основному капіталі і насінні.* Результат у 180 кварталів раніше можна було одержати, тільки затративши 120 кварталів; тепер його можна одержати, затративши лише 100 кварталів.

180 кварталів хліба, як і раніше, є результатом тієї самої кількості праці, праці 100 робітників. Тому один квартал хліба, як і раніше, є продуктом річної праці $\frac{10}{18}$ робітника. Бо *один квартал хліба, що є винагородою одного робітника, являє собою на ділі продукт тієї самої кількості праці, що й раніше.* Тимчасом витрати виробництва його, однак, зменшились. Тепер один квартал хліба є продуктом річної праці $\frac{10}{18}$ робітника і нічого більше, тоді як раніше для виробництва його було потрібне посидання цієї кількості праці з затратою, яка заміщує прибуток [попереднього капіталіста], що становило на $\frac{1}{5}$ більше. Коли б витрати виробництва заробітної плати залишилися ті самі, то прибуток не міг би підвищитись. Кожний робітник одержував раніше 1 квартал хліба; але 1 квартал хліба раніше був результатом тих самих витрат виробництва, що $1\frac{1}{5}$ квартала тепер. Тому, для того щоб кожний робітник одержував ті самі витрати

виробництва, кожен повинен був би мати 1 квартал хліба плюс $\frac{1}{5}$ квартара» (цит. твір, стор. 99—103).

«Отже, коли припустити, що робітникові платять тим самим продуктом, який він виробляє, то ясно, що коли є яка-небудь економія у затратах на вироблення цього продукту, а робітник, як і раніше, одержує ті самі витрати виробництва, що й раніше, то йому неодмінно дістається більша кількість продукту, яка зростає відповідно до зростання продуктивної сили капіталу. Але якщо це так, то затрата капіталіста перебуватиме цілком в такому самому відношенні до одержуваного ним продукту, як і раніше, і прибуток не підвищиться. Тому зміни норми прибутку і зміни витрат виробництва заробітної плати відбуваються паралельно і є невіддільними одна від одної. Отже, положення Рікардо, що прибуток може підвищуватись тільки при одночасному падінні заробітної плати, є цілком правильним, коли під низькою заробітною платою розуміти не саму тільки таку заробітну плату, яка є продуктом меншої кількості праці, але й таку заробітну плату, яка вироблена з меншими витратами, до яких ввійшли також і прибутки попередніх капіталістів» (там же, стор. 104).

Про цю чудову ілюстрацію зауважимо насамперед таке: в ній припускається, що завдяки якомусь винаходу хліб виробляється без насіння (сировини) і без основного капіталу; фабрикється без сировини і без знарядь праці, тобто з повітря, води і землі голими руками. [323] Під цим безглуздим припущенням приховується не що інше, як припущення, що продукт виробляється без постійного капіталу, тобто тільки знов доданою працею. В цьому випадку, звичайно, доведено те, що треба було довести, а саме, що прибуток і додаткова вартість тотожні, що, значить, і норма прибутку залежить тільки од відношення додаткової праці до необхідної праці. Тимчасом трудність виникла саме в результаті того, що, оскільки додаткова вартість має відношення [не тільки до змінної частини капіталу, але й] до постійної частини капіталу, — а це відношення ми й називаємо нормою прибутку, — норма додаткової вартості і норма прибутку відрізняються одна від одної. Таким чином, коли ми припустимо, що постійний капітал дорівнює нулю, то трудність, що виникла в результаті існування постійного капіталу, буде в нас усунута тим, що ми лишили осторонь існування цього постійного капіталу. Інакше кажучи, ми усунули трудність, *припустивши*, ніби її не існує. *Probatum est**.

Тепер ми дамо правильне формулювання проблеми, або міллівської ілюстрації проблеми.

У першому припущенні ми маємо:

Постійний капітал (основний капітал і насіння)	Змінний капітал (капітал, затрачений на заробітну плату)	Сукушний продукт	Прибуток
60 кварталів	60 кварталів (60 робітників)	180 кварталів	60 кварталів

* — Оце надійний спосіб. *Ред.*

В цьому прикладі припускається, що додана до постійного капіталу праця дорівнює 120 кварталерам. Та оскільки кожний кварталер становить заробітну плату за один робочий день (або за робочий рік одного робітника, що його можна розглядати як один робочий день, складений з 365 робочих днів), то 180 кварталерів сукупного продукту містять тільки 60 робочих днів [знов доданої праці], з яких 30 заміщують заробітну плату робітників і 30 становлять прибуток. Отже, ми по суті припускаємо, що один робочий день уречевлюється в двох кварталерах; тому 60 робітників уречевлюють свої 60 робочих днів у 120 кварталерах, з яких 60 становлять їхню заробітну плату і 60 становлять прибуток. Інакше кажучи, робітник половину робочого дня працює на себе, для заміщення заробітної плати, і половину — на капіталіста, створюючи цим самим додаткову вартість для капіталіста. Тому норма додаткової вартості становить тут 100%, а не 50%. Та оскільки змінний капітал становить лише половину всього авансованого капіталу, то норма прибутку виражається відношенням не 60 кварталерів до 60 кварталерів, а 60 до 120; отже, вона дорівнює не 100%, а тільки 50%. Якби постійна частина капіталу дорівнювала нулю, то весь авансований капітал склався б тільки з 60 кварталерів, тільки з капіталу, авансованого на заробітну плату і рівного 30 робочим дням; прибуток і додаткова вартість, а значить так само і їх норми, були б тотожні. Прибуток становив би тоді 100%, а не 50%. Два кварталери хліба були б продуктом одного робочого дня, а 120 кварталерів — продуктом 60 робочих днів, хоч тільки один кварталер хліба становив би заробітну плату за один робочий день і тільки 60 кварталерів хліба — заробітну плату за 60 робочих днів. Інакше кажучи, робітник одержував би лише половину (50%) свого продукту, тимчасом як капіталіст одержував би вдвоє більше проти своїх затрат, тобто 100% прибутку.

Ну а як же справа з *постійним капіталом* у 60 кварталерів? Вони теж є продуктом 30 робочих днів. Коли припустити, що в цьому постійному капіталі елементи виробництва його перебувають у такому ж відношенні один до одного, як припускалося вище, тобто що $\frac{1}{3}$ його складається з постійного капіталу, а $\frac{2}{3}$ із знов доданої праці, що, далі, норми додаткової вартості й прибутку тут знов-таки ті самі, то ми матимемо такий розрахунок:

Постійний капітал	Змінний капітал	Сукупний продукт	Прибуток
20 кварталерів	20 кварталерів (заробітна плата 20 робітників)	60 кварталерів	20 кварталерів

Норма прибутку знову становить тут 50%, норма додаткової вартості 100%. Сукупний продукт є [324] продуктом 30 робочих днів, але з них 10 робочих днів (рівних 20 квартамам) представляють минулу працю (постійний капітал), а 20 робочих днів — знов додану працю 20 робітників, з яких кожний як заробітну плату одержує, проте, тільки половину свого продукту. Два квартами, як і раніше, є продуктом праці одного робітника, хоч один квартал, як і раніше, становить плату за працю одного робітника і один квартал — це прибуток капіталіста, який привласнює собі половину праці робітника.

Ті 60 кварталів, які були додатковою вартістю капіталіста, що виробляє готовий продукт, становили норму прибутку в 50%, бо ці 60 кварталів додаткової вартості обчислювались не тільки на 60 кварталів, авансованих на заробітну плату, але також і на 60 кварталів, авансованих на насіння й основний капітал, тобто всього на 120 кварталів.

Таким чином, коли Мілль вважає, що прибуток капіталіста, який виробив насіння й основний капітал загальною вартістю в 60 кварталів, теж дорівнює 50%, коли він, далі, припускає, що між постійним і змінним капіталом тут існує таке саме відношення, як і при виробленні 180 кварталів хліба, то він повинен був би сказати, що у виробників постійного капіталу прибуток дорівнює 20 квартамам, заробітна плата — 20 квартамам і постійний капітал — 20 квартамам. Оскільки заробітна плата дорівнює одному кварталу, то 60 кварталів містять 30 робочих днів, подібно до того, як 120 кварталів містять 60 робочих днів.

Але що каже Мілль?

«Якщо норма прибутку становить 50%, то насіння і знаряддя, використані для вироблення 180 кварталів хліба, повинні бути продуктом праці 40 робітників, бо заробітна плата цих 40 робітників разом з прибутком їх наймача становить 60 кварталів».

У першого капіталіста, який застосовував 60 робітників, що одержували по 1 кварталу на день (таким чином, на заробітну плату капіталіст цей затрачав 60 кварталів), і який, далі, 60 кварталів затрачав на постійний капітал, 60 робочих днів уречевлювались у 120 квартамах; але робітники одержували з них як заробітну плату тільки 60 кварталів. Інакше кажучи, заробітна плата становила тільки половину продукту праці 60 робітників. Отже, 60 кварталів постійного капіталу дорівнювали продуктові праці лише 30 робітників; якщо вони склалися тільки з прибутків і заробітної плати, то заробітна плата становила 30 кварталів і прибуток 30 кварталів; отже, заробіт-

на плата дорівнювала праці 15 робітників, і прибуток теж. Але коли прибуток становить тільки 50%, то це буває через те, що, згідно з припущенням, з 30 днів, які містяться в 60 кварта-терах постійного капіталу, 10 днів припадає на минулу працю (постійний капітал) і тільки 10 днів зводяться до заробітної пла-ти. Таким чином, 10 днів містяться в постійному капіталі, 20 — це знов додані робочі дні, з яких, проте, робітники тіль-ки 10 днів працюють на себе і 10 на капіталіста. Але п. Мілль твердить, що ці 60 кварталів є продуктом праці 40 робітників, тоді як раніше 120 кварталів були продуктом праці 60 робіт-ників. Раніше один квартал містив у собі половину робочого дня (хоч він становив плату за цілий робочий день), а тепер половині робочого дня дорівнювали $6\frac{3}{4}$ квартала. Тимчасом та $\frac{1}{3}$ продукту (60 кварталів), яка затрачена на постійний ка-пітал, має точно таку саму вартість, тобто містить стільки ж робочого часу, як і всяка інша $\frac{1}{3}$ продукту. Якби п. Мілль хотів весь постійний капітал у 60 кварталів звести до заробіт-ної плати і прибутку, то це *нітрохи* не змінило б тієї кількості робочого часу, яка в ньому міститься. В ньому містилося б, як і раніше, 30 робочих днів; але прибуток і додаткова вартість збіглися б, бо тут не треба було б замінювати постійний капітал. Отже, прибуток становив би 100%, а не 50%, як раніше. Рані-ше додаткова вартість становила теж 100%; але прибуток ста-новив тоді тільки 50%, — якраз в результаті того, що в обчис-лення прибутку входить і постійний капітал.

Таким чином, тут перед нами двічі хибний метод пана Мілля.

Щодо перших 180 кварталів, то там трудність полягала в то-му, що додаткова вартість і прибуток не збігались, бо 60 квар-терів додаткової вартості треба було обчислювати не тільки на 60 кварталів (на ту частину сукупного продукту, яка дорів-нює заробітній платі), а [325] на 120 кварталів, тобто на постій-ний капітал у 60 кварталів плюс заробітна плата у 60 квар-терів. Додаткова вартість становила тому 100%, а прибуток тільки 50%. Пан Мілль усуває цю трудність для тих 60 квар-терів, з яких складається постійний капітал: він припускає, що тут весь продукт поділяється між капіталістом і робітни-ками, тобто що у створенні постійного капіталу, який складає-ться з насіння і знарядь праці загальною вартістю у 60 квар-терів, ніякий постійний капітал участі не бере. Щодо тієї обставини, яку треба було пояснити для капіталу I, *наперед припускається*, що вона відпала для капіталу II, внаслідок чого зникає сама проблема.

По-друге, після того як Мілль припустив, що у вартість 60 кварталів, з яких складається постійний капітал для I,

входить тільки [безпосередня] праця, що там немає *минулої праці*, немає постійного капіталу, отже, що прибуток і додаткова вартість — а значить, також і норма прибутку і норма додаткової вартості — збігаються, що між ними немає ніякої відмінності, він потім, навпаки, припускає, що *між ними є відмінність*, як у випадку I, і тому прибуток, як у випадку I, становить лише 50%. Коли б у випадку I третина продукту не складалася з постійного капіталу, то прибуток збігався б з додатковою вартістю. Сукупний продукт складався б тільки з 120 кварталів, що дорівнюють 60 робочим дням, з яких 30 одержали б робітники (= 60 кварталам) і 30 — капіталіст (= 60 кварталам). Норма прибутку дорівнювала б нормі додаткової вартості — 100%. На ділі вона становила 50%, тому що 60 кварталів додаткової вартості обчислювались не на 60 кварталів (заробітна плата), а на 120 кварталів (заробітна плата, насіння і основний капітал). У випадку II Мілль припускає, що виробництво здійснюється без будь-якого постійного капіталу. Він припускає також, що заробітна плата тут та сама, тобто один квартал. І все-таки він думає, що прибуток і додаткова вартість тут відрізняються одне від одного, тобто що прибуток становить тільки 50%, хоч додаткова вартість досягає 100%. Фактично Мілль припускає, що ті 60 кварталів, які становлять цю третину сукупного продукту, містять більше робочого часу, ніж друга третина сукупного продукту; що ці 60 кварталів є продуктом 40 робочих днів, тоді як решта 120 кварталів була продуктом тільки 60 робочих днів.

Але насправді тут проступає стара помилка щодо «прибутку од відчуження», яка аж ніяк не пов'язана із вміщенням у продукт робочим часом, а також і з рікардовським визначенням вартості. А саме, Мілль припускає, що заробітна плата, яку один робітник одержує за один робочий день, дорівнює продуктові його робочого дня, або містить стільки робочого часу, скільки він працює. Коли як заробітна плата виплачується 40 кварталів і прибуток дорівнює 20 кварталам, то сплачені як заробітна плата 40 кварталів містять 40 робочих днів. Плата за 40 робочих днів дорівнює продуктові 40 робочих днів. Якщо на 60 кварталів сукупного продукту припадає 50%, або 20 кварталів, прибутку, то звідси виходить, що 40 кварталів дорівнюють продуктові праці 40 робітників, бо, згідно з припущенням, 40 кварталів становлять заробітну плату і 1 робітник одержує 1 квартал на день. Звідки ж береться решта 20 кварталів? Ці 40 робітників працюють 40 робочих днів, бо вони одержують 40 кварталів. Отже, 1 квартал є продуктом 1 робочого дня. Тому 40 робочих днів виробляють тіль-

ки 40 кварталів і жодного бушеля понад це. Звідки ж беруться ті 20 кварталів, які становлять прибуток? В основі цього прикладу Мілля лежить стара помилка щодо «прибутку од відчуження», тобто чисто номінального підвищення ціни продукту понад межі його вартості. Але тут, де вартість представлена не в грошах, а у відповідній частині самого продукту, цей «прибуток од відчуження» виступає як *абсолютно безглуздий*, і неможливий. Неважко собі уявити, що коли 40 кварталів хліба становлять продукт праці 40 робітників, кожен з яких одержує по 1 квартиру заробітної плати на день (або рік), тобто одержують як заробітну плату *весь свій продукт*, і коли 1 квартал хліба, виражений у грошах, дорівнює 3 ф. ст., а 40 кварталів дорівнюють 120 ф. ст., то капіталіст, продаючи ці 40 кварталів за 180 ф. ст., одержує 60 ф. ст. прибутку, тобто 50% прибутку (60 ф. ст. = 20 квартерам хліба). Але це уявлення стає цілковитим абсурдом, коли твердиться, що капіталіст з 40 кварталів хліба, які вироблені його 40 робітниками за 40 робочих днів і за які він виплачує 40 кварталів заробітної плати, продає 60 кварталів. В його руках тільки 40 кварталів, а *продає* він 60 кварталів, тобто на 20 кварталів більше тієї кількості, що у нього є для продажу.

[326] Отже, в першу чергу Мілля намагається рикардовський закон (а саме, хибний рикардовський закон, який плутає додаткову вартість і прибуток) довести з допомогою таких милих припущень:

1) Припускається, що капіталіст, який виробляє постійний капітал, сам не потребує ніякого постійного капіталу; таким чином, Мілля *цим своїм припущенням усуває* і всю трудність, що вноситься постійним капіталом.

2) Припускається, що і при відсутності постійного капіталу та відмінність між додатковою вартістю і прибутком, яка вноситься постійним капіталом, все-таки існує й далі, хоч тут немає ніякого постійного капіталу.

3) Припускається, що капіталіст, який виробляє 40 кварталів пшениці, може продати 60 кварталів пшениці, бо його сукупний продукт продається, як постійний капітал, другому капіталістові, постійний капітал якого дорівнює 60 квартерам, і тому що капіталіст № 2 на ці 60 кварталів одержує 50% прибутку.

Остання нісенітниця зводиться до уявлення про «прибуток од відчуження», яке тут є абсурдом лише тому, що не номінальна вартість, виражена в грошах, а та чи інша частина самого проданого продукту має становити прибуток. Отже, тим самим п. Мілля, бажаючи захистити Рикардо, зрікся його

основного погляду й опинився далеко позаду Рікардо, А. Сміта і фізіократів.

Перша спроба Мілля захистити рікардовське вчення полягає, таким чином, в тому, що він його з самого початку спростовує, а саме відкидає той його основний принцип, що прибуток становить тільки частину вартості товару, тобто тільки ту частину вміщеного в товарі робочого часу, яку капіталіст у своєму продукті продає, *але* за яку він робітникам *не заплатив*. За Міллем, капіталіст оплачує робітникам весь його робочий день і все-таки одержує прибуток.

Подивимось, як Мілля оперує далі.

Він припускає, що в результаті якогось винаходу відпадає потреба при виробництві хліба вживати насіння і землеробські знаряддя; тобто згідно з цим його припущенням відпадає потреба в постійному капіталі для останнього капіталіста, як це вже було припущено у Мілля для виробника перших 60 кварталів, що припадають на насіння і на основний капітал. Тепер Мілля мав би міркувати так:

Капіталіст I не повинен тепер затрачати 60 кварталів на насіння і основний капітал, бо ми займали, що його постійний капітал дорівнює нулю. Отже, він повинен затратити тільки 60 кварталів на заробітну плату 60 робітників, які працюють 60 робочих днів. Продукт цих 60 робочих днів дорівнює 120 кварталам. Робітники одержують тільки 60 кварталів. Отже, капіталіст одержує 60 кварталів прибутку, тобто 100%. Його норма прибутку точно дорівнює нормі додаткової вартості, тобто точно дорівнює [відношенню] того робочого часу, який робітники працювали не на себе, а на капіталіста, [до того робочого часу, який вони працювали на себе]. Вони працювали 60 днів. Вони виробляють 120 кварталів й одержують 60 кварталів як заробітну плату. Отже, вони одержують як заробітну плату продукт 30 робочих днів, хоч вони працювали 60 днів. Та кількість робочого часу, в яку обходяться 2 квартали, як і раніше, дорівнює 1 робочому дню. *Оплачений* капіталістом робочий день, як і раніше, дорівнює 1 кварталу, тобто половині пропрацьованого робочого дня. Продукт зменшився на $\frac{1}{3}$, з 180 кварталів до 120; і, незважаючи на це, норма прибутку підвищилась на 50 одиниць, а саме з 50% до 100%. Чому? Із 180 кварталів $\frac{1}{3}$ заміщувала тільки затрату на постійний капітал і, значить, не входила ні до прибутку, ні до заробітної плати. З другого боку, ті 60 кварталів, що робітники виробили для капіталіста (ті 30 робочих днів, які робітники працювали на капіталіста), *обчислювались* не на 60 кварталів, затрачених на заробітну плату (не на 30 робочих днів, які

робітники працювали на самих себе), а на 120 кварталів (60 робочих днів), затрачених на заробітну плату, насіння і основний капітал. Тому, хоч із 60 днів робітники працювали 30 на себе і 30 на капіталіста і хоч затрата капіталіста на заробітну плату в 60 кварталів давала йому 120 кварталів продукту, його норма прибутку була не 100%, а тільки 50%, бо обчислювалася вона *інакше*: в одному випадку на 2×60 , а в другому випадку на 60. Додаткова вартість [327] в обох випадках була одна й та сама, проте норма прибутку неоднакова.

А як підходить до цього питання Мілль?

Він не припускає, що капіталіст [після впровадження винаходу, який дозволяє обходитись без постійного капіталу] при затраті 60 кварталів одержує 120 кварталів (із 60 робочих днів привласнює собі 30); згідно з його припущенням, капіталіст застосовує тепер 100 робітників, які виробляють йому 180 кварталів, причому весь час вважається, що заробітна плата за 1 робочий день дорівнює 1 кварталу. Отже, виходить такий розрахунок:

Затрачений капітал (тільки змінний, тобто тільки затрачений на заробітну плату)	Сукупний продукт	Прибуток
100 кварталів (винагорода за 100 робочих днів)	180 кварталів	80 кварталів

Таким чином, капіталіст одержує тепер 80% прибутку. Прибуток тут дорівнює додатковій вартості. Отже, і норма додаткової вартості теж дорівнює тільки 80%; раніше вона становила 100%, тобто була на 20 одиниць вища. Тут ми, виходить, маємо таке явище: норма прибутку зросла на 30 одиниць, а норма додаткової вартості знизилася на 20 одиниць.

Коли б капіталіст, як і раніше, затратив на заробітну плату тільки 60 кварталів, то ми мали б такий розрахунок:

100 кварталів дають	80 кварталів	додаткової вартості
10 » »	8 » »	» »
60 » »	48 » »	» »

Проте раніше 60 кварталів давали 60 кварталів додаткової вартості (отже, має місце падіння на 20%). Або, висловлюючись інакше, раніше

	Сукупний продукт	Додаткова вартість
60 кварталів давали	120 кварталів	60 кварталів
10 » »	20 » »	10 » »
100 » »	200 » »	100 » »

Таким чином, додаткова вартість знизилася (в обох випадках ми повинні рахувати на 100 кварталів) із 100 кварталів до 80 кварталів, тобто на 20%.

$$(60 : 48 = 100 : 80; \quad 60 : 48 = 10 : 8; \quad 60 : 48 = 5 : 4. \\ 4 \times 60 = 240 \text{ і } 48 \times 5 = 240.)$$

Далі, перейдемо до робочого часу, уречевленого в одному кварталі, або до вартості одного квартала. Раніше 2 квартали дорівнювали 1 робочому дню, або 1 квартал дорівнював половині робочого дня, або $\frac{9}{18}$ одноденної праці одного робітника. А тепер 180 кварталів є продуктом 100 робочих днів; отже, 1 квартал є продуктом $\frac{100}{180}$ робочого дня, тобто $\frac{10}{18}$ робочого дня. Інакше кажучи, продукт подорожчав на $\frac{1}{18}$ робочого дня, або праця стала менш продуктивною, тому що раніше для вироблення 1 квартала робітникові потрібно було тільки $\frac{9}{18}$ робочого дня, а тепер йому потрібно $\frac{10}{18}$ робочого дня. Норма прибутку зросла незважаючи на те, що додаткова вартість знизилася, а продуктивність праці відповідно до цього зменшилась, тобто незважаючи на те, що дійсна вартість (витрати виробництва) заробітної плати збільшилась на $\frac{1}{18}$, тобто на $11\frac{1}{2}\%$. Раніше 180 кварталів становили продукт 90 робочих днів (1 квартал був продуктом $\frac{90}{180}$ робочого дня, тобто $\frac{9}{18}$, або $\frac{1}{2}$ робочого дня). Тепер вони становлять продукт 100 робочих днів (1 квартал є продуктом $\frac{100}{180}$, тобто $\frac{10}{18}$ робочого дня). Припустимо, що робочий день дорівнює 12 годинам, або 60×12 хвилинам, тобто 720 хвилинам. [328] Тоді 18-а частина робочого дня дорівнює $\frac{720}{18}$, тобто 40 хвилинам. З цих 720 хвилин робітник віддає капіталістові в першому випадку половину від 720 хвилин, тобто 360 хвилин. Отже, 60 робітників віддають капіталістові 360×60 хвилин. У другому випадку робітник із 720 хвилин віддає капіталістові $\frac{8}{18}$, тобто лише 320 хвилин. Але перший капіталіст застосовує 60 робітників і, значить, привласнює собі 360×60 , тобто 21 600 хвилин. Другий капіталіст застосовує 100 робітників і, значить, привласнює собі 320×100 , тобто 32 000 хвилин. Виходить, у другого прибуток більший, ніж у першого, бо 100 робітників по 320 хвилин на день дають більше, ніж 60 робітників по 360 хвилин на день. Таким чином, це відбувається тільки тому, що другий капіталіст застосовує на 40 робітників більше; але від кожного робітника він одержує відносно менше, ніж перший капіталіст. Прибуток другого капіталіста є більшим, незважаючи на те, що норма додаткової вартості і продуктивність праці тут знизилась, а витрати виробництва реальної заробітної плати (тобто вміщена в ній кількість праці)

підвищилися. *Тимчасом п. Міль хотів довести прямо проти-лежне* ⁸¹.

Припустимо, що капіталіст № 1, який не зробив такого «винаходу», що дав би можливість виробляти хліб без насіння й основного капіталу, теж застосовує (подібно до капіталіста № 2) 100 робочих днів, тоді як у наведеному вище розрахунку він застосовував тільки 90 робочих днів. Отже, він мусив би застосовувати на 10 робочих днів більше, з них $3\frac{1}{3}$ на свій постійний капітал (насіння й основний капітал) і $3\frac{1}{3}$ на заробітну плату. Продукт цих 10 робочих днів при тому самому рівні розвитку виробництва дорівнює 20 кварталам, з яких, однак, $6\frac{2}{3}$ квартера заміщують постійний капітал, а $12\frac{4}{3}$ квартера становлять продукт $6\frac{2}{3}$ робочого дня. З них $6\frac{2}{3}$ квартера становлять заробітну плату і $6\frac{2}{3}$ квартера — додаткову вартість.

Таким чином, ми мали б такий розрахунок:

Постійний капітал	Заробітна плата	Сукупний продукт	Додаткова вартість	Норма додаткової вартості
$66\frac{2}{3}$ квартера ($33\frac{1}{3}$ робочого дня)	$66\frac{2}{3}$ квартера (плата за $66\frac{2}{3}$ робочого дня)	200 кварталів (100 робочих днів)	$66\frac{2}{3}$ квартера ($33\frac{1}{3}$ робочого дня)	100%

На сукупний продукт 100 робочих днів капіталіст № 1 має прибутку $33\frac{1}{3}$ робочого дня. Або на 200 кварталів сукупного продукту він має $66\frac{2}{3}$ квартера прибутку. Або, якщо ми будемо затрачений ним капітал обчислювати в квартерах, то на $133\frac{1}{3}$ квартера (продукт $66\frac{2}{3}$ робочого дня) капіталіст № 1 має $66\frac{2}{3}$ квартера прибутку. Тимчасом капіталіст № 2, затрачаючи 100 кварталів, одержував 80 кварталів прибутку. Прибуток капіталіста № 2, таким чином, більший від прибутку капіталіста № 1. Але капіталіст № 1 виробляє 200 кварталів за той самий робочий час, за який капіталіст № 2 виробляє 180 кварталів. Один квартал капіталіста № 1 дорівнює половині робочого дня, один квартал капіталіста № 2 дорівнює $\frac{10}{18}$ (або $\frac{5}{9}$) робочого дня, тобто містить на $\frac{1}{18}$ більше робочого часу і, значить, є дорожчим. Тому капіталіст № 1 мав би збити з позиції капіталіста № 2. Останній був би змушений відмовитися від свого винаходу і привчитись, як і раніше, вживати у виробництві хліба насіння й основний капітал.

Прибуток капіталіста № 1 на 120 кварталів становить 60 кварталів, або 50% (так само, як на $133\frac{1}{3}$ квартера він становить $66\frac{2}{3}$ квартера).

Прибуток капіталіста № 2 на 100 кварталів становить 80 кварталів, або 80%.

Прибуток № 2 : № 1 = 80 : 50 = 8 : 5 = 1 : $\frac{5}{8}$.

Навпаки, додаткова вартість № 2 : № 1 = 80 : 100 = 8 : 10 = 1 : $\frac{10}{8}$ = 1 : $1\frac{2}{8}$ = 1 : $1\frac{1}{4}$.

Норма прибутку № 2 на 30 одиниць більша від норми прибутку № 1.

Додаткова вартість № 2 на 20 одиниць менша від додаткової вартості № 1.

Капіталіст № 2 застосовує на $66\frac{2}{3}\%$ більше робітників, тоді як капіталіст № 1 за один робочий день привласнює з кожного робітника тільки на $\frac{1}{8}$ (або на $12\frac{1}{2}\%$) більше праці.

[329] Отже, п. Мілль фактично довів, що капіталіст № 1, застосовуючи всього 90 робочих днів, з яких одна третина міститься в постійному капіталі (насіння, машини та ін.), і наймаючи 60 робітників, яким він оплачує, проте, тільки 30 днів, що цей капіталіст виробляє 1 квартал хліба за половину (або $\frac{9}{18}$) робочого дня, а за 90 робочих днів виробляє 180 кварталів, з яких 60 кварталів покривають 30 робочих днів, що містяться в постійному капіталі, 60 кварталів — заробітну плату за 60 робочих днів (або продукт 30 робочих днів) і 60 кварталів — додаткову вартість (або продукт 30 робочих днів). Додаткова вартість цього капіталіста № 1 дорівнює 100%. Його прибуток дорівнює 50%, бо 60 кварталів додаткової вартості обчислюються не на 60 кварталів, не на ту частину капіталу, що затрачається на заробітну плату, а на 120 кварталів, тобто на капітал удвоє більший (змінний плюс постійний капітал).

Далі, Мілль довів, що капіталіст № 2, застосовуючи 100 робочих днів, з яких він (завдяки своєму винаходу) нічого не затрачає на постійний капітал, виробляє 180 кварталів продукту, так що один квартал дорівнює $\frac{10}{18}$ робочого дня, або на $\frac{1}{18}$ робочого дня (на 40 хвилин) дорожчий, ніж у капіталіста № 1. Праця його робітників менш продуктивна на $\frac{1}{18}$. Їхня заробітна плата, оскільки робітник, як і раніше, одержує як плату за робочий день 1 квартал, зросла на $\frac{1}{18}$ по її дійсній вартості, тобто за потрібним для її вироблення робочим часом. Хоч тепер витрати виробництва заробітної плати зросли на $\frac{1}{18}$ і сукупний продукт капіталіста № 2 порівняно із затраченим робочим часом зменшився, та й вироблена ним додаткова вартість становить тільки 80%, тимчасом як у капіталіста № 1 додаткова вартість становила 100%, все-таки норма прибутку у капіталіста № 2 становить 80%, тоді як норма прибутку у капіталіста № 1 була 50%. Чому? Тому що, хоч витрати виробництва за-

робітної плати у капіталіста № 2 зросли, він застосовує більше робітників, і тому, що у капіталіста № 2 норма додаткової вартості дорівнює нормі прибутку, бо вироблена ним додаткова вартість обчислюється тільки на капітал, затрачений на заробітну плату, а постійний капітал дорівнює нулю. Але Мілль хотів, якраз навпаки, довести, що підвищення норми прибутку сталося, згідно з рікардовським законом, в результаті *зменшення витрат виробництва заробітної плати*. Ми бачили, що це підвищення норми прибутку мало місце *незважаючи на збільшення витрат виробництва заробітної плати*, що, значить, рікардовський закон хибний, якщо прибуток і додаткова вартість *безпосередньо* ототожнюються, але під нормою прибутку мають на увазі відношення додаткової вартості, або валового прибутку (який дорівнює додатковій вартості), до сукупної вартості всього авансованого капіталу.

Пан Мілль продовжує:

«Результат у 180 кварталів раніше можна було одержати тільки при затраті 120 кварталів; тепер його можна одержати, затративши лише 100 кварталів».

Пан Мілль забуває, що в першому випадку затрата 120 кварталів дорівнює затраті 60 робочих днів, а в другому випадку затрата 100 кварталів дорівнює затраті $55\frac{5}{9}$ робочого дня (тобто що в першому випадку 1 квартал дорівнює $\frac{9}{18}$ робочого дня, а в другому $\frac{10}{18}$ робочого дня).

«180 кварталів хліба, як і раніше, є результатом тієї самої кількості праці, праці 100 робітників».

Вибайте, будь ласка! Ці 180 кварталів раніше були результатом 90 робочих днів, а тепер вони є результатом 100 робочих днів.

«Один квартал хліба, як і раніше, є продуктом річної праці $\frac{10}{18}$ робітника».

Вибайте, будь ласка! Раніше це був продукт річної праці $\frac{9}{18}$ робітника.

«Бо один квартал хліба, що є винагородою одного робітника, являє собою на ділі продукт тієї самої кількості праці, що й раніше».

Вибайте, будь ласка! По-перше, тепер 1 квартал хліба є «на ділі продуктом» $\frac{10}{18}$ робочого дня, тимчасом як раніше він був продуктом $\frac{9}{18}$ робочого дня; отже, він коштує на $\frac{1}{18}$ робочого дня більше праці. По-друге, *винагороду* одного робіт-

ника, незалежно від того, чи коштує квартал $\frac{9}{18}$ чи $\frac{10}{18}$ робочого дня, ніколи не можна плутати з *продуктом його праці*; вона завжди становить тільки частину цього продукту.

«Генер один квартал хліба являє собою продукт річної праці $\frac{10}{18}$ робітника і *нічого більше*» (це правда!) «тоді як раніше для його виробництва потрібне було посвідання цієї кількості праці з затратою, яка заміщує прибуток [попереднього капіталіста], що становило на $\frac{1}{5}$ більше» [цит. твір, стор. 100—103].

Стривайте! По-перше, [330] повторюємо, це неправда, що один квартал раніше коштував $\frac{10}{18}$ робочого дня; він коштував тільки $\frac{9}{18}$ робочого дня. Ще більш неправильно (коли б була можливою градація в абсолютно неправильному), що до цих $\frac{9}{18}$ робочого дня додавалося ще «заміщення прибутку, що становило на $\frac{1}{5}$ більше». За 90 робочих днів (рахуючи разом постійний і змінний капітал) вироблено 180 кварталів. 180 кварталів = 90 робочим дням; 1 квартал = $\frac{90}{180} = \frac{9}{18} = \frac{1}{2}$ робочого дня. Таким чином, немає ніякої «надбавки» до цих $\frac{9}{18}$, або до цієї половини робочого дня, в яку обходився 1 квартал у випадку № 1.

Але тут ми відкриваємо ту, власне, помилку, навколо якої приховано крутиться вся ця нісенітниця. Мілля обдурих самого себе насамперед тим, що припустив, що коли 120 кварталів є продуктом 60 робочих днів, продукт яких поділяється на рівні частини між 60 робітниками і капіталістом, то ті 60 кварталів, які становлять постійний капітал, можуть бути продуктом 40 робочих днів. На ділі вони могли б бути продуктом тільки 30 днів, незалежно від того, в якій пропорції капіталіст і робітники, що виробляють ці 60 кварталів, ділять їх між собою.

Проте не будемо спинятися на цьому. Щоб до кінця роз'яснити помилку Мілля, припустимо, що до прибутку зводиться не $\frac{1}{3}$ з 60 кварталів постійного капіталу (тобто не 20 кварталів), а вся сума у 60 кварталів. Ми тим більше можемо зробити це припущення, що воно в інтересах Мілля, а не в наших, і що воно спрощує проблему. Крім того, приписати капіталістові, який виробляє постійний капітал у 60 кварталів, такий *винахід*, що дозволяє йому примусити 30 робітників пропрацювати даром, без ніякої винагороди (як це робиться при панщині), 30 робочих днів, які виробляють 60 кварталів або їх частість, — куди легше, ніж приписати міллівському капіталістові «винахід», що дозволяє йому виробляти 180 кварталів хліба без насіння й основного капіталу. Таким чином, припустимо, що в цих 60 кварталах міститься тільки прибуток капі-

таліста № 2, який виробляє постійний капітал для капіталіста № 1, і що капіталіст № 2 повинен був продати продукт 30 робочих днів, не заплативши ні одного фартинга своїм 30 робітникам, які працювали кожен по одному робочому дню. Чи можна сказати, що ці 60 кварталів, які зводяться тільки до прибутку, входять до витрат виробництва заробітної плати в капіталіста № 1 і вступають у «поєднання» з робочим часом праці його робітників?

Звичайно, капіталіст і робітники № 1 не могли б виробити 120 кварталів (взагалі не могли б виробити жодного квартала) без тих 60 кварталів, які становлять їх постійний капітал і зводяться тільки до прибутку. Це для них необхідні умови виробництва, і до того ж такі умови виробництва, які повинні бути оплачені. Але ці 60 кварталів потрібні їм були для того, щоб виробити 180 кварталів. З цих 180 кварталів 60 заміщують згадані 60 кварталів. Це заміщення постійного капіталу ні в якій мірі не зачіпає їхні 120 кварталів, які є продуктом їхніх 60 робочих днів. Коли б вони могли виробити 120 кварталів без допомоги тих 60 кварталів, які становлять їхній постійний капітал, то їх продукт, продукт 60 робочих днів, був би той самий; але сукупний продукт був би менший саме через те, що 60 кварталів, які вони мали раніше, не були б відтворені. Норма прибутку капіталіста була б більшою, тому що до його витрат виробництва не входили б затрати, витрати на умови виробництва, які дають йому можливість одержувати додаткову вартість у 60 кварталів. Абсолютний прибуток був би той самий, тобто 60 кварталів. Але ці 60 кварталів коштували б йому тільки затрати 60 кварталів. Тепер він на них затратив 120 кварталів. Ця затрата на постійний капітал входить, значить, до витрат виробництва капіталіста, а не до витрат виробництва заробітної плати.

Принустимо, що завдяки якомусь «винаходу» капіталіст № 3 може, теж не платячи своїм робітникам, виробляти 60 кварталів за 15 робочих днів [замість 30], почасти через те, що він застосовує кращі машини і т. ін. Цей капіталіст № 3 витіснив би з ринку капіталіста № 2 і зробив би капіталіста № 1 своїм постійним покупцем. Отже, тепер затрати капіталіста № 1 зменшилися б [331] з 60 до 45 робочих днів. Робітники, як і раніше, повинні були б затрачати 60 робочих днів, щоб з 60 кварталів [постійного капіталу] зробити 180 кварталів продукту. І їм потрібно було б 30 робочих днів для виробництва своєї заробітної плати. Для них 1 квартал дорівнює половині робочого дня. Проте ці 180 кварталів коштували б капіталістові затрати лише 45 робочих днів замість 60. Та оскільки було б

безглуздям припускати, що зерно, яке називається насінням, коштує менше робочого часу, ніж звичайне зерно, то ми повинні були б припустити, що у перших 60 квартажах насіння коштує стільки ж, як і раніше, але потрібно менше насіння; або ж припустити, що подешевшала та складова частина вартості постійного капіталу, яка міститься в тих 60 квартажах як основний капітал.

* * *

Зафіксуємо насамперед те, що ми вже маємо в результаті аналізу міллівської «ілюстрації».

По-перше, вияснилося таке:

Ми припустили, що 120 кварталів хліба вироблені без усякого постійного капіталу і, як і раніше, є продуктом 60 робочих днів, тоді як раніше 180 кварталів, з яких 60 кварталів дорівнюють постійному капіталові, були продуктом 90 робочих днів. В цьому випадку затрачений на заробітну плату капітал у 60 кварталів, дорівнюючи 30 робочим дням, але розпоряджаючись 60 робочими днями, як і раніше, давав би той самий продукт, 120 кварталів. Вартість цього продукту теж лишилася б незмінною, а саме 1 квартал дорівнював би половині робочого дня. Правда, раніше продукт становив 180 кварталів, замість теперішніх 120 кварталів; але ця різниця у 60 кварталів представляє тільки вміщений у постійному капіталі робочий час. Отже, витрати виробництва заробітної плати і сама заробітна плата — як її споживна вартість, так і її мінова вартість — лишилися б незмінними: 1 квартал хліба дорівнює половині робочого дня. Додаткова вартість теж лишилася б незмінною, а саме 60 кварталів на 60 кварталів, або $\frac{1}{2}$ робочого дня на $\frac{1}{2}$ робочого дня. Норма додаткової вартості в обох випадках дорівнює 100%. Проте норма прибутку становила в першому випадку тільки 50%, тимчасом як тепер вона становить 100%. І це тільки тому, що $60 : 60 = 100\%$, а $60 : 120 = 50\%$. Це підвищення норми прибутку тут постає не внаслідок зміни витрат виробництва заробітної плати, а просто через те, що постійний капітал припускається рівним нулю. Приблизно те саме буває і тоді, коли зменшується вартість постійного капіталу, а звідси і сукупна вартість усього авансованого капіталу, і коли в результаті цього збільшується відношення додаткової вартості до капіталу, а це ж відношення і є нормою прибутку.

Як норма прибутку додаткова вартість обчислюється не тільки на ту частину капіталу, що справді збільшується і ство-

рює додаткову вартість, тобто на затрачену на заробітну плату частину капіталу, але також і на вартість сировини й машин, вартість яких тільки знову появляється в продукті, і, крім того, на вартість всього машинного устаткування, не тільки тієї частини його, яка дійсно входить у процес утворення вартості і зношування якої підлягає через це заміщенню, а й тієї частини, що входить тільки до процесу праці.

По-друге:

У другому прикладі Мілля припускалося, що коли капітал № 1 дає 180 кварталів продукту, які дорівнюють 90 робочим дням (так що 60 кварталів, або 30 робочих днів, становлять постійний капітал, 60 кварталів припадає на змінний капітал, на заробітну плату за 60 робочих днів, з яких робітникам оплачується 30 робочих днів, і 60 кварталів становлять додаткову вартість), то капітал № 2 дає теж 180 кварталів, але тут ці 180 кварталів дорівнюють 100 робочим дням, так що із 180 кварталів 100 припадає на заробітну плату, а 80 — на додаткову вартість. Весь авансований капітал затрачений тут на заробітну плату. Тут постійний капітал дорівнює нулю; дійсна вартість заробітної плати підвищилась, хоч споживна вартість, яку одержує робітник, лишилась та сама, 1 квартал; але 1 квартал дорівнює тепер $\frac{10}{18}$ робочого дня, тимчасом як раніше він дорівнював тільки $\frac{9}{18}$ робочого дня. Додаткова вартість знизилась з 100% до 80%, тобто на $\frac{1}{5}$, або на 20%. Норма прибутку зросла з 50% до 80%, тобто на $\frac{3}{5}$, або на 60%. Таким чином, в цьому випадку дійсні витрати виробництва заробітної плати навіть не просто лишилися незмінними [як у випадку «по-перше»], а, навіть більше, зросли. Праця стала менш продуктивною, і тому кількість виконуваної робітником додаткової праці зменшилась. І все-таки норма прибутку підвищилась. Чому? По-перше, тому, що тут немає постійного капіталу, внаслідок чого норма прибутку дорівнює нормі додаткової вартості. В усіх тих випадках, де капітал затрачається не виключно на заробітну плату, — а при капіталістичному виробництві затрачати весь капітал на саму тільки заробітну плату майже неможливо, — норма прибутку завжди повинна бути меншою від норми додаткової вартості, і вона повинна бути меншою відповідно до того, наскільки сукупна вартість всього авансованого капіталу більша од вартості тієї складової частини капіталу, яка затрачена на заробітну плату. По-друге, норма прибутку підвищилась тому, що капіталіст № 2 застосовує в порівнянні з капіталістом № 1 значно більше робітників, ніж та їх кількість, яка компенсувала б різницю у продуктивності застосовуваної кожним з цих капіталістів праці.

По-третє, коли мати на увазі одну сторону справи, то випадки, наведені тут під рубриками *«по-перше»* і *«по-друге»*, вичерпують доказ того положення, що зміна норми прибутку може мати місце цілком незалежно од витрат виробництва заробітної плати. Бо під рубрикою *«по-перше»* було показано, що норма прибутку може підвищуватись незважаючи на те, що витрати виробництва праці лишаються незмінними. А під рубрикою *«по-друге»* було показано, що для капіталу № 2, порівняно з капіталом № 1, норма прибутку підвищується незважаючи на те, що продуктивність праці падає і, значить, витрати виробництва заробітної плати підвищуються. Отже, цей самий [VIII — 332] випадок доводить нам, що коли ми, навпаки, з капіталом № 2 порівнюємо капітал № 1, то норма прибутку падає незважаючи на те, що норма додаткової вартості підвищується, продуктивність праці зростає і, значить, витрати виробництва заробітної плати падають. Вони становлять [на квартал] для № 1 тільки $\frac{9}{18}$ робочого дня, а для № 2 — $\frac{10}{18}$ робочого дня, і все-таки норма прибутку в № 2 на 60% вища, ніж у № 1. *В усіх цих випадках зміни норми прибутку не тільки не визначаються [протилежними] змінами витрат виробництва заробітної плати, але й відбуваються в тому ж напрямі.* Правда, треба зауважити, що це не означає, ніби один рух є причиною другого (наприклад, норма прибутку знижується не через те, що знижуються витрати виробництва заробітної плати, або вона підвищується не через те, що підвищуються витрати виробництва заробітної плати), а означає тільки те, що інші обставини паралізують супротивні дії цих змін. Але в усякому разі хибним є рікардовський закон про те, що зміни норми прибутку відбуваються в напрямі, супротивному змінам заробітної плати, і що одна підвищується через те, що друга знижується, і навпаки. Цей закон є правильним тільки для норми додаткової вартості. Однак в тому, що норма прибутку і вартість заробітної плати підвищуються і знижуються не в протилежному, а в одному й тому самому напрямі, є (правда, не завжди) навіть деякий необхідний взаємозв'язок. Там, де праця менш продуктивна, застосовується більше ручної праці. А там, де праця більш продуктивна, застосовується більше постійного капіталу. Тому тут одні й ті самі обставини, які викликають підвищення або зниження норми додаткової вартості, повинні викликати протилежну зміну в нормі прибутку, тобто повинні, в разі підвищення норми додаткової вартості, викликати зниження норми прибутку, і т. д.

16) ЧИ ВПЛИВАЄ НА НОРМУ ПРИБУТКУ ПОЄДНАННЯ
В РУКАХ ОДНОГО КАПІТАЛІСТА ВИРОБНИЦТВА ГОТОВОГО
ПРОДУКТУ З ВИРОБНИЦТВОМ ПОСТІЙНОГО КАПІТАЛУ
ДЛЯ ЦЬОГО ПРОДУКТУ]

А тепер ми подамо цей випадок так, як його, власне кажучи, уявляв собі Мілль, хоч він і не сформулював його правильно. Це разом з тим пояснить справжню суть його розмов про авансований прибуток капіталіста.

В тому вигляді, в якому приклад наведено у Мілля, він не може залишатись, до якого б «винаходу» і до якого б «поєднання» * ми не вдавалися. Бо приклад цей містить абсолютну суперечність й абсолютну нісенітницю, і його власні припущення знищують самі себе.

За Міллем, із 180 кварталів продукту 60 кварталів (насіння й основний капітал) дорівнюють 20 кварталам прибутку і 40 кварталам заробітної плати за 40 робочих днів. Таким чином, в тому випадку, коли 20 кварталів прибутку відпадають, 40 робочих днів все одно залишаються. Відповідно до цього припущення, робітники одержують, таким чином, за свою працю весь продукт повністю, так що зовсім не можна зрозуміти, звідки ж беруться 20 кварталів прибутку і їх вартість. Коли припускається, що вони становлять лише номінальну надбавку до ціни, тобто коли вони не виражають привласненого капіталістом робочого часу, то їх відпадиння має бути цілком таким же прибутковим, як коли б у 60 кварталах ми рахували 20 кварталів заробітної плати для таких робітників, які не працювали. Далі: 60 кварталів є тут лише виразом вартості постійного капіталу. Але вони, за Міллем, є продуктом 40 робочих днів. А з другого боку, припускається, що решта — 120 кварталів становлять продукт 60 робочих днів. Але під робочими днями тут треба розуміти однакову середню працю. Отже, це припущення абсурдне.

Таким чином, треба насамперед визнати, що у 180 кварталах продукту міститься тільки 90 робочих днів, а в 60 кварталах, які становлять вартість постійного капіталу, тільки 30 робочих днів. Припущення, що прибуток, який дорівнює 20 кварталам, або 10 робочим дням, може відпасти, знов-таки є безглуздом; бо це означало б припустити, що ті 30 робітників, які використовуються для виробництва постійного капіталу, хоч і працюють не в капіталіста, але, з другого боку, настільки послужливі, що беруть собі тільки заробітну плату, $\frac{1}{2}$ свого

* Див. цей том, частина III, стор. 187: «...поєднання цієї кількості праці з затратою, яка заміщує прибуток...». *Ред.*

робочого часу, а другу половину свого товару не враховують; одним словом, що вони продають свої робочі дні на 50% нижче їх вартості. Отже, і це припущення є безглуздом.

Але припустимо, що капіталіст № 1 не купує свого постійного капіталу в капіталіста № 2 для того, щоб його потім обробити, а на своєму власному підприємстві поєднує виробництво постійного капіталу з обробкою його. Таким чином, він сам собі постачає насіння, землеробські знаряддя і т. ін. Відкинемо також «винахід», завдяки якому насіння й основний капітал стають зайвими. Отже, припустимо, що наш капіталіст затрачає 20 кварталів (дорівнюють 10 робочим дням) на постійний капітал, потрібний для виробництва його постійного капіталу, і 10 кварталів на заробітну плату за [кожні] 10 робочих днів, з яких 5 днів робітники працюють даром.

Тоді матимемо такий розрахунок:

[333]

Постійний капітал	Змінний капітал для 80 робітників	Додаткова вартість	Сукупний продукт
20 кварталів (10 робочих днів)	$60 + 20 = 80$ кварталів (заробітна плата за 80 робочих днів) (= 40 робочим дням)	$60 + 20 = 80$ кварталів (= 40 робочим дням)	180 кварталів (= 90 робочим дням)

Дійсні витрати виробництва заробітної плати лишилися ті самі; отже, не зазнала зміни і продуктивність праці. Сукупний продукт лишився той самий — 180 кварталів — і має, як і раніше, ту саму вартість у 180 кварталів. Норма додаткової вартості лишилася та сама, 80 кварталів на 80 кварталів. Абсолютна сума, або величина, додаткової вартості зросла з 60 до 80 кварталів, тобто на 20 кварталів. Авансований капітал зменшився із 120 до 100 кварталів. Раніше ми мали на 120 кварталів 60 кварталів, тобто мали норму прибутку в 50%. Тепер ми маємо 80 кварталів на 100 кварталів, тобто маємо норму прибутку у 80%. Сукупна вартість всього авансового капіталу зменшилася з 120 кварталів на 20 кварталів, а норма прибутку зросла з 50% до 80%. Прибуток сам по собі, незалежно від норми, тепер становить 80 кварталів, тимчасом як раніше він становив 60 кварталів; отже, він зріс на 20 кварталів, тобто настільки, як і сума (не норма) додаткової вартості.

Таким чином, тут не сталося ніякої переміни, ніякої зміни у витратах виробництва реальної заробітної плати. Норма прибутку зростає тут

1) через те, що хоч і не норма додаткової вартості, але зате абсолютна величина додаткової вартості підвищилася з 60 до 80 кварталів, тобто на $\frac{1}{3}$; і збільшилась вона на $\frac{1}{3}$, або на $33\frac{1}{3}\%$, через те, що капіталіст тепер замість колишніх 60 робітників застосовує безпосередньо у своєму власному підприємстві 80 робітників, тобто експлуатує на $\frac{1}{3}$, або на $33\frac{1}{3}\%$, більше живої праці, і до того ж застосовує він цих 80 робітників в умовах тієї самої норми додаткової вартості, що й раніше, коли він застосовував тільки 60 робітників.

2) В той час як абсолютна величина додаткової вартості (отже, валовий прибуток) підвищилася, таким чином, на $33\frac{1}{3}\%$, з 60 кварталів до 80 кварталів, норма прибутку збільшилася з 50% до 80%, на 30 одиниць, тобто на $\frac{3}{5}$ (бо $\frac{1}{5}$ від 50 становить 10, а $\frac{3}{5}$ від 50 становлять 30), або на 60%. Справа в тому, що вартість затраченого капіталу зменшилася з 120 кварталів до 100, хоч вартість тієї складової частини капіталу, яка затрачена на заробітну плату, зросла з 60 до 80 кварталів (з 30 до 40 робочих днів). Ця частина капіталу збільшилася на 10 робочих днів (= 20 кварталам). Навпаки, постійна частина капіталу зменшилася з 60 до 20 кварталів, або з 30 робочих днів до 10, тобто на 20 робочих днів. Таким чином, якщо ми з цих 20 робочих днів відрахуємо ті 10 робочих днів, на які зросла затрачена на заробітну плату частина капіталу, то виїде, що весь затрачений капітал зменшився на 10 робочих днів (= 20 кварталам). Раніше він становив 120 кварталів (= 60 робочим дням), тепер він становить лише 100 кварталів (= 50 робочим дням). Отже, він зменшився на $\frac{1}{6}$, тобто на $16\frac{2}{3}\%$.

А втім, уся ця зміна норми прибутку — тільки позірна; вона являє собою лише перенесення записів з однієї бухгалтерської книги до другої. Капіталіст № 1 має тепер замість 60 кварталів прибутку 80, тобто на 20 кварталів прибутку більше; але це якраз той прибуток, який раніше одержував виробник постійного капіталу і який він тепер втратив, бо капіталіст № 1, замість того щоб купувати свій постійний капітал, сам його виробляє і тому, — замість того щоб [334] сплачувати виробникові постійного капіталу ту додаткову вартість в розмірі 20 кварталів (10 робочих днів), яку виробник постійного капіталу мав від зайнятих у нього 20 робітників, — кладе цю додаткову вартість у свою власну кишеню.

Як і раніше, на 180 кварталів продукту припадає 80 кварталів прибутку з тією тільки різницею, що раніше він розподілявся між двома особами. Норма прибутку здається більшою через те, що капіталіст № 1 раніше розглядав ці 60 кварталів лише як постійний капітал, чим вони для нього й були, і тому

не фіксував свої уваги на тому прибутку, який одержував виробник постійного капіталу. Норма прибутку так само не змінилась, як і додаткова вартість або яка-небудь умова виробництва, включаючи продуктивність праці. [Також і] раніше капітал, затрачений виробником [постійного капіталу], дорівнював 40 кварталам (20 робочим дням), а затрачений *капіталістом № 1* [змінний капітал] дорівнював 60 кварталам (30 робочим дням); разом вони становили 100 кварталів (50 робочих днів). Прибуток у першого становив 20 кварталів, у другого — 60 кварталів; всього 80 кварталів (40 робочих днів). Весь продукт, що дорівнює 90 робочим дням (180 кварталам), давав 80 кварталів прибутку на 100 кварталів, затрачених на заробітну плату і постійний капітал. Для суспільства в цілому тут, як і раніше, доход, що береться з прибутку, лишився незмінним; не змінилося і відношення між додатковою вартістю і заробітною платою.

Різниця виникає через те, що, коли капіталіст як покупець виступає на ринку товарів, він є простим товаровласником; він повинен оплатити повну вартість товару, весь вміщений в ньому робочий час, незалежно від того, в якій пропорції капіталіст і робітники брали або беруть участь у плодах цього робочого часу. А коли він як покупець виступає на ринку праці, то він фактично купує більше праці, ніж оплачує. Таким чином, коли він, замість того щоб купувати потрібні йому сировину і машини, теж виробляє їх сам, то він сам привласнює собі ту додаткову працю, яку він інакше повинен був би оплатити продавцеві сировини і машин.

Для окремого капіталіста — не для норми прибутку — певна річ, не байдуже, чи одержує він сам той чи інший прибуток, чи сплачує його іншому. (Тому при обчисленні зменшення норми прибутку в результаті зростання постійного капіталу завжди береться середнє для всього суспільства, тобто та сукупна маса вартостей, яку суспільство в даний момент застосовує як постійний капітал, і відношення цієї сукупної вартості до маси капіталу, що затрачається безпосередньо на заробітну плату.) Проте навіть для окремого капіталіста цей погляд рідко коли стає (і може стати) визначальним при виборі ним таких комбінацій, які, наприклад, бувають, коли один і той самий капіталіст одночасно пряде і тче, сам випалює цеглу і т. д. Що тут є визначальним — це фактична економія у витратах виробництва завдяки виграшу часу на транспорті, економія на приміщенні, паливі, руховій силі і т. ін., більший контроль за якістю сировини тощо. Коли б капіталіст захотів сам будувати потрібні йому машини, то він їх виробляв

би в карликовому масштабі, як дрібний виробник, що працює на свої власні потреби або на особисті потреби кількох постійних клієнтів, і машина коштувала б йому більше, ніж тоді, коли він купує її у машинобудівника, що працює на ринок. А коли б він захотів одночасно пряхти, ткати і будувати машини не тільки для себе, а й для ринку, то йому був би потрібний більший капітал, що його він, мабуть, використав би вигідніше (поділ праці) у своєму власному ділі. Цей погляд може бути визначальним тільки там, де капіталіст створює для самого себе достатній ринок, так що він може сам виробляти свій постійний капітал в таких масштабах, які роблять це вигідним. Для цього його власний попит на постійний капітал має бути досить великим. В цьому разі, навіть коли його праця менш продуктивна, ніж праця тих, хто спеціально займається виробництвом цього постійного капіталу, він привласнює собі частину тієї додаткової праці, яку він інакше повинен був би оплатити іншому капіталістові.

Ми бачимо, що це не має ніякого відношення до норми прибутку. Отже, коли, як у прикладі Мілля, раніше було 90 робочих днів і 80 робітників, то у витратах виробництва не буде ніякої економії від того, що вміщена у продукті додаткова праця в 40 робочих днів (= 80 кварталам) раніше привласнювалась двома капіталістами, а тепер потрапляє в кишеню одного капіталіста. 20 кварталів прибутку (10 робочих днів) зникають з однієї бухгалтерської книги тільки для того, щоб знову явитися в іншій.

Ця економія на попередніх прибутках, коли вона не збігається з економією робочого часу, а значить і з економією в заробітній платі, є, таким чином, лише ілюзією⁸².

[в) ДО ПИТАННЯ ПРО ВПЛИВ ЗМІН ВАРТОСТІ
ПОСТІЙНОГО КАПІТАЛУ НА ДОДАТКОВУ ВАРТІСТЬ,
ПРИБУТОК І ЗАРОБІТНУ ПЛАТУ]

[335] Але, *по-четверте*, тепер лишається ще той випадок, коли вартість постійного капіталу, внаслідок підвищення продуктивності праці, падає; і тут треба дослідити, чи стосується цей випадок дійсних витрат виробництва заробітної плати, чи вартості праці, і в якій мірі він їх стосується. Таким чином, питання полягає ось у чому: в якій мірі зміна дійсної вартості постійного капіталу викликає разом з тим зміну у співвідношенні між прибутком і заробітною платою? Вартість постійного капіталу — його витрати виробництва — може лишатися

постійною, і все-таки у продукт може входити то більша, то менша кількість цього постійного капіталу. Навіть коли припустити, що вартість постійного капіталу лишається сталою, сукупна маса постійного капіталу зростатиме в міру того, як розвивається продуктивність праці і виробництво у великому масштабі. Тому зміни у *відносній масі застосовуваного постійного капіталу при незмінних або навіть зростаючих витратах його виробництва*, — зміни, які завжди впливають на норму прибутку, — з самого початку не беремо до уваги в цьому дослідженні.

Далі, розглядаючи це питання, не торкаємось тих галузей виробництва, продукти яких ні прямо, ні посередньо не входять у споживання робітника. Але зміни дійсної норми прибутку, які відбуваються в цих галузях виробництва (тобто зміни відношення додаткової вартості, дійсно виробленої в цих галузях виробництва, до затраченого капіталу), впливають на загальну норму прибутку, яка складається в результаті нівелювання прибутків, цілком так само, як зміни норми прибутку в тих галузях виробництва, продукти яких прямо чи посередньо входять у споживання робітників.

Далі, питання має бути зведене ось до чого: яким чином зміна вартості постійного капіталу може робити зворотний вплив на саму додаткову вартість? Бо коли дано додаткову вартість, то дано відношення додаткової праці до необхідної праці, а значить і вартість заробітної плати, тобто витрати її виробництва. При цих обставинах яка-небудь зміна вартості постійного капіталу може зовсім не зачепити вартості заробітної плати і відношення додаткової праці до необхідної, хоч воно за всіх обставин повинно вплинути на норму прибутку, на витрати виробництва додаткової вартості для капіталіста, а за певних обставин (а саме, коли продукт входить у споживання робітників) і на кількість тих споживних вартостей, в яких виражається заробітна плата, хоч і не на її мінову вартість.

Припустимо, що заробітну плату дано. Хай, наприклад, на бавовнопрядильній фабриці заробітна плата дорівнює 10 робочим годинам, а додаткова вартість — 2 робочим годинам. Припустимо, що завдяки хорошому врожаю бавовна-сирець подешевшала вдвоє. Та сама кількість бавовни, яка раніше коштувала фабрикантові 100 ф. ст., коштує тепер тільки 50 ф. ст. Та сама кількість бавовни поглинає попередню кількість прядильної і ткацької праці. Таким чином, затративши 50 ф. ст. на бавовну, капіталіст може тепер поглинути стільки ж додаткової праці, скільки раніше при затраті 100 ф. ст.; або, якщо він і надалі витрачає 100 ф. ст. на бавовну, то він одержує

тепер за ту саму ціну таку кількість бавовни, з допомогою якої він може поглинути вдвоє більше додаткової праці. В обох випадках норма додаткової вартості, тобто її відношення до заробітної плати, залишалася б однаковою; але в другому випадку маса додаткової вартості зросла б, бо застосовується вдвоє більше праці при тій самій нормі додаткової праці. В обох випадках норма прибутку підвищилася б, хоч тут не сталося ніякої зміни у витратах виробництва заробітної плати. Вона підвищилася б тому, що в нормі прибутку додаткова вартість обчислюється на *витрати виробництва*, оплачувані капіталістом, на *сукупну вартість* затраченого ним капіталу, і тому, що ці витрати виробництва зменшилися. Для того щоб виробити ту саму додаткову вартість, капіталістові доводиться тепер затрачати менше капіталу, ніж раніше. У другому випадку зросла б не тільки норма прибутку, а й маса прибутку, бо зросла, внаслідок застосування більшої кількості праці, сама додаткова вартість, тимчасом як затрати на сировину при цьому не збільшилися. Так само і в цьому випадку зростання норми і маси прибутку мало б місце без будь-якої зміни вартості праці.

З другого боку, припустимо, що внаслідок неврожаю вартість бавовни підвищилася вдвоє, так що та сама кількість [336] бавовни, яка раніше коштувала 100 ф. ст., тепер коштує 200 ф. ст. В цьому випадку норма прибутку зменшується за всіх обставин, а при певних обставинах може зменшитись також і маса, або абсолютна величина, прибутку. Якщо капіталіст застосовує ту саму кількість робітників, які працюють стільки ж, скільки й раніше, і при цілком таких же умовах, як і раніше, то його норма прибутку падає, хоч відношення додаткової праці до необхідної праці і тому норма й маса додаткової вартості лишилися *ті самі*. Норма прибутку падає через те, що для капіталіста витрати виробництва додаткової вартості зросли, тобто довелося затратити на сировину на 100 ф. ст. більше, щоб привласнити стільки ж чужого робочого часу, як і раніше. Та коли капіталіст змушений частину тих грошей, які він раніше витрачав на заробітну плату, затратити тепер на бавовну, щоб купити бавовни, наприклад, на 150 ф. ст., з яких раніше 50 ф. ст. входили до заробітної плати, то зменшуються і норма і сума прибутку, причому останній зменшується через те, що застосовується менше праці, хоч і при тій самій нормі додаткової вартості. Те саме було б і в тому разі, коли б внаслідок неврожаю не вистачало бавовни для того, щоб поглинути ту саму кількість живої праці, як і раніше. В обох випадках маса і норма прибутку зменшуються, хоч не сталося ніякої зміни

у вартості праці, а значить і в нормі додаткової вартості, або в тій кількості неоплаченої праці, яку одержує капіталіст, порівняно з працею, яку він оплатив у заробітній платі.

Отже, при незмінній *нормі додаткової вартості*, а значить і при незмінній *вартості праці*, зміна вартості постійного капіталу повинна викликати зміну норми прибутку і може супроводитись зміною маси прибутку.

Тепер, щодо робітника, то тут маємо ось що:

Коли падає вартість бавовни, а тому і вартість того продукту, до якого входить бавовна, то робітник, як і раніше, одержує заробітну плату, що дорівнює 10 робочим годинам. Але ту частину бавовняних товарів, яку він споживає сам, він тепер одержує по дешевшій ціні, і тому деяка частина того, що він раніше витрачав на бавовняні товари, може бути ним затрачена на інші речі. Тільки відповідно до цього, тобто відповідно до його економії на ціні бавовняних товарів, зростає кількість доступних для нього життєвих засобів. Бо в усьому іншому він тепер за більшу кількість бавовняних товарів одержує не більше, ніж він раніше одержував за меншу кількість цих товарів. Відповідно до зниження вартості бавовняних товарів підвищилась відносна вартість інших товарів. Словом, більша кількість бавовняних товарів тепер не має більшої вартості, ніж та, яку раніше мала менша кількість цих товарів. *Отже, в цьому разі вартість заробітної плати залишалася б та сама, але вона представляла б більшу кількість інших товарів (споживних вартостей). Проте норма прибутку підвищилася б, хоч норма додаткової вартості при тому ж припущенні не могла б підвищитись.*

Коли дорожчає бавовна, відбувається протилежне. Якби робітник працював стільки ж годин на день і, як і раніше, одержував заробітну плату, що дорівнює 10 робочим годинам, то вартість його праці була б та сама, але споживна вартість [його заробітної плати] — в тій мірі, в якій він сам споживає бавовняні товари, — зменшилася б. В цьому разі *споживна вартість заробітної плати зменшилася б, вартість її лишилася б та сама*, хоч норма прибутку зменшилася б. Таким чином, в той час як додаткова вартість і (дійсна) заробітна плата⁸³ падають і підвищуються завжди в оберненому відношенні одна до одної (за винятком того випадку, коли робітник бере участь в плодах абсолютного подовження свого робочого часу; однак в цьому випадку тим швидше зношується його робоча сила), норма прибутку може змінюватись у бік підвищення або зниження — в першому випадку незважаючи на те, що вартість заробітної плати лишається та сама, а її споживна вар-

тість зростає, в другому випадку незважаючи на те, що *вартість заробітної плати* лишається та сама, а її споживна вартість зменшується.

Тому підвищення норми прибутку як наслідок падіння *вартості* постійного капіталу не має ніякого безпосереднього відношення до будь-якої зміни дійсної вартості заробітної плати (вміщеного в ній робочого часу).

Таким чином, коли, як припущено вище, вартість бавовни падає на 50%, то немає нічого більш помилкового, ніж твердити [як це виходить у Мілля], що в цьому разі витрати виробництва заробітної плати зменшились, або що коли б робітник, який одержує заробітну плату в бавовняних товарах, як і раніше, діставав ту саму вартість, тобто, значить, більшу *кількість* бавовняних товарів, ніж раніше (бо 10 робочих годин, як і раніше, дорівнюють, скажімо, 10 шилінгам, але на ці 10 шилінгів я можу купити більше бавовняних товарів, ніж раніше, тому що вартість бавовни-сирцю впала), то норма прибутку лишилася б та сама. Норма додаткової вартості лишається та сама, але [337] норма прибутку підвищується. *Витрати виробництва продукту* зменшились б, тому що одна складова частина продукту — вміщена в ньому сировина — коштувала б меншої кількості робочого часу, ніж раніше. Витрати виробництва заробітної плати лишились б ті самі, що й раніше, тому що робітник, як і раніше, працює ту саму кількість часу на себе і ту саму кількість часу на *капіталіста*. (Адже витрати виробництва заробітної плати залежать не від того робочого часу, якого коштують засоби виробництва, з якими працює робітник, а від того робочого часу, який він витрачає, щоб замінити свою заробітну плату. З погляду пана Мілля витрати виробництва заробітної плати робітника були б дорожчі від того, що він, наприклад, обробляє мідь замість заліза або льон замість бавовни; або вони були б дорожчі в тому разі, коли він сіє ляне сім'я замість насіння бавовнику або коли він працює з дорогою машиною, замість того щоб працювати зовсім без машини, тільки з простим ремісничим інструментом.) *Витрати виробництва прибутку* зменшились б, тому що сукупна маса, сукупна сума, того капіталу, який був авансований, щоб виробити додаткову вартість, зменшилася б. Витрати додаткової вартості ніколи не бувають більші од витрат тієї частини капіталу, яка витрачається на заробітну плату. Витрати прибутку, навпаки, дорівнюють всій сумі витрат того капіталу, який був авансований, щоб створити цю додаткову вартість. Отже, вони визначаються не тільки вартістю тієї складової частини капіталу, що витрачається на заробітну

плату і створює додаткову вартість, але також і вартістю тих складових частин капіталу, які потрібні для того, щоб можна було привести в дію складову частину капіталу, яка обмінюється на живу працю. Пан Мілля плутає витрати виробництва прибутку з витратами виробництва додаткової вартості, тобто він плутає прибуток і додаткову вартість.

З усього сказаного вище випливає, як багато важить дешеви́на або дорожнеча сировини для промисловості, що обробляє цю сировину (не кажучи вже про відносне здешевлення машин *), — навіть коли припустити, що ринкова ціна дорівнює вартості товару, тобто що ринкова ціна товару падає точно в такій же мірі, як і вартість вміщеної в ньому сировини.

Тому полковник Торренс справедливо зауважує щодо Англії:

«Для такої країни, як Англія, значення того чи іншого зовнішнього ринку повинно вимірюватись не тією кількістю готових товарів, яку він від неї одержує, а тією кількістю елементів відтворення, що він повертає цій країні» (*R. Torrens. A Letter to Sir R. Peel etc. On the Condition of England, etc. 2nd edition. London, 1849, стр. 275*).

{Однак той спосіб доказу, з допомогою якого Торренс обґрунтовує це положення, поганий. Це звичайні розмови про пропозицію і попит. Справа у Торренса зводиться до того, що ціна бавовни підвищується, коли англійський капітал, який обробляє, наприклад, бавовну, зростає швидше того капіталу, що вирощує бавовник, наприклад, у Сполучених Штатах. І тоді, каже Торренс,

«вартість бавовняних виробів падатиме в порівнянні з витратами виробництва на елементи цих виробів» [там же, стр. 240].

А саме, в той час як ціна сировини, в результаті зростання попиту Англії, підвищується, ціна бавовняних виробів, які подорожчали внаслідок підвищення цін на сировину, падатиме, як це ми справді бачимо, наприклад, тепер (навесні 1862 р.), коли пряжа не набагато дорожча від бавовни-сирцю, а тканина не набагато дорожча від пряжі. Однак Торренс припускає такий випадок, коли для англійського виробничого споживання є достатньо бавовни, хоч і дорогої. Ціна бавовни піднімається вище її вартості. І якщо бавовняні вироби продаються по своїй вартості, то це можливо лише через те, що, оскільки бавовняр одержує більшу кількість додаткової вартості від усього продукту, ніж йому належить, він фактично забирає собі ча-

* Під відносним здешевленням машин я розумію такий стан речей, коли абсолютна вартість застосовуваних машин збільшується, але не в такій мірі, в якій збільшується кількість цих машин і їх ефективність.

стину додаткової вартості, яка належить фабрикантові бавовняних виробів. Останній не може замінити собі цю частину додаткової вартості шляхом підвищення ціни, бо внаслідок підвищення ціни попит зменшився б. Навпаки, в результаті зменшення попиту прибуток фабриканта бавовняних виробів може впасти навіть ще нижче, ніж він мав би упасти в результаті накидки на вартість бавовни, зробленої бавовнярем.

Попит на сировину, наприклад бавовну, щороку визначається не тільки фактичним, у даний момент існуючим попитом, але й середнім для цього року попитом,— отже, не тільки попитом діючих фабрик, а й попитом, збільшеним тими фабриками, які, судячи з наявного досвіду, відкриються протягом наступного року, тобто *відносним приростом фабрик на протязі року*, або тим додатковим попитом, [338] який відповідатиме цьому відносному приростові.

Навпаки, коли ціна бавовни і т. ін. падає (наприклад, в результаті особливо хорошого врожаю), то вона здебільшого опускається нижче вартості бавовни — знов-таки за законом попиту і пропозиції. Тому норма прибутку, а іноді, як показано вище, і маса прибутку, зростає не лише в тій мірі, в якій вона зросла б, коли б ціна бавовни, яка подешевшала, дорівнювала її вартості, але вона зростає ще й тому, що готовий продукт подешевшав не на *всю* ту суму, яка відповідала б різниці між вартістю бавовни і ціною її, сплаченою бавовняреві, тобто ще й тому, що фабрикант бавовняних виробів кладе в свою кишеню частину додаткової вартості, яка належить бавовняреві. Це не зменшує попиту на його продукт, бо продукт і без того падає в ціні внаслідок падіння вартості бавовни. Але він не падає в ціні настільки, наскільки ціна бавовни-сирцю впала нижче її власної вартості.

Крім того, в такий час попит зростає і з тієї причини, що зайнятість робітників і їх оплата перебувають на високому рівні, так що вони й самі в значній мірі виступають як споживачі, як споживачі свого власного продукту. У випадках, коли сировина падає в ціні не внаслідок перманентного і далі діючого падіння її середніх витрат виробництва, а завдяки особливо хорошему врожаю (погодні умови), заробітна плата робітників не падає; навпаки, попит на робітників збільшується. Результат *цього* попиту впливає не тільки пропорційно його зростанню. Навпаки, при раптовому подорожчанні продукту, з одного боку, багато робітників увільняють, а, з другого боку, фабрикант старається уникнути збитків з допомогою зниження заробітної плати нижче її нормально-го рівня. Таким чином, нормальний попит робітників падає, і

це ще дужче посилює вже наявне загальне падіння попиту і той вплив, який воно справляє на ринкову ціну.)

Що головним чином привело Мілля до фантазії про те, що зміна вартості постійного капіталу викликає зміну вартості праці, або витрат виробництва праці, так що, наприклад, падіння вартості авансованого постійного капіталу призводить до падіння вартості праці, витрат її виробництва, а значить і заробітної плати, — це його (рікардіанське) уявлення про поділ продукту між робітником і капіталістом. В результаті падіння вартості сировини, наприклад бавовни, падає вартість пряжі. Її витрати виробництва зменшуються. Кількість вміщеного в ній робочого часу зменшилась. Коли б, наприклад, фунт пряжі був продуктом (дванадцятигодинного) робочого дня одного робітника і вартість бавовни, що міститься в цьому фунті пряжі, впала, то вартість фунта пряжі зменшилась б точно настільки, наскільки зменшилась вартість бавовни, затраченої на пряжу. Наприклад, 22 травня 1861 р. ціна фунта тонкої пряжі № 40 другого сорту становила 12 пенсів (1 шилінг). 22 травня 1858 р. вона становила 11 пенсів (фактично $11\frac{6}{8}$, бо ціна пряжі не знизилась на всю ту величину, на яку знизилась ціна бавовни-сирцю). Але в першому випадку ціна фунта бавовни-сирцю нормальної якості становила 8 пенсів (фактично $8\frac{1}{8}$), у другому 7 пенсів (фактично $7\frac{3}{8}$). Таким чином, тут вартість пряжі знизилась точно настільки, наскільки знизилась вартість бавовни-сирцю, тобто вартість її сировини. Отже, каже Мілля, праця лишається та сама, що й раніше; коли вона тоді становила 12 годин, то продукт, як і раніше, являє собою результат тих самих 12 годин; але в другому випадку до цього додавалося ще на 1 пенс менше минулої праці, ніж у першому; праця та сама, але витрати виробництва праці зменшились (а саме, на 1 пенс).

Хоча фунт пряжі як пряжі, як споживної вартості, так само є продуктом дванадцятигодинної праці, але *вартість* фунта пряжі ні тепер, ні раніше не була [тільки] продуктом дванадцятигодинної праці прядильника. У першому випадку $\frac{2}{3}$ від 12 пенсів, тобто 8 пенсів, дорівнювали вартості бавовни-сирцю і не були продуктом прядильника; у другому випадку не були його продуктом $\frac{2}{3}$ від 11 пенсів, тобто 7 пенсів. У першому випадку як продукт дванадцятигодинної праці залишаються 4 пенси, і в другому цілком так само 4 пенси. В обох випадках праця [прядильника] додала тільки $\frac{1}{3}$ вартості пряжі. Отже, в першому випадку з одного фунта пряжі тільки $\frac{1}{3}$ фунта становила продукт прядильника (коли не брати до уваги машини), і цілком так само і в другому випадку. Робітник і капіталіст повин-

ні, як і раніше, поділити між собою тільки 4 пенси, що дорівнюють $\frac{1}{3}$ фунта пряжі. Якщо робітник купує пряжу на 4 пенси, то він одержує в другому випадку більше пряжі, ніж у першому випадку, але більша кількість пряжі коштує тепер якраз стільки, скільки раніше коштувала менша її кількість. Проте розподіл 4 пенсів між капіталістом і робітником залишається той самий. Коли час, що затрачається робітником на відтворення або виробництво своєї заробітної плати, дорівнює 10 годинам, то його додаткова праця дорівнює 2 годинам, як це було і раніше. Так само, як і раніше, робітник одержує $\frac{5}{6}$ від 4 пенсів, або від $\frac{1}{3}$ фунта пряжі, а капіталіст одержує $\frac{1}{6}$ від цієї кількості. Таким чином, не сталося ніякої [339] зміни в розподілі продукту, пряжі. Проте норма прибутку підвищилась, бо вартість сировини знизилась, а тому збільшилось відношення додаткової вартості до всього авансованого капіталу, або до витрат виробництва капіталіста.

Коли ми, щоб спростити приклад, не братимемо до уваги машини і т. ін., то обидва випадки можна подати так:

	Ціна фунта пряжі	Постійний капітал	Додана праця	Заробітна плата	Сукупна затрата капіталіста	Додаткова вартість	Норма прибутку
Випадок I	12 п.	8 п.	4 п.	$3\frac{1}{3}$ п.	$11\frac{1}{3}$ п.	$\frac{2}{3}$ п.	$5\frac{15}{17}$ %
Випадок II	11 п.	7 п.	4 п.	$3\frac{1}{3}$ п.	$10\frac{1}{3}$ п.	$\frac{2}{3}$ п.	$6\frac{14}{31}$ %

Отже, норма прибутку тут підвищилась, хоч *вартість* праці лишилася та сама, а споживна вартість заробітної плати, вираженої в пряжі, підвищилась. Норма прибутку підвищилась (без будь-якої зміни того робочого часу, який робітник привласнює собі) *тільки* тому, що вартість бавовни, а звідси й сукупна вартість витрат виробництва капіталіста, знизилася. $\frac{2}{3}$ пенса на затрату в $11\frac{1}{3}$ пенса становить, звичайно, менше, ніж $\frac{2}{3}$ пенса на затрату в $10\frac{1}{3}$ пенса.

* * *

З усього розглянутого впливає хибність положень, якими Мілль закінчує свою ілюстрацію *:

«Коли б витрати виробництва заробітної плати залишилися ті самі, то прибуток не міг би підвищитись. Кожний робітник одержував раніше

* Див. цей том, частина III, стор. 187—188. *Ред.*

1 квартал хліба; але 1 квартал хліба тоді був результатом тих самих витрат виробництва, що $1\frac{1}{5}$ квартала тепер. Тому, для того щоб кожний робітник одержував ті самі витрати виробництва, кожен повинен був би мати 1 квартал хліба плюс $\frac{1}{5}$ квартала» (цит. твір, стор. 103).

«Отже, коли припустити, що робітникові платять тим самим продуктом, який він виробляє, то ясно, що коли є яка-небудь економія в затратах на вироблення цього продукту, а робітник, як і раніше, одержує ті самі витрати виробництва, що й раніше, то йому неодмінно дістається більша кількість продукту, яка зростає відповідно до зростання продуктивної сили капіталу. Але якщо це так, то затрата капіталіста перебуватиме цілком в такому самому відношенні до одержуваного ним продукту, як і раніше, і прибуток не підвищиться». (Це якраз і неправильно.) «Тому зміни норми прибутку і зміни витрат виробництва заробітної плати відбуваються паралельно і є невіддільними одна від одної. Отже, положення Рікардо, що прибуток може підвищуватися тільки при одночасному падінні заробітної плати, є цілком правильне, коли під низькою заробітною платою розуміти не саму тільки таку заробітну плату, яка є продуктом меншої кількості праці, але й таку заробітну плату, що вироблена з меншими витратами, до яких ввійшли також і прибутки попередніх капіталістів» (цит. твір, стор. 104).

Таким чином, згідно з ілюстрацією Мілля, погляд Рікардо цілком правильний в тому разі, коли під низькою заробітною платою (або взагалі під витратами виробництва заробітної плати) розуміти не тільки протилежне тому, що каже Рікардо, але й просто-таки абсолютну пісенітницю, а саме: під витратами виробництва заробітної плати нам пропонується розуміти не ту частину робочого дня, яку робітник затрачає для заміщення своєї заробітної плати, а ще й витрати виробництва оброблюваної ним сировини і використовуваних ним машин, тобто ще і той робочий час, протягом якого він *не* працював ні на себе, ні на капіталіста.

* * *

По-п'яте. Тепер — те питання, яке, власне кажучи, і підлягає тут дослідженню: який вплив може зробити на додаткову вартість зміна вартості постійного капіталу?

Коли ми кажемо, що вартість середньої денної заробітної плати дорівнює 10 годинам, або, що одне й те саме, що з усього робочого дня, наприклад у 12 годин, протягом яких працює робітник, потрібно 10 годин для виробництва і заміщення його заробітної плати, і що тільки той час, протягом якого він працює понад ці 10 годин, являє собою неоплачений робочий час і утворює таку вартість, яку капіталіст [340] одержує, не заплативши за неї, то це означає тільки те, що в загальній сумі життєвих засобів, споживаних робітником, міститься 10 годин робочого часу. Ці 10 робочих годин виражаються у певній су-

мі грошей, на яку робітник купує потрібні йому життєві засоби.

Але вартість товарів визначається вміщенням в них робочим часом, незалежно від того, чи міститься цей робочий час в сировині, у зношених машинах чи в тій праці, яку робітник з допомогою машин знов додав до сировини. Тому, коли б відбулася стала (а не лише тимчасова) зміна вартості сировини або машин, які входять у даний товар, — зміна, викликана зміною продуктивності праці, яка виробляє цю сировину і ці машини, словом, вміщений в товарі постійний капітал, — і коли б в результаті цієї зміни для виробництва відповідної складової частини товару тепер було потрібно більше робочого часу, ніж раніше, або ж менше, то товар внаслідок цього сам став би дорожчим або дешевшим (при незмінній продуктивності тієї праці, яка перетворює сировину в продукт, і при незмінній величині робочого дня). В результаті цього витрати виробництва робочої сили, тобто її вартість, підвищилися б або знизилися б; так що коли раніше робітник з 12 годин працював на себе самого 10 годин, то він повинен був би тепер працювати на самого себе 11 годин — або, у протилежному випадку, тільки 9 годин. У першому випадку його робота на капіталіста, тобто додаткова вартість, зменшилася б наполовину, з 2 годин до 1. У другому випадку вона збільшилася б наполовину, з 2 годин до 3. В останньому випадку норма прибутку і маса прибутку капіталіста збільшилися б: перша вже через те, що вартість постійного капіталу зменшилась, обидві вони — через те, що норма додаткової вартості (і її абсолютна величина) збільшилася б.

Тільки таким чином зміна вартості постійного капіталу може впливати на вартість праці, на витрати виробництва заробітної плати, або на поділ робочого дня між капіталістом і робітником, а значить також і на додаткову вартість.

Однак це означає тільки те, що для капіталіста, який, наприклад, пряде бавовну, необхідний робочий час його власних робітників визначається продуктивністю праці не тільки у прядильній промисловості, але також у виробництві бавовни, машин та ін., а так само і продуктивністю в усіх тих галузях виробництва, продукти яких хоч і не входять як постійний капітал — ні як сировина, ні як машини і т. ін. — в його продукт (який, згідно з припущенням, входить у споживання робітника), у пряжу, але є частиною оборотного капіталу, що затрачається на заробітну плату, тобто так само і продуктивністю праці, яка виробляє продукти харчування тощо. Те, що в одній галузі виробництва виступає як продукт, в іншій галузі фігурує

як матеріал праці або як засіб праці; тому постійний капітал однієї галузі виробництва складається з продукту другої галузі виробництва і виступає у другій галузі виробництва не як постійний капітал, а як результат виробництва в цій галузі. Для окремого капіталіста не байдуже, чи відбувається підвищення продуктивності праці (а значить і падіння вартості робочої сили) в його власній галузі виробництва чи в тих галузях, які постачають його підприємству постійний капітал. Для класу капіталістів — для капіталу в цілому — це одне й те саме.

Таким чином, той випадок, з яким ми тут маємо справу (коли падіння (або, навпаки, підвищення) вартості постійного капіталу відбувається не через те, що в галузі виробництва, яка застосовує цей постійний капітал, виробництво ведеться в розширеному масштабі, а через те, що витрати виробництва самого постійного капіталу змінилися), цілком укладається в ті закони, які були виведені про додаткову вартість⁸⁴.

Взагалі, коли ми говоримо про прибуток і про норму прибутку, то припускається, що *додаткову вартість дано* і, значить, що всі ті фактори, які впливають на додаткову вартість, вже *зробили* свій вплив. Все це припускається як передпосылка.

* * *

По-шосте. Тут ще можна було б розглянути, як відношення постійного капіталу до змінного, а *тому* і норма прибутку, змінюється завдяки особливій формі додаткової вартості, а саме подовженню робочого часу понад нормальний робочий день. [341] В результаті цього зменшується відносна вартість постійного капіталу, а також та пропорціональна частина вартості, яку постійний капітал становить в сукупній вартості продукту. Але залишимо це для третього розділу⁸⁵, до якого взагалі відноситься більша частина того, що було розглянуто тут.

* * *

Пан Мілль, спираючись на свою блискучу ілюстрацію, висуває таке загальне (рікардіанське) положення:

«Єдиний вираз закону прибутку... це те, що прибуток залежить од витрат виробництва заробітної плати» (цит. твір, стор. 104—105).

Треба сказати якраз протилежне: норма прибутку (а саме про неї і говорить Мілль) тільки в одному-єдиному випадку залежить *виключно* від витрат виробництва заробітної плати. І це є той випадок, коли норма додаткової вартості і норма при-

бутку *тотожні*. Але це можливо тільки в тому майже неможливому в капіталістичному виробництві випадку, коли весь авансований капітал авансується безпосередньо на заробітну плату, коли ніякий постійний капітал, ні як сировина, ні як машини, будинки і т. ін., не входять у продукт, або коли сировина і т. ін., оскільки вона входить у продукт, сама не є продуктом праці, тобто нічого не коштує. *Тільки* в цьому випадку зміни норми прибутку тотожні із змінами норми додаткової вартості, або — що одне й те саме — із змінами витрат виробництва заробітної плати.

А в цілому (і сюди входить також і щойно згаданий винятковий випадок) норма прибутку дорівнює відношенню додаткової вартості до сукупної вартості всього авансованого капіталу.

Якщо ми позначимо додаткову вартість через M , а вартість авансованого капіталу через K , то норма прибутку буде $M : K$, або $\frac{M}{K}$. Це відношення визначається як величиною M {причому до визначення величини M входять всі обставини, які визначають витрати виробництва заробітної плати}, так і величиною K . Але K , сукупна вартість авансованого капіталу, складається з постійного капіталу c і змінного (що затрачається на заробітну плату) капіталу v . Отже, норма прибутку дорівнює $\frac{M}{v + c}$, або $\frac{M}{K}$. Але само M , додаткова вартість, визначається не тільки своєю власною нормою, тобто відношенням додаткової праці до необхідної, або поділом робочого дня між капіталом і працею, його поділом на оплачений і неоплачений робочий час. Маса додаткової вартості, тобто абсолютна величина додаткової вартості, визначається також і кількістю робочих днів, одночасно експлуатованих капіталом. А ця маса робочого часу, застосованого при певній нормі неоплаченої праці, залежить для певного капіталу від того часу, протягом якого продукт затримується у своєму процесі виробництва, не потребуючи праці або тієї самої кількості праці, яка була потрібна раніше (наприклад, вино в період його видержування в погребі, зерно, один раз посіяне в землю, шкури або інші матеріали, які протягом певного часу зазнають діяння хімічних сил, і т. д.), а також від тривалості часу обігу товару, від тривалості метаморфози товару, або від величини інтервалу між його завершенням як продукту і його відтворенням як товару. Скільки робочих днів одночасно {якщо дано вартість заробітної плати, а значить і норму додаткової вартості} може бути застосовано, залежить в цілому від величини капіталу, який затрачається на заробітну плату. А тільки що згадані обставини змінюють взагалі сукуп-

ну кількість часу живої праці, що її капітал якої-небудь певної величини може застосувати на протязі певного *періоду*, наприклад, в межах одного року. Ці обставини і визначають абсолютну кількість робочого часу, який може бути застосований даним капіталом. Але це нічого не міняє в тому, що додаткова вартість визначається тільки своєю власною нормою, помноженою на кількість водночас застосовуваних робочих днів. Згадані обставини визначають тільки останній з цих двох факторів — кількість застосовуваного робочого часу.

Норма додаткової вартості дорівнює частці додаткової праці в *одному* робочому дні, тобто дорівнює додатковій вартості, що виробляється за один робочий день. Наприклад, коли робочий день дорівнює 12 годинам, а додаткова праця дорівнює 2 годинам, то ці 2 години становлять $\frac{1}{6}$ від 12 годин, або, точніше, ці 2 години ми повинні обчислювати на необхідну працю (або на сплачену за неї заробітну плату, яка є *тією самою* кількістю робочого часу в уречевленій формі), і тоді частка додаткової праці дорівнюватиме $\frac{1}{5}$ ($\frac{1}{5}$ від 10 годин становить 2 години; $\frac{1}{5} = 20\%$). Тут величина додаткової вартості (на один робочий день) цілком визначається нормою додаткової вартості. Якщо тепер капіталіст застосовує 100 таких [342] робочих днів, то додаткова вартість (її абсолютна величина) дорівнює 200 робочим годинам. Норма додаткової вартості лишилася та сама: 200 годин на 1000 годин необхідної праці, тобто $\frac{1}{5}$, або 20%. Коли норму додаткової вартості дано, то її величина цілком залежить від кількості застосовуваних робітників, тобто від абсолютної величини капіталу, що затрачається на заробітну плату, від змінного капіталу. Якщо дано кількість застосовуваних робітників, тобто *величину* капіталу, що затрачається на заробітну плату, змінного капіталу, то величина додаткової вартості цілком залежить від її норми, тобто од відношення додаткової праці до необхідної, від витрат виробництва заробітної плати, від поділу робочого дня між капіталістом і робітником. Коли 100 робітників (які працюють 12 годин на день) віддають мені 200 робочих годин, то абсолютна величина додаткової вартості дорівнює 200 годинам, а норма додаткової вартості становить $\frac{1}{5}$ одного [оплаченого] робочого дня, або 2 робочі години. Додаткова вартість дорівнює тут 2 годинам, помноженим на 100. Якщо 50 робітників віддають мені 200 робочих годин, то абсолютна величина додаткової вартості дорівнює 200 робочим годинам, а норма додаткової вартості становить $\frac{2}{5}$ одного (оплаченого) робочого дня, тобто 4 робочі години. Додаткова вартість дорівнює тут 4 годинам, помноженим на 50. Оскільки абсолютна величина додаткової вар-

тості дорівнює добутковій її норми на кількість робочих днів, то вона може залишатися без змін незважаючи на те, що множники змінилися в оберненому один до одного відношенні.

Норма додаткової вартості завжди виражається відношенням додаткової вартості до змінного капіталу. Бо змінний капітал дорівнює абсолютній величині оплаченого робочого часу, а додаткова вартість дорівнює абсолютній величині неоплаченого робочого часу. Тому відношення додаткової вартості до змінного капіталу завжди виражає відношення неоплаченої частини робочого дня до оплаченої. Припустимо, що в попередньому прикладі заробітна плата за 10 годин дорівнює, скажімо, 1 талеру, де 1 талер являє собою кількість срібла, в якій міститься 10 робочих годин. В такому випадку 100 робочих днів оплачуються 100 талерами. Якщо тепер додаткова вартість дорівнює 20 талерам, то норма додаткової вартості буде $\frac{20}{100}$, тобто $\frac{1}{5}$, або 20%. Або, що одне й те саме, на 10 робочих годин (що дорівнюють 1 талеру) капіталіст одержує 2 робочі години, а на 100×10 , або 1000, робочих годин він одержує 200 робочих годин, які дорівнюють 20 талерам.

Отже, хоч норма додаткової вартості визначається тільки відношенням додаткового робочого часу до необхідного, інакше кажучи, відповідною частиною робочого дня, яка потрібна робітникові для виробництва його заробітної плати, або витратами виробництва заробітної плати, але величина додаткової вартості крім того визначається кількістю робочих днів, абсолютною кількістю робочого часу, застосовуваною при даній певній нормі додаткової вартості, тобто абсолютною величиною затрачуваного на заробітну плату капіталу (якщо норму додаткової вартості дано). Та оскільки прибуток є відношенням не норми додаткової вартості, а абсолютної величини додаткової вартості до сукупної вартості всього авансованого капіталу, то норма прибутку очевидно визначається не тільки нормою додаткової вартості, але також і абсолютною величиною додаткової вартості — величиною, яка залежить од взаємовідношення норми додаткової вартості і кількості робочих днів, од величини капіталу, що затрачається на заробітну плату, і витрат виробництва заробітної плати.

Коли норму додаткової вартості дано, то її величина залежить тільки від величини авансованого (затраченого на заробітну плату) капіталу. Середня заробітна плата скрізь одна й та сама. Інакше кажучи, припускається, що в усіх галузях виробництва робітник одержує заробітну плату, яка дорівнює, наприклад, 10 годинам. (В тих галузях, де заробітна

плата вища від середньої заробітної плати, це для нашого дослідження і для самої справи те саме, як коли б капіталіст застосовував *більше* простих робітників.) Таким чином, коли припустити, що додаткова праця скрізь однакова, а значить однаковий і весь нормальний робочий день (неоднаковість виврівнюється почасти тим, що одна година складної праці прирівнюється, наприклад, до двох годин простої праці), [343] то величина додаткової вартості залежить виключно від величини авансованого [на заробітну плату] капіталу. Тому можна сказати, що маси додаткової вартості відносяться одна до одної як величини авансованих (на заробітну плату) капіталів. Однак цього не можна сказати про прибуток, бо прибуток являє собою відношення додаткової вартості до сукупної вартості всього авансованого капіталу, а в капіталах однакової величини їх складові частини, що затрачаються на заробітну плату, або відношення змінного капіталу до всього капіталу, можуть бути зовсім різні і бувають зовсім різні. Величини прибутку залежать тут од відношення — в різних капіталах — змінного капіталу до всього капіталу, тобто від $\frac{v}{c+v}$. Отже, якщо

норму додаткової вартості дано, — а вона завжди виражається дробом $\frac{m}{v}$, відношенням додаткової вартості до змінного капіталу, — то норма прибутку визначається тільки відношенням змінного капіталу до всього капіталу.

Отже, норма прибутку *визначається, по-перше, нормою додаткової вартості*, або відношенням неоплаченої праці до оплаченої; і вона змінюється, підвищується або падає (оскільки ця дія не паралізується рухом інших визначальних моментів), разом із зміною норми додаткової вартості. А норма додаткової вартості підвищується або падає в *прямій* залежності від продуктивності праці і в *оберненій* залежності од витрат виробництва заробітної плати, або від кількості необхідної праці, тобто в *оберненій* залежності від вартості праці.

А *по-друге*, норма прибутку визначається відношенням змінного капіталу до всього капіталу: $\frac{v}{c+v}$. Справа в тому, що абсолютна величина додаткової вартості, при даній нормі додаткової вартості, залежить виключно од величини змінного капіталу, яка, при зробленому нами припущенні, визначається кількістю одночасно застосовуваних робочих днів, абсолютною величиною застосовуваного робочого часу, або виражає тільки цю кількість, цю величину. А норма прибутку залежить од відношення цієї, даної у змінному капіталі, абсолютної величини додаткової вартості, до всього капіталу, тобто од відношення змінного

капіталу до всього капіталу, від $\frac{v}{c+v}$. Оскільки при обчисленні норми прибутку припускається, що додаткову вартість M дано, а значить, припускається, що дано також і v , то всі зміни у $\frac{v}{c+v}$ можуть поставати тільки із змін у величині c , тобто постійного капіталу. Бо коли дано v , то сума $c+v$, або K , може змінюватися тільки тоді, коли змінюється c , а разом із зміною цієї суми змінюється і відношення $\frac{v}{c+v}$, або $\frac{v}{K}$.

Коли $v = 100$, і $c = 400$, то $v+c = 500$, і $\frac{v}{v+c} = \frac{100}{500} = \frac{1}{5} = 20\%$. Таким чином, якщо норма додаткової вартості

становила $\frac{5}{10}$, або $\frac{1}{2}$, то додаткова вартість дорівнюватиме 50.

Та оскільки змінний капітал становить тільки $\frac{1}{5}$ всього капіталу, то прибуток становитиме $\frac{1}{2}$ від $\frac{1}{5}$, тобто $\frac{1}{10}$ всього капіталу. І дійсно, $\frac{1}{10}$ від 500 буде 50. Норма прибутку буде 10%.

Відношення $\frac{v}{v+c}$ змінюється з кожною зміною величини c ,

але, звичайно, не в тому самому числовому виразі. Коли припустити, що спочатку як v , так і c дорівнювали 10, тобто що сукупний капітал складався наполовину із змінного і наполовину з постійного капіталу, то $\frac{v}{v+c} = \frac{10}{10+10} = \frac{10}{20} = \frac{1}{2}$.

Таким чином, коли додаткова норма [die Mehrtrate] становила $\frac{1}{2}v$, то вона становитиме $\frac{1}{4}$ від K . Або, якщо додаткова вартість становить 50%, то в розгляданому випадку, де змінний капітал становить $\frac{K}{2}$, норма прибутку буде 25%. Коли тепер припусти-

ти, що постійний капітал подвоюється, зростає з 10 до 20, то $\frac{v}{c+v} = \frac{10}{20+10} = \frac{10}{30} = \frac{1}{3}$. (Додаткова норма, яка стано-

вила $\frac{1}{2}$ від 10, дорівнювала б тепер $\frac{1}{2}$ від $\frac{1}{3}K$, тобто $\frac{1}{6}$ від 30, тобто вона дорівнювала б 5. Половина від 10 теж дорівнює 5. Обчислені на 10, ці 5 одиниць дають 50%. Обчислені на 30, вони дають 16 $\frac{2}{3}$ %. Тимчасом раніше ці 5 одиниць обчислювались на 20 і давали $\frac{1}{4}$, тобто 25%.) Постійний капітал подвоївся, тобто збільшився з 10 до 20; але сума $c+v$ зростає тільки наполовину, а саме з 20 до 30. Постійний капітал збільшився

на 100%, сума $c+v$ тільки на 50%. Відношення $\frac{v}{c+v}$, яке спочатку дорівнювало $\frac{10}{20}$, зменшилося лише до $\frac{10}{30}$, з $\frac{1}{2}$ до $\frac{1}{3}$,

або з $\frac{3}{6}$ до $\frac{2}{6}$, тобто зменшилося тільки на $\frac{1}{6}$, в той час як постійний капітал подвоївся. Яким чином зростання або зменшення постійного капіталу відбивається на пропорції $\frac{v}{c+v}$, очевидно залежить від тієї пропорції, в якій c і v спочатку становили частини всього капіталу K , який утворюється сумою $c + v$.

[344] *Постійний капітал* (тобто його вартість) може зростати (або падати), *по-перше*, при незмінній масі застосовуваної сировини, машин і т. ін. Отже, в цьому разі зміни в постійному капіталі не зумовлені виробничими умовами того процесу виробництва, до якого він входить як постійний капітал, а відбуваються незалежно від них. Та хоч би які були ті *причини*, що викликають цю зміну вартості постійного капіталу, вони завжди впливають на норму прибутку. В цьому разі та сама кількість сировини, машин та ін. має більше або ж менше вартості, ніж раніше, тому, що для їх виробництва стало потрібно більше або ж менше робочого часу, ніж раніше. Тут зміни вартості викликані виробничими умовами тих процесів, з яких складові частини постійного капіталу виходять як продукти. Вище * ми дослідили, як це впливає на норму прибутку.

Та коли в одній і тій самій галузі виробництва постійний капітал (наприклад, сировина) підвищується або падає у вартості в результаті подорожчання або здешевлення виробництва самого цього постійного капіталу, то це впливає на норму прибутку цілком так само, як у тих випадках, коли в одній з галузей виробництва (або навіть в тій самій) для одного товару застосовується дорожча сировина, ніж для другого,— при однакових затратах на заробітну плату.

Там, де при однаковій затраті на заробітну плату оброблювана одним капіталом сировина (наприклад, пшениця) дорожча від сировини (наприклад, вівса), оброблюваної іншим капіталом (або: срібло і мідь і т. ін., вовна і бавовна тощо), там норма прибутку на обидва капітали має бути в оберненому відношенні до дорожнечі сировини. Тому, коли в обох галузях виробництва створюється в середньому однаковий прибуток, то це можливо тільки в результаті того, що всередині класу капіталістів додаткова вартість розподіляється між різними капіталістами не відповідно до тієї додаткової вартості, яку кожний капітал виробляє у своїй окремій сфері виробництва, а відповідно до розмірів застосовуваних капіталів. Це може відбуватися двоюким способом. А, який обробляє дешевший

* Див. цей том, частина III, стор. 210—217. *Ред.*

матеріал, продає свій товар по його дійсній вартості і, значить, одержує в грошах вироблену ним самим додаткову вартість. Ціна його товару дорівнює його вартості. *B*, який обробляє дорожчий матеріал, продає свій товар вище його вартості, встановлює ціну на такому рівні, [при якому товар дає йому такий самий прибуток,] як коли б він обробляв дешевший матеріал. Якщо далі *A* і *B* обмінюють свої товари, то це те саме для *A*, як коли б він скалькулював у ціні свого товару менше додаткової вартості, ніж справді міститься у товарі. Те саме було б у тому випадку, коли б обидва, *A* і *B*, наперед установили норму прибутку відповідно до величини затраченого капіталу, тобто коли б вони сукупно додаткову вартість розподілили між собою відповідно до величини затрачених ними капіталів. А це і є те, що розуміється під загальною нормою прибутку⁸⁶.

Само собою зрозуміло, що таке вирівнювання не буває в тих випадках, коли постійна частина певного капіталу (наприклад, сировина) підвищується або падає у вартості на короткий час — в результаті впливу поганих або хороших урожаїв і т. д., хоч не підлягає ніякому сумніву, що надзвичайні прибутки, одержувані власниками бавовнопрядильних підприємств, наприклад, в роки особливо багатого врожаю бавовни, притягають в цю галузь промисловості масу нового капіталу і стимулюють будівництво багатьох нових фабрик і бавовнообробних машин. Тому, якщо слідом за тим настає поганий для бавовни рік, то це ще дужче збільшує втрати [від раптового підвищення цін на бавовну].

По-друге, при незмінних витратах виробництва машин і сировини, словом — постійного капіталу, може стати потрібним більше цього постійного капіталу і, значить, відповідно зрости його вартість — з тієї причини, що змінилися виробничі умови тих процесів, до яких згадані складові частини постійного капіталу входять як засоби виробництва. В цьому випадку, як і в попередньому, зростання вартості постійного капіталу, звичайно, викликає падіння норми прибутку; але, з другого боку, самі ці зміни виробничих умов свідчать про те, що праця стала тут більш продуктивною і що, виходить, норма додаткової вартості підвищилась. Бо попередня кількість живої праці споживає тут більше сировини, ніж раніше, тільки тому, що вона обробляє цю сировину за коротший час, і застосовується тут більше машин тільки тому, що вартість цих машин менша, ніж вартість тієї праці, яку вони замінюють. Отже, тут падіння норми прибутку більш або менш компенсується зростанням норми додаткової вартості, а тому й абсолютної величини додаткової вартості.

Нарешті, обидві обставини, що викликають зміну вартості постійного капіталу, можуть діяти разом в дуже різних комбінаціях. Наприклад, [345] середня вартість бавовни-сирцю знизилась, але водночас ще більше зросла вартість всієї маси бавовни, що обробляється за певний час. Другий приклад: зросла вартість одного фунта вовни і вартість всієї маси вовни, що обробляється за певний час. Третій приклад: вся збільшена маса застосовуваних машин стала абсолютно дорожчою, але щодо їх ефективності вони подешевшали, і т. д.

Досі припускалося, що змінний капітал лишається той самий. Але змінний капітал може і сам зменшуватись не тільки відносно, порівняно з величиною постійного капіталу, але й абсолютно — наприклад, у землеробстві. Або ж змінний капітал може абсолютно зростати. Але тоді виходить те саме, як коли б він лишався без зміни, оскільки постійний капітал, із зазначених вище причин, зростає або в більшій мірі, або в тій самій мірі.

Якщо постійний капітал лишається без змін, то кожне його збільшення або зменшення у відношенні до змінного капіталу пояснюється тільки тим, що це відносне збільшення або зменшення постійного капіталу відбувається в результаті абсолютного зменшення або збільшення змінного капіталу.

Якщо змінний капітал лишається без змін, то кожне збільшення або зменшення постійного капіталу може пояснюватися тільки його власним абсолютним збільшенням або зменшенням.

Якщо зміни мають місце одночасно в обох капіталах, то після відрахування тієї зміни, яка є однаковою в обох, виходить те саме, як коли б один капітал лишався без зміни, а другий збільшився або зменшився.

Та коли вже дано *норму прибутку*, то маса прибутку залежить від величини застосовуваних капіталів. Великий капітал з низькою нормою прибутку дає більший прибуток, ніж малий капітал з високою нормою прибутку.

* * *

Тут можна закінчити цей відступ.

У творі Дж. Ст. Мілля треба ще відмітити тільки два такі положення:

«*Капітал*, строго кажучи, не має *продуктивної сили*. Єдина продуктивна сила — це сила праці, яка, звичайно, користується допомогою знарядь і спрямовує свою дію на той чи інший матеріал» (цит. твір, стор. 90).

По суті Мілля плує тут капітал з тими речовими складовими частинами, з яких він складається. Але це положення

добре для тих, хто отак плуває і в той же час говорить про продуктивну силу капіталу. Звичайно, що так само й тут твердження Мілля правильне лише остільки, оскільки йдеться про виробництво вартості. Адже і природа виробляє, коли говорити тільки про споживну вартість.

«*Продуктивна сила капіталу* є не що інше, як та кількість дійсної продуктивної сили, якою капіталіст може розпоряджатись завдяки своєму капіталові» (цит. твір, стор. 91).

Тут капітал правильно розглядається як виробничі відносини. [VIII—345]

* * *

[XIV—851] В одному з попередніх зошитів⁸⁷ я докладно проаналізував ті силкування, які робить Мілля (в «Some Unsettled Questions» etc. London, 1844), щоб рикардовський закон про *норму прибутку* (про її обернену пропорціональність у відношенні до заробітної плати) вивести безпосередньо з теорії вартості, не розрізняючи *додаткову вартість* і *прибуток*.

[8] ЗАКЛЮЧЕННЯ

Все подане вище зображення рикардівської школи показує, що розклад цієї школи іде по двох пунктах:

1) Обмін між капіталом і працею відповідно до закону вартості.

2) Утворення загальної норми прибутку. Ототожнення додаткової вартості і прибутку. Не усвідомлене відношення між вартостями і цінами витрат.

[РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ]
**ПРОЛЕТАРСЬКІ ПРОТИВНИКИ ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІВ,
 ЯКІ ВИХОДИЛИ З РІКАРДОВСЬКОЇ ТЕОРІЇ**

[852] В рикардовський період політичної економії перед нами виступають разом з тим і противники [буржуазної політичної економії] — комунізм (Оуен) і соціалізм (Фур'є, Сен-Сімон) (соціалізм — тільки ще на самих початкових стадіях свого розвитку). Однак, відповідно до нашого плану, нам треба тут розглянути тільки тих противників, які самі виходять з передпосилок політико-економів.

З цитованих нами далі творів буде видно, що справді всі вони виходять з рикардовської форми.

1) ПАМФЛЕТ «THE SOURCE AND REMEDY OF THE NATIONAL
 DIFFICULTIES»

[а) ПОГЛЯД НА ПРИБУТОК, РЕНТУ І ПРОЦЕНТ ЯК
 НА ДОДАТКОВУ ПРАЦЮ РОБІТНИКІВ. СПІВВІДНОШЕННЯ
 МІЖ НАГРОМАДЖЕННЯМ КАПІТАЛУ І ТАК ЗВАНИМ
 «РОБОЧИМ ФОНДОМ»]

«The Source and Remedy of the National Difficulties, deduced from Principles of Political Economy, in a Letter to Lord John Russel». London, 1821 (без імені автора).

Цей маловідомий памфлет (коло 40 сторінок), що появився в той час, коли почав привертати до себе увагу «цей неймовірний писака»⁸⁸ Мак-Куллох, є значним кроком вперед порівняно з Рікардо. Додаткову вартість, або «прибуток», як її називає Рікардо (який часто називає її також і «додатковим продуктом»), або «процент», як її називає автор памфлета, цей автор прямо характеризує як «додаткову працю», працю, яку робітник

виконує без ніякої оплати, — виконує понад ту кількість праці, якою замінюється вартість його робочої сили, або створюється еквівалент його заробітної плати. Як важливо було звести *вартість* до праці, цілком так само важливо було *додаткову вартість*, що представлена в *додатковому продукті*, звести до *додаткової праці*. По суті це було сказано вже А. Смітом * і становить один з головних моментів у тому, що вніс Рікардо. Але в Рікардо це ніде не висловлено і не зафіксовано в *абсолютній формі*.

Коли в Рікардо та інших політико-економів інтерес спрямований тільки на те, щоб зрозуміти відносини капіталістичного виробництва й оголосити їх абсолютними формами виробництва, то памфлет, що розглядається нами, та інші твори тієї ж категорії, які мають бути тут розглянуті, опановують розкритими Рікардо й іншими політико-економами таємницями капіталістичного виробництва для того, щоб з позицій промислового пролетаріату виступити проти капіталістичного виробництва.

[У памфлеті сказано:]

«Скільки б не *припадало* капіталістові» (з точки зору капіталу), «він може одержати тільки *додаткову працю* робітника, бо робітник повинен жити» (назв. твір, стор. 23).

Ці необхідні умови життя, цей мінімум, на який може жити робітник, а тому й кількість додаткової праці, яку можна витиснути з нього, являють собою, правда, щось дуже відносне.

«Якщо в міру зростання величини капіталу його вартість ⁸⁹ не зменшується, то капіталісти будуть видувати з робітників продукт кожної робочої години понад той мінімум, на який робітник *може* існувати. І хоч би яким жахливим і огидним це здавалось, капіталіст може кінець кінцем орієнтуватись на такі продукти харчування, виробництво яких потребує найменшої кількості праці, і нарешті може сказати робітникові: ти не повинен їсти хліба, тому що ячне борошно дешевше; ти не повинен їсти м'яса, бо можна харчуватися буряками і картоплею. І ми вже дійшли до цього» (там же, стор. 23—24).

«Коли робітника можна довести до того, що він харчуватиметься картоплею замість хліба, то безперечно правильним є те, що при такому становищі з його праці можна видušити більше; тобто якщо, харчуючись хлібом, він був змушений *для утримання себе і своєї сім'ї* *затратити працю понеділка і вівторка*, то, коли він харчуватиметься картоплею, йому для цього буде потрібна тільки половина понеділка, а *друга половина понеділка і весь вівторок звільняться на користь держави або для капіталіста*» (там же, стор. 26).

Тут прибуток і т. ін. прямо зведений до привласнення такого робочого часу, за який робітник не одержує ніякого еквівалента.

* Див. цей том, частина I, стор. 50—55, і частина II, стор. 419. Ред.

«Загальноновизнано, що сплачуваний капіталістам процент, чи має він природу ренти, позичкового процента чи прибутку підприємця, сплачується з *праці інших*» (там же, стор. 23).

Отже, рента, позичковий процент, прибуток підприємця — це тільки різні форми «процента на капітал», який в свою чергу зводиться до «*додаткової праці* робітника». Ця додаткова праця представлена в додатковому продукті. Капіталіст є власником додаткової праці або додаткового продукту. Додатковий продукт є капітал.

«Припустимо, що... немає *ніякої додаткової праці*, немає, отже, нічого такого, що можна було б нагромаджувати як капітал...» (там же, стор. 4).

І зараз же слідом за цим він каже:

«Власники додаткового продукту, *або* капіталу...» (там же).

Зовсім в іншому дусі, ніж нитики-рікардіанці, автор говорить:

«Природним і неминучим наслідком збільшення капіталу є зменшення його вартості» (стор. 22).

Про Рікардо він заявляє:

«Навіщо старатись довести нам, що ніяке нагромадження капіталу не знизить прибуток, бо, мовляв, знизити прибуток може тільки підвищення заробітної плати, — раз виявляється, що коли населення не збільшується в міру зростання капіталу, заробітна плата підвищується внаслідок невідповідності між капіталом і працею, а коли населення при цьому збільшується, заробітна плата підвищується, бо стає важче добувати їжу?» (стор. 23).

[853] Коли б «вартість капіталу», — тобто «процент на капітал», тобто та додаткова праця, якою капітал розпоряджається, яку він собі привласнює, — не зменшувалася в міру зростання величини капіталу, то відбувалося б наростання процентів на проценти, мала б місце геометрична прогресія; і подібно до того як ця прогресія, обчислена у грошах (див. *Прайса*), передбачає *неможливе* нагромадження (неможливу норму нагромадження), так і при зведенні її до її справжнього елемента, до праці, вона поглинула б не тільки додаткову працю, «що припадає» на капітал, але й необхідну працю. (До фантазії Прайса повернутись у розділі про доход і його джерела⁹⁰.)

«Якби була можливість невпинно збільшувати капітал і водночас підтримувати на тому самому рівні вартість капіталу, показником чого була б незмінність ставки позичкового процента, то проценти, які нале-

жити платити за користування капіталом, незабаром перевищили б весь продукт праці... Капітал має тенденцію збільшувати капітал більш як в арифметичній прогресії. Загально визнано, що сплачуваний капіталістам *процент*, чи має він природу ренти, позичкового *процента* чи *прибутку* підприємця, сплачується з праці інших. Тому, якщо капітал і далі нагромаджується, то при збереженні тієї самої процентної ставки та праця, яка віддається за користування капіталом, повинна все більше зростати, поки вся праця всіх робітників країни не буде поглинена капіталістом. Але цього ніколи не може статися; бо скільки б не *припадало* капіталістові, він може *одержати тільки додаткову працю* робітника, тому що робітник повинен жити» (стор. 23).

Але яким чином зменшується «вартість капіталу», авторів памфлета не ясно. Він сам каже, що на думку Рікардо це відбувається або через те, що заробітна плата підвищується, коли капітал нагромаджується скоріше, ніж зростає населення, або через те, що *вартість* заробітної плати (але не її кількість у життєвих засобах) збільшується, коли населення зростає швидше, ніж нагромаджується капітал (або навіть при їх [однаковому] *одночасному зростанні*), в результаті зменшення продуктивності землеробства. Але як пояснює це наш анонім? Останнього він не приймає; заробітна плата на його думку все більше знижується до можливого мінімуму. Він говорить, що [зниження «процента» на капітал] можливе тільки в результаті того, що, хоч робітника й експлуатують більше або стільки ж, та частина капіталу, яка обмінюється на живу працю, відносно зменшується.

В усякому разі, заслугою анонімного автора є те, що нісенітниця з приводу геометричної прогресії процентів зведена у нього до її справжньої суті, тобто до цілковитої нісенітниці*.

До того ж, на думку анонімного автора, є два способи не допускати того, щоб із зростанням додаткового продукту або додаткової праці капітал змушений був віддавати назад робітникам все більшу частину нагробованого ним.

Перший спосіб, це — перетворення додаткового продукту в основний капітал, що перешкоджає тому, щоб «робочий фонд», або та частина продукту, яку споживають робітники, неодмінно зростала в міру нагромадження капіталу.

* [XV—862a] Те, що додаткова вартість є тотожною з додатковою працею, встановлює якісну межу для нагромадження капіталу, яка визначається тривалістю *сьогодняшнього робочого дня* (тим часом, протягом якого робоча сила може діяти в межах 24 годин), наявним в даний момент ступенем розвитку продуктивних сил і чисельністю *народонаселення*, що лімітує *кількість* робітників, які можуть експлуатуватися одночасно. Коли ж, навпаки, додаткову вартість розглядати в позбавленій поняття форми *процента*, тобто як таке відношення, в якому капітал збільшує себе з допомогою якогось містичного фокуса, то межа для нагромадження капіталу виявляється лише *кількісною*, і довісь не можна зрозуміти, чому капітал кожного ранку все знову і знову не додає до себе проценти як новий капітал, створюючи тим самим безконечну прогресію *процентів на проценти*. [XV—862a]

Другий спосіб, це — зовнішня торгівля, яка дає капіталістам можливість обмінювати додатковий продукт на закордонні предмети розкоші і таким чином самим споживати його. Завдяки цьому навіть та частина продукту, яка складається з *предметів необхідності*, цілком може зростати, не повертаючись неодмінно у формі заробітної плати до робітників, хоч би до певної міри у відповідності з своїм зростанням.

Слід зауважити, що перший спосіб, який діє тільки періодично, а потім паралізує свою дію (принаймні в тій мірі, в якій основний капітал складається з таких машин та ін., які самі входять у виробництво предметів необхідності), зумовлює перетворення додаткового продукту в капітал, тоді як другий спосіб зумовлює споживання все зростаючої частини додаткового продукту капіталістами, зростаюче споживання останніх, а не перетворення додаткового продукту знову в капітал. Коли б цей додатковий продукт залишався в тій формі, в якій він безпосередньо існує, то значна частина його повинна була б бути обмінена з робітниками як змінний капітал. Наслідком цього було б підвищення заробітної плати і зменшення абсолютної або відносної додаткової вартості. В цьому власне і полягає таємниця проповідуваної Мальтусом необхідності зростаючого споживання «багатих», *щоб та частина продукту, яка обмінюється на працю, перетворюється в капітал, мала високу вартість, давала солідний прибуток, поглинала багато додаткової праці*. Тільки Мальтус полишає посилене споживання не самим промисловим капіталістам, а призначає для цієї *функції землевласників, посідачів синекур та ін.*, тому що прагнення до нагромадження і прагнення до марнотратства, поєднані в одній і тій самій особі, зле пожартували б одне з одним. Тут так само виступає назовні те, що було хибного в поглядах Бартона, Рікардо та інших. Заробітна плата визначається не тією частиною сукупної маси продукту, яка може бути спожита як *змінний* капітал, або може бути перетворена в нього, а тією частиною цієї маси, яка фактично перетворюється у змінний капітал. Частина цих продуктів може навіть у своєму натуральному вигляді бути з'їдена всілякими нахлібниками, друга частина може бути спожита у вигляді предметів розкоші завдяки зовнішній торгівлі і т. д.

Наш памфлетист не бере до уваги дві речі.

В результаті запровадження машин маса робітників раз у раз втрачає роботу, що створює надлишок населення; таким чином, додатковий продукт знаходить готову нову робочу силу, на яку він може бути обмінений і тоді, коли немає зростання населення, коли немає потреби збільшувати абсолютний робочий

час. Допустимо, що раніше було зайнято 500 робітників, а тепер зайнято 300, які дають відносно більшу кількість додаткової праці. Решта — 200 робітників можуть бути найняті на додатковий продукт, як тільки він достатньо зросте. Частина того самого [змінного] капіталу перетворюється в основний капітал, друга частина дає заняття меншій кількості робітників, але дістає від них, порівняно з їх кількістю, більше додаткової вартості і, особливо, більше додаткового продукту. Решта — 200 робітників є матеріалом для капіталізування нового додаткового продукту.

[853a] Перетворення *предметів необхідності* у *предмети розкоші* через зовнішню торгівлю, як це викладено у памфлеті, важливе саме по собі —

1) тому, що це кладе край вигадці, ніби заробітна плата залежить від маси вироблених предметів необхідності, як коли б ці предмети необхідності неодмінно мали б бути спожиті в цій формі їх виробниками або хоч би усім народом en masse*, який виробляє, тобто неодмінно мали б бути знову перетворені у змінний капітал, або, як висловлюються Бартон і Рікардо, в «оборотний капітал»;

2) тому, що цим визначається вся суспільна форма відсталих країн — наприклад, рабовласницьких штатів у Північно-Американських Сполучених Штатах (див. *Кернес*⁹¹) або Польщі і т. ін., — які зв'язані із світовим ринком, що базується на капіталістичному виробництві (це розумів уже старий *Бюш*, якщо він і це не вкрав у Стюарта). Хоч би яким великим був той додатковий продукт, що його такі країни дістають з додаткової праці своїх рабів у простій формі, у вигляді бавовни-сирцю або хліба в зерні, вони можуть залишатися при цій простій, недиференційованій праці завдяки тому, що зовнішня торгівля дає їм можливість надавати цьому простому продуктові якої завгодно форми споживної вартості.

Твердження, ніби від величини «оборотного капіталу» залежить та частина річного продукту, яка має бути затрачена у вигляді заробітної плати, було б таким же ґрунтовним, як і твердження, ніби в тому разі, коли значна частина продукту складається з «будинків» і коли споруджується багато порівняно з робітничим населенням жител, придатних для робітників, робітники повинні в результаті цього мати хороші й дешеві житла, бо пропозиція жител збільшується, мовляв, швидше, ніж попит на них.

Навпаки, правильним є ось що: коли додатковий продукт великий і коли значну його частину капіталісти мають намір

* — в цілому. *Ред.*

вжити як капітал, то (якщо припустити, що цей великий додатковий продукт сам не одержаний вже за таких умов, коли викидається на вулицю маса робітників) попит на працю повинен зростати, а тому повинна зростати і та частина додаткового продукту, що обмінюється як заробітна плата. При всіх обставинах, не *абсолютна величина* додаткового продукту (в якій би формі він не існував, хоч би навіть у формі предметів необхідності) є тим, що примушує затрачати цей додатковий продукт у формі змінного капіталу і тому веде до зростання заробітної плати. Справа зовсім не в тому, а в тому, що пристрась до капіталізування примушує затрачати значну частину додаткового продукту у формі змінного капіталу і *тому* з нагромадженням капіталу вона призвела б до зростання заробітної плати, якби машини постійно не створювали надлишку населення і якби не було того, що все більша частина капіталу (зокрема також і з допомогою зовнішньої торгівлі) обмінюється на капітал, а не на працю. *Та частина додаткового продукту, яка вже безпосередньо виробляється в такій формі, в якій вона може бути тільки капіталом, і та частина його, яка дістає цю форму завдяки обміні з закордоном, зростає швидше за ту частину, яка повинна обмінюватись на безпосередню працю.*

Фраза про те, що заробітна плата залежить від існуючого в даній момент капіталу і що швидко нагромадження капіталу є тому єдиним засобом, який може викликати підвищення заробітної плати, зводиться ось до чого:

З одного боку, коли лишити осторонь ту форму, в якій умови праці виступають як капітал, ми тут маємо тавтологію: від продуктивності праці, яку виконує певна кількість робітників, залежить те, як швидко може збільшуватись ця кількість без погіршення умов їх життя. Чим більше вони виробляють сировини, зрарядь праці та життєвих засобів, тим більше засобів вони мають не тільки для того, щоб утримувати своїх дітей, поки ті ще не можуть працювати самі, але й для того, щоб реалізувати працю підрастаючого покоління і таким чином досягти відповідності між приростом населення і приростом виробництва і навіть розвивати виробництво ще в більшій мірі, ніж зростає населення, бо в міру зростання населення поліпшується майстерність робітника, поглиблюється поділ праці, збільшується можливість застосування машин, зростає постійний капітал,— словом, підвищується продуктивність праці.

Якщо зростання населення залежить від продуктивності праці, то продуктивність праці залежить від зростання населення. Тут має місце взаємодія. Але, висловлюючись по-капі-

талістичному, це означає, що життєві засоби робітничого населення залежать від продуктивності капіталу, від того, що якомога більша частина продукту робітників протистоїть їм як те, що розпоряджається їх працею. Рікардо сам *правильно* висловлює це — я маю на увазі тавтологію, — ставлячи заробітну плату в залежність від продуктивності капіталу, а останню від продуктивності праці*.

Що праця залежить від зростання капіталу, означає, таким чином, не що інше, як, з *одного боку*, ту тавтологію, що [854] приріст життєвих засобів населення і засобів для застосування його праці залежить від продуктивності його власної праці, і, *по-друге*, висловлюючи це по-капіталістичному, — що праця *залежить від того*, що її власний продукт протистоїть їй як *чужа власність*, а тому і її власна продуктивність протистоїть їй як *продуктивність* тієї речі, яку вона створює.

Практично це означає, що робітник повинен привласнювати собі якомога меншу частину свого продукту, щоб якомога більша частина його продукту протистояла йому як *капітал*; він повинен якомога більше уступати *без ніякої оплати* капіталістові, щоб якомога більше зростали засоби останнього для нової купівлі праці робітника на те, що у робітника було відібрано без ніякої оплати. В цьому випадку можлива така ситуація, що, коли капіталіст примусив робітника дуже багато працювати даром, він потім, в обмін на це одержане ним без еквівалента, примушує його працювати даром трохи менше. Проте оскільки такий результат перешкоджає якраз тому, що є метою прагнень, тобто *якомога швидшому нагромадженню капіталу*, то робітник повинен жити в таких умовах, що це зменшення його безплатної праці знову припиняється внаслідок збільшення робітничого населення, чи то відносного, в результаті застосування машин, чи абсолютного, в результаті збільшення кількості плюбів. (Це — те саме взаємовідношення, яке висміюють рікардіанці, коли мальтузіанці проповідують його як взаємовідношення між землевласниками і капіталістами.) Робітники повинні безплатно віддавати капіталові якомога більшу частину свого продукту, щоб за *сприятливіших* умов купити собі знову на свою нову працю частину відданого таким чином продукту. Та оскільки цей сприятливий поворот разом з тим знижує умову сприятливого повороту, то він може бути тільки тимчасовим явищем і мусить знову обернутися в свою власну протилежність.

По-третьє. Те, що має силу відносно перетворення предметів необхідності у предмети розкоші через зовнішню торгівлю,

* Див. цей том, частина II, стор. 563—564, і частина III, стор. 107—108. *Ред.*

має силу взагалі щодо виробництва предметів розкоші, для необмеженої різноманітності і примноження яких зовнішня торгівля є, проте, справді досить важливою умовою. Хоч робітники, зайняті у виробництві предметів розкоші, виробляють капітал для свого хазяїна, але їх продукт не може *in natura* * обернутися знов у капітал — ні в постійний, ні в змінний.

Коли не брати до уваги тієї частини предметів розкоші, яка відправляється за кордон для обміну на предмети необхідності, що цілком або частково входять до змінного капіталу, то предмети розкоші представляють тільки *додаткову працю*, і до того ж додаткову працю безпосередньо в тій формі *додаткового продукту*, в якій він споживається, як доход, багатими. Предмети розкоші представляють, правда, додаткову працю не самих тільки тих робітників, які їх виробляють. Останні, навпаки, виконують в середньому стільки ж додаткової праці, як і робітники в інших галузях виробництва. Але подібно до того як всяку $\frac{1}{3}$ продукту, який містить в собі $\frac{1}{3}$ додаткової праці, я можу розглядати як втілення цієї додаткової праці, а решту — $\frac{2}{3}$ продукту — як відтворення авансованого капіталу, так і додаткова праця виробників предметів необхідності, яка утворює заробітну плату для виробників предметів розкоші, може бути показана як необхідна праця робітничого класу в цілому. Його додаткова праця представлена: 1) в тій частині предметів необхідності, яку споживають капіталісти та їх нахлібники; 2) в сукупності предметів розкоші. Щодо окремого капіталіста або окремих галузей виробництва це виглядає інакше. Для окремого капіталіста частина вироблених ним предметів розкоші становить тільки еквівалент за авансований капітал.

Коли надто велика частина додаткової праці представлена безпосередньо у формі предметів розкоші, то, очевидно, повинна статися затримка в нагромадженні і в розширенні відтворення, бо дуже незначна частина додаткового продукту перетворюється знов у капітал. Якщо форми предметів розкоші набирає зовсім незначна частина додаткової праці, то нагромадження капіталу (тобто тієї частини додаткового продукту, яка може *in natura* знову стати капіталом) відбуватиметься швидше, ніж збільшення населення, і норма прибутку падатиме, за винятком того випадку, коли існує зовнішній ринок для предметів необхідності.

* — в натурі, в натуральній формі. *Ред.*

16) ДО ПИТАННЯ ПРО ОБМІН МІЖ КАПІТАЛОМ
І ДОХОДОМ ПРИ ПРОСТОМУ ВІДТВОРЕННІ І ПРИ
НАГРОМАДЖЕННІ КАПІТАЛУ]

Трактуючи про обмін між капіталом і доходом *, я розглядав заробітну плату теж як доход і взагалі розглядав тільки відношення постійного капіталу до доходу. Те, що доход робітників разом з тим виступає як змінний капітал, має вагу лише остільки, оскільки при нагромадженні — при утворенні нового капіталу — надлишок, що складається з життєвих засобів (предметів необхідності) у капіталіста, який виробляє життєві засоби, може безпосередньо обмінюватись на надлишок, що складається з сировини або знарядь того капіталіста, який виробляє постійний капітал. Тут одна форма доходу обмінюється на другу, [855] і коли обмін зроблено, доход капіталіста *A* обертається у постійний капітал капіталіста *B*, а доход капіталіста *B* — у змінний капітал капіталіста *A*.

Розглядаючи це перетворення, відтворення і спосіб взаємного заміщення капіталів і т. д., слід на деякий час лишити остронь зовнішню торгівлю.

По-друге, треба розрізнити два явища:

- 1) відтворення в даному масштабі,
- 2) відтворення в розширеному масштабі, або нагромадження — перетворення доходу в капітал.

До пункту 1-го.

Я показав:

Виробники життєвих засобів повинні замістити 1) свій постійний капітал, 2) свій змінний капітал. Та частина вартості їхнього продукту, яка представляє надлишок над цими двома частинами, є *додатковий продукт*, матеріальне буття *додаткової вартості*, яка, в свою чергу, представляє тільки *додаткову працю*.

Змінний капітал — та частина продукту виробників життєвих засобів, що представляє цей змінний капітал, — становить заробітну плату, доход робітника. Ця частина існує тут уже в тій *натуральній формі*, в якій вона знову є змінним капіталом. На цю частину, на еквівалент, відтворений робітником, знову купується його праця. Це обмін між капіталом і безпосередньою працею. Робітник дістає цю частину в грошах, на які він знову купує свій власний продукт або інші продукти тієї самої категорії. Це обмін *різних складових частин змінного капіталу одна на одну*, після того як робітник дістав у грошах

* Див. цей том, частина I, стор. 205—227. *Ред.*

чек на свою частку продукту. Це — обмін однієї частини знов доданої праці на другу всередині однієї і тієї самої категорії (життєві засоби).

Та частина додаткового продукту (знов доданої праці), яку капіталісти (що виробляють життєві засоби) споживають самі, споживається ними або *in natura*, або між ними відбувається обмін одного виду додаткового продукту, що існує у придатній для споживання формі, на другий вид його. Це — обмін доходу на доход, причому той і другий зводиться до знов доданої праці.

При згаданій вище операції не можна власне говорити про обмін доходу на капітал. Капітал (предмети необхідності) обмінюється на працю (на робочу силу). Отже, тут обмінюються не доход і капітал. Звичайно, як тільки робітник одержав заробітну плату, він її споживає. Але на капітал він обмінює не свій доход, а свою працю.

Третя частина [продукту виробників життєвих засобів, яка представляє їх] постійний капітал, обмінюється на частину продукту тих виробників, що виробляють постійний капітал, — а саме, на ту частину їх продукту, яка представляє знов додану працю. А ця частина продукту виробників постійного капіталу складається з еквівалента заробітної плати (отже, із змінного капіталу [цих виробників]) і з додаткового продукту, додаткової вартості, доходу капіталістів, існуючого в такій формі, в якій він може бути спожитий тільки виробничо, а не індивідуально. Таким чином, це, з *одного боку*, є обмін *змінного капіталу цих виробників* на частину життєвих засобів, яка представляє постійний капітал [виробників життєвих засобів]. Дійсно, частина продукту виробників постійного капіталу, що представляє їх змінний капітал, але існує у формі постійного капіталу, обмінюється на частину продукту виробників життєвих засобів, яка представляє постійний капітал, але існує у формі змінного капіталу. Тут маємо обмін знов доданої праці на постійний капітал.

З другого боку, та частина продукту виробників постійного капіталу, що представляє додатковий продукт, але існує у формі постійного капіталу, обмінюється на частину життєвих засобів, яка представляє постійний капітал для їх виробників. Тут уже маємо обмін доходу на капітал. Доход капіталістів, які виробляють постійний капітал, обмінюється на життєві засоби і заміщує постійний капітал капіталістів, що виробляють життєві засоби.

Нарешті, та частина продукту капіталістів, які виробляють постійний капітал, що сама представляє постійний капітал,

заміщується почасти *in natura*, почасти шляхом (завуальованого грішми) натурального обміну між виробниками постійного капіталу.

Все це має місце, коли припустити, що масштаб відтворення дорівнює первісному масштабові виробництва.

Коли ми тепер спитаємо, яка частина сукупного річного продукту представляє знов додану працю, то розрахунок буде дуже простий:

A) Предмети [індивідуального] споживання. Вони розпадаються на три частини. [По-перше,] дохід капіталістів, що дорівнює додатковій праці, долученій протягом року.

По-друге, заробітна плата, змінний капітал, що дорівнює тій знов доданій праці, якою робітники відтворили свою заробітну плату.

Нарешті, третя частина — сировина, машини і т. ін. Це постійний капітал, та частина вартості продукту, яка тільки зберігається, а не виробляється. Отже, — не праця, знов додана протягом року.

[856] Якщо ми позначимо постійний капітал [цієї категорії] через c' , змінний капітал через v' , а додатковий продукт, дохід, через r' , то ця категорія складається з c' і $v' + r'$.

c' є тільки збережена вартість, а не знов додана праця (тут c' представляє частину продукту); навпаки, сума $v' + r'$ є праця, додана протягом року.

Сукупний продукт [категорії *A*] (або його вартість) P^a після відрахування c' представляє, таким чином, знов додану працю.

Отже, коли від продукту категорії *A*, тобто від P^a , відняти c' , то ми матимемо працю, знов додану протягом року.

B) Предмети виробничого споживання.

Сума $v'' + r''$ так само і тут представляє знов додану працю. Не представляє знов доданої праці c'' — постійний капітал, який функціонує в цій сфері.

Але $v'' + r'' = c'$, на яке вони обмінюються. c' перетворюється у змінний капітал і дохід для категорії *B*. З другого боку, v'' і r'' перетворюються в c' , у постійний капітал категорії *A*.

Коли від продукту категорії *B*, тобто від P^b , відняти c'' , то ми матимемо працю, знов додану протягом року.

Але $P^b - c'' = c'$. Бо весь продукт P^b після відрахування c'' , тобто постійного капіталу, застосовуваного в цій категорії *B*, обмінюється на c' .

Після того як $v'' + r''$ обмінені на c' , справу можна подати так:

P^a складається тільки із знов доданої праці, продукт якої розпадається на прибуток і заробітну плату, на еквівалент необхідної праці і еквівалент додаткової праці. Бо $v'' + r''$, які заміщують тепер c' , дорівнюють праці, знов доданої у категорії B .

Отже, весь продукт P^a , як його додатковий продукт, так і його змінний капітал і його постійний капітал, складається з продуктів праці, знов доданої протягом року.

Навпаки, весь продукт P^b можна розглядати так, що він не представляє ніякої частини знов доданої праці, а представляє тільки збережену минулу працю. Бо його частина c'' не представляє ніякої знов доданої праці, цілком так само, як і його частина c' , яку він одержав в обмін на $v'' + r''$ і яка в категорії A представляла не знов додану працю, а авансований постійний капітал.

Таким чином, вся та частина річного продукту, що як змінний капітал становить доход робітників, а як додатковий продукт — фонд споживання капіталістів, зводиться до знов доданої праці, тоді як вся решта продукту, що представляє постійний капітал, зводиться тільки до збереженої минулої праці і тільки заміщує постійний капітал.

Тому, наскільки правильним є твердження, що вся та частина річного продукту, яка споживається як доход, як заробітна плата і прибуток (разом з відгалуженнями прибутку — рентою, процентом та ін., а також із заробітною платою непродуктивних працівників), зводиться до знов доданої праці, настільки ж хибним є твердження, що весь річний продукт зводиться до доходу, до заробітної плати і прибутку, а тому тільки до сукупності тих чи інших часток у знов доданої праці. Почасти він зводиться до постійного капіталу, який щодо вартості не представляє знов доданої праці, а як споживна вартість не входить ні до заробітної плати, ні до прибутку. Щодо своєї вартості він представляє у власному значенні слова нагромаджену працю, а щодо своєї споживної вартості — споживання цієї нагромадженої минулої праці.

З другого боку, цілком так само правильно, що *праця, додана протягом року*, не вся представлена тією частиною продукту, яка зводиться до заробітної плати і прибутку. Бо на цю заробітну плату і прибуток купуються послуги, тобто праця, яка не ввійшла до того продукту, в якому представлені заробітна плата і прибуток. Це такі послуги, такі види праці, якими люди користуються в процесі споживання продукту і які не входять до його безпосереднього виробництва.

[857] До пункту 2-го.

Інакше стоїть справа з нагромадженням, з перетворенням доходу в капітал, з *відтворенням в розширеному масштабі*, оскільки останнє постає не через те тільки, що старий капітал *застосовується більш продуктивно*. Тут весь новий капітал складається із знов доданої праці, і до того ж з додаткової праці у формі прибутку і т. ін. Проте, наскільки правильним є те, що тут весь елемент нового виробництва складається і вникає із знов доданої праці — з частини додаткової праці робітників, — настільки ж хибним є, як це знов-таки гадають політико-економі, твердження, ніби при перетворенні його в капітал він зводиться лише до змінного капіталу, або до заробітної плати. Припустимо, наприклад, що частина додаткового продукту фермера обмінюється на частину додаткового продукту фабриканта машин. Такий обмін дає можливість фабрикантові машин обернути пшеницю у змінний капітал і дати роботу більшій кількості робітників, безпосередньо або посередньо. Фермер, навпаки, в результаті того самого обміну обертає частину свого додаткового продукту в постійний капітал, і можливо, що внаслідок такого перетворення він, замість того щоб наймати нових робітників, увільняє частину старих. Фермер міг би, далі, засіяти більше землі. Тоді частини пшениці перетворяться не в заробітну плату, а в постійний капітал, і т. д.

Тільки при цьому нагромадженні виявляється, що все, як доход, так і змінний і постійний капітал, є *привласнена чужа праця* і що як умови праці, з допомогою яких працює робітник, так і еквівалент, який він одержує за свою працю, це — праця робітника, одержана капіталістом *без еквівалента*.

Так стоїть справа навіть при первісному нагромадженні. Припустимо, я зберіг 500 ф. ст. із заробітної плати. Таким чином, вони дійсно становлять не просто *нагромаджену працю*, а, на відміну від «нагромадженої праці» капіталіста, мою власну, мною і для мене нагромаджену працю. Я перетворюю їх у капітал, купую сировину тощо і наймаю робітників. Нехай прибуток становить 20%, тобто 100 ф. ст. на рік. За 5 років (якщо весь час не відбувається нового нагромадження і одержувані щороку 100 ф. ст. проїдаються) я у формі доходу «проїв» свій капітал. На шостому році сам мій капітал у 500 ф. ст. представляє привласнену без еквівалента чужу працю. А коли б я весь час знову нагромаджував половину свого прибутку, то процес [споживання мого первісного капіталу] відбувався б повільніше, тому що я не так багато проїдав би, а [процес привласнення чужої праці] — швидше.

	Капітал	Прибуток	З'їдено
Перший рік	500	100	50
Другий рік	550	110	55
Третій рік	605	121	60
Четвертий рік	665	133	66
П'ятий рік	731	146	73
Шостий рік	804	160	80
Сьомий рік	884	176	88
Восьмий рік	972	194	97
			569

На восьмому році мій капітал майже подвоївся, хоч я і проїв більше, ніж первісний капітал. У капіталі 972 ф. ст. уже не представлено жодного фартинга оплаченої праці, або такої праці, за яку я віддав еквівалент. Я спожив у формі доходу весь мій первісний капітал. Отже, я дістав за нього еквівалент і еквівалент цей спожив. Новий капітал складається тільки з привласненої чужої праці.

При розгляді додаткової вартості як такої натуральна форма продукту, а значить і додаткового продукту, не має значення. При розгляді дійсного процесу відтворення вона набирає важливого значення почасти для розуміння самих його форм, почасти для з'ясування впливу виробництва предметів розкоші і т. ін. на процес відтворення. Тут ми знову маємо приклад того, як *споживна вартість* як така набирає економічного значення.

[в] ЗАСЛУГИ АВТОРА ПАМФЛЕТА І ТЕОРЕТИЧНА ПЛУТАНИНА
В ЙОГО ПОГЛЯДАХ. ЗНАЧЕННЯ ПОРУШЕНИХ НИМ ПИТАНЬ
ПРО РОЛЬ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ В КАПІТАЛІСТИЧНОМУ
СУСПІЛЬСТВІ І ПРО «ВІЛЬНИЙ ЧАС» ЯК СПРАВЖНЄ
БАГАТСТВО]

[858] Вернімося тепер до нашого памфлета:
[Автор памфлета пише:]

«Припустимо, що всієї праці країни якраз вистачає для виробництва того, що потрібно для утримання всього населення; в цьому разі очевидно, що немає ніякої додаткової праці, отже, немає нічого такого, що можна було б нагромаджувати як капітал. Припустимо, що вся праця країни виробляє за *один* рік стільки, скільки вистачало б для утримання її населення на протязі двох років; в такому разі очевидно, що або засоби споживання, достатні для утримання всього населення протягом одного року, мусили загинути, або люди мусили причинити на один рік продуктивну працю.

Але власники додаткового продукту, або капіталу, не триматимуть протягом наступного року населення в стані перобства і не допустять, щоб продукти загинули; вони застосують працю людей для якої-небудь такої роботи, яка не є прямо і безпосередньо продуктивною, — наприклад, для виробництва машин тощо. Але на третій рік все населення може знову повернутись до безпосередньо продуктивної праці, і оскільки машини, вироблені минулого року, тепер вступають в дію, то ясно, що в цьому році продукт буде більший, ніж першого року, бо додається ще продукт машин. Отже, цей додатковий продукт тим більше або мусить загинути, або мусить бути вжитий так, як говорилося вище; а таке споживання знову збільшує продуктивну силу праці суспільства аж до того моменту, коли люди *змушені* будуть на деякий час припинити продуктивну працю, щоб продукт їхньої праці не загинув. Таким є очевидний наслідок прогресуючого нагромадження капіталу при найпростішому стані суспільства» (стор. 4—5).

«Попит інших країн обмежений не тільки *нашою* здатністю виробляти, але також і *їх* здатністю виробляти».

{Це відповідь на твердження Сея, що не ми виробляємо надто багато, а інші виробляють надто мало ⁹². Їх здатність виробляти не обов'язково дорівнює нашій.}

«Бо, хоч би як ми старалися, але за ряд років весь світ може взяти у нас навряд чи більше, ніж ми беремо у світу, так що вся ваша хвалена зовнішня торгівля, про яку так багато говорять, ніколи не додала, не могла додати і ніяк не може додати жодного шилінга, жодної копійки до багатства нашої країни, тому що взамін кожного сувою шовку, кожного ящика чаю, кожної бочки вина, які коли-небудь були ввезені, було вивезено щось таке, що має однакову вартість, і навіть прибутки, одержувані нашими купцями від їх зовнішньої торгівлі, оплачуються тутешніми споживачами тих товарів, які ввозяться взамін вивезених» (стор. 17—18).

«Зовнішня торгівля є тільки товарообмін заради вигод та утіх капіталіста: останній не має сотні тулубів і сотні ніг і неспроможний спожити як одяг і панчохи всього сукла та бавовняного трикотажу, що виробляються в країні, а тому вони обмінюються на вина і шовк. Але ці вина і шовк цілком так само *представляють додаткову працю нашого власного населення*, як і те сукно і панчохи; і таким чином *руйнівна сила капіталіста збільшується безмежно*: завдяки зовнішній торгівлі капіталістам удасться перехитрити природу, яка ставить тисячі природних меж їх експлуаторським вимогам і бажанню експлуатувати; тепер немає ніяких меж ні для їх могутності, ні для їхніх бажань» (стор. 18).

Ми бачимо: автор памфлета визнає вчення Рікардо про зовнішню торгівлю. У Рікардо це вчення спрямоване тільки на те, щоб довести свою *теорію вартості* або показати, що воно не суперечить їй. А в памфлеті підкреслюється, що *так само і в результатах зовнішньої торгівлі втілюється не тільки національна праця, але й національна додаткова праця*.

Якби додаткова праця і додаткова вартість були представлені тільки в національному додатковому продукті, то збільшення вартості заради вартості, а тому й видушування додаткової праці припинилося б через обмеженість, вузькість кола тих

споживних вартостей, в яких представлена створювана [національною] працею вартість. Але тільки зовнішня торгівля розкриває справжню природу додаткового продукту як вартості, показуючи вміщену в ньому працю як суспільну працю, яка представлена в необмеженому ряді різних споживних вартостей і дійсно надає смислу абстрактному багатству.

«Тільки безмежна різноманітність потреб і видів товарів» (отже, також і безмежна різноманітність видів конкретної праці, яка виробляє ці різні види товарів), «потрібних для задоволення цих потреб, робить пристрасть до багатства», {а значить, і пристрасть привласнювати працю інших людей} «безмежною і ненаситною» (*Уейкфілд*, примітка до стор. 64 в I томі його видання «Багатства народів» А. Сміта, Лондон, 1835).

Але тільки зовнішня торгівля, розвиток ринку у світовий ринок, розвиває гроші у світові гроші і абстрактну працю в суспільну працю. Абстрактне багатство, вартість, гроші — отже, абстрактна праця — розвиваються в тій мірі, в якій конкретна праця перетворюється в охоплюючи світовий ринок сукупність різних видів праці. Капіталістичне виробництво ґрунтується на *вартості*, або на розвитку вміщеної в продукті праці як праці суспільної. Але це [можливо] тільки на основі зовнішньої торгівлі і світового ринку. Таким чином, зовнішня торгівля і світовий ринок є як передумовою, так і результатом капіталістичного виробництва.

[859] Памфлет, який ми розглядаємо, це не теоретичне дослідження. Це — протест проти фальшивих причин, яким політико-економі присували тодішню нужду і «національні труднощі». Тому тут немає претензій на те, та й не можна вимагати того, щоб розуміння додаткової вартості як *додаткової праці* викликало загальну критику всієї системи економічних категорій в цілому. Автор, навпаки, стоїть на ґрунті рикардовської системи і тільки послідовно робить той висновок, який міститься в самій цій системі, і висуває його в інтересах робітничого класу проти капіталу.

В усьому іншому автор перебуває в полоні тих економічних категорій, які він знайшов у своїх попередників. Як у Рікардо змішання додаткової вартості і прибутку призводить до неприємних суперечностей, так у нього до таких самих суперечностей призводить те, що додаткову вартість він охрестив *процентом на капітал*.

Правда, він стоїть вище від Рікардо саме в тому, що він, по-перше, зводить всяку додаткову вартість до додаткової праці, а по-друге, хоч і називає додаткову вартість *процентом на капітал*, разом з тим підкреслює, що під процентом на капітал він розуміє загальну форму додаткової праці на відміну

від її окремих форм — ренти, позичкового процента та прибутку підприємця:

«Сплачуваний капіталістам *процент*, чи має він *природу*» (слід було б сказати: форму) «*ренти, позичкового процента або прибутку підприємця...*» (стор. 23).

Таким чином, автор памфлета відрізняє загальну форму додаткової праці або додаткової вартості від їх окремих форм, чого не роблять Рікардо й А. Сміт — принаймні не роблять свідомо і послідовно. Але назву однієї з цих окремих форм, процент, він знов-таки бере як назву загальної форми. А цього досить, щоб знову впасти в економічну тарабарщину.

«Прогресуюче зростання капіталу в цілком усталеному суспільстві позначалося б зниженням позичкового процента, або, що зводиться до того самого, зменшенням тієї кількості праці інших, яка віддавалася б за користування капіталом» (стор. 6).

Ця фраза — дещо в дусі Кері. Але в автора памфлета не робітник користується капіталом, а капітал користується робітником. Оскільки під *процентом* він розуміє додаткову працю в усякій формі, то все — «розв'язання наших національних труднощів» — зводиться до підвищення *заробітної плати*, бо зменшення процента означає зменшення додаткової праці. А має він на увазі те, що привласнення чужої праці при обміні праці на капітал повинно зменшуватись, або що робітник повинен привласнювати більше із своєї власної праці, а капітал — менше.

Вимога зменшення додаткової праці може мати dvojake значення:

1) робітники повинні виконувати менше праці зверх того часу, який потрібен для відтворення робочої сили, для створення еквівалента заробітної плати;

2) менш значна частка *сукупної кількості праці* повинна набирати *форми додаткової праці*, тобто такого часу, протягом якого робітники даром працюють на капіталіста; отже, і менш значна частка того продукту, в якому представлена праця, повинна набирати *форми додаткового продукту*; тобто робітник повинен одержувати більше із свого власного продукту, а капіталістові має діставатися з цього продукту менше, ніж раніш.

Сам автор не має ясного уявлення в цьому питанні, як це видно і з тих рядків, в яких, власне, сказано останнє слово його твору:

«Нація по-справжньому багата тільки тоді, коли за користування капіталом не сплачується ніякого процента, коли замість 12 годин працюють тільки 6 годин. Багатство є *такий час, яким можна вільно розпоряджатись*, і нічого більше» (стор. 6).

Оскільки тут під «процентом» мається на увазі прибуток, рента, позичковий процент — словом, усяка форма додаткової вартості — і оскільки, згідно з самим автором памфлета, капітал є не що інше, як продукт праці, нагромаджена праця, яка може в обмін на себе діставати не тільки рівну кількість праці, але й додаткову працю, то, на його думку, вислів «капітал не дає процента» означає: не існує ніякого [860] капіталу. Продукт не перетворюється в капітал. Не існує ні *додаткового продукту*, ні *додаткової праці*. Тільки тоді нація справді багата.

Проте це може означати [одне з двох. Або]: не існує ні продукту, ні праці *крім* того продукту і тієї праці, які потрібні для відтворення робітників. Або: робітники привласнюють *самим собі* цей надлишок чи то продукту чи то праці.

Але що автор має на увазі *не тільки* останнє, видно з того, що він з положенням: «ніякого процента за користування капіталом» з'єднує такі положення: «нація дійсно багата тоді, коли замість 12 годин працюють 6 годин», «багатство є *такий час, яким можна вільно розпоряджатись*, і нічого більше».

А це може означати ось що:

Якщо працювати повинні всі, якщо відпадає протилежність між тими, хто працює понад міру, і неробами, — а це в усякому разі було б наслідком того, що капітал перестав існувати, що продукт не давав би більше права на чужу *додаткову працю*, — і коли до того ж взяти до уваги розвиток продуктивних сил, як він створений капіталом, то суспільство за 6 годин вироблятиме потрібний достаток продуктів, вироблятиме за ці 6 годин більше, ніж тепер виробляється за 12 годин, і разом з тим усі матимуть 6 годин «часу, яким вони можуть вільно розпоряджатись», тобто матимуть справжнє багатство — *такий час, який не поглинається безпосередньо продуктивною працею*, а залишається вільним для розваг, для дозвілля, в результаті чого відкриється простір для вільної діяльності і розвитку. Час — це *простір* для розвитку здібностей та ін. Відомо, що самі політико-економі рабську працю найманих робітників виправдують тим, що вона створює дозвілля, вільний час для *інших*, для другої частини суспільства, а цим самим — і для суспільства найманих робітників [в цілому].

Або ж це може мати ще такий зміст:

Робітники працюють тепер 6 годин зверх того, що (*тепер*) потрібно для їх власного відтворення. (Однак навряд чи таким

може бути погляд автора памфлета, бо те, що *тепер* потрібно робітникам, він змальовує як нелюдський мінімум.) Якщо капітал перестане існувати, то вони працюватимуть уже тільки 6 годин, і нероби повинні будуть працювати стільки ж. Матеріальне багатство для всіх було б цим зведене до рівня робітників. Але всі мали б *вільний час*, час для свого розвитку.

Самому авторові памфлета це, очевидно, не ясно. Проте все-таки є прекрасною його теза:

«Нація дійсно багата тоді, коли замість 12 годин працюють 6 годин. *Багатство є такий час, яким можна вільно розпоряджатись, і нічого більше*».

Так само і Рікардо, в розділі «*Вартість і багатство, відмінність їх властивостей*», каже, що справжнє багатство полягає в тому, що створюється якомога більше споживних вартостей якомога меншої вартості, тобто, інакше кажучи, що за якомога менший робочий час створюється якомога більший достаток матеріального багатства. Так само і тут «час, яким можна вільно розпоряджатись», і користування тим, що створено в робочий час інших, виступає як справжнє багатство, але, як і все в капіталістичному виробництві, а тому і в його тлумачів, — у рамках антагонізму. Протилежність багатства і вартості пізніше виступає у Рікардо в тій формі, що чистий продукт повинен бути якомога більшим в порівнянні з валовим продуктом, а це — знов-таки в цій антагоністичній формі — означає, що ті класи суспільства, час яких тільки почасти поглинений матеріальним виробництвом або зовсім не поглинений ним, хоч вони і користуються плодами цього матеріального виробництва, повинні бути якомога більш численні в порівнянні з тими класами, час яких цілком поглинений матеріальним виробництвом і споживання яких тому становить лише одну із статей витрат виробництва, тільки умову того, щоб вони були такими в'ючними тваринами для вищих класів. Це все-таки означає побажання того, щоб на рабство праці, на примусову працю була приречена якомога менша частина суспільства. І це є отим найбільшим, до чого приходять ті, хто стоїть на капіталістичній точці зору.

Це автор памфлета відкидає. *Робочий час*, навіть коли мінову вартість буде усунено, завжди залишиться творчою субстанцією багатства і мірою *витрат*, потрібних для його виробництва. Але вільний час, *час, яким можна розпоряджатись*, є саме багатство: почасти для споживання продуктів, почасти для вільної діяльності, що не визначається, на противагу праці, під тиском тієї зовнішньої мети, яка має бути здійснена

і здійснення якої є природною потребою або соціальним обов'язком, — як завгодно.

Само собою зрозуміло, що самий робочий час — тим, що він буде нормально обмежений, далі, що він буде витрачатися вже не для іншого, а для мене самого, — разом із знищенням соціального антагонізму між хазяями і робітниками і т. д. матиме, як дійсна соціальна праця і, нарешті, як база для *вільного часу*, зовсім інший, вільніший характер і що *робочий час* такої людини, яка разом з тим є людиною, що розпоряджається вільним часом, повинен буде дати значно вищу якість, ніж робочий час робочої худоби.

**2) РЕЙВНСТОН [ПОГЛЯД НА КАПІТАЛ ЯК
НА ДОДАТКОВИЙ ПРОДУКТ РОБІТНИКІВ. ЗМІШАННЯ
АНТАГОНІСТИЧНОЇ ФОРМИ КАПІТАЛІСТИЧНОГО
РОЗВИТКУ З САМИМ ЗМІСТОМ ЙОГО.
НЕГАТИВНЕ СТАВЛЕННЯ ДО ПЛОДІВ
КАПІТАЛІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ,
ЯКЕ ПОХОДИТЬ ЗВІДСИ]**

[861] *Piercy Ravenstone, M. A. Thoughts on the Funding System, and its Effects. London, 1824.*

Це — надзвичайно хороший твір.

Автор памфлета «The Source and Remedy of the National Difficulties» розглядає додаткову вартість в її первинній формі, у формі *додаткової праці*. Тому його основну точку зору становить тривалість робочого часу. При цьому *додаткову працю* або додаткову вартість він розглядає головним чином в їх абсолютній формі, у формі подовження робочого часу за межі того часу, який потрібен для відтворення самого робітника, а не у формі скорочення необхідної праці шляхом розвитку продуктивних сил праці.

Скорочення цієї необхідної праці становить основну точку зору Рікардо, але в тому вигляді, в якому воно відбувається при капіталістичному виробництві, як засіб подовження робочого часу, що дістається капіталові. На противагу цьому автор памфлета оголошує кінцевою метою *скорочення робочого часу* для виробників і припинення роботи на *власників додаткового продукту*.

Рейвнстон, очевидно, припускає, що робочий день дано. Тому головним предметом його міркувань, — у яких, так само як і в автора памфлета «The Source and Remedy of the National Difficulties», теоретичні питання порушуються тільки побіжно, — є відносна додаткова вартість, або той додатковий

продукт, який дістається капіталові в результаті розвитку продуктивної сили праці. Як і взагалі при такій точці зору, додаткова праця розглядається тут здебільшого у формі додаткового продукту, тимчасом як в автора памфлета додатковий продукт розглядається здебільшого у формі додаткової праці.

«Вчити, що багатство і могутність нації залежать від її *капіталу*, — значить перетворювати працю у щось підпорядковане багатству, обертати людей у слуг власності» (стор. 7).

В тій антитезі, яку рікардовська теорія покликала до життя на базі своїх власних передпосилок, характерним є ось що:

В міру того, як політична економія все більше і більше розвивалась, — а цей розвиток, оскільки мова йде про основні принципи, набрав найбільш загостреного вияву в Рікардо, — вона все виразніше і виразніше показувала працю як єдиний елемент вартості і як єдиного [активного] творця споживної вартості, розвиток продуктивних сил — як єдиний засіб для дійсного збільшення багатства, а якомога більший розвиток продуктивних сил праці — як економічний базис суспільства. Справді таким є базис *капіталістичного виробництва*. І особливо твір Рікардо, коли він доводить, що закон вартості не порушується ні земельною власністю, ні нагромадженням капіталу, ні чим-небудь ще, зайнятий, власне кажучи, тільки тим, що намагається усунути з теорії всі ті явища, які суперечать цій концепції або здаються такими, що суперечать їй. Але в тій самій мірі, в якій праця розуміється як *єдине* джерело мінової вартості і як активне джерело споживної вартості, в такій самій мірі «*капітал*» тими ж самими політико-економами, особливо Давідом Рікардо (а після нього, ще в більшій мірі, Торренсом, Мальтусом, Бейлі та іншими), розглядається як регулятор виробництва, джерело багатства і мета виробництва, тимчасом як праця виступає в них як наймана праця, носій і дійсне знаряддя якої внаслідок необхідності є паузером (до того ж тут виступає ще й мальтусівська теорія народонаселення), тільки однією із статей витрат виробництва і звичайним інструментом виробництва, приреченим на мінімум заробітної плати і змушеним опускатися нижче цього мінімуму кожного разу, як тільки робітників стає «зайва» для капіталу кількість. В цій суперечності політична економія тільки висловила суть капіталістичного виробництва або, коли хочете, суть найманої праці, відчуженої від самої себе праці, якій створене нею багатство протистоїть як чуже багатство, її власна продуктивна сила — як продуктивна сила її продукту, її збагачення — як самозбідніння, її суспільна сила — як влада суспільства над нею. Але цю певну *специфічну*, історичну форму суспільної

праці, як вона виступає в капіталістичному виробництві, ці політико-економі оголошують загальною, вічною формою, істиною, що корениться в природі речей, а ці виробничі відносини — абсолютно (а не історично) необхідними, природними і розумними відносинами суспільної праці. Будучи цілком обмежені горизонтом капіталістичного виробництва, вони оголошують ту *антагоністичну* форму, в якій виступає тут суспільна праця, такою ж необхідною, як необхідна сама ця праця, звільнена від цього антагонізму. Таким чином, оголошуючи в один і той самий час єдиним джерелом багатства, з одного боку, *працю* в абсолютному значенні цього слова (бо для них наймана праця і праця тотожні), а з другого боку, в такому ж абсолютному значенні *капітал*, злидні робітника і багатство того, хто не працює, вони незмінно блукають в абсолютних суперечностях, зовсім не підозріваючи цього. (*Сісмонді* своїм здогадом про цю суперечність робить епоху в політичній економії.) «Праця, або капітал» — в цьому формулюванні Рікардо⁹³ разюче виступають як сама суперечність, так і та наївність, з якою вона висловлюється як щось тотожне.

Та оскільки той самий реальний розвиток, яким буржуазній політичній економії був наданий цей теоретично нещадний вираз, розвиває наявні в самій дійсності реальні суперечності і особливо протилежність між зростанням багатства «нації» в Англії і зростанням злиднів робітників, оскільки, далі, ці суперечності дістали *теоретично* влучний, хоч і неусвідомлений вираз в теорії Рікардо та інших політико-економів, то було цілком природно, що ті [XV—862] уми, які стали на бік пролетаріату, вхопилися за теоретично вже опрацьовану до них суперечність. Праця є єдиним джерелом мінової вартості і єдиним активним творцем споживної вартості. Так кажете ви. З другого боку, ви кажете, що *капітал* — це все, а робітник — ніщо, або що робітник — це просто одна із статей витрат виробництва капіталу. Ви самі себе спростували. Капітал — це обдурювання робітника, і більше *нічого*. *Праця* — це *все*.

І справді таким є останнє слово всіх тих творів, які захищають пролетарські інтереси з точки зору Рікардо, виходячи з його власних передпосялок. Подібно до того як Рікардо не розуміє формульованої в його системі тотожності *капіталу* і *праці*, так автори цих творів *не розуміють* тієї суперечності між капіталом і працею, яку вони показують. Тому навіть найзначніші з-поміж них, як наприклад Годскін, самі вважають вічними формами всі економічні передумови капіталістичного виробництва і хочуть тільки викреслити капітал, основу і разом з тим неминучий наслідок цих передумов.

У Рейвнстона основна думка така:

Розвиток продуктивних сил праці створює *капітал*, або *власність*, тобто додатковий продукт для «*idlers*» * — неробів, не-робітників, — і до того ж праця породжує цей свій паразитичний наріст, який висмоктує її до самих кісток, тим в більшій мірі, чим більше розвивається її продуктивна сила. Чи одержує не-робітник право на цей додатковий продукт, чи владу привласнювати собі продукт чужої праці, завдяки тому, що він уже має багатство, або завдяки тому, що в нього є земля, земельна власність, — це не міняє справи. І те і друге є *капітал*, тобто панування над продуктом чужої праці. Власність — *property* — означає у Рейвнстона тільки *привласнення* продукту чужої праці, а це можливо тільки в тому разі, коли розвивається *продуктивна праця*, і тільки в тій мірі, в якій вона розвивається. Під продуктивною працею Рейвнстон розуміє таку працю, яка виробляє предмети необхідності. Одним з наслідків розвитку капіталу, або власності, є непродуктивна праця, «*індустрія споживання*»⁹⁴. Подібно до автора памфлета «*The Source and Remedy of the National Difficulties*», Рейвнстон виступає як аскет. Тут він знов-таки сам перебуває в полоні уявлень політико-економів. Без *капіталу*, без *власності*, споживані робітниками предмети необхідності вироблялися б з надлишком, але не було б виробництва предметів розкоші. Або можна також сказати, що Рейвнстон, як і автор згаданого памфлета, остільки розуміє або принаймні фактично визнає *історичну необхідність* капіталу, оскільки капітал, на думку памфлетиста, виробляє *додаткову працю* понад ту працю, яка потрібна для підтримання життя робітника, і разом з тим призводить до створення машин (у памфлетиста — «основного капіталу») і зовнішньої торгівлі, світового ринку, почасти для того, щоб використати вирваний у робітників додатковий продукт для збільшення продуктивної сили, почасти для того, щоб надати цьому додатковому продуктові найрізноманітніших форм споживної вартості, які піднімаються над тим, без чого не можна обійтися. Таким самим чином за Рейвнстоном без *капіталу і власності* не створювалися б ні «предмети комфорту», ні машини, ні предмети розкоші, не було б ні розвитку природничих наук, ні тих духовних продуктів, які завдячують своє існування дозвіллю або прагненню багатих одержувати від не-робітників еквівалент за свій «додатковий продукт».

Памфлетист і Рейвнстон кажуть це не для виправдання капіталу, а роблять з цього вихідну точку нападу на капітал,

* — «бездіяльних людей». Ред.

бо все це здійснюється тільки *на протилежність* інтересам робітників, а не *для* робітників. Але тим самим вони фактично визнають, що це результат капіталістичного виробництва, що капіталістичне виробництво є, таким чином, певна історична форма суспільного розвитку, хоч вона і суперечить інтересам тієї частини населення, яка становить основу всього цього розвитку. В цьому розумінні вони поділяють, — хоч і з протилежного полюса, — обмеженість політико-економів, плутаючи *антагоністичну форму* цього розвитку з самим його змістом. Одні хочуть увічнити цей антагонізм заради його плодів. Інші згодні на те, щоб позбутися антагонізму, пожертвувати тими плодами, які вирости в рамках цієї антагоністичної форми. Цим відрізняється цей виступ проти [буржуазної] політичної економії від одночасного виступу таких людей, як Оуен, а, з другого боку, також і од виступу Сімонді, який шукає порятунку в повороті до застарілих форм антагонізму, щоб позбутися його в гострій формі.

[Рейвнстон пише:]

«Нужда бідних створює його» (багатого) «багатство... Коли б усі були рівні, то ніхто не працював би на іншого. Предмети необхідності були б у надмірі, тоді як предметів розкоші зовсім не було б» (стор. 10).

«Праця, що виробляє продукти, є батько власності; праця, яка допомагає іншим споживати продукти, — його дитина» (стор. 12).

«Збільшення власності, збільшення можливості утримувати безділних людей і непродуктивну працю — ось що політична економія називає капіталом» (стор. 13).

«Оскільки призначенням власності є витрачання, тому що без витрачання вона лишається зовсім непотрібною для її власника, то її існування якнайтісніше пов'язане з існуванням [863] індустрії споживання» (там же).

«Якби праці кожної людини вистачало тільки на забезпечення її власного прожитку, то не могло б існувати власності, і ніякої частини праці народу не можна було б повернути на задоволення потреб уяви» (стор. 14—15).

«На всякому ступені розвитку суспільства в міру того, як збільшення народонаселення й удосконалення технічних пристроїв підвищують продуктивність праці окремої людини, *кількість тих, хто працює, поступово зменшується*... Власність зростає в результаті удосконалення засобів виробництва; єдине її призначення це — заохочення перобства. Коли праці кожної людини ледве вистачає на її власне утримання, то не буде безділних людей, тому що власність при такому стані речей неможлива. Якщо праця однієї людини може утримувати п'ятьох, тоді на одну зайняту у виробництві людину припадатиме четверо безділних людей: адже тільки таким чином можливо спожити продукт... Прагнення суспільства спрямоване до того, щоб звеличувати безділних людей за рахунок працюючих, створити силу на основі недостатку» (стор. 11).

{З приводу ренти (це не зовсім правильно, бо саме щодо ренти треба було б пояснити, чому вона дістається землевласникові, а не орендареві, капіталістові-виробничникові) Рейвн-

стон каже те, що є важливим для додаткової вартості взагалі, оскільки вона розвивається в результаті збільшення продуктивної сили праці:

«На ранніх стадіях розвитку суспільства, коли в людей ще немає штучних засобів для сприяння продуктивним силам їх праці, та частина їх виручки, яка може бути віддана у вигляді ренти, надзвичайно мала; бо земля не має вартості від природи і всім своїм продуктом завдячує праці. Але розвиток уміння працювати збільшує ту частину продукту, яка може бути відкладена для сплати ренти. Там, де для утримання десяти чоловік потрібна праця дев'яти, тільки $\frac{1}{10}$ валового продукту може припадати на ренту. Де праці однієї людини досить для утримання п'ятьох, там на ренту або інші вимоги держави, які можуть бути задоволені тільки з додаткового продукту праці, припадає $\frac{4}{5}$ продукту. Перше, очевидно, мало місце в Англії у період завоювання, останнє має місце тепер, коли тільки $\frac{1}{5}$ частина населення зайнята в землеробстві» (стор. 45—46). «От наскільки правильним є те, що суспільство перетворює кожне удосконалення лише в засіб для збільшення неробства» (стор. 48).»

П р и м і т к а. Твір Рейвнстона оригінальний. Його безпосередньою темою, як показує заголовок, є сучасна система державних боргів. Між іншим, Рейвнстон каже:

«Вся війна проти французької революції [а потім проти Наполеона] не зробила нічого більш значного, ніж перетворення кількох свреїв у дворян і кількох бовдурів у політико-економів» (стор. 66—67).

«Система державних боргів має і хорошу сторону: коли вона відбирає у старовинного дворянства країни значну частину його власності, щоб передати цю власність новоспеченим гідально як нагороду за їх спритність в обмані і казнокрадстві;.. коли вона захоплює обман і підлоту, одягає шахрайство і зарозумілість в убрання мудрості, перетворює цілий народ в націю біржових спекулянтів;.. коли вона підриває всі передсуди щодо звання і народження, щоб зробити гроші єдиною ознакою відмінності між людьми;.. — вона всім цим руйнує непохитність власності» (стор. 51—52).

3) ГОДСКІН

«Labour Defended against the Claims of Capital; or, the Unproductiveness of Capital Proved. With reference to the Present Combinations amongst Journeymen». By a Labourer. London, 1825.

Thomas Hodgskin. Popular Political Economy. Four Lectures delivered at the London Mechanics' Institution. London, 1827.

Перший, анонімний твір написаний теж Годскіном. Коли ті памфлети, про які мова йшла вище, і чимало інших, подібних до них, не лишили жодного сліду, то ці твори Годскіна, особливо перший, викликали значну сенсацію і все ще залічуються

(пор. *John Lalor. Money and Morals. London, 1852* [стор. XXIV і 319—322]) до значних творів англійської політичної економії. Ми розглянемо тут один за другим обидва ці твори.

(а) ПОЛОЖЕННЯ ПРО НЕПРОДУКТИВНІСТЬ КАПІТАЛУ
ЯК НЕМИНУЧИЙ ВИСНОВОК З ТЕОРІЇ РІКАРДО

В брошурі «Labour Defended against the Claims of Capital; or, the Unproductiveness of Capital Proved» автор, як це видно уже з заголовку, хоче довести *«непродуктивність капіталу»*.

Рікардо ніде не твердить, що капітал є *продуктивним в розумінні виробництва вартості*. Капітал, за Рікардо, додає до продукту тільки свою власну вартість, а його власна вартість залежить від робочого часу, потрібного для його відтворення. Вартість він має тільки як «нагромаджена праця» (точніше, як [864] уречевлена праця), і тільки цю свою вартість він додає до того продукту, в який він входить. Правда, в зв'язку з питанням про загальну норму прибутку Рікардо впадає в непослідовність. Але це саме і є та суперечність, на якій його ввіймали його противники.

Щодо продуктивності капіталу в розумінні виробництва *споживної вартості*, то у Сміта, Рікардо та ін. — взагалі у політико-економів — вона означає тільки те, що продукти минулих корисних робіт знову стають засобами виробництва: предметом праці, знаряддям праці і життєвими засобами для робітника. Об'єктивні умови праці виступають не як звичайні предмети природи — це має місце в первісному стані (як звичайні предмети природи вони ніколи не бувають капіталом), а як предмети природи, вже перетворені людською діяльністю. Але в цьому розумінні слово «капітал» зовсім зайве і нічого не говорить. Пшениця годує не тому, що вона є капітал, а тому, що вона є пшениця. Споживна вартість вовни властива їй як вовні, а не як капіталові. Цілком так само і дія парової машини не має нічого спільного з її буттям як капіталу. Вона робила б таку самісіньку послугу, коли б вона не була «капіталом» і належала не фабрикантові, а робітникам. В дійсному процесі праці всі ці речі роблять послуги завдяки тому відношенню, яке вони, як *споживні вартості*, мають до застосовуваної до них праці, а не як мінові вартості і тим більше не як капітал. Те, що вони тут виявляються продуктивними, або, точніше, те, що продуктивність праці здійснюється в них як в своїй матерії [Stoff], корениться в їх властивості бути об'єктивними умовами дійсної праці, а не в їх *супільному бутті як умов, що самостійно*

протистоять робітників, будучи відчуженими від нього, як втіленого в капіталісті *пана* над живою працею. Вони тут споживаються і застосовуються як *багатство*, за слушним зауваженням *Гопкінса*⁹⁵ (не нашого Годскіна), а не як «чисте» багатство, як продукт, а не як «чистий» продукт. Правда, в голові політико-економа певна суспільна форма цих речей в їх відношенні до праці і їх реальна характеристика як моментів процесу праці так само переплітаються і так само нерозривно зрослися одна з одною, як і в голові капіталіста. Проте, як тільки політико-економи починають аналізувати процес праці, вони змушені цілком відмовитися від вислову «капітал» і говорити про *матеріал праці, засоби праці і життєві засоби*. Але в цій характеристиці продукту як матеріалу, знаряддя і життєвих засобів для робітника виражене тільки їх відношення, як *предметних* умов, до праці; сама праця виступає тут як пануюча над ними діяльність. В цьому немає абсолютно нічого од відношення між працею і капіталом, а є тільки відношення людської доцільної діяльності до її власних продуктів у процесі відтворення. Вони не перестають бути ні продуктами праці, ні просто такими предметами, якими праця вільно розпоряджається. Вони виражають тільки те відношення, в рамках якого праця привласнює собі створений нею самою — принаймні створений в цій формі — предметний світ; але вони зовсім не виражають ніякого *іншого панування цих речей над працею*, крім тієї обставини, що діяльність повинна пристосовуватись до свого матеріалу, — тому що інакше вона не була б доцільною діяльністю, працею.

Про *продуктивність* капіталу можна говорити лише остільки, оскільки капітал розглядається як вираз певного суспільного відношення виробництва. А коли капітал так розглядається, то відразу ж стає очевидним історично минулий характер цього відношення, загальне пізнання якого несполучне з його дальшим існуванням і яке саме створює засоби для свого знищення.

Але політико-економи не розглядають капітал як таке відношення, бо вони не зважуються визнати його *відносний* характер, та й не розуміють його характеру; навпаки, вони тільки теоретично виражають спосіб міркування практиків, що перебувають у полоні капіталістичного виробництва, яке панує над цими практиками і в якому вони зацікавлені.

У своїй полеміці [проти буржуазної політичної економії] Годскін сам виходить з обмеженого способу міркування політико-економів. Оскільки політико-економи зображують капітал як вічне виробниче відношення, вони зводять його до тих загаль-

них відношень праці до її матеріальних умов, які властиві всякому способу виробництва і не містять в собі нічого від специфічного характеру капіталу. В тій мірі, в якій у них капітал розглядається як створюючий «вартість», кращі з них — і [особливо] Рікардо — визнають, що він не створює іншої вартості, крім тієї, яку він дістає раніше і дістає весь час від праці, тому що зміщена в будь-якому продукті вартість визначається робочим часом, потрібним для його відтворення, тобто тим, що являє собою продукт як результат живої, теперішньої, а не минулої праці. І продуктивність праці, як підкреслює Рікардо, виявляє своє зростання якраз в постійному знеціненні продукту минулої праці. З другого боку, політико-економі весь час плутають ту певну специфічну форму, в якій ці речі є капіталом, з їх властивостями як речей і як звичайних моментів всякого процесу праці. Ту містифікацію, яка міститься в капіталі як «застосовувачі праці» [*employer of labour*]⁹⁶, вони не пояснюють і обмежуються тільки тим, що весь час несвідомо подають її як щось невіддільне від його, капіталу, матеріального характеру.

[867]⁹⁷ Перший памфлет *, роблячи правильний висновок з теорії Рікардо, зводить додаткову вартість до *додаткової праці*. Це робиться всупереч противникам і послідовникам Рікардо, які чіпляються за його змішання додаткової вартості і прибутку.

Другий памфлет **, на противагу тим самим противникам і послідовникам Рікардо, точніше визначає відносну додаткову вартість, яка залежить від ступеня розвитку продуктивної сили праці. Рікардо каже те саме, але він уникає висновку, який робить Рейвнстон: збільшення продуктивної сили праці збільшує тільки чуже, пануюче над працею багатство, капітал.

Нарешті, третій памфлет *** формулює те загальне положення, яке є неминучим наслідком рікардовського трактування питання: *капітал є непродуктивним*. Це спрямовано проти Торренса, Мальтуса та інших, які, — розвиваючи далі одну сторону вчення Рікардо, — перетворюють його положення «праця є творець вартості» у протилежне положення «капітал є творець вартості». Разом з тим тут ведеться полеміка проти положення про абсолютну залежність праці від *наочної маси капіталу* як умови існування праці, — положення, що проходить черво-

* — анонімний памфлет «The Source and Remedy of the National Difficulties». *Ред.*

** — памфлет Рейвнстона — «Thoughts on the Funding System, and its Effects». *Ред.*

*** — анонімний памфлет Годкіна «Labour Defended against the Claims of Capital; or, the Unproductiveness of Capital Proved». *Ред.*

ною ниткою од Сміта до Мальтуса і особливо в останнього (а також у Джемса Мілля) зводиться в абсолютну догму.

Перший памфлет врешті зведено до тези:

«Багатство є такий час, яким можна вільно розпоряджатись, і нічого більше» *.

(б) ПОЛЕМІКА ПРОТИ РІКАРДОВСЬКОГО ВИЗНАЧЕННЯ
КАПІТАЛУ ЯК НАГРОМАДЖЕНОЇ ПРАЦІ. КОНЦЕПЦІЯ
СПІВІСНУЮЧОЇ ПРАЦІ. НЕДООЦІНКА ЗНАЧЕННЯ
УРЕЧЕВЛЕНОЇ МИНУЛОЇ ПРАЦІ. НАЯВНЕ
БАГАТСТВО В ЙОГО ВІДНОШЕННІ ДО РУХУ ВИРОБНИЦТВА)

На думку Годскіна, «оборотний капітал» є не що інше, як *співіснування* різних видів суспільної праці («співіснуюча праця»), а нагромадження являє собою не що інше, як нагромадження продуктивної сили суспільної праці, так що нагромадження уміння і знань (наукової сили) самих робітників є основним нагромадженням і незрівнянно важливішим, ніж нагромадження *наявних об'єктивних* умов цієї нагромаджуваної діяльності, яке йде пліч-о-пліч з основним нагромадженням і лише відображає його. Ці умови постійно знов виробляються і знов споживаються і нагромаджуються тільки номінально:

«Продуктивний капітал і майстерна праця — це одне й те саме... Капітал і робітниче населення означають підком одне й те саме [«Labour Defended against the Claims of Capital», стор. 33] [Російський переклад: Годскін, Томас. Сочинения. Москва, 1938, стор. 36].

Все це є тільки дальший розвиток тези Галіані:

«Справжнім багатством є ... людина» («Della Moneta», видання Кустоді, Parte Moderna, том III, стор. 229).

Весь об'єктивний світ, «світ матеріальних благ» відступає тут на задній план тільки як момент, тільки зникаючий і все знову і знову створюваний прояв суспільної виробничої діяльності людей. Порівняйте цей «ідеалізм» з тим грубо матеріальним фетишизмом, в який перетворюється теорія Рікардо у «цього неймовірного писаки»⁹⁸ Мак-Куллоха, де зникає не тільки відмінність між людиною і твариною, але навіть і відмінність між живим і річчю. І після цього нехай тільки спробують говорити, що перед лицем високо піднесеного спіритуалізму буржуазної

* Див. цей том, частина III, стор. 248—249. *Ред.*

політичної економії її пролетарська антитеза проповідувала грубий матеріалізм, який має на увазі виключно тваринні потреби!

Помилка Годскіна в тому, що у своєму дослідженні про продуктивність капіталу він не розрізняє, в якій мірі йдеться про виробництво споживної вартості і в якій мірі про виробництво мінотної вартості.

Далі — але історично це має своє виправдання — він бере капітал таким, яким зображають його політико-економі. З одного боку, капітал (оскільки він бере участь в самому процесі праці) змальовується у політико-економів як звичайні речові умови праці, або просто в його значенні матеріального елемента праці, — і (в процесі утворення вартості) просто як певна кількість праці, вимірювана часом, тобто як щось, нічим не відмінне від самої цієї кількості праці. З другого боку, — хоч таким чином, оскільки капітал виступає в самому процесі виробництва, він є на ділі тільки *назвою* для самої праці, *іншою назвою* для праці, — капітал у тих самих політико-економів зображається як пануюча над працею і зумовлююча її сила, як основа її продуктивності і як чуже для неї багатство. І це — без ніякого спосереднення. Ось що Годскін знаходить у своїх попередників. І він протиставить реальну сторону економічного розвитку буржуазній містифікації цього розвитку.

«Капітал — це своєрідне *кабалістичне слово*, як церква, або держава, або який-небудь інший з тих *загальних термінів*, що їх ті, хто стриже решту людства, винайшли, щоб приховати руку, яка тримає ножиці» («Labour Defended», стор. 17) [Російський переклад, стор. 18].

Далі, Годскін відповідно до тієї традиції, що встановилася у політико-економів, розрізняє оборотний і основний капітал, причому під оборотним капіталом він розуміє головним чином ту частину оборотного капіталу, яка складається з життєвих засобів для робітників або використовується саме як життєві засоби.

«Поділ праці, твердять політико-економі, неможливий без *попереднього нагромадження капіталу*... Але «ті результати, які приписуються *запасові товарів*, що фігурує під *назвою оборотного капіталу*, породжені *співіснуючою працею*» (стор. 8—9) [Російський переклад, стор. 8—9].

Маючи перед собою грубе розуміння політико-економів, Годскін вправі сказати, що «оборотний капітал» є тільки «назва» для «запасу» певних «товарів». Оскільки політико-економі не вияснили того специфічного суспільного відношення, яке представлено в *метаморфозі товарів*, то й «оборотний» капітал вони можуть розуміти *тільки* як речовий. Всі відмінності

капіталу, які постають з процесу обігу, [868] і, по суті, сам процес його обігу, на ділі є не що інше, як метаморфоза товарів (що набирають характеру капіталу в силу відношення їх до найманої праці), що виступає як момент процесу відтворення.

Поділ праці в певному розумінні є не що інше, як *співіснуюча праця*, тобто співіснування *різних* видів праці, представлене в *різних видах* продуктів або, точніше, товарів. *Поділ праці*, в капіталістичному значенні, як розкладання особливої праці, яка виробляє певний товар, на деяку суму простих, розподілених між різними робітниками і взаємозв'язаних операцій, передбачає поділ праці в суспільстві, поза майстернею, як *поділ занять*. З другого боку, поділ праці в майстерні збільшує поділ праці в суспільстві. Продукт може вироблятися як товар тим більш у повному розумінні, його мінова вартість стає тим більш незалежною від його безпосереднього буття як споживної вартості, або його виробництво стає тим більш незалежним від його споживання виробниками даного продукту, від його буття як споживної вартості для виробників даного продукту, чим *однобічніший* він сам і чим більша різноманітність товарів, на які він обмінюється, чим більший ряд споживних вартостей, в яких виражається його мінова вартість, чим більший ринок для нього. Чим в більшій мірі все це має місце, тим в більшій мірі продукт може вироблятися як товар, — отже, також і в тим більш *масових кількостях*. Те, що споживна вартість продукту не має значення для його виробника, виражається *кількісно* в тій масі, в якій продукт виробляється, а ця маса не перебуває ні в якому співвідношенні з потребами споживання виробника даного продукту, навіть коли він є разом з тим і споживачем свого власного продукту. Але одним з методів такого *виробництва en masse* *, а тому і виробництва продукту [як товару] є *поділ праці* у майстерні. Таким чином, поділ праці у майстерні ґрунтується на поділі занять в суспільстві.

Величина ринку має двояку суть: по-перше, кількість споживачів, їх число; а по-друге, також і кількість відокремлених одне від одного занять. Збільшення останньої кількості можливе і без збільшення першої. Наприклад, коли прядіння і ткацтво відокремлюються від домашньої промисловості і землеробства, всі землероби стають ринком для прядильників і ткачів. Цілом так само і ці останні утворюють тепер один для одного ринок в результаті поділу їх занять. Поділ праці в суспільстві передбачає насамперед таке відокремлення один від одного

* — у великій кількості, у масовому масштабі. *Ред.*

різних видів праці, що їх продукти неминуче протистоять один одному як товари і проходять через обмін, проробляють метаморфозу товарів, відносяться один до одного як *товари*. (Тому в середні віки міста забороняють селу займатися якомога більшою кількістю професій. Не тільки для того, щоб усунути конкуренцію, — єдине, що бачить тут А. Сміт, — але й для того, щоб створити собі ринок.) З другого боку, щоб поділ праці у суспільстві міг належним чином розвиватись, він передбачає певну густоту населення. Ще більше передбачає цю густоту населення розвиток поділу праці у майстерні. Цей останній поділ праці, передумовою якого є певний ступінь розвитку першого, з свого боку, перебуваючи у взаємодійні з ним, посилює його тим, що він розчленяє раніше взаємоз'язані заняття на не залежні одне від одного, примножує і диференціює побічно потрібні для них підготовчі роботи і, збільшуючи виробництво та народонаселення, вивільняючи капітал і працю, створює нові потреби і нові способи їх задоволення.

Тому коли Годскін каже: «поділ праці» є результатом не *запасу товарів*, який називається оборотним капіталом, а результатом *співіснуючої праці*, то це було б тавтологією, коли б він тут під поділом праці розумів відокремлення занять. Це означало б тільки, що поділ праці є причиною або результатом поділу праці. Отже, Годскін може мати на увазі тільки ось що: поділ праці в майстерні зумовлений відокремленням занять, суспільним поділом праці, і є в певному розумінні його результатом.

Не «запас товарів» створює це відокремлення занять і тим самим поділ праці в майстерні, а зазначене *відокремлення занять* (і поділ праці) виражається в запасі товарів, або, точніше, виражається в тому, що запас *продуктів* перетворюється в *запас товарів*. [Але в політико-економів завжди неминуче змальовується як властивість речі те, що є властивістю, характерною ознакою *капіталістичного способу виробництва*, тобто самого капіталу, оскільки він виражає певні відносини виробників один до одного і до свого продукту.]

[869] Та коли в економічному значенні (див. Тюрго, Сміта та ін.) говорять про «*попереднє нагромадження капіталу*» як про умову поділу праці, то під цим мають на увазі попередню концентрацію *запасу товарів*, як *капіталу*, в руках покушця праці, бо той вид кооперації, що є характерним для поділу праці, передбачає *скупчення робітників*, отже й нагромадження життєвих засобів для них на час їх роботи, передбачає збільшення продуктивності праці і, значить, збільшення кількості сировини, знарядь і допоміжних матеріалів, які повинні бути

в наявності для того, щоб робота йшла безперервно, бо для неї безперервно потрібна велика маса всього цього, — словом, передбачає наявність об'єктивних умов виробництва, яке ведеться у великих масштабах.

Нагромадження капіталу не може тут означати «збільшення кількості життєвих засобів, сировини та знарядь праці як *умову поділу праці*», бо, оскільки під нагромадженням капіталу розуміють таке нагромадження засобів, воно вважається наслідком поділу праці, а не його передумовою.

Нагромадження капіталу не може тут означати також і те, що життєві засоби для робітника взагалі повинні бути наявні до того, як замість них будуть вироблені нові, або що сировиною і засобами праці для нового виробництва повинні послужити уже вироблені продукти праці робітника. Бо це є умовою праці взагалі і так само було цією умовою і *до розвитку поділу праці*.

З одного боку, з точки зору матеріального елемента, *нагромадження* означає тут не що інше, як: поділ праці робить необхідною концентрацію в окремих пунктах тих життєвих засобів і засобів праці, що раніш були розпорошені і роздрібнені, поки робітник в окремих промислах, — які при цьому припущенні не можуть бути дуже численні, — сам виконував одну за другою всі різні операції, потрібні при виробленні одного або кількох продуктів. Тут припускається не *абсолютне збільшення*, а *концентрація*: в одному пункті зібрано більшу кількість всіх цих засобів і до того ж *відносно* більше [засобів праці] проти кількості зібраних робітників. Для зайнятих у мануфактурі робітників потрібно, наприклад, більше льону (у відношенні до їх кількості), ніж було того самого льону пропорціонально до всіх тих селян і селянок, які в порядку побічного заняття прями льон. Отже, має місце *конгломерація* робітників і *концентрація* сировини, знарядь та життєвих засобів.

З другого боку: на тій історичній основі, від якої бере початок цей процес, — з якої розвивається мануфактура, тобто промисловий спосіб виробництва, що характеризується поділом праці, — ця концентрація може відбуватися тільки в такій формі, що ці робітники скупчуються як наймані робітники, тобто як такі робітники, які змушені продавати свою робочу силу, бо умови їх праці самостійно протистоять їм як чужа власність, чужа сила, а це означає, що ці умови праці протистоять їм як *капітал*, тобто що вказані життєві засоби і засоби праці, або, що те саме, розпорядження ними з допомогою грошей, перебувають в руках окремих власників грошей або товарів,

які завдяки цьому стають *капіталістами*. Втрата робітниками умов праці виступає як придбання цими умовами праці відокремленої від робітників самостійності як капіталу, або як та обставина, що цими умовами праці розпоряджаються капіталісти.

Отже, первісне нагромадження, це я вже показав ⁹⁹, є не що інше, як відокремлення умов праці у ролі самостійних сил, що протистоять праці і робітникам. Історичні процеси зробили це відокремлення моментом суспільного розвитку. Раз капітал уже існує, то з самого способу капіталістичного виробництва розвивається збереження і відтворення цього відокремлення в усе більших розмірах, поки не станеться історичний переворот.

Не володіння грішми робить капіталіста капіталістом. Для перетворення грошей у капітал повинні бути в наявності передумови капіталістичного виробництва, першою історичною передумовою якого є згадане відокремлення. В рамках самого капіталістичного виробництва це відокремлення, а тому і наявність умов праці як капіталу, дано; це є постійно відтворювана і розширювана основа самого виробництва.

Нагромадження шляхом перетворення прибутку, або додаткового продукту, знову в капітал стає тепер постійним процесом, внаслідок чого збільшена кількість продуктів праці, які разом з тим є його об'єктивними умовами, умовами відтворення, весь час виступає у відношенні до праці як *капітал*, як відчужені від праці, пануючі над нею і індивідуалізовані в капіталістичній силі. Але через це специфічну функцію капіталіста і стає нагромадження, тобто перетворення частини додаткового продукту знову в умови праці. А звідси дурень політико-економі робить висновок, що ця операція взагалі не могла б відбуватися, коли б вона не здійснювалась в цій антагоністичній специфічній формі. Відтворення в розширеному масштабі стає в його голові невіддільним від капіталістичної форми цього відтворення — *нагромадження*.

[870] Нагромадження тільки представляє як *безперервний процес* те, що в *первісному нагромадженні* виступає як особливий історичний процес, як процес виникнення капіталу і як перехід від одного способу виробництва до другого.

Політико-економі, перебуваючи в полоні тих уявлень, що вкорінилися в агентів капіталістичного виробництва, впадають у подвійне, але взаємно зумовлене *quidproquo* *.

З одного боку, вони перетворюють капітал з відношення у річ, в «запас товарів» (забуваючи при цьому, що самі товари —

* — плутання понять (буквально: прийняття одного за друге). *Ред.*

це *не* просто речі), які, будучи умовами виробництва для нової праці, називаються капіталом, а відповідно до способу свого відтворення — оборотним капіталом.

З другого боку, вони перетворюють речі у капітал, тобто те суспільне відношення, яке представлене в речах і через речі, вони розглядають як таку властивість, що притаманна речі як такій, скоро тільки ця річ входить як елемент у процес праці, або в технологічний процес.

Таким чином, [з одного боку,] *концентрація* в руках тих, хто не працює, *сировини і життєвих засобів* як сил, що панують над працею, як *попередньої* умови поділу праці (згодом це останнє збільшує не тільки концентрацію, але так само, завдяки підвищенню продуктивної сили праці, і масу, що концентрується), тобто *попереднє нагромадження капіталу* як умова для поділу праці — означає для політико-економів збільшення кількості або концентрацію (вони не розрізняють те і друге) життєвих засобів і засобів праці.

З *другого боку*, ці життєві засоби і засоби праці не функціонували б, на їх думку, як об'єктивні умови виробництва, коли б ці речі не мали властивості бути капіталом, коли б продукт праці, який є умовою праці, не споживав самої праці, коли б минула праця не споживала живої праці і коли б ці речі не належали — не робітникові, а — самим собі або рег просуга * капіталістові.

Наче поділ праці не був би так само можливим (хоч він і не міг історично з самого початку появитися в такій формі, в якій він може виступити тільки як результат розвитку капіталістичного виробництва), коли б умови праці належали асоційованим робітникам і коли б останні ставилися до них як до того, чим ці умови праці є *натуга* **, тобто як до своїх власних продуктів і предметних елементів своєї власної діяльності.

Оскільки, далі, при капіталістичному виробництві капітал привласнює собі додатковий продукт робітника і тому що внаслідок цього ті продукти праці, які капітал уже *привласнив* собі, прогистоять тепер робітникові у формі капіталу, то ясно, що перетворення додаткового продукту в умови праці може йти тільки від капіталіста і тільки в тій формі, що продукт праці, привласнений капіталістом без еквівалента, капіталіст робить засобом виробництва для нової безеквівалентної праці. Тому розширення відтворення виступає як перетворення прибутку в капітал і як *заощадження* капіталіста, який, замість того щоб проїсти одержаний даром додатковий продукт, робить

* — за уповноваженням, за дорученням. *Ред.*

** — за своєю природою. *Ред.*

його знову засобом експлуатації праці, але може виконати це тільки шляхом перетворення його знов у продуктивний капітал, що включає в себе перетворення додаткового продукту в засоби праці. Тому політико-економ робить висновок, що додатковий продукт не міг би стати елементом нового виробництва, коли б він попереду не перетворився з продукту робітника у власність його хазяїна, щоб потім знову стати капіталом і повторити той самий процес експлуатації. До цього у гірших політико-економів долучається уявлення про нагромадження запасів і про утворення скарбів. Але навіть і кращі, як Рікардо, переносять уявлення про самопожертву з збирача скарбів на капіталіста.

Політико-економи не розглядають капітал як відношення. Вони не можуть розглядати його так, не розглядаючи його разом з тим як історично минуле, відносно, не абсолютну форму виробництва. Навіть у Годскіна немає такого розуміння капіталу. В тій мірі, в якій воно виправдує капітал, воно не виправдує виправдання капіталу політико-економиами, а, навпаки, спростовує це виправдання. Отже, до такого погляду на капітал Годскін не має ніякого відношення.

При тих взаємовідносинах, які існували між Годскіном і політико-економиами, характер його полеміки був, здавалося б, наперед визначеним і дуже простим. Годскін просто-напросто повинен був, спираючись на одну сторону, яку політико-економи розвивають «науково», висунути її проти тих фетишистських уявлень, що їх вони *sans raison* *, несвідомо і наївно запозичають від капіталістичного способу уявлення, і сказати приблизно так:

Вживання продуктів минулої праці — взагалі продуктів праці — як матеріалів, знарядь і життєвих засобів є необхідним, коли робітник хоче використати свої продукти для нового виробництва. Цей певний спосіб споживання його продукту є продуктивним. Але яке ж відношення має це використання продукту робітника, цей спосіб споживання ним свого продукту до панування цього продукту над самим робітником, до буття цього продукту як капіталу, до зосередження розпорядження сировиною і життєвими засобами [870a] в руках окремих капіталістів і до позбавлення робітників власності на їх продукт? Яке це має відношення до того, що робітники спершу повинні даром віддавати свій продукт третій особі, щоб потім викупляти його у неї своєю власною працею, для чого їм доводиться віддавати їй в обмін на цей продукт більше праці, ніж в ньому міститься, і таким способом створювати для капіталіста новий додатковий продукт?

* — без підстави. *Ред.*

Минула праця виступає тут у двох формах. По-перше, — як *продукт, споживна вартість*. Процес виробництва вимагає того, щоб робітники частину цього продукту спожили [як життєві засоби], а другу частину використали як сировину і знаряддя праці. Це стосується технологічного процесу і тільки показує, як робітники повинні ставитись у *промисловому виробництві* до продуктів своєї власної праці, до своїх власних продуктів, щоб зробити їх засобами виробництва.

По-друге, *минула праця* виступає як *вартість*. Це показує тільки, що вартість нового продукту робітників представляє не тільки їхню теперішню, але також і їхню минулу працю і що робітники, збільшуючи своєю працею стару вартість, зберігають її саме тим, що вони її збільшують.

Домагання капіталіста не має нічого спільного з цим процесом як таким. Звичайно, раз капіталіст привласнив собі продукти праці, минулої праці, то в результаті цього він має засіб для привласнювання нових продуктів і живої праці. Але саме це і є той спосіб дій, який викликає протести. Необхідні для «поділу праці» попередні концентрація і нагромадження якраз і не повинні виступати як *нагромадження капіталу*. З того, що вони необхідні, зовсім не постає необхідність того, щоб тими умовами, які вчорашня праця створила для праці сьогоднішньої, розпоряджався капіталіст. Якщо нагромадження капіталу [згідно з політико-економами] означає не що інше, як нагромадження праці, то це зовсім не означає, що воно повинно бути нагромадженням чужої праці.

Проте Годскін — на перший погляд це дивно — не йде таким простим шляхом. У своїй полеміці проти продуктивності капіталу, спершу — оборотного, але ще більше — основного, він, очевидно, оспорує або заперечує значення для відтворення, як умови нової праці, самбі *минулої праці* або її *продукту*, тобто значення минулої, уречевленої в продуктах праці для праці як *ἐνέργεια* *, що відбувається в даний момент. Чим викликаний такий поворот?

Оскільки політико-економи ототожнюють минулу працю з *капіталом* — минула праця береться тут як в розумінні конкретної, уречевленої в продуктах праці, так і в розумінні суспільної праці, матеріалізованого робочого часу, — то зрозуміло, що вони, як Піндари ** капіталу, висувують на передній план *предметні* елементи виробництва і переоцінюють їх значення порівняно із *суб'єктивним елементом*, живою, безпосередньою працею. Для них праця стає адекватною тільки

* — діяльності. *Ред.*

** — співці-хвалителі (за ім'ям старогрецького поета Піндара). *Ред.*

тоді, коли вона стає *капіталом*, коли вона протистоїть самій собі, коли пасив праці протистоїть її активу. Тому продукт панує над виробником, предмет — над суб'єктом, здійснена праця — над працею здійснюваною, і т. д. В усіх цих концепціях минула праця виступає не просто як предметний момент живої праці, підпорядкований живій праці, а навпаки; не як елемент влади живої праці, а як влада над цією працею. Для того щоб і *технологічно* виправдати ту *специфічну суспільну форму*, тобто *капіталістичну форму*, в якій взаємовідношення праці і умов праці постає перевернутим, так що не робітник застосовує ці умови, а умови праці застосовують робітника, політико-економі приписують предметному моментові праці якусь фальшиву важливість на противагу самій праці. І саме через це Годскін, навпаки, наполягає на тому, що цей предметний момент, — отже, все уречевлене багатство, — є зовсім незначним порівняно з живим процесом виробництва і на ділі має цінність тільки як момент живого процесу виробництва, а сам по собі ніякої цінності не має. При цьому Годскін трохи недооцінює, — але це природно на противагу фетишизмові політико-економі, — те значення, яке минуле праці має для її теперішнього.

Коли б у капіталістичному виробництві, — а звідси і в його теоретичному вираженні, в політичній економії, — минула праця виступала тільки як п'єдестал тощо, створений для праці самою працею, то такої суперечки не могло б бути. Предмет суперечки існує тільки тому, що в реальному бутті капіталістичного виробництва, а також і в його теорії, *уречевлена праця* виступає як антагоністична протилежність самій праці, *живій праці*. Цілком так само у процесі мислення, яке перебуває в полоні релігії, продукт мислення не тільки претендує на панування над самим мисленням, а й панує над ним.

[865] Таким чином, теза Годскіна про те, що

«ті результати, які приписуються *запасові товарів*, що фігурує під назвою оборотного капіталу, породжені *співіснуючою працею*» (стор. 9), означає насамперед ось що:

Одночасне співіснування живої праці породжує значну частину тих результатів, які приписуються продуктові минулої праці, що фігурує під назвою оборотного капіталу.

Частина оборотного капіталу складається, наприклад, з запасу життєвих засобів, що їх капіталіст, як твердять політико-економі, нагромадив, щоб утримувати робітників під час їхньої роботи.

Утворення запасів взагалі не є особливістю капіталістичного виробництва, хоч, оскільки при ньому виробництво і споживан-

ня є найбільшими, остільки і маса товарів, що перебуває на ринку — перебуває у сфері обігу, — теж найбільша. Концепцію про нагромадження капіталістом запасу життєвих засобів все ще пронизує згадка про *нагромадження, здійснюване збирачем скарбів*, про те, що англійці називають «hoarding»*.

Тут слід насамперед лишити осторонь фонд споживання, бо мова іде про капітал і промислове виробництво. Те, що потрапило у сферу індивідуального споживання, не має значення, чи споживається воно швидше чи повільніше, перестало бути капіталом (хоч частково воно може бути знову перетворене у капітал, як наприклад будинки, парки, резервуари тощо).

«Чи мають в даний момент всі капіталісти Європи їжу та одяг хоч би на один тиждень для всіх тих робітників, які у них зайняті? Розглянемо це питання спочатку щодо їжі. Частина їжі народу становить *хліб*, який завжди випікається лише за кілька годин до того, як його їдять... Продукт булочника не можна нагромаджувати. Матеріал, з якого роблять хліб, чи буде то зерно чи борошно, ніколи не може *зберігатись без постійної праці*... Впевненість робітника-прядильника в тому, що він дістане хліб, коли він йому знадобиться, і впевненість його хазяїна в тому, що ті гроші, які він сплачує робітникові, дадуть робітникові можливість купити цей хліб, породжуються просто тим фактом, що хліб завжди можна було дістати, коли він був потрібний» (стор. 10) [Російський переклад, стор. 10—11].

«Другим продуктом харчування робітника є молоко, а молоко виробляється... двічі на день. Коли скажуть, що молочна худоба вже є, то на це слід відповісти, що вона потребує *постійного догляду і постійної праці і що її корм протягом більшої частини року є результатом щоденного росту кормових рослин*. Поля, на яких вона пасеться, потребують робочих рук... Цілком так само стоїть справа і з м'ясом. Його не можна нагромаджувати, бо як тільки воно доставлене на ринок, воно вже починає псуватися» (стор. 10). [Російський переклад, стор. 11].

Навіть предмети одягу через міль *заготовляються тільки в дуже невеликій кількості порівняно із загальним споживанням їх*» (стор. 11) [Російський переклад, стор. 12].

«Міль справедливо каже: «Те, що виробляється протягом року, протягом року і споживається», так що на ділі не можна *нагромадити такої запасу товарів, який давав би людям можливість виконувати всі ті операції, які тривають більше року*. Через це ті, хто береться за такі операції, повинні розраховувати не на *вже вироблені товари*, а на те, що інші люди працюватимуть і вироблятимуть те, що потрібно для їх існування під час їхньої роботи над завершенням їх власних продуктів. Таким чином, навіть коли робітник погодиться з тим, що потрібно деяке нагромадження оборотного капіталу для операцій, які закінчуються за рік... то ясно, що при всіх операціях, які тривають більше одного року, робітник не розраховує і не може розраховувати на *нагромаджений капітал*» (стор. 12) [Російський переклад, стор. 13].

«Коли ми належним чином візьмемо до уваги кількість і значення тих створюючих багатство операцій, які не закінчуються за рік, а також ті незлічені продукти щоденної праці, необхідні для підтримання існування, які споживаються негайно після того, як вони вироблені, то ми зрозуміємо,

* — «приховування про запас». Ред.

що успішність і продуктивна сила кожного з різних видів праці завжди більша залежать від співіснуючої продуктивної праці інших людей, ніж від будь-якого нагромадження оборотного капіталу» (стор. 13) [Російський переклад, стор. 14].

«Тим, що капіталіст має можливість утримувати, а тому і застосовувати інших працівників, він зобов'язаний своїй владі над працею якоїсь кількості людей, а не тому, що він має запас товарів» (стор. 14) [Російський переклад, стор. 15].

«Єдина річ, про яку можна сказати, що вона нагромаджується і підготовляється задалегідь, — це майстерність робітника» (стор. 12) [Російський переклад, стор. 12].

«Всі ті результати, які звичайно приписуються нагромадженню оборотного капіталу, зумовлені нагромадженням і засвоєнням навичок майстерної праці, а ця надзвичайно важлива операція здійснюється, оскільки мова йде про основну масу робітників, без будь-якого оборотного капіталу» (стор. 13) [Російський переклад, стор. 14].

«Кількість робітників завжди неминуче залежить від кількості оборотного капіталу, а бо, як я сказав би, від тієї маси продуктів співіснуючої праці, яку дозволяють споживати робітникам» (стор. 20) [Російський переклад, стор. 22].

[866] «Оборотний капітал... створюється тільки для споживання, тоді як основний капітал... виробляється не для споживання, а для того, щоб допомагати робітникам при виробленні тих речей, які споживаються» (стор. 19) [Російський переклад, стор. 21].

Отже, відмітимо насамперед ось що:

«Успішність і продуктивна сила кожної окремої галузі праці завжди більше залежать від співіснуючої продуктивної праці інших людей, ніж від будь-якого нагромадження оборотного капіталу», тобто «вже вироблених товарів». Ці «вже вироблені товари» протистоять «продуктам співіснуючої праці».

[В кожній окремій галузі виробництва та частина капіталу, яка зводиться до знарядь праці і до матеріалу праці, завжди є передумовою як «уже вироблені товари». Не можна прями бавовну, коли вона ще не «вироблена», не можна приводити в рух веретена, які ще треба виготовити, і не можна спалювати вугілля, не видобути з шахти. Отже, все це завжди входить у процес [виробництва] як форми існування минулої праці. І в цьому розумінні існуюча праця залежить від попередньої праці, а не тільки від співіснуючої праці, хоч ця попередня праця, чи у формі засобів праці чи матеріалу праці, може мати яку-небудь корисність (продуктивну корисність) завжди тільки в контакт з живою працею як її предметний момент, — лише як момент виробничого споживання, тобто споживання процесом праці.

Але, розглядаючи обіг і процес відтворення, ми разом з тим бачили, що після того як товар виготовлений і перетворений у гроші, він може бути відтворений тільки тому, що всі його елементи були одночасно вироблені і відтворені «співіснуючою працею»¹⁰⁰.

У виробництві має місце двоякий рух. Візьмемо для прикладу бавовну. Вона переходить з однієї фази виробництва до другої. Спершу вона виробляється як бавовна-сирець, потім знає безліч маніпуляцій, поки не стане придатною для експорту, або, коли дальша переробка відбувається в тій самій країні, безпосередньо переходить до рук прядильника. Далі вона пересувається від прядильника до ткача, від ткача до вибільника, красильника, обробника, а від них — у різні майстерні, які переробляють її для спеціальних цілей, у предмети одягу, постільну білизну тощо. Нарешті, з рук останнього виробника вона переходить до рук споживача, в індивідуальне споживання, якщо не надходить як засіб праці (не матеріал) у виробниче споживання. Але ж саме так бавовна дістала свою остаточну форму споживної вартості, щоб бути спожитою або виробничо, або індивідуально. Те, що тут виходить з однієї сфери виробництва як продукт, входить в іншу сферу виробництва як умова виробництва, проходячи таким чином одну за одною фази аж до остаточного виготовлення як споживної вартості. Тут минула праця весь час виступає як умова праці, що виконується в даний момент.

Але *одночасно* з тим, як продукт так пересувається з однієї фази у другу, як він проробляє цю реальну метаморфозу, він виробляється в кожній окремій фазі. В той час як ткач переробляє пряжу, прядильник пряде бавовну, нова бавовна-сирець перебуває в процесі свого виробництва.

Оскільки безперервний процес виробництва, що поновлюється, є процес відтворення, то він так само зумовлюється і *співіснуючою працею*, яка водночас виробляє різні фази продукту, тоді як продукт проробляє свої метаморфози, проходячи з однієї фази до другої. Бавовна, пряжа і тканина — все це виробляється не тільки одне за одним і одне з одного, але і виробляється і відтворюється *одночасно*, одне поряд одного. Те, що виступає результатом попередньої праці, коли я розглядаю процес виробництва окремого товару, виступає разом з тим результатом співіснуючої праці, коли я розглядаю процес його *відтворення*, тобто розглядаю процес виробництва даного товару в його перебігу і в сукупності його умов, а не тільки в одному ізольованому акті або в обмеженому просторі. Це не тільки кругообіг через різні фази, але й паралельне виробництво товару в усіх його фазах, які стосуються окремих сфер виробництва і утворюють різні галузі праці. Коли один і той самий селянин спершу вирощує льон, потім робить з нього пряжу, а тоді тче, то має місце послідовність цих операцій, але не їх одночасність, як це передбачає спосіб виробництва, що ґрунтується на поділі праці в суспільстві.

Коли розглядати процес виробництва окремого товару в якій-небудь з його фаз, то попередня праця має, правда, смисл тільки завдяки живій праці, якій вона підготовляє умови її виробництва. Але, з другого боку, ці умови виробництва, без яких жива праця не може здійснитися, завжди вступають у процес як готові результати попередньої праці. Отже, сприяюча праця тих галузей праці, що підготовляють умови виробництва, виступає завжди у формі пасиву і як такий пасив є передумовою. Цей момент підкреслюють політико-економи. Навпаки, у відтворенні й обігу та суспільно опосереднююча праця, на яку спирається процес виробництва товару в кожній окремій сфері і якою він зумовлений, виступає як співіснуюча, одночасна праця, у формі теперішнього часу. Товар одночасно виробляється у своїх початкових формах і в своїх готових формах або у формах, які йдуть одна за одною. Без цього він не міг би, після того як він проробив свої реальні метаморфози, знову перетворитися з грошей в умови свого існування. [870b] Таким чином, товар є продуктом попередньої праці лише остільки, оскільки він виступає разом з тим і як продукт одночасної, живої праці. В цьому розумінні все речове багатство, фіксоване капіталістичними поглядами, виявляється тільки швидко зникаючим моментом в потоці сукупного виробництва, яке включає в себе і процес обігу.]

[в] ТАК ЗВАНЕ НАГРОМАДЖЕННЯ ТІЛЬКИ
ЯК ЯВИЩЕ ОБІГУ (ЗАПАСИ ТОЩО — РЕЗЕРВУАРИ
ОБІГУ)

Годскін розглядає оборотний капітал лише в одній з його складових частин. Але одна частина оборотного капіталу постійно перетворюється в основний капітал і в допоміжні матеріали, і тільки друга частина його перетворюється в предмети споживання. Більше того. Навіть та частина оборотного капіталу, яка кінець кінцем перетворюється в товари, що надходять в індивідуальне споживання, весь час, крім тієї останньої форми, в якій вона виходить як остаточний продукт із заключної фази, існує на більш ранніх стадіях свого виробництва одночасно в таких своїх початкових формах, в яких вона ще не може ввійти у споживання, тобто має вигляд сировини або напівфабрикату, більш чи менш далекого від остаточної форми продукту.

У Годскіна мова йде про те, яким є відношення виконуваної в даний момент праці, що її робітник віддає капіталістові, до праці, вміщеної у предметах, в які перетворюється заробітна

плата і які, таким чином, справді є тими споживними вартостями, з яких складається змінний капітал. Визнається, що робітник не може працювати, коли не знаходить цих предметів готовими для споживання. І тому політико-економі кажуть, що оборотний капітал — минула праця, уже вироблені товари, які нагромадив капіталіст, — є умовою праці, зокрема також і умовою поділу праці.

Коли йдеться про умови виробництва і спеціально про оборотний капітал у годскінівському розумінні слова, то звичайно кажуть, що капіталіст повинен був нагромадити життєві засоби, потрібні для споживання робітника, до того як буде готовий вироблюваний цим робітником новий товар, тобто під час його роботи, коли товар, що виробляється ним самим, перебуває тільки *in statu nascendi* *. Тут проступає уявлення, що капіталіст нагромаджує так, як збирач скарбів, або що він збирає запас життєвих засобів так, як бджоли збирають мед.

Однак це — тільки *modus loquendi* **.

Насамперед, ми не говоримо тут про крамарів, які торгують життєвими засобами. Вони, звичайно, повинні завжди мати повний запас товарів. Їх магазини, крамниці і т. ін. є просто тими резервуарами, по яких розподіляються товари після того, як вони стали придатними для обігу. Це нагромадження є тільки *проміжною стадією*, в якій товар перебуває до того, як він з обігу переходить у споживання. Це — його наявність на ринку як *товару*. Як товар він наявний, власне кажучи, тільки в цій формі. Чи перебуває він у руках третього чи четвертого продавця, замість того щоб перебувати в руках першого продавця (виробника), і чи перейшов він, нарешті, до рук того продавця, який продає його самому споживачеві, — це нітрохи не міняє справи. Це стосується тільки того, що на проміжних етапах товар представляє обмін капіталу на капітал (власне кажучи, капіталу плюс прибуток, бо виробник продає в товарі не тільки капітал, але й одержаний на свій капітал прибуток), а на останньому етапі — обмін капіталу на доход (в тому разі, коли товар, як передбачається тут, призначений на те, щоб перейти не у виробниче, а в індивідуальне споживання).

Товар, готовий для споживання і приведений у придатний для продажу стан, перебуває, як товар, на ринку, у фазі обігу; всі товари перебувають у цій фазі, оскільки їм треба проробити свою першу метаморфозу, перетворення у гроші. Коли це називається «нагромадженням», то нагромадження означає не що інше, як «обіг», або буття товарів як товарів. Отже, таке «на-

* — в стані виникнення. *Ред.*

** — спосіб висловлення, мовний зворот. *Ред.*

громадження» було б прямою протилежністю збиранню скарбів, яке прагне вічно зберігати товар у цьому придатному для обігу стані і досягає цього тільки тим, що вилучає його, у формі грошей, з обігу. Якщо виробництво, а значить і споживання, є багатогранним і масовим, то чимало найрізноманітніших товарів перебуватиме постійно на цій *зупинці*, на цьому *проміжному етапі*, одним словом — в обігу, або на ринку. Таким чином, коли розглядати це з *кількісної* сторони, то велике нагромадження означає тут не що інше, як велике виробництво і велике споживання.

Зупинка товарів, перебування їх у цьому моменті процесу, їх буття на ринку замість буття на фабриці або в приватному домі (як предметів споживання), у крамниці, в магазині торговця, це — тільки [871] короткий момент у процесі їх життя. Нерухоме самостійне буття цього «світу благ», «світу речей» є тільки видимість. Поштова станція завжди заповнена, але завжди все новими подорожніми. Одні й ті самі товари (товари того самого виду) постійно виробляються знову у сфері виробництва, перебувають на ринку і споживаються. Вони, не ті самі товари, але товари одного й того самого виду, завжди перебувають *одночасно* на цих трьох етапах. Якщо проміжна стадія продовжується, так що товари, які знов надходять із сфери виробництва, застають ринок ще зайнятим старими товарами, то виникає заминка, застій; ринок стає переповненим, товари знецінюються, маємо *надвиробництво*. Таким чином, там, де проміжна стадія обігу виділена як щось самостійне, перестаючи бути лише короткочасною зупинкою потоку в його русі, де буття товарів у фазі обігу виступає як *нагромадження* [*Aufhäufung*], це зовсім не є вільним актом виробника, зовсім не є метою або іманентним життєвим моментом виробництва, подібно до того як прилив крові до голови, що спричиняється до апоплексії, не є іманентним моментом кровообігу. Капітал як *товарний капітал* (так він виступає в цій фазі обігу, на ринку) не повинен застигати, а повинен бути тільки короткою зупинкою в русі, бо інакше порушується процес відтворення. Весь механізм виходить з ладу. Таким чином, це предметне багатство, що виступає в окремих пунктах у концентрованому вигляді, є незначним і може бути тільки незначним порівняно з постійним потоком виробництва і споживання. Через це також і згідно з Смітом багатство є «*річне*» відтворення. Отже, воно датоване не яким-небудь далеким минулим, а тільки вчорашнім днем. З другого боку, коли відтворення через які-небудь перешкоди припиняється, то порожніють склади і т. д., виникає нестача, і відразу ж стає очевидним, що та постійність, яку начебто має

наявне багатство, є тільки постійність його заміщення, його відтворення, постійне уречевлення суспільної праці.

У торговця теж відбувається процес $T - G - T$. Нас тут не цікавить та сторона справи, що торговець при цьому одержує «прибуток». Він продає товар і знову купує той самий товар (товар того самого виду). Він продає його споживачеві і купує його знов у виробника. Один і той же товар (товар того самого виду) постійно перетворюється тут у гроші, а гроші постійно перетворюються знов у той самий товар. Але цей рух представляє тільки постійне відтворення, постійне виробництво і споживання; бо відтворення включає споживання. (Для того щоб було можливим відтворення товару, він повинен бути проданий, повинен ввійти у споживання.) Товар повинен на ділі показати себе як споживну вартість. (Бо те, що для продавця виступає як $T - G$, для покупця виступає як $G - T$, тобто як перетворення грошей у товар як споживну вартість.) Процес відтворення, будучи єдністю обігу і виробництва, включає споживання, яке само є моментом обігу. Споживання само є момент і умова процесу відтворення. На ділі, коли розглядати процес в цілому, торговець виплачує за товар виробникові тими самими грішми, на які споживач купує у нього товар. Щодо виробника торговець є споживачем, а щодо споживача — виробником; він є покупцем і продавцем одного й того самого товару. Ті гроші, на які він купує, являють собою на ділі, з чисто формального боку, заключну метаморфозу товару споживача. Цей останній перетворює свої гроші в товар як споживну вартість. Таким чином, їх перехід до рук торговця означає споживання товару або, з формального боку, перехід товару з обігу у споживання. Оскільки торговець на ці гроші знов купує у виробника, це є перша метаморфоза товару виробника, що означає тут перехід товару у *проміжну стадію*, де він перебуває в обігу як *товар*. Процес $T - G - T$, — оскільки він є перетворенням товару в гроші споживача і зворотним перетворенням грошей, власником яких тепер стає торговець, в той самий товар (в товар того самого виду), — виражає не що інше, як *постійний* перехід товару в споживання, бо для цього те місце, яке звільняється товаром, що надходить у споживання, має бути зайняте товаром, який виходить з процесу виробництва і тепер вступає у цю проміжну стадію.

[872] *Перебування товару* в обігу до його заміни новим товаром залежить, звичайно, разом з тим від тривалості того часу, протягом якого товари перебувають у сфері виробництва, отже від тривалості часу їх відтворення, і буває різним відповідно до різниці в часі цієї тривалості. Наприклад, відтворення хліба

потребує одного року. Хліба, зібраного, наприклад, цієї осені (1862 р.), коли він не використовується знову як насіння, повинно вистачити для споживання на весь наступний рік — аж до осені 1863 р. Він одразу викидається в обіг (навіть у коморах фермерів він перебуває вже в обігу) і тут поглинається різними резервуарами обігу — складами, хліботорговцями, мірошниками тощо. Ці резервуари є як відвідними каналами для виробництва, так і живильними каналами для споживання. Поки товар знаходиться в них, він є *товаром* і тому перебуває на ринку, в обігу. Річне споживання бере його з обігу тільки шматочками, краплинами. Заміщення, потік нових товарів, які його витісняють, приходить тільки через рік. Тому ці резервуари спорожняються також лише поступово, в міру надходження того, що є заміщенням для спожитого товару. Коли зостається надлишок і коли новий урожай вищий від середнього, то настає застій. Той простір, який повинен зайняти на ринку цей певний товар, виявляється переповненим. Щоб усі могли знайти собі місце на ринку, товари знижують свою ринкову ціну, що знову приводить їх в рух. Коли їх, як споживних вартостей, надто багато, то вони пристосовуються до того місця, яке вони повинні зайняти, шляхом зниження своїх *цін*. Коли їх надто мало, то вони розширюються шляхом роздування своїх *цін*.

З другого боку, товари, коли швидко псуються як споживні вартості, і в резервуарах обігу перебувають дуже короткий час. Той час, за який вони повинні перетворитись у гроші і повинні бути відтворені, наперед визначено природою їх споживної вартості, бо вони псуються і тому перестають бути товаром, коли не споживаються кожного дня або майже кожного дня. Бо мінова вартість втрачається разом з її носієм, споживною вартістю, якщо тільки само зникнення споживної вартості не є актом виробництва.

А взагалі ясно, що, хоч *абсолютна маса* зібраних в резервуарах обігу товарів збільшується в міру розвитку народного господарства, оскільки збільшується виробництво і споживання, ця сама маса — порівняно із сукупним річним виробництвом і споживанням — зменшується. *Перехід* товарів з обігу у споживання прискорюється, і до того ж в силу багатьох причин. Швидкість відтворення збільшується в таких випадках:

1) Коли товар швидко проходить через свої різні фази виробництва і процес виробництва в кожній фазі виробництва скорочується; це буває зумовлене тим, що зменшується робочий час, потрібний для вироблення товару в кожній з його форм; отже, це відбувається разом з розвитком поділу праці, машин, застосування хімічних процесів тощо. {З розвитком хімії штуч-

но прискорюється переведення товару з одного агрегатного стану в другий, його сполучення з іншими тілами, наприклад при фарбуванні, його відокремлення від інших речовин, наприклад при вибілюванні, — одним словом, штучно прискорюється як зміна форми тих самих речовин (їх агрегатного стану), так і той обмін речовин, який треба провести; не кажучи вже, наприклад, про те, що для вегетативного і органічного відтворення рослинам і тваринам відводяться дешевші речовини, тобто такі речовини, які коштують негравалого робочого часу.)

2) Почасти завдяки комбінуванню різних галузей виробництва, тобто завдяки утворенню для певних виробничих галузей об'єднуючих їх центрів виробництва, [а почасті] завдяки *розвитковій засобі сполучення* товар швидко переходить з однієї фази виробництва у другу; інакше кажучи, скорочується проміжний період, зменшується час перебування товару на проміжному етапі між однією фазою виробництва і другою, або скорочується *перехід* з однієї фази виробництва в другу.

3) Весь цей розвиток — як скорочення кожної з різних фаз виробництва, так і прискорення переходу з однієї фази в другу — передбачає виробництво у великих масштабах, масове виробництво і разом з тим виробництво на основі великого постійного, особливо основного капіталу; а тому і безперервний рух виробництва, безперервний не в тому розумінні, в якому ми тільки що розглядали цей перебіг, тобто не в розумінні безперервності шляхом наближення однієї до другої і взаємного проникнення окремих фаз виробництва, а в тому розумінні, що у виробництві не відбувається *навмисних* перерв. Такі перерви мають місце доти, поки робота ведеться на замовлення, як це буває у [873] ремісників, а також ще й у мануфактурі в прямому значенні слова (коли мануфактура сама вже не перетворена великою промисловістю). А тепер виробництво ведеться в таких масштабах, які тільки допускає капітал. Цей процес не чекає попиту, а є функцією капіталу. Капітал і далі весь час працює в тих самих масштабах (не кажучи вже про нагромадження або розширення) з постійним розвитком і розширенням продуктивних сил. Таким чином, виробництво не тільки відбувається *швидко*, так що товар швидко набирає тієї форми, в якій він стає придатним для обігу, але й відбувається безперервно. Виробництво виступає тут тільки як постійне відтворення і разом з тим є масовим виробництвом.

Таким чином, якщо товари довго затримуються в резервуарах обігу, коли вони тут скупчуються, то ці резервуари швидко переповнюються в результаті безперервного напливу хвиль виробництва і в результаті великої кількості матеріалу, яким весь

час наповнюються резервуари обігу. Саме в цьому розумінні *Корбет*, наприклад, каже: «Ринок завжди переповнений»¹⁰¹. Але ті самі обставини, які породжують цю швидкість і масовість відтворення, так само зменшують необхідність збирання товарів у цих резервуарах. Почасти — щодо *виробничого споживання* — це має місце вже у наближенні однієї до другої тих фаз виробництва, через які повинні проходити самі товари або їх складові частини. Якщо вугілля виробляється щодня у великих кількостях і доставляється фабрикантові до самих дверей залізницею, пароцлавами і т. д., то фабрикантові не треба мати ніякого запасу або потрібний тільки невеликий запас вугілля, чи, що те саме, коли сюди вклинюється торговець, останньому потрібний тільки невеликий запас крім того, що він кожного дня продає і що кожного дня знову підвозиться йому. Так само стоїть справа з пряжею, залізом та ін. Але, залишаючи осторонь *виробниче споживання*, у сфері якого запаси товарів (тобто запаси складових частин товарів) повинні цим способом зменшитись, торговець [предметами індивідуального споживання] теж має в своєму розпорядженні, по-перше, швидкість засобів сполучення, а по-друге, впевненість у постійному швидкому відтворенні та підвозі. Тому, хоч його запас товарів, можливо, і збільшився за обсягом, кожний елемент цього запасу перебуває в його резервуарі, в цьому перехідному стані, коротший час. Щодо всієї маси товарів, яку він продає, тобто щодо обсягу як виробництва, так і споживання, запас товарів, які *зберігаються, зібрані* в його складі у всякий даний момент, є незначним. Інакше стоїть справа на менш розвинутих стадіях виробництва, коли відтворення здійснюється повільно, — отже, в резервуарах обігу повинно затримуватися більше товарів, — засоби сполучення повільні, зносини утруднені, внаслідок чого *запас відновлюється* з перервами і тому минає багато часу між спорожнюванням резервуара і його новим наповненням, *відновленням* запасу товарів. У цьому разі відбувається щось аналогічне з відтворенням таких продуктів, які, через природу їх споживної вартості, виготовляються тільки за річні або піврічні, одним словом, більш-менш тривалі строки.

{Як засоби сполучення впливають на спорожнювання резервуарів, показує, наприклад, бавовна. Оскільки між Ліверпулем і Сполученими Штатами весь час курсують кораблі, — швидкість сполучення є одним моментом, а постійність — другим, — то відправляється не вся бавовна одразу. Вона надходить на ринок поступово. (Виробник не хоче, крім того, відразу переповнити ринок.) В Ліверпулі бавовна лежить на товарних складах, правда, уже в резервуарі обігу, але її не стільки, — порівняно

із загальним споживанням цього товару, — скільки було б потрібно в тому разі, коли б з Америки приходив корабель лише один або два рази після шестимісячної подорожі. Манчестерський фабрикант і т. д. наповнює свій склад приблизно в обсязі свого безпосереднього споживання, бо електричний телеграф і залізниця роблять можливою в усякий момент доставку бавовни з Ліверпуля у Манчестер.}

Спеціальне наповнення резервуарів обігу — наповнення не внаслідок перевантаженості ринку, яка в цих умовах створюється значно легше, ніж при патріархально повільному темпі виробництва, — є тільки спекулятивним і має місце лише як виняток, у зв'язку з дійсним або сподіваним падінням чи підвищенням цін.

Про це відносне зменшення запасів, тобто про відносне зменшення кількості товарів, які перебувають в обігу, порівняно із загальною масою виробництва і споживання — див. *Лалора*, «Economist»¹⁰², *Корбета* (відповідні цитати вмістити після Годскіна). [874] *Сісмонді* помилково вбачав у цьому щось гідне жалю (подивитися також і в нього)¹⁰³.

(Правда, з другого боку, ми маємо при цьому постійне розширення ринку, і в тій самій мірі, в якій скорочується той період часу, протягом якого товар перебуває на ринку, збільшується просторове охоплення, або ринок розширюється просторово, і периферія у відношенні до центру, тобто у відношенні до сфери виробництва товару, описується все більшим радіусом.)

Із швидкістю відтворення пов'язана — або є тільки іншим виразом цієї швидкості — та обставина, що споживання діє за принципом «з рук та в рот», що воно так само швидко міняє свою білизну і сюртуки, як і свої думки, а не ходить 10 років в одному й тому сюртуці і т. д. Споживання навіть таких предметів, де це не зумовлено природою споживної вартості, все більше збігається в часі з виробництвом, отже, стає все більш залежним від праці даного моменту, співіснуючої праці (бо фактично тут має місце обмін співіснуючої праці), — і все це в тій самій мірі, в якій минула праця стає все більш важливим моментом виробництва, хоч само це минуле завжди є зовсім недалеким і тільки відносним.

(Як створення запасів тісно пов'язане з нерозвиненістю виробництва, показує такий приклад. Поки худоба лише з великими труднощами переносила зимівлю, взимку не було свіжого м'яса. Як тільки скотарство пододало цю трудність, само собою припинилось і створення того запасу, який викликався необхідністю замінити свіже м'ясо солониною або копченим м'ясом.)

Тільки там, де продукт вступає в обіг, він стає товаром. Виробництво продукту як товару, а значить і обіг, надзвичайно розширяється при капіталістичному виробництві з таких причин:

1) *Виробництво en masse, кількість, масовість*, тобто таке виробництво, яке кількісно ніяк не відповідає потребі виробника [в його власному продукті]; справді, *чистою випадковістю* є те, чи стає він хоч найменшою мірою споживачем свого власного продукту. Там, де виробник споживає велику кількість свого власного продукту, це відбувається тільки в тому разі, коли він виробляє частину складових елементів свого власного капіталу. Навпаки, на попередній стадії розвитку суспільства товаром стає тільки — або ж головним чином — надлишок продукту над тим, що йде на задоволення власних потреб.

2) *Якісна односторонність* продукту перебуває в оберненому відношенні до потреб, що стають все різноманітнішими. Це спричиняється до більшого поділу та відокремлення раніше пов'язаних між собою галузей виробництва — одним словом, збільшення поділу праці в суспільстві, до чого долучається ще створення нових галузей виробництва і збільшення різноманітності видів товарів. (На закінчення, після Годскіна, навести також і висловлення *Уейкфілда* з цього питання.) Ця строката диференціація товарів буває двоякою. По-перше, різні *фази одного й того ж продукту*, а також і проміжні роботи над продуктом (отже, праця, яка виробляє його складові елементи тощо) розпадаються на різні, не залежні одна від одної галузі праці; інакше кажучи, *один і той самий* продукт у різних своїх фазах перетворюється в *різні види товарів*. А по-друге, [поява нових видів товарів] пов'язана із вивільненням праці і капіталу (або праці і додаткового продукту), а з другого боку, з відкриттям нових способів використання однієї і тієї самої споживної вартості. Внаслідок тих змін, про які говорилося в пункті 1-му, виникають нові потреби (наприклад, потреба в швидких і всіляких засобах сполучення, яка виникає разом із застосуванням пари у промисловості), а тому і нові способи їх задоволення, — або ж відкриваються нові способи використання однієї і тієї самої споживної вартості, або нові матеріали, або нові методи виробництва (як наприклад гальванопластика), щоб інакше обробляти старий матеріал, і т. д.

Все це зводиться до того, що *один продукт* у своїх фазах, *які йдуть одна за другою, чи станах*, перетворюється в *різні товари*, або ж до того, що виготовляються *нові продукти, чи нові споживні вартості* як товари.

3) *Перетворення в найманих робітників тієї більшості населення, яке раніше основну масу продуктів споживало in naturalibus* *.

4) *Перетворення фермера у промислового капіталіста* {а разом з тим перетворення ренти в грошову ренту, взагалі всіх натуральних поставок (податки і т. ін., земельна рента) у грошові платежі}. Взагалі: промислова експлуатація землі, в результаті чого зазнають обміну речовин як її хімічні, так і механічні умови виробництва, навіть насіння і т. ін., добрива і т. ін., худоба і т. ін., — замість того щоб, як і раніше, обмежуватись використанням гною од власної худоби.

5) *Мобілізація великої кількості раніше «невідчужуваних» благ, що перетворює їх у товари*, і створення таких форм власності, які є тільки паперами, що перебувають в обігу. З одного боку — відчуження землеволодіння (маси не мають будь-якої власності, а тому вони, наприклад, і до свого житла ставляться як до товару). З другого боку — залізничні акції і взагалі всілякі акції.

[г] ПОЛЕМІКА ГОДСКІНА ПРОТИ КОНЦЕПЦІЇ
«НАГРОМАДЖЕННЯ» КАПІТАЛІСТОМ ЖИТТЄВИХ ЗАСОБІВ ДЛЯ
РОБІТНИКА. НЕРОЗУМІННЯ ГОДСКИНИМ СПРАВЖНІХ
ПРИЧИН ФЕТИШИЗАЦІЇ КАПІТАЛУ]

[875] Вернемося тепер до Годскіна.

Під «нагромадженням» капіталістом [життєвих засобів] для робітника не можна, певна річ, розуміти те, що товари при своєму переході з виробництва у споживання знаходяться в резервуарах обігу, в обігу, на ринку. Таке тлумачення цього «нагромадження» означало б, що продукти обертаються заради робітника і стають *товарами* заради нього, взагалі — що виробництво продуктів як товарів існує заради робітника.

Як і всякий інший [товаровласник], робітник повинен той товар, який він продає фактично, хоч і не за формою, — тобто свою працю, — спершу обернути в гроші, щоб потім знову обернути ці гроші в товари для споживання. Ясно як день, що поділ праці (оскільки він ґрунтується на товарному виробництві), наймана праця, взагалі капіталістичне виробництво не можуть існувати без того, щоб предмети споживання, а також і засоби виробництва, не перебували на ринку як *товари*, що таке виробництво неможливе без обігу товарів, без перебування товарів

* — в натуральному вигляді. Тут мається на увазі споживання за умов натурального господарства. *Ред.*

у резервуарах обігу. Бо продукт є товаром *κατ'εξοχήν* * тільки в обігу. Те, що робітник повинен потрібні йому життєві засоби знаходити у формі *товарів*, є так само безперечна річ для нього, як і для всякого іншого.

До того ж, торговцеві життєвими засобами робітник протистоїть не як робітник капіталістові, а як гроші — товарові, як покупець — продавцеві. Тут немає відносно найманої праці і капіталу, якщо не брати того випадку, коли йдеться про *власних* робітників торговця. Але навіть ці останні, оскільки вони у нього купують, протистоять йому не як робітники. Це має місце лише остільки, оскільки він у них купує. Тому залишимо осторонь цього *агента обігу*.

Що ж до промислового капіталіста, то його *запас* — його «нагромадження» — складається:

По-перше, з його основного капіталу — будівель, машин тощо, які робітник не споживає, або коли він їх споживає тільки в процесі праці, виробничо, *для* капіталіста; хоч вони і є для робітника засобами праці, але вони ніколи не бувають для нього життєвими засобами.

По-друге, з його сировини і допоміжних матеріалів, запас яких, у тій частині, що не входить безпосередньо у виробництво, як ми бачили, має тенденцію зменшуватись. Ці речі теж не є життєвими засобами для робітника. Це «нагромадження» капіталіста для робітника означає тільки, що капіталіст робить робітникові ласку, відбираючи у робітника власність на умови його праці і обертаючи ці засоби його праці (які самі є тільки перетвореним продуктом його праці) в засоби експлуатації праці. В усякому разі, робітник, споживаючи як засоби праці машини і сировину, харчується не ними.

По-третє, з його товарів, які знаходяться на складі, у морі, до того як вони надходять в обіг. Ці товари є продуктами праці, а не життєвими засобами, нагромадженими для утримання її, праці, самої під час виробництва.

Таким чином, «нагромадження» капіталістом життєвих засобів для робітника означає тільки те, що капіталіст повинен мати достатню кількість грошей, щоб виплачувати заробітну плату, на ці гроші робітник дістає з резервуарів обігу свої засоби споживання (а коли розглядати клас у цілому — викупує для себе частину свого власного продукту). Але ці гроші є тільки перетвореною формою того товару, який робітник продав і виготовив. У цьому розумінні життєві засоби «нагромаджені» для робітника цілком так само, як вони нагромаджені для його

* — переважно, у справжньому значенні слова. *Ред.*

капіталіста, який теж купує на гроші (перетворену форму того самого товару) засоби споживання і т. ін. Гроші ці можуть бути простим знаком вартості; отже, вони зовсім не обов'язково мусять бути представниками «минулої праці», а тільки виражають в руках кожної людини реалізовану нею ціну — не минулої праці (або колишнього товару), а тієї праці або того товару, що його ця людина продає як працю або товар теперішнього часу. Ми маємо тут тільки формальне буття¹⁰⁴. Або ж, — оскільки робітник і при старих способах виробництва повинен був харчуватись і взагалі споживати життєві засоби під час виробництва, незалежно від тривалості того часу, якого потребувало виробництво його продукту, — то «нагромадження» життєвих засобів для робітника означає, що робітник повинен спершу перетворити продукт своєї праці у продукт капіталіста, в капітал, щоб потім дістати в оплату знову частину цього продукту у формі грошей.

[876] У цьому процесі (а для цього процесу, як такого, по суті зовсім не має значення, чи є те, що одержує робітник, продуктом одночасної чи минулої праці, чи одержує він продукт водночас з виконанням праці чи свій власний колишній продукт) Годскіна цікавить ось що:

Значна частина, найбільша частина продуктів, які робітник щодня споживає і які він повинен споживати незалежно від того, чи готовий його власний продукт чи не готовий, — зовсім не є *нагромадженою працею* минулого часу. Це, навпаки, в значній мірі — продукти праці, вироблені в той самий день, на тому самому тижні, коли робітник виробляє свій товар. Сюди належить хліб, м'ясо, пиво, молоко, газети і т. ін. Годскін міг би додати, що вони почасти є продуктами *майбутньої* праці, бо на заробітну плату, яка відкладається протягом шести місяців, робітник купує сюртук, що виготовляється тільки наприкінці цих шести місяців, і т. д. (Ми бачили, що все виробництво передбачає *одночасне* відтворення інгредієнтів та продуктів у різних формах сировини, напівфабрикату тощо, які входять у відтворення. А всякий основний капітал передбачає для свого відтворення *майбутню* працю, він передбачає майбутню працю також і для свого еквівалента, без якого його не можна відтворити.) Протягом року, каже Годскін, робітникові (у зв'язку з характером відтворення хліба, виробництва рослинної сировини і т. ін.) доводиться певною мірою «розраховувати» на минулу працю. {Щодо, наприклад, будинку цього сказати не можна. У тих випадках, коли та чи інша споживна вартість, внаслідок її природи, зношується тільки поступово, не відразу споживається, а тільки використовується, наявність на «ринку» таких

продуктів попередньої праці зовсім не є результатом якогось особливого акту, вигаданого для робітників. Робітник і раніше «мав житло», до того, як капіталіст «нагромадив» для нього смертоносні смердючі халуши. (Див. про це у *Ленга* ¹⁰⁵.)} (Не кажучи вже про безліч повсякденних потреб, що мають вирішальне значення особливо для *робітника*, який може задовольняти майже самі тільки повсякденні потреби, — ми бачили, що взагалі *виробництво і споживання* все більше і більше збігаються в часі, так що, коли розглядати все суспільство в цілому, споживання всіх членів суспільства все більше і більше спирається на їх *одночасне* виробництво, або, точніше, на продукти *одночасного* виробництва.) Та коли трудові операції поширюються на кілька років, робітник повинен «розраховувати» тільки на своє власне виробництво, на одночасну і майбутню працю робітників, які виробляють інші товари.

Робітник завжди повинен знаходити життєві засоби в готовому вигляді як товари на ринку (ті «послуги», які він купує, *eo ipso* * створюються лише в той момент, коли вони купуються), — отже, відносно, як продукт попередньої праці, а саме такої праці, що передує їх буттю як продуктів, але зовсім не передує його власній праці, на ціну якої він купує ці продукти. Вони можуть бути продуктами, які збігаються в часі з цією працею, і здебільшого і є такими для тих, хто живе за принципом «з рук та в рот».

Коли взяти все це до уваги, то «нагромадження» капіталістом життєвих засобів для робітника зводиться ось до чого:

1) Товарне виробництво передбачає, що предмети споживання, які споживачі не виробляють самі, вони знаходять в готовому вигляді як товари на ринку, або що *товари взагалі* виробляються як *товари*.

2) Найбільша частина споживаних робітником товарів у тій їх кінцевій формі, в якій вони протистоять йому як товари, є фактично продуктами *одночасної* праці (отже, вони аж ніяк не нагромаджені капіталістами).

3) При капіталістичному виробництві вироблені самим робітником засоби праці й життєві засоби протистоять йому, перші — як постійний, останні — як змінний капітал; всі ці його умови виробництва виступають як власність капіталіста; а перехід їх від робітника до капіталіста і часткове повернення до робітника його продукту або вартості його продукту називається «нагромадженням» оборотного капіталу для робітника. Ці життєві засоби, які робітник повинен споживати завжди до того, як закінчений його продукт, стають «оборотним капі-

* — тим самим. *Ред.*

талом» тому, що робітник, замість того щоб самому безпосередньо *купувати* їх, або *оплачувати* вартістю свого колишнього продукту або за рахунок свого майбутнього [877] продукту, повинен спершу дістати від капіталіста *чек* на них — гроші, — такий чек, видача якого стає можливою для капіталіста тільки завдяки минулому, майбутньому або в даний момент виробленому продуктові робітника.

Годскін намагається тут довести залежність робітника від співіснуючої праці інших робітників на противагу його залежності від минулої праці —

1) для того, щоб усунути «фразу про нагромадження»,

2) тому, що «праця, виконувана в даний момент», протистоїть капіталові, тоді як «минула праця» завжди вже розглядається політико-економами як *eo ipso* капітал, як *відчужена*, ворожа самій праці й незалежна форма праці.

Але розуміння того значення, яке всюди властиве *одночасній праці* на противагу праці минулій, само по собі є дуже важливим моментом.

Отже, Годскін приходиться до такого висновку:

Капітал або є тільки слово й оозамилування, або він виражає не *рід*, а відношення: суспільне відношення праці однієї людини до *співіснуючої праці* другої, причому наслідки, *результати* цього відношення приписуються тим речам, з яких складається так званий оборотний капітал. При всякому бутті товару як грошей його реалізація у споживних вартостях залежить від одночасної праці. ([Праця] всього року сама є одночасна [праця].) Тільки незначна частина товарів, які входять до безпосереднього споживання, є продуктами більш як одного року, а коли вони і є такими продуктами (наприклад, худоба та ін.), то вони потребують щороку нової праці. Всі трудові операції, які потребують більш тривалого часу, ніж рік, базуються на безперервному річному виробництві.

«Тим, що капіталіст має можливість *утримувати*, а тому й застосовувати *інших* робітників, він зобов'язаний своїй владі над *працею деяких людей*, а не тому, що він має запас товарів» (стор. 14) [Російський переклад, стор. 15].

Тимчасом гроші дають кожному «владу» над «працею деяких людей», над уречевленою в їхніх товарах працею, а також і над відтворенням цієї праці — і, значить, остільки над самою працею.

Що, за Годскіном, справді «нагромаджується», але не як мертва маса, а як щось живе, це — *майстерність* робітника, ступінь розвитку праці. (Правда (чого Годскін не відмічає,

бо для нього важливо було, на противагу грубому розумінню політико-економів, зробити наголос на *суб'єкті*, так би мовити на суб'єктивному в суб'єкті, на протилежність речі), наявний у кожний даний момент ступінь розвитку продуктивної сили праці, який є вихідним пунктом, існує не тільки у вигляді навиків і здібностей робітника, але разом з тим і в тих предметних органах, що їх ця праця створила собі і щодня відновлює.} Це і є справжнє *plus* *, вихідний пункт, і це *plus* є результатом певного ходу розвитку. *Нагромадження* тут являє собою *асиміляцію*, постійне збереження і разом з тим перетворення уже сприйнятого, здійсненого. Саме в такому розумінні Дарвін робить «нагромадження» через спадковість у всіх організмів, у рослин і тварин, рушієм принципом їх формування, так що різні організми самі формують себе шляхом «нагромадження» і є тільки «винаходами», постійно нагромаджуваними винаходами живих суб'єктів. Але це не єдине *plus* для виробництва. У тварини і в рослини таким *plus*'ом є зовнішня для них природа, — отже, як неорганічна природа, так і їх відношення до інших тварин і рослин. Людина, яка виробляє в суспільстві, має перед собою цілком так само і вже модифіковану природу (зокрема, елементи природи, перетворені в органи її власної діяльності) і певні взаємовідносини виробників одного з одним. Це нагромадження є почасти результатом історичного процесу, почасти, в окремого робітника, передачею майстерності від покоління до покоління. При цьому нагромадженні, каже Годскін, ніякий оборотний капітал нічим не сприяє основній масі робітників.

Годскін показав, що «запас готових товарів» (життєвих засобів) завжди невеликий порівняно із сукупним споживанням і виробництвом. Навпаки, ступінь уміння наявного населення є в кожний даний момент передумовою сукупного виробництва, — отже, головним нагромадженням багатства, найважливішим збереженим результатом попередньої праці, що існує, проте, в самій живій праці.

[878] «Всі ті результати, які звичайно приписуються нагромадженню оборотного капіталу, зумовлені *нагромадженням і засвоєнням навиків умілої праці*, а ця дуже важлива операція здійснюється, оскільки мова йде про основну масу робітників, без будь-якого оборотного капіталу» (стор. 13) [Російський переклад, стор. 14].

Фразу політико-економів про те, що кількість робітників (а тому і добробут або злидні наявного робітничого населення) залежить від наявної маси оборотного капіталу, Годскін правильно коментує ось так:

* — первинне, попереднє. *Ред.*

«Кількість робітників завжди неодмінно залежить від кількості оборотного капіталу, а в о, як я сказав би, від тієї кількості продуктів співіснуючої праці, яку дозволяють споживати робітникам» (стор. 20) [Російський переклад, стор. 22].

Те, що приписують «оборотному капіталові», якомусь «запасові товарів», є результат «співіснуючої праці».

Отже, передаючи це іншими словами, Годскін говорить: дії певної суспільної форми праці приписуються речі, продуктам цієї праці; само відношення фантастично змальовується в речовому образі. Ми бачили, що це є специфічна характерна риса праці, яка базується на товарному виробництві, на мінорній вартості, і що це *quidproquo* * проявляється в товарі і в грошах (чого не бачить Годскін), а ще більше — у капіталі ¹⁰⁶. Дії, що виконуються речами як предметними моментами процесу праці, приписуються цим речам у капіталі як такі дії, що їх ці речі мають у своїй персоніфікації, у своїй самостійності, протипоставленій праці. Вони [як гадають політико-економи] перестали б виконувати ці дії, коли б перестали протистояти праці у цій *відчуженій формі*. *Капіталіст* як капіталіст є лише персоніфікація капіталу, — обдароване власною волею, особистістю породження праці, вороже праці. Годскін вважає це чисто суб'єктивною ілюзією, за якою приховується шахрайство й інтереси експлуатуючих класів. Він не бачить, як цей спосіб зображення береться з самого реального відношення, не бачить, що не останнє є виразом першого, а навпаки. В такому самому розумінні англійські соціалісти кажуть: «Нам потрібен капітал, а не капіталіст» ¹⁰⁷. Та коли вони усувають капіталіста, то вони позбавляють умови праці характеру *капіталу*.

* * *

[Автор твору «Observations on certain Verbal Disputes», Бейлі та інші зауважують **, що слова «value, valeur»*** виражають властивість, належну речам. І дійсно, вони спочатку виражають не що інше, як споживну вартість речей для людини, такі їх властивості, які роблять їх корисними або приємними для людини тощо. По самій своїй суті слова «value, valeur, Wert»*** етимологічно не можуть мати іншого походження. Споживна вартість виражає природне відношення між речами і людьми, фактично — буття речей для людини. *Мінова вартість* являє собою значення, прицеплене слову Wert (= споживна вартість)

* — прийняття одного за друге. *Ред.*

** Див. цей том, частина III, стор. 123 і 155. *Ред.*

*** — цінність, вартість. *Ред.*

пізніше, в результаті суспільного розвитку, який створив мінову вартість. Це є *суспільне* буття речі.

«Санскритське *Weg* означає «покривати, захищати», звідси — «поважати, шанувати» і «любити, цінувати». Похідний від цього слова прикметник *Wertas* означає «чудовий, поважаний»; *готське* *wairth*, *староверхньонімецьке* *wert*, *англосаксонське* *weorth*, *vordh*, *wurth*, *англійське* *worth*, *worthy*, *голландське* *waard*, *waardig*, *німецьке* *wert*, *литовське* *wertas* («поважаний, цінний, дорогий, шанований»).

Санскритське *Wertis*, *латинське* *virtus* *, *готське* *wairthi*, *німецьке* *Wert*» [*Chavée*. Essai d'étymologie philosophique. Bruxelles, 1844, стор. 176].

Der Wert ** речі є на ділі її власна *virtus* *, тоді як її мінова вартість є зовсім незалежною від матеріальних властивостей даної речі.

«Санскритське *Wal* означає «покривати, укріплювати»; [*латинське*] *vallo* ***, *valeo* ****; *vallus* ***** — те, що прикриває і захищає; *valor* — це сама сила». Звідси [*французьке*] *valeur*, [*англійське*] *value*. «Порівняй з *Wal* *німецьке* *walle*, *walte* *****, *англійське* *wall* *****, *wield* *****,» 108 [*Chavée*. Essai d'étymologie philosophique. Bruxelles, 1844, стор. 70].]

* * *

Далі Годскін переходить до *основного капіталу*. Це є вироблена продуктивна сила і, в своєму розвитку у великій промисловості, орган, створений для себе *суспільною* працею.

Ось місця, які стосуються основного капіталу:

«Всі знаряддя і машини є продуктом праці... Поки вони являють собою тільки результат *минулої* праці і не застосовуються доцільно робітниками, вони не покривають витрат на їх виготовлення... Більшість з них втрачає вартості, коли їх тримати без застосування... *Основний капітал* дістає свою *корисність* не від *минулої*, а від *теперішньої* праці, і він дає *своєму власникові* *прибуток* не тому, що він був нагромадженний, а тому, що він є *засобом здобуття влади над працею*» (стор. 14—15) [Російський переклад, стор. 16].

Тут, нарешті, правильно усвідомлено природу капіталу.

[879] «Після того як ті чи інші знаряддя виготовлені, що самі вони виробляють? Нічого. Навпаки, вони починають іржавіти і псуватись, коли їх не використовує або не застосовує праця... Чи слід розглядати

- * — сила, доблесть, гідність, прекрасна якість. *Ред.*
- ** — цінність, вартість. *Ред.*
- *** — обносити валом, укріплювати, захищати. *Ред.*
- **** — бути сильним, міцним, здоровим. *Ред.*
- ***** — вал. *Ред.*
- ***** — паную, хазайною, управляю. *Ред.*
- ***** — мур. *Ред.*
- ***** — володіти, мати в руках. *Ред.*

те чи інше знаряддя як продуктивний капітал чи не слід, це цілком залежить від того, чи *застосовується* воно яким-небудь продуктивним робітником чи не застосовується» (стор. 15—16) [Російський переклад, стор. 16—17].

«Легко зрозуміти, чому... будівник залізниці повинен одержувати певну частку тих вигід, які має від залізниці тільки той, хто користується нею; але я не розумію, чому *всі ці вигоди повинні належати самій залізниці і привласнюватись* під назвою прибутку на їх капітал рядом осіб, які її не споруджують і нею не користуються» (стор. 16) [Російський переклад, стор. 18].

«Велична користь парової машини залежить не від нагромадження заліза і дерева, а від того *практичного і живого знання сил природи*, яке одним людям дає можливість будувати машини, а іншим — управляти ними» (стор. 17) [Російський переклад, стор. 18].

«Без знань вони» (машини) «не могли б бути винайдені, без спритності й уміння робітників-машинобудівників вони не могли б бути виготовлені, а без уміння й праці інших робітників вони не могли б продуктивно застосовуватись. Але не існує нічого іншого, крім потрібних знань, майстерності і праці, на чому капіталіст міг би обґрунтувати претензії на будь-яку частку продукту» (стор. 18) [Російський переклад, стор. 20].

«Успадкувавши знання багатьох поколінь і живучи спільно великими масами, люди мають можливість завдяки своїм розумовим здібностям довершувати те, що зроблено природою» (стор. 18) [Російський переклад, стор. 20].

«Продуктивна праця країни залежить не від *кількості* основного капіталу, а від його *якості*» (стор. 19) [Російський переклад, стор. 21].

«Як засіб, щоб прогнати й утримувати людей, основний капітал щодо своєї ефективності цілком залежить від уміння робітника, і тому продуктивна праця країни в тій мірі, в якій це стосується основного капіталу, *пропорціональна ступеню розвитку знань і навиків народу*» (стор. 20) [Російський переклад, стор. 22].

[д] СКЛАДНІ ПРОЦЕНТИ; ОСНОВАНЕ НА НИХ ПОЯСНЕННЯ ЗМЕНШЕННЯ НОРМИ ПРИБУТКУ

«Досить побіжного погляду, щоб кожен міг упевнитись, що в міру розвитку суспільства *простий прибуток* не зменшується, а збільшується, тобто що одна і та сама кількість праці, яка в більш ранній період виробляла 100 кварталів пшениці і 100 парових машин, тепер вироблятиме якусь більшу кількість їх... Дійсно, ми бачимо, що в нашій країні тепер на прибуток живе у багатстві далеко більша кількість осіб, ніж раніше. Проте ясно, що *ніяка праця, ніяка продуктивна сила, ніяка винахідливість і ніяка майстерність не можуть задовольнити всепоглинаючі вимоги складних процентів*. Але всі заощадження *робляться з доходу капіталіста*» (отже, з «простого прибутку»), «так що на ділі ці вимоги постійно ставляться, і так само постійно продуктивна сила праці відмовляється їх задовольнити. Через це тут весь час підбивається певний баланс¹⁰⁹» (стор. 23) [Російський переклад, стор. 25—26].

Наприклад, капітал у 100 з 10% становив би через 20 років, якщо прибуток весь час знову нагромаджується, приблизно 673, а тому що невелика різниця тут не має значення, то ми можемо

сказати — 700. Таким чином, капітал за 20 років збільшився б у сім разів. За цим масштабом, коли б ми мали справу тільки з простими процентами, капітал мав би давати щороку 30% замість 10, тобто втричі більший прибуток, і чим далі збільшували б ми кількість років, тим більше зростала б при перерахунку на прості щорічні проценти процентна ставка, або норма прибутку, і це зростання завжди відбуватиметься тим швидше, чим більшим ставатиме капітал.

Але на ділі капіталістичне нагромадження є не що інше, як перетворення процента знову в капітал (бо тут для наших цілей, тобто для цілей цього розрахунку, процент і прибуток тотожні), — значить, складні проценти. Сьогодні капітал становить 100; він виробляє прибуток (або процент) 10. Коли додати їх до капіталу, буде 110, це тепер становить капітал. Проценти, які він дає, становлять, значить, не тільки проценти на капітал у 100, а проценти на $100K + 10P$, тобто складні проценти. Таким чином, наприкінці другого року ми маємо $(100K + 10P) + 10P + 1P = (100K + 10P) + 11P = 121$. Цьому дорівнює тепер *капітал* на початок третього року. У третьому році ми маємо:

$(100K + 10P) + 11P + 12,1P$, так що капітал на кінець третього року становить 133,1.

[880] Позначаючи штрихом складні проценти, ми матимемо таку таблицю:

	Капітал	Проценти	Сума
1-ий рік	100	10	110
2-ий рік	$100 + 10 = 110$	$10 + 1'$	121
3-ій рік	$100 + 20 + 1 = 121$	$10 + 2'' + 0,1'$	133,1
4-ий рік	$100 + 30 + 3,1 = 133,1$	$10 + 3,31'$	146,41
5-ий рік	$100 + 40 + 6,41 = 146,41$	$10 + 4,641''$	161,051

і т. д.

У 2-му році капітал містить в собі проценти (прості) на суму 10.

У 3-му році капітал містить в собі проценти на суму 21.

У 4-му році капітал містить в собі проценти на суму 33,1.

У 5-му році капітал містить в собі проценти на суму 46,41.

У 6-му році капітал містить в собі проценти на суму 61,051.

У 7-му році капітал містить в собі проценти на суму 77,1561.

У 8-му році капітал містить в собі проценти на суму 94,87171.

У 9-му році капітал містить в собі проценти на суму 114,358881.

Інакше кажучи, вже на 9-му році більше половини капіталу [який на цей час дорівнює 214,358881] складається з процентів, і таким чином та частина капіталу, яка складається з процентів, зростає в геометричній прогресії.

Ми бачили, що через 20 років капітал збільшився б у сім разів, тимчасом як навіть при «найбільш крайніх» припущеннях

Мальтуса населення може подвоїтись тільки через 25 років. Але припустимо, що воно подвоюється через 20 років і, значить, що за цей період подвоюється також і робітниче населення. Коли обчислити середній результат кожного року, то процент мав би становити 30%, втричі більше, ніж він є. Однак, при незмінній нормі експлуатації, населення, яке подвоїлося через 20 років (але ж протягом значної частини цих 20 років нове покоління ще непрацездатне; воно працездатне ледве протягом половини цього періоду, незважаючи на роботу дітей), зможе виконати тільки вдвоє більше праці, ніж раніше, а значить, також тільки вдвоє більше — але не в три рази більше — додаткової праці.

Норма прибутку (а тому [в цьому зв'язку] також і норма процента) визначається:

1) Коли припустити незмінну норму експлуатації, — кількістю зайнятих робітників, абсолютною масою застосовуваних робітників; отже, зростанням населення. Хоч ця маса застосовуваних робітників і збільшується, але в міру нагромадження капіталу і в міру промислового розвитку відношення її до всієї суми застосовуваного капіталу зменшується (отже, при незмінній нормі експлуатації норма прибутку зменшується). Цілком так само і всьому населенню ніколи не спадає на думку зростати в такій самій геометричній прогресії, як складні проценти. На певному ступені промислового розвитку зростанням населення пояснюється збільшення маси додаткової вартості і прибутку, але разом з тим і падіння норми прибутку.

2) Абсолютною величиною нормального робочого дня, тобто збільшенням норми додаткової вартості. Норма прибутку може, таким чином, підвищуватись внаслідок подовження робочого часу понад нормальний робочий день. Проте це має свої *фізичні* і — з певного моменту — свої суспільні межі. Що в тій самій мірі, в якій робітники приводять у рух більше капіталу, той самий капітал розпоряджається більшою кількістю абсолютного робочого часу, — [881] це не підлягає сумніву.

3) Якщо нормальний робочий день залишається незмінним, то додаткова праця може бути відносно збільшена шляхом скорочення необхідного робочого часу і здешевлення — відповідно до розвитку продуктивної сили праці — життєвих засобів, які входять у споживання робітника. Але цей самий розвиток продуктивної сили праці зменшує змінний капітал порівняно з постійним. Фізично неможливо, щоб додатковий робочий час, наприклад, двох чоловік, які замінюють 20 робітників, дорівнював, завдяки хоч би якому збільшенню абсолютного чи відносного додаткового робочого часу, додатко-

вому робочому часові 20 чоловік. Навіть якщо ці 20 чоловік виконують щодня тільки дві години додаткової праці, вони дають 40 годин додаткової праці, тоді як весь час життя двох чоловік за один день становить тільки 48 годин.

Вартість робочої сили знижується не в тій самій пропорції, в якій збільшується продуктивна сила праці або капіталу. Це збільшення продуктивної сили підвищує також і в усіх тих галузях, які не виробляють безпосередньо або посередньо предметів необхідності, відношення постійного капіталу до змінного, не викликаючи при цьому ніякої зміни у вартості праці. Розвиток продуктивної сили нерівномірний. Природі капіталістичного виробництва властиво, що воно розвиває промисловість швидше, ніж землеробство. Це залежить не від природи землі, а від того, що землі потрібні інші суспільні відносини для того, щоб вона дійсно експлуатувалась відповідно до своєї природи. Капіталістичне виробництво спрямовується на землю тільки після того, як його вплив виснажив її і збіднив її природні якості. До цього долучається ще те, що внаслідок власності на землю землеробські продукти порівняно з іншими товарами оплачуються дорожче, бо оплачуються по *своїй* вартості, а не знижуються до цін витрат. Тимчасом вони становлять головну складову частину предметів необхідності. Далі, сюди долучається ще й те, що внаслідок закону конкуренції, коли обробіток $\frac{1}{10}$ землі обходиться дорожче, решта — $\frac{9}{10}$ оброблюваної землі теж «штучно» вражаються цією відносною неродючістю.

Для того щоб в міру нагромадження капіталу норма прибутку лишалась незмінною, вона по суті мала б зростати. Коли б капітал весь час давав 10% додаткової праці, то *один і той самий робітник* мав би при нагромадженні процентів на проценти і при збільшенні застосовуваного капіталу, яке походить звідси, давати втриє, вчетверо, в'ятеро більше — в тій прогресії, в якій нарастають складні проценти, — а це абсурд.

Та *маса капіталу*, яку робітник приводить в рух і вартість якої він зберігає і відтворює своєю працею, зовсім відмінна від тієї *вартості*, яку він додатково приєднує, тобто від додаткової вартості. Якщо маса капіталу = 1 000, а додатково додана праця = 100, то відтворений капітал становитиме 1 100. Якщо маса капіталу = 100, а додатково додана праця = 20, то відтворений капітал становитиме 120. Норма прибутку в першому випадку = 10%, у другому = 20%. Проте із 100 можна нагромадити більше, ніж з 20. І тому потік капіталу {залишаючи осторонь знецінення капіталу внаслідок підвищення продуктивної

сили) — або його «нагромадження» — мчить все далі і далі відповідно до тієї ваги, яку капітал уже має, а не відповідно до висоти норми прибутку. Це пояснює збільшення нагромадження — в масі — незважаючи на падіння норми прибутку, не кажучи вже про те, що в умовах зростання продуктивності навіть при зниженні норми прибутку можливе нагромадження значнішої частини доходу, ніж при високій нормі прибутку в умовах меншої продуктивності. Висока норма прибутку, — в тій мірі, в якій вона базується на високій нормі додаткової вартості, — є можливою в тому разі, коли робочий день дуже довгий, хоч праця і не відзначається продуктивністю. Висока норма прибутку можлива [також і] тому, що, хоч праця і не відзначається продуктивністю, потреби робітника, а *внаслідок цього* і мінімум заробітної плати, дуже невеликі. Незначному мінімуму заробітної плати відповідатиме мізерна інтенсивність праці. В обох випадках капітал нагромаджує повільно, незважаючи на високу норму прибутку. Населення не збільшується, а робочий час, якого коштує продукт, великий, хоч заробітна плата, сплачувана робітникові, і мала.

[882] Падіння норми прибутку, яке має місце незважаючи на незмінність і навіть підвищення норми додаткової вартості, я пояснив тим, що змінний капітал зменшується у відношенні до постійного капіталу, тобто тим, що зменшується жива дійсна праця у відношенні до тієї минулої праці, яка при цьому застосовується і відтворюється *. Годскін і автор памфлета «The Source and Remedy of the National Difficulties» пояснюють падіння норми прибутку неможливістю для робітника задовольнити вимоги «складних процентів», тобто вимоги нагромадження капіталу:

«Ніяка праця, ніяка продуктивна сила, ніяка винахідливість і ніяка майстерність не можуть задовольнити всепоглинаючі вимоги складних процентів. Але всі заощадження робляться з доходу капіталіста» (отже, з «простого прибутку»), «так що на ділі ці вимоги постійно пред'являються, і так само постійно продуктивна сила праці відмовляється їх задовольнити. Через це тут весь час підбивається певний баланс» (цит. твір, стор. 23) [Російський переклад, стор. 25—26] **.

Щодо загального смислу це зводиться до одного й того самого. Коли я кажу, що норма прибутку в міру нагромадження капіталу зменшується, бо постійний капітал збільшується порівняно із змінним, то це значить, коли залишити осторонь певну форму частин капіталу: застосований капітал збільшується порівняно із застосовуваною працею. Прибуток падає не тому, що

* Див. цей том, частина II, стор. 454—455 і 620. *Ред.*

** Див. цей том, частина III, стор. 289. *Ред.*

робітника менш експлуатують, а тому, що порівняно із застосуванням капіталом застосовується взагалі менше праці.

Припустимо, що відношення змінного капіталу до постійного дорівнює, наприклад, 1 : 1. В такому разі, якщо сукупний капітал дорівнює 1000, то $c = 500$ і $v = 500$; якщо норма додаткової вартості = 50%, то 50% від 500 буде 50×5 , тобто 250. Отже, норма прибутку буде 250 на 1000, тобто $\frac{250}{1000}$, або $\frac{1}{4}$, тобто 25%.

Коли ж сукупний капітал = 1000 і $c = 750$, а $v = 250$, то при 50%-ній нормі додаткової вартості 250 дають 125. А норма прибутку буде $\frac{125}{1000}$, тобто $\frac{1}{8}$, або 12 $\frac{1}{2}$ %.

Коли ми припустимо, що заробітна плата одного робітника дорівнює 25 ф. ст. на рік, то в першому випадку при заробітній платі у 500 ф. ст. застосовано 20 робітників, у другому випадку при заробітній платі у 250 ф. ст. — 10 робітників. Один і той самий капітал в 1000 ф. ст. застосовує 20 робітників в одному випадку і тільки 10 у другому. В першому випадку маса капіталу відноситься до числа робочих днів як 1000 : 20; у другому — як 1000 : 10. На кожного з 20 робітників припадає в першому випадку застосованого капіталу (постійного і змінного) 50 ф. ст. (бо $20 \times 50 = 500 \times 2 = 1000$). У другому випадку на кожного робітника припадає застосованого капіталу 100 ф. ст. (бо $100 \times 10 = 1000$). Відповідно до цього та частина капіталу, яка зводиться до заробітної плати одного робітника, в обох випадках однакова.

У формулі, яку я подаю, є нова підстава, чому при нагромадженні на одну й ту ж масу капіталу припадає менше робітників, або, що одне й те саме, чому більша маса капіталу припадає на *одну й ту саму* працю. Чи скажу я, що припадає 1 робітник на застосований капітал, що дорівнює 50, в одному випадку і 1 робітник на 100 одиниць капіталу — в другому, тобто лише $\frac{1}{2}$ робітника на 50 одиниць капіталу; чи скажу я, отже, що в одному випадку 1 робітник припадає на 50 одиниць капіталу, в другому — $\frac{1}{2}$ робітника на 50 одиниць капіталу, чи скажу, що в одному випадку припадає 50 одиниць капіталу на 1 робітника, а в другому — 50×2 одиниць капіталу на 1 робітника, — це одне й те саме.

Якраз цю останню формулу застосовують Годскін та інші. Нагромаджувати — означає взагалі, на їх думку, вимагати складних процентів, а це значить, що на *одного й того самого* робітника припадає більше капіталу і що відповідно до величини капіталу, яка припадає на одного робітника, він повинен те-

пер давати більше додаткової праці. Оскільки капітал, що припадає на одного робітника, збільшується відповідно до складних процентів, а його робочий час, навпаки, має цілком певні межі і його необхідний робочий час «ніякою продуктивною силою» не може бути скорочений у такій мірі, яка відповідала б вимогам цих складних процентів, то тут «весь час підбивається певний баланс». «Простий прибуток» при цьому не змінюється або навіть зростає (цей «простий прибуток» по суті є додаткова праця або додаткова вартість). Але в міру нагромадження капіталу за формою простого процента починає приховуватись складний процент.

[883] Далі ясно: якщо складні проценти = нагромадженню, то — не беручи до уваги абсолютні межі нагромадження — це утворення процентів залежить від розмірів, інтенсивності і т. д. самого процесу нагромадження, тобто від *способу виробництва*. Бо інакше складні проценти є не що інше, як привласнення *чужого капіталу* (чужої власності) у формі процентів, як це було в Римі і взагалі при лихварстві.

Годскін уявляє собі справу так. Спочатку на одного робітника припадає, наприклад, 50 ф. ст. капіталу, причому робітник, нехай, дає на нього 25 ф. ст. прибутку. Через кілька років внаслідок перетворення частини процентів у капітал і повторення цього рік у рік, на одного робітника припадає вже 200 ф. ст. капіталу. Коли б щорічні проценти — 50% — капіталізувалися завжди повністю, то цей процес відбувся б менш як за чотири роки. Подібно до того як раніше робітник на капітал у 50 ф. ст. давав 25 ф. ст. прибутку, так тепер він мав би на капітал у 200 ф. ст. давати 100 ф. ст. прибутку, або в чотири рази більше, ніж раніше. Але це неможливо. Для цього йому треба було б або працювати вчетверо більше часу, тобто 48 годин на добу, якщо він раніше працював 12 годин, або внаслідок розвитку продуктивної сили праці вартість праці мала б зменшитись у чотири рази.

Коли робочий день дорівнює 12 годинам, 25 ф. ст. становлять річну заробітну плату і робітник дає 25 ф. ст. прибутку на рік, то він повинен працювати на капіталіста стільки ж, скільки і на самого себе, тобто 6 годин, або половину робочого дня. Якщо робітник повинен дати 100 ф. ст. прибутку, то йому треба працювати на капіталіста 4×6 годин протягом 12 годин, а це — абсурд. Припустимо, що робочий день подовжений до 15 годин. Навіть і в цьому разі робітник не може давати 24 години за 15 годин роботи. Тим більше він не може давати за 15-годинний робочий день 30 годин, що було б необхідно зважаючи на те, що йому треба працювати 24 години на капіталіста і 6 годин на себе. Коли б весь свій робочий час він працював на капіталіста,

він міг би дати тільки 50 ф. ст., тобто тільки подвоїти «процент» — на 200 ф. ст. капіталу дати 50 ф. ст. прибутку, тоді як раніше він на 50 ф. ст. давав 25 ф. ст. прибутку. Раніше норма прибутку становила 50%, тепер — 25%. Але й одержати 25% неможливо при капіталі у 200 ф. ст., бо робітник повинен жити. Як би не зростала продуктивна сила, все-таки, коли вартість, що створюється за 12 годин, дорівнює, як у наведеному вище прикладі, 75 ф. ст., то за 24 години вона дорівнюватиме 2×75 , тобто 150 ф. ст. Оскільки ж робітник повинен жити, то він ніяк не може дати 150 ф. ст. прибутку, а тим більше 200. Його додаткова праця завжди є тільки *частиною* його робочого дня, але це зовсім не означає, що, як думає п. Родбертус *, прибуток ніколи не може дорівнювати 100%. Він ніяк не може дорівнювати 100% в тому разі, коли його обчислювати на весь робочий день (бо в останньому випадку він *сам* уже врахований), але він цілком може дорівнювати 100% у відношенні до оплаченої частини робочого дня.

Так, у наведеному вище прикладі прибуток становить 50%:

Капітал:		Додаткова вартість	Норма додаткової вартості	Норма прибутку
постійний	змінний			
25	25	25	100%	50%

Тут прибуток, який становить половину робочого дня, дорівнює $\frac{1}{3}$ всього продукту.

[884] Коли б робітник віддавав капіталістові $\frac{3}{4}$ робочого дня, то ми мали б ось що:

Капітал:		Додаткова вартість	Норма додаткової вартості	Норма прибутку
постійний	змінний			
25	$12\frac{1}{3}$			
Сукупний капітал				
	$37\frac{1}{2}$	$37\frac{1}{2}$	300%	100%

При перерахунку на 100 ми маємо:

Капітал:		Додаткова вартість	Норма додаткової вартості	Норма прибутку
постійний	змінний			
$66\frac{2}{3}$	$33\frac{1}{3}$			
Сукупний капітал				
	100	100	300%	100%

Розглянемо тепер більш детально, що може приховуватись за цією концепцією, згідно з якою *прибуток падає* тому, що в

* Див. цей том, частина II, стор. 80—32. *Ред.*

ході нагромадження він являє собою не «простий прибуток» (отже, норма експлуатації робітника не зменшується, а, як твердить Годскін, збільшується), а «складний прибуток», тимчасом як праця ні за яких умов не може поспіти за вимогами складних процентів.

Передусім слід зауважити, що це потребує дальших визначень, щоб взагалі мати смисл. Всякий капітал, що розглядається як продукт нагромадження (тобто привласнення додаткової праці) — а такий розгляд є необхідним у відношенні до всього відтворення в цілому, — складається з прибутку (з «процента», коли це слово ототожнювати з прибутком, а не з «позициковим процентом»). Отже, коли норма прибутку = 10%, то це — «проценти на проценти», прибуток на прибуток. І було б зовсім незрозуміло, чим в економічному відношенні 10 на 100 повинні відрізнятися від 11 на 110. Таким чином, вийшло б, що і «простий прибуток» неможливий, або принаймні що і простий прибуток повинен падати, бо цей простий прибуток на ділі є таким же складним, як і складний прибуток. Коли ж розуміти справу вужче, тобто мати на увазі тільки капітал, який дає проценти, то складні проценти поглинули б прибуток і навіть більше, ніж прибуток; і те, що виробник (капіталіст чи не-капіталіст) повинен платити позикодавцеві проценти на проценти, збігається з тим, що йому, крім прибутку, доводиться згодом виплачувати позикодавцеві і частину свого капіталу.

Отже, насамперед треба зауважити, що годскінівська концепція має смисл лише в тому разі, коли припускається, що капітал зростає швидше, ніж населення, тобто ніж робітниче населення. (Навіть і це останнє зростання відносне. Природі капіталу властиво одну частину робітничого населення виснажувати надмірною працею, а другу обертати в пауперів.) Коли населення збільшується в тій самій мірі, як і капітал, то немає ніяких підстав, чому б ту додаткову працю, яку я можу діставати з допомогою 100 ф. ст. від x робітників, я не міг діставати від $8x$ робітників з допомогою 800 ф. ст. [885] 8 разів по $100K$ пред'являє не більше вимог до 8 разів по x робітників, ніж $100K$ до x робітників. Отже, тут *підстава*, яку наводить Годскін, відпадає. (На ділі справа стоїть інакше. Навіть коли населення зростає в тій самій мірі, як і капітал, капіталістичний розвиток призводить до того, що частина населення стає надлишком в результаті того, що постійний капітал розвивається за рахунок змінного капіталу.)

{«Щодо праці дуже істотне значення має те, чи розподіляєте ви їх» (товари) «так, щоб викликати більшу пропозицію, праці чи меншу, чи розподіляєте ви їх там, де вони будуть умовами для праці, чи там, де вони

заохочуватимуть неробство» («An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demands etc. London, 1821, стор. 57).

«Цьому збільшенню пропозиції праці сприяє зростання чисельності населення» (там же, стор. 58).

«Коли виявляється, що товари не спроможні *розпоряджатись такою кількістю праці*, якою вони розпоряджалися раніше, то це має значення тільки там, де ця праця вироблятиме не більше продукту, ніж раніше. Коли ж праця стала більш продуктивною, то виробництво не буде скорочене незважаючи на те, що *існуюча маса товарів розпоряджається тепер меншою кількістю праці, ніж раніше*» (там же, стор. 60).

Це — проти Мальтуса. Правильно, виробництво не буде скорочене, але норма прибутку скоротиться. Такі цинічні вислови, згідно з якими «маса товарів *розпоряджається працею*», містять в собі той самий цинізм, який є у визначенні вартості, що його дає Мальтус *. Вислів «*товар розпоряджається працею*» прекрасний і цілком характерний для природи капіталу.

Цей самий автор слушно зауважує проти Уеста:

«Автор твору «*Essay on the Application of Capital to Land*» каже, що праця оплачуватиметься вище в тому разі, коли є велике зростання капіталу, а це... матиме місце тоді, коли прибуток на капітал дуже високий. «Чим більший прибуток на капітал», додає він, «тим вищою буде заробітна плата праці». Хибність цього твердження в тому, що тут випущено одне або два слова: «Чим більший *був* прибуток на капітал... тим вищою *буде* заробітна плата праці»... Високий прибуток і висока заробітна плата *не збігаються в часі*; вони не в одній і тій самій *операції*; перший протидіє другій і знижує її рівень. З таким самим успіхом можна було б міркувати так: «пропозиція товару найшвидше зростає тоді, коли ціна найвища, тому велика пропозиція і висока ціна супроводять одна одну». Це — змішання причини і наслідку» (там же, стор. 100—101.)

Отже, положення Годскіна має смисл тільки в тому разі, коли — в результаті процесу нагромадження — одному й тому ж робітникові доводиться приводити в рух *більше капіталу*, або коли капітал порівняно з працею зростає, — отже, коли, наприклад, капітал, що становив раніше 100, в результаті нагромадження перетворюється у 110 і коли той самий робітник, який давав додаткову вартість у 10, повинен, відповідно до зростання капіталу, давати додаткову вартість в 11, тобто складні проценти. Таким чином, не тільки попередній капітал, що його робітник приводив у рух раніше, повинен — після того як він відтворений — дати той самий прибуток («простий прибуток»), але такий прибуток повинен дати цей капітал, збільшений на його, робітника, додаткову працю, так що робітник повинен тепер віддати додаткову працю, по-перше, на первісний

* Див. цей том, частина III, стор. 8—9 і 23. Ред.

капітал (або його вартість), а по-друге, ще й на свою власну нагромаджену, тобто капіталізовану, додаткову працю. Та оскільки цей капітал щороку зростає, то той самий робітник мав би постійно віддавати все більше праці.

Але щоб взагалі на одного й того самого робітника припадало більше капіталу, ніж раніш,— це можливо тільки [у двох таких випадках].

Випадок № 1. Якщо продуктивна сила праці лишається незмінною, то на одного робітника тільки в тому разі може припадати більше капіталу, ніж раніше, коли робітник подовжує свій абсолютний робочий час,— наприклад, працює 15 годин замість 12,— або коли він працює інтенсивніше, ніж раніше, за 12 робочих годин виконує роботу 15 годин, за 4 години роботу 5 годин, або за $\frac{4}{5}$ години роботу $\frac{5}{5}$ години. Оскільки за певну кількість годин робітник відтворює свої життєві засоби, то в цьому випадку на користь капіталіста цілком так само виграється 3 години, як коли б збільшилася продуктивна сила праці, тоді як на ділі тут збільшилася праця, а не її продуктивна сила. Коли б ця інтенсифікація праці поширилася в усіх галузях праці, то вартість товару неодмінно зменшилася б відповідно до зменшення робочого часу, якого вона коштує. Цей ступінь інтенсивності став би середньою інтенсивністю праці, її природною якістю. Коли ж вона є [886] тільки у певних галузях, то це рівнозначне складній праці, тобто простій праці, піднесеній до степеня. Та чи інша частка години більш інтенсивної праці вважається тоді за те ж саме, що година більш екстенсивної праці, і створює точно таку саму вартість. Так, наприклад, у наведеному вище випадку $\frac{4}{5}$ години більш інтенсивної праці створюють таку саму вартість, як і $\frac{5}{5}$, або одна година, більш екстенсивної праці.

І те й друге, подовження робочого часу і збільшення праці через більшу інтенсивність останньої, через, так би мовити, стискування пор праці, має свої межі (хоч, наприклад, булочники в Лондоні, як правило, працюють 17, а то й більше годин), цілком визначені фізичні межі, і коли їх досягнуто, припиняються складні проценти, «складний прибуток».

У цих межах має силу ось що:

Якщо капіталіст нічого не платить за подовження або інтенсифікацію праці, то його *додаткова вартість* (а також і прибуток, коли не відбувається зміни у *вартості* постійного капіталу, бо ми припускаємо, що спосіб виробництва лишається той самий) — його прибуток (за даних умов) — зростає швидше, ніж збільшився його капітал. За приріст капіталу він не оплачує ніякої необхідної праці.

Коли ж він платить за додаткову працю в тій самій пропорції, що й раніш, то додаткова вартість зростає пропорціонально збільшенню капіталу. Прибуток зростає швидше. Бо тут має місце швидший оборот основного капіталу; до того ж зношування машин прискорюється не в такій мірі, в якій прискорюється їх використання. Скорочуються затрати на основний капітал, тому що для 200 робітників, які працюють водночас, потрібно більше машин, будинків тощо, ніж для 100 робітників з подовженим робочим днем. Цілком так само в останньому випадку потрібно менше наглядачів тощо. (Для капіталіста це створює надзвичайно приємну можливість без ніяких дальших труднощів розширювати або скорочувати своє виробництво відповідно до умов ринку. Крім того, це збільшує його владу, бо тій частині робітників, яка перевантажена працею, відповідає незайнята або напівзайнята резервна армія, внаслідок чого посилюється конкуренція серед робітників.)

Хоча в цьому випадку чисто арифметичне відношення між необхідною працею і додатковою працею не порушується і ми тут маємо єдиний випадок, коли обидві вони можуть збільшуватися в однаковій мірі, експлуатація праці все-таки зростає, — як при подовженні робочого дня, так і при інтенсифікації його (ущільненні), коли тільки одночасно з цією інтенсифікацією робочий день не зазнає скорочення (як при запровадженні закону про десятигодинний робочий день). Робітник скорочує тривалість існування своєї робочої сили, виснажує її значно більше, ніж підвищується його заробітна плата, і ще більше перетворюється просто в робочу машину. Але навіть і не беручи до уваги цю останню обставину, якщо робітник при нормальному робочому дні живе, припустимо, 20 років, а при подовженому або ущільненому робочому дні тільки 15, то в одному випадку він продає вартість своєї робочої сили 15 років, а в другому — 20. В одному випадку вона має бути заміщена за 15 років, у другому — за 20 років.

Вартість у 100, яка існує 20 років, буде заміщена, коли щороку виплачується 5%, бо $5 \times 20 = 100$. Вартість у 100, яка існує 15 років, буде заміщена, коли щороку виплачується $6\frac{2}{3}\%$. Проте у випадку, що розглядається, робітник з 3 додаткових годин одержує тільки те, що відповідає одноденній вартості його робочої сили при розрахунку на 20 років. Припустимо, що він працює 8 годин необхідної праці і 4 години додаткової праці. Тоді він з кожної години одержує $\frac{2}{3}$ години, бо $\frac{12 \times 2}{3} = 8$. Відповідно до цього з 3 годин надурочного часу він одержить дві години, або з кожної надурочної години — $\frac{2}{3}$. Але

це є вартістю його робочої сили за годину тільки тоді, коли припустити, що його робоча сила існує 20 років. Коли робітник продає її тільки 15 років, то її вартість за годину відповідно підвищується.

Антиципація майбутнього — дійсна антиципація — взагалі має місце при виробництві багатства тільки у відношенні до робітника і до землі. У них обох майбутність, через передчасне надмірне напруження і виснаження, через порушення рівноваги між витратком і прибутком, може бути *realiter* * антиципована і зруйнована. З обома це і відбувається при капіталістичному виробництві. Що ж до так званої антиципації, наприклад, при державних боргах, то про таку антиципацію майбутнього Рейвнстон слушно зауважує:

[887] «Заявляючи, що витатки сьогоднішнього дня вони відсувають у майбутнє, і запевняючи, що можна обтяжувати нащадків з метою задоволення потреб нинішнього покоління, вони [захисники системи державних боргів] твердять дурницю, ніби можна споживати те, чого ще не існує, ніби можна їсти хліб ще до того, як кинуть в землю його насіння» (*Ravenstone. Thoughts on the Funding System*, стор. 8). «Вся мудрість наших державних людей зводиться до перенесення у великих розмірах власності від однієї групи осіб до іншої, до створення величезного фонду для видачі нагород за спекуляції і казнокрадство» (там же, стор. 9).

Інакше стоїть справа з робітником і землею. Те, що тут витрачається, існує як *δύναμις* **, а в результаті форсованого витрачання цієї *δύναμις* скорочується тривалість її існування.

Нарешті, якщо капіталіст змушений платити за надурочний час більше, ніж за нормальний робочий час, то, згідно із сказаним вище, це аж ніяк не є підвищенням заробітної плати, а тільки компенсацією за підвищену вартість надурочного часу, причому додаткова плата рідко коли досягає необхідної для цього висоти. На ділі, коли робітник працює надурочно, вище оплачувати треба було б не тільки надурочний час, а взагалі кожну робочу годину, щоб оплатити хоч би тільки більш швидке зношування робочої сили.

Таким чином, за всіх обставин ми тут маємо більшу експлуатацію праці. Разом з тим тут при всіх обставинах є [відносно] зменшення додаткової вартості в міру нагромадження капіталу, а також і зменшення норми прибутку, оскільки це не паралізується економією на постійному капіталі. [887]

[887] Отже, таким є один з тих випадків, коли в міру на-

* — реально, на ділі. *Ред.*

** — сила, здатність. *Ред.*

громадження капіталу — після появи «складного прибутку» — норма прибутку повинна зменшуватись. Якщо для капіталу в 300 (перша доза) норма прибутку дорівнювала 10% (і прибуток становив, значить, 30), а для додаткового капіталу в 100 він дорівнює 6%, то для 400 весь прибуток становитиме 36. Отже, взагалі на 100 прибуток становитиме 9. З 10% норма прибутку знизилася до 9%.

Але, як сказано, на цій основі (тобто при незмінній продуктивності праці) після досягнення певної межі прибуток на додатковий капітал має не тільки зменшитись, а й зовсім зникнути, так що все нагромадження, яке ґрунтується на цьому «складному прибутку», мусить припинитись. У випадку, що розглядається, зменшення прибутку пов'язане із збільшенням експлуатації праці, і зникнення прибутку у певний час настає не тому, що робітник або хто-небудь інший одержує весь свій продукт, а тому, що фізично неможливо працювати понад певну кількість робочого часу або збільшувати інтенсивність праці понад певну міру інтенсивності.

Випадок № 2. Єдиним іншим випадком, коли при незмінній кількості робітників на кожного робітника може припадати більше капіталу, ніж раніш, і тому додатковий капітал може бути вжитий, затрачений на посилену експлуатацію тієї самої кількості робітників, [888] є *збільшення продуктивності праці, зміна способу виробництва*. Це зумовлює зміну в органічному співвідношенні між постійним і змінним капіталом. Інакше кажучи, збільшення капіталу у відношенні до праці тотожне тут із збільшенням постійного капіталу у відношенні до змінного і взагалі у відношенні до маси застосовуваної ним живої праці.

Отже, тут концепція Годскіна зводиться до загального закону, введеного мною.

Додаткова вартість, експлуатація робітника збільшується, але одночасно з цим падає норма прибутку, бо змінний капітал порівняно з постійним зменшується і маса живої праці взагалі відносно зменшується порівняно з тим капіталом, який приводить її в рух. Більшу частину виробленого за рік продукту праці привласнює капіталіст під вивіскою капіталу і меншу частину під вивіскою прибутку.

[Звідси фантазія *попа Чалмерса*, ніби чим меншу кількість річного продукту капіталісти витрачають як капітал, тим більше прибутки вони загібають¹¹⁰, причому їм у цій справі приходить на допомогу «установлена церква»¹¹¹, щоб подбати про споживання значної частини додаткового продукту замість капіталізування його. Проклятий піп плутає причину і наслідок. До того ж маса прибутку, при зменшеній нормі прибутку, зро-

стає в міру збільшення затрачуваного капіталу. Крім того, зростає кількість споживних вартостей, в якій представлена ця зменшена процентна частка продукту. Однак це зумовлює разом з тим централізацію капіталу, тому що тепер умови виробництва вимагають застосування великих мас капіталу. Це зумовлює поглинення дрібніших капіталістів великими і «декапіталізацію» перших. Тут ми знову, тільки в іншій формі, маємо відокремлення умов праці від самої праці (бо у дрібних капіталістів ще спостерігається власна праця в більшій чи меншій мірі. Взагалі праця капіталіста перебуває в оберненому відношенні до величини його капіталу, тобто до тієї міри, в якій він є капіталістом. Цей процес скоро привів би капіталістичне виробництво до розв'язки, коли б постійно поряд з децентрованою силою не діяли паралізуючі її тенденції до децентралізації, яких ми тут не будемо розглядати, бо це відноситься до розділу про конкуренцію капіталів), — то відокремлення умов праці від самої праці, яке утворює поняття капіталу і *первісного* нагромадження і яке згодом виступає як постійний процес у нагромадженні капіталу, а тут, нарешті, виражається в централізації уже існуючих капіталів у небагатьох руках і в декапіталізації багатьох.)

Та обставина, що (відносно) зменшення кількості праці не компенсується в повній мірі підвищенням її продуктивності, або що відношення додаткової праці до затрачуваного капіталу не зростає в *тій самій* пропорції, в якій зменшується відносна *маса застосовуваної праці*, викликається почасти тим, що вартість праці, або кількість необхідної праці, зменшується тільки тоді, коли розвиток продуктивності праці має місце у певних сферах застосування капіталу, і що навіть і в цих сферах продуктивність праці розвивається нерівномірно і супроводиться впливом паралізуючих факторів; так, наприклад, самі робітники, хоч вони і не можуть перешкодити зниженню заробітної плати (за вартістю), не допускають зниження її до абсолютного мінімуму, а, навпаки, змушують надавати їм кількісно деяку участь у зростанні загального багатства.

Однак і це зростання додаткової праці є відносним і можливе тільки у певних межах. Для того щоб воно відповідало вимогам складних процентів, необхідний робочий час мав би в цьому випадку бути цілком так само зведений до нуля, як у попередньому випадку [додатковий робочий час] мав би бути розтягнутий до безконечності.

Таке підвищення або падіння норми прибутку, яке зумовлюється підвищенням або зниженням заробітної плати внаслідок зміни в попиті і пропозиції [праці] або внаслідок тимчасового

підвищення чи зниження ціни предметів необхідності (в порівнянні з предметами розкоші), викликаного цією зміною попиту і пропозиції і зумовленим нею підвищенням або зниженням заробітної плати, — цілком так само не має ніякого відношення до загального закону [889] підвищення чи падіння норми прибутку, як підвищення чи зниження ринкових цін товарів взагалі не має ніякого відношення до визначення їх вартості. Це слід розглянути в розділі про реальний рух заробітної плати. Якщо відношення між попитом і пропозицією є сприятливим для робітників і їх заробітна плата підвищується, то *можливо* (але зовсім не обов'язково), що разом з цим тимчасово підвищуються ціни деяких предметів необхідності, особливо продуктів харчування. Правильно зауважує з цього приводу анонімний автор «Inquiry into those Principles» etc.:

В цьому випадку стається «збільшення попиту на предмети необхідності в порівнянні з попитом на такі предмети, без яких можна обійтись, так що співвідношення між цими двома видами попиту буде зовсім іншим, ніж те, яке існувало б, коли б він мав цю владу» (капіталіст свою владу над товарами), «щоб одержувати речі для свого власного споживання. Предмети необхідності будуть через це обмінюватись на більшу кількість речей взагалі... І принаймні частина цих предметів необхідності складатиметься з продуктів харчування» (стор. 21—22).

Далі анонімний автор правильно розвиває концепцію Рікардо:

«Отже, в усякому разі, підвищення ціни на хліб не було *первісною* причиною того підвищення заробітної плати, яке призвело до зниження прибутку, а, навпаки, спершу підвищення заробітної плати було причиною підвищення ціни на хліб, а тоді та особливість землі, внаслідок якої посилені обробіток дає відносно все меншу й меншу виручку, зробила частину цього підвищення ціни *постійною* і перешкодила тому, щоб закон народонаселення повною мірою вчинив *протидію* збільшенню заробітної плати, яке сталося» (стор. 23).

Пояснюючи падіння прибутку неможливістю для живої праці задовольнити вимоги «складних процентів», Годскін і автор памфлета «The Source and Remedy of the National Difficulties», хоч вони й не піддали це питання дальшому аналізу, стоять значно ближче до істини, ніж Сміт і Рікардо, які пояснюють падіння прибутку зростанням заробітної плати: один — зростанням реальної і номінальної заробітної плати, другий — зростанням номінальної заробітної плати, якому скоріше відповідає зменшення реальної заробітної плати. Годскін і всі ці пролетарські противники [політико-економів] не без тверезого розсудку відмічають той факт, що з розвитком капіталу відносно зросла кількість осіб, які живуть з прибутку.

[е) ГОДСКІН ПРО СУСПІЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ПРАЦІ
І ПРО ВІДНОШЕННЯ МІЖ КАПІТАЛОМ І ПРАЦЕЮ]

Тепер наведемо ще кілька підсумкових положень з брошури Годскіна «Labour Defended against the Claims of Capital».

Розвиток мінової вартості продукту, отже й — розвиток зміщеної в товарі праці як суспільної праці:

«Майже кожний продукт майстерності й уміння є *результатом з'єднаної і комбінованої праці*».

(Це — результат капіталістичного виробництва.)

«Людина так залежить від людини, і ця залежність так *зростає* в міру розвитку суспільства, що навряд чи яка-небудь праця якого-небудь окремого індивіда... має хоч би найменшу цінність, коли вона не становить частинку великої суспільної праці».

{Це місце процитувати при викладі тези про те, що тільки на основі капіталу *товарне* виробництво, або виробництво продукту як товару, набирає всеосяжного характеру і захоплює саму суть продукту.}

«...Там, де запроваджено поділ праці, перше ніж робітник може реалізувати те, що він заробив, появляються інші люди з своїми оцінками тих чи інших робіт, і вже не лишається більше нічого такого, що можна було б назвати природною винагородою за працю індивіда. Кожний робітник виробляє тільки певну частину цілого, і оскільки кожна частина не має сама по собі ніякої цінності або корисності, то тут немає нічого такого, що робітник міг би взяти і сказати: «Це мій продукт, це я залишу для себе». Між початком якої-небудь комбінованої операції, наприклад операції при виготовленні сукна, і дільбою остаточного продукту між різними особами, комбіновані зусилля яких виготовили його, не раз вклинюється дана людьми оцінка тих чи інших робіт, і питання полягає в тому, скільки з цього спільного продукту припадає кожному з тих індивідів, з'єднана праця яких виробила його.

Я не знаю іншого способу розв'язати це питання, [890] як передати його на вільне обговорення самих робітників» (стор. 25) [Російський переклад, стор. 27—28].

«Я мушу додати, що навряд чи один вид праці є більш цінним, ніж другий. Безперечно те, що всі вони однаково необхідні» (стор. 26) [Російський переклад, стор. 29].

На закінчення Годскін каже ось що про *відношення між капіталом і працею*:

«Підприємці — такі самі працівники, як і їхні наймані робітники. В цьому відношенні їх інтереси цілком збігаються з інтересами їх робітників. Але водночас вони є також або капіталістами, або агентами капіталістів, і в цьому відношенні їх інтереси рішуче протилежні інтересам їхніх робітників» (стор. 27) [Російський переклад, стор. 30].

«Велике поширення освіти серед найманих робітників нашої країни день у день зменшує значення праці й майстерності майже всіх підприємців і хазяїв, бо воно збільшує кількість людей, які мають спеціальні знання» (стор. 30) [Російський переклад, стор. 33].

«Капіталіст — це зноблячий посередник між різними робітниками». Коли його відкинути, то «стане ясно, що капітал, або здатність застосовувати працю, і співіснуючу працю — це одне й те саме; і що продуктивний капітал і зміла праця — це також одне й те саме. Отже, капітал і робітниче населення означають цілком одне й те саме. В системі природи рот з'єднаний з руками і розумом» (стор. 33) [Російський переклад, стор. 36].

Разом з тією формою відчуження, яку різні моменти суспільної праці мають у відношенні один до одного і яка представлена в капіталі, зникає капіталістичний спосіб виробництва. Таким є результат міркувань Годскіна.

* * *

Первісне нагромадження капіталу. Включає в себе централізацію умов праці. Воно є відособленням умов праці від робітника і самої праці. Його історичний акт є історичний акт виникнення капіталу — історичний процес відокремлення, який перетворює умови праці в капітал, а працю в найману працю. Цим самим дано основу капіталістичного виробництва.

Нагромадження капіталу на основі самого капіталу, — отже, також і на основі відношення капіталу і найманої праці. Воно відтворює в усе ширших розмірах відокремлення і відособлення предметного багатства щодо праці.

Концентрація капіталу. Нагромадження великих капіталів через знищення дрібних. Притягання. Декапіталізація проміжних поєднань капіталу і праці. Це всього-на-всього останній ступінь і форма того процесу, який перетворює умови праці в капітал, потім відтворює капітал і окремі капітали в ширших розмірах, нарешті, відокремлює капітали, що утворилися в багатьох пунктах суспільства, від їх власників і централізує їх в руках великих капіталістів. Набираючи цієї крайньої форми протилежності і суперечності, виробництво, хоч і в відчуженій формі, стає суспільним виробництвом. Ми тут маємо суспільну працю і спільність знарядь виробництва у самому процесі праці. Капіталісти в ролі функціонерів згаданого процесу, який разом з тим прискорює це суспільне (асоційоване) виробництво, а тому й розвиток продуктивних сил, стають зайвими в міру того, як вони [рег] просига * суспільства загібають собі доходи і підносяться як власники цього суспільного багатства і командири суспільної праці. З ними відбувається те саме, що і з феодалами, претензії яких, як і їхні послуги, зробилися зайвими, коли виникло буржуазне суспільство, перетворилися просто-напросто у застарілі й не відповідні даному часові привілеї, і це прискорило їхню загибель. [XV—890]

* — за уповноваженням, за дорученням. Ред.

[e) ФОРМУЛЮВАННЯ ОСНОВНИХ ПОЛОЖЕНЬ ГОДСКІНА
В ЙОГО «POPULAR POLITICAL ECONOMY»]

[XVIII—1084] *Th. Hodgskin. Popular Political Economy. Four Lectures delivered at the London Mechanics' Institution. London, 1827.*

«Легке виконання праці — це тільки *успадкована майстерність*» (стор. 48) [Російський переклад, стор. 74].

«Оскільки всі вигоди від поділу праці за природою речей зосереджені в робітниках і належать робітникам, то в тому разі, коли робітників позбавляють цих вигід і коли в ході розвитку суспільства багатіють від усе більшої майстерності робітників тільки ті, хто ніколи не працює, — це повинно мати своєю причиною несправедливе привласнення, узурпацію і пограбування з боку тих, хто багатіє, і згоду на покірливість з боку тих, кого доводять до злиднів» (стор. 108—109) [Російський переклад, стор. 111].

[1085] «Робітники справді розмножуються надто швидко, коли порівнювати їх розмноження тільки з попитом капіталістів на їхні послуги» (стор. 120) [Російський переклад, стор. 118—119].

«Мальтус показує той вплив, що його робить збільшення *кількості робітників* на зменшення частки, яку кожний робітник одержує з річного продукту, коли припустити, що та частина цього продукту, яка *розподіляється* між робітниками, є визначеною і фіксованою величиною, ні в якій мірі не регульованою тим, що робітники виробляють протягом року» (стор. 126) [Російський переклад, стор. 122].

«Праця — єдина міра вартості; але праця, творець всякого багатства, *не є товаром*» (стор. 186) [Російський переклад, стор. 162, примітка].

Щодо впливу грошей на збільшення багатства Годскін справедливо зауважує:

«Коли людина за невелику кількість продуктів, які легко пеуються, може одержати те, що не пеується, то у неї не буде спокуси викидати перші. Так вживання грошей збільшує багатство, запобігаючи маршотратству» (стор. 197) [Російський переклад, стор. 169].

«Головна користь роздрібної торгівлі зумовлена тим, що кількість, в якій товари найкраще виробляються, не є тією кількістю, в якій вони найкраще розподіляються [для індивідуального споживання]» (стор. 146) [Російський переклад, стор. 136].

«Як теорія капіталу, так і практика, яка полягає в тому, що тривалість праці доводиться до тієї точки, на якій праця, зверх витрат на утримання робітника, може виробити ще й *прибуток для капіталіста*, суперечать, очевидно, природним законам, що регулюють виробництво» (стор. 238) [Російський переклад, стор. 196].

Про *нагромадження капіталу* Годскін каже приблизно те саме, що і в першому своєму творі. Все-таки в інтересах повноти наведемо тут головні місця:

«Розглянемо, наприклад, основний капітал — погляд, найбільш сприятливий для тих, хто твердить, що капітал допомагає виробництву.

Треба розрізняти три обставини, за яких результати нагромадження капіталу дуже різні.

1) Коли капітал виробляється і застосовується однією й тією ж особою. Ясно само собою, що всяке нагромадження в її руках знарядь, які вона виробляє і якими вона користується, полегшує її працю. *Межею такого нагромадження є здатність робітника виробляти і застосовувати подібні знаряддя.*

2) Коли капітал виробляється і застосовується різними особами, що розподіляють між собою у справедливих пропорціях продукт своєї спільної праці. Капітал виробляється одним робітником, а застосовується іншим; вони ділять товар пропорціонально тій праці, яку кожний з них затратив, виробляючи товар... Проте факт цей я волів би виразити так, що сказав би: та частина суспільства, яка зайнята виробництвом знарядь, тоді як друга частина суспільства застосовує їх, утворює певну *галузь поділу праці*, що збільшує продуктивну силу і сприяє загальному багатству. Доля, поки продукт цих двох класів робітників розподіляється між ними, нагромадження і примноження знарядь, що виробляються і застосовуються ними, є таким самим благотворним, як коли б вони вироблялись і застосовувались однією особою.

3) Коли капітал є власністю класу таких осіб, які його і не виробляють і не застосовують... Капіталіст, будучи тільки власником знарядь, не є, як такий, працівником. Він ніяк не сприяє виробництву.

{Інакше кажучи, виробництву сприяє *знаряддя*, а не той титул власника, який *A* має у відношенні до цього знаряддя, не та обставина, що знаряддя належить не робітникові.}

«Капіталіст заволодіває продуктом одного робітника і передає його іншому робітникові — або на певний час, як це буває з більшою частиною видів основного капіталу, або назавжди, як це буває з заробітним платою, — передає, виходячи з думки про те, що цей продукт може бути використаний або спожитий з вигодою для нього, капіталіста. Він ніколи не допускає, щоб продукт одного робітника, який потрапляє йому до рук, був використаний або спожитий іншим робітником інакше, як на його, капіталіста, власну вигоду. Він застосовує або дає в позичку свою власність, щоб одержувати частку в продукті, або природному доході, робітників; і всяке нагромадження такої власності в його руках являє собою не що інше, як розширення його влади над продуктом праці, і затримує розвиток національного багатства. Так стоїть справа тепер... Оскільки капіталіст, власник всього продукту, не дозволяє робітникам ні виробляти знаряддя, ні застосовувати їх, якщо тільки він не одержує прибутку зверх того, чого коштує утримання робітників, то ясно, що продуктивній праці тут поставлені далеко вужчі межі, ніж ті, які диктує природа. В міру того, як капітал нагромаджується в руках третіх осіб, зростає вся та сума прибутку, якої вимагає собі капіталіст, і цим самим створюється штучна перешкода для зростання виробництва і населення... За теперішнього стану суспільства, при якому робітники ніколи не бувають власниками капіталу, всяке нагромадження капіталу збільшує ту суму прибутку, яка від них вимагається, і робить неможливим всяку таку працю, яка забезпечувала б тільки те, що потрібне для пристойного існування робітника... Коли вже визнається, що праця виробляє все, навіть капітал, то було б безглуздом приписувати продуктивну силу знаряддям, які виробляє і застосовує праця» (стор. 243—247) [Російський переклад, стор. 199—202].

«Заробітна плата не полегшує виробництва, як його полегшують знаряддя... Праця, а не капітал, оплачує всяку заробітну плату» (стор. 247) [Російський переклад, стор. 202].

[1086] *«Більшість авансів капіталістів полягає в обіцянках сплатити...»*

Винахід і вживання паперових грошей виявили той факт, що капітал аж ніяк не є *результатом заощаджень*. Доти, поки капіталіст повинен був мати справді нагромаджені коштовні метали або товари, щоб реалізувати своє багатство, або розпоряджатися працею інших людей, можна було думати, що нагромадження капіталу є результатом дійсних заощаджень і що від нього залежить прогрес суспільства. Та коли були винайдені паперові гроші і друковані на пергаменті цінні папери і коли власник одного тільки клаптика такого пергаменту почав одержувати річний дохід у клаптиках паперу, за які він одержував все, що йому було потрібно для свого користування або споживання, а якщо він не витрачав усіх цих клаптиків паперу, він на кінець року ставав багатшим, ніж був на початку року, або мав право одержати в наступному році ще більшу кількість бумажок, що давало йому ще більше влади над продуктами праці, — тоді стало до очевидності ясно, що капітал не є результатом заощаджень і що індивідуальний капіталіст збагачується не завдяки дійсному матеріальному заощадженню, а завдяки тому, що він робить щось таке, що дає йому можливість... одержувати більше з продукту праці інших людей...

Фабрикант сукна має або монету, або бумажку, з допомогою яких він виплачує заробітну плату. Цю заробітну плату його робітники обмінюють на продукт інших робітників, які не зберігають заробітної плати перших, чи буде вона у давнічій монеті чи у паперових грошах, і вона повертається знову до фабриканта, який в обмін на неї віддає сукно, виготовлене його робітниками. Монетою або бумажкою, які повернулися до нього, він знову виплачує заробітну плату, і знову ця монета або бумажка проробляє той самий кругообірот...

Його (капіталіста) *власності*, чи йде вона на *виплату заробітної плати*, чи складається з корисних знарядь, приписується вся та величезна допомога, яка подається праці *знанням і майстерністю, втіленими у машинах...* З'єднана праця рудокопа, плавильника, коваля, механіка, кочегара та багатьох інших людей, а не мертві машини, виконує те, що робиться паровими машинами... *При звичайному способі вираження продуктивна сила цієї майстерності робітників приписується його видимому продуктові, знаряддям праці, причому ті, хто є тільки власниками останніх, хто не виробляє і не застосовує їх, вважають себе найбільш продуктивними людьми»* (стор. 248—251) [Російський переклад, стор. 202—205].

Полеміку Годскіна проти розмов про *«небезпеку викликати в капіталу прагнення емігрувати з країни»*, проти погляду на процент з капіталу як на необхідний стимул розвитку виробництва, або щодо теорії заощаджень — див. у зошиті IX, стор. 47 ¹¹². Навести це в розділі про вульгарних економістів.

«В міру зростання населення збільшується як виробництво, так і споживання. І це все, що вкладають у поняття нагромадження або збільшення національного багатства» (стор. 257) [Російський переклад, стор. 208]. [XVIII — 1086].

[Ж) ГОДСКІН ПРО ВЛАДУ КАПІТАЛУ І ПРО ПЕРЕВОРОТ
У ПРАВІ ВЛАСНОСТІ][XIII — 670a] [*Hodgskin.*] The Natural and Artificial Right of Property Contrasted. London, 1832.

«Тепер все багатство суспільства потрапляє спочатку до рук *капіталіста*, і навіть більшу частину землі купив він. Він сплачує ренту землевласникові, заробітну плату — робітникові, податки і десятину — збирачам податків і залишає на свою власну користь значну, навіть найбільшу, і до того ж невинно зростаючу, частину річного продукту праці. Капіталіста можна тепер назвати *першим власником* всього суспільного багатства, хоч немає такого закону, який надавав би йому право на цю власність» (стор. 98).

«Цей переворот у сфері власності відбувся в результаті стягнення *процентів на капітал* і в результаті наростання складних процентів, і дуже знаменно, що всі законодавці Європи прагнули *перешкодити цьому з допомогою законів* проти лихварства» (стор. 98, примітка).

«Влада капіталіста над усім багатством країни є результат *цілковитої революції у праві власності*, а тимчасом на підставі якого закону або якого ряду законів сталася ця революція?» (стор. 99). [XIII — 670a]

[4) БРЕЙ ЯК ПРОТИВНИК ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІВ ¹¹³[X — 441] *Bray, J. F.* Labour's Wrongs and Labour's Remedy, etc. Leeds, 1839.

Оскільки існування людини зумовлене працею, а праця передбачає засоби праці, то «земля — ця велика арена всякої діяльності і *сировий матеріал* всякого багатства — повинна бути загальною власністю всіх її жителів» (стор. 28) [Російський переклад: *Брей, Дж. Ф.* Несправедливості в отношенні труда и средства к их устранению. Москва, 1956, стор. 50—51].

«Життя залежить від їжі, а їжа від праці. Ця залежність має абсолютний характер. Тому, коли який-небудь індивід ухиляється від праці, то це можливо тільки при тій умові, що збільшується праця решти людей» (стор. 31) [Російський переклад, стор. 54].

«Вся несправедливість і всі страждання, яких завдавали або яких зазнавали люди, виникають кінець кінцем від того, що деякі індивіди і класи узурпували право на землю і позбавили цього права інших індивідів та інші класи... Після того як люди присвоїли собі право власності на землю, їх наступним кроком було присвоєння собі права власності на саму людину» (стор. 34) [Російський переклад, стор. 57].

Брей оголошує своєю метою

«боротьбу проти політико-економів на їх власному ґрунті і їх власною зброєю» (щоб довести, що не при всякій соціальній системі злидні мають бути долею робітника). «Перш ніж дістати можливість спростувувати одержані таким методом висновки, політико-економі повинні будуть

відкинути або спростувати ті встановлені істини й принципи, на яких базуються їхні власні аргументи» (стор. 41) [Російський переклад, стор. 65—66].

«На думку самих політико-економів, для виробництва багатства потрібні: 1) праця, 2) нагромадження минулої праці, або капітал, і 3) обмін...» Такі є, на їх власну думку, *загальні умови виробництва*. «Ці умови виробництва мають силу для суспільства в цілому, і природа їх така, що ні окремі індивіди, ні окремі класи не можуть бути вилучені з їх діяння» (стор. 42). [Російський переклад, стор. 66—67].

«Заповідь: Працой! — лишається однаково обов'язковою для всіх сотворених істот... Тільки людина може обійти цей закон; а природа цього закону така, що одна людина може обійти його тільки за рахунок іншої» (стор. 43) [Російський переклад, стор. 67].

«Відповідно до істинної природи праці й обміну, сувора справедливість вимагає» {Брей при цьому посилається на визначення мінової вартості товарів, які дають політико-економи}, «щоб усі, хто вступає в обмін, мали не тільки *взаємні*, але й *рівні* вигоди... Коли б здійснювалася справедлива система обміну, то вартість усіх товарів визначалася б сукупністю витрат їх виробництва, і рівні вартості завжди обмінювалися б на рівні вартості... Досі робітники віддавали і віддають капіталістові працю цілого року в обмін на вартість піврічної праці, і звідси виникла та нерівність могутності і багатства, яка існує тепер навколо нас. Неминучим наслідком нерівності обміну — купівлі по одній ціні і продажу по іншій — є те, що капіталісти лишаються капіталістами, а робітники — робітниками, одні — класом тиранів, а другі — класом рабів» (стор. 47—49) [Російський переклад, стор. 72—74].

«За теперішньої системи обмін не тільки не дає взаємної вигоди кожній із сторін, що обмінюються, як це твердять політико-економи, але можна з певністю сказати, що в більшості операцій між капіталістом і виробником обміну зовсім немає... Щоб дає фабрикант або землевласник за працю робітників? Працю? Ні, бо капіталіст не працює. Капітал? Ні, бо запаси його багатства постійно зростають... Тому капіталіст не може обміняти *нічого* такого, що належало б йому самому. Вся ця операція через це ясно показує, що капіталісти і землевласники тільки тим і займаються, що дають робітникові за його працю протягом одного тижня частину того багатства, яке вони від нього, робітника, одержали протягом минулого тижня; а це якраз зводиться до того, що вони одержують від робітника щось, не даючи йому за це нічого... Багатство, що його капіталіст, як це здається, дає в обмін на працю робітника, не було створене ні працею капіталіста, ні його багатством, — воно спочатку було одержане в результаті праці робітника і щодня знову відбирається у нього з допомогою шахрайської системи нерівного обміну. Вся операція між виробником і капіталістом являє собою явний обман, чистісінький фарс» (стор. 49—50) [Російський переклад, стор. 74—75].

«Закон, який проголошує «Хай буде нагромадження!», виконується тільки наполовину і поставлений на службу інтересам одного окремого класу на шкоду решті суспільства» (стор. 50) [Російський переклад, стор. 75—76].

«За теперішньої соціальної системи весь робітничий клас в цілому залежить щодо засобів праці від капіталістів, або наймачів; але там, де один клас через своє становище в суспільстві залежить від іншого класу щодо *засобів праці*, він так само залежить від нього і щодо *життєвих засобів*. А цей стан речей до такої міри суперечить самому призначенню суспільства і настільки обурливий з точки зору розуму..., що ні на хвилину не можна ні виправдувати, ні захищати його. Він дає окремі

людині таку владу, якою не повинен би наділятися жоден смертний» (стор. 52) [Російський переклад, стор. 77].

«Наш повсякденний досвід учити нас, що коли ми відрізуємо скибку від хлібини, ця скибка не може знову вирости. Хлібина є тільки сукупність скибок, і чим більше ми їх з'їдаємо, тим менше їх лишається для їди. Так стоїть [442] справа з хлібиною робітника, але хлібина капіталіста не додержується цього правила. Замість того щоб зменшуватись, його хлібина постійно зростає; капіталіст безперестану відрізає, але весь час відбувається приріст... Якби обмін був рівний, багатство сьогоднішніх капіталістів поступово перейшло б від них до робітничих класів; кожний витрачений багатцем шилінг робив би його на один шилінг менш багатим» (стор. 54—55) [Російський переклад, стор. 79—80].

Брей там же показує ще, що

«майже зовсім неможливо, щоб який-небудь капіталіст міг успадкувати хоча б одну тисячу фунтів стерлінгів з дійсно нагромадженої праці своїх предків, які належали до робітничого класу» (стор. 55) [Російський переклад, стор. 80—81].

«Із вчень самих політико-економів виходить, що не може бути обміну без нагромадження, а нагромадження без праці» (стор. 55) [Російський переклад, стор. 81].

«За теперішньої системи, коли кожний робітник дає наймачеві щонайменше шість днів праці за еквівалент, який коштує тільки чотирьох або п'яти днів праці, бариші наймача неминуче є втратою для робітника» (стор. 56) [Російський переклад, стор. 81].

«Отже, як не пробують обгрунтовувати походження багатства — даруванням, індивідуальним нагромадженням, обміном або спадковством, ми знаходимо один за другим докази того, що в цьому обгрунтуванні права власності є дефект, який відразу ж позбавляє його всякої подобії справедливості і всякого значення... Все це багатство виросло за кілька століть на кістках і м'якушках робітничих класів і було відібрано у них шляхом шахрайської і кабальної системи нерівного обміну» (стор. 56—57) [Російський переклад, стор. 82].

«Коли робітник за теперішньої системи хоче стати багатим, то, замість того щоб обмінювати свою власну працю, він повинен стати капіталістом, або тим, хто обмінює працю інших людей, і тоді, грабуючи інших таким же способом, яким грабували його самого, тобто через нерівний обмін, він дістане можливість збирати великі бариші з невеликих втрат інших людей» (стор. 57) [Російський переклад, стор. 82—83].

«Політико-економи і капіталісти написали і надрукували багато книжок, щоб прищепити робітникам хибне уявлення, ніби «прибуток капіталіста не становить втрати для виробника». Нам кажуть, що праця і кроку не може ступити без капіталу, що капітал подібний до лопати в руках землекопа, що капітал такий же потрібний для виробництва, як і сама праця... Ця взаємозалежність капіталу і праці не має нічого спільного з відносинами між капіталістом і робітником і не є доказом того, що перший повинен жити за рахунок другого... Не капіталіст, а капітал має істотне значення для операцій виробників. Між капіталом і капіталістом існує така сама велика різниця, як між вантажем корабля і накладною, що супроводить цей вантаж» (стор. 59) [Російський переклад, стор. 84—85].

«Із взаємозв'язку між капіталом і працею з очевидністю виходить, що чим більше капіталу, або нагромадженого продукту, є в країні, тим легше буде виробляти і тим менше праці потрібно буде для досягнення даного (певного) результату. Так, британський народ з допомогою свого тепе-

рішнього величезного нагромадження капіталу — своїх будівель, машин, кораблів, каналів та залізниць — може за один тиждень виробити більше промислового багатства, ніж його предки 1000 років тому могли виробити за півстоліття. Цим ми зобов'язані не перевазі наших фізичних сил, а нашому капіталові. Бо там, де не вистачає капіталу, виробництво розвивається повільно й мляво, і навпаки. Звідси ясно, що всякий вигравш для капіталу є так само вигравш і для праці, що всяке збільшення капіталу веде до полегшення праці і що через це будь-яка втрата для капіталу має бути втратою також і для праці. Хоч цю істину давно помітили політико-економі, вони не виклали її чесно.

{Насправді ці молодчики міркують так:

Нагромаджені продукти праці — тобто неспожиті продукти — полегшують працю і роблять її більш плодотворною. Тому плоди цього полегшення і т. ін. мають іти на користь не самій праці, а нагромадженню. Тому не нагромадження має бути власністю праці, а праця має бути власністю нагромадження — власністю своїх власних продуктів. Тому робітник повинен нагромаджувати не для себе, а для іншого, і нагромадження повинно протистояти йому як капітал.

У політико-економів матеріальний елемент капіталу так зрісся з соціальною визначеністю його форми як капіталу — з його антагоністичним характером як пануючого над працею продукту праці, — що вони не можуть висловити жодного положення, не суперечачи самим собі.}

«Політико-економі завжди ототожнювали капітал з одним класом суспільства, а працю з другим класом, хоч обидві ці сили не мають такого зв'язку від природи і не повинні були б мати його також і штучно. Політико-економі завжди змальовують справу так, ніби добробут робітника і навіть саме його існування можливі лише при тій умові, що він своєю працею утримує капіталіста в розкоші й неробстві. Їм не хотілося б бачити, що робітник обідає, поки він не виробив два обіди — один для себе самого, а другий для свого хазяїна, причому останній одержує свою порцію не прямо, а через нерівний обмін» (стор. 59—60) [Російський переклад, стор. 85—86].

«Коли робітник виробив яку-небудь річ, то вона належить вже не йому, а капіталістові, вона перейшла від одного до другого завдяки невидимій магії нерівного обміну» (стор. 61) [Російський переклад, стор. 87].

«За теперішньої системи капітал і праця, лопата і землекоп, являють собою дві окремі антагоністичні сили» (стор. 60) [Російський переклад, стор. 86].

[443] *«Але навіть коли б уся земля, всі будинки і всі машини належали капіталістам [по справедливості], а робіничого класу не існувало, то капіталісти не могли б уже обминути велику умову «Хай буде праця!». Незважаючи на все їх багатство, у них залишився б тільки вибір між працею і голодною смертю. Вони не могли б харчуватися землею або будинками; земля не виробляє їжі, а машина не виробляє одягу без застосування людської праці. Тому якщо капіталісти і власники кажуть, що робіничий клас повинен їх утримувати, то вони цим самим фактично твердять, що виробники належать їм цілком так само, як земля й будинки,*

і що робітник створений лише на потребу багача» (стор. 68). [Російський переклад, стор. 94—95].

«Виробник в обмін на те, що він дає капіталістові, дістає не працю капіталіста і не продукт праці капіталіста, а — роботу. З допомогою грошей робітничі класи примушують не тільки виконувати ту працю, до якої їх природно зобов'язує самозбереження, але й обтяжувати себе працею для інших класів. Не має значення, чи одержують виробники від невиробляючого класу золото, срібло або інші товари; вся суть у тому, що робітничий клас виконує свою власну працю й утримує самого себе, а зверх цього виконує ще й працю капіталіста й утримує його. Якою б не була *номінальна* винагорода, що її одержують виробники від капіталістів, дійсна їх винагорода полягає в тому, що на їхні плечі *перекладається та праця, яку повинні були б виконувати капіталісти*» (стор. 153—154) [Російський переклад, стор. 187—188].

«Ми припускаємо, що населення З'єданого Королівства становить 25 млн. чоловік. Припустимо, що їх утримання обходиться в середньому щонайменше 15 ф. ст. на людину за рік. Це становить 375 млн. ф. ст. як річну суму вартості утримання всього населення З'єданого Королівства. Але ми виробляємо не тільки засоби існування, бо наша праця створює також багато предметів, не призначених для особистого вжитку. Ми щороку збільшуємо наш запас нагромаджень, або капітал, збільшуючи кількість наших будинків, кораблів, знарядь, машин, залізниць та іншого приладдя для дальшого виробництва і лагодячи, крім того, все те, що зносилось. Таким чином, хоч наше утримання коштує, як сказано, тільки 375 млн. ф. ст. на рік, сукупна річна вартість створюваного народом багатства становитиме не менш як 500 млн. ф. ст. ...

Дійсними виробниками ми можемо вважати тільки $\frac{1}{4}$ населення, або приблизно 6 млн. чоловік віком від 14 до 50 років. Можна сказати, що з цієї кількості за теперішніх умов навряд чи 5 мільйонів бере участь у виробництві» (далі Брей каже, що безпосередньо в матеріальному виробництві бере участь тільки 4 мільйони); «бо тисячі працездатних чоловіків змушені сидіти без діла, в той час як та робота, яку вони повинні були б виконувати, виконується жінками і дітьми; а сотні тисяч чоловіків в Ірландії зовсім не можуть знайти собі роботу. Таким чином, менше 5 млн. чоловіків разом з кількома тисячами дітей і жінок мусять виробляти для 25 мільйонів...

Наявна тепер кількість робітників не могла б без застосування машин утримувати самих себе і наявну кількість неробів та непродуктивних працівників. Застосовувані тепер у землеробстві і в промисловості різні машини виконують, за підрахунками, працю приблизно 100 млн. працездатних чоловіків... Ці машини і їх застосування за теперішньої системи породили ті сотні тисяч неробів і пожирателів прибутку, які тепер гноблять робітників...

Теперішній суспільний лад був оплодотворений машинами і машинами ж він буде зруйнований... Самі машини хороші, без них не можна обійтись; але погане їх застосування, те, що ними володіють окремі особи, а не вся нація...

З 5 млн. чоловіків, які беруть тепер участь у виробництві, одні працюють тільки 5 годин на день, а інші — 15 годин; коли до того ж зважити на втрату часу внаслідок вимушеного безробіття великої маси робітників у періоди застою в ділах, то ми побачимо, що наша річна продукція створюється і розподіляється менш як однією п'ятою частиною суспільства, що працює в середньому по 10 годин на день...

Коли припустити, що всі багаті не-виробники, разом з їх сім'ями і челяддю, становлять тільки 2 млн. чоловік і що їх утримання в середньому

коштує стільки ж, скільки утримання робітників, тобто 15 ф. ст. на людину, то вже ця маса у 2 млн. чоловік коштуватиме робітничому класові 30 млн. ф. ст. на рік... Але за найскромнішою оцінкою їх утримання коштує не менше 50 ф. ст. на людину. Це становить загальну суму в 100 млн. ф. ст. як річну вартість утримання справжніх трутнів суспільства, абсолютно непродуктивних...

До цього долучаються удвоє і вчетверо збільшені доходи, що їх одержують різні класи дрібних власників, промисловців і торговців у формі [444] прибутку та процентів. За найскромнішою оцінкою ця численна верства суспільства споживає багатства не менш як на 140 млн. ф. ст. за рік, а це *перевищує* середнє споживання однакової з ними кількості найкраще оплачуваних робітників. Отже, разом із своїм урядом обидва класи людей, які нічого не роблять і живуть на прибуток, становлять, мабуть, $\frac{1}{4}$ всього населення, поглинають щороку до 300 млн. ф. ст., або більше половини всього виробленого багатства. На кожного робітника імперії це становить в середньому втрату понад 50 ф. ст. за рік... Залишається в середньому не більш як приблизно 11 ф. ст. на людину в рік для розподілу між рештою $\frac{3}{4}$ нації. За підрахунками, зробленими в 1815 році, виходить, що річний дохід всього народу З'єднаного Королівства становив коло 430 млн. ф. ст., з яких робітничий клас одержав 99 742 547 ф. ст., а клас, який живе на ренту, пенсії та прибуток, — 330 778 825 ф. ст. Вартість усієї власності країни в той час обчислювалася приблизно у 3 млрд. ф. ст.» (стор. 81—85) [Російський переклад, стор. 108—113].

Порівняй таблицю Кінга ¹¹⁴ тощо.

У 1844 р. населення Англії становило: вище і нижче дворянство — 1 181 000 чоловік, *торговці, промисловці, фермери і т. ін.* — 4 221 000 чоловік (обидві ці категорії разом — 5 402 000 чоловік), робітники, паупери і т. ін. — 9 567 000 чоловік (*Banfield, T. C. The Organization of Industry. 2nd edition. London, 1848 [стор. 22—23]. [X—444]*

[РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ]

РАМСЕЙ

[1] СПРОБА РОЗРІЗНИТИ ПОСТІЙНИЙ
І ЗМІННИЙ КАПІТАЛ. ПОГЛЯД НА КАПІТАЛ
ЯК НА НЕІСНУЮЧУ СОЦІАЛЬНУ ФОРМУ]

[XVIII — 1086] *Ramsay, George (of Trinity College). An Essay on the Distribution of Wealth. Edinburgh, 1836.*

Переходячи до Рамсея, ми знову повертаємось до політико-економів.

{Для того щоб торговий капітал можна було віднести до сфери виробництва, Рамсей називає його «транспортуванням товарів з одного місця до іншого» (*Рамсей*, назв. твір, стор. 19). Отже, Рамсей плутає торгівлю з транспортною промисловістю.}

Головна заслуга Рамсея ось у чому:

Насамперед у тому, що він фактично розрізняє *постійний і змінний капітал*. Правда, робиться це в такій формі, що запозичені з процесу обігу відмінності між основним і оборотним капіталом він *номінально* зберігає як єдині відмінності, але основний капітал він визначає так, що до нього включаються всі елементи постійного капіталу. Тому під *основним* капіталом Рамсей розуміє не тільки машини і знаряддя, будівлі, в яких працюють або зберігають результат праці, робочу і племінну худобу, але й всіляку сировину (включаючи напівфабрикати і под.), «насіння землероба і сировину промисловця» (стор. 22—23). Крім того, Рамсей відносить до основного капіталу «різні добрива, огорожі в сільському господарстві і паливо, що використовується у промисловості» (стор. 23).

«*Оборотний капітал* складається тільки з продуктів харчування та інших предметів необхідності, авансованих робітникам до завершення продукту їх праці» (там же).

Отже, ми бачимо, що під «оборотним капіталом» Рамсей розуміє не що інше, як [1087] ту частину капіталу, яка зво-

диться до заробітної плати, а під основним капіталом — ту частину капіталу, що зводиться до об'єктивних умов праці, — засоби праці і матеріал праці.

Звичайно, помилка Рамсея в тому, що цей взятий з безпосереднього процесу виробництва поділ капіталу ототожнюється в ньому з відмінністю, яка береться з процесу обігу. Це є наслідком його дотримання традиції політико-економів.

З другого боку, Рамсей також плутає чисто матеріальний склад визначеного таким способом основного капіталу з його буттям як «капіталу». До дійсного процесу праці «оборотний капітал» (тобто змінний капітал) не входить; до нього входить те, що куплено на оборотний капітал, те, чим він заміщений, — жива праця. Те, що крім цього входить до процесу праці, є постійний капітал, тобто праця, уречевлена в об'єктивних умовах праці — в матеріалі праці і засобах праці. Тому Рамсей каже:

«Тільки основний капітал, а не оборотний, є, кажучи точно, джерелом національного багатства» (стор. 23). «Праця і основний капітал являють собою єдині елементи витрат виробництва» (стор. 28).

Те, що на ділі витрачається при виробництві товару, це — сировина, машини і т. ін. і жива праця, яка приводить їх в рух.

«Оборотний» капітал є зайвим, стороннім у відношенні до процесу виробництва.

«Коли б ми припустили, що робітники не оплачуються до завершення продукту їх праці, то не було б ніякої потреби в оборотному капіталі. Виробництво провадилося б в тому самому обсязі. Це доводить, що оборотний капітал не є безпосереднім фактором виробництва і навіть взагалі не має для нього істотного значення, а є тільки хитрощі, що стали необхідними внаслідок крайньої бідності основної маси народу» (стор. 24). «З точки зору нації тільки основний капітал становить елемент витрат виробництва» (стор. 26).

Інакше кажучи: уречевлена в умовах праці — в матеріалі й засобах праці — праця, яку Рамсей називає «основним капіталом», і жива праця, словом, об'єктивована, уречевлена праця і жива праця, є необхідними умовами виробництва, елементами національного багатства. Навпаки, тільки «хитрощами», викликаними «крайньою бідністю основної маси народу» є [за Рамсеєм] те, що життєві засоби робітника прибирають взагалі форму «оборотного капіталу». Умовою виробництва є праця, а не наймана праця; отже, не є умовою виробництва також і те, що життєві засоби робітника протистоять йому як «капітал», як «аванс капіталіста». Рамсей не помічає того, що коли життєві засоби не протистоять робітникові як «капітал» (як «оборотний капітал»), —

так він його називає), то й об'єктивні умови праці теж не протистоять йому як «капітал» (як «основний капітал», — так він його називає). Рамсей всерйоз, а не тільки на словах, як це роблять інші політико-економи, хоче звести капітал до «тієї частини національного багатства, яка застосовується для полегшення відтворення або призначена для такого застосування» [стор. 21]. Тому він оголошує найману працю, а значить і капітал — *ту соціальну форму, яку засоби відтворення дістають на основі найманої праці, — чимсь неістотним і викликаним тільки бідністю основної маси народу.*

Отже, тут ми підійшли до того пункту, де сама політична економія, на підставі свого аналізу, оголошує *капіталістичну форму* виробництва, а тому й *капітал*, не абсолютною, а тільки «випадковою», історичною умовою виробництва.

Проте Рамсей в своєму аналізі не пішов так далеко, щоб зробити правильні висновки із своїх припущень, з того нового визначення, яке він дав капіталові у безпосередньому процесі виробництва.

**[2) ПОГЛЯДИ РАМСЕЯ НА ДОДАТКОВУ ВАРТІСТЬ І ВАРТІСТЬ.
ЗВЕДЕННЯ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ ДО ПРИБУТКУ.
НЕЗАДОВІЛЬНЕ ТРАКТУВАННЯ ПИТАННЯ ПРО ВПЛИВ
ЗМІНИ ВАРТОСТІ ПОСТІЙНОГО І ЗМІННОГО
КАПІТАЛУ НА НОРМУ ПРИБУТКУ І МАСУ ПРИБУТКУ.
ОРГАНІЧНА БУДОВА КАПІТАЛУ, НАГРОМАДЖЕННЯ
І СТАНОВИЩЕ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ]**

Рамсей близько підходить до правильного розуміння додаткової вартості:

«Оборотний капітал завжди застосовуватиме більше праці, ніж було раніш затрачено на нього самого. Бо коли б він не міг застосовувати більше праці, ніж було раніш затрачено на нього самого, то яку вигоду міг би мати власник від її застосування як такої?» (стор. 49). «Чи почнуть твердити, що та *кількість праці*, яку може застосовувати який-небудь оборотний капітал, тільки дорівнює *тій праці, яка раніше була затрачена* на його виробництво? Це означало б, що вартість затраченого капіталу дорівнює вартості продукту» (стор. 52).

Отже, це означає, що капіталіст обмінює меншу кількість уречевленої праці на більшу кількість живої праці і що цей надлишок неоплаченої живої праці становить надлишок вартості продукту над вартістю спожитого при його виробленні капіталу, становить, інакше кажучи, *додаткову вартість* (прибуток і т. ін.). Якби кількість праці, оплачувана капіталістом в заро-

бітній платі, дорівнювала тій кількості праці, яку він у продукті одержує від робітника, то вартість продукту була б не більшою од вартості капіталу і прибутку не існувало б. Хоч як наближається тут Рамсей до розуміння дійсного походження додаткової вартості, все-таки традиція політико-економів так зв'язує його, що він одразу ж знов збивається на помилковий шлях. Насамперед, самий спосіб пояснення цього обміну між зміним капіталом [1088] і працею є двозначним. Коли б цей обмін був цілком ясний для Рамсея, то даліше непорозуміння було б неможливе. Рамсей каже:

«Оборотний капітал, створений, наприклад, працею 100 робітників, приведе в рух 150 робітників. Отже, продукт наприкінці року буде в цьому випадку результатом праці 150 робітників» (стор. 50).

За яких умов продукт праці 100 робітників може купити працю 150 робітників?

Коли б заробітна плата, яку одержує один робітник за 12 робочих годин, дорівнювала вартості, що створюється за 12 робочих годин, то на продукт його праці можна було б знову купити тільки один робочий день, а на продукт 100 робочих днів — тільки 100 робочих днів. Та коли вартість одноденного продукту праці робітника дорівнює 12 робочим годинам, а вартість одноденної заробітної плати, яку він одержує, дорівнює 8 робочим годинам, то вартістю його одноденного продукту можна оплатити (на неї можна знов купити) $1\frac{1}{2}$ робочого дня або $1\frac{1}{2}$ робітника. А на продукт 100 робочих днів можна найняти $100(1 + \frac{1}{2} \text{ робітника або робочого дня}) = 100 + 50 = 150$ робітників. Отже, для того щоб продукт праці 100 робітників міг привести в рух 150 робітників, треба, щоб кожний із 100 робітників, і взагалі кожний робітник, працював даром на капіталіста половину того часу, який він працює на себе, або щоб він третину робочого дня працював даром. У Рамсея все це виражено неясно. Двозначність проявляється у нього в заключній фразі: «Отже, продукт наприкінці року буде в цьому випадку результатом праці 150 робітників». Звичайно, він буде результатом праці 150 робітників, подібно до того як продукт праці 100 робітників був результатом праці 100 робітників. Двозначність (і, безперечно, неясність, яка більш-менш наближає Рамсея до Мальтуса) полягає ось у чому: здається, ніби прибуток всикає тільки завдяки тому, що замість 100 робітників тепер застосовується 150. Цілком так само, як коли б прибуток від 150 робітників виникав завдяки тому, що тепер з допомогою продукту праці 150 робітників приводяться в рух 225 робітників (згідно з пропорцією

$100 : 150 = 150 : 225$, або $20 : 30 = 30 : 45$, або $4 : 6 = 6 : 9$. Але не в цьому суть.

Якщо сукупний робочий день 100 робітників позначити через x , то x є та кількість праці, яку дають ці 100 робітників. А заробітна плата, одержувана ними, становить $\frac{2}{3}x$. Отже, вартість продукту праці цих робітників дорівнює x , вартість їх заробітної плати дорівнює $x - \frac{1}{3}x$, а створена ними додаткова вартість дорівнює $\frac{1}{3}x$.

Коли весь продукт праці 100 робітників знову витрачається на заробітну плату, то на нього можна найняти 150 робітників, продукт праці яких дорівнює заробітній платі 225 робітників. Робочий час 100 робітників є робочий час 100 робітників. Але їх *оплачена* праця є продукт праці $66\frac{2}{3}$ робітників, тобто вона становить тільки дві третини вартості, яка міститься у продукті праці 100 робітників. Двозначність виникає через те, що здається, ніби 100 робітників або 100 робочих днів (не має значення, чи вважати, що тривалість робочого дня дорівнює одному року чи одному дню) постачають 150 робочих днів — такий продукт, в якому міститься вартість, створена за 150 робочих днів; тоді як, навпаки, вартості, створеної за 100 робочих днів, досить для того, щоб *оплатити* 150 робочих днів. Коли б капіталіст, як і раніше, знов застосовував 100 робітників, то його прибуток залишився б незмінним. Він, як і раніше, платив би 100 робітникам продукт, що дорівнює робочому часу $66\frac{2}{3}$ робітників, а решту клав би собі в кишеню. А коли він весь продукт 100 робітників знову витрачає на заробітну плату, то він робить *нагромадження* і привласнює тепер додаткову працю, що дорівнює 50 робочим дням, тоді як раніше він привласнював тільки $33\frac{1}{3}$ робочого дня.

У Рамсея немає ясності в цьому питанні, і це відразу ж проявляється в тому, що він знов виставляє як аргумент проти визначення вартості робочим часом «нез'ясовне» іншим способом явище, що *норма прибутку* однакова для капіталів, які експлуатують різну кількість праці:

«Застосування основного капіталу в значній мірі видозмінює той принцип, що вартість залежить від кількості праці. Бо деякі товари, на які затрачено однакою кількістю праці, потребують дуже різного часу для того, щоб вони були готові до споживання. Та оскільки протягом цього часу капітал не дає доходу, то *для того, щоб дане застосування капіталу було не менш прибутковим, ніж інші його застосування, при яких продукт скоріше готовий для споживання, товар, коли він, нарешті, надходить на ринок, повинен підвищитись у вартості на всю суму недооціненого*

прибутку. Це показує, як капітал може регулювати вартість незалежно від праці» (стор. 43).

Навпаки, це показує, як капітал регулює середні ціни¹¹⁵ незалежно *од вартості* того чи іншого продукту, як капітал обмінює товари не по їх вартості, а таким чином, щоб «одно застосування капіталу було не менш [1089] прибутковим, ніж інші». Рамсей не обійшовся і без того, щоб нагадати відомий ще з часу [Джемса] Мілля пресловутий приклад з «вином у погребі»*, бо в політичній економії убога думкою традиція міцніша, ніж у будь-якій іншій науці. І Рамсей робить висновок: «отже, капітал є джерело вартості, незалежне від праці» (стор. 55), тоді як щонайбільше він мав би право зробити такий висновок: та додаткова вартість, яку капітал реалізує в тій чи іншій окремій галузі, не залежить від кількості праці, що застосовується цим окремим капіталом. [1089]

[1090] Неправильна концепція Рамсея в цьому є тим більш дивною, що він, з одного боку, розуміє, так би мовити, *природну основу* додаткової вартості, а з другого боку, констатує в одному випадку, що *розподіл додаткової вартості* — її вирівнювання в загальну норму прибутку — не збільшує самої додаткової вартості.

[*По-перше*, Рамсей каже:]

«Існування прибутку зумовлене тим законом матеріального світу, внаслідок якого щедрість природи, коли їй сприяють і нею управляють праця і вміння людини, винагороджує працю нації такими багатими результатами, що вона дає *надлишок* продуктів над тим, що абсолютно необхідно для заміщення в натуральній формі спожитого основного капіталу і для увічнення раси зайнятих у виробництві робітників...» [стор. 205].

{Ось теж [1091] дуже гарний результат капіталістичного виробництва: *увічнення раси робітників*! Звичайно, коли б продуктивність праці була достатньою тільки для відтворення умов праці і для збереження життя робітника, то ніякий *надлишок* не був би можливим, а значить, не було б ні прибутку, ні капіталу. Але те, що природа не має ніякого відношення до того, що, незважаючи на наявність цього *надлишку*, увічнюється раса робітників, а *надлишок* набирає форми прибутку і на цій основі «увічнюється» раса капіталістів, — це визнав сам Рамсей, заявивши, що «оборотний капітал» (так він називає заробітну плату, найману працю) не є істотною умовою виробництва, а зобов'язаний своїм існуванням тільки «крайній бідності основної маси народу». Рамсей не зробив того висновку, що капіталістичне виробництво «увічнює» цю «крайню бідність», хоч він,

* Див. цей том, частина III, стор. 78—80, 169, 221. *Ред.*

з другого боку, визнає це, кажучи, що капіталістичне виробництво «увічнеє расу робітників» і залишає їм рівно стільки, скільки потрібно для цього увічнення. У зазначеному вище розумінні можна сказати, що додаткова вартість і т. ін. базується на певному законі природи, на продуктивності людської праці в її взаємодії з природою. Проте сам Рамсей вказує на *абсолютне подовження робочого часу* як на джерело додаткової вартості (стор. 102); він вказує також і на підвищення продуктивності праці внаслідок прогресу в промисловості.]

«...Досить валовому продукту хоч би трошки перевищити те, що є необхідним для згаданих вище цілей, і вже стає можливим відокремлення від загальної маси продукту особливого доходу під назвою прибутку, який належить іншому класові людей» (стор. 205). «*Само існування капіталістичних підприємств як особливого класу залежить від продуктивності праці*» (стор. 206).

По-друге, говорячи про вирівнювання норми прибутку через підвищення цін у деяких галузях, викликане [загальним] підвищенням заробітної плати, Рамсей зауважує:

«Підвищення цін у деяких галузях виробництва в результаті загального підвищення заробітної плати аж ніяк не врятувало капіталістичних підприємств від скорочення їх прибутку, воно навіть *нітрохи не зменшило їх сукупної втрати*, а сиріяло тільки *більш рівномірному розподілові цієї втрати між різними групами, з яких складається цей клас*» (стор. 163).

І коли капіталіст, вино якого є продуктом 100 робітників (приклад Рамсея), продає його так само дорого, як і інший капіталіст, товар якого є продуктом 150 робітників, щоб «дане застосування капіталу було не менш прибутковим, ніж інші його застосування», то ясно, що вміщена у вині і в іншому товарі додаткова вартість внаслідок цього не збільшується, а тільки рівномірно розподіляється між різними групами капіталістів. [1091]

[1089] Рамсей наводить знову також і рікардовські «винятки» [з визначення вартості робочим часом]. Ці «винятки» нам треба буде розглянути в нашому тексті там, де йтиме мова про перетворення вартості в ціну виробництва [price of production] ¹¹⁶. А саме, про це треба буде стисло сказати ось що. Коли припустити, що тривалість робочого дня в різних галузях виробництва (оскільки це не компенсується інтенсивністю праці, неприємністю праці і т. ін.) однакова, або, точніше, коли припустити, що однакова додаткова праця, однакова норма експлуатації, — то зміна норми додаткової вартості може статися тільки в тому разі, коли заробітна плата підвищується або

падає. Така зміна норми додаткової вартості, яка відповідає підвищенню або падінню заробітної плати, по-різному впливала б на ціни виробництва [Produktionspreise] товарів залежно від органічної будови капіталу. Той капітал, змінна складова частина якого велика порівняно з постійною частиною, діставав би внаслідок падіння заробітної плати більшу кількість додаткової праці, а внаслідок підвищення заробітної плати привласнював би менше додаткової праці, ніж ті капітали, у яких постійна складова частина більша порівняно із змінною частиною. Таким чином, підвищення або падіння заробітної плати вплинуло б на норму прибутку в обох галузях у зворотному напрямі, тобто викликало б протилежні відхилення від загальної норми прибутку. Через це, для того щоб збереглася загальна норма прибутку, ціна товарів першого виду при підвищенні заробітної плати підвищиться, ціна товарів другого виду знизиться. (Кожний з цих капіталів, звичайно, тільки в тій мірі *безпосередньо* зачіпається коливаннями заробітної плати, в якій він застосовує багато чи мало живої праці порівняно з величиною всього затрачуваного капіталу.) Навпаки, коли заробітна плата падає, ціна товарів першого виду знизиться, а ціна товарів другого виду підвищиться.

Власне кажучи, все це навряд чи стосується розгляду первісного перетворення вартостей у ціни виробництва і первісного встановлення загальної норми прибутку, бо це, скоріше, питання про те, яким чином *загальне підвищення або падіння заробітної плати* вплинуло б на ціни виробництва, що регулюються загальною нормою прибутку.

Ще менше відношення має цей випадок до відмінності між основним і оборотним капіталом. Банкір і купець застосовують майже виключно самий тільки оборотний капітал, але дуже мало застосовують змінного капіталу, тобто вони затрачають відносно мало капіталу на живу працю. Власник рудника, навпаки, застосовує незрівнянно більше основного капіталу, ніж капіталіст-кравець. Але чи застосовує він живу працю в такій самій пропорції — це ще питання. Тільки тому, що Рікардо висунув цей спеціальний, порівняно незначний випадок як *єдину відмінність* між ціною виробництва і вартістю (або, як він помилково каже: як виняток з визначення вартості робочим часом) і подав його у формі відмінності між основним і оборотним капіталом, вийшло те, що ця помилка перейшла як важлива догма — і до того ж у неправильній формі — в усю політичну економію пізнішого часу. (Власника рудника слід протиставити не кравцеві, а банкіру і купцеві.)

[Рамсей каже:]

«Підвищення заробітної плати обмежене продуктивністю праці. Інакше кажучи... робітник ніколи не може одержати за працю одного дня або одного року більше того, що він, з допомогою всіх інших джерел багатства, може виробити за цей самий час... Його заробітна плата неминуче буде меншою від цього, бо частина валового продукту завжди йде на заміщення основного капіталу» (тобто, як це виходить за Рамсеєм, постійного капіталу: сировини, машин і т. д.) «разом з прибутком на нього» (стор. 119).

У Рамсея тут сплутано дві різні речі. Вміщена в одноденному продукті кількість «основного капіталу» не є продуктом одноденної праці робітника, тобто ця частина *вартості* продукту, представлена певною частиною продукту *in natura* *, не є продуктом одноденної праці. А прибуток справді є відрахуванням з цього одноденного продукту робітника або з вартості цього одноденного продукту.

Якщо Рамсей не має ясного уявлення про природу додаткової вартості, якщо він, зокрема, цілком лишається в полоні старої плутанини про відношення між вартістю і ціною виробництва та про перетворення додаткової вартості у середній прибуток, то, навпаки, із свого розуміння основного і оборотного капіталу він зробив інший, правильний, [1090] висновок.

Передусім наведемо ще одно положення Рамсея про «вартість»:

«*Вартість* відповідає не тільки тому капіталові, який дійсно був спожитий, але й тому капіталу, що лишається незмінним, тобто вона відповідає всьому застосованому капіталові» (стор. 74).

На ділі це має означати, що *прибуток*, а тому й *ціна виробництва* відповідають всьому застосованому капіталові, тоді як *вартість*, ясно, не може змінювати свою величину залежно від тієї частини капіталу, яка до вартості продукту не входить.

[Із свого розуміння основного і оборотного капіталу Рамсей зробив такий висновок:]

З прогресом суспільства (тобто капіталістичного виробництва) основна частина капіталу збільшується за рахунок його оборотної частини, тобто за рахунок тієї частини, яка витрачається на працю. Тому попит на працю в міру зростання багатства, або в міру нагромадження капіталу, *відносно* зменшується. У промисловості «бідкування», породжуване для робітників розвитком продуктивної сили, має тимчасовий характер, але воно раз у раз поновлюється. У землеробстві, особливо коли орні землі перетворюються на пасовища, це бідкування має постійний характер. Загальний результат такий: з прогресом суспільства, тобто в міру розвитку капіталу (отже, в міру роз-

* — в натурі, в натуральній формі. Ред.

витку національного багатства), цей розвиток багатства все менше і менше впливає на становище робітника, *alias* * становище робітника відносно *girnas* в тій самій пропорції, в якій зростає суспільне багатство, тобто відбувається нагромадження капіталу, або, що те саме, в тій же пропорції, в якій збільшується масштаб відтворення. Як бачимо, ці результати дуже далекі від найвної концепції А. Сміта або від апологетично ї концепції вульгарної політичної економії. В А. Сміта нагромадження капіталу тотожне із зростанням попиту на працю, невпинним підвищенням заробітної плати і *тому* — з падінням прибутків. У його часи попит на працю дійсно зростає щонайменше в такій самій мірі, в якій відбувалося нагромадження капіталу, бо тоді ще панувала мануфактура, а велика промисловість була ще в пелюшках. [Рамсей каже:]

«Попит на працю залежить (прямо, безпосередньо) тільки од величини оборотного капіталу» (стор. 87). (Це у Рамсея тавтологія, тому що оборотний капітал у нього дорівнює капіталові, затрачуваному на заробітну плату.) «З прогресом цивілізації основний капітал країни зростає за рахунок оборотного капіталу» (стор. 89). «Попит на працю через це не завжди зростає при збільшенні капіталу, принаймні він зростає не в такій самій мірі» (стор. 88). «Тільки в тому разі, коли внаслідок нових винаходів оборотний капітал збільшується порівняно зі своїми попередніми розмірами»

[тут знову проступає помилковий погляд, ніби збільшення загальної кількості життєвих засобів тотожне із збільшенням тієї частини життєвих засобів, яка призначена для робітників],

«виникає більший попит на працю. Тоді цей попит зростатиме, але не пропорціонально нагромадженню всього капіталу в цілому. У тих країнах, де промисловість досягла значного розвитку, відношення основного капіталу до оборотного поступово стає все більшим і більшим. Тому всяке збільшення національного фонду, призначеного для відтворення, в міру прогресу суспільства все менше і менше впливає на становище робітника» (стор. 90—91). «Всяке збільшення основного капіталу відбувається за рахунок оборотного капіталу, тобто за рахунок попиту на працю» (стор. 91).

«Бідування, що його винайдення машин приносить робітничому населенню, зайнятому у промисловості, має, певно, лише тимчасовий характер, проте воно може безперервно відновлюватись, оскільки нові удосконалення постійно сприяють збереженню праці» [стор. 91].

У промисловості це бідування має, згідно з Рамсеєм (стор. 91—92), тимчасовий характер з таких причин. [По-перше:] капіталісти, які застосовують *нові машини*, одержують додаткові прибутки; отже, зростає їх здатність робити заощадження і збільшувати свій капітал. Частина цих заощаджень застосовується також як оборотний капітал. По-друге: ціна

* — інакше кажучи. Ред.

промислового товару падає відповідно до зменшення витрат виробництва; отже, споживачі заощаджують, в результаті чого полегшується нагромадження капіталу, частина якого може переміститися в ту галузь промисловості, де зменшилися витрати виробництва товару. По-третє: падіння цін цих продуктів збільшує попит на них.

«Таким чином, хоч запровадження машин може позбавити роботи значну кількість людей, проте, мабуть, всі вони або навіть ще більша кількість робітників, коли мине більше чи менше часу, знову одержать роботу» (стор. 92—93).

«У землеробстві справа стоїть зовсім інакше. Попит на сировину зростає не так швидко, як попит на промислові товари... Найбільш згубним для сільського населення є перетворення орної землі на пасовище... Майже всі фонди, на які раніш утримувалися робітники, тепер витрачаються на велику рогату худобу, овець та на інші елементи основного капіталу» (стор. 93). [1090]

[1091] Рамсей слушно зауважує:

«Заробітну плату, цілком так само як і *прибуток*, слід розглядати як дійсну частину готового продукту, зовсім відмінну, щодо всієї нації, од витрат його виробництва» (стор. 142).

«Основний капітал... коли його брати незалежно від результатів застосування його,... — це чиста втрата... Тільки праця, — залишаючи осторонь заробітну плату, те, що сплачено за працю, — є, поряд із спожитим основним капіталом, елементом витрат виробництва. Праця є жертва. Чим більше затрачається її в одній галузі господарства, тим менше лишається для другої. Тому, якщо праця застосовується на невігідних підприємствах, нація терпить від розтрати головного джерела багатства... *Оплата праці* не становить елемента витрат» (стор. 142—143).

(Це дуже правильно, що у Рамсея *праця*, а не *оплачена праця*, не заробітна плата, виступає як елемент вартості.)

Рамсей правильно описує *реальний* процес відтворення:

«Як можна порівнювати продукт із затраченим на нього капіталом?... Коли мати на увазі націю в цілому,... то ясно, що *всі різні елементи затраченого капіталу* мають бути *відтворені* в тій чи іншій галузі господарства, бо інакше виробництво країни не можна було б далі провадити в тому самому обсязі. Сировий матеріал промисловості, знаряддя, що використовуються тут, а також і в сільському господарстві, численні і складні машини у промисловості, будівлі, потрібні для вироблення або збереження продуктів, — все це, як складові частини, повинно входити як у сукупний продукт країни, так і в усі аванси її капіталістичних підприємств. Кількість сукупного продукту може бути через це порівняна з кількістю авансів — завдяки тому, що кожний предмет можна собі уявити так, ніби він стоїть поряд з іншим предметом того самого виду» (стор. 137—139). «Що ж до кожного капіталіста зокрема»

{це — неправильна абстракція. Нація тільки й існує як клас капіталістів, і весь цей клас в цілому діє цілком так само,

як кожний капіталіст зокрема. Обидва способи розгляду розрізняються тільки тим, що один фіксує її ізольовано (споживну вартість, а другий — мінову вартість),

«то — внаслідок тієї обставини, що він не *заміщує* свої затрати в натурі, а більшу частину їх має одержати через обмін, для чого потрібна певна частка продукту, — внаслідок цього кожний окремий капіталістичний підприємець примушений звертати значно більше уваги на мінову вартість свого продукту, ніж на його кількість» (стор. 145—146).

[1092] «Чим більше *вартість його продукту перевищує вартість авансованого капіталу*, тим більшим буде його прибуток. Таким чином, капіталіст обчислюватиме прибуток, порівнюючи вартість з вартістю, а не кількість з кількістю. Це — перша відмінність, яку слід відзначити в способі обчислювання прибутку в нації і в окремих капіталістів».

{Так само і нація в цілому, — коли припустити, що вона є щось інше, ніж сукупність капіталістів, — може в певному розумінні порівнювати вартість з вартістю таким чином: вона може обчислювати сукупний робочий час, в який їй обходиться заміщення спожитої частини її постійного капіталу і тієї частини продукту, яка ввійшла в індивідуальне споживання, — і той робочий час, який затрачено на створення надлишку, призначеного для розширення масштабу відтворення.}

«Друга відмінність полягає в тому, що оскільки капіталістичний підприємець завжди *авансує* робітникові *заробітну плату замість того, щоб виплачувати їй з готового товару*, то він вважає цей аванс так само, як і спожитий основний капітал, частиною своїх витрат, хоч заробітна плата, щодо всієї нації, не є елементом витрат».

{Для сукупного процесу відтворення фактично відповідає і ця відмінність. Капіталіст завжди виплачує заробітну плату з *готового товару*; тобто з товару, виробленого робітником учора, він виплачує йому назавтра його заробітну плату; інакше кажучи, у формі заробітної плати він фактично дає робітникові тільки чек на одержання продукту, який має бути виготовлений у майбутньому, або майже готового продукту, вироблення якого завершується на той момент, коли він купується. *Авансування* зникає як всього-на-всього видимість, скоро тільки ми розглядаємо відтворення, тобто процес виробництва в його безперервності.}

«Норма прибутку капіталістичного підприємця залежатиме, таким чином, від надлишку вартості його продукту над вартістю авансованого капіталу, як основного, так і оборотного» (стор. 146).

{Те саме має місце і «щодо всієї нації». Прибуток капіталістичного підприємця завжди залежить від того, у віщо йому самому обходиться виробництво продукту, все одно, чи готовий цей продукт чи не готовий на той час, коли він виплачує заробітну плату.}

Заслуга Рамсея, по-перше, в тому, що він спростовує загальнопоширений з часів А. Сміта хибний погляд, ніби вартість сукупного продукту розпадається на доходи з різними назвами; по-друге, в тому, що він визначає норму прибутку двоюко: нормою заробітної плати, тобто нормою додаткової вартості, і вартістю постійного капіталу. Але він впадає у протилежний гріх у порівнянні з Рікардо. Рікардо хоче насильно зрівняти норму додаткової вартості з нормою прибутку. Рамсей, навпаки, висуває двоєке визначення норми прибутку: 1) визначення її нормою додаткової вартості (отже, нормою заробітної плати) і 2) визначення її відношенням цієї додаткової вартості до всього авансованого капіталу (тут, таким чином, Рамсей фактично визначає норму прибутку тією часткою, яку постійний капітал становить в усьому капіталі), — і це двоєке визначення він, не зрозумівши суті справи, виставляє як дві паралельні обставини, що визначають норму прибутку. Рамсей не бачить того перетворення, яке відбувається з додатковою вартістю, перш ніж вона стає прибутком. Тому, коли Рікардо, для того щоб вивести теорію вартості, пробує насильно звести норму прибутку до норми додаткової вартості, то Рамсей пробує звести додаткову вартість до прибутку. Далі ми побачимо, що той спосіб, яким він змальовує вплив вартості постійного капіталу на норму прибутку, є або дуже незадовільний, або просто хибний.

[Рамсей каже:]

«Прибуток має підвищуватись або знижуватись точно в такій самій мірі, в якій знижується або підвищується та *частина* валового продукту або його вартості, яка потрібна для заміщення необхідних авансів... Тому норма прибутку залежить від двох обставин: по-перше, від частки всього продукту, яка дістається робітникам; по-друге, від частки, яка має бути відкладена для заміщення основного капіталу *в натурі або шляхом обміну*» (стор. 147—148).

Отже, інакше кажучи, норма прибутку залежить від надлишку вартості продукту над сумою оборотного і основного капіталу; отже, вона залежить від тієї частки, яку, по-перше, оборотний капітал і, по-друге, основний капітал становлять у вартості всього продукту. Коли ми знаємо, звідки береться цей надлишок, то справа проста. Та коли ми знаємо тільки те, що прибуток залежить од *відношення* надлишку до цих затрат, то ми можемо мати зовсім хибне уявлення про джерело виникнення цього надлишку, можемо, наприклад, як Рамсей, уявляти собі, нібито він частково походить з основного (постійного) капіталу:

[1093] «Безперечно, що полегшення виробництва різних речей, які входять до складу основного капіталу, сприяє, через зменшення цієї

частки *, підвищенню норми прибутку, подібно до того як у попередньому випадку це було викликано здешевленням відтворення елементів оборотного капіталу, що йде на утримання праці» (стор. 164).

Наприклад, у фермера:

«Хоч би як змінювалася величина валового продукту, та кількість його, яка потрібна для заміщення всього того, що в різних формах було спожито у процесі виробництва, не підлягає ніякій зміні. Цю кількість треба розглядати як *постійну*, поки виробництво ведеться в попередньому обсязі. Отже, чим більший валовий продукт, тим меншою повинна бути та частка його, яку фермер має відкладати для згаданих цілей» (стор. 166).

«Чим легше фермер, що виробляє продукти харчування і таку сировину, як льон, коноплі, деревину і т. ін., може їх відтворювати, тим більше підвищуватиметься прибуток. Прибуток фермера підвищується завдяки зростанню кількості його продукту; сукупна вартість продукту лишається незмінною, але фермерові для заміщення різних елементів основного капіталу, якими він може забезпечити себе сам, потрібна тепер менша, ніж раніше, частка всього продукту, а значить, і менша частка його вартості. Що ж до промислового капіталіста, то він виграє, бо зростає купівельна спроможність його продукту» (стор. 166—167).

Припустимо, що урожай дорівнює 100 квартерам, а на насіння потрібно 20 квартерів, тобто $\frac{1}{5}$ урожаю. Припустимо далі, що в наступному році урожай подвоюється (при тій самій затраті праці); він дорівнює тепер 200 квартерам. Коли масштаб виробництва лишається той самий, то на насіння потрібно, як і раніше, 20 квартерів, але тепер це становить тільки $\frac{1}{10}$ урожаю. Проте треба мати на увазі, що вартість попередніх 100 квартерів дорівнює вартості теперішніх 200 квартерів; отже, 1 квартер першого врожаю дорівнює [за вартістю] двом квартерам другого. У першому випадку залишалось 80 квартерів, у другому випадку лишається 180 квартерів. Оскільки величина заробітної плати не має відношення до питання, що тут розглядається, — про вплив зміни вартості постійного капіталу на норму прибутку, то припустимо, що заробітна плата за вартістю не змінюється. Таким чином, якщо в першому випадку вона становить 20 квартерів, то в другому випадку вона дорівнює 40 квартерам. Припустимо, нарешті, що інші складові частини постійного капіталу, які фермер не відтворює *in natura*, дорівнюють вартості 20 квартерів у першому випадку і, значить, вартості 40 квартерів у другому випадку.

Отже, ми маємо такий розрахунок:

1) *Продукт* дорівнює 100 квартерам. *Насіння* дорівнює 20 квартерам. *Решта постійного капіталу* дорівнює 20 квартерам. *Заробітна плата* дорівнює 20 квартерам. *Прибуток* дорівнює 40 квартерам.

* — тобто частки валового продукту, потрібної для заміщення «основного капіталу». *Ред.*

2) *Продукт* дорівнює 200 квартерам. *Насіння* дорівнює 20 квартерам. *Решта постійного капіталу* дорівнює 40 квартерам. *Заробітна плата* дорівнює 40 квартерам. *Прибуток* дорівнює 100 квартерам, які за вартістю дорівнюють 50 квартерам продукту № 1. Отже, у другому випадку було б 10 квартерів надприбутку.

Таким чином, тут внаслідок зміни вартості постійного капіталу збільшилася б не [тільки] норма прибутку, а й самий прибуток. Хоч заробітна плата лишилася б у першому і в другому випадку одна й та сама, зросло б відношення прибутку до заробітної плати, тобто збільшилася б норма додаткової вартості. Проте це тільки видимість. Прибуток у другому випадку складався б, по-перше, з 80 квартерів, які дорівнюють [за вартістю] 40 квартерам продукту № 1, і тут таке саме відношення до заробітної плати, як і в першому випадку; по-друге, прибуток складався б з 20 квартерів, що дорівнюють тільки 10 квартерам продукту № 1, які перетворилися б з постійного капіталу в дохід.

Але чи правильний цей розрахунок? Ми повинні припустити, що в другому випадку результат [подвоєння урожаю] досягається восени наступного року незважаючи на те, що робота провадилася в тих самих умовах. Для більшої ясності припустимо, що квартал у першому випадку коштує 2 ф. ст. Тоді в другому випадку фермер на вирощування урожаю, який дав йому восени 200 кварталів, затратив 20 кварталів насіння (40 ф. ст.), 20 кварталів на решту постійного капіталу (40 ф. ст.), 20 кварталів на заробітну плату (40 ф. ст.). *Всього* 120 ф. ст., а продукт дорівнює 200 квартерам. У першому випадку він також затратив тільки 120 ф. ст. (60 кварталів), а продукт дорівнював 100 квартерам (200 ф. ст.). Для прибутку залишалося 80 ф. ст., або 40 кварталів. Оскільки 200 кварталів у другому випадку є продуктом такої самої кількості праці [як і 100 кварталів у першому випадку], то вони також коштують тільки 200 ф. ст. Отже, в другому випадку для прибутку залишається також тільки 80 ф. ст., які тепер, однак, дорівнюють 140 квартерам¹¹⁷. Таким чином, квартал коштує [фермерові] тільки $\frac{4}{7}$ ф. ст., а не 1 ф. ст. Інакше кажучи, вартість квартала знизилася б з 2 до $\frac{4}{7}$ ф. ст., тобто на $1\frac{3}{7}$ ф. ст., а не з 2 до 1 ф. ст., або тільки наполовину, як було припущено вище для другого випадку на протилежність першому.

Весь продукт фермера в другому випадку дорівнює 200 квартерам вартістю у 200 ф. ст. Але з них 120 ф. ст. заміщують ті 60 кварталів, які фермер затратив на виробництво і з яких кожний коштував йому 2 ф. ст. Отже, залишаються 80 ф. ст. прибутку, які відповідають 140 квартерам, що залишилися. Як це

виходить? Квартер у другому випадку коштує 1 ф. ст., але затрачені на виробництво 60 кварталів коштували по 2 ф. ст. Вони коштували фермерові стільки, як коли б він затратив 120 кварталів з нового урожаю. Таким чином, решта 140 кварталів коштують 80 ф. ст., або мають не більшу вартість, ніж мали ті 40 кварталів, які залишилися в першому випадку. Правда, фермер продає кожний з 200 кварталів по 1 ф. ст. (якщо він продає весь свій продукт) і виручає таким чином 200 ф. ст. Але з 200 кварталів 60 коштували йому по 2 ф. ст. кожний; через це решта кварталів дає йому тільки по $\frac{4}{7}$ ф. ст. [або приблизно по $\frac{1}{2}$ ф. ст.].

Якщо тепер фермер знову затрачає 20 кварталів [на насіння] (10 ф. ст. [рахуючи по $\frac{1}{2}$ ф. ст. за квартал]), 40 кварталів на заробітну плату (20 ф. ст.) і 40 кварталів на решту постійного капіталу (20 ф. ст.), отже, якщо він затрачає всього 100 кварталів замість попередніх 60 і одержує врожай у 180 кварталів, то ці 180 кварталів не мають тієї вартості, яку раніше мали 100 кварталів [рахуючи по 1 ф. ст. за квартал]. Правда, фермер застосував стільки живої праці, як і раніше, і тому [1094] вартість змінного капіталу, так само як і вартість додаткового продукту, лишилась та сама, що й раніше. Але він затратив менше уречевленої праці, бо та сама кількість насіння — 20 кварталів, — яка раніше коштувала 20 ф. ст., тепер коштує тільки 10 ф. ст.

Отже, розрахунок виходить такий:

Постійний капітал	Змінний капітал	Додаткова вартість
1) 20 кв. (20 ф. ст.) насіння 20 кв. (20 ф. ст.) знаряддя праці і т. ін.	20 кв. (20 ф. ст.)	40 кв. (40 ф. ст.)
2) 20 кв. (10 ф. ст.) насіння 40 кв. (20 ф. ст.) знаряддя праці і т. ін.	40 кв. (20 ф. ст.)	80 кв. (40 ф. ст.)

Продукт у першому випадку дорівнює 100 кварталам (100 ф. ст.).

Продукт у другому випадку дорівнює 180 кварталам (90 ф. ст.).

Проте [незважаючи на зниження вартості продукту] норма прибутку в другому випадку підвищилася б; бо раніше прибуток у 40 ф. ст. мали на затрату в 60 ф. ст., тоді як тепер прибуток у 40 ф. ст. маємо на затрату в 50 ф. ст. Перше відношення становить $66\frac{2}{3}\%$, друге — 80% .

В усякому разі, норма прибутку підвищується не від того, що вартість не змінюється, як припускає Рамсей. Оскільки зменшилася частина праці, затраченої на виробництво продук-

ту, а саме, та частина її, яка міститься в постійному капіталі (у цьому випадку — в насінні), то вартість продукту падає, якщо *виробництво* ведеться в тому самому масштабі, подібно до того як падає вартість 100 фунтів пряжі, коли дешевшає вміщена в них бавовна. Але відношення змінного капіталу до постійного підвищується (хоч *вартість* змінного капіталу при цьому і не підвищується). Інакше кажучи, зменшується відношення сукупної суми затраченого капіталу до додаткової вартості. Звідси — підвищення норми прибутку.

Коли б те, що говорить Рамсей, було правильним, тобто коли б вартість не змінилася, то зріс би *прибуток*, сума прибутку і — як наслідок цього — норма прибутку. Про саме тільки підвищення норми не могло б бути й мови.

Але питання [про вплив зміни вартості постійного капіталу на норму прибутку] для спеціального випадку [коли частина постійного капіталу заміщується в натуральній формі] ще не вичерпано. У землеробстві цей спеціальний випадок дістає такий вираз:

Певна кількість насіння фігурує в урожаї по *старій ціні продукту*, і ця частина ввійшла в урожай *in natura*. Всі інші затрати були покриті продажем хліба по його старій ціні. При цих самих затратах кількість продукту подвоюється. Так, наприклад, у наведеному вище випадку при затраті 20 кварталів на насіння (40 ф. ст.) та при інших затратах, що дорівнюють 40 кварталам (80 ф. ст.), урожай, замість попередніх 100 кварталів (200 ф. ст.), з яких 40 кварталів (80 ф. ст.) прибутку припадало на 60 кварталів (120 ф. ст.) сукупних затрат, становить тепер 200 кварталів. Затрати при цьому урожаї за абсолютною величиною ті самі, що й раніш: вони становлять 60 кварталів, вартість яких дорівнювала 120 ф. ст., але замість надлишку в 40 кварталів тепер маємо надлишок у 140 кварталів. Надлишок *in natura* тепер значно збільшився. Та оскільки затрачена праця в обох випадках одна й та сама, то 200 кварталів мають тепер не більшу вартість, ніж раніше мали 100 кварталів. Отже, вони коштують 200 ф. ст., тобто вартість одного квартала впала з 2 ф. ст. до 1 ф. ст. Та оскільки надлишок дорівнює 140 кварталам, то, здавалося б, він має коштувати 140 ф. ст., бо кожний з кварталів коштує рівно стільки, скільки другий.

Справа постане перед нами у найпростішому вигляді, коли ми спершу розглянемо її незалежно від процесу відтворення і припустимо, що фермер ліквідує своє господарство і продає весь свій продукт. Тоді, щоб покрити свої затрати (замістити свої витрати) у 120 ф. ст., він фактично повинен продати 120 кварталів. Цим покривається авансований капітал. Отже,

зостається надлишок у 80 кварталів, а не в 140, і оскільки ці 80 кварталів дорівнюють 80 ф. ст., то вони коштують абсолютно стільки ж, скільки коштував надлишок у першому випадку.

Процес *відтворення*, однак, дещо змінює справу. А саме, фермер заміщує із свого власного продукту 20 кварталів насіння *in natura*. [Щодо вартості] вони заміщуються йому в продукті 40 кварталами. Але в процесі відтворення він, як і раніше, повинен оплачувати їх тільки 20 кварталами *in natura*. Всі інші його затрати [виражені у кварталах] зростають відповідно до зменшення вартості квартала (коли заробітна плата при цьому не знижується). Для заміщення решти постійного капіталу йому тепер потрібно 40 кварталів замість попередніх 20 кварталів, а для заміщення заробітної плати — також 40 кварталів замість 20. Всього фермер повинен затратити 100 кварталів там, де раніше він затрачав 60 кварталів; але він не повинен затрачати 120 кварталів, як цього вимагало б здешевлення хліба, бо ті 20 кварталів [на насіння], які раніше коштували 40 ф. ст., він тепер заміщує 20 кварталами вартістю у 20 ф. ст. (бо тут має значення тільки споживна вартість цих 20 кварталів). Таким чином, фермер, очевидно, вигадав [1095] ці 20 кварталів, які тепер коштують 20 ф. ст. І його надлишок дорівнює тепер не 80 ф. ст., а 100 ф. ст., не 80 кварталам, а 100. (Коли виразити цей надлишок у кварталах по їх попередній вартості, то він дорівнює тепер не 40 кварталам, а 50.) Це — безперечний факт, і коли ринкова ціна хліба не знизиться внаслідок надлишку його, то фермер може продати по новій вартості на 20 кварталів більше, ніж раніше, і вигадати 20 ф. ст.

У зв'язку з *відтворенням* фермер одержав ці 20 ф. ст. надлишку на ту саму затрату через те, що праця стала більш продуктивною, хоч норма додаткової вартості тут не підвищилась, тобто робітник не дав більшої, ніж раніше, кількості додаткової праці, або не одержав меншої, ніж раніше, частки з *відтвореної частини* продукту (яка представляє живу працю). Навпаки, припускається, що при відтворенні робітник одержує 40 кварталів, тоді як раніше він одержував тільки 20 кварталів. Таким чином, перед нами свосереднє явище. Воно не має місця без відтворення, але відбувається в зв'язку з відтворенням і саме через те, що фермер частину своїх затрат заміщує *in natura*. В цьому разі зросла б не тільки норма прибутку, а й прибуток. (Щодо самого процесу відтворення, то фермер або може продовжувати його тепер в тому самому масштабі, і тоді, якщо урожай знову такий самий сприятливий, продукт знижується в ціні, — бо частина постійного капіталу коштувала менше, — але норма прибутку підвищується; або ж фермер може збільшити масштаб

свого виробництва, може більше засіяти при тих самих затратах, і тоді підвищуються і прибуток, і норма прибутку.)

Візьмемо тепер фабриканта. Припустимо, що він затратив 100 ф. ст. на виробництво бавовняної пряжі і що прибуток становить 20 ф. ст. Отже, продукт дорівнює 120 ф. ст. Нехай із 100 ф. ст. затрата на бавовну становила 80 ф. ст. Коли тепер вартість бавовни падає наполовину, то фабрикантові треба буде затратити на бавовну тільки 40 ф. ст. і 20 ф. ст. — на все інше, отже, всього треба буде затратити 60 ф. ст. замість 100 ф. ст. Прибуток, як і раніше, дорівнює 20 ф. ст. Сукупний продукт дорівнює тепер 80 ф. ст. (якщо фабрикант не розширює масштаб свого виробництва). Таким чином, 40 ф. ст. залишаються у фабриканта в кишені; він може витратити їх на себе або вкласти в діло як додатковий капітал. Тоді відповідно до нового масштабу виробництва фабрикант [додатково] затратив би $26\frac{2}{3}$ ф. ст. на бавовну і $13\frac{1}{3}$ ф. ст. на працю і т. д. Прибуток [на додаткову затрату в 40 ф. ст.] дорівнював би $13\frac{1}{3}$ ф. ст. Сукупний продукт становив би тепер $60 + 40 + 33\frac{1}{3} = 133\frac{1}{3}$ ф. ст.

Суть справи тут, таким чином, не в тому, що фермер заміщує своє насіння in natura, бо фабрикант купує свою бавовну, а не заміщує її із свого власного продукту. Отже, явище, яке ми розглядаємо, зводиться ось до чого: тут звільняється деяка частина тієї частини капіталу, що раніше була зв'язана у вигляді постійного капіталу, або частина капіталу перетворюється в доход. Якщо при цьому в процесі відтворення затрачається рівно стільки ж капіталу, як і раніше, то виходить той самий результат, як коли б на старому рівні виробництва було застосовано додатковий капітал. Отже, це — своєрідне нагромадження, яке виникає від зростання продуктивності тих галузей виробництва, які постачають складові частини капіталу, що мають бути продуктивно спожиті. Однак таке падіння вартості сировини, коли воно викликане сприятливим урожаєм, зводиться навівець поганими урожаєми, в результаті яких сировина дорожчає. Капітал, що звільняється таким способом при одному або кількох добрих урожаєх, є через це до певної міри резервним капіталом на випадок поганих урожаїв. Наприклад, фабрикант, у якого період обороту [основного капіталу] становить 12 років, повинен так вести своє діло, щоб він міг на протязі цих 12 років продовжувати виробництво щонайменше *в тому самому масштабі*. Тому доводиться враховувати, що *ціни, по яких заміщується* [сировина], коливаються і що вирівнювання цих цін відбувається протягом більш або менш довгого ряду років.

Протилежний вплив, у порівнянні із здешевленням складових частин капіталу, робить підвищення їх цін (змінний капи-

тал ми залишаємо тут остеронь, хоч коли заробітна плата падає, то доводиться затрачати менший, щодо вартості, змінний капітал; коли заробітна плата підвищується, то доводиться затрачати більший змінний капітал). Для того щоб виробництво тривало в тому самому масштабі, тепер потрібно більше затратити капіталу. Отже, не кажучи вже про падіння норми прибутку, тут має бути застосований резервний капітал, або частина доходу має бути перетворена в капітал, хоч вона і не діє при цьому як додатковий капітал.

В одному випадку [коли знижуються ціни] відбувається *нагромодження*, хоч вартість авансованого капіталу лишилася та сама (але його матеріальні складові частини збільшились). Норма збільшення вартості капіталу і абсолютна величина прибутку зростають, тому що ми маємо тут те саме, як коли б на старому рівні виробництва був вкладений додатковий капітал. У другому випадку [коли підвищуються ціни] *нагромодження* має місце в тому розумінні, що зросла вартість авансованого капіталу, зросла та частина вартості сукупного продукту, яка функціонує як капітал. Але матеріальні складові частини капіталу *не* збільшились. Норма прибутку падає. (Маса прибутку зменшується тільки в тому разі, коли тепер зайнята не така сама кількість робітників, як раніше, або коли заробітна плата робітників також підвищилася.)

Згадане явище перетворення капіталу в доход варте того, щоб про нього сказати, оскільки воно створює *видимість* незалежного від маси додаткової вартості збільшення (або ж, у протилежному випадку, зменшення) маси прибутку. Ми бачили*, як за [1096] певних умов цим явищем пояснюється частина ренти.

В розглянутому вище випадку (коли 20 надлишкових кварталів, що дорівнюють 20 ф. ст., відразу ж знов не вживаються на розширення масштабу виробництва, тобто коли вони не використовуються для нагромодження) звільняється грошовий капітал у 20 ф. ст. І тут ми маємо приклад того, як з відтворення може осідати *надлишковий грошовий капітал* незважаючи на те, що сума товарної вартості лишилася та сама. Це відбувається шляхом перетворення частини капіталу, який існував раніш у формі основного (постійного) капіталу, у грошовий капітал.

Як мало згадане вище явище [перетворення частини капіталу в доход] має відношення до [рамсейівського] визначення *норми прибутку*, стає ясным, коли уявити собі фермера (або фабриканта), який починає своє діло в нових умовах виробництва. Раніше, для того щоб почати діло, був потрібен капітал

* Див. цей том, частина II, стор 473—478. Ред.

у 120 ф. ст.: 40 ф. ст.— на купівлю 20 кварталів насіння, 40 ф. ст.— на придбання інших елементів постійного капіталу і 40 ф. ст.— на виплату заробітної плати. А прибуток такого фермера становив би 80 ф. ст., 80 ф. ст. на 120 ф. ст. затрат, або 2 на 3, тобто $66\frac{2}{3}\%$.

Тепер фермер повинен авансувати 20 ф. ст. на купівлю 20 кварталів насіння, 40 ф. ст., як і раніше, — на решту постійного капіталу, 40 ф. ст.— на заробітну плату, так що затрачуваний ним капітал дорівнює 100 ф. ст. А прибуток у 80 ф. ст. на 100 ф. ст. затрат становитиме 80%. Маса прибутку лишилася *та сама*, але її норма зросла на 20%. Отже, ми бачимо, що падіння вартості насіння (або падіння ціни, по якій *заміщується* насіння) само по собі не має ніякого відношення до збільшення прибутку, а містить в собі тільки збільшення норми прибутку.

До того ж і сам фермер (або, у другому випадку, фабрикант) теж розглядає цю справу не як збільшення свого прибутку, а як звільнення частини свого капіталу, раніше зв'язаного у виробництві. І притому він так розглядає справу завдяки ось якому простому розрахунку. Раніше у виробництві авансований капітал дорівнював 120 ф. ст., тепер він дорівнює 100 ф. ст., тоді як 20 ф. ст. лежать в кишені фермера як вільний капітал, як гроші, що можуть бути застосовані як завгодно. Але в обох випадках весь його капітал в цілому дорівнює тільки 120 ф. ст., тобто він не збільшився. Правда, звільнення $\frac{1}{6}$ частини капіталу з тієї його форми, яка прикута до процесу відтворення, робить такий самий вплив, як і додатковий капітал.

Рамсей не добрався до суті цього питання через те, що він взагалі не з'ясував відношення між вартістю, додатковою вартістю і прибутком.

* * *

Рамсей правильно роз'яснює, в якій мірі машини і т. ін.— оскільки вони впливають на змінний капітал — роблять вплив на прибуток і норму прибутку. А саме, вони роблять цей вплив через здешевлення робочої сили, через збільшення відносної додаткової праці, або, коли розглядати сукупний процес відтворення, шляхом зменшення тієї частки валового продукту, яка йде на заміщення заробітної плати:

«Збільшення або зменшення продуктивності праці, що застосовується у виробництві товарів, які не входять до складу основного капіталу, не може мати ніякого впливу на норму прибутку, крім того випадку, коли воно змінює частку валового продукту, яка йде на утримання праці» (цит. твір, стор. 168).

«Коли фабрикант завдяки удосконаленню машин подвоює кількість вироблених ним продуктів, то вартість його товарів має кінець кінцем зменшитись пропорціонально збільшенню їх кількості».

{Тут припускається, що на ділі, враховуючи, крім усього іншого, так само і зношування машин, подвоєна кількість продукту коштує не більше, ніж коштувала раніше вдвоє менша кількість. Якщо вона коштує більше від цього, то вартість одиниці продукту падає, але не *пропорціонально* збільшенню кількості продукту. Кількість продукту може подвоїтись, тимчасом як вартість одиниці товару (в тому разі, коли вартість сукупного продукту зросла) може зменшитись не з 2 до 1, а тільки з 2 до $1\frac{1}{4}$ і т. д.}

«...Фабрикант виграє лише остільки, оскільки він дістає можливість дешевше одягти робітника, в результаті чого на заробітну плату іде менша, ніж раніше, частка сукупного продукту... Фермер виграє» {внаслідок збільшення продуктивності праці у фабриканта} «також лише остільки, оскільки частину його затрат становить одяг для робітників і він, цілком так само як і фабрикант, може тепер оплачувати його дешевше» (стор. 168—169).

Зниження [або підвищення] вартості складових частин постійного капіталу через те робить вплив на норму прибутку, що воно впливає на *відношення додаткової вартості* до всієї суми затраченого капіталу. Що ж до зниження (або, навпаки, підвищення) заробітної плати, то воно через те робить вплив на норму прибутку, що безпосередньо впливає на *норму додаткової вартості*.

Припустимо, наприклад, що в наведеному вище випадку (припустимо, що фермер є льонарем) ціна насіння, що дорівнює 40 ф. ст. (20 кварталів), лишилася та сама, що ті ж 40 ф. ст. (20 кварталів) витрачаються на решту постійного капіталу, але що заробітна плата — тобто заробітна плата для *тієї самої* кількості робітників — знизилася з 40 до 20 ф. ст. (з 20 до 10 кварталів). В цьому випадку сума [знов створеної] *вартості*, яка дорівнює заробітній платі плюс додаткова вартість, лишається та сама. Через те, що кількість робітників не змінилася, їхня праця, як і раніше, втілюється у вартості, що дорівнює 40 ф. ст. + 80 ф. ст. = 120 ф. ст. Але з цих 120 ф. ст. на робітників тепер припадає 20 ф. ст. і 100 ф. ст. — на додаткову вартість. [Інакше кажучи, тут припускається, що не було ніяких удосконалень, які вплинули б на кількість робітників, зайнятих у цій галузі виробництва.]

Авансований капітал становить тепер 100 ф. ст. замість 120 ф. ст., як і в тому разі, коли вартість насіння зменшилася

наполовину. Але прибуток становить тепер 100 ф. ст., тобто норма прибутку становить 100 %, тоді як у другому випадку [якщо вартість насіння знижується], коли затрачений капітал так само зменшився з 120 до 100 ф. ст., вона становила 80%. Як і в тому випадку, тепер [1097] звільняються 20 ф. ст., або $\frac{1}{6}$ капіталу. Але в тому випадку додаткова вартість не змінювалася, вона дорівнювала 80 ф. ст. (отже, її норма становила 200%, бо на заробітну плату припадало 40 ф. ст.). Тепер додаткова вартість підвищується до 100 ф. ст. (отже, норма додаткової вартості підвищується до 500%, тому що на заробітну плату припадає 20 ф. ст.).

Тут підвищилася не тільки норма прибутку, але й самий *прибуток*, бо підвищилася норма додаткової вартості, а тому і сама додаткова вартість. Цим відрізняється даний випадок від іншого, чого не бачить Рамсей. Таке зростання прибутку завжди повинно мати місце, якщо тільки воно не паралізується відповідним зменшенням норми прибутку внаслідок одночасної зміни у вартості постійного капіталу. Наприклад, у наведеному вище випадку затрачений капітал становить 120 ф. ст., прибуток — 80 ф. ст., тобто $66\frac{2}{3}\%$. В нашому випадку затрачений капітал дорівнює 100 ф. ст., прибуток становить 100 ф. ст., тобто 100%. Та коли б внаслідок зміни в ціні постійного капіталу затрата збільшилася з 100 до 150 ф. ст., то прибуток, який зріс з 80 до 100 ф. ст., як і раніше, представляв би тільки норму прибутку в $66\frac{2}{3}\%$.

[Далі, Рамсей каже:]

«Ті товари, які не входять ні в основний, ні в оборотний капітал, не можуть впливати на прибуток через будь-яку зміну продуктивності праці, що застосовується для вироблення їх. Такими товарами є всякі предмети розкоші» (стор. 169—170). «Капіталістичні підприємці виграють від надміру предметів розкоші, бо при такому надмірі їхній прибуток розпоряджатиметься більшою кількістю цих предметів для їх особистого споживання; але на норму цього прибутку зовсім не впливає ні надмір, ні нестача предметів розкоші» (стор. 171).

Насамперед треба зауважити, що частина предметів розкоші може входити до процесу виробництва як елемент постійного капіталу. Наприклад, виноград входить до виробництва вина, золото — до виробництва предметів розкоші, алмаз застосовується у шліфуванні скла тощо. Але Рамсей не бере до уваги цей випадок, оскільки він каже: «товари, які не входять в основний капітал». І тоді хибним стає даліше його положення: «Такими товарами є всякі предмети розкоші».

Однак продуктивність праці в галузях промисловості, які виготовляють предмети розкоші, може зростати тільки з тих

самих причин, що й в усіх інших галузях виробництва: або внаслідок того, що зростає продуктивність таких скарбниць природи, як рудники, земля і т. ін., з яких видобувають сировину для виробництва предметів розкоші, або відкриваються більш продуктивні скарбниці цього типу; або внаслідок того, що застосовується поділ праці, або ж — і це головним чином — застосовуються машини (а також удосконалені інструменти) і сили природи. (Таке удосконалення, як диференціювання інструментів, належить до *поділу праці*.) (Не слід забувати і *хімічних процесів*.)

Припустимо тепер, що внаслідок застосування машин (або хімічних процесів) скорочується час вироблення предметів розкоші; потрібно менше праці для того, щоб їх виробити. На заробітну плату, на *вартість* робочої сили це не може справити найменшого впливу, бо предмети розкоші не входять у споживання робітників (принаймні ніколи не входять в ту частину їх споживання, яка визначає вартість їхньої робочої сили). (Скорочення часу вироблення предметів розкоші може впливати на *ринкову ціну* робітників, якщо робітників у результаті цього викидають на вулицю, внаслідок чого збільшується пропозиція на ринку праці.) Отже, скорочення часу вироблення предметів розкоші не впливає на норму додаткової вартості, значить і на норму прибутку в тій мірі, в якій норма прибутку визначається нормою додаткової вартості. Навпаки, воно, звичайно, може впливати на норму прибутку, оскільки воно відбивається або на *масі* додаткової вартості, або на відношенні змінного капіталу до постійного капіталу і до сукупного капіталу.

Якщо, наприклад, [у виробництві яких-небудь предметів розкоші] машини дають змогу застосовувати 10 робітників там, де раніше їх застосовувалося 20, то норма додаткової вартості справді нітрохи не змінюється. Здешевлення предметів розкоші не дає робітникові можливості жити дешевше. Для відтворення своєї робочої сили йому потрібен той самий робочий час, що й раніше.

{Тому на практиці капіталіст, який виробляє предмети розкоші, прагне зменшити заробітну плату нижче вартості робочої сили, нижче її мінімуму, що стає для нього можливим внаслідок *відносного перенаселення* (наприклад, у вишивальниць), яке породжується зростанням продуктивності праці в інших галузях виробництва. Або, що має місце також і в інших галузях, капіталіст, який виробляє предмети розкоші, прагне подовжити *абсолютний робочий час*; в цьому випадку він фактично створює *абсолютну додаткову вартість*. Вірно тільки

те, що *продуктивність праці, підвищуючись* у промисловості, яка виготовляє предмети розкоші, не може знизити *вартість* робочої сили, не може створити відносну додаткову вартість, взагалі не може створити *ту форму* додаткової вартості, яка зумовлена *зростанням продуктивності праці як такої*.)

Але маса додаткової вартості визначається двома факторами: [по-перше,] нормою додаткової вартості, тобто додатковою працею (абсолютною чи відносною) окремого робітника; по-друге, кількістю одночасно застосовуваних робітників. Отже, оскільки зростання продуктивності праці у промисловості, яка виготовляє предмети розкоші, зменшує *кількість робітників*, що їх приводить в рух певна сума капіталу, вона зменшує *масу додаткової вартості*; значить, за інших однакових умов, вона зменшує і *норму прибутку*. Норма прибутку зменшується також і в тих випадках, коли кількість робітників зменшується або лишається *тією самою*, а капітал, що затрачається на машини і сировину, збільшується, тобто — при всякому зменшенні змінного капіталу порівняно із сукупним капіталом, яке тут [за припущенням] не вирівнюється або не паралізується в тій чи іншій мірі зниженням заробітної плати. Та оскільки норма прибутку цієї галузі [1098] бере таку саму участь у вирівнюванні загальної норми прибутку, як і норма прибутку всякої іншої галузі, то підвищення продуктивності праці у промисловості, яка виготовляє предмети розкоші, мало б у цьому разі викликати зниження загальної норми прибутку.

Навпаки, коли б продуктивність праці підвищилася не в промисловості, яка виробляє предмети розкоші, а в тих галузях, що постачають їй постійний капітал, то норма прибутку у виробництві предметів розкоші зросла б.

{*Додаткова вартість* (тобто її величина, маса, її сукупна сума) визначається нормою додаткової вартості, помноженою на кількість зайнятих робітників. Ті чи інші обставини можуть впливати одночасно на обидва фактори в одному й тому самому напрямі або у протилежних напрямках, або ж вони можуть впливати тільки на один із факторів. Коли не брати до уваги абсолютного подовження робочого дня, підвищення продуктивності праці у виробництві предметів розкоші впливає тільки на кількість зайнятих робітників. Таким чином, неминучим наслідком цього є зменшення маси додаткової вартості і тому — норми прибутку, навіть коли б постійний капітал при цьому не зростає. Якщо ж постійний капітал зростає, то зменшена додаткова вартість обчислюється на збільшений сукупний капітал.}

* * *

Рамсей ближче за інших підійшов до правильного розуміння норми прибутку. Тому і хиби [традиційної концепції] виступають у нього ясніше, ніж в інших. Він відзначає всі основні моменти, але робить це однобічно і тому неправильно.

Свій погляд на прибуток Рамсей резюмує так:

«Отже, норма прибутку окремого капіталіста визначається такими факторами: 1) продуктивністю праці, яка створює предмети першої необхідності, потрібні робітникам для того, щоб він міг харчуватись, одягатись і т. д.; 2) продуктивністю праці, яка створює предмети, що входять до складу основного капіталу; 3) *нормою реальної заробітної плати* [яка має тут означати кількість предметів необхідності і т. д., що їх одержує робітник, якою б не була ціна товарів, що відносяться до них]. «Зміна першого і третього з цих факторів впливає на прибуток через зміну тієї частки валового продукту, яка дістається робітникам; зміна *другого* фактора впливає на прибуток через зміну тієї частки, яка потрібна для заміщення — або *безпосередньо*, або *шляхом обміну* — основного капіталу, спожитого у виробництві. Бо прибуток, по суті, це — питання про частку» (цит. твір, стор. 172).

Справедливим є закид Рамсея на адресу Рікардо (хоч його власне трактування проблеми теж незадовільне):

«*Рікардо* забуває, що весь продукт поділяється не тільки на заробітну плату і прибуток, але що одна частина потрібна ще й для заміщення основного капіталу» (стор. 174, примітка).

* * *

{Уже при першому розгляді нагромадження, тобто перетворення додаткової вартості в капітал, можна помітити, що вся додаткова праця виступає у вигляді *капіталу* (постійного і змінного) та у вигляді *додаткової праці* (прибуток, процент, рента). Бо в цьому перетворенні додаткової вартості в капітал виявляється, що сама додаткова праця набирає форми капіталу і що неоплачена праця робітника протистоїть робітникові як *сукупність об'єктивних умов праці*. У цій формі сукупність об'єктивних умов праці протистоїть робітникові як чужа власність, так що капітал, який утворює передумову для праці робітника, виступає як щось незалежне від цієї праці. Він виступає як готова сума вартості, яку робітник повинен тільки збільшити. Коли йдеться про експлуатацію, мають на увазі не продукт минулої праці робітника (і не які-небудь обставини, що зачіпають, підвищують вартість [продукту] минулої праці *незалежно від того особливого процесу праці*, в який входить ця минула праця робітника) і не заміщення цього продукту,

а завжди тільки спосіб і ступінь експлуатації його теперішньої праці. Коли окремих капіталіст і далі веде своє виробництво в тому самому (або розширеному) масштабі, заміщення капіталу здається такою операцією, яка не відбивається на робітників, бо і сам робітник, коли б умови праці належали йому, теж мав би заміщувати їх з валового продукту, щоб продовжувати відтворення в тому самому масштабі або розширювати його (а останнє теж потрібне в зв'язку з природним зростанням населення). Але це заміщення капіталу відбивається на робітників у троякому відношенні. 1) Увічнення умов праці як чужої у відношенні до робітника власності, як капіталу, веде до увічнення його становища як найманого робітника, а тому увічнює і його долю — частину свого робочого часу завжди працювати даром на користь іншої особи. 2) Розширення цих умов виробництва, *alias* нагромадження капіталу, збільшує кількість і чисельність тих класів, які живуть на додаткову працю робітника. Нагромадження капіталу погіршує становище робітника *відносно*, збільшуючи відповідно з цим багатство капіталіста і його партнерів; далі, воно погіршує становище робітника тим, що збільшує (через поділ праці і т. ін.) кількість відносної додаткової праці робітника і зменшує ту частку валового продукту, яка зводиться до заробітної плати. 3) Нарешті, оскільки умови праці нагромаджуються на противагу окремому робітнику в усе більш величезних скупченнях, в усе більшій мірі виступаючи як соціальні сили, то для робітника відпадає можливість самому заволодіти ними, як це іноді бувало при дрібному виробництві.)

**[3] РАМСЕЙ ПРО ПОДІЛ «ВАЛОВОГО ПРИБУТКУ»
НА «ЧИСТИЙ ПРИБУТОК» (ПРОЦЕНТ) І «ПІДПРИЄМНИЦЬКИЙ
ПРИБУТОК». АПОЛОГЕТИЧНІ ЕЛЕМЕНТИ В ЙОГО ПОГЛЯДАХ
НА «ПРАЦЮ ПО НАГЛЯДУ», НА «СТРАХУВАННЯ, ЯКЕ
ПОКРИВАЄ РИСК», І НА «НАДПРИБУТОК»]**

[1099] Рамсей називає *валовим прибутком* те, що я називаю просто прибутком. Він поділяє цей *валовий прибуток* на *чистий прибуток* (процент) і *підприємницький прибуток* (підприємницький дохід, промисловий прибуток) *.

* [1130] {Чому пан Сеніор, «Outline» якого з'явився приблизно одночасно з «Essay on the Distribution of Wealth» Рамсея, де в розділі IV [другої частини] детально розглядається поділ прибутку на «підприємницький прибуток» і «чистий прибуток з капіталу», або «процент», нібито першим відкрив цей поділ прибутку, відомий уже в 1821 і 1822 рр., — це можна пояснити тільки тим, що Сеніор, будучи тільки апологетом існуючого ладу і через це вульгарним економістом, дуже близький серцю пана Ропера 118.} [1130]

В питанні про *падіння загальної норми прибутку* Рамсей, як і Рікардо, полемізує з А. Смітом. Він заперечує А. Сміту:

«Конкуренція між капіталістичними підприємцями може, правда, вирівняти прибуток, який значно перевищує звичайний рівень» (такого вирівнювання аж ніяк не досить для того, щоб пояснити утворення загальної норми прибутку), «але неправильно, що конкуренція *знижує самий цей звичайний рівень*» (стор. 179—180).

«Якби було можливо, щоб ціна кожного товару, як сировини, так і фабрикатів, падала внаслідок конкуренції між виробниками, то це зовсім ще не могло б впливати на прибуток. Кожний капіталістичний підприємець продавав би свій продукт за меншу суму грошей, але, з другого боку, відповідно зменшилася б і кожна стаття його затрат, все одно, чи відноситься вона до основного чи до оборотного капіталу» (стор. 180—181).

Рамсей виступає також проти Мальтуса:

«Думка про те, що прибуток виплачується споживачами, безперечно, зовсім абсурдна. Хто такі ці споживачі? Це мають бути або землевласники, власники капіталів, підприємці, робітники — або ж люди, які одержують платню за послуги» (стор. 183).

«Єдиний вид конкуренції, який може *впливати на загальну норму валового прибутку*, це — конкуренція між капіталістичними підприємцями і робітниками» (стор. 206).

У цій останній фразі положення Рікардо зведене до того, що в ньому є правильного. Норма прибутку може падати незалежно від конкуренції між капіталом і працею, але *єдиним видом конкуренції*, в результаті якого вона може падати, є ця конкуренція. Проте сам Рамсей *не* вказує нам причини, з якої загальна норма прибутку має тенденцію падати. Єдине, що він говорить — і це правильно, — зводиться до того, що *норма процента* може падати зовсім незалежно від норми валового прибутку в даній країні. А саме, Рамсей каже:

«Навіть коли припустити, що капітал ніколи не береться в позичку інакше, як для продуктивного застосування, то все-таки можливо, що ставка процента змінюється без будь-якої зміни норми валового прибутку. Бо, в міру того як нація посувається вперед по шляху збагачення, виникає і все більше зростає клас людей, які завдяки зусиллям» (експлуатації, грабежу) «своїх предків мають такі фонди, на самі тільки проценти з яких вони можуть жити. Цілком так само багато з тих, хто замолоду і в зрілому віці був активно зайнятий підприємницькою діяльністю, відходять від справ, щоб на старості літ спокійно жити на проценти з тих сум, які вони самі зібрали. Обидва ці класи мають тенденцію збільшуватися в міру зростання багатства країни, бо ті, хто починає діло з більш-менш значним капіталом, мають шанси раніше зібрати собі багатство, ніж ті, хто починає діло з невеликим капіталом. Тому в старих і багатих країнах відношення тієї частини національного капіталу, власники якої не хочуть застосовувати його самі, до всього продуктивного капіталу суспільства вище, ніж те саме відношення в недавню заселених і бідних країнах. Який численний клас рантє в Англії! В міру зростання класу *рантє* зростає також і клас

людей, які дають капітал у позику, бо це одні й ті самі люди. Вже з однієї тільки цієї причини ставка процента у старих країнах повинна була б мати тенденцію до зниження» (стор. 201—202).

Про *норму чистого прибутку* (норму процента) Рамсей каже, що

«вона залежить почасти від норми валового прибутку, почасти від тієї пропорції, в якій ця остання розподіляється на процент і підприємницький прибуток. Ця пропорція залежить від конкуренції між тими, хто дає капітал у позику, і тими, хто бере його в позику. Передбачувана норма валового прибутку впливає на цю конкуренцію, але не цілком регулює її. І конкуренція тому не регулюється самією тільки нормою валового прибутку, що, з одного боку, багато хто бере в позику, не маючи на увазі продуктивного застосування, а, з другого боку, *та частина всього національного капіталу, яка дається в позику, змінюється в міру збагачення країни незалежно від будь-якої зміни валового прибутку*» (стор. 206—207). «Підприємницький прибуток залежить від чистого прибутку з капіталу, а не останній від першого» (стор. 214).

[1100] Крім згаданої вище обставини, Рамсей справедливо зазначає ще таке:

«Ставка позичкового процента є мірою чистого прибутку тільки там, де цивілізація досягла такого рівня, що не виникає сумніву в тому, що позичені гроші будуть повернуті... В Англії, наприклад, ми тепер зовсім не можемо собі уявити, що до процентів, одержуваних з фондів, даних у позику під так зване надійне забезпечення, входить винагорода за ризик» (стор. 199, примітка).

Про *капіталістичного підприємця*, якого він називає *master-capitalist*, Рамсей зауважує:

«Капіталістичний підприємець є загальним розподільцем багатства: він виплачує робітникам заробітну плату, [грошовитому] капіталістові — позичковий процент, землевласникові — ренту. На одній стороні — підприємці, на другій — робітники, [грошовиті] капіталісти й землевласники. Інтереси цих двох великих класів діаметрально протилежні. Саме підприємець *наймає* працю, капітал і землю, і, звичайно, він прагне одержати їх у своє користування за якомога нижчу плату, тоді як власники цих джерел багатства докладають всіх зусиль до того, щоб *здати* їх *внаслідок* якомога дорожче» (стор. 218—219).

Промисловий прибуток (праця по нагляду).

В цілому те, що Рамсей говорить про *промисловий прибуток* (зокрема, також і про працю по нагляду), є найбільш розумним з того, що було сказано з цього приводу, хоч частину його доказів запозичено у Шторха¹¹⁹.

Експлуатація праці коштує праці. Оскільки праця, що виконується капіталістичним підприємцем, зумовлена тільки протилежністю між капіталом і працею, вона входить у витрати

на її наглядців (промислових унтер-офіцерів) і вже врахована під рубрикою заробітної плати, цілком так само як витрати на наглядача над рабами і його батіг враховані у витратах виробництва рабовласника. Ці витрати, цілком так само як і більша частина торгових витрат, відносяться до *faux frais* * капіталістичного виробництва. Там, де мова йде про загальну *норму прибутку*, не враховується також і той клопіт, якого завдає капіталістам їх власна конкуренція між собою і їх спроби обдурити один одного; так само не враховується тут і та більша чи менша спритність, з якою один капіталістичний підприємець на відміну від другого вміє при найменших витратах видушити із своїх робітників найбільшу кількість додаткової праці і реалізувати цю видушену додаткову працю в процесі обігу. Розгляд всього цього відноситься до дослідження конкуренції капіталів. Це дослідження має справу взагалі з боротьбою між капіталістами та з їх зусиллями урвати собі якомога більшу кількість додаткової праці, і воно стосується тільки розподілу додаткової праці між різними окремими капіталістами, але не зачіпає ні її походження, ні її загального обсягу.

На працю по нагляду лишається тільки загальна функція організації розподілу праці та кооперації певних індивідів. Ця праця цілком представлена заробітною платою управителя на більших капіталістичних підприємствах. З того, що могло б іти на утворення загальної норми прибутку, вона вже відрахована. Кращим практичним доказом є кооперативні фабрики робітників в Англії ¹²⁰, бо, незважаючи на сплачуваний ними вищий процент, вони дають вищий від середнього прибуток, навіть після відрахування заробітної плати управителя, яка, природно, визначається ринковою ціною цієї праці. Ті капіталістичні підприємці, які є своїми власними управителями, заощаджують одну із статей витрат виробництва, самі собі виплачують заробітну плату і одержують через це вищу від середньої норму прибутку. Коли б завтра ця фраза апологетів [про те, що підприємницький прибуток є плата за нагляд] була всерйоз здійснена на ділі і прибуток капіталістичного підприємця був би обмежений *заробітною платою за управління та керівництво*, то післязавтра настав би кінець капіталістичному виробництву, привласненню чужої додаткової праці і перетворенню цієї додаткової праці в капітал.

Але навіть коли розглядати [винагороду за] працю по нагляду як заробітну плату, приховану в *загальній нормі прибутку*, то тут має силу закон, що його, серед інших економі-

* — побічні витрати, які не беруть безпосередньої участі в процесі виробництва, але за даних умов є необхідними. *Ред.*

стів, викладає Рамсей [цит. твір, стор. 227—231]: в той час як прибуток (як підприємницький прибуток, так і валовий прибуток [що включає процент]) пропорціональний величині затрачуваного капіталу, частка, яка йде на оплату праці по нагляду, *обернено* пропорціональна величині капіталу,— вона мізерно мала у великого капіталу і величезна у маленького капіталу, тобто там, де капіталістичне виробництво існує тільки номінально. Коли щодо дрібного капіталіста, який майже всю потрібну в його підприємстві працю виконує сам, здається, що він одержує дуже високу, порівняно з його капіталом, норму прибутку, то фактично, коли він не наймає кількох робітників, додаткову працю яких він привласнював би, він не одержує *ніякого прибутку* і тільки *номінально* є капіталістом (чи то промисловим, чи торговим). Такий «капіталіст» відрізняється від найманого робітника тим, що завдяки своєму номінальному капіталові він на ділі є господарем і власником своїх власних умов праці, а тому не має над собою хазяїна [1101] і сам привласнює весь свій робочий час, замість того щоб він привласнювався третьою особою. Те, що тут виступає як прибуток, є тільки надлишок над звичайною заробітною платою, який виникає саме завдяки привласненню [цим дрібним власником] своєї власної додаткової праці. Проте ця форма властива тільки тим сферам, яких капіталістичний спосіб виробництва *realiter** ще не охопив.

[Рамсей каже:]

«Підприємницький прибуток можна розкласти на 1) заробітну плату підприємця, 2) страхування, яке покриває його ризик, 3) його *надприбуток*» (цит. твір, стор. 226).

Щодо пункту № 2, то сюди він не має абсолютно ніякого відношення. Корбет (та й сам Рамсей [цит. твір, стор. 222—(225)] показав ¹²¹, що *страхування*, яким покривається ризик, тільки рівномірно розподіляє збитки капіталістів, або розподіляє їх ширше, серед усього класу капіталістів. З цього рівномірно розподіленого збитку має бути відрахований прибуток страхових компаній, прибуток тих капіталів, які вкладені у страхову справу і здійснюють цей рівномірний розподіл збитків. Ці компанії, цілком так само як і торгові або грошовиті капіталісти, одержують частину додаткової вартості, не беручи безпосередньої участі в її виробництві. Це стосується питання про розподіл додаткової вартості між різними групами капіталістів і про відрахування, які падають внаслідок

* — реально, на ділі. *Ред.*

такого розподілу на окремий капітал. Це не має ніякого відношення ні до природи, ні до величини додаткової вартості. Робітник, звісно, не може дати капіталістові більше, ніж свою додаткову працю. Він не може платити капіталістові ще окремо за те, що капіталіст *страшує* себе як власника плодів цієї додаткової праці. Найбільше, що можна було б сказати, це те, що навіть і поза капіталістичним виробництвом виробники мали б у цьому відношенні певні витрати, тобто повинні були б частину своєї праці або продуктів своєї праці витратити на страхування своїх продуктів, свого багатства або його елементів — од випадковостей тощо. Замість того щоб кожен капіталіст страхував самого себе, він досягає того самого результату більш надійним і дешевим способом, доручаючи цю справу певній частині [сукупного] капіталу. Страхування оплачується частиною додаткової вартості; розподіл цієї останньої між капіталістами та обіргання її [від нещасних випадків] не мають ніякого відношення ні до її походження, ні до її величини.

Отже, лишається розглянути: по-перше, «заробітну плату» підприємця і, по-друге, «надприбуток», як Рамсей називає тут ту частину додаткової вартості, яка припадає промислому капіталістові на відміну від капіталіста, що живе на проценти, і яка через це також і за своєю абсолютною величиною визначається співвідношенням між процентом і промисловим прибутком — між тими двома частинами, на які розпадається частина додаткової вартості, яка припадає капіталові (на відміну від земельної власності).

Щодо «заробітної плати» підприємця, то вже само собою зрозуміло, що при капіталістичному виробництві на капіталіста або оплачуваного ним службовця — представника цього капіталіста — припадають функції капіталу як володаря праці. Разом з капіталістичним виробництвом зникла б також і ця функція в тій мірі, в якій вона викликана не природою кооперативної праці, а пануванням умов праці над самою працею. Проте сам Рамсей відкидає цю складову частину [підприємницького прибутку] або зводить її до таких незначних розмірів, що про неї не варто й говорити:

«Заробітна плата підприємця, так само як і праця по нагляду, залишається майже тією ж самою, чи буде підприємство великим, чи малим» (цит. твір, стор 227—229). «Робітник ніколи не зможе сказати, що він в силі виконати стільки ж роботи, скільки виконують двос, трєс і т. д. подібних до нього. Але промисловий капіталіст або фермер може замінити десять або більше подібних до нього» (стор. 255).

Третя частина підприємницького прибутку — це «надприбуток» (він включає в себе [компенсацію за] *можливий* ризик,

тобто за саму тільки можливість втрати прибутку і капіталу, а фактично виступає як страхування і тому в свою чергу — як частка певних капіталів окремої галузі в сукупній додатковій вартості).

«Цей надприбуток», — каже Рамсей, — «є по суті тим доходом, що виникає від *можливості розпоряджатись застосуванням капіталу*» (тобто завдяки можливості розпоряджатися працею інших людей), «незалежно від того, чи цей капітал належить даному капіталістові чи позичений ним в іншого... Чистий прибуток» (процент) «змінюється в точній відповідності з величиною капіталу; навпаки, відношення надприбутку до застосовуваного капіталу тим більше, чим більший капітал» (стор. 230).

Інакше кажучи, це означає не що інше як: «заробітна плата підприємця» перебуває в оберненому відношенні до величини капіталу. Чим у більшому масштабі діє капітал, чим більше спосіб виробництва є *капіталістичним*, тим менш значною є та складова частина промислового прибутку, яка може бути зведена до «заробітної плати», і в тим більш чистому вигляді виступає справжній характер промислового прибутку, — виступає той факт, що він є частиною «надприбутку», тобто додаткової вартості, тобто неоплаченої, додаткової вартості.

Вся протилежність промислового прибутку і процента є по своїй суті тільки протилежність між рантиє і промисловим капіталістом, але вона зовсім не стосується ні відношення робітника до капіталу, ні природи капіталу, ні походження його прибутку і т. д.

Про *ренту з земель, які використовуються для виробництва не хліба, а інших сільськогосподарських продуктів*, Рамсей каже ось що:

«Таким чином, рента, сплачувана за одні продукти, стає причиною *високої вартості інших*» (цит. твір, стор. 279).

В прикінцевому розділі [«Про національний доход»] Рамсей каже:

«*Доход* відрізняється від річного валового продукту просто-напросто відсутністю в ньому всіх тих предметів, які призначені для збереження *основного капіталу*» (тобто, як це виходить у Рамсея, *постійного капіталу*: сировина в усіх фазах виробництва продукту, допоміжні матеріали, машини і т. ін.) (стор. 474).

[1102] Рамсей сказав уже раніше * і знову повторює в останньому розділі, що

«*оборотний капітал*» (це означає у нього капітал, що затрачається на заробітну плату) є, по суті, зайвим, «він не тільки не є *безпосереднім*

* Див. цей том, частина III, стор. 317. Ред.

фактором виробництва, але навіть взагалі не має для виробництва *істотного значення*» (стор. 468).

Рамсей тільки не робить звідси само собою зрозумілого висновку, що разом з найманою працею і затрачуваням на заробітну плату капіталом відпадає *необхідність* капіталістичного виробництва взагалі і що умови праці через це уже не протистоять робітникам як «капітал», або, за термінологією Рамсея, як «основний капітал». Одна частина умов праці тільки тому й виступає як основний *капітал*, що друга частина виступає як оборотний *капітал*. Та оскільки капіталістичне виробництво припущене як факт, Рамсей оголошує *заробітну плату і валовий прибуток з капіталу* (включаючи промисловий прибуток, або, як він його називає, підприємницький прибуток (необхідними формами доходу (стор. 478, 475).

Звичайно. Обидві ці форми доходу справді резюмують у найбільш простому і загальному вигляді суть капіталістичного виробництва і тих двох класів, на яких ґрунтується це виробництво. Навпаки, *ренту*, тобто земельну власність, Рамсей оголошує зайвою для капіталістичного виробництва формою (стор. 472), але він забуває, що вона є необхідним продуктом цього способу виробництва. Те саме стосується і його заяви, що «чистий прибуток на капітал», або процент, не є необхідною формою:

«Рантє мусили б тільки стати [коли різко зменшився валовий прибуток] промисловими капіталістами, а це не має значення для багатства нації... Для валового прибутку, безумовно, немає потреби бути таким високим, щоб приносити окремий дохід власникові капіталу і окремий дохід тому, хто цей капітал застосовує» (стор. 476—477).

Рамсей тут знову забуває висловлене ним самим положення, що в міру розвитку капіталу неминуче утворюється невпинно зростаючий клас рантє *.

[Рамсей каже:]

«Валовий прибуток з капіталу і підприємницький прибуток... необхідні для процесу виробництва» (стор. 475).

Звичайно. Без прибутку немає капіталу, а без капіталу немає капіталістичного виробництва.

* * *

Отже, в загальному підсумку в Рамсея, по-перше, виходить, що капіталістичний спосіб виробництва, який ґрунтується на найманій праці, не є необхідною, тобто абсолютною, формою

* Див. цей том, частина III, стор. 343—344. Ред.

суспільного виробництва. (Сам Рамсей висловлює це тільки в тому обмеженому формулюванні, що «оборотний капітал» і «заробітна плата» були б зайвими, коли б основна маса народу не була такою відною, що вона змушена одержувати свою частку в продукті авансом, до того як продукт готовий.) По-друге, у Рамсея виходить, що процент на відміну від промислового прибутку, так само як і земельна рента (тобто створена самим капіталістичним виробництвом форма земельної власності) є такими наростами, які неістотні для капіталістичного виробництва і які воно могло б відкинути. Коли б цей буржуазний ідеал міг справді здійснитись, наслідком було б тільки те, що вся додаткова вартість безпосередньо діставалася б промисловим капіталістам і суспільство (в економічному відношенні) було б зведене до простої протилежності між капіталом і найманою працею, — спрощення, яке, безперечно, прискорило б загибель цього способу виробництва. [1102]

* * *

[1102] {В газеті «Morning Star»¹²² від 1 грудня 1862 р. один фабрикант скаржиться:

«Коли відрахувати з валового продукту заробітну плату, земельну ренту, процент на капітал, витрати на сировину і виручку агента, купця або торговця, то рента становила прибуток фабриканта, жителя Ланкаширу, власника, на якому лежить тягар утримувати робітників для таких численних учасників розподілу валового продукту».

Коли залишити осторонь вартість і розглядати валовий продукт *in natura*, то ясно, що після заміщення постійного капіталу і капіталу, затраченого на заробітну плату, залишається та частина продукту, яка представляє додаткову вартість. Але з цієї остачі частина відпадає як рента, відпадає також і виручка агентів, купців або торговців, чи застосовують вони свій власний капітал чи ні, — все це береться з тієї частини валового продукту, яка представляє додаткову вартість. Отже, для фабриканта все це є *відрахуванням*. Самий його прибуток, якщо він позичив капітал, поділяється в свою чергу на промисловий прибуток і процент.}

{До диференціальної ренти. Праця робітника, що працює на більш родючій землі, продуктивніша від праці робітника, який працює на менш родючій землі. Отже, коли б перший робітник одержував плату *in natura*, то йому діставалася б менша частка валового продукту, ніж робітникові, який працює на менш родючій землі. Або, що одне й те саме, його від-

носна додаткова праця, хоч він працює ту саму кількість годин на день, була б більшою, ніж відносна додаткова праця другого робітника. Але його заробітна плата коштує стільки ж, скільки заробітна плата другого робітника. Тому і прибуток капіталіста, який застосовує його, не більший від прибутку капіталіста, що застосовує другого робітника. Додаткову вартість, вміщену в надлишку його продукту, більшу відносну продуктивність його праці, або його диференціальну додаткову працю, кладе собі в кишеню землевласник.] [1102]

ПРОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

ШЕРБЮЛЬС

[1102] *Cherbuliez. Riche ou pauvre. Paris, 1841* (передрук з женеvського видання).

(Треба ще подумати, чи слід для цього чоловіка відводити окреме місце в цьому ряду [політико-економів], оскільки більшість сказаного ним — в дусі Сімонді, чи те, що у Шербюльє є путнього, краще при нагоді подати у вигляді цитат¹²³.)
[1102]

[1] РОЗРІЗНЕННЯ ДВОХ ЧАСТИН КАПІТАЛУ: ЧАСТИНИ, ЩО СКЛАДАЄТЬСЯ З МАШИН І СИРОВИНИ, І ЧАСТИНИ, ЯКА СКЛАДАЄТЬСЯ З «ФОНДУ ЖИТТЄВИХ ЗАСОБІВ» ДЛЯ РОБІТНИКІВ]

[1103] «Капітал»,— каже Шербюльє,— «це сировина, знаряддя, фонд життєвих засобів [approvisionnement]» (стор. 16). «Немає ніякої різниці між капіталом і будь-якою іншою частиною багатства. Тільки завдяки особливому застосуванню річ стає капіталом, тобто вона стає капіталом тоді, коли застосовується в *акті виробництва* як сировина, знаряддя або фонд життєвих засобів» (стор. 18).

Отже, це звичайна манера зводити капітал до тих матеріальних елементів, у вигляді яких він виступає в процесі праці: до засобів праці і життєвих засобів. До того ж про життєві засоби тут неточність, оскільки життєві засоби, хоч вони і є умовою, передумовою існування виробників під час виробництва, не входять у самий процес праці; в нього не входить нічого, крім предмета праці, засобів праці і власне праці. Отже, тут *капіталом* називаються об'єктивні фактори процесу праці, спільні для всіх форм виробництва, хоч «*фонд життєвих засобів*» (який передбачає вже заробітну плату) мовчки припускає *капіталістичну* форму цих умов праці.

Шербюльє, цілком так само як Рамсей, вважає, що «фонд життєвих засобів»,— або те, що Рамсей називає оборотним капіталом,— зменшується (принаймні відносно, порівняно з усім капіталом в цілому, а також абсолютно, оскільки машини постійно витісняють робітників). Але він, як і Рамсей, очевидно, думає, що тут неминуче зменшується маса тих життєвих засобів, тих предметів необхідності, які можуть бути застосовані як продуктивний капітал. Проте це не так. Тут він весь час плутає ту частину валового продукту, яка заміщує капітал і застосовується як капітал, з тією частиною, яка представляє додатковий продукт. «Фонд життєвих засобів» зменшується, оскільки значна частка капіталу, тобто частина валового продукту, що застосовується як капітал, відтворюється уже не як змінний, а як постійний капітал. [З другого боку] більша частка додаткового продукту, який складається з життєвих засобів, з'їдається непродуктивними працівниками і тими, хто зовсім не працює, або обмінюється на предмети розкоші. *Voilà tout* *.

Звичайно, той факт, що все менша частина сукупного капіталу перетворюється у змінний капітал, може бути виражений також інакше. Частина капіталу, яка складається із змінного капіталу, дорівнює тій частині сукупного продукту, яку робітник привласнює собі, виробляє для самого себе. Отже, чим менша ця частина, тим менша і та кількість робітників, якої — з їх сукупної кількості — досить для відтворення цієї частини (цілком так само, як у даному разі окремий робітник тим меншу частину робочого часу працює на самого себе). Як і сукупна праця, сукупний продукт робітників розпадається на дві частини. Одну частину робітники виробляють для самих себе, другу для капіталіста. Як робочий час окремого робітника можна поділити на дві частини, так це можна зробити і з робочим часом всього робітничого класу. Якщо додаткова праця дорівнює половині робочого дня, то це те саме, як коли б половина робітничого класу виробляла засоби існування для робітничого класу, а друга половина — сировину, машини і готові продукти для капіталіста, почасти як виробника, почасти як споживача.

Смішно, що Шербюльє і Рамсей гадають, нібито та частина валового продукту, яка може бути спожита робітниками, ввійти *in natura* ** в їх споживання, неминуче мусила зменшитись або що вона взагалі зменшилась. Зменшилась тільки та частина, яка споживається в цій формі, тобто як *змінний капітал*. Тим

* — От і все. *Ред.*

** — в натурі, в натуральній формі. *Ред.*

більшу, навпаки, частину з'їдає прислуга, солдати та ін., або вона вивозиться за кордон і обмінюється на більш витончені життєві засоби.

Як у Рамсея, так і в Шербюльє важливим є тільки те, що вони фактично протиставлять *змінний* і *постійний капітал*, а не застряють на взятому з обігу розрізненні між основним і оборотним капіталом. Бо Шербюльє протиставить частину капіталу, яка зводиться до «фонду життєвих засобів», тій його частині, що складається з сировини, допоміжних матеріалів та засобів праці — знарядь, машин. Тимчасом, дві з цих складових частин постійного капіталу — сировина і допоміжні матеріали — за своєю формою обігу належать до оборотного капіталу.

При зміні у складових частинах капіталу важливо не те, що відносно більше робітників зайнято виробництвом сировини і машин, ніж безпосереднім виробництвом життєвих засобів, — це стосується тільки поділу праці, — а важливе те відношення, в якому продукт повинен заміщувати минулу працю (тобто постійний капітал) і оплачувати живу працю. Чим більшими стають масштаби капіталістичного виробництва — отже, чим більший нагромаджений капітал, — тим більша частка вартості [сукупного] продукту припадає на ті машини і ту сировину, в які перетворюється капітал, що застосовується у виробництві машин і сировини. Тим більша частина продукту повинна бути, таким чином, повернута виробництву *in natura* або шляхом обміну між виробниками різних частин постійного капіталу. Частка тієї частини продукту, яка належить виробництву, стає тим більшою, і відносно тим меншою стає частина, яка представляє живу, знов додану працю. Звичайно, виражена в товарах, у споживних вартостях, ця остання частина зростає, бо даний факт рівнозначний підвищенню продуктивності праці. Але ще тим більше зменшується відносно та частина цієї частини, яка дістається робітникові. І той самий процес викликає постійний відносний надлишок робітничого населення.

**[2] ДО ПИТАННЯ ПРО ПРОГРЕСУЮЧЕ ЗМЕНШЕННЯ
КІЛЬКОСТІ РОБІТНИКІВ У ПОРІВНЯННІ З ВЕЛИЧИНОЮ
ПОСТІЙНОГО КАПІТАЛУ]**

[1104] {Незаперечним фактом є те, що в міру розвитку капіталістичного виробництва зростає та частина капіталу, яка вкладається в машини і сировину, і зменшується та частина, що витрачається на заробітну плату. Це єдине питання, яке

цікавить Рамсея і Шербюльє. А для нас головним є ось що: чи пояснює цей факт зменшення норми прибутку (яке до того ж далеко не таке велике, як про це говорять)? При цьому мова йде не тільки про кількісне співвідношення, але й про *вартісне співвідношення*.

Якщо один робітник може переробити у пряжу стільки ж бавовни, скільки раніш переробляли 100 робітників, то сировина має зрости у 100 разів і, крім того, процес може здійснюватися лише з допомогою такої прядильної машини, яка дає змогу одному робітникові управляти роботою 100 веретен. Та коли водночас із цим один сільськогосподарський робітник виробляє тепер стільки ж бавовни, скільки раніш виробляли 100 робітників, а один робітник у машинобудуванні виробляє тепер цілу прядильну машину замість одного веретена, то вартісне співвідношення між працею, що витрачається на прядіння, на бавовну та на знаряддя прядильного виробництва, лишилося б цілком таким самим, яким воно було раніше.

Щодо *машин*, то вони коштують не стільки само, як та праця, яку вони замінили, хоч прядильна машина значно дорожча од веретена. Окремий капіталіст, у якого є прядильна машина, повинен мати більший капітал, ніж окремих прядильників, що купують самопрядку. Та коли взяти до уваги кількість робітників, потрібних для роботи на прядильній машині, то її застосування обходиться дешевше, ніж застосування самопрядки. Інакше прядильна машина не витіснила б самопрядку. Місце прядильника займає капіталіст. Але той капітал, що його прядильник витрачав на самопрядку, у відношенні до величини продукту є *більшим*, ніж капітал, який затрачається капіталістом на прядильну машину.)

Збільшення продуктивності праці (оскільки воно пов'язане з машинами) тотожне зменшенню кількості робітників порівняно з кількістю і потужністю застосовуваних машин. Замість простого і дешевого знаряддя ми маємо перед собою цілий набір таких знарядь (хоч і видозмінених) і, крім того, ще всі ті машини, які являють собою рухові й передавальні пристрої, а потім матеріали (наприклад, вугілля і т. ін.), що застосовуються для створення рухової сили (наприклад, пари), і, нарешті, відповідні будівлі. Коли один робітник наглядає за 1800 веретенами, замість того щоб крутити одну самопрядку, то справжнісіньким безглуздом було б питати, чому ці 1800 веретен не такі ж дешеві, як одна самопрядка. Висока продуктивність тут якраз і зумовлена масою капіталу, застосовуваного у вигляді машин. Пропорція зношування машин стосується тільки товару; робітник протистоїть усій сукупності машин, і цілком так само вартість

затраченого на працю капіталу протистоїть вартості капіталу, затраченого на машини.

Не викликає ніякого сумніву, що машини дешевшають з двох причин: завдяки застосуванню машин у виробництві тієї сировини, з якої роблять машини, і завдяки застосуванню машин при перетворенні цієї сировини в машини. Але це передбачає дві речі: *по-перше*, що і в цих двох галузях, коли запроваджували в них машини порівнювати з тими знаряддями, якими користувались в мануфактурному виробництві, затрачуваний на машини капітал зростає у вартості на протилежність капіталу, який затрачається на працю; *по-друге*, що коли дешевшають окрема машина та її складові частини, то одночасно з цим розвивається ціла система машин: замість знаряддя появляється не тільки окрема машина, а ціла система, і такі знаряддя, які раніше, може, відігравали головну роль, як наприклад в'язальна голка, тепер збираються в одному місці багатьма тисячами (у панчішних або подібних до них машинах). Всяка окрема машина, яка протистоїть робітникові, є вже величезним набором знарядь, що їх він раніше вживав кожне окремо, як наприклад 1 800 веретен замість одного. Але машина має, крім того, і такі елементи, яких не було в старому знарядді, і т. д. Незважаючи на те, що окремі елементи дешевшають, вся маса машин неймовірно підвищується в ціні, а зростання продуктивності полягає в постійному збільшенні цієї маси.

Далі, однією з причин здешевлення машин, крім того, що дешевшають їх складові частини, є здешевлення джерела рухової сили (наприклад, парового котла) і передавальних пристроїв. Економія у руховій силі. Але вона постає саме завдяки тому, що той самий двигун приводить в рух все більшу і більшу систему машин. Цей двигун стає відносно дешевшим, або витрати на нього не зростають пропорціонально збільшенню тієї системи машин, до якої він застосовується; сам він дорожчає в міру збільшення своїх розмірів, але це збільшення його ціни не пропорціональне збільшенню його розмірів, — навіть коли витрати на нього абсолютно зростають, відносно вони зменшуються. Отже, це є важливим мотивом для того, щоб — незалежно від ціни окремої машини — збільшувати затрачуваний на машини капітал, який протистоїть праці. Такий фактор, як зростання швидкості роботи машин, надзвичайно збільшує їх продуктивну силу, але не має ніякого відношення до самої вартості цих машин.

Звідси само собою зрозуміле тавтологічне положення, що зростанню продуктивності праці, яке відбувається завдяки ма-

пинам, відповідає зростання вартості машин порівняно з масою застосовуваної праці (а тому і з вартістю цієї праці, із змінним капіталом).

[1405] Всі ті обставини, внаслідок яких застосування машин здешевлює ціну товарів, зводяться, по-перше, до зменшення кількості праці, яку поглинає одиниця товару, а по-друге, до зменшення зношування машин, вартість якого входить в одиницю товару. Чим повільніше зношуються машини, тим менше праці потрібно для їх відтворення. Отже, це збільшує кількість і вартість капіталу, який складається з машин, в порівнянні з капіталом, що існує у вигляді праці.

Таким чином, лишається тільки питання про сировину. Що її кількість має зростати відповідно до зростання продуктивності праці, — це ясно. Мова йде про масу сировини в її відношенні до маси праці. Це відношення навіть більше, ніж воно здається.

Припустимо, наприклад, що кожного тижня споживається 10 000 фунтів бавовни. Коли рахувати, що в році 50 тижнів, це становитиме $10\,000 \times 50 = 500\,000$ фунтів на рік. Припустимо, що заробітна плата становить на рік 5 000 ф. ст. Фунт бавовни коштує, скажімо, 6 пенсів, що становить 250 000 шил., або 12 500 ф. ст. на рік. Припустимо, що капітал робить п'ять оборотів за рік. Тоді за одну п'яту частину року споживається 100 000 фунтів бавовни вартістю у 2 500 ф. ст. І за цю саму п'яту частину року на заробітну плату витрачається 1 000 ф. ст., тобто більше третини вартості того капіталу, який вкладений у бавовну. Виходить, що це нітрохи не міняє відношення між масою сировини і масою праці. Якщо тепер вартість бавовни кожен п'яту частину року становить 10 000 ф. ст., а вартість праці 1 000 ф. ст., то відношення між ними буде 1 : 10. (Це відношення буде 1 : 10 також і в тому разі, коли розглядати продукт всього року: 50 000 ф. ст. на одному боці і 5 000 ф. ст. на другому.)

{Вартість товару в тій мірі, в якій вона залежить від машин, визначається зношуванням цих машин, яке входить у товар; отже, вона визначається вартістю машин лише остільки, оскільки вартість машин сама входить у процес утворення вартості, тобто оскільки вартість машин споживається в процесі праці. Навпаки, прибуток визначається (залишаючи осторонь сировину) вартістю всіх машин, що входять у процес праці, незалежно від споживання цієї вартості. Тому прибуток має падати відповідно до того, як зменшується сукупна кількість [живої] праці у відношенні до тієї частини капіталу, яка витрачається на машини. [Однак] вона падає не

цілком у такій самій пропорції, бо збільшується додаткова праця.)

Щодо сировини виникає таке питання. Коли, наприклад, продуктивна сила в прядильному виробництві збільшується в десять разів, тобто коли один робітник виробляє стільки пряжі, скільки раніше виробляло десять робітників, то чому б одному негрові не виробляти стільки ж бавовни, скільки раніше виробляло десять негрів, інакше кажучи, чому б в даному разі *вартісному співвідношенню* не лишитися тим самим? Прядильник за той же час споживає в десять разів більше бавовни, але негр за той самий час виробляє в десять разів більше бавовни. В десять разів більша кількість бавовни, таким чином, була б не дорожчою, ніж раніше у десять разів менша її кількість. Отже, незважаючи на збільшення кількості сировини, її вартісне відношення до змінного капіталу лишилося б те саме. І справді, тільки завдяки значному здешевленню бавовни ця галузь промисловості взагалі могла так розвинути^{*}. Чим дорожчий матеріал (як наприклад золото і срібло), тим менше при виготовленні з нього предметів розкоші застосовуються машини і поділ праці. Це тому, що затрати капіталу на сировину надто великі, а попит на ці предмети, внаслідок дорожечі сировини, яка йде на них, обмежений.

На поставлене вище питання можна дуже просто відповісти, що частина сировини, — наприклад вовна, шовк, шкіра, — виробляється *тваринно-органічними* процесами, а бавовна, льон і т. ін. — *рослинно-органічними* процесами; капіталістичному виробництву досі не вдавалось і ніколи не вдасться розпорядитися цими процесами так, як чисто механічними процесами або неорганічними хімічними процесами. Така тваринна сировина, як шкіра та ін., дорожчає почасти вже через те, що безглуздий закон земельної ренти в зв'язку з прогресом цивілізації підвищує вартість цих продуктів. Щодо кам'яного вугілля і металів (а також деревини), то вони дуже подешевшали внаслідок прогресу виробництва, проте при виснаженні рудників добування металів теж стає складнішою справою, і т. д.

{Коли про ренту з хлібних полів і про ренту з рудників можна сказати, що вона не здорожує вартості продукту (а здорожує тільки його ринкову ціну), будучи скоріше виразом його вартості (надлишком вартості продукту *над* його ціною виробництва), то, навпаки, не викликає ніякого сумніву, що рента з худоби, рента з будинків та ін. є не наслідок, а *причина* зростання вартості цих продуктів.}

* [1105] {Коли б завтра бавовна подешевшала в десять разів, то післязавтра прядильна промисловість пішла б вперед ще швидше, і т. д.} [1105]

Здешевлення сировини, допоміжних матеріалів і т. ін. затримує зростання вартості цієї частини капіталу, але не усуває його. Воно до певної міри паралізує падіння норми прибутку.

Цим вичерпується весь цей мотлох. [1105]

[1105] (При розгляді прибутку припускається, що додаткову вартість дано. Розглядається тільки вплив змін у постійному капіталі на норму прибутку. Є тільки один спосіб, яким додаткова вартість безпосередньо впливає на постійний капітал, а саме — через *абсолютну додаткову працю*, через подовження робочого дня, що призводить до зменшення частки постійного капіталу у вартості [продукту]. Відносна додаткова праця, — там, де робочий день не змінюється (ми залишаємо остеронь збільшення інтенсивності праці).— збільшує вартісне відношення прибутку до сукупного капіталу [тільки] в результаті зростання самої додаткової вартості. Абсолютний додатковий робочий час відносно зменшує витрати на постійний капітал.)

**[3] ЗДОГАД ШЕРБЮЛЬЄ ПРО ЗАЛЕЖНІСТЬ НОРМИ
ПРИБУТКУ ВІД ОРГАНІЧНОЇ БУДОВИ КАПІТАЛУ;
ПЛУТАНИНА У НЬОГО В ЦЬОМУ ПИТАННІ. ШЕРБЮЛЬЄ
ПРО «ЗАКОН ПРИВЛАСНЕННЯ» ПРИ КАПІТАЛІЗМІ]**

[1106] Вернемося до Шербюльє.

Формули, які він дає для норми прибутку, є або математичними виразами прибутку в його звичайному розумінні і не містять в собі ніякого закону, або ж вони просто помилкові, хоч Шербюльє і має деяке *невизразне уявлення* про предмет, наближається до його розуміння.

«Комерційний прибуток ¹²⁴ визначається *вартістю продуктів* у порівнянні з *різними елементами* продуктивного капіталу» [цит. твір, стор. 70].

{Насправді ж прибуток є відношенням додаткової вартості продукту до вартості сукупного авансованого капіталу, незалежно од відмінності в його елементах. Але сама додаткова вартість визначається величиною змінного капіталу і нормою збільшення його вартості, а *відношення* цієї додаткової вартості до сукупного капіталу в свою чергу визначається відношенням між змінним і постійним капіталом, а також зміною вартості постійного капіталу.}

«Двома головними елементами цього визначення є, очевидно, ціна сировини і розмір фонду життєвих засобів, потрібного для того, щоб

пустити цю сировину в переробку. Економічний прогрес суспільства впливає на ці два елементи у *протилежному* напрямі. Він має тенденцію здорожувати сировину, збільшуючи вартість усіх продуктів добувних галузей виробництва¹²⁹, що працюють на основі таких фондів, які є приватною власністю і просторово обмежені. Навпаки, фонд життєвих засобів у зв'язку з прогресом суспільства зменшується» (відносно), до чого ми вернемося пізніше.

«Загальна сума продуктів мінус загальна сума капіталу, спожитого для їх одержання, дає загальну суму прибутку за певний період часу. Загальна сума продуктів *зростає пропорціонально застосованому капіталу*, а не пропорціонально спожитому капіталу. *Норма прибутку*, або те відношення, в якому прибуток перебуває до капіталу, є через це результатом комбінації двох інших відношень, а саме: *відношення між застосованим і спожитим капіталом і відношення між спожитим капіталом і продуктом*» (цит. твір, стор. 70).

Шербюльє спочатку правильно каже, що прибуток визначається *вартістю* продукту в її відношенні до «різних елементів» продуктивного капіталу. Несподівано він перескакує до самого продукту, до маси продуктів. Але, по-перше, маса продуктів може збільшуватися без того, щоб збільшувалась вартість цієї маси. По-друге, порівнювати масу готового продукту з масою тих продуктів, з яких складався складений і неспожитий капітал, можна в кращому разі тільки так, як це робить Рамсей, а саме — коли сукупний національний продукт зіставляється із затраченими *in natura* його складовими елементами*. Але у капіталу в кожній окремій сфері виробництва форма продукту відмінна від його складових елементів (навіть у таких галузях виробництва, як землеробство тощо, де частина продукту *in natura* є елементом виробництва цього продукту). Чому Шербюльє вдається до цього викрутку? Тому, що, незважаючи на його згоду про те, що для норми прибутку вирішальне значення має органічна будова капіталу, він, напомуаки знайшовши протилежність між змінним капіталом і другою складовою частиною капіталу, зовсім не використав цього для пояснення додаткової вартості, яку він взагалі не пояснює, як не пояснює і самої вартості. Він не показав, як виникає додаткова вартість, і тому вдається до *додаткового продукту, тобто до споживної вартості*.

Хоч усяка додаткова вартість представлена в якомусь додатковому продукті, додатковий продукт сам по собі, навпаки, не представляє додаткової вартості. (Припустимо, що продукт взагалі не містить додаткової вартості, наприклад, коли селянин є власником знарядь (і, крім того, власником землі) і працює лише рівно стільки часу, скільки працює всякий найманий робітник для заміщення своєї заробітної плати, — скажімо,

* Див. цей том, частина III, стор. 326. Ред.

6 годин. Якби рік був урожайним, то селянин виробив би вдвоє більше продукту, але вартість всього його продукту лишилася б та сама. В цьому разі не було б додаткової вартості, хоч був би додатковий продукт.)

Само по собі помилковим було вже те, що Шербюльє подав змінний капітал у «пасивній» і тільки речовій формі «фонду життєвих засобів», тобто у формі тієї споживної вартості, в яку змінний капітал перетворюється в руках робітника. Коли б Шербюльє, навпаки, взяв його в тій формі, в якій він справді представлений, а саме, як гроші (форма буття мінової вартості, тобто певної кількості суспільного робочого часу як такого), то для *капіталіста* змінний капітал перетворився б у ту працю, яку капіталіст одержує в обмін на свій змінний капітал (а в цьому обміні уречевленої праці на живу змінний капітал зріс би); як праця, а не як «фонд життєвих засобів», змінний капітал стає елементом продуктивного капіталу. «Фонд життєвих засобів», навпаки, є споживна вартість, та її речова форма буття, в якій змінний капітал реалізується для робітника як його доход. Таким чином, в ролі «фонду життєвих засобів» змінний капітал є цілком таким самим «пасивним» елементом, як і обидві інші частини капіталу, що їх Шербюльє називає «пасивними»*.

Те саме хибне уявлення заважає Шербюльє з відношення цього активного елемента до пасивного вивести пояснення норми прибутку і падіння її в міру розвитку суспільства. По суті, ні до яких інших висновків він не приходить, крім того висновку, що «фонд життєвих засобів» [1107] зменшується внаслідок розвитку продуктивної сили, тоді як робітниче населення зростає, і що, таким чином, в результаті надлишку населення заробітна плата падає нижче своєї вартості. Шербюльє нічого не пояснює на основі обміну вартостей, а значить і на основі оплати робочої сили по її вартості, і через це прибуток *по суті* виступає у нього (хоч він цього і не говорить) як *відрачування із заробітної плати*, яке фактичний прибуток іноді, звичайно, може включати в себе, але яке ніколи не може бути обґрунтуванням категорії прибутку.

Зведемо, насамперед, перше положення Шербюльє до його правильного виразу:

«Вартість загальної суми продуктів мінус вартість загальної суми капіталу, спожитого для їх одержання (вироблення), дає загальну суму прибутку за певний період часу».

* [1110] На сторінці 59 Шербюльє називає сировину і машини «двома пасивними елементами капіталу» на протилежність «фондові життєвих засобів». [1110]

Це є та перша (звичайна) форма, в якій прибуток проявляється і виступає — також і для капіталістичної свідомості. Alias *: прибуток — це надлишок вартості продукту, одержаного за певний час, над вартістю спожитого капіталу. Або: надлишок вартості продукту над витратами виробництва продукту. Навіть «певний період часу» появляється у Шербюльє як сніг на голову, тому що Шербюльє не показав нам процесу обігу капіталу. Отже, перше його положення є не що інше, як звичайне визначення прибутку, та безпосередня форма, в якій він виступає.

Друге положення Шербюльє:

«*Загальна сума продуктів зростає пропорціонально застосованому капіталові, а не пропорціонально спожитому капіталові.*»

Інакше кажучи, це знов-таки означає:

«*Вартість загальної суми продукту зростає пропорціонально авансованому капіталові*» (як спожитому, так і неспожитому).

Метою тут є лише те, щоб *хитроцями одержати* зовсім не доведене і в своєму безпосередньому формулюванні хибне положення (бо воно вже передбачає вирівнювання [індивідуальних прибутків] в загальну норму прибутку) про те, що величина прибутку залежить од величини застосованого капіталу. А видимість причинного зв'язку має створюватися тим, що «*загальна сума продуктів зростає пропорціонально застосованому капіталові, а не пропорціонально спожитому капіталові.*»

Візьмемо розглядане положення в обох формулюваннях — в тому, в якому його дає Шербюльє, і в тому, в якому його треба було б дати. У тому контексті, в якому воно є, і відповідно до того висновку, для якого воно призначене послужити як *medius terminus* **, воно мало б формулюватися так:

«*Вартість загальної суми продуктів зростає пропорціонально застосованому капіталові, а не пропорціонально спожитому капіталові.*»

Тут, очевидно, робиться хитромудра спроба пояснити додаткову вартість тим, що, мовляв, *надлишок вартості продукту* створюється надлишком застосованого капіталу над спожитим. Але неспожитий капітал (машини і т. ін.) зберігає свою вартість (бо «*неспожитий*» саме й означає, що його вартість не спожита), він зберігає по закінченні процесу виробництва ту саму вартість, яку він мав до його початку. Якщо сталася

* — Інакше кажучи. *Ред.*

** — середній термін (умовиводу). Тут у значенні другого посилання. *Ред.*

зміна вартості, то вона могла статися тільки в тій частині капіталу, яка була спожита і тому ввійшла в процес утворення вартості. Підхід Шербюльє до пояснення прибутку неправильний ще й тому, що, наприклад, капітал, одну третину якого не спожито, а дві третини спожито у виробництві, безперечно дає при *однаковій нормі експлуатації праці* (і не беручи до уваги вирівнювання норми прибутку) більш високий прибуток, ніж капітал, дві третини якого не спожито, а одну третину спожито. Бо другий капітал містить, очевидно, більше машин і т. д. та іншого постійного капіталу, тоді як перший містить менше цього елемента і приводить в рух більшу кількість живої праці, отже й більшу кількість додаткової праці.

А коли ми візьмемо формулювання цього положення Шербюльє, то передусім треба сказати, що воно нічого йому не дає, бо маса продуктів, або маса споживних вартостей як така, взагалі не визначає ні вартості, ні додаткової вартості, ні прибутку. Але що за всім цим криється? Частина постійного капіталу, яка складається з машин і т. ін., входить до процесу праці, не входячи до процесу утворення вартості, і тим самим сприяє збільшенню маси продуктів, нічого не долучаючи до їх вартості. (Бо в тій мірі, в якій вона своїм зношуванням долучає до продукту вартість, вона сама належить до *спожитого* капіталу, а не до *застосованого* капіталу, що є не спожитим.) Але ця неспожита частина постійного капіталу сама по собі не створює зростання маси продуктів. Вона сприяє створенню в даний робочий час більшої кількості продукту. Тому, коли б робота тривала лише стільки робочого часу, скільки міститься у *фонді життєвих засобів*, то маса продуктів не збільшилася б. Отже, надлишок продукту створюється не надлишком застосованого капіталу над спожитим, а тією зміною, яка відбувається в цій частині *спожитого капіталу* (коли припустити, що мова йде не про ті галузі виробництва, де, як у землеробстві, маса продукту не залежить або може не залежати від маси затраченого капіталу і де продуктивність праці почасти залежить від природних умов, які не піддаються контролю).

Коли ж Шербюльє розглядає постійний капітал — спожитий чи неспожитий — як не залежний від [тривалості] робочого часу, від зміни, що відбувається із змінним капіталом в процесі збільшення вартості, то він міг би з таким самим успіхом сказати:

«Загальна сума [1108] продуктів зростає» (приваймні в обробній промисловості) «пропорціонально зростанню тієї частини спожитого капіталу, яка складається із сировини».

Бо зростання продукту фізично тотожне зростанню цієї частини капіталу. З другого боку, у землеробстві (а також у добувній промисловості) при більш родючому ґрунті там, де застосовується мало неспожитого капіталу (тобто постійного капіталу) і відносно багато спожитого капіталу (наприклад, заробітної плати), маса продуктів може бути значно більшою, ніж у більш розвинутій країні, де відношення застосованого капіталу до спожитого значно вище.

Таким чином, друге положення Шербюльє зводиться до спроби протягти додаткову вартість (необхідну основу прибутку) шляхом хитромудрого викруту.

[У висновку Шербюльє говорить:]

«*Норма прибутку, або те відношення, в якому прибуток перебуває до капіталу, є через це результатом комбінації двох інших відношень, а саме: відношення між застосованим і спожитим капіталом і відношення між спожитим капіталом і продуктом*» (стор. 70).

Раніше треба було пояснити *прибуток*. Але замість цього пояснення вийшло тільки таке визначення прибутку, яке виражає лише спосіб його прояву, виражає лише той факт, що прибуток є надлишок вартості сукупного продукту над витратами виробництва продукту, або над вартістю спожитого капіталу, тобто вийшло звичайне визначення прибутку.

Тепер треба пояснити *норму прибутку*. Але знову виходить тільки поверхове визначення: норма прибутку є відношення прибутку до сукупного капіталу, або, що те саме, відношення надлишку вартості продукту над витратами його виробництва до сукупного капіталу, авансованого на виробництво. Перекручене розуміння і незграбне застосування близького до правильного розрізнення елементів капіталу і неусвідомлений згодам про те, що прибуток і норма прибутку перебувають у прямому зв'язку із співвідношенням цих елементів, приводять, таким чином, лише до того, що повторюються в більш доктринерській формі загальновідомі фрази, в яких, на ділі, тільки констатується існування прибутку і норми прибутку, але нічого не говорить про їх суть.

Справа не поліпшується від того, що Шербюльє виражає доктринерські формули алгебраїчно:

«Позначимо через Π сукупний продукт за певний період, застосований капітал — через K , прибуток — через n , *відношення* прибутку до капіталу (норму прибутку) — через n , спожитий капітал — через k . Тоді $\Pi - k = n$, $n = \frac{n}{K}$; отже, $Kn = n$. Таким чином, $\Pi - k = Kn$; отже, $n = \frac{\Pi - k}{K}$ » (стор. 70, примітка).

Все це означає тільки те, що норма прибутку дорівнює відношенню прибутку до капіталу, а прибуток дорівнює надлишковій вартості продукту над витратами вироблення його.

Взагалі те, на чому зосереджується увага Шербюльє, коли він говорить про спожитий і неспожитий капітал, є відмінність між основним і оборотним капіталом: тут він не додержується своєї констатації про те, що відмінність капіталів зумовлюється процесом виробництва. Додаткова вартість передус обігові, і хоч би як впливали на норму прибутку відмінності, викликані обігом, до походження прибутку вони не мають ніякого відношення.

«Продуктивний капітал складається із споживаної частини [фонд життєвих засобів, сировина, допоміжні матеріали] і неспоживаної частини [знаряддя, інструменти, машини]. В міру зростання багатства і населення споживана частина має тенденцію збільшуватись, бо добувні галузі виробництва потребують все більш і більш значної кількості праці. З другого боку, той самий прогрес збільшує масу застосованого капіталу в значно більшій мірі, ніж масу *спожитого* капіталу. Тому, хоч уся маса спожитого капіталу має тенденцію зростати, вплив цього процесу, як виявляється, нейтралізується, бо маса продукту зростає у ще більшій прогресії, і можна вважати, що *загальна сума прибутків* зростає щонайменше з такою самою швидкістю, як і *загальна сума застосованого капіталу*» (стор. 71).

«Зростає маса прибутків, але не норма прибутку, що являє собою відношення цієї маси до застосованого капіталу, $n = \frac{P - \kappa}{K}$. Ясно, що $P - \kappa$, або прибуток (тому що $P - \kappa = n$), може зростати навіть, коли зменшується n , якщо K зростає швидше, ніж $P - \kappa$ » (стор. 71, примітка).

Тут ще до певної міри порушено ту причину, яка викликає падіння норми прибутку; але після попередніх перекинувань це може спричинитися тільки до плутанини і до суперечностей, які спростовують самі себе. Спершу зростає маса спожитого капіталу, але маса продуктів зростає ще швидше (тобто тут ще скоріше зростає надлишок вартості продуктів над витратами їх виробництва), бо маса продуктів зростає пропорціонально застосованому капіталові, а застосований капітал зростає швидше від спожитого капіталу. Чому основний капітал зростає швидше, ніж, наприклад, маса сировини, ніде не сказано. Але нехай так. Маса прибутку зростає *пропорціонально застосованому* капіталові, сукупному капіталові, і, все-таки, [1109] *норма прибутку* повинна, мовляв, падати, тому що сукупний капітал зростає швидше, ніж маса продуктів, або, краще сказати, швидше, ніж маса прибутку.

Спочатку Шербюльє каже, що *маса прибутку зростає* щонайменше в тій самій пропорції, як і «загальна сума застосо-

ваного капіталу», а потім висловлюється твердження, що норма прибутку *падає*, бо загальна сума застосованого капіталу зростає скоріше, ніж маса прибутку. Спершу $\Pi - \kappa$ зростає «щонайменше» пропорціонально величині K , а потім падає $\frac{\Pi - \kappa}{K}$, бо K зростає ще скоріше, ніж $\Pi - \kappa$, яке «зростає щонайменше з такою самою швидкістю, як і K ». Коли усунути всю цю плутанину, то залишиться тільки тавтологія, що $\frac{\Pi - \kappa}{K}$ може падати навіть, коли зростає $\Pi - \kappa$, тобто (що навіть, коли зростає прибуток, норма прибутку може падати тоді, коли вона падає. Норма означає тільки відношення $\Pi - \kappa$ до K , [і це відношення зменшується в тому разі,] коли капітал зростає швидше від маси прибутку.

Отже, в загальному виходить така премудрість: норма прибутку може падати, тобто відношення зростаючої маси прибутку до капіталу може падати, якщо капітал зростає швидше від маси прибутку, або якщо маса прибутку, незважаючи на її абсолютне зростання, відносно, в порівнянні з капіталом, зменшується. Це не що інше, як інший вираз падіння норми прибутку. А в можливості цього явища — і навіть у факті його існування — ніколи не було сумніву. Єдине, про що тут ішлося, це саме про те, як пояснити причину цього явища, — а Шербюльє падіння норми прибутку, падіння маси прибутку у відношенні до сукупного капіталу пояснює таким зростанням маси прибутку, яке щонайменше йде в ногу із зростанням капіталу! У нього, очевидно, був неясний здогад про те, що маса застосовуваної живої праці відносно зменшується в порівнянні з минулою працею, хоч абсолютно вона зростає, і що *через це* норма прибутку повинна зменшуватись. Але цей здогад так і лишився у нього неусвідомленим. Чим ближче поріг, який треба переступити, тим більш перекрученими стають формулювання, коли цей поріг на ділі не переступається, і тим сильніша ілюзія, що поріг остався вже позаду.

Навпаки, дуже слушно те, що Шербюльє каже про *вирівнювання загальної норми прибутку*¹²⁶. [1109]

[1109] «Після відрахування земельної ренти остача від суми прибутків, тобто від надлишку продуктів над спожитим капіталом, ділиться між капіталістами - виробниками пропорціонально капіталові, застосованому кожним з них, тоді як та частка продуктів, яка відповідає спожитому капіталові і призначена для заміщення його, поділяється пропорціонально тому капіталові, який ці капіталісти справді спожили. Цей подвійний закон дільби здійснюється завдяки впливу конкуренції, яка намагається вирівняти вигоди всіх застосувань капіталу. Цей подвійний закон дільби, кінцею кінцем, визначає для продуктів різних видів їх відповідні *вартості і ціни*» (стор. 71—72).

Це — дуже добре. Тільки заключні слова неправильні, а саме, що це утворення загальної норми прибутку визначає *вартості* і *ціни* (слід би сказати: ціни виробництва) товарів. Навпаки, визначення вартості є *præius**, є передумовою для норми прибутку і для утворення цін виробництва. Яким чином взагалі той чи інший *розподіл* «суми прибутків», тобто додаткової вартості, [1110] яка сама є тільки частиною сукупної вартості товарів, може визначати цю «суму прибутків», отже додаткову вартість, отже і самі вартості товарів? Формулювання Шербюльє є правильним лише остільки, оскільки під відносними вартостями товарів маються на увазі їх ціни виробництва. Всі помилки у Шербюльє виникають від того, що він самостійно не розглядає походження і закони вартості та додаткової вартості.

А втім, відношення між найманою працею і капіталом він до певної міри розуміє правильно:

«Особи, які не одержують нічого шляхом *dévolution*» (передача майна по закону, одержання у спадщину тощо) «і не мають нічого для обміну, можуть одержати те, в чому вони відчують потребу, тільки тоді, коли запропонують капіталістам свою *працю*. Вони дістають право тільки на ті речі, які надаються їм як *ціна праці*, але у них немає права ні на *продукт* цієї праці, ні на ту *вартість*, яку вони до нього додали» (стор. 55—56). «*Продаючи* свою працю в обмін на певний фонд життєвих засобів, пролетар зовсім відмовляється від усякого права на інші частини капіталу. Привласнення продукту цих інших частин капіталу залишається непо-рушним, бо такий обмін [між пролетарем і капіталістом] його нітрохи не видозмінює. Продукти, як і раніше, належать тільки капіталістові, який надав сировину і фонд життєвих засобів. *Таким є неминучий наслідок закону привласнення, основним принципом якого було, навпаки, повне право кожного працівника на весь продукт своєї праці*» (стор. 58).

Цей основний принцип, згідно з Шербюльє, проголошує:

«Працівник має повне право на всю вартість, яка є результатом його праці» (стор. 48).

Яким чином закон товарів, внаслідок якого товари становлять еквіваленти і обмінюються відповідно до їх вартості, тобто відповідно до зміщеного в них робочого часу, яким чином цей закон повертається так, що капіталістичне виробництво (а тільки на основі капіталістичного виробництва для продукту істотним є те, що він виробляється як товар) ґрунтується, навпаки, на тому, що частина праці привласнюється без обміну, — цього Шербюльє не розуміє і не пояснює. Він тільки відчуває, що тут відбувається якийсь *переворот*.

* — первинне, попереднє. *Ред.*

Сформульований у Шербюльє «основний принцип» є чиста фікція. Він породжується видимістю, яку створює *товарний обіг*. Товари обмінюються відповідно до їх вартості, тобто відповідно до вміщеної в них праці. Індивіди протистоять тут один одному тільки як товаровласники і тому можуть придбати товар іншого тільки шляхом відчуження свого власного товару. Через це створюється *видимість*, ніби вони можуть обмінювати тільки свою власну працю, бо обмін товарів, в яких міститься *чужа* праця, якщо самі ці товари одержано знов-таки не через обмін власного товару, передбачає інші відносини між людьми, ніж відносини [простих] товаровласників — покупців і продавців. У капіталістичному виробництві зникає ця видимість, що породжується самим тільки зовнішнім проявом капіталістичного виробництва. Але не зникає ілюзія, ніби спочатку люди протистоять один одному тільки як товаровласники і тому кожний є власником лише остільки, оскільки він є працівником. Це «спочатку», як сказано, є облудною ілюзією, що породжується видимістю, яку створює капіталістичне виробництво, — історично такого явища ніколи не існувало. Взагалі людина (ізолювано чи в суспільстві) виступає в ролі власника завжди до того, як вона виступає в ролі працівника, навіть коли власність є тільки те, що вона вважає своїм з навколишньої природи (або що вона, як член сім'ї, роду, общини, вважає своїм почасти з навколишньої природи, почасти із спільних, уже вироблених засобів виробництва). І як тільки припиняється первісний тваринний стан, власність людини на навколишню природу завжди спочатку опосередковується її буттям як члена общини, сім'ї, роду тощо, її стосунками з іншими людьми, чим і зумовлюється її відношення до природи. Навпаки, «працівник, що не має власності» за «основним принципом», є породженням тільки цивілізації і до того ж на певному історичному ступені — на ступені «капіталістичного виробництва». Тут перед нами закон «експропріації», а не «привласнення» [«appropriation»], в усякому разі не привласнення взагалі, як це уявляє собі Шербюльє, а такого привласнення, яке відповідає певному, специфічному способові виробництва. [1110]

[1111] Шербюльє каже:

«Продукти привласнюються до того, як вони перетворюються в капітал. Це перетворення в капітал не звільняє їх від привласнення» (стор. 54).

Це стосується не тільки продуктів, але й праці. Сировина і т. ін. та засоби праці належать капіталістові; вони являють собою *перетворену* форму його грошей. З другого боку, якщо

капіталіст купив робочу силу, або щоденне (наприклад, по 12 годин на день) використання робочої сили, за суму грошей, що дорівнює продуктиві 6 робочих годин, то йому належить праця 12 годин; цю працю *привласнив* капіталіст ще до того, як вона була здійснена. Самим процесом виробництва вона перетворюється в капітал. Але це перетворення в капітал є більш пізнім актом, ніж її привласнення.

«Продукти» перетворюються в капітал: *матеріально*, оскільки вони функціонують в процесі праці як умови праці, умови виробництва — предмет праці і засоби праці,— *за формою*, оскільки не лише їх *вартість* зберігається у продукті, але й самі вони стають засобом вибирання *праці і додаткової праці*, тобто оскільки вони фактично функціонують як поглинатель праці. [1112] З другого боку, *привласнена до* процесу виробництва робоча сила в самому процесі виробництва перетворюється безпосередньо в капітал, перетворюючись в умови праці і в додаткову вартість: уречевлення робочої сили в продукті зберігає постійний капітал, заміщує змінний капітал і долучає додаткову вартість. [1112]

[4] ДО ПИТАННЯ ПРО НАГРОМАДЖЕННЯ ЯК РОЗШИРЕНЕ ВІДТВОРЕННЯ]

[Шербюльє каже:]

[1110] «Всяке нагромадження багатства дає засоби для прискорення дальшого нагромадження» (цит. твір, стор. 29).

[Погляд Рікардо (запозичений від Сміта), що всяке нагромадження зводиться до затрат на заробітну плату, був би хибним навіть і в тому разі, коли б нагромадження в жодній своїй ділянці не відбувалося *in natura*, як це має місце, наприклад, тоді, коли фермер висіває більше насіння, ніж раніше, коли скотар збільшує поголів'я племінної або відгодуюваної на забій худоби, коли машинобудівник має частину додаткової вартості в машинобудівній машині. Цей погляд був би хибним і в тому разі, коли б не було так, що всі виробники, які виробляють складові елементи тієї чи іншої частини капіталу, створюють постійне надвиробництво, розраховуючи на факт щорічного нагромадження, тобто збільшення загального масштабу виробництва. Крім того, землероб може частину свого додаткового зерна обміняти із скотарем, який може обернути це зерно у змінний капітал, тимчасом як землероб [завдяки такому обміну] обернув своє зерно в постійний

капітал. Льонар [4111] продає частину свого додаткового продукту прядильникові, який обертає його в постійний капітал; на ці самі гроші льонар може купити знаряддя, а виробник знарядь, в свою чергу, залізо і т. д., — так що всі ці елементи безпосередньо стають постійним капіталом. Але не будемо на цьому спинятись.

Припустимо, що фабрикант машин хоче обернути додатковий капітал розміром у 1 000 ф. ст. в елементи виробництва. В такому разі, він, правда, затратить частину цього додаткового капіталу на заробітну плату, — скажімо, 200 ф. ст. Але на решту 800 ф. ст. він купує залізо, вугілля та ін. Припустимо, що це залізо, вугілля та ін. мають бути ще вироблені. Коли у залізопромисловця або вуглепромисловця немає на цей час надлишку (нагромадженого) запасу своїх товарів, так само як немає додаткових машин і вони їх не можуть просто купити (бо в цьому випадку знову відбувся б обмін постійного капіталу на постійний капітал), то залізопромисловець та вуглепромисловець зможуть виробити додаткову кількість заліза й вугілля для фабриканта машин тільки таким способом, що вони примусять працювати довше свої старі машини. Тоді ці машини скоріше треба було б замінити, але частина їх вартості ввійшла б у новий продукт. Проте не будемо спинятись і на цьому. Залізопромисловцеві в усякому разі потрібно більше вугілля; отже, тут він має принаймні частину того, що припадає йому з 800 ф. ст., обернути безпосередньо в постійний капітал. Але обидва вони, вуглепромисловець і залізопромисловець, продають своє вугілля і своє залізо так, що в них міститься неоплачена, додаткова праця. І коли вона становить одну чверть, то з 800 ф. ст. уже 200 ф. ст. не зводяться до заробітної плати, не кажучи вже про ту частину вартості їхніх продуктів, яка зводиться до зношування старих машин.

Додатковий продукт завжди складається з тих предметів в їх натуральній формі, які виробляє окремий капітал, — з вугілля, заліза та ін. Коли продуктами обмінюються такі виробники, продукти яких взаємно служать один для одного елементами виробництва, то частина додаткового продукту прямо обертається в постійний капітал. А та частина, що обмінюється на продукти виробників життєвих засобів і замінює їхній постійний капітал, створює необхідний змінний капітал. Виробники таких життєвих засобів, що вже не можуть як елементи входити у виробництво цих життєвих засобів (інакше, як змінним капіталом), одержують додатковий постійний капітал якраз внаслідок того самого процесу, завдяки якому інші виробники одержують додатковий змінний капітал.

В тій мірі, в якій відтворення є нагромадженням, воно відрізняється від простого відтворення такими особливостями.

По-перше. Нагромаджені елементи виробництва — як та їх частина, яка відноситься до змінного капіталу, так і та, що належить до постійного капіталу, — складаються із знов доданої праці; вони не перетворюються цілком у доходи, хоч і мають своїм джерелом прибуток; прибуток, або додаткова праця, перетворюється в усі ці елементи виробництва. Тим часом, за простого відтворення частина продукту представляє минулу працю (тобто в даному разі працю, виконаву не в поточному році).

По-друге. Звісно, що коли в певних галузях виробництва подовжується робочий час, тобто коли там ніяких додаткових знарядь або машин не застосовується, то новий продукт почасти оплачує швидше зношування старих знарядь або машин, і це прискорене споживання старого постійного капіталу теж є фактором нагромадження.

По-третьє. Завдяки додатковому грошовому капіталові, що утворюється в процесі [розширеного] відтворення, — почасти в результаті звільнення капіталу, почасти в результаті перетворення частини продукту в гроші, почасти просто внаслідок того, що виробник, виручивши гроші [за свій додатковий товар], зменшує через це попит на товари інших, наприклад на товари продавця предметів розкоші, — немає ніякої потреби, як при простому відтворенні, в систематичному заміщенні елементів виробництва.

На надлишкові гроші кожен може купувати продукти або розпоряджатися продуктами, навіть коли той виробник, у якого він їх купує, не витрачає свого доходу на продукт першого і не заміщує цим продуктом свого капіталу.} {Кожного разу, коли той чи інший додатковий капітал (змінний або постійний) не доповнюється відповідним капіталом на другій стороні, він повинен на одній стороні осісти як грошовий капітал, навіть якби цей грошовий капітал існував тільки у формі боргових вимог.}

[5] ЕЛЕМЕНТИ СІСМОНДІЗМУ В ШЕРБЮЛЬЄ.
 ДО ПИТАННЯ ПРО ОРГАНІЧНУ БУДОВУ КАПІТАЛУ.
 АБСОЛЮТНЕ ЗМЕНШЕННЯ ЗМІННОГО КАПІТАЛУ
 В БІЛЬШ РОЗВИНУТИХ ГАЛУЗЯХ КАПІТАЛІСТИЧНОГО
 ВИРОБНИЦТВА. ЗМІНИ ВАРТІСНИХ СПІВВІДНОШЕНЬ МІЖ
 ПОСТІЙНИМ І ЗМІННИМ КАПІТАЛОМ ПРИ НЕЗМІННІЙ ОРГАНІЧНІЙ
 БУДОВІ КАПІТАЛУ. ОРГАНІЧНА БУДОВА
 КАПІТАЛУ І РІЗНІ СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ ОСНОВНИМ
 І ОБОРОТНИМ КАПІТАЛОМ. ВІДМІННОСТІ В ОБОРОТІ
 КАПІТАЛУ І ЇХ ВПЛИВ НА ПРИБУТОК]

В усьому іншому погляді Шербюльє — це дивне поєднання не сполучних між собою концепцій Сісмонді і Рікардо. [1111] [1112] В *дусі Сісмонді* такі місця:

«Припущення про незмінне співвідношення між різними елементами капіталу не здійснюється на жодному щаблі економічного розвитку суспільства. Співвідношення між ними є істотно *мінливим*, і до того ж з двох причин: 1) поділ праці і 2) заміна людської сили силами природи. Обидві ці причини мають тенденцію зменшувати *відношення* фонду життєвих засобів до двох інших елементів капіталу» (стор. 61—62).

«При такому стані речей *збільшення продуктивного капіталу* не обов'язково спричиняється до збільшення фонду життєвих засобів, призначеного утворити ціну праці; воно може, *принаймні тимчасово*, супроводитись абсолютним зменшенням цього елемента капіталу, *отже зниженням ціни праці*» (стор. 63).

{Це, в *дусі Сісмонді*, [витлумачується як] вплив [зменшення фонду життєвих засобів] на *висоту заробітної плати* — єдина вихідна точка зору Шербюльє. Це зовсім відповідає в такому дослідженні, яке виходить з передпосилки, що праця оплачується по її вартості, і при якому коливання *ринкової ціни* праці вище або нижче вартості (вище або нижче вартості праці) не беруться до уваги.}

«Виробник, який хоче запровадити на своєму підприємстві новий поділ праці або використати природне джерело рухової сили, не чекатиме, поки він нагромадить достатньо капіталу, щоб і в цих умовах застосувати *всіх* тих робітників, в яких він мав потребу раніше. В разі поділу праці він задовольниться, може, п'ятьма робітниками, щоб виробити те, що він раніше виробляв з десятима; в разі застосування природного джерела рухової сили він застосує, може, тільки одну машину і двох робітників. Фонд життєвих засобів [який раніше становив 3 000] зменшиться внаслідок цього в першому випадку до 1 500, а у другому до 600. Та оскільки наявна кількість робітників лишається незмінною, то *їх конкуренція* незабаром призведе до падіння ціни праці нижче її первісного рівня. Таким є один з найдивовижніших результатів *закону привласнення*. Абсолютне збільшення багатства, тобто продуктів праці, не викликає відповідного збільшення фонду життєвих засобів робітників і може навіть викликати зменшення цього фонду, зменшення тієї частки, яка дістається робітникам з усіх

видів продуктів» (стор. 63—64). «Причинами, які визначають *ціну праці*» (тут ідеться весь час тільки про *ринкову ціну праці*), «є абсолютна кількість продуктивного капіталу і співвідношення між різними елементами капіталу — два соціальні факти, на які воля робітника ніяк не може вплинути» (стор. 64). «Умови майже завжди не сприяють робітникам» (там же).

Співвідношення між різними елементами продуктивного капіталу визначається двоюко.

По-перше, мова йде тут про органічну будову продуктивного капіталу. Ми розуміємо під цим технологічну будову. При даній *продуктивній силі праці*, — яку можна вважати постійною, поки не станеться якоїсь зміни, — в кожній сфері виробництва певну величину становить та кількість сировини і засобів праці, тобто та кількість постійного капіталу, в його *речових елементах*, яка припадає на певну *кількість живої праці* (оплаченої і неоплаченої), тобто на певну кількість *речових елементів змінного капіталу*.

Коли уречевлена праця невелика порівняно із застосовуваною живою працею, то частка продукту, яка представляє живу працю, велика, хоч би як поділялася ця частина продукту між капіталістом і робітником. І навпаки. Тому і додаткова праця, при даній нормі експлуатації праці, в одному випадку велика, в другому мала. Зміни можуть статися тут тільки внаслідок такої зміни у способі виробництва, яка змінює технологічне співвідношення обох частин капіталу. Навіть у цьому випадку абсолютна кількість застосовуваної живої праці може, при різній *величині* капіталів, дорівнювати або навіть бути більшою в капіталу, що застосовує більше постійного капіталу. Але *відносно* вона повинна бути меншою. Для капіталів однієї і тієї самої величини, або при розрахунку на певну відповідну частину сукупного капіталу, наприклад на 100, вона повинна бути абсолютно і відносно меншою. Всі зміни, які є наслідком розвитку (а не падіння) продуктивної сили праці, зменшують ту частину продукту, в якій представлена жива праця, зменшують змінний капітал. Оскільки припускається, що заробітна плата всюди однакова, то ми можемо сказати, розглядаючи капітали [1113] в різних галузях виробництва, що зазначені зміни абсолютно зменшують *змінний капітал* у тих галузях, які стоять на вищому ступені розвитку виробництва.

Це — про ті зміни, що зумовлюються змінами у способі виробництва.

А по-друге, коли органічну будову капіталів і відмінність між ними, зумовлену відмінністю їх органічної будови, припускати даними, то *вартісне співвідношення* [між постійним і змінним капіталом] може змінюватись незважаючи на те,

що технологічна будова лишається та сама. Тут може мати місце: *a)* зміна у вартості постійного капіталу, *b)* зміна у вартості змінного капіталу, *c)* зміна і того і другого, в однакових або неоднакових співвідношеннях.

a) Якщо технологічна будова лишається та сама і є зміни у вартості постійного капіталу, то ця вартість або зменшується, або збільшується. Коли вона зменшується і застосовується лише та сама кількість живої праці, тобто якщо *ступінь*, або *масштаб*, *виробництва* не змінюється, отже, коли застосовується, наприклад, як і раніше, 100 робітників, то матеріально потрібна, як і раніше, та сама кількість сировини і засобів праці. Але відношення додаткової праці до всього авансованого капіталу буде більшим, ніж раніше. Норма прибутку підвищується. У протилежному випадку вона падає. У першому випадку для капіталів, які вже застосовувалися в даній сфері виробництва (а не для тих, що заново вкладені сюди після того, як зазнала зміни вартість елементів постійного капіталу), загальна сума застосовуваного капіталу зменшується, або деяка частина цього капіталу звільняється, хоч виробництво триває в тому самому масштабі; або ж звільнений таким способом капітал додатково вкладається у виробництво і діє як нагромадження капіталу. Масштаб виробництва збільшується, і пропорціонально цьому зростає абсолютна кількість додаткової праці. За даного способу виробництва всяке нагромадження капіталу, якою б не була норма додаткової вартості, веде до збільшення загальної кількості додаткової вартості.

Навпаки, якщо вартість елементів постійного капіталу підвищується, то або *масштаб виробництва* (отже, маса всього авансованого капіталу) повинен збільшитись, щоб можна було застосовувати *ту саму кількість* праці (змінний капітал тієї самої вартості), що й раніше, і тоді, хоч абсолютна величина додаткової вартості і її норма лишаються незмінними, відношення додаткової вартості до всього авансованого капіталу зменшується, а тому норма прибутку падає. *Або ж* масштаб виробництва і загальна сума авансованого капіталу не збільшуються. В цьому разі за всіх умов змінний капітал повинен зменшитись.

Якщо на постійний капітал, [який подорожчав], затрачається та сама сума, що й раніш, то вона представляє меншу кількість його речових елементів, оскільки ж *технологічне співвідношення* лишилося тим самим, то доводиться застосовувати менше праці. Весь авансований капітал тоді зменшується на величину звільненої праці; загальна вартість авансованого

капіталу зменшується, але в цьому зменшеному капіталі постійний капітал становить (по вартості) більшу частку, ніж раніше. Додаткова вартість зменшилась абсолютно, тому що застосовується менше праці, і відношення додаткової вартості, яка залишається, до всього авансованого капіталу зменшилося, бо змінний капітал зменшився в порівнянні з постійним капіталом.

З другого боку, якщо сукупний капітал застосовується в тих самих розмірах, то, — оскільки менша вартість змінного капіталу (яка представляє зменшену кількість всієї застосовуваної живої праці) поглинається більшою вартістю постійного капіталу (перша зменшується в тій самій пропорції, в якій збільшується друга), — абсолютна кількість додаткової вартості зменшується, бо застосовується менше праці, і водночас зменшується відношення цієї додаткової вартості до всього авансованого капіталу. Таким чином, норма прибутку падає тут внаслідок двох причин: зменшення кількості додаткової праці і зменшення того відношення, в якому ця додаткова праця перебуває до всього авансованого капіталу.

В першому випадку (коли знижується вартість елементів постійного капіталу), де *норма прибутку* за всіх умов *підвищується*, для збільшення *суми прибутку* необхідне розширення *масштабу виробництва*. Припустимо, що капітал дорівнює 600, з яких половина — постійний капітал, половина — змінний. Коли б постійна частина зменшилась у своїй вартості наполовину, то було б так само 300 змінного капіталу, але тільки 150 постійного. Сукупний застосований капітал становив би тільки 450, а 150 звільнилося б. Коли б ці 150 одиниць були знов додані до капіталу, то з них 100 були б тепер затрачені як змінний [1114] капітал. Отже, тут коли у виробництві й далі застосовується той самий капітал, що й раніше, розширяється *масштаб виробництва* і збільшується маса застосовуваної праці.

У протилежному випадку (коли підвищується вартість елементів постійного капіталу), де *норма прибутку* за всіх умов падає, для того щоб сума прибутку *не зменшилась* і маса застосовуваної праці (отже, і маса додаткової вартості) *не зменшилась*, необхідне розширення *масштабу виробництва*, тобто збільшення авансованого капіталу. Коли ж цього не відбувається, коли авансується лише стільки капіталу, скільки авансувалося раніш, або навіть менше, ніж раніш, то зменшується не тільки норма прибутку, але й маса прибутку.

В обох випадках не зазнає зміни норма додаткової вартості, яка при зміні у *технологічній* будові капіталу, навпаки, змі-

нюється: зростає, коли постійний капітал збільшується (тому що праця тоді більш продуктивна), і падає, коли він зменшується (бо праця тоді менш продуктивна).

b) Коли вартість змінного капіталу зазнає змін незалежно від *органічної будови*, то це можливо тільки тому, що впали, або піднялися в ціні життєві засоби, які виробляються не в цій сфері виробництва, а іззовні входять у неї як товари.

Коли *вартість змінного капіталу* падає, то він представляє, як і раніше, ту саму кількість живої праці, проте коштує ця кількість живої праці тепер менше. Отже, якщо *масштаб виробництва* лишається той самий (бо вартість постійного капіталу не змінюється), то зменшується та частина сукупного капіталу, яка авансувалася на купівлю праці. Тепер треба затратити менше капіталу, щоб оплатити ту саму кількість робітників. Таким чином, тут при *незмінному масштабі виробництва* зменшується сума затрачуваного капіталу. Норма прибутку підвищується, і це відбувається з двох причин. *Збільшилась додаткова вартість*; відношення живої праці до уречевленої лишилося тим самим, але більша додаткова вартість припадає на менший сукупний капітал. Коли ж звільнена частина додається до капіталу, то це тотожне з *нагромадженням*.

Якщо *вартість змінного капіталу* підвищується, то для застосування тієї самої кількості робітників треба затратити більше сукупного капіталу, бо вартість постійного капіталу лишається незмінною, а вартість змінного підвищилася. Маса застосовуваної праці лишається та сама, але додаткова праця становить меншу, ніж раніше, частину всієї маси застосовуваної праці, і ця менша, ніж раніше, частина припадає на більший, ніж раніше, капітал. Це в тому разі, коли *масштаб виробництва не змінився*, тоді як вартість всього капіталу підвищилася. Коли ця вартість не підвищується, то *масштаб виробництва* повинен зменшитись. Маса застосовуваної праці зменшується, і менша, ніж раніше, частина цієї зменшеної маси являє собою додаткову працю, відношення якої до всього авансованого капіталу в свою чергу зменшується.

Органічні зміни і ті зміни, що викликані зміною вартості, можуть за певних обставин однаково впливати на норму прибутку. Проте між ними є така відмінність: якщо зміни вартості викликані не просто коливанням ринкових цін, тобто якщо вони не є тимчасовими, то вони завжди повинні мати своєю причиною органічну зміну у сферах, що постачають елементи постійного або змінного капіталу тій сфері, яку ми розглядаємо.

c) Третій випадок тут не треба далі розглядати.

При рівновеликих капіталах в різних сферах виробництва — або при розрахунку на рівну частку сукупного капіталу, наприклад на кожні 100— *органічна будова* може бути *однаковою*, хоч *вартісне співвідношення* постійного і змінного капіталу буде *різним* відповідно до різної вартості застосовуваної маси допоміжних матеріалів і сировини. Наприклад, мідь замість заліза, залізо замість свинцю, вовна замість бавовни і т. д.

З другого боку, коли *вартісне співвідношення* однакове, чи може бути неоднаковою *органічна будова*?

При однаковій *органічній будові* [двох капіталів у різних сферах виробництва] відносні маси постійного капіталу і живої праці, які припадають на кожні 100 одиниць капіталу, *однакові* — кількісні співвідношення між ними одні й ті самі. Можливо, що *вартість* постійного капіталу буде *однакова*, хоч відносні маси праці, які приводяться в рух, *різні*. Коли машини або сировина в одному випадку дорожчі, ніж у другому (або навпаки), то для них може бути потрібно, наприклад, менше праці, але тоді й *вартість* змінного капіталу буде відносно меншою (або навпаки).

[1115] Візьмемо капітали A і B . Нехай c' і v' будуть складовими частинами капіталу A (щодо вартості), а c і v — складовими частинами капіталу B (щодо вартості). Якщо $c' : v' = c : v$, то $c'v = v'c$. Отже, і $\frac{c'}{c} = \frac{v'}{v}$.

Коли *вартісні співвідношення* між постійним і змінним капіталом *рівні*, можливо тільки ось що. Коли в одній сфері *виконується більше додаткової праці*, ніж у другій (наприклад, нічна праця неможлива у землеробстві, і хоч окремого сільськогосподарського робітника можна примусити до надмірної праці, але сукупна кількість праці, яка може бути застосована при даній величині ділянки землі тощо, обмежується тим предметом (зерном), що його треба виробити, тимчасом як при даній величині фабрики маса вироблених продуктів залежить (дуже) від кількості годин праці, — тобто відмінністю у способі виробництва зумовлюється те, що в одній сфері, при даному масштабі виробництва, може застосовуватись більше додаткової праці, ніж у другій), то *вартісне співвідношення* між постійним і змінним капіталом може бути *однаковим*, проте *відношення* маси застосовуваної праці до сукупного капіталу буде *різним*.

Або ж припустимо, що матеріал і праця (внаслідок її належності до праці вищого типу) дорожчі в *однаковому*

* — потенціально. Ред.

відношенні. В цьому разі капіталіст *A* застосовує 5 робітників там, де капіталіст *B* застосовує 25, і ці 5 робітників коштують 100 ф. ст., як і ті 25, бо їх праця дорожча (отже, і їхня додаткова праця коштує дорожче). Разом з тим ці 5 робітників переробляють 100 фунтів сировини у вартістю в 500 ф. ст., а робітники капіталіста *B* переробляють 1 000 фунтів сировини *x* вартістю в 500 ф. ст., бо в капіталіста *A* дорожчий матеріал і менш розвинута продуктивна сила праці. Тут в обох випадках *вартісне відношення* змінного капіталу до постійного буде 100 ф. ст. до 500 ф. ст., але *органічна будова* (капіталів *A* і *B* різна.

Вартісне співвідношення одне й те саме: вартість постійного капіталу в капіталіста *A* дорівнює вартості постійного капіталу в капіталіста *B*, і *A* витрачає на заробітну плату стільки ж капіталу, скільки і *B*. Але маса його продукту менша. Хоч абсолютно йому потрібна така сама маса праці, як і капіталістові *B*, але відносно йому потрібно більше, бо його постійний капітал дорожчий. За один і той самий час *A* переробляє менше сировини тощо, але ця менша кількість коштує стільки ж, скільки більша кількість сировини у *B*. У цьому випадку *вартісне співвідношення* одне й те саме, органічна будова — різна. У другому випадку це, при однаковому вартісному співвідношенні, можливе тільки тоді, коли різною є кількість додаткової праці або не однаковими є вартості різних видів праці.

Поняття органічної будови капіталу можна сформулювати так: це — різне співвідношення, в якому у різних сферах виробництва треба затратити постійний капітал, щоб поглинути одну й ту саму масу праці. *Посідання однієї і тієї самої маси праці* з предметом праці потребує більше в одному випадку, ніж у другому, або і сировини і машинного устаткування, або тільки одного з них.

{При дуже різних співвідношеннях між основним і оборотним капіталом співвідношення між *постійним* і *змінним* капіталом може бути *однаковим*, а тому може бути *однаковою* і додаткова вартість, хоч вироблені за рік *вартості* мають бути різні. Припустимо, що у вугільній промисловості, де не застосовується ніякої сировини (не беручи до уваги допоміжні матеріали), основний капітал становить половину всього капіталу, змінний — другу половину. Припустимо, що у швейній промисловості основний капітал дорівнює нулю (як і в попередньому випадку, ми залишаємо осторонь допоміжні матеріали), але сировина дорівнює половині і змінний капітал, як і в першому випадку, теж дорівнює половині всього капіталу.

Тоді обидва капітали (при однаковій експлуатації праці) реалізуватимуть однакову *додаткову вартість*, бо у відношенні до капіталу, на кожні 100 одиниць капіталу, вони застосовують однакову масу праці. Але припустимо, що основний капітал у вугільній промисловості обертається один раз за 10 років, тимчасом як в обох випадках немає ніякої різниці в обігу оборотного капіталу. Якщо додаткова вартість дорівнює 50, то вся вартість, вироблена на підприємстві швейної промисловості на кінець року (припускається, що змінний капітал в обох випадках обертається один раз на рік), дорівнюватиме 150. Навпаки, вартість, вироблена на кінець першого року вуглепромисловцем, дорівнює 105 (а саме, 5 припадає на основний капітал, 50 на змінний, 50 на додаткову працю). Вся вартість його продукту плюс основний капітал становить 150 (а саме, продукт дорівнює 105, а решта основного капіталу дорівнює 45), як у капіталіста в швейній промисловості. Виробництво вартості різної величини допускає, таким чином, виробництво *однакових* додаткових вартостей.

У другому році основний капітал вуглепромисловця дорівнював би 45, змінний капітал становив би 50, додаткова вартість дорівнювала б 50. Отже, авансований капітал дорівнював би 95, а прибуток дорівнював би 50. Норма прибутку *підвищилася б*, тому що вартість основного [1116] капіталу зменшилася б внаслідок зношування однієї десятої частини його в першому році. Таким чином, не викликає ніякого сумніву, що у всіх капіталів, де застосовується багато основного капіталу, — при незмінному масштабі виробництва — норма прибутку має *підвищуватися* в тій мірі, в якій щороку падає вартість машин, основного капіталу, внаслідок уже заміщеного зношування. Якщо вуглепромисловець десять років продає свій продукт завжди по одній і тій самій ціні, то він у другому році має одержати вищу норму прибутку, ніж у першому, і т. д. Або ж треба було б припустити, що ремонтні роботи і т. ін. прямо пропорціональні зношуванню, так що загальна сума тієї частини капіталу, яка щороку авансується під рубрикою основного капіталу, лишається незмінною. Цей надприбуток міг би компенсуватись і тим, що з часом вартість основного капіталу падає і незалежно від зношування, оскільки старим машинам доводиться конкурувати з більш доскональними, пізніше винайденими новими машинами. Але, з другого боку, це підвищення норми прибутку, що природно породжується зношуванням, зменшенням вартості основного капіталу, дає змогу старим машинам конкурувати з більш доскональними новими машинами, у яких ще доводиться брати до уваги

їх повну вартість. Нарешті, коли б вуглепромисловець продавав [наприкінці другого року] дешевше, виходячи з такого розрахунку: 50 на 100 авансованого капіталу становили 50% прибутку, 50% на 95 дають $47\frac{1}{2}$, — тобто коли б він продавав ту саму кількість продукту [не за 105, а] за $102\frac{1}{2}$, то він продавав би дешевше, ніж той, чії машини перебувають, наприклад, ще тільки перший рік у роботі. Великі вкладення основного капіталу передбачають володіння великим капіталом. Оскільки ж ці власники великого капіталу панують на ринку, то здається, що додатковий прибуток (ренту) вони одержують тільки з цієї причини. У землеробстві ця рента виникає через те, що працюють на відносно більш родючій землі, а тут через те, що працюють з допомогою відносно дешевших машин.]

{Багато з того, що приписують співвідношенню між основним і оборотним капіталом, на ділі стосується відмінності між змінним і постійним капіталом. По-перше, співвідношення між постійним і змінним капіталом [у тих чи інших галузях виробництва] може бути однаковим незважаючи на те, що співвідношення між основним і оборотним капіталом буде різним. А по-друге, коли ми говоримо про постійний і змінний капітал, то тут мова йде про первинний поділ капіталу на живу працю й *уречевлену*, а не про модифікації цього співвідношення в результаті процесу обігу або в результаті впливу процесу обігу на відтворення.

З самого початку ясно, що відмінність між основним і оборотним капіталом лише остільки може впливати на додаткову вартість (не беручи до уваги ті відмінності в масі застосовуваної живої праці, які пов'язані із співвідношенням між змінним і постійним капіталом), оскільки вона впливає на *оборот* сукупного капіталу. Таким чином, треба дослідити, як *оборот* капіталу впливає на додаткову вартість. З цим, очевидно, тісно пов'язані дві обставини: 1) додаткова вартість не може так швидко (так часто) нагромаджуватись, перетворюючись знов у капітал; 2) *авансований капітал* повинен зростати, як для того, щоб приводити в дію ту саму кількість робітників та ін., так і внаслідок подовження строку авансів, які капіталіст змушений давати самому собі на своє власне споживання. Ці обставини важливі при розгляді *прибутку*. Тут же слід насамперед розглянути тільки питання про те, як вони впливають на додаткову вартість. І обидві ці обставини треба завжди чітко розмежовувати.]

{Все, що збільшує *аванси*, не збільшуючи відповідно додаткової вартості, зменшує норму прибутку, навіть коли додаткова вартість лишається та сама; все, що зменшує аванси,

впливає протилежно. Отже, оскільки величина основного капіталу у відношенні до оборотного капіталу — або різний оборот капіталу — впливає на величину авансів, остільки вона впливає на норму прибутку, навіть коли це ніяк не відбивається на додатковій вартості.}

{Норма прибутку є не просто додаткова вартість, обчислювана на авансований капітал, а маса додаткової вартості, реалізованої протягом даного періоду, тобто за певний відрізок часу обігу. Отже, оскільки відмінність основного і оборотного капіталу впливає на масу додаткової вартості, реалізованої певним капіталом *протягом даного періоду*, остільки вона впливає на норму прибутку. Сюди входять два моменти: відмінність величини *авансів* (у відношенні до реалізованої додаткової вартості) і, по-друге, відмінність у *тривалості того часу*, на який треба робити ці аванси, перше ніж вони повернуться з тією або іншою додатковою вартістю.}

[1117] {На час відтворення, або, точніше, на кількість циклів відтворення, які відбуваються за певний період часу, істотно впливають дві обставини:

1) *Більш тривале перебування продукту у сфері власне виробництва.*

По-перше, можливо, що один продукт для вироблення його потребує більше часу, ніж інший, чи буде то більш тривалий відрізок одного року, чи цілий рік, чи більш ніж один рік. (Останнє, наприклад, у будівництві, у скотарстві і в виробництві деяких предметів розкоші.) У цьому випадку, залежно від будови продуктивного капіталу, від його поділу на постійний і змінний капітал, продукт безперервно поглинає працю, часто (наприклад, у виробництві предметів розкоші, у будівництві) дуже багато праці у відношенні до постійного капіталу. Отже, в міру того як подовжується час виробництва продукту, але такого виробництва, яке є разом з тим і рівномірним продовженням процесу праці, має місце триваюче поглинання праці і додаткової праці. Наприклад, у скотарстві або в будівництві, якщо останнє потребує, скажімо, більше одного року. Продукт може надійти в обіг, тобто бути проданим, викинутим на ринок, тільки тоді, коли він готовий. Додаткова праця першого року разом з усією іншою працею об'єктивована у незакінченому продукті першого року. Її не менше і не більше, ніж в інших галузях виробництва, де панівним є таке саме співвідношення між постійним і змінним капіталом. Але вартість цього продукту не може бути реалізована в розумінні перетворення її в гроші, а значить, не може бути реалізована і додаткова вартість. Тому ця додаткова вартість не може ні

нагромаджуватись як капітал, ні використовуватись для споживання. І авансований капітал, і додаткова вартість є, так би мовити, фундамент для дальшого виробництва. Вони є його передумовою і входять тим чи іншим способом як напівфабрикати, як своєрідна сировина, у виробництво другого року.

Припустимо, що авансований капітал дорівнює 500, праця дорівнює 100, додаткова вартість дорівнює 50, так що авансований у другому році на виробництво капітал дорівнює 550 плюс ті 500, які авансуються додатково у другому році. Додаткова вартість знову дорівнює 50. Таким чином, на кінець другого року вартість продукту дорівнює 1 100 ф. ст., з яких 100 — додаткова вартість. В цьому разі додаткова вартість така сама, як коли б капітал цілком був відтворений у першому році, а в другому році знову було вкладено 500 ф. ст. І в першому, і в другому році змінний капітал дорівнює 100, а додаткова вартість дорівнює 50. Але норма прибутку різна.

У першому році вона становить $\frac{50}{500}$, тобто 10%. А в другому році авансовано $550 + 500 = 1\ 050$, і одна десята від цієї суми дорівнює 105. Отже, коли допустити, що норма прибутку однакова, то вартість продукту становитиме: у першому році 550, у другому році $550 + 500 + 55 + 50 = 1\ 155$. І вартість продукту наприкінці другого року дорівнює 1 155. В іншому випадку вона становила б тільки 1 100. Прибуток тут більший, ніж створена додаткова вартість, що становить тільки 100. Якщо включити в рахунок ще і витрати капіталіста на його власне споживання, які він має собі авансувати протягом двох років, то затрачений капітал буде ще більшим у відношенні до додаткової вартості. Правда, зате і вся додаткова вартість першого року перетворюється в капітал у другому році. Далі, затрачений на заробітну плату капітал збільшився, бо авансовані у першому році 100 ф. ст. не відтворюються на кінець першого року і тому в другому році доводиться авансувати 200 ф. ст. на ту саму працю, на яку в іншому випадку досить було б 100 ф. ст., які відтворюються в першому році.

По-друге, можливо, що після того як процес праці закінчився, продукт має ще залишатись у сфері виробництва, щоб зазнати діяння природних процесів, які не потребують ніякої праці або потребують відносно лише зовсім незначної праці, — наприклад, вино у погребі. І тільки коли мине цей строк, капітал може бути відтворений. Очевидно, що тут, хоч би яким було співвідношення змінного і постійного капіталу, виходить те саме, як коли б було затрачено більше постійного і менше змінного капіталу. Меншу величину становить додаткова пра-

ця, як і взагалі праця, що застосовується тут протягом певного періоду. Якщо *норма прибутку* однакова, то це пояснюється її вирівнюванням, а не виробленою в даній сфері додатковою вартістю. Щоб підтримувати процес відтворення — безперервність виробництва, — необхідно спочатку авансувати більше капіталу. І знов-таки з цієї причини тут зменшується *відношення* додаткової вартості до авансованого капіталу.

По-третє, можливі *перерви в процесі праці* під час виготовлення продукту на виробництві, як це має місце, наприклад, у землеробстві, а також у таких процесах, як дублення шкір тощо, де хімічні реакції створюють перерву в процесі праці, поки продукт може перейти з однієї фази виробництва до наступної, вищої. Якщо в таких випадках завдяки відкриттям в галузі хімії скорочується тривалість цієї перерви, то продуктивність праці підвищується, додаткова вартість збільшується, а уречевлена праця авансується процесові виробництва на коротший час. В усіх випадках, коли бувають перерви в процесі праці, додаткова вартість є меншою, авансований капітал — більшим.

2) Те саме має місце і тоді, коли той чи інший оборотний капітал, внаслідок віддаленості ринку, обертається повільніше, ніж оборотний капітал в середньому. Так само і в цьому випадку авансований капітал є більшим, додаткова вартість — меншою, і меншим є те *відношення*, в якому вона перебуває до авансованого капіталу.} [В останньому випадку капітал довше затримується у сфері обігу, в згаданих вище випадках — у сфері виробництва.]

[1118] {Припустимо, що в якій-небудь галузі транспортної промисловості авансований капітал дорівнює 1 000, основний капітал дорівнює 500 і зношується за п'ять років, змінний капітал дорівнює 500 і обертається чотири рази на рік. Тоді вартість річного продукту становитиме $100 + 2000 + 100$ (якщо [річна] норма додаткової вартості дорівнює 20%), всього — 2 200. З другого боку, припустимо, що в якійсь галузі швейної промисловості постійний оборотний капітал дорівнює 500 (основний дорівнює 0), змінний дорівнює 500, додаткова вартість дорівнює 100. Обертається він, нехай, чотири рази на рік. Тоді вартість річного продукту становитиме $4(500 + 500) + 100 = 4 100$. Додаткова вартість в обох випадках однакова. Останній капітал весь обертається чотири рази на рік, або раз за чверть року. З першого капіталу за рік обертаються 600 [з яких 500 обертаються чотири рази на рік]. Отже, за чверть року обертається $500 + \frac{100}{4}$, тобто 525. Отже, 175 за

один місяць, 350 за 2 місяці, і 1 400 за 8 місяців. Всьому капіталові (1 000) для повного обороту потрібно $5\frac{5}{7}$ місяця. За один рік обертається тільки $2\frac{1}{10}$ його.

Нам можуть сказати, що перший капітал для одержання прибутку в 10% накидає за чверть року на вартість у 1 000 менше, ніж другий. Але тут справа не в накиданні. Перший капіталіст одержує більше додаткової вартості [ніж другий] на свій спожитий капітал, але не на свій застосований капітал. Відмінність виникає тут од [відносної величини] додаткової вартості, а не від накидання прибутку. В основі відмінності тут лежить вартість, а не додаткова вартість. В обох капіталах змінний капітал 500 обертається чотири рази на рік. Обидва вони одержують за рік додаткову вартість, що дорівнює 100, і [річна] норма додаткової вартості в обох дорівнює 20%. Але за чверть року додаткова вартість становить 25 ф. ст., — значить, вищий процент? 25 на 500 кожному чверть року становить 5% за чверть року, тобто 20% на рік.

У першого капіталіста половина його капіталу обертається чотири рази на рік, а з другої половини за рік обертається тільки одна п'ята частина. Половина, взята чотири рази, дорівнює цілому, що взяте *два рази*. Отже, його капітал обертається за рік $2\frac{1}{10}$ рази. У другого капіталіста весь капітал обертається чотири рази на рік. Але це абсолютно нічого не міняє в додатковій вартості. Якщо власник другого капіталу безперервно відтворює, то він повинен постійно перетворювати 500 у сировину і т. д. і в нього завжди є тільки 500 на оплату праці, тимчасом як у першого капіталіста теж є 500 на оплату праці, а решта 500 у нього весь час (тобто 5 років) перебуває в такій формі, в яку йому не треба перетворювати їх все знову і знову. Але це [рівність додаткових вартостей] має місце лише в тому разі, коли незважаючи на відмінність у величині основного і оборотного капіталу співвідношення між змінним і постійним капіталом [в обох капіталів] однакове.

Коли в обох капіталів половина є постійним капіталом, половина — змінним, то [у першого капіталу] половина може бути основним капіталом тільки в тому разі, коли оборотний постійний капітал дорівнює нулю, а [в другого капіталу] половина може бути оборотним постійним капіталом тільки в тому разі, коли основний капітал дорівнює нулю. Слід зауважити, що, хоч оборотний постійний капітал може дорівнювати нулю, як, скажімо, у добувній промисловості і в транспортній промисловості, де все-таки допоміжні матеріали замість сировини становлять оборотний постійний капітал, але основний капітал (за винятком — у банкірів і т. ін.) ніколи не дорівнює

нулю. Однак справа не міняється, якщо постійний капітал в обох випадках перебуває в одному й тому самому відношенні до змінного капіталу, хоч би він в одному випадку містив більше основного і менше оборотного постійного капіталу, а в другому випадку, навпаки, менше основного і більше оборотного постійного капіталу. Тут має місце тільки відмінність у часі відтворення однієї половини капіталу і в часі відтворення сукупного капіталу. Один капіталіст має авансувати 500 ф. ст. на 5 років, перше ніж вони повернуться до нього, другий — на чверть року або на рік. Можливість розпоряджатися капіталом різна. Різні не аванси, а час, на який вони авансуються. Ця відмінність нас тут не цікавить. Додаткова вартість і прибуток, коли розглядати весь авансований капітал, тут однакові: 100 ф. ст. у перший рік на авансовані 1 000 ф. ст. У другому році вища норма прибутку буде скоріше на боці основного капіталу, тому що змінний капітал лишився той самий, а вартість основного капіталу зменшилася. Перший капіталіст авансує у другому році тільки 400 основного капіталу і 500 змінного і так само одержує 100 ф. ст. прибутку. Але 100 на 900 становить $11\frac{1}{9}\%$, тимчасом як другий капіталіст, не припиняючи відтворення, як і раніше, авансує 1 000 і одержує 100 ф. ст. прибутку, що становить 10%.

Справа, звичайно, міняється, коли разом з основним капіталом зростає у відношенні до змінного капіталу постійний капітал в цілому, або коли взагалі для приведення в рух тієї самої кількості праці доводиться авансувати більше капіталу. У наведеному вище прикладі питання полягає не в тому, як часто обертається сукупний капітал або яким великим є аванс, а в тому, як часто обертається та частина капіталу, якої досить для приведення в рух такої самої маси продуктивної праці, як і в другому випадку, щоб відновити процес виробництва. Та коли б у наведеному вище прикладі основний капітал дорівнював [не 500, а] 1 000, а оборотний [як і раніше] дорівнював би тільки 500, то справа змінилася б. Проте ця зміна сталася б не тому, що йдеться про основний капітал. Адже коли б оборотний постійний капітал у другому випадку (наприклад, внаслідок дорожнечі матеріалу) коштував 1 000 [замість 500], то справа змінилася б цілком так само. Оскільки в перших випадках [обох прикладів] чим більший основний капітал, тим більший весь авансований капітал у відношенні до змінного капіталу, то це і породжує плутанину. А взагалі вся ця історія щодо обороту капіталу, власне кажучи, запозичена спочатку із сфери торгового капіталу, де це зумовлюється іншими законами: у торговому капіталі, як я вже

показав ¹²⁷, норма прибутку справді визначається середньою кількістю оборотів незалежно від будови цього капіталу, який, однак, складається головним чином з оборотного капіталу. Бо прибуток торгового капіталу визначається загальною нормою прибутку.)

[1119] {*Вся суть ось у чому.*

Припустимо, що основний капітал дорівнює x . Якщо він обертається тільки один раз за 15 років, то за рік обертається $\frac{1}{15}$ частина його, але тоді і заміщенню підлягає щороку тільки $\frac{1}{15}$ частина цього капіталу. Коли б він заміщувався 15 разів на рік, то справа від цього нітрохи не змінилася б. Маса його лишилася б та сама. Але продукт внаслідок цього подорожчав би. Звичайно, можливість розпорядитися капіталом менша, і ризик знецінення більший, ніж коли б та сама кількість капіталу була авансована у формі оборотного капіталу. Але це нітрохи не впливає на *додаткову вартість*, хоч і входить до обчислення *норми прибутку* панами капіталістами, бо при обчисленні зношування цей ризик включається в рахунок.

Що ж до другої частини капіталу, то припустимо, що оборотна частина постійного капіталу (сировина і допоміжні матеріали) дорівнює 25 000 ф. ст. на рік, а заробітна плата дорівнює 5 000 ф. ст. Тоді, якби цей капітал обертався тільки один раз на рік, на весь рік треба було б авансувати 30 000 ф. ст., і коли додаткова вартість дорівнює 100%, тобто становить 5 000 ф. ст., то прибуток наприкінці року становив би 5 000 ф. ст. на 30 000, тобто $\frac{1}{6}$, або $16\frac{2}{3}\%$.

Та коли б цей капітал обертався кожну п'яту частину року, то потрібен був би тільки аванс капіталу в 5 000 ф. ст. на постійний оборотний капітал і 1 000 ф. ст. на заробітну плату. Прибуток — 1 000 ф. ст., а в $\frac{5}{5}$ року — 5 000 ф. ст. Але ця додаткова вартість одержується на капітал у 6 000 ф. ст., тому що більше від цієї суми ніколи й не авансується. Отже, прибуток був би 5 000 на 6 000, або $\frac{5}{6}$, тобто у 5 разів більший, ніж у першому випадку: $83\frac{1}{3}\%$ (не беручи до уваги основний капітал). Таким чином, тут має місце дуже значна відмінність у нормі прибутку, бо на ділі праця на 5 000 ф. ст. купується капіталом у 1 000 ф. ст., а сировина і т. ін. на 25 000 ф. ст. — капіталом у 5 000 ф. ст. Якби при цій різній нормі обороту капіталу були однакової величини, то в першому випадку могло б бути авансовано тільки 6 000 ф. ст. Або щомісяця тільки 500 ф. ст., з яких $\frac{5}{6}$ складалися б з постійного капіталу, а $\frac{1}{6}$ із змінного капіталу. Ця $\frac{1}{6}$ дорівнює $83\frac{1}{3}$ ф. ст., на які 100% додаткової вартості дали б $83\frac{1}{3}$ ф. ст., і це становило б на рік

$(83 + \frac{1}{3}) 12 = \frac{12}{3}$ (або 4) + 996 = 1 000. Але 1 000 на 6 000 становить $16\frac{2}{3}\%$.]

(6) ЕКЛЕКТИЧНЕ ПОЄДНАННЯ У ШЕРБЮЛЬЄ НЕ СПОЛУЧНИХ МІЖ СОБОЮ КОНЦЕПЦІЙ РІКАРДО І СІСМОНДІ]

Вернемося до Шербюльє.

В дусі Сісмонді таке міркування:

«Економічний прогрес суспільства, оскільки він характеризується абсолютним зростанням продуктивного капіталу і зміною співвідношення між різними елементами цього капіталу, надає робітникам деякі вигоди: 1) Підвищення продуктивності праці, особливо завдяки застосуванню машин, викликає таке швидке зростання продуктивного капіталу, що незважаючи на зміну, яка сталася у співвідношенні між фондом життєвих засобів і всіма іншими елементами капіталу, цей фонд проте абсолютно зростає, що дає можливість не тільки застосовувати ту саму кількість робітників, але дати роботу ще й додатковій кількості робітників, так що результат прогресу, якщо не брати до уваги деяких тимчасових перере, зводиться для робітників до збільшення продуктивного капіталу і до зростання попиту на працю. 2) Зростання продуктивності капіталу має тенденцію значно знижувати вартість багатьох продуктів, отже роботи їх доступними для робітника, завдяки чому коло задоволення його потреб розширюється...

Однак:

1) Час від часу має місце зменшення фонду життєвих засобів, що становлять ціну праці, навіть коли це зменшення короткочасне і часткове, воно призводить до дуже прикрих для робітника результатів. 2) Обставини, які сприяють економічному прогресові даного суспільства, в значній мірі є випадковими, вони не залежать од волі виробників-капіталістів. Тому вплив цих причин не є постійним» і т. д. «3) Не стільки абсолютне споживання робітника, скільки його відносно споживання робить становище робітника щасливим або нещасливим. Яке значення має для робітника, що він може здобути собі деякі продукти, раніше недоступні людям його кола, якщо кількість тих продуктів, які йому недоступні, зростає ще в більшій пропорції, якщо відстань, яка відділяє його від капіталіста, тільки збільшилась, якщо його соціальне становище стало ще нижчим і ще менш сприятливим? За винятком предметів споживання, абсолютно необхідних для підтримання сил, цінність предметів нашого споживання дуже відносна.

Забувають, що найманий робітник — це мисляча людина, обдарована такими самими здібностями, тими самими пориваннями, що й працівник-капіталіст» (стор. 65—67).

[1120] «Хоч би які вигоди приносило найманим робітникам швидке зростання суспільного багатства, воно не усуває причину їх злидніє... Вони залишаються позбавленими всякого права на капітал, отже, змушеними продавати свою працю і відмовляться від усяких претензій на продукти цієї праці» (стор. 68). «В цьому і полягає основна вада закону при-
власнення... Зло корениться в цій явній неузгодженості відносин між

найманим робітником і тим капіталом, який приводиться в рух його працею» (стор. 68—69).

Ця остання фраза про *«неузгодженість»* цілком в душі Сімонді і взагалі є безглуздя.

Про *«нормальну людину, яка ототожнюється з капіталістом, і т. д.»* див. там же, стор. 74—76.

Про *«концентрацію капіталів та усунення дрібних капіталістів»* — стор. 85—88.

«Якщо за сучасного стану речей дійсний прибуток утворюється від заощаджень капіталістів, то [при іншій системі розподілу] він з таким самим успіхом міг би утворитись і від заощаджень найманих робітників» (стор. 88—89).

[З другого боку,] *Шербюльє*

1) поділяє погляд [Джемса] Мілля, що всі податки слід брати із земельної ренти¹²⁸ (стор. 128), та, оскільки неможливо «установити податок так, щоб він брався справді з ренти і заціпав тільки ренту», оскільки важко відрізнити прибуток від ренти, — це, мовляв, зовсім неможливо тоді, коли власник землі сам її обробляє, — то Шербюльє

2) іде далі і приходить до правильного висновку із вчення Рікардо:

«Чому не роблять дальшого кроку і не скасовують приватної власності на землю?» (стор. 129). «Землевласники — це нероби, які утримуються коштом суспільства без будь-якої користі для виробництва і для загального добробуту суспільства». «Землю роблять продуктивною застосовувані у землеробстві капітали. Землевласник нічим цьому не сприяє. Він існує тільки для того, щоб одержувати ренту, яка не становить частини прибутку з його капіталів і не є ні продуктом праці, ні продуктом продуктивних сил землі, а є результатом тієї ціни, до якої конкуренція між споживачами піднімає землеробські продукти» і т. д. (стор. 129). «Оскільки скасування приватної власності на землю нічого не змінило б у тих причинах, які породжують ренту, то рента існувала б і далі; але її брала б держава, якій належала б уся земля і яка здавала б в оренду ділянки, придатні для обробітку, приватним особам, які мають достатній капітал для їх експлуатації» (стор. 130). Рента замінила б усі державні доходи. «В результаті всього цього звільнена промисловість, позбувшись усіх оков, завнала б нечуваного піднесення» і т. д. (стор. 130).

Але як примирити цей рікардіанський висновок з благочестивим побажанням у душі Сімонді: накласти «окови» на капітал, на капіталістичне виробництво? Як примирити його з таким-от оплакуванням:

«Капітал кінець кінцем стане володарем світу, коли який-небудь переворот не зупинить того процесу розвитку, що його здійснює наше суспільство за [теперішнього] панування закону привласнення» (стор. 152).

«Всюди капітал знищить усі старі соціальні відмінності, щоб замість них установити цей простий поділ людей на багатих і бідних: на багатих, які розкошують і управляють, і на бідних, які працюють і коряться» (стор. 153). «Загальне привласнення *продуктивних фондів і продуктів* в усі часи зводило численний клас пролетарів до стану підкорення і політичної неправоздатності; але це привласнення поєднувалося колись із системою обмежувальних законів, які, *сковуючи розвиток промисловості і нагромадження капіталів*, [1121] ставили перешкоди зростанню класу знедолених, обмежували тісними рамками його громадянські свободи і цим способом всіляко сприяли тому, щоб знешкодити цей клас. Тепер капітал розірвав частину цих оков. Він готується розірвати їх усі» (стор. 155—156).

«Деморалізація пролетарів — таким є другий наслідок [теперішнього] розподілу багатств» ¹²⁹ (стор. 156).

[РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ]

РІЧАРД ДЖОНС

1) R. JONES. AN ESSAY ON THE DISTRIBUTION OF WEALTH, AND ON THE SOURCES OF TAXATION. PART I: RENT. LONDON, 1831
 [ЕЛЕМЕНТИ ІСТОРИЧНОГО РОЗУМІННЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕНТИ.
 ПЕРЕВАГА ДЖОНСА НАД РІКАРДО В ОКРЕМИХ
 ПИТАННЯХ ТЕОРІЇ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕНТИ І ЙОГО ПОМИЛКИ
 В ЦІЙ ГАЛУЗІ]

Відмінною рисою вже цього першого твору Джонса — *про ренту* — є те, чого бракує всім англійським економістам після сера Джемса Стюарта, а саме: елементи розуміння *історичної* відмінності способів виробництва. (Такому взагалі правильному розрізненню історичних форм не суперечать дуже істотні археологічні, філологічні та історичні помилки, на які вказувалося Джонсу. Див., наприклад, «Edinburgh Review», том LIV, стаття IV ¹³⁰.)

У новітніх економістів, що йдуть за Рікардо, Джонс запозичив визначення ренти як *додаткового прибутку*, визначення, яке виходить з того, що фермер є капіталістом (або що землю експлуатує сільськогосподарський капіталіст), котрий сподівається середнього прибутку від цього особливого застосування капіталу, визначення, яке передбачає, що само землеробство підпорядковане капіталістичному способі виробництва. Словом, земельна власність розглядається тут лише в тій перетвореній формі, якої надав їй капітал як панівне виробниче відношення суспільства, в її сучасній буржуазній формі. Джонс зовсім не поділяє тієї ілюзії, що капітал існує від початку світу.

Погляди Джонса на походження ренти взагалі резюмовані у таких положеннях:

«Здатність землі навіть при найпримітивнішій праці людини давати більше, ніж потрібно для утримання землероба, і таким чином давати йому можливість платити данину власникові землі,— звідси походить рента» (стор. 4) [Російський переклад: *Джонс, Річард. Экономические сочинения. Ленинград, 1937, стор. 27*].

«Отже, рента походить від *привласнення землі* в такий час, коли основна маса населення змушена або обробляти її на будь-яких умовах, або помирати з голоду і коли крихітний капітал цих людей, що складається із знарядь, насіння і т. ін., неминуче прикутий разом з ними до землі, бо його ніяк не вистачає для того, щоб вони могли проіснувати, займаючись землеробством, а чим-небудь іншим» [стор. 11] [Російський переклад, стор. 30—31].

Джонс досліджує ренту в усіх її перетвореннях: від найпримітивнішої форми панщини до сучасної фермерської ренти. Кожного разу він приходиться до висновку, що певній формі праці і умов праці відповідає певна форма ренти, тобто земельної власності. Так, він розглядає одну за другою відробіткові ренти, або ренту як панщину селян-кріпаків, перехід од відробіткової ренти до ренти продуктами, здолану ренту, райт-ятську¹³¹ ренту та ін.,— дослідження, подробиці якого нас тут не цікавлять. В усіх більш ранніх формах ренти особою, яка безпосередньо привласнює чужу *додаткову працю*, є не капіталіст, а власник землі. *Рента* (як її розуміють на основі [феодальних] *слогадів* фізіократи) виступає історично (що в найширших масштабах ще має місце у народів Азії) як загальна форма *додаткової праці*, праці, що виконується безплатно. На відміну від капіталістичних відносин, тут привласнення цієї додаткової праці не опосередковується обміном, а має своєю основою насильне панування однієї частини суспільства над другою. (Звідси і пряме рабство, кріпосництво або відносини політичної залежності.)

Тому що ми повинні тут розглядати земельну власність лише остільки, оскільки її розуміння зумовлює розуміння капіталу, то ми не будемо спинятись на аргументації Джонса, а відразу перейдемо до того результату, який дуже вигідно відрізняє його від усіх його попередників.

Але перед цим ще кілька побіжних зауважень.

Говорячи про *панщину* — і про форми кріпосництва (а також рабства), які більш-менш відповідають їй, — [1122] Джонс *невідомо* виділяє ті дві форми, до яких зводиться всяка додаткова вартість (всяка додаткова праця). Взагалі характерним є те, що власне панщина в її *найгрубішій формі найясніше показує істотні риси найманої праці*.

«*Рента*» (там, де має місце панщина) «може бути збільшена в цих умовах тільки двома способами: або більш умілим і більш ефективним застосуванням праці селян-кріпаків» (це — відносна додаткова праця), «чому, проте, перешкоджає нездатність землевласників, як класу, розвивати агрономію, або збільшенням *кількості* праці, яка вимагається від кріпаків, і тоді, якщо земля власників оброблятиметься краще, то тим гірше оброблятиметься земля кріпаків, від яких у цьому разі відбирається праця» (там же, розділ II [стор. 61]) [Російський переклад, стор. 58].

Цю книгу Джонса про *ренту* відрізняє від його «Syllabus», який має бути розглянутий далі, у розділі 2-му, ось що: в першому творі Джонс виходить, як з чогось даного, з різних форм земельної власності, а в другому — з різних форм праці, яким вони відповідають.

Джонс показує і те, як цим різним виробничим відносинам відповідають різні ступені розвитку суспільної продуктивної сили праці.

Панщина (цілком так само, як і праця рабів) має те спільне з наймаюю працею, оскільки йдеться про *ренту*, що остання сплачується *працею*, а не *продуктами*, і тим більше не *грішми*.

При здольній ренті «авансування капіталу землевласником і надання безпосереднім працівникам самостійності у справі обробітку землі вказують на те, що проміжного класу капіталістів все ще немає» (стор. 74) [Російський переклад, стор. 66].

«Райятські ренти — це ті ренти продуктами, що їх працівник, який добуває свою заробітну плату із землі, сплачує суверенові як її власникові» (розд. IV [стор. 109]) [Російський переклад, стор. 85]. (Вони властиві головним чином Азії.) «Райятські ренти часто поєднуються з відробітковими рентами та із здольними рентами» (стор. 136 і далі) [Російський переклад, стор. 100]. Головним землевласником є тут суверен.

«Розквіт або, точніше, існування міст в Азії цілком залежить від місцевих витатків уряду» (стор. 138) [Російський переклад, стор. 101].

«Коттерські ¹²² ренти... — це всі ті ренти, які за договором мають сплачувати грішми селянин-орендарі, що добувають свої засоби існування із землі» (стор. 143) [Російський переклад, стор. 104]. (Ірландія.) «На більшій частині земної кулі не існує грошових рент» [там же].

«Всі ці форми» (відробіткова, райятська, здольна, коттерська рента та ін. — словом, усі форми селянських рент) «перешкоджають повному розвитку продуктивних сил землі» [стор. 157] [Російський переклад, стор. 113].

«Відмінності у продуктивності праці різних людей залежать, поперше, від винахідливості, яка використовується при застосуванні ручної праці, і, по-друге, від того, в якій мірі чисто фізичним зусиллям людини допомагають нагромаджені результати минулої праці, тобто вони залежать од відмінностей в майстерності, знаннях і капіталі, які застосовуються у виробництві» [стор. 157—158] [Російський переклад, стор. 113].

«Нечисленність неземлеробських класів. Ясно, що відносна кількість тих людей, які можуть існувати не займаючись землеробською працею, цілком визначається продуктивністю праці землеробів» (розд. VI [стор. 159—160]) [Російський переклад, стор. 114].

«В Англії орендарі, які взялись обробляти землю в маєтках землевласників після того, як припинилося використання праці кріпаків, знайшлися в самому селі. Це були йомени» (там же [стор. 166]) [Російський переклад, стор. 117—118].

Ми підходимо, нарешті, до того пункту, який нас тут найбільше цікавить, до *фермерських рент*. Саме тут разюче виступає перевага Джонса: він доводить, що те, що Рікардо й інші розглядають як вічну форму земельної власності, є її буржуаз-

на форма, яка взагалі появляється тільки тоді, коли, по-перше, земельна власність перестає бути відношенням, що панує над виробництвом, а тому і над суспільством, і, по-друге, само землеробство ведеться по-капіталістичному, що передбачає розвиток великої промисловості (принаймні мануфактури) в містах. Джонс показує, що рента в рикардовському розумінні існує тільки в такому [1123] суспільстві, базисом якого є капіталістичний спосіб виробництва. З перетворенням земельної ренти у додатковий прибуток припиняється також *прямий* вплив земельної власності на заробітну плату, а це означає, інакше кажучи, тільки те, що віднині не землевласник, а капіталіст стає *тим, хто безпосередньо привласнює додаткову працю*. Відносна величина ренти залежить уже тільки від розподілу *додаткової вартості* між капіталістом і землевласником, а не від самого здобуття цієї додаткової праці. Цей момент по суті є у Джонса, хоч ясно він цього і не висловлює.

Порівняно з Рікардо Джонс робить істотний крок вперед як у розумінні історичного підходу до пояснення явищ, так і щодо економічних подробиць. Ми простежимо його теорію крок за кроком. В ній, звичайно, трапляються і нісенітниці.

У наведених нижче положеннях Джонс правильно вясняє ті історичні й економічні умови, при яких земельна рента є додатковим прибутком, інакше кажучи, вираженням *сучасної* земельної власності.

«Фермерські ренти можуть існувати тільки тоді, коли найважливіші взаємовідносини різних класів суспільства вже не зумовлюються власністю на землю та землеволодінням» (стор. 185) [Російський переклад, стор. 128].

Капіталістичний спосіб виробництва починається у промисловості і підкоряє собі землеробство тільки пізніше.

«Першими під владу капіталістів потрапляють майстри та ремісники» (стор. 187) [Російський переклад, стор. 129].

«Одним з безпосередніх наслідків такої системи є можливість переміщувати на свій розсуд в інші галузі господарства працю і капітал, що застосовуються в землеробстві».

[І тільки при наявності цієї можливості може йти мова про вирівнювання прибутків у землеробстві і промисловості.]

«Поки орендар сам був працюючим селянином і, не маючи інших засобів до існування, змушений був добувати їх із землі, він був прикутий нуждою до цієї землі; незначний капітал, який він, може, мав, фактично був прикутий до землі разом з його власником, бо цього капіталу було не досить для забезпечення його існування, якщо він весь не використовувався для обробітку землі. Коли появляється капіталістичний підприємець,

ця залежність від землі припиняється, і якщо від застосування робітників у землеробстві не можна виручити стільки саме, скільки від їхньої праці в різних інших галузях, яких при такому стані суспільства дуже багато, то заняття землеробством буде залишено. Рента за такого стану речей необхідно складається тільки з *додаткового прибутку*» (стор. 188) [Російський переклад, стор. 130]. «Вплив ренти на величину заробітної плати припиняється» [там же]. «Коли використання працівника переходить до рук капіталіста, то його залежність від землевласника припиняється» (стор. 189) [Російський переклад, стор. 130].

Як виникає *додатковий прибуток*, Джонс, далі ми це побачимо, власне кажучи, не пояснює, або, точніше, пояснює це тільки по-рікардовськи, тобто відмінністю в ступені природної родючості різних земель.

«Коли рента складається з *додаткового прибутку*, рента з певної ділянки землі може зростати з трьох причин:

- 1) збільшення продукту внаслідок того, що при його виробленні застосовується більше нагромадженого капіталу;
- 2) ефективніше застосування уже вкладеного капіталу;
- 3) якщо капітал і продукт лишаються незмінними, — зменшення частки класу виробників у цьому продукті і відповідне збільшення частки землевласника.

Ці причини можуть також діяти спільно в різних поєднаннях» (стор. 189) [Російський переклад, стор. 130—131].

Подивимось, як стоїть справа з цими різними причинами. Насамперед, всі вони передбачають, що рента походить з *додаткового прибутку*. А потім не викликає найменшого сумніву, що перша з цих причин, яку Рікардо тільки один раз побіжно згадає *, вказана цілком правильно. Коли збільшується застосований у землеробстві капітал, то збільшується і маса ренти, хоч *ціни на хліб* і т. ін. не підвищуються і взагалі не відбувається ніякої іншої зміни. Ясно, що в цьому разі *підвищується* також *ціна землі*, хоч хлібні ціни не підвищуються і в них взагалі не відбувається ніякої зміни.

Ренту з *найгіршої землі* Джонс пояснює *монополюю ціною*. Дійсне джерело ренти зводиться у нього, значить, ось до чого: або *монополюна ціна* (як у Б'юкенена, Сісмонді, Гопкінса та ін.), коли є *абсолютна рента* (що походить не з відмінності в родючості різних сортів ґрунтів), або *диференціальна рента* (як у Рікардо).

[*Ad voset* ** *абсолютної ренти*. Візьмемо *золотоносний рудник*. Припустимо, що застосований капітал дорівнює 100 ф. ст., середній прибуток — 10 ф. ст., рента дорівнює 10 ф. ст. Припустимо, що капітал складається наполовину з постійного капіталу (в даному випадку — з машин і допоміжних

* Див. цей том, частина II, стор. 103, 126 і 323. *Ред.*

** — З приводу. *Ред.*

матеріалів) і наполовину із змінного капіталу. 50 ф. ст. постійного капіталу означають тільки те, що в них міститься стільки саме робочого часу, скільки [1124] в золоті на 50 ф. ст. Через це та частина продукту, яка дорівнює 50 ф. ст., заміщує спожитий постійний капітал. Коли решта продукту дорівнює 70 ф. ст. і на 50 ф. ст. змінного капіталу приводиться в рух 50 робітників, то [праця] 50 робітників (припустимо, що робочий день дорівнює 12 годинам) повинна знайти собі вираз у 70 ф. ст. золота, з яких 50 ф. ст. оплачують заробітну плату, а 20 ф. ст. втілюють неоплачену працю. Вартість продукту всіх капіталів такої органічної будови дорівнює тоді 120 ф. ст. Продукт тоді становить $50c + 70v$, а ці останні 70 ф. ст. представляють 50 робочих днів і дорівнюють $50v + 20m$. Капітал у 100 ф. ст., який застосовував би більше постійного капіталу і меншу кількість робітників, виробив би продукт меншої вартості. Однак усі звичайні промислові капітали, хоч вартість їх продукту за таких умов дорівнювала б 120 ф. ст., продавали б його тільки по його ціні виробництва у 110 ф. ст. Але у випадку із золотоносним рудником, навіть незалежно від власності на землю, це неможливо, бо вартість тут виражається в натуральній формі продукту. Отже, тут неодмінно мусить виникати рента в 10 ф. ст.]

«Хліб може продаватись по *монопольній ціні* (тобто по ціні, яка перевищує витрати і прибутки тих, хто виробляє його в найменш сприятливих умовах) або ж по такій ціні, яка оплачує тільки звичайний прибуток. Коли взяти перший випадок, то, залишаючи остеронь усі відмінності в родючості оброблюваних ділянок землі, збільшення продукту, одержане завдяки збільшенню капіталу (при старих цінах), може підвищити ренту пропорціонально збільшенню затраченого капіталу. Припустимо, наприклад, що 10% становлять звичайну норму прибутку. Якщо хліб, на виробництво якого витрачено 100 ф. ст., може бути проданий за 115 ф. ст., то рента становитиме 5 ф. ст. Коли б в результаті підвищення культури землеробства застосований на тій самій землі капітал, так само як і продукт, збільшилися удвоє, то 200 ф. ст. капіталу дадуть продукт у 230 ф. ст., і рента становитиме 10 ф. ст., тобто теж збільшиться удвоє» (стор. 191) [Російський переклад, стор. 131—132].

{Це стосується як абсолютної, так і диференціальної ренти.}

«У невеликому суспільстві хліб завжди може продаватись по *монопольній ціні*... Це можливо і в більших країнах, якщо населення постійно зростає швидше, ніж збільшується продукція землеробства. Але монопольна ціна на хліб — дуже незвичайне явище для досить великих країн з різноманітними ґрунтами. Якщо має місце значне підвищення хлібних цін, то в обробіток вводиться більше земель або ж вкладається більше капіталу на тій самій землі, поки не встановиться ціна, яка дає навряд чи більший від звичайного прибуток на зроблені витрати. Тоді даліше

зростання землеробства припиняється, і в таких країнах хліб звичайно продається по ціні, що не перевищує ту, якої досить для заміщення капіталу, застосованого в найменш сприятливих умовах, і для одержання звичайної норми прибутку на нього, а рента, сплачувана з більш родючих земель, вимірюється тоді величиною надлишку їх продукту над продуктом найгіршого ґрунту, на обробіток якого витрачається такий самий капітал» (стор. 192) [Російський переклад, стор. 132].

«Все, що потрібно для підвищення ренти на всій земельній площі країни, яка має землі різної якості, зводиться до того, щоб кращі землі давали трохи більше продукту, ніж землі явно гіршої якості, на той додатковий капітал, який вкладається в них у міру розвитку землеробства; бо в цьому разі, поки можна буде знаходити засоби для застосування нового капіталу, із звичайною нормою прибутку, на всякій землі між A і Z^* , ренти зростуть на всіх землях, якість котрих вища від цієї окремої землі» (стор. 195) [Російський переклад, стор. 134].

«Якщо земля A , що обробляється при затраті у 100 ф. ст., дає щороку 110 ф. ст., — причому 10 ф. ст. становлять звичайний прибуток, — земля B при затраті у 100 ф. ст. дає 115 ф. ст., земля C при затраті у 100 ф. ст. дає 120 ф. ст. і т. д. до землі Z , то B дає ренту в 5 ф. ст., а C — ренту в 10 ф. ст. Припустимо тепер, що кожна з цих земель обробляється при затраті у 200 ф. ст. В цьому разі A дасть 220 ф. ст., B — 230 ф. ст., C — 240 ф. ст. і т. д., так що рента на землі B становитиме 10 ф. ст., на землі C — 20 ф. ст. і т. д.» (стор. 193) [Російський переклад, стор. 133].

«Загальне нагромадження капіталу, який застосовується в землеробстві, збільшуючи продукт усіх сортів ґрунту більш-менш відповідно до їх первісної якості, повинно само по собі підвищити ренту незалежно від будь-якого прогресуючого зменшення виручки від застосованої праці і капіталу і взагалі цілком незалежно від усякої іншої причини» (стор. 195) [Російський переклад, стор. 134].

Заслуга Джексона в тому, що він вперше ясно підкреслює, що коли ми вже припустили існування ренти, то її зростання (причому завжди припускається, що не відбувається ніяких переворотів у способі виробництва) взагалі викликатиметься збільшенням сільськогосподарського капіталу, капіталу, застосованого до землі. Це може мати місце не тільки тоді, коли ціни лишаються ті самі, але навіть і тоді, коли вони *падають* нижче їх попереднього рівня.

[1125] Проти твердження про спадну продуктивність [землеробства] Джексо́н зауважує:

«Кольш середній урожай зернових в Англії не перевищував 12 бушелів з акра. Тепер він приблизно вдвоє більший» (стор. 199) [Російський переклад, стор. 136].

«Кожна наступна затрата капіталу і праці, яка вкладається в землю, може бути застосована більш економно й ефективно, ніж попередня» (стор. 199—200) [Російський переклад, стор. 136—137].

«Рента збільшується вдвоє, втричі, вчетверо і т. д., коли капітал, вкладений в ту саму землю, що й раніше, збільшується вдвоє, втричі, вчетверо, без зменшення виручки і без зміни у відносній родючості оброблюваних земель» (стор. 204) [Російський переклад, стор. 139].

* A і Z — перша і остання літери латинського алфавіту — означають тут найгіршу і найкращу землю даної країни. *Ред.*

Отже, це — перший пункт, в якому Джонс має перевагу над Рікардо. Коли рента вже існує, вона може зростати завдяки простому збільшенню застосованого до землі капіталу, незалежно від будь-якої зміни як у відносній родючості різних земель, так і в виручці від послідовно застосованих доз капіталу, і без будь-яких змін у ціні землеробських продуктів.

Наступний пункт у Джонса такий:

«Для зростання ренти не є істотно необхідним, щоб відношення між родючістю різних земель залишалось цілком незмінним» (стор. 205) [Російський переклад, стор. 140].

{Джонс випускає тут з уваги, що, навпаки, збільшення відмінностей в родючості земель, навіть коли весь землеробський капітал застосовується продуктивніше, повинно збільшити і справді збільшить масу диференціальної ренти. Зменшення відмінностей у родючості земель повинно, навпаки, зменшити диференціальну ренту, тобто ренту, яка виникла од цих відмінностей. З усуненням причини усувається і наслідок. І все-таки рента (залишаючи осторонь абсолютну ренту) може зростати, але тоді вже тільки внаслідок збільшення застосовуваного в землеробстві капіталу.}

«Рікардо випустив з уваги, що додатковий капітал неодмінно дає неоднакові результати на землях неоднакової родючості» (там же).

(Отже, це означало б тільки, що застосування додаткового капіталу збільшує відмінність у відносній родючості земель і цим способом підвищує диференціальну ренту.)

«Якщо числа, що перебувають у певному відношенні одне до одного, помножити на одне й те саме число, то відношення між членами ряду залишиться таким самим, яким воно було між первісними числами, але різниця між величинами окремих добутоків зростатиме кожного разу. Коли 10, 15, 20 помножити на 2 або на 4 і вони перетворяться у 20, 30, 40 або в 40, 60, 80, то відношення їх одного до одного не порушаться; 80 і 60 перебувають в такому самому відношенні до 40, як 20 і 15 до 10, але різниця між величинами їх добутоків кожного разу зростатиме: спочатку ми мали різниці 5 і 10, потім — різниці 10 і 20 і, нарешті, — різниці 20 і 40» (стор. 206—207) [Російський переклад, стор. 140—141].

Закон цей полягає просто-напросто ось у чому:

- 1) 10, ⁵ 15, ¹⁰ 20. Різниця 5 [і 10]. Сума різниць 15.
- 2) 20, ¹⁰ 30, ²⁰ 40. Різниця 10 [і 20]. Сума різниць 30.
- 3) 40, ²⁰ 60, ⁴⁰ 80. Різниця 20 [і 40]. Сума різниць 60.
- 4) 80, [⁴⁰] 120, [⁸⁰] 160. [Різниця 40 і 80. Сума різниць 120.]

Різниця між членами збільшилася вдвоє у 2-му ряді, вчетверо у 3-му ряді. Сума різниць теж збільшується вдвоє у 2-му ряді, вчетверо у 3-му ряді, і т. д.

Отже, таким є другий закон.

Перший закон (Джонс відносить його тільки до диференціальної ренти): маса ренти зростає разом з масою застосовуваного капіталу. Якщо для капіталу в 100 маса ренти дорівнює 5, то для капіталу в 200 вона дорівнюватиме 10.

[1126] *Другий закон*: Коли всі інші обставини лишаються ті самі і не змінюється відношення різниць [виручки на] капітали, що застосовуються на різних землях, то загальна маса цих різниць і, значить, величина сукупної ренти, або сума цих різниць, зростає в міру зростання абсолютної величини цих різниць, яке викликається збільшенням застосовуваних капіталів. Отже, *другий закон*: маса диференціальної ренти зростає пропорціонально збільшенню різниці продукту, одержуваного з різних земель, при незмінному співвідношенні їх родючості, але при рівномірному зростанні капіталу, що застосовується на цих землях.

«Далі: якщо на землях розрядів *A, B, C* застосовується 100 ф. ст., які дають продукт у 110, 115 і 120 ф. ст., а згодом 200 ф. ст. з валовим доходом у 220, 228 і 235 ф. ст., то відносно відмінності у величині продукту зменшились, і землі ці *щодо родючості наблизились одна до одної*. Проте *різниці між величиною їх продукту збільшилися з 5 і 10 до 8 і 15*, і ренти через це підвищуються. Таким чином, поліпшення, які мають тенденцію наближати один до одного ступінь родючості оброблюваних земель, цілком можуть підвищувати ренту навіть і тоді, коли не сприяє яка-небудь інша причина» (стор. 208) [Російський переклад, стор. 141].

«Вирощування турнепсу й вівчарство і ті нові капітали, які були застосовані для цього, внесли більші зміни в родючість гірших земель, ніж у родючість кращих. Проте це збільшило *абсолютний продукт обох земель* і тому підвищило ренти, зменшивши в той самий час відмінності в родючості оброблюваних земель» (там же) [Російський переклад, стор. 141—142].

«Відносно думки Рікардо, що поліпшення можуть викликати падіння ренти, то тут слід згадати про те, як повільно на практиці винаходяться, розробляються і поширюються поліпшення в землеробстві» (стор. 211) [Російський переклад, стор. 143].

{Це останнє положення має тільки практичний інтерес, воно не стосується самої суті справи; в ньому відмічено тільки, що ці поліпшення відбуваються не досить швидко для того, щоб значно збільшити пропозицію порівняно з попитом і таким способом знизити ринкові ціни.}

Спочатку ми мали:

$$1) \begin{matrix} A & B & C \\ 10, & 15, & 20. \end{matrix}$$

Капітал, який застосовується в кожному розряді, дорівнює 100. Продукт дорівнює 110, 115, 120. Різниця становить $5 + 10 = 15$.

В результаті запроваджених поліпшень тут тепер застосовується вдвоє більший капітал, 200 замість 100 у кожному з розрядів *A, B, C*, але цей капітал робить вплив на різні розряди по-різному, і ми маємо продукти, що дорівнюють 220 (тобто продукт розряду *A* подвоївся), 228 і 235.

Отже:

$$2) \begin{array}{ccc} A & B & C \\ 20, & 28, & 35. \end{array}$$

Капітал, який застосовується в кожному розряді, тепер дорівнює 200. Продукт дорівнює 220, 228 і 235. *Різниця* становить $8 + 15 = 23$. Але норма цієї різниці зменшилася. $5 : 10$ (тобто відношення різниці *B* — *A* до *A* у випадку 1-му) = $\frac{1}{2}$ і $10 : 10 = 1$, тоді як відношення $8 : 20$ дорівнює тільки $\frac{2}{5}$ і $15 : 20 = \frac{3}{4}$. Норма різниці зменшилась, але по своїй масі сама різниця збільшилась. Проте це не створює ніякого нового закону, а тільки свідчить про зростання ренти в міру зростання застосовуваного капіталу, як у першому законі, хоч зростання продукту на землях *A, B, C* відбувається не пропорційно різницям, які виражають їх первісні відмінності в родючості. Якщо внаслідок цього підвищення родючості (яке, однак, для *B* і *C* означає [відносне] зменшення родючості, тому що інакше їх продукт мав би дорівнювати 230 і 240) ціни впадуть, то зовсім не обов'язково, щоб рента підвищилася або хоч би тільки лишилася незмінною.

[1127] Як наслідок другого закону, як його далі застосування, постає

третій закон: Коли поліпшення, «поліпшення, які підвищують ефективність капіталу, що застосовується в землеробстві, збільшують *додаткові прибутки*, одержувані на тих чи інших ділянках землі, то вони збільшують ренту.

Сюди належать (разом з попередніми) такі положення Джонса:

«Отже, першим джерелом підвищення фермерських рент є зростання нагромадження і неоднакові результати, які дає капітал на різних землях» (стор. 234) [Російський переклад, стор. 156].

{Але це може стосуватися тільки таких поліпшень, які безпосередньо впливають на родючість землі, як наприклад удобрення, сівозміна і т. ін.}

«Поліпшення, які підвищують ефективність капіталу, застосовуваного в землеробстві, викликають підвищення ренти, збільшуючи *додаткові прибутки*, одержувані на тих чи інших ділянках землі. Вони завжди викликають це збільшення додаткового прибутку, якщо тільки не збіль-

шують масу продуктів землі так швидко, що це випереджає зростання попиту. Такі поліпшення, які підвищують ефективність застосовуваного капіталу, звичайно виявляються з розвитком землеробської досконалості і з нагромадженням більш значних мас допоміжного капіталу (постійного капіталу). «За підвищенням ренти, що виникає з цієї причини, звичайно іде введення в обробіток гірших земель без будь-якого зменшення виручки на землеробський капітал, що застосовується на найгірших з використовуваних ділянок» (стор. 244) [Російський переклад, стор. 161].

{Джонс цілком слушно зауважує, що падіння прибутку не доводить того, що продуктивність землеробства зменшується. Але сам він можливість падіння прибутку пояснює дуже примітивно. Він посилається на те, що може змінитись або кількість продукту, або розподіл його між робітниками і капіталістами. Тут немає ще навіть приблизного уявлення про дійсний закон падіння норми прибутку.

«Падіння прибутку не є доказом зменшення продуктивності землеробства» (стор. 257) [Російський переклад, стор. 168].

«Прибуток залежить почасти від маси продукту праці, почасти від розподілу цього продукту між робітниками і капіталістами; тому маса його може змінюватись в результаті зміни будь-якого з цих факторів» (стор. 260) [Російський переклад, стор. 170].

Звідси і помилковий закон, сформульований Джонсом: □

«Коли, не беручи до уваги вплив оподаткування, має місце явне зменшення доходу продуктивних класів, разом узятих» (тут не сказано, що він розуміє під доходом — споживна вартість чи мінова, чи мається на увазі маса прибутку чи його норма), «і спостерігається падіння норми прибутку, не компенсоване підвищенням заробітної плати, або навпаки» (це і є помилковий рикардовський закон), «то можна зробити висновок, що сталося деяке зменшення продуктивної сили праці і капіталу» (стор. 273) [Російський переклад, стор. 177].

Джонс правильно розуміє те, що в міру розвитку суспільства може мати місце відносне зростання вартості землеробських продуктів порівняно з промисловими продуктами, хоч абсолютно землеробство в дійсності прогресує:

«В процесі розвитку країни звичайно буває так, що потужність і досконалість промисловості зростають у більшій мірі, ніж те зростання, якого можна сподіватись від землеробства при зростаючому народонаселенні. Це безперечна істина. Тому в міру розвитку країни можна сподіватись зростання відносної вартості землеробських продуктів без будь-якого помітного зменшення продуктивності землеробства» (стор. 265) [Російський переклад, стор. 173].

Але це не пояснює помітного зростання грошових цін землеробських продуктів — за винятком того випадку, коли відбувається таке падіння вартості золота, яке у промисловості

врівноважується і переважається ще більшим падінням цін на промислові товари, тимчасом як у землеробстві такого врівноважування не буває. Це може мати місце навіть [1128] і тоді, коли не відбувається загального падіння вартості золота (грошей), але, наприклад, яка-небудь країна купує на результат своєї односторонньої праці більше грошей, ніж країни, що конкурують з нею.

Джонс пояснює причини, чому він *не вірить*, що в Англії діє рикардовський закон, абстрактну можливість якого він, проте, допускає:

«Коли рента зростає з причини, яку висуває Рікардо, а саме, внаслідок застосування додаткової кількості праці з відносно меншою виручкою» і внаслідок зумовленого цим переходу до землевласників частини продукту, одержуваного на кращих землях, то тоді неминуче мусить зростати та *частка валового продукту*, яку землевласники беруть собі *в середньому* як ренту. По-друге, в цьому випадку у землеробстві повинна застосовуватися праця більш значної частини населення, ніж до цього» (стор. 280—281) [Російський переклад, стор. 180—181].

(Останнє — не точно. Можливо, що застосовується більше посередньої [secondary] праці, що більше товарів, які постає промисловість і торгівля, входять у процес землеробства без відповідного збільшення валового продукту і без застосування більшої кількості безпосередньої [землеробської] праці. Її може бути застосовано навіть менше.)

«В англійській статистиці ми знаходимо три факти: розширення площі оброблюваної землі, яке супроводиться збільшенням загальної суми ренти всієї країни; зменшення частки населення, зайнятого в землеробстві; падіння частки землевласника у продукті» (стор. 282) [Російський переклад, стор. 182].

(Останнє пояснюється цілком так само, як і падіння норми прибутку, — збільшенням тієї частини продукту, яка заміщує постійний капітал. При цьому рента може зростати у своїй масі і вартості.)

«А. Сміт каже: «В міру розвитку поліпшень у землеробстві рента, збільшуючись у відношенні до оброблюваної площі, зменшується у відношенні до продукту землі»¹³³» (стор. 284) [Російський переклад, стор. 183].

Джонс називає постійний капітал «допоміжним [auxiliary] капіталом».

«З різних звітів, поданих в різний час міністерству землеробства, виходить, що в Англії весь капітал, який застосовується в землеробстві, відноситься до капіталу, затрачуваного на утримання робітників, як 5 : 1, тобто що допоміжного капіталу вживається у чотири рази більше,

ніж капіталу, що йде на утримання тієї праці, яка використовується безпосередньо в землеробстві. У Франції це відношення дорівнює 2 : 1» (стор. 223) [Російський переклад, стор. 149].

«Коли певна кількість додаткового капіталу застосовується у формі результату минулої праці, щоб сприяти праці робітників, які тепер працюють, то для того, щоб застосування такого капіталу було прибутковим і тому постійно можливим, досить меншої річної виручки, ніж коли б така сама кількість нового капіталу була затрачена на утримання додаткової кількості робітників» (стор. 224) [Російський переклад, стор. 150].

«Припустимо, що 100 ф. ст. затрачаються в землеробстві на утримання трьох робітників, які виробляють свою власну заробітну плату і 10% прибутку на неї, тобто всього 110 ф. ст. Припустимо, що затрачуваний капітал подвоївся. При цьому спочатку застосовуються троє нових робітників. Приріст продукту має дорівнювати 110 ф. ст., тобто заробітній платі трьох додаткових робітників плюс 10 ф. ст. прибутку. Припустимо тепер, що додаткові 100 ф. ст. застосовані у формі знарядь, добрив або у формі якогонебудь іншого результату минулої праці, тоді як кількість зайнятих робітників лишилася та сама. Нехай цього допоміжного капіталу вистачає в середньому на п'ять років. В цьому разі річна виручка капіталіста має бути такою, щоб вона могла оплатити 10% прибутку [на додатковий капітал] і 20 ф. ст. на покриття щорічного зношування цього капіталу; отже, щоб зробити прибутковим постійне застосування других 100 ф. ст., потрібна річна виручка у 30 ф. ст., замість 110 ф. ст., необхідних для прибуткового застосування безпосередньої праці. Ясно тому, що нагромадження допоміжного капіталу в землеробстві можливе і тоді, коли вже стало неможливим використання тієї самої кількості капіталу на утримання додаткової праці, і що нагромадження такого капіталу в землеробстві може тривати необмежений час» (стор. 224—225) [Російський переклад, стор. 150].

«Таким чином, зростання допоміжного капіталу, з одного боку, збільшує владу людини над силами землі при тій самій кількості [1129] праці, безпосередньо або опосереднено затрачуваної на її обробіток, а з другого боку, зменшує мінімум річної виручки, потрібний для того, щоб зробити прибутковим прогресуюче застосування певних кількостей нового капіталу» (стор. 227) [Російський переклад, стор. 152].

«Припустимо, наприклад, землеробський капітал у 100 ф. ст., який цілком йде на виплату заробітної плати і дає 10% прибутку. В цьому разі дохід фермера дорівнює одній десятій доходу робітників. Якщо такий капітал збільшиться у два, три і т. д. рази, то дохід фермера перебуватиме в тому самому відношенні до доходу робітників. Та коли кількість робітників залишиться та сама, а капітал збільшиться вдвоє, то прибуток становитиме 20 ф. ст., або п'яту частину доходу робітників. Якщо капітал збільшиться в чотири рази, то прибуток становитиме 40 ф. ст., або дві п'яті доходу робітників. Якщо капітал зросте до 500 ф. ст., то прибуток становитиме 50 ф. ст., або половину доходу робітників. Відповідно до цього зростуть і багатство, вплив, і також, певне, до деякої міри, кількість капіталістів у суспільстві... В міру зростання капіталу звичайно стає необхідним також і застосування деякої кількості додаткової безпосередньої праці. Однак ця обставина не заважає неухильному відносному зростанню допоміжного капіталу» (стор. 231—232) [Російський переклад, стор. 154—155].

В цьому уривку насамперед цінним є зауваження, що в міру зростання капіталу «допоміжний капітал» зростає в порівнянні

із змінним, інакше кажучи, що останній *відносно* зменшується в порівнянні з постійним капіталом.

Зменшення *річної виручки* в порівнянні з авансованим капіталом, коли зростає та частина «допоміжного капіталу», яка складається з основного капіталу, тобто та частина постійного капіталу, оборот якої триває кілька років і вартість якої щороку входить до продукту тільки у формі зношування, — має місце скрізь, а не тільки в землеробстві. Правда, у промисловості кількість перероблюваної за рік сировини збільшується ще значно швидше, ніж зростає основний капітал (порівняй, наприклад, кількість бавовни, споживану мюль-машиною щотижня, а значить і щороку, з тією кількістю бавовни, яка потрібна для самопрядки). Та коли ми припустимо, що, наприклад, швейне виробництво (великого обсягу) переробляє сировину такої самої сукупної *вартості*, що і прядіння (сировини тут менше, але вона дорожча ніж у прядінні), тоді річна виручка на швейному виробництві має бути значно більшою, ніж у прядінні, тому що у прядінні значна частина затрачуваного капіталу (основного) входить до продукту тільки у вигляді річного нарахування.

Вартість річної виручки в землеробстві (де те, що можна розглядати як сировину, — насіння, — збільшується не в такій мірі, як інші частини постійного капіталу, особливо основний капітал), звичайно, менша тоді, коли капітал зростає так, що замість змінного зростає тільки постійний капітал. Бо змінний капітал має бути заміщений у продукті повністю, а основний — тільки у вигляді річного нарахування, в тій мірі, в якій він щороку споживається. Коли припустити, що *ціну зерна* дано, якщо квартал дорівнює $\frac{1}{2}$ ф. ст., то потрібно 220 кварталів, щоб замінити, при 10% прибутку, змінний капітал у 100 ф. ст., тоді як для заміщення зношування у 20 ф. ст. і прибутку в 10 ф. ст. потрібно тільки 60 кварталів (= 30 ф. ст.). Менша абсолютна виручка (тут, як і в подібних умовах у промисловості) дає такий самий прибуток. Все-таки у Джонса тут є різні помилки.

Насамперед, не можна сказати (при зроблених припущеннях), що продуктивні сили землі зросли. Вони зросли порівняно з безпосередньо застосованою працею, але не в порівнянні з усім застосованим капіталом. Можна тільки сказати, що потрібно менше *валового продукту*, щоб мати той самий *чистий продукт*, тобто той самий прибуток.

[1130] Далі, зростання доходу фермера порівняно з *доходом робітників* у цій *особливій* сфері важливе, правда, остільки, оскільки тут та частина сукупного продукту, яка перетворюється

в прибуток, весь час збільшується в порівнянні з тією частиною, яка дістається робітникам. Через це неухильно зростають і розширюються «багатство і вплив» фермера-капіталіста в порівнянні з «багатством і впливом» його робітників. Але Джонс, мабуть, рахує так: 10 на 100 становлять $\frac{1}{10}$; 20 ф. ст. на 120 (а саме, 100, затрачені на працю, і 20, які означають зношування) становлять $\frac{1}{6}$, і ці самі 20 ф. ст. становлять $\frac{1}{5}$ сплаченої робітникам заробітної плати, і т. д. Проте, взагалі кажучи, немає нічого більш помилкового, ніж твердження, нібито норма прибутку може підвищуватись, коли зменшується капітал, що затрачається на працю. Саме навпаки. В цьому разі реалізується відносно менше додаткової вартості, і норма прибутку знижується. Що ж до окремого фермера (як і кожного окремого підприємства), то норма прибутку може лишитися однаковою, чи застосовується там при капіталі у 200 ф. ст. праця трьох чи шести робітників.

Щоб рента могла являти собою додатковий прибуток, тобто надлишок над середнім прибутком, припускається, що землеробство не тільки *формально* підпорядковане капіталістичному виробництву, але й що норми прибутку вирівнюються в різних галузях виробництва і, зокрема, між землеробством і промисловістю. В інших випадках рента може становити *надлишок над заробітною платою* (чим є і прибуток). Вона може бути також частиною прибутку або навіть відрахуванням із заробітної плати.

2) R. JONES. AN INTRODUCTORY LECTURE ON POLITICAL ECONOMY, DELIVERED AT KING'S COLLEGE, LONDON, 27th FEBRUARY, 1833. TO WHICH IS ADDED A SYLLABUS OF A COURSE OF LECTURES ON THE WAGES OF LABOR. LONDON, 1833

[ПОНЯТТЯ «ЕКОНОМІЧНОЇ СТРУКТУРИ НАЦІЇ»
І СПРОБА З ЙОГО ДОПОМОГОЮ СХАРАКТЕРИЗИВАТИ
РІЗНІ ТИПИ СУСПІЛЬНОГО УСТРОЮ.
ПЛУТАНИНА ЩОДО «РОБОЧОГО ФОНДУ»]

[В «Introductory Lecture» Джонс пише:]

«Майже всюди, у певний період історії того чи іншого народу, власність на землю перебуває або в руках уряду країни, або в руках осіб, які дістають своє право від уряду» (стор. 14) [Російський переклад, стор. 216].

«Під економічною структурою нації я розумію ті відносини між різними класами, які установились спочатку внаслідок запровадження власності на землю і в результаті розподілу її додаткового продукту, а потім зазнали модифікації і зміни (в більшій або меншій мірі) завдяки *повалі*

капіталістів, як агентів, що зайняті виробництвом та обміном багатства і дають працюючому населенню прожиток і роботу» (стор. 21—22) [Російський переклад, стор. 220—221]. [1130]¹³⁴

[1130] Джонс розуміє під «робочим фондом» («Labor Fund»)

«всю сукупність доходів, що їх споживають робітники, яким би не було джерело цих доходів» («Syllabus», стор. 44).

Головне у Джонса (термін «робочий фонд» належить, напевне, Мальтусу?)¹³⁵ полягає ось у чому: вся економічна структура суспільства вертиться навколо *форми праці*, тобто навколо тієї форми, в якій працівник привласнює собі життєві засоби, або ту частину свого продукту, на яку він існує; цей «робочий фонд» має різні форми, і *капітал* є тільки одна з його форм, історично¹ пізніша форма. Тільки у Джонса істотне розрізнення, встановлене А. Смітом — чи оплачується праця капіталом чи безпосередньо з доходу, — досягає свого повного розвитку, на яке воно тільки здатне, і стає головним ключем до розуміння різних економічних структур суспільства. Тим самим одночасно зникає безглузде уявлення, що, оскільки в капіталі доход робітника виступає спершу у формі чогось привласненого капіталістом, *alias* * чогось *заощадженого* ним, то це, мовляв, є щось більше, ніж різні форми.

«Навіть у західноєвропейських націй ми ще знаходимо наслідки суспільного устрою, зумовленого особливим способом розподілу продукту їх землі і праці, способом розподілу, який установився [1131] в ранній період їх існування як землеробських націй» (а саме, розподілу між 1) класом землеробів, 2) класом землевласників і 3) їх слугами, челяддю та ремісниками, які беруть безпосередню або посередню участь у споживанні доходу землевласників) («Introductory Lecture», стор. 16) [Російський переклад, стор. 217—218].

«Основним фактором, рушійною силою тих змін, яких зазнає цей економічний устрій суспільства, є *капітал*, тобто *нагромаджене багатство*, що *використовується з метою одержати прибуток*... В усіх націй згадайте тут особлива частина багатства відіграє надзвичайно важливу роль у видозміні зв'язків між різними класами суспільства і робить визначальний вплив на продуктивну силу цих класів... В Азії і в частині Європи (раніше це мало місце по всій Європі) *неземлеробські* класи утримуються майже цілком на доходи інших класів, головним чином на доходи землевласників. Коли ви маєте потребу в праці ремісника, ви даєте йому матеріал; він приходить у ваш дім, ви харчуєте його і виплачуєте йому заробітну плату. Через деякий час появляється капіталіст; *він дає матеріал, авансує заробітну плату робітника, стає його наймачем*; тепер він і є *власником виробленого продукту*, який він обмінює на ваші гроші... Таким чином, уже маємо проміжний клас між землевласниками і частиною *неземлеробів*, і одержання цими *неземлеробами* роботи і засобів існування залежить тепер від цього проміжного класу. Узи, які раніше єднали суспільство,

* — інакше кажучи. *Ред.*

слабнуть і розпадаються; інші зв'язки, інші принципи взаємозалежності єднають тепер різні класи суспільства, — виникають *нові економічні відносини*» і т. д. ... «Тут, в Англії, не тільки основна маса неземлеробського населення майже цілком залежить від того, що їй платять капіталісти, але й трудящі землероби теж є їх слугами» (там же, стор. 16 і далі) [Російський переклад, стор. 218—219].

«Syllabus of a Course of Lectures on the Wages of Labor» Джонса відрізняється від його книги *про ренту* ось чим. У книзі про ренту розглядаються різні форми земельної власності, яким відповідають різні суспільні форми праці. В «Syllabus» Джонс виходить з цих різних форм праці і як щось породжене ними розглядає різні форми земельної власності і капітал. Тій формі, в якій працівникові протистоять умови праці, — отже, особливо земля, природа, оскільки це відношення включає всі інші, — відповідає соціальна визначеність його праці. Але на ділі ця соціальна визначеність його праці знаходить у згаданій формі тільки свій об'єктивний вираз.

Ми побачимо через це, що різні форми «робочого фонду» відповідають відмінностям у тому, яким є відношення працівника до його власних умов виробництва. Той спосіб, яким він привласнює собі свій продукт (або його частину), залежить од відношення працівника до його умов виробництва.

«Робочий фонд», — каже Джонс, — можна поділити на три категорії:

1) Доходи, що виробляються такими працівниками, які самі їх споживають, і ні на одну хвилину не належать іншим особам». (В цьому разі працівник, хоч би якою *особливою* була форма його доходу, має бути фактичним власником своїх знарядь виробництва.)

2) Доходи, які належать класам, відмінним від працівників, і затрачуються цими класами на безпосереднє утримання праці.

3) *Капітал* як такий.

Всі ці різні види робочого фонду можна спостерігати в нашій країні. Та коли ми подивимось на інші країни, то побачимо, що ті частини цього фонду, які у нас найбільше обмежені, в деяких інших країнах є головними джерелами існування населення і визначають характер і становище більшості народу» і т. д. («Syllabus», стор. 45—46).

До пункту 1-го. «Заробітна плата *трудящих землеробів, або наділений землею селян*... Ці трудящі землероби, або селяни, є або *спадковими володільцями наділу, або власниками, або орендарями*. Орендарі — це *кріпаки, здольщики, котери*. Останні характерні для Ірландії. Щось подібне до ренти або прибутку часто входить у доходи землеробів-селян усіх цих категорій, але якщо їх існування залежить головним чином од *винагород за їх фізичну працю*, то їх слід розглядати як одержувачів заробітної плати [wages-labourers].

Отже, до трудящих селян належать:

а) *Спадкові володільці наділу, які є трудящими* [1132] *землеробами*. Стародавня Греція. Сучасна Азія, особливо Індія.

б) *Селяни-власники*. Франція, Німеччина, Америка, Австралія, стародавня Палестина.

γ) *Котери* (стор. 46—48).

Тут характерне те, що працівник відтворює «робочий фонд» для самого себе. Цей «робочий фонд» *не перетворюється в капітал*. Подібно до того як працівник безпосередньо виробляє свій «робочий фонд», так він його безпосередньо і привласнює, хоч додаткова праця працівника, залежно від тієї особливої форми, в якій даний працівник відноситься до своїх умов виробництва, привласнюється або цілком ним самим, або частково ним самим, або цілком іншими класами. Те, що Джонс цю категорію працівників називає «одержувачами заробітної плати» [wages-labourers], — це тільки економічний передсуд. У них немає нічого з того, що характеризує одержувача заробітної плати, найманого робітника. Це — прекрасне уявлення буржуазної політичної економії: коли за панування капіталу та частина продукту, яку робітник привласнює собі самому, є *заробітною платою*, то і та частина продукту всякого працівника, яку споживає він сам, неодмінно має бути *заробітною платою*.

До пункту 2-го. [Населення, яке утримується на цей вид робочого фонду,] «в Англії зводиться до домашніх слуг, солдатів, матросів та *небагатьох ремісників, які працюють власним коштом і оплачуються з доходу їхніх роботодавців*. На значній частині земної кулі цей вид робочого фонду утримує майже всіх *неземлеробських працівників*. Колишнє переважання цього фонду в Англії. Варвік — майстер робити королів¹³⁶. Англійське дворянство. Теперішнє переважання цього фонду на Сході. Ремісники, слуги. Великі армії, які утримуються на цей фонд. Наслідки зосередження цього фонду в руках суверена по всій Азії. Раптовий розквіт тих чи інших міст. Раптовий занепад. Самарканд, Кандагар та інші» (стор. 48—49).

Джонс випускає з уваги дві основні форми: по-перше, азійську общину з характерною для неї єдністю землеробства і промисловості; по-друге, цеховий устрій міст середньовіччя, почасти так само й у стародавньому світі.

До пункту 3-го. «*Капітал* ніколи не слід плутати з існуючим в усьому світі *робочим фондом взагалі*, значна частина якого складається з доходів. Всі категорії доходів нації... беруть участь у нагромадженні, завдяки якому утворюється капітал. В різних країнах і на різних ступенях розвитку суспільства вони беруть участь в цьому нагромадженні у різній мірі. Приклади таких випадків, коли нагромадження відбувається головним чином за рахунок заробітної плати і ренти» (стор. 50).

Та обставина, що додаткова праця перетворюється в капітал (замість того щоб *безпосередньо* як доход обмінюватися на працю), створює враження, що капітал є *заощадження* з доходу. Це — вихідна точка зору у Джонса. І дійсно, в процесі розвитку суспільства виходить так, що маса капіталу складається із знову перетвореного в капітал доходу. Однак при капіталістичному

виробництві також і первісний «робочий фонд» сам виступає як *заощадження* капіталіста. Самий відтворений «робочий фонд», замість того щоб залишатись працівникові, як це було у випадку 1-му, виступає як власність капіталіста, як *чужа* для робітника власність. А цей момент у Джонса не дістав розвитку.

Те, що Джонс у цьому проспекті курсу лекцій говорить про норму прибутку та її вплив на нагромадження, є не дуже переконливим:

«За інших рівних умов здатність нації робити заощадження із свого прибутку змінюється разом із змінами у нормі прибутку: ця здатність збільшується, коли норма прибутку висока, зменшується, коли вона низька; а коли норма прибутку знижується, всі інші умови не лишаються незмінними. Кількість застосовуваного капіталу в порівнянні з кількістю населення може зростати».

{Джонс не розуміє того, яким чином з «можливості» збільшення застосовуваного капіталу походить те, що саме в результаті «збільшення кількості застосовуваного капіталу в порівнянні з кількістю населення» норма прибутку з *н и ж у є т ь с я*. Але він наближається до правильного погляду.}

«Стимули до нагромадження і можливості для цього можуть зростати... Низька норма прибутку звичайно супроводиться швидким темпом нагромадження порівняно з кількістю населення, як в Англії, а висока норма прибутку — повільнішим, в порівнянні з кількістю населення, темпом нагромадження, [1133] як у Польщі, Росії, Індії тощо» (стор. 50—51).

Там, де норма прибутку висока (не беручи до уваги такі випадки, як у Північній Америці, де, з одного боку, панує капіталістичне виробництво, а з другого боку, вартість усіх продуктів землеробства низька), там це звичайно викликається тим, що капітал складається головним чином із змінного капіталу, тобто переважає безпосередня праця. Візьмемо капітал у 100, де п'ятою частиною представлено змінний капітал, і припустимо, що додаткова праця становить одну третину робочого дня. В цьому разі прибуток дорівнює 10%. Припустимо тепер, що чотири п'ятих капіталу складаються із змінного капіталу, а додаткова праця становить шесту частину робочого дня. В цьому випадку прибуток дорівнює 16%.

«Хибність теорії, ніби там, де в міру прогресу нації норма прибутку знижується, мають зменшуватися засоби існування для зростаючого населення. В основі цієї помилки лежать: 1) хибне уявлення, ніби нагромадження з прибутків має відбуватися повільно там, де норма прибутку низька, і швидко там, де вона висока; 2) хибне припущення, що прибуток є єдиним джерелом нагромадження; 3) хибне припущення, що всі працівники на землі живуть за рахунок нагромаджень та заощаджень з доходу і ніколи не живуть коштом самого доходу» (стор. 51).

[Джонс зазначає]

«Зміни, які відбуваються в економічній структурі націй, коли завдання авансувати заробітну плату бере на себе капітал». [1133]

[1157] В наведеному далі положенні Р. Джонс робить правильне узагальнення: [1157]

[1133] *«Кількість капіталу, який іде на утримання праці, може змінюватись незалежно від будь-яких змін у величині всього капіталу»* (це — важливе положення)... «Іноді можна спостерігати, як частішають великі коливання в кількості зайнятих робітників і пов'язані з цим великі страждання, в той час як самий капітал стає значно більшим» (стор. 52) ¹³⁷. [1133]

[1157] Сукупний капітал може залишатися тим самим і при цьому може статися зміна (особливо зменшення) у величині змінного капіталу. Зміна співвідношення між обома складовими частинами капіталу не означає обов'язково зміни у величині сукупного капіталу.

З другого боку, зростання сукупного капіталу може бути пов'язане не тільки з відносним, а й з абсолютним зменшенням змінного капіталу; воно завжди пов'язане з сильними коливаннями в останньому і, отже, з «коливаннями в кількості зайнятих робітників». [1157]

[Далі в тому самому проспекті курсу лекцій про заробітну плату Джонс пише:]

[1133] *«Періоди поступового переходу працівників від їх залежності від одного фонду до їх залежності від другого фонду... Переведення трудящих землеробів на оплату капіталістами... Переведення неземлеробських класів на найми капіталістами»* (52—53).

Те, що Джонс називає тут «переведенням», є те, що я називаю «первісним нагромадженням». Різниця тільки у формі. Це теж антипод вульгарного погляду на «заощадження».

* * *

«Рабство». Рабів можна поділити на пастуших, землеробських, домашніх, варешті, рабів мішаного типу: землеробських і домашніх. Ми бачимо рабів як селян, що обробляють землю, як слуг або ремісників, що утримуються на дохід багатих, як робітників, що утримуються на капітал» (стор. 58—59).

Але поки панує рабовласництво, капіталістичні відносини кожного разу можуть виступати тільки спорадично, як підпорядковані відносини, і ні в якому разі не можуть виступати як панівні відносини.

3) R. JONES. TEXT-BOOK OF LECTURES ON THE POLITICAL ECONOMY OF NATIONS. HERTFORD, 1852

[а] ЗАРОДОК ІСТОРИЧНОГО РОЗУМІННЯ
КАПІТАЛІСТИЧНОГО СПОСОБУ ВИРОБНИЦТВА
В ПОЄДНАННІ З БУРЖУАЗНИМ ФЕТИШИСТСЬКИМ ПОГЛЯДОМ
НА КАПІТАЛ ТІЛЬКИ ЯК НА «НАГРОМАДЖЕНИЙ ЗАПАС».
ПРОБЛЕМА ПРОДУКТИВНОЇ І НЕПРОДУКТИВНОЇ ПРАЦІ]

[В «Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations» Джонс пише:]

«Продуктивність праці народів залежить на ділі від двох обставин. По-перше, від *родючості або бідності первинних джерел* (земля і вода) «багатства, яке вони виробляють. По-друге, від *ефективності праці, застосовуваної ними при використанні цих джерел або при обробці одержуваних з них товарів*» (стор. 4) [Російський переклад, стор. 285].

«Ефективність людської праці залежить:

1) від *безперервності*, з якою вона виконується;

2) від *знань та майстерності*, з якими вона застосовується для здійснення мети виробника;

3) від *механічної сили*, яка їй допомагає» (стор. 6) [Російський переклад, стор. 287].

«Сила, що використовується робітниками при виробленні багатства... може бути збільшена:

1) тим, що вони ставлять собі на службу такі *рухові сили*, які перевищують їх власні...;

2) тим, що вони застосовують дану кількість або даний вид рухової [1134] сили, яка є в їх розпорядженні, таким способом, який *механічно більш вигідний*. Так, наприклад, парова машина у 40 кіньських сил діє на залізниці інакше, ніж на шосейному шляху» (стор. 8) [Російський переклад, стор. 288—289].

«Кращий тип плуга виконає при двох конях стільки ж роботи і такої самої якості, як і плуг гіршого зразка з чотирма кіньми» (стор. 9) [Російський переклад, стор. 290].

«Парова машина не є тільки *знаряддя*; вона дає *додаткову рухову силу*, а не тільки *засоби для механічно більш вигідного використання тих сил*, які вже має в своєму розпорядженні робітник» (стор. 10, примітка) [Російський переклад, стор. 290—291].

Отже, така є, на думку Джонса, відмінність між знаряддям і машиною. Знаряддя дає робітникові засіб механічно вигідніше застосовувати ті сили, які він уже має в своєму розпорядженні; машина дає приріст рухової сили. (?)

«Капітал... складається з багатства, *заощадженого з доходу і вживаного з метою одержання прибутку*» (стор. 16) [Російський переклад, стор. 295]. «Можливими джерелами капіталу... є, очевидно, всі ті доходи всіх індивідів, з яких складається суспільство, доходи, що з них можуть бути зроблені які-небудь заощадження. Окремі види доходу, які в найбільшій мірі сприяють зростанню національного капіталу, *змінюються*

на різних стадіях розвитку народів і через це зовсім різні у народів, які перебувають на різних ступенях цього розвитку» (там же). «Таким чином, *прибуток* є далеко не єдиним джерелом утворення або збільшення капіталу, а на ранніх стадіях суспільного розвитку він навіть є незначним джерелом нагромадження порівняно з заробітною платою та рентою» (стор. 20) [Російський переклад, стор. 299]. «Після того як відбулося значне зростання сил національного виробництва, відносна роль прибутку як джерела нагромадження зростає» (стор. 21) [Російський переклад, стор. 299].

Відповідно до цього капітал є частиною того багатства, з якого складається дохід, частиною, що витрачається не як дохід, а для виробництва прибутку. Прибуток є вже така форма додаткової вартості, яка передбачає спеціально капітал. Оскільки існування капіталістичного способу виробництва, тобто існування капіталу, припущено, пояснення Джонса правильне. Інакше кажучи, воно правильне тоді, коли припускається саме те, що має бути з'ясовано. Але Джонс має тут на увазі взагалі всі ті доходи, які витрачаються не як дохід, а з метою збагачення, тобто витрачаються продуктивно.

Однак тут важливі два моменти.

По-перше. Певне нагромадження багатства має місце на всіх ступенях економічного розвитку, а саме почасти у вигляді розширення масштабу виробництва, почасти у вигляді утворення скарбів і т. д. Поки в суспільстві переважають «заробітна плата» і рента, тобто, відповідно до сказаного вище, поки більша частина додаткової праці і додаткового продукту, який взагалі не дістається самому працівникові, надходить до землевласника (в Азії — до держави), а з другого боку, працівник сам відтворює свій «робочий фонд», не тільки сам виробляє свою «заробітну плату», а й виплачує її собі сам, причому в більшості випадків (у цьому стані суспільства — майже завжди) він має можливість привласнити собі принаймні деяку частину своєї додаткової праці і свого додаткового продукту, — за такого стану суспільства «заробітна плата» і рента є також головними джерелами нагромадження. (Прибуток тут зводиться до прибутку купців тощо.) Тільки тоді, коли капіталістичне виробництво стало панівним, коли воно існує не тільки спорадично, а так, що підпорядковує собі спосіб виробництва суспільства; коли капіталіст на ділі всю додаткову працю і весь додатковий продукт безпосередньо привласнює насамперед собі, хоч він і змушений виплачувати частину його землевласникові і т. д., — тільки з цього моменту прибуток стає головним джерелом капіталу, нагромадження, того багатства, яке заощаджується з доходу і вживається з метою одержання прибутку. Це разом з тим передбачає (що маєтись на увазі само собою, оскільки мова йде про панівний капіталістичний спосіб

виробництва), що «відбулося значне зростання сил національного виробництва».

Таким чином, тим ослаб, які уявляють, що без прибутку на капітал нагромадження не могло б мати місця, або які виправдують прибуток тим, що капіталіст приносить жертву, роблячи із свого доходу *заощадження* для продуктивних цілей, Джонс відповідає, що ця функція «нагромадження» випадає переважно на долю капіталіста саме при цьому специфічному способі виробництва (капіталістичному), що при колишніх способах виробництва головними дійовими особами в цьому процесі були сам працівник і почасти землевласник і що прибуток не відіграв там майже ніякої ролі.

Функція нагромадження, природно, завжди переходить до тих, хто 1) привласнює собі додаткову вартість, і 2) серед тих, хто привласнює собі додаткову вартість, особливо до того, хто в той же час є агентом у самому виробництві. Тому, коли говорять, [1135] що прибуток виправданий *тим*, що капіталіст збиває свій капітал шляхом «заощаджень» з прибутку і що він виконує функцію нагромадження, то цим кажуть тільки те, що капіталістичний спосіб виробництва виправданий самим фактом свого існування, — що в однаковій мірі стосується попередніх і наступних способів виробництва. Коли говорять, що іншим шляхом нагромадження неможливе, то забувають, що цей певний спосіб нагромадження — через капіталіста — має певну історичну дату свого виникнення і рухається в напрямі до (теж історичної) дати своєї загибелі.

По-друге. Якщо до рук капіталістів *per fas et nefas* * перейшло стільки нагромаженого багатства, що вони можуть заволодіти виробництвом, то основну масу існуючого капіталу — коли мине певний час, — можна вважати такою, що виникла тільки з прибутку (доходу), тобто з капіталізованої додаткової вартості.

У Джонса не має достатньої виразності один пункт, що його він, власне кажучи, тільки про себе має на увазі, а саме: якщо працюючий виробник сам собі виплачує «заробітну плату» і його продукт не набирає спершу такої форми, в якій він «заощаджується» з доходу інших людей і потім знову виплачується останніми працівникові, то необхідно, щоб працівник мав свої умови виробництва (чи як власник, орендар чи як спадковий володілець наділу тощо). Для того щоб його «заробітна плата» (а разом з тим «робочий фонд») протистояла йому як чужий капітал, ці умови виробництва він повинен попередити втратити, вони мають прибрати форму чужої влас-

* — правдами і неправдами. *Ред.*

ності. Тільки після того як разом з умовами виробництва у працівника відібрали його «робочий фонд» і все це відособилось у вигляді *капіталу*, що протистоїть робітникові, тільки після цього починається дальший процес, який полягає не просто у відтворенні цих первісних умов, а в їх дальшому розвитку, так що і умови виробництва і «робочий фонд» виступають перед робітником в ролі «заощаджень» із доходу інших людей, зроблених для того, щоб їх перетворити в капітал. Втративши свої умови виробництва і, разом з тим, свій «робочий фонд», робітник втратив також і функцію нагромадження, і всякий зроблений ним додаток до багатства виступає у вигляді доходу інших людей, який спочатку має бути «заощаджений» цими людьми, — тобто не повинен бути витрачений як доход, — щоб виконувати функції капіталу і «робочого фонду» для робітника.

Оскільки сам Джонс описує такий стан суспільства, при якому справа стоїть ще не так, при якому ще існує єдність [між працівником і умовами праці], то йому, природно, слід було б показати дане «відокремлення» як дійсний процес утворення капіталу. Якщо це «відокремлення» відбулося, процес утворення капіталу, звичайно, настає, — він триває і розширюється, — бо додаткова праця робітника тепер завжди протистоїть робітникові як чужий дохід, через «заощадження» якого тільки й може відбуватись нагромадження багатства і розширення масштабу виробництва.

Перетворення доходу знов у капітал. Якщо *капітал* (тобто відокремлення умов виробництва від працівника) є джерелом прибутку (тобто джерелом того, що додаткова праця виступає як дохід капіталу, а не праці), то тепер прибуток стає джерелом капіталу, джерелом утворення нового капіталу, тобто джерелом того, що додаткові умови виробництва протистоять робітникові як капітал, як засоби для того, щоб зберігати його як робітника і все знову і знову привласнювати його додаткову працю. Первісна єдність між працівником і умовами праці має [ми не говоримо про відносини рабства, коли сам працівник належить до об'єктивних умов праці] дві основні форми: азійська община (первісний комунізм) і дрібне сімейне землеробство (з яким пов'язана домашня промисловість) того чи іншого типу. Обидві ці форми є дитячими формами, однаково мало придатними для того, щоб розвивати працю як *суспільну* працю і підвищувати продуктивну силу суспільної праці. Звідси необхідність роз'єднання, розриву, протилежності між працею і власністю (під останньою слід розуміти власність на умови виробництва). Найбільш крайньою формою цього розриву,

при якій разом з тим продуктивні сили суспільної праці досягають наймогутнішого розвитку, є форма капіталу. Первісна єдність може бути відновлена лише на тій матеріальній основі, яку створює капітал, і лише з допомогою тих революцій, яких в процесі цього створення зазнають робітничий клас і все суспільство.

У Джонса не досить виразний ще й такий пункт:

Той дохід, що безпосередньо як дохід обмінюється на працю, коли тільки це не дохід працівника, який веде своє власне господарство, наймаючи для себе вторинного працівника, є дохід землевласника, що береться з тієї ренти, яку працівник, що веде своє власне господарство, сплачує землевласникові і яку цей останній разом із своїми слугами і челяддю не споживає цілком *in natura* *, а частково використовує для купівлі продуктів і послуг вторинних працівників. Цей обмін доходу на працю завжди передбачає, таким чином, перше відношення [відношення між землевласником і працівником, який веде своє власне господарство і платить ренту землевласникові].

[1136] (Подібно до того як частина прибутку навіть в тому разі, коли промисловий капіталіст застосовує свій власний капітал, вважається процентом тільки тому, що цей вид доходу має окрему форму існування, так на основі капіталістичного способу виробництва, навіть і тоді, коли працівник має свої засоби виробництва і не наймає ніякого іншого працівника, ці засоби виробництва розглядаються як капітал, а та частина власної праці працівника, яку він реалізує зверх того, що становить звичайну заробітну плату, виступає як прибуток, зобов'язаний своїм існуванням його капіталові. Сам працівник при цьому поєднує в собі різні економічні типи. Як власне робітник він дістає свою заробітну плату, а як капіталіст — свій прибуток. Це зауваження стосується розділу «Доход і його джерела» ¹³⁸.)

«Існує відмінність між впливом, що справляє на продуктивні сили народів багатство, яке було заощаджене і витрачається як заробітна плата з метою одержати прибуток, і того багатства, що авансується на утримання праці з доходу. Маючи на увазі цю відмінність, я вживаю слово *капітал* тільки для позначення тієї частини багатства, яка була заощаджена з доходу і вживається з метою одержати прибуток» (стор. 36—37) [Російський переклад, стор. 314].

«Ми могли б... розуміти під капіталом *всьяке багатство, призначене для утримання праці*, незважаючи на те, чи пройшло воно попередній процес заощадження чи ні... В такому разі, простежуючи у різних народів і при різних умовах становище трудящих класів і тих, хто їм платить,

* — в натурі, в натуральній формі. *Ред.*

ми повинні були б розрізняти *такий капітал, який був заощаджений*, і *такий капітал, який не зазнавав процесу нагромадження*; словом, *такий капітал, що є доходом*, і *такий капітал, що не є доходом* (стор. 36) [Російський переклад, стор. 313—314].

В усіх країнах Старого світу, за винятком Англії і Голландії, *заробітна плата землеробів не авансується з фондів, заощаджених і нагромаджених з доходів, а виробляється самими працівниками і ніколи не існує ні в якій іншій формі, крім форми запасу для їх власного безпосереднього споживання* (стор. 37) [Російський переклад, стор. 314].

Від інших політико-економів (за винятком, хіба що, Сісмонді) Джонса відрізняє те, що він як істотний момент підкреслює соціальну визначеність форми капіталу і до цієї визначеності форми зводить всю відмінність між капіталістичним способом виробництва і іншими способами виробництва. Ця соціальна визначеність форми капіталу полягає в тому, що праця безпосередньо перетворюється в капітал і що, з другого боку, цей капітал купує працю не заради її споживної вартості, а для збільшення своєї власної вартості, для створення додаткової вартості (більш високої мінової вартості) «з метою одержати прибуток».

Але разом з тим тут виявляється, що само «заощадження доходу» з метою перетворення його в капітал і само «нагромадження» тільки *формою* відрізняються від інших умов, в яких «багатство призначене для утримання праці». Землеробські робітники в Англії і Голландії, які одержують свою заробітну плату від капіталу «авансом», цілком так само «виробляють свою заробітну плату самі», як і французький селянин або російський кріпак, що веде своє власне господарство. Коли розглядати процес виробництва в його безперервності, то капіталіст сьогодні авансує робітникові як «заробітну плату» тільки деяку частину продукту, «виробленого» цим робітником учора. Отже, відмінність [між капіталістичним способом виробництва і іншими способами виробництва] полягає не в тому, що в одному випадку робітник виробляє свою власну заробітну плату, а в другому не виробляє. Відмінність полягає в тому, що цей його продукт [в одному випадку] виступає як *заробітна плата*; що в одному випадку [в умовах капіталістичного способу виробництва] продукт робітника (та частина продукту робітника, яка становить «робочий фонд»), по-перше, виступає як *чужий* дохід; але потім, по-друге, витрачається не як дохід, а також і не на таку працю, у вигляді якої дохід споживається безпосередньо як дохід, і, по-третє, протистоїть робітникові як *капітал*, що повертає робітникові цю частину продукту в обмін не просто на еквівалент, а на більшу кількість праці, ніж уречевлено в продукті, який передається робітникові. Таким

чином, продукт робітника виступає, по-перше, як чужий дохід, по-друге, як «заощадження» з доходу для купівлі праці з метою одержати прибуток, тобто він виступає як *капітал*.

Цей процес, в якому власний продукт робітника протистоїть йому як *капітал*, і має на увазі Джонс, коли він каже, що «робочий фонд» «пройшов попередній процес заощадження», «зазнав процесу нагромадження», що цей фонд, перше ніж бути знову перетвореним в засоби існування робітника, «існує в *іншій формі*» (тут Джонс прямо говорить про *зміну самої тільки форми*), «відмінній від форми запасу для безпосереднього споживання працівників». Вся відмінність полягає в тому *перетворенні форми*, якого зазнає вироблений робітником «робочий фонд», перше ніж він знову повертається до робітника у формі заробітної плати. Через це у випадку із самостійними селянами або із самостійними ремісниками «робочий фонд» ніколи і не набирає форми «заробітної плати».

[1137] «Заощадження» і «нагромадження» тут, — оскільки мова йде про «робочий фонд», — є лише *назвами* тих перетворень форми, яких зазнає продукт працівника. Працівник, який веде своє власне господарство, так само споживає свій продукт, як і найманий робітник, або, точніше, останній споживає свій продукт так само, як і перший. Різниця тільки в тому, що у найманого робітника його продукт *виступає* як щось заощаджене, або нагромажене, з доходу *іншої особи* — капіталіста. А в дійсності справа, навпаки, стоїть так, що цей процес дає можливість капіталістові «заощаджувати», або «нагромаджувати», для самого себе додаткову працю робітника; тому Джонс і наголошує так сильно на тому, що при некапіталістичному способі виробництва нагромадження відбувається не з прибутку, а із «заробітної плати», тобто з доходу самостійного землероба або такого ремісника, який обмінює свою працю безпосередньо на дохід (та й як же інакше із середовища цих самостійних землеробів і ремісників могли б виникнути буржуа?), і з ренти, яку одержують землевласники. Але для того щоб «робочий фонд» зазнав цих перетворень, необхідно також, щоб і умови виробництва протистояли працівникові теж як капітал, чого немає в інших формах. В цьому останньому випадку збільшення *багатства* зображено так, ніби воно походить не від робітника, а одержується з прибутку через заощадження, завдяки перетворенню додаткової вартості знов у капітал, — подібно до того як сам «робочий фонд» (перше ніж збільшитись шляхом нового нагромадження) протистоїть робітникові як капітал.

«Заощадження», в буквальному значенні цього слова, має

смысл тільки у відношенні до того капіталіста, який капіталізує свій дохід, на противагу тому капіталістові, який його проїдає, витрачає як дохід, але воно зовсім нічого не дає для характеристики відношення між капіталістом і робітником.

Два основні факти характеризують капіталістичне виробництво:

По-перше, концентрація засобів виробництва в небагатьох руках, внаслідок чого вони уже виступають не як безпосередня власність окремого працівника, а як сили суспільного виробництва, хоч спочатку ще тільки як власність непрацюючих капіталістів. Останні є в буржуазному суспільстві їх опікунами і користуються всіма плодами цього опікунства.

По-друге, організація самої праці як праці суспільної шляхом кооперації, поділу праці і з'єднання праці з результатами панування суспільства над силами природи.

І тим і другим шляхом капіталістичне виробництво знищує приватну власність і приватну працю, хоч ще тільки в антагоністичних формах.

Суть того, що в А. Сміта становить головну відмінність між продуктивною і непродуктивною працею, а саме, що перша обмінюється безпосередньо на капітал, а друга безпосередньо на дохід, — суть цієї відмінності цілком вияснюється тільки у Джонса. Тут виявляється, що перший вид праці характеризує капіталістичний спосіб виробництва; а другий — там, де він панує, — належить старим способам виробництва, а там, де він тільки зрідка трапляється, він обмежується (або повинен був би обмежуватись) такими сферами, де немає безпосереднього виробництва багатства.

«Капітал — це той інструмент, з допомогою якого приводяться в дію всі фактори, що збільшують ефективність людської праці і продуктивні сили народів... Капітал — це нагромаджений результат минулої праці, який вживається для досягнення певного ефекту на певній ділянці роботи у виробництві багатства» (стор. 35) [Російський переклад, стор. 312].

(У примітці до цього місця Джонс каже:

«Буде доречно і розумно вважати акт виробництва незакінченим доти, поки вироблений товар не потрапить до рук тієї людини, яка має його спожити; все, що було зроблено до того, має на увазі цю мету. Кінь і віз крамаря, які доставляють нам чай з Хартфорда у наш коледж, так само потрібні, коли ми хочемо мати цей чай, щоб спожити його, як і праця китайця, що зібрав і висушив чайний лист».)

«Але... цей капітал... не в усякому суспільстві виконує всі ті завдання, які він може виконувати. В усіх випадках він береться за їх виконання тільки поступово і в певній послідовності, і вартим уваги та надзвичайно важливим є той факт, що та особлива функція, виконання якої є істотним для значного розвитку могутності капіталу в усіх його інших

функція, є саме та функція, яку капітал у відношенні до більшої частини працівників земної кулі *взагалі ще ніколи не виконував* (стор. 35—36).

«Я маю на увазі *авансування заробітної плати*» (стор. 36) [Російський переклад, стор. 313].

«Заробітна плата авансується капіталістами у випадках, які поширюються менш як на одну четверту частину працівників земної кулі... Ця обставина... має першорядне значення при поясненні відносного прогресу народів» (там же).

[1438] «Капітал, або нагромаджений запас, тільки згодом, після того як він виконував різні інші функції при виробленні багатства, бере на себе функцію *авансування* працівникові його заробітної плати» (стор. 79) [Російський переклад, стор. 350].

В останній фразі Джонса (на стор. 79) капітал по суті схарактеризований як «відношення», не тільки як «нагромаджений запас», а як цілком визначене виробниче відношення. «Запас» не може «взяти на себе функцію авансування заробітної плати». І Джонс підкреслює, що *основною формою капіталу*, — тією формою, в якій він надає особливого характеру всьому процесу суспільного виробництва, панує над ним і призводить до зовсім нового розвитку продуктивних сил суспільної праці, революціонізуючи всі соціальні і політичні відносини, — є та форма, в якій капітал протистоїть найманій праці, виплачує заробітну плату. Джонс відмічає, що до виступу капіталу в цій вирішального значення функції капітал виконує інші функції, виступає в інших, підпорядкованих, та історично більш ранніх, формах, але що його могутність у всіх його функціях досягає свого повного розвитку тільки тоді, коли він виступає як промисловий капітал. З другого боку, у своїй третій лекції: «Про те, як капітал або капіталісти» (тут, в цьому *«або»*, і собака закопаний: тільки в результаті цієї персоніфікації нагромаджений запас стає капіталом) «поступово беруть на себе одну за одною функції у виробництві багатства», — Джонс не каже нам, які ці більш ранні функції. На ділі це можуть бути тільки функції торгового капіталу або капіталу, зайнятого торгівлею грішми. Але хоч Джонс так наближається до правильного погляду і в певному розумінні сам висловлює його, він, з другого боку, як політико-економ все-таки до такої міри перебуває в полоні буржуазного фетишизму, що ніякий чорт не може поручитись, що Джонс тут не має на увазі тих різних функцій, для яких «нагромаджений запас» може бути просто нагромадженим запасом.

Положення Джонса:

«Капітал, або нагромаджений запас, тільки згодом, після того як він виконував різні інші функції при виробництві багатства, бере на себе функцію *авансування* працівникові його заробітної плати» (стор. 79)

— є цілковитим вираженням тієї суперечності, що, з одного боку, у Джонса має місце правильний історичний розгляд капіталу, а з другого боку, він затемнений властивим політико-економом обмеженим уявленням, ніби «запас» як такий і є «капітал». Тому «нагромаджений запас» стає у Джонса особою, яка «бере на себе функцію авансування заробітної плати» працівникам. Джонс руйнує властиву політико-економом обмеженість, ще сам перебуваючи у неї в полоні, — а розрив з нею стає необхідним, оскільки капіталістичний спосіб виробництва розглядається як історично визначений спосіб виробництва і вже не уявляється більше вічним природним відношенням виробництва.

Ми бачимо, який великий стрибок зроблений від Рамсея до Джонса. Саме ту функцію капіталу, яка робить його капіталом, — авансування заробітної плати, — Рамсей оголошує випадковою функцією, викликаною тільки злиднями основної маси народу і індивідуальною для процесу виробництва як такого. В цій обмеженій формі Рамсей *заперечує* необхідність капіталістичного способу виробництва. А Джонс {цікаво, що обоє вони були попами англійської державної церкви¹³⁹. Англійські попи все-таки, очевидно, думають більше, ніж континентальні} показує, що саме ця функція робить капіталом і зумовлює характерні особливості капіталістичного способу виробництва. Джонс показує, як ця форма виникає тільки на певному ступені розвитку продуктивних сил і створює тоді зовсім новий матеріальний базис. Але через це Джонс далеко глибше, ніж Рамсей, розуміє також і «невічність», тільки історично минуцу необхідність цієї форми. Джонс зовсім не вважає капіталістичні відносини вічними відносинами:

«Коли-небудь в майбутньому може виникнути такий стан речей, — і окремі частини світу, можливо, наближаються до нього, — при якому працівники і власники нагромадженого запасу будуть тотожні; але в розвитку народів... цього досі ніколи ще не було, і для того щоб простежити і зрозуміти цей розвиток, ми повинні спостерігати, як працівники поступово переходять з-під влади замовників, що платять їм із свого доходу, під владу підприємців, що платять їм авансуванням капіталу, з валового продукту якого власники його розраховують реалізувати для себе особливий дохід. Це, можливо, не є таким же бажаним станом речей, як той, за якого працівники і капіталісти є тотожні; але ми повинні все-таки приймати його як певну стадію в ході розвитку виробництва, яка досі була характерною для розвитку передових народів. До цієї стадії жителі Азії ще не дійшли» (стор. 73) [Російський переклад, стор. 344].

[1139] Тут Джонс прямо заявляє, що він «приймає» капітал і капіталістичний спосіб виробництва тільки як перехідну

фазу в розвитку суспільного виробництва, як таку фазу, яка, з точки зору розвитку продуктивних сил суспільної праці, означає величезний прогрес у порівнянні з усіма попередніми формами, але яка зовсім не є кінцевим результатом, а, навпаки, у властивій їй формі антагонізму між «власниками нагромадженого багатства» і «фактичними працівниками» криє в собі неминучість своєї загибелі.

Джонс був професором політичної економії у Хейлібері, *наступником Мальтуса*. Тут ми бачимо, як справжня наука політичної економії закінчує тим, що розглядає буржуазні виробничі відносини лише як *історичні*, що ведуть до вищих відносин, де зникає той антагонізм, на якому базуються буржуазні виробничі відносини. Своїм аналізом політична економія ламає ті форми, в яких виступає багатство і які здаються самостійними у відношенні одна до одної. Її аналіз (навіть уже в Рікардо) йде настільки далеко, що

1) зникає *самостійна матеріальна форма багатства*, і воно просто виступає скоріше як діяльність людей. Все, що не є результатом людської діяльності, результатом праці, є природа і як така не являє собою соціального багатства. Привид товарного світу розсіюється, і цей світ виступає тільки як весь час зникаюче і весь час знов створюване об'єктивування людської праці. Всяке матеріально стійке багатство є лише тимчасовим уречевленням цієї суспільної праці, кристалізацією процесу виробництва, мірою якого є час — міра самого руху.

2) Ті різноманітні форми, в яких різні складові частини багатства припливають до різних частин суспільства, втрачають свою уявну самостійність. Процент — це тільки частина прибутку, рента — тільки додатковий прибуток. Через це і процент і рента розчиняються в прибутку, а самий прибуток зводиться до *додаткової вартості*, тобто до неоплаченої праці. Рікардіанська школа заходить навіть так далеко, що одну з форм привласнення цієї додаткової вартості — земельну власність (ренту) — вона відкидає як непотрібну, оскільки її одержують приватні особи [а не держава]. Рікардіанська школа відкидає землевласника як *функціонера капіталістичного виробництва*. Таким чином, антагонізм зводиться до антагонізму між капіталістом і найманим робітником. Але ці відносини між капіталістом і найманим робітником рікардіанська політична економія розглядає як щось дане, як закон природи, на якому ґрунтується самий процес виробництва. Економісти пізнішого часу — такі, як Джонс — ідуть далі і визнають вже тільки *історичну* правомірність цих відносин. Але з того мо-

менту, коли буржуазний спосіб виробництва і відповідні йому відносини виробництва та розподілу визнаються *історичними*, приходить кінець помилці, що розглядає буржуазний спосіб виробництва як природний закон виробництва, і відкривається перспектива нового суспільства, нової економічної суспільної формації, до якої буржуазний спосіб виробництва становить тільки перехід.¹⁴⁰ [1139]

[1139] Нам треба розглянути у Джонса ще різні питання:

1) Яким чином саме капіталістичний спосіб виробництва — авансування заробітної плати капіталом — змінює форму [виробництва] і продуктивні сили. 2) Міркування Джонса про нагромадження і норму прибутку.

Але насамперед тут треба ще відмітити такий пункт:

[1140] «Капіталіст є тільки посередником в наданні працівникам вигоди від витрачання доходів покупцями, які їх оточують, в новій формі і за нових обставин» (стор. 79) [Російський переклад, стор. 349].

Це стосується тих неземлеробських працівників, які раніше жили безпосередньо на доход землевласників тощо. Замість того щоб ці працівники безпосередньо обмінювали свою працю (або продукт своєї праці) на згадані доходи, тепер капіталіст обмінює продукт їхньої праці — зібраний і сконцентрований в його руках — на ці доходи, або вони перетворюються в капітал, обмінюються на капітал, становлячи виручку капіталу. Замість того щоб бути безпосередньою виручкою праці, вони утворюють тепер безпосередню виручку капіталу, який застосовує робітників.¹⁴¹ [1140]

[1144] Після того як Джонс змалював *капітал* як специфічні виробничі відносини, істотна особливість яких полягає в тому, що нагромажене багатство виступає в ролі авансуючого заробітну плату, а сам «робочий фонд» фігурує як «багатство, заощаджене з доходу і вживає з метою одержати прибуток», він розглядає характерні для цього способу виробництва зміни в розвитку продуктивних сил. Дуже добре Джонс говорить про те, як із *змінюю* матеріальних продуктивних сил змінюються економічні відносини, а разом з ними — соціальний, моральний і політичний стан народів:

«В міру того як *суспільства змінюють свої продуктивні сили*, вони *неминуче змінюють і свої звичаї*. В ході свого розвитку всі різноманітні класи суспільства помічають, що вони зв'язані з іншими класами *новими відносинами*, займають *нове становище* і оточені новими моральними і соціальними небезпеками і *новими умовами* соціального і політичного прогресу» (стор. 48) [Російський переклад, стор. 323—324].

Перше ніж приступити до розгляду того, як Джонс змальовує вплив капіталістичної форми виробництва на розвиток продуктивних сил, наведемо ще кілька місць, пов'язаних з тим, що розглядалося вище.

«Зміни в економічній організації суспільства і в тих факторах та засобах, — багатих чи бідних, — з допомогою яких виконуються завдання виробництва, супроводяться великими політичними, соціальними, моральними та інтелектуальними змінами. Ці зміни неминуче мають вирішальний вплив на різні політичні і соціальні елементи населення, в надрах якого вони відбуваються; цей вплив поширюється на інтелектуальний склад, на звички, звичаї, мораль і добробут народів» (стор. 45) [Російський переклад, стор. 320—321].

«Англія — це єдина велика країна, яка зробила... перший крок в удосконаленні виробляючої машини, єдина країна, де населення — як землеробське, так і неземлеробське — підпорядковане керівництву капіталістів і де вплив належних капіталістам коштів і тих особливих функцій, які можуть виконувати самі тільки капіталісти, повсюди відчувається не тільки у величезному зростанні багатства країни, але й в усіх економічних відносинах і в становищі її населення. Проте Англію — я говорю про це з жалем, але без найменшого вагання — не можна вважати вдалим прикладом [1145] долі народу, який розвивав подібним способом свої продуктивні сили» (стор. 48—49) [Російський переклад, стор. 324].

«Робочий фонд у цілому складається: 1) з такої заробітної плати, яку виробляють самі працівники; 2) з тих доходів інших класів, що затрачаються на утримання праці; 3) з капіталу, або з багатства, заощадженого з доходу і застосовуваного для авансування заробітної плати з метою одержати прибуток. Тих, хто утримується на першу частину робочого фонду, ми називатимемо *найманими працівниками*. Тих, хто утримується на другу частину, — *оплачуваними обслуговувачами*. Тих, хто утримується на третю частину, — *найманими робітниками*. Одержання заробітної плати з якої-небудь однієї з цих трьох частин робочого фонду визначає *взаємовідносини працівника з іншими класами суспільства* і тим самим визначає — іноді безпосередньо, іноді більш чи менш посередньо — ту міру безперервності, майстерності і сили, з якою виконуються завдання виробництва» (стор. 51—52) [Російський переклад, стор. 326].

«На першу частину робочого фонду, на заробітну плату, що виробляється самими працівниками, утримується більше половини — може, навіть більше двох третин — трудячого населення світу. Ці працівники повсюди є селянами, які наділені землею і обробляють її... Друга частина робочого фонду, — *доход, що затрачається на утримання праці*, — утримує значну більшість продуктивних неземлеробських працівників Сходу. Деяке значення ця частина робочого фонду має на континенті Європи, тоді як в Англії вона охоплює тільки невелику кількість ремісників, які зайняті випадковими роботами і є *рештками більш численного класу*... Третя частина робочого фонду, *капітал*, дає в Англії зайняття значній більшості її працівників, тоді як в Азії вона утримує невелику кількість осіб, а в континентальній Європі ця частина утримує тільки неземлеробських працівників, які в цілому не становлять, мабуть, і чверті всього продуктивного населення» (стор. 52) [Російський переклад, стор. 326—327].

«Я не виділив окремо *рабську працю*... *Громадянські права* працівників не впливають на їхнє економічне становище. Можна спостерігати, як раби, подібно до вільних людей, утримуються на будь-який вид робочого фонду» (стор. 53) [Російський переклад, стор. 327].

Проте якщо «громадянські права» працівників не впливають на «їх економічне становище», то їх економічне становище впливає на їх громадянські права. Наймана праця в національному масштабі, а тому так само і капіталістичний спосіб виробництва, можливі тільки там, де робітник особисто вільний. Цей спосіб ґрунтується на особистій свободі робітників.

Смітівське розрізнення продуктивної і непродуктивної праці Джонс правильно зводить до його суті, до капіталістичної і некапіталістичної праці, бо він правильно проводить смітівське розрізнення працівників, оплачуваних капіталом, і працівників, оплачуваних з доходу. Але сам Джонс під протиставленням *продуктивної* і *непродуктивної* праці розуміє, очевидно, протиставлення такої праці, яка входить у виробництво матеріального [багатства], і такої, яка сюди не входить. Це видно з того [цитованого вище] місця [із сторінки 52], де Джонс говорить про *продуктивних працівників*, що залежать від затрачуваного на них доходу. Далі, з таких місць:

«Та частина суспільства, яка є *непродуктивною* в розумінні вироблення *матеріального багатства*, може бути *корисною* або *некорисною*» (стор. 42) [Російський переклад, стор. 318].

«Розумно вважати *акт виробництва* незакінченим доти, поки *вироблений товар* не потрапив до рук тієї людини, яка повинна його спожити» (стор. 35, примітка) [Російський переклад, стор. 312].

Відмінність між працівниками, які живуть за рахунок капіталу, і працівниками, які живуть коштом доходу, стосується форми праці. В цьому полягає вся відмінність між капіталістичним і некапіталістичним способами виробництва. Навпаки, якщо поняття *продуктивних* і *непродуктивних* працівників брати вужче, то продуктивною працею буде всяка така праця, що входить у виробництво *товару* (виробництво охоплює тут всі акти, які має пройти товар від початкового виробника до споживача), хоч би якою була ця праця — фізичною або нефізичною (науковою), — а непродуктивна праця буде такою працею, яка не входить у виробництво товару і метою якої не є виробництво товару. Це розрізнення не можна випускати з уваги, і та обставина, що всі інші види діяльності в свою чергу впливають на матеріальне виробництво, і *vice versa* *, абсолютно нічого не змінює в потребі такого розрізнення.

* — навпаки. Ред.

[6] ДЖОНС ПРО ВПЛИВ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ ФОРМИ
ВИРОБНИЦТВА НА РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНИХ СИЛ.
ПИТАННЯ ПРО УМОВИ ЗАСТОСУВАННЯ ДОДАТКОВОГО
ОСНОВНОГО КАПІТАЛУ]

[1146] Ми переходимо тепер до питання про *розвиток продуктивних сил* під впливом капіталістичного способу виробництва.

[Джонс каже:]

«Тут, мабуть, буде доречно зазначити, як цей факт» {авансування заробітної плати капіталом} «впливає на *продуктивні сили* працівників, або на *безперервність, знання і силу*, з якими виконується праця... Капіталіст, який оплачує робітника, може сприяти *безперервності його праці*, по-перше, *тим, що він робить таку безперервність можливою*, по-друге, *тим, що він здійснює нагляд і примушує до неї*. Безліч різних працівників в усьому світі блукає по вулицях, шукаючи замовників, їх заробітна плата залежить від *випадкових потреб* людей, які саме в цей час мають потребу в їх послугах або в тих предметах, які вони виготовляють. На таке становище натрапили в Китаї перші місіонери: «Гам ремісники з ранку до ночі бігають по місту, шукаючи замовників. Більшість китайських робітників працює у приватних будинках. Вам потрібен, наприклад, одяг. Кравець вранці приходив до вас і ввечері йде додому. Так само стоїть справа і з усіма іншими ремісниками. Вони весь час бігають по вулицях, шукаючи роботи, навіть ковалі, які тягнуть з собою свій молот і своє горно для звичайних робіт. І циркулярники теж.. обходять вулиці з кріслом на плечах і з тазом та казанком для гарячої води в руках»¹⁴². Це досі є звичайним явищем на всьому Сході і почасті також у Західному світі.

Отже, такі працівники не можуть *безперервно працювати більш-менш тривалий час*. Вони повинні подібно до візників *пересуватись по вулицях і шукати замовників*, а коли не знаходять їх, змушені залишатись без роботи. Якщо з часом їх економічне становище змінюється і вони *стають робітниками капіталіста, який авансує їм заробітну плату*, то мають місце двоякого роду наслідки: по-перше, вони тепер *можуть працювати безперервно*; по-друге, тут є особа, *функція і інтереси якої полягають в тому, щоб примусити робітників справді безперервно працювати...* Капіталіст... має ресурси, які дають йому можливість чекати замовників... Таким чином, тут дійсно має місце *зростає безперервність у праці* всього цього класу людей. Вони *працюють щодня з ранку до ночі і робота їх не переривається* чеканням або шуканням замовника, який має спожити виготовлюваний ними предмет.

Але *безперервність праці робітників*, яка ось так стає *можливою*, забезпечується і збільшується завдяки *наглядові капіталіста*. Він *авансує їм заробітну плату*, він має *одержати продукт їхньої праці*. В його інтересах і його привілей — *стежити за тим, щоб вони не працювали з перервами або повільно*.

Коли безперервність праці таким чином забезпечено, то вплив навіть однієї цієї зміни на продуктивну силу праці величезний... *Продуктивна сила підвищується*. Двоє робітників, безперервно працюючи цілий рік з ранку до ночі, вироблять, мабуть, більше, ніж четверо робітників, що не мають постійної роботи і витрачають багато часу на шукання замовників та на поновлення перерваних робіт» (стор. 37—38) [Російський переклад, стор. 314—316].

[Щодо сказаного тут Джонсом слід зауважити:]

По-перше. Перехід від тих працівників, які роблять випадкові послуги, шують сюртук або штани дома у землевласника тощо, до тих робітників, яким дає роботу капітал, дуже добре показаний вже у *Тьорго*.

По-друге. Ця безперервність праці відрізняє капіталістичну працю від тієї форми праці, яку описує Джонс, але не від великого виробництва, основанийого на рабській праці.

По-третє. Неправильно називати збільшенням продуктивної сили праці *збільшення самої праці* внаслідок збільшення її тривалості й усунення перерв у роботі. Збільшення продуктивної сили праці тут має місце лише остільки, оскільки безперервність праці підвищує особисту майстерність робітника. Під [збільшенням] продуктивної сили праці ми розуміємо більшу ефективність, з якою застосовується дана кількість праці, а не яку-небудь кількісну зміну застосовуваної праці. Те, про що говорить Джонс, стосується скоріше формального підпорядкування праці капіталові і досягає свого цілковитого розвитку тільки з розвитком основного капіталу. (Про це — зараз.)

Джонс правильно підкреслює те, що капіталіст розглядає працю як свою власність, з якої ніщо не повинно пропадати. Коли ж перед нами праця, що безпосередньо залежить від доходу, то мова йде тільки про споживну вартість праці.

[1147] Далі, Джонс цілком правильно зазначає, що наплеглива праця неземлеробських робітників з самого ранку до вечора зовсім не є щось дане від природи, а тільки *продукт* економічного розвитку. На противагу азіатській формі праці і західній формі сільської праці (яка панувала раніше, а почасти спостерігається ще й тепер), міська праця середньовіччя становить уже великий крок вперед і є підготовчою школою для капіталістичного способу виробництва, для безперервності і постійності праці.

[Про цю *безперервність праці* в анонімній брошурі «An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption» etc., London, 1821, говориться ось що:

«Капіталіст, крім того, утримує, так би мовити, *контору для наймання* праці: він *страхує* від невпевненості у можливості знайти збут для праці. Якби капіталіста не було, то ця невпевненість у багатьох випадках заважала б взятися за ту чи іншу роботу. Завдяки його капіталові турботи про шукання покупця та відвідання ринку стають порівняно незначними» (стор. 102).

У тій самій брошурі ми читаємо:

«Там, де капітал в значній мірі складається з *основного* капіталу, або ж там, де він вкладений у землю, ... підприємець далеко більше (ніж у тому разі, коли застосовується менше основного капіталу) *змушений* і далі застосовувати приблизно ту саму кількість оборотного капіталу, що й раніше, щоб не позбавитись хоч би *будь-якого* прибутку від тієї частини, яка є основним капіталом» (стор. 73).]

[Далі Джонс каже:]

«Мабуть, найбільш разючу картину того становища, яке склалося в Китаї в результаті залежності працівників від доходів їх замовників, можна побачити на китайській виставці, яку так довго тримав відкритою в Лондоні її американський власник. На виставці дуже багато зображень ремісників з їх невеликими наборами інструментів; вони шукають замовників і залишаються без роботи, якщо не появляються замовники. Тут ясно показано, що немає *тієї безперервності праці*, яка є одним з трьох основних елементів її продуктивності. Кожен обізнаний спостерігач помітить *також*, що немає *основного капіталу і машин*, які є навряд чи менш важливими елементами продуктивності праці» (стор. 73) [Російський переклад, стор. 344—345].

«Таку саму картину можна спостерігати в містах Індії, там, де поява європеїців ще не змінила становища. Проте в сільських місцевостях Індії ремісники забезпечуються особливим способом... Ті ремісники й інші неземлеробські працівники, які були справді необхідні даному селу, утримувались на частину сільських доходів його жителів. Коштом цього фонду по всій країні жили численні групи потомствених ремісників, чия праця задовольняла прості потреби і смаки, яких землероби не могли задовольнити своєю власною працею. Становище і права цих сільських ремісників незабаром стали, як і всі права на Сході, спадковими. Ремісники знаходили своїх замовників серед інших сільських жителів. Сільські жителі вели осіле життя, і так само жили ремісники, що обслуговували їх...

Міські ремісники перебували і перебувають у зовсім іншому становищі. Вони одержували свою заробітну плату по суті з того самого фонду — з надлишкового доходу із землі, — але як спосіб його розподілу, так і особи, які розподіляють його, тут були інші, в результаті чого ремісники втратили *постійну осілість* і були змушені вдаватися до частих і звичайно згубних переселень... Такі *ремісники не прикуті до певної місцевості своєю залежністю від мас основного капіталу*. (Як, наприклад, в Європі, де бавовняні та інші підприємства прив'язані до місцевостей, багатих на водяну силу або паливо для вироблення пари, і де значні маси багатства існують у вигляді будівель, машин і т. ін.)... Інакше стоїть справа тоді, коли працівник цілком [1148] залежить від *безпосереднього одержання частини доходів тих людей, які споживають вироблені ними товари*... Такі *працівники не прикуті до даної місцевості яким-небудь основним капіталом*. Коли їх замовники на більш-менш тривалий час, а іноді навіть і на короткий час, міняють своє місце проживання, неземлеробські працівники змушені йти за ними, щоб не померти з голоду» (стор. 73—74) [Російський переклад, стор. 345—346].

«Більша частина цього належного ремісникам фонду розподілялася в Азії державою та її урядовцями. Головним центром розподілу була, природно, *столиця*» (стор. 75) [Російський переклад, стор. 346—347].

«Від Самарканда на південь до Біджапура і Серінгатами ми можемо простежити руїни столиць, які зникли, і населення яких покинуло їх *раптово* (а не в результаті поступового занепаду, як в інших країнах),

як тільки були засновані нові центри розподілу королівських доходів, тобто всієї маси надлишкових доходів з землі» (стор. 76) [Російський переклад, стор. 347].

Дивись *д-ра Берньє*¹⁴³, який порівнює індійські міста з військовими таборами. Таким чином, все це базується на панівній формі земельної власності в Азії.]

* * *

Від *безперервності* праці ми переходимо тепер до поділу праці, розвитку знань, застосування машин та ін.

[Джонс пише:]

«Сказаним аж ніяк не вичерпується вплив, що справляє на безперервність праці зміна тих газів, які оплачують працівників. Різні види робіт можуть тепер зазнати дальшого поділу... Якщо він (капіталіст) дає роботу не одній людині, а кільком, то він може поділити її між ними; він може весь час використовувати кожного робітника для виконання певної частини загальної роботи, тієї частини, яку цей робітник виконує найкраще... Якщо капіталіст багатий і наймає достатню кількість робітників, то робота може поділятися доти, поки вона взагалі здатна на дальший поділ. І тоді досягається цілковита безперервність праці... Взнявши на себе функцію авансування заробітної плати, капітал тепер крок за кроком довів до досконалості *безперервність* праці. Водночас капітал удосконалює її знання і ту *майстерність*, з якими ця праця застосовується для одержання потрібного результату.

Клас капіталістів спочатку частково, а кінець кінцем і зовсім *звільняється від необхідності працювати фізично*. Їх *інтерес вимагає, щоб продуктивна сила застосовуваних робітників* була якомога більша. Тому *їх увага спрямована, і до того ж майже цілком, на збільшення цієї сили*. Думка все більше і більше спрямовується на відшукання найкращих засобів для досягнення всіх цілей людської праці; *знання розширюються, збільшують сферу свого застосування і сприяють праці майже в усіх галузях виробництва...*

Але підемо далі і звернемося до *механічної сили*. Капітал, який застосовується не для *оплати праці*, а для *сприяння їй*, ми називатимемо *допоміжним капіталом*.

[Отже, під «допоміжним капіталом» Джонс розуміє ту частину постійного капіталу, яка не складається з сировини.]

«*Маса допоміжного капіталу нації може, при виконанні певних умов, безмежно зростати, навіть коли кількість робітників лишається та сама*. З кожним кроком у цьому напрямі зростає третій елемент ефективності людської праці, а саме — її *механічна сила*... Таким чином, *маса допоміжного капіталу збільшується у відношенні до населення*... Які ж умови мають бути виконані для того, щоб маса допоміжного капіталу, який застосовується з метою сприяння їм (робітником, найнятим капіталістом), «могла зростати? В наявності повинні бути одразу три умови:

- 1) засоби для заощадження додаткового капіталу;
- 2) бажання заощадити його;
- 3) який-небудь винахід, що дає можливість, через застосування допоміжного капіталу, збільшити продуктивну силу праці, і до того ж збіль-

шити її в такій мірі, щоб праця, зверх багатства, яке вона виробляла раніше, відтворювала це й застосований додатковий допоміжний капітал, в міру споживання останнього, з деяким прибутком на нього...

Коли вся та маса допоміжного капіталу, яка може бути прибутково застосована за даного стану знань, уже є... то тільки вищий рівень знань може визначити засоби для застосування більшої маси капіталу. Далі, таке застосування практично можливе тільки в тому разі, коли винайдені засоби в такій мірі підвищують силу праці, що вона може відтворювати додатковий капітал за той час, протягом якого капітал цей зношується. Якщо цього немає, капіталіст втратить своє багатство... Але, крім цього, більша ефективність праці робітників повинна виробляти ще деякий прибуток, бо інакше у капіталіста взагалі не було б стимулу застосовувати свій капітал у виробництві... Доти, поки шляхом застосування нових мас допоміжного капіталу можна досягти обох зазначених цілей, не існує сталої і остаточної межі для все більшого застосування таких нових мас капіталу. Зростання капіталу може йти нога в ногу із зростанням знань. Але знання ніколи не стоять на місці. І оскільки вони повсякчас всебічно розвиваються, то повсякчас можуть появлятися нові знаряддя, нові машини, нові рухові сили, які дають нації можливість з вигодою для себе додавати дещо до маси допоміжного капіталу, який сприяє її праці, і цим самим збільшувати різницю між продуктивністю її праці і продуктивністю праці бідніших і менш умілих націй» (цит. твір [стор. 38—41]) [Російський переклад, стор. 316—318].

[1149] Насамперед, відмітимо зауваження Джонса, що нові винаходи, приладдя або пристрої повинні бути здатні збільшити продуктивну силу праці в такій мірі, щоб праця, зверх багатства, яке вона виробляла раніше, відтворювала це застосований додатковий допоміжний капітал, в міру споживання останнього», або щоб праця «відтворювала додатковий капітал за той час, за який капітал цей зношується». Отже, це означає тільки те, що зношування заміщується в міру того, як відбувається зношування, або що додатковий капітал заміщується в середньому за той самий час, за який він споживається. Частина вартості продукту — або, що зводиться до того самого, частина продукту — повинна замістити спожитий «допоміжний капітал», і до того ж за такий період часу, щоб на той момент, коли він буде цілком спожитий, він міг би бути цілком відтворений, або щоб новий капітал того самого виду міг зайняти місце спожитого капіталу. Але що є умовою для цього? В результаті застосування додаткового «допоміжного капіталу» продуктивність праці повинна збільшитись настільки, щоб частина продукту могла бути виділена для заміщення цієї складової частини або *in natura*, або в порядку обміну.

Якщо продуктивність праці стала такою високою, тобто якщо кількість продуктів, які виробляються за однаковий робочий день, зросла настільки, що одиниця товару тепер *дешевша* від одиниці товару при старому процесі виробництва, хоч при цьому *сума товарів* своєю сукупною ціною покриває

річне (наприклад) зношування машин, так що відповідна частина зношування, яка припадає на одиницю товару, мізерно мала, то «допоміжний капітал» відтворюється. Коли із сукупного продукту ми відрахуємо, по-перше, ту частину, яка заміщує зношування, і, по-друге, ту частину, яка заміщує вартість сировини, то залишиться частина, що оплачує заробітну плату, і та частина, яка покриває прибуток і при старій ціні одиниці товару дає навіть більшу додаткову вартість [ніж до застосування додаткового «допоміжного капіталу»].

Збільшення продукту могло б мати місце і без виконання цієї умови. Коли б, наприклад, кількість фунтів пряжі збільшилась [тільки] в 10 разів (а не у 100 і т. д.), а частка того додатку, яка припадає на вартість одиниці продукції, додатку, який іде на заміщення зношування машин, знизилася з $\frac{1}{6}$ до $\frac{1}{10}$, то пряжа, вироблена з допомогою машин, була б дорожча від пряжі, виробленої з допомогою веретена¹⁴⁴. Якщо додатковий капітал у 100 ф. ст. затрачений в землеробстві на гуано і якщо це гуано має бути заміщене за один рік, а вартість одного квартера продукту (за старих методів виробництва) дорівнювала 2 ф. ст., то треба було б виробити 50 додаткових кварталів тільки для того, щоб замінити зношування¹⁴⁵. Інакше цей додатковий капітал не міг би бути застосований (ми тут не беремо до уваги прибуток).

Зауваження Джонса, що додатковий капітал має бути «відтворений» (зрозуміло, через продаж продукту або ж *in natura*) «за той час, протягом якого капітал цей зношується», означає тільки те, що товар має замінити вміщене в ньому зношування. Щоб знову почати відтворення, всі вміщені в товарі елементи вартості мають бути заміщені на той час, коли знову повинно початись відтворення товару. У землеробстві цей час відтворення дано природними умовами, і той час, за який має бути заміщене зношування, тут даний цілком так само, як і той час, за який мають бути заміщені всі інші елементи вартості, наприклад, зернового хліба.

Для того щоб процес відтворення міг початись, тобто для того щоб міг відновитися процес виробництва як такий, повинен бути пройдений процес обігу, тобто товар має бути проданий (якщо тільки він не заміщує себе сам *in natura*, як, наприклад, насіння), і гроші, за які товар проданий, повинні бути знову перетворені в елементи виробництва. Для зернового хліба та інших землеробських продуктів існують певні, зумовлені зміною пір року строки такого відтворення, отже, існують крайні межі, позитивні межі для тривалості процесу обігу. [Це — по-перше.]

По-друге, взагалі такі позитивні межі процесу обігу зумовлюються природою товарів як споживних вартостей. Всі товари у певні строки псуються, хоч ultima Thule * їх існування різна. Коли їх не споживають люди (для виробництва або порядком індивідуального споживання), то їх споживають стихійні сили природи. Вони гіршають і, кінець кінцем, псуються. Якщо втрачається споживна вартість товарів, то до біса летить і їх мінова вартість, а їх відтворення припиняється. Отже, крайні межі часу обігу товарів визначені природними строками періодів відтворення, властивими товарам як споживним вартостям.

По-третє, для того щоб процес виробництва товарів був безперервним, тобто для того щоб одна [1150] частина капіталу постійно перебувала в процесі виробництва, а друга постійно в процесі обігу, має бути далеко не однаковий поділ капіталу на ці частини — залежно від природних меж періодів відтворення, залежно від меж існування різних споживних вартостей або залежно од відмінності тих сфер, в яких капітал діє.

По-четверте, все сказане стосується водночас усіх елементів вартості товару. Але в тих товарів, у виробленні яких бере участь багато основного капіталу, крім меж, які диктуються періодові обігу їх власними споживними вартостями, вирішальне значення має також і споживна вартість основного капіталу. Він зношується за певний час і, значить, за певний час має бути відтворений. Припустимо, наприклад, корабель зношується за 10 років або прядильна машина — за 12 років. Одержаний за 10 років фрахт або продана за 12 років пряжа мають бути достатніми для того, щоб новий корабель через 10 років замінив старий або нова прядильна машина через 12 років замінила стару. Якщо основний капітал споживається за півроку, то продукт за півроку має повернутися з обігу.

Таким чином, крім природних строків псування товарів як споживних вартостей, строків, дуже різних для різних споживних вартостей; крім вимог безперервності процесів виробництва, в результаті чого знов-таки поставлені різні крайні межі часу обігу, залежно від того, більше чи менше часу повинні товари залишатись у сфері виробництва і більше чи менше часу вони можуть залишатись у сфері обігу; крім всього цього сюди долучається ще третя обставина: різні строки псування — а тому і необхідності відтворення — «допоміжного капіталу», який входить у виробництво товару.

Другою умовою [застосування «допоміжного капіталу», що

* — щось останнє, крайня точка, крайня межа, кінцева мета (буквально: крайня Фула — острівна країна, розташована, за уявленням стародавніх людей, на крайній півночі Європи). *Ред.*

збільшує продуктивну силу праці! Джонс вважає «прибуток», який має «виробляти» «допоміжний капітал» і одержання якого справді є *conditio sine qua non* * всякого капіталістичного виробництва, хоч би якою була конкретна визначеність форми застосовуваного капіталу. Джонс ніде не пояснив нам, як, власне, він уявляє собі генезис цього прибутку. Та оскільки він виводить його тільки з «праці», а той прибуток, який дає «допоміжний капітал», виводить тільки із збільшення ефективності праці робітників, то всякий прибуток має у Джонса зводитись до абсолютної або відносної додаткової праці. Адже взагалі суть прибутку в тому, що капіталіст, — після відрахування частини продукту, яка заміщує *in natura* або через обмін ті складові частини капіталу, які складаються з сировини та засобів праці, — по-перше, виплачує з частки продукту, яка залишається, заробітну плату, а, по-друге, частину продукту привласнює собі як *додатковий продукт*, який він продає або споживає *in natura*. (Останнє в умовах капіталістичного виробництва не повинно братися до уваги, за винятком невеликої кількості капіталістів, які безпосередньо виробляють необхідні життєві засоби.) Однак цей додатковий продукт цілком так само, як і інші частини продукту, являє собою уречевлену працю робітника, але тільки працю неоплачену, продукт праці, привласнений капіталістом без еквівалента.

Новим у трактуванні питання у Джонса є вказівка на те, що збільшення «допоміжного капіталу» понад певні межі залежить від *зростання знань*. Джонс каже, що для зростання «допоміжного капіталу» потрібні: 1) засоби для заощадження додаткового капіталу, 2) бажання заощадити його, 3) який-небудь винахід, що дає можливість в такій мірі збільшити продуктивну силу праці, щоб відтворювати додатковий капітал і виробляти на нього прибуток.

Що тут потрібне в першу чергу, це — наявність *додаткового продукту*, або в його натуральній формі, або перетвореного в гроші.

Якщо взяти, наприклад, виробництво бавовни, то був час, коли плантатори в Америці (так само, як тепер в Індії) могли б засівати бавовником великі площі, проте у них не було засобів для вчасного перетворення бавовни-сирцю у бавовняне волокно шляхом очистки. Частина вирощеної бавовни гнила на полі. Край цьому був покладений винайденням бавовноочисної машини. Частина продукту перетворюється тепер у бавовноочисну машину, але ця остання не тільки заміщує свої витрати, а й збільшує додатковий продукт. Так само впливає

* — необхідна, обов'язкова умова. Ред.

і поява нового ринку, яка сприяє, наприклад, перетворенню шкур у гроші. (Так само впливає і поліпшення транспортних засобів.)

Кожна нова машина, яка споживає вугілля, є разом з тим засобом для перетворення в капітал існуючого у вигляді вугілля додаткового продукту. Перетворення частини додаткового продукту в «допоміжний капітал» може відбуватися двоюко: [по-перше,] шляхом збільшення існуючого «допоміжного капіталу», його відтворення в розширеному масштабі; [по-друге,] шляхом відкриття нових споживних вартостей або шляхом нового застосування старих споживних вартостей, а також шляхом винайдення нових машин або двигунів, в результаті чого утворюються нові види «допоміжного капіталу». Розширення знань, звичайно, є тут однією з умов збільшення «допоміжного капіталу», або, що одне й те саме, однією з умов перетворення додаткового продукту або додаткових грошей (важливе значення при цьому має зовнішня торгівля) у додатковий «допоміжний капітал». Так, наприклад, винайдення телеграфу відкрило зовсім нове поле для вкладання «допоміжного капіталу», так само й залізниці і т. д., так само все виробництво гутаперчі або індійського каучуку.

[1151] Цей пункт про розширення знань є важливим.

Нагромадження зовсім не обов'язково повинне безпосередньо приводити в рух нову працю, воно може обмежуватись тим, що старій праці дається новий напрям. Наприклад, та сама механічна майстерня, яка раніше виробляла [ручні] ткацькі верстати, тепер виготовляє механічні, і частина [ручних] ткачів переходить у це змінене виробництво, тоді як решта викидається на вулицю.

Коли яка-небудь машина заміняє працю, вона в усякому разі потребує (для свого власного виробництва) менше нової праці, ніж та, яку вона замінює. Можливо, що старій праці дається при цьому тільки новий напрям. В усякому разі звільняється праця, яка після більших або менших повевірянь та блукань може бути застосована в іншому напрямі. Так постається людський матеріал для якої-небудь нової сфери виробництва. Що ж до *безпосереднього* звільнення капіталу, то тут звільняється не той капітал, який купує машину, тому що він же вкладений у неї. І навіть коли припустити, що машина дешевша від заробітної плати витіснених нею робітників, то тепер потрібно більше сировини і т. д. Якщо увільнені робітники обходилися в 500 ф. ст. на рік, а нова машина теж коштує 500 ф. ст., то капіталіст раніше повинен був витратити щороку 500 ф. ст., тоді як тепер машина існує, може, 10 років, і капіталіст в дійс-

ності витрачає щороку тільки 50 ф. ст. Що тут в усякому разі звільняється (після того як ми відрахуємо видатки на додаткових робітників, зайнятих у виробництві машини і таких допоміжних матеріалів для неї, як, наприклад, вугілля), це — той капітал, який становив дохід увільнених робітників, або той, в обмін на який робітники витрачали свою заробітну плату. Цей капітал існує, як і раніше. Коли робітники витісняються просто як рухова сила, без скільки-небудь значної зміни самої машини, коли, наприклад, тепер машина приводиться в рух водою або вітром, тоді як раніше вона приводилася в рух робітниками, то звільняється подвійний капітал: капітал, що раніше вживався на оплату робітників, і той капітал, на який робітники обмінювали свій грошовий дохід. Такий приклад наводить Рікардо*.

Але певна частина продукту, яка раніше перетворювалась у заробітну плату, тепер неодмінно відтворюється як «допоміжний капітал».

Значна частина праці, яка раніш використовувалась безпосередньо на виробництво життєвих засобів, тепер застосовується на виробництво «допоміжного капіталу». Це знов-таки суперечить поглядові А. Сміта, згідно з яким нагромадження капіталу рівнозначне застосуванню *більшої* кількості продуктивної праці. Крім того, про що говорилося вище, тут може мати місце просто зміна в застосуванні праці і переміщення праці від безпосереднього виробництва життєвих засобів у виробництво засобів виробництва, залізниць, мостів, машин, каналів і т. ін.

* * *

[Наскільки важливі для нагромадження наявна маса засобів виробництва і наявний масштаб виробництва, видно з наведеного нижче уривка:

«Дивовижна швидкість, з якою в Ланкаширі може бути споруджена велика бавовняна фабрика, яка має прядильне і ткацьке відділення, є наслідком того, що в інженерів, конструкторів та машинобудівників є *величезні колекції* і всіляких *зразків*, починаючи з велетенських парових машин, водяних коліс, залізних балок та стояків і кінчаючи найменшою деталлю ватермашини або ткацького верстата. За останній рік п. Фербері тільки на своїй машинобудівній фабриці (незалежно від його закладу для конструювання машин і парових котлів) побудував водяні колеса потужністю в 700 кінських сил і парові машини потужністю в 400 кінських сил. Кожного разу, коли збільшений попит на товари притягує новий капітал, засоби для вигідного його застосування створюються з такою швидкістю,

* Див. цей том, частина II, стор. 575—577. Ред.

що новий капітал може реалізувати прибуток, рівний його власній вартості, перше ніж цього типу фабрика могла б вступити в дію у Франції, Бельгії або Німеччині» (*A. Ure. Philosophie des Manufactures etc. Tome I. Paris, 1836, стор. 61—62*).

[14152] Розвиток промисловості веде до здешевлення машин, почасти відносного — в порівнянні з потужністю машин, почасти абсолютного; але в той же час з цим пов'язане величезне скупчення машин на фабриці, так що у відношенні до застосовуваної живої праці вартість машинного устаткування зростає, хоч вартість окремих складових частин його зменшується.

Рухова сила — машина, яка виробляє рухову силу, — дешевшає в тій мірі, в якій удосконалюється механізм, що передає рухову силу, і робоча машина, тобто в тій мірі, в якій зменшується тертя і т. д.

«Переваги, які походять від застосування самодіючих знарядь, не тільки удосконалили точність машинного устаткування фабрики і прискорили його виготовлення, але і значно знизили ціну устаткування і збільшили його рухливість. Тепер прекрасну ватермашину можна купити по 9 шил. 6 пенсів за веретено, а сельфактор приблизно по 8 шил. за веретено, включаючи патентне мито за сельфактор. Веретена на бавовняній фабриці крутяться з таким незначним тертям, що одна кіньська сила приводить в рух 500 веретен на тонкопрядильній машині, 300 веретен на сельфакторі і 180 веретен на ватермашині; одна ця кіньська сила обслуговує також і всі підготовчі машини, а саме — чесальну машину, вирівнювальну машину тощо. Трьох кіньських сил досить для того, щоб приводити в рух 30 великих ткацьких верстатів разом з їх шліхтувальною машиною» (*A. Ure. Philosophie des Manufactures. Tome I. Paris, 1836, стор. 62—63*).

* * *

[Джонс далі зазначає:]

«На переважній частині земної кулі величезна більшість трудящих класів навіть взагалі не одержує від капіталістів своєї заробітної плати; вони або самі виробляють її, або одержують її з доходу своїх замовників. Тут ще не зроблено першого великого кроку, який забезпечував би безперервність їх праці. Їм допомагають у праці тільки те знання і та кількість механічної сили, які можуть бути в розпорядженні людей, що працюють з допомогою власних рук заради засобів існування. Умілість і наука більш розвинутих країн, велетенські рухові сили, нагромаджені знаряддя і машини, що їх ці сили можуть приводити в рух, — всього цього немає в тих видах праці, де беруть участь тільки самі працівники» (стор. 43) [Російський переклад, стор. 319].

[Навіть в Англії:]

«Візьмемо землеробство... Знання, потрібні для доброго ведення сільського господарства, поширені в країні мало і не скрізь. Дуже незначна

частина землеробського населення користується всім тим капіталом, який... можна було б застосувати в цій галузі національної праці... Роботою на великих фабриках зайнята тільки невелика частина наших неземлеробських працівників. В сільських майстернях, у всіх ремісників і майстрових, які невеликими колективами виконують свою окрему роботу, поділ праці є неповним, а безперервність праці через це недосконалою... Вийдіть за межі великих міст, гляньте на широкі простори країни, і ви побачите, яка значна частина національної праці дуже й дуже далека від досконалості як щодо безперервності праці, так і щодо її умілості та сили» (стор. 44) [Російський переклад, стор. 320].

З розвитком капіталістичного виробництва пов'язане відокремлення науки від праці і водночас — застосування науки як такої до матеріального виробництва.

* * *

Про земельну ренту Джонс слушно зауважує ось що:

Рента в сучасному розумінні, яка цілком залежить від прибутку, передбачає

«можливість переміщувати капітал і працю з однієї галузі виробництва в іншу... рухливість капіталу і праці, і в тих країнах, де землеробський капітал та землеробська праця не мають такої рухливості,.. ми не можемо сподіватися ні одного з тих результатів, що, як ми бачили, зумовлюються в Англії самою тільки рухливістю» (стор. 59) [Російський переклад, стор. 332].

Ця «рухливість капіталу і праці» взагалі є реальною передумовою для утворення загальної норми прибутку. Воно передбачає індивідуальність до певного виду праці. Тут на ділі має місце (за рахунок робітничого класу) тертя між тим одностороннім характером, який, з одного боку, поділ праці і машини надають *робочій силі*, і тією обставиною, що ця робоча сила, з другого боку, протистоїть капіталові (який цим відрізняється від своєї нерозвинутої форми в цеховій промисловості) тільки як жива можливість всякої праці взагалі, що їй, залежно від того, який прибуток може бути одержаний в тій чи іншій сфері виробництва, дається те чи інше спрямування, так що різні маси праці можуть перекидатися з однієї сфери в іншу.

В Азії і т. д. «основна маса населення — це трудящі селяни. Застосовувані ними *відсталі системи обробітку землі* [1153] створюють *довгі періоди дозвілля*. І подібно до того, як селянин виробляє свою власну їжу... він цілком так само виготовляє більшість інших предметів першої потреби, які він споживає — свій одяг, свої знаряддя, свої меблі, навіть свої будівлі: бо в цьому класі існує тільки незначний поділ занять. *Права і звичай таких людей не міняються*; вони передаються від батьків до дітей;

немає нічого такого, що могло б змінити або порушити їх» (стор. 97) [Російський переклад, стор. 362].

Навпаки, разом з характерною для капіталістичного виробництва рухливістю капіталу і праці і постійними революціями у способі виробництва, а тому й у виробничих відносинах, у відносинах обміну і в способі життя, швидко настають зміни у звичаях, у способі мислення народу та ін.

Порівняємо з тільки що наведеним місцем про «періоди дозвілля» в умовах «відсталих систем обробітку землі» два такі висловлювання:

1) «Якщо на фермі застосовується парова машина, то вона є *складовою частиною такої системи*, яка дає роботу найбільшій кількості робітників у землеробстві, і це в усіх випадках пов'язане із зменшенням кількості використовуваних коней» («On the Forces used in Agriculture». Доповідь пана *Джона Ч. Мортона*, прочитана в Товаристві майстерства та ремесел ¹⁴⁶ 7 грудня 1859 р.).

2) «*Відмінність у часі*, що потрібний для вироблення землеробських продуктів і для вироблення продуктів інших видів праці, є головною причиною великої залежності землеробів. Вони не можуть доставити свій товар на ринок раніше, ніж через рік. Протягом всього цього часу вони змушені купувати в кредит у шевця, кравця, коваля, стельмаха та різних інших працівників, в продуктах яких вони мають потребу, а ці продукти виготовляються протягом небагатьох днів або тижнів. Внаслідок цієї природою зумовленої обставини і внаслідок швидшого зростання багатства, що виробляється неземлеробською працею в порівнянні з працею землеробською, монополії власники всієї землі, хоч вони монополізували також і законодавство, не спроможні врятувати себе і своїх слуг, фермерів, від перетворення в найбільш залежний з усіх класів суспільства» (*Hodgskin. Popular Political Economy. London, 1827, стор. 147, примітка*) [Російський переклад, стор. 136].

Капіталіст тим відрізняється від капіталу, що він повинен жити, тобто повинен щодня і щогодини споживати частину додаткової вартості як доходу. Отже, чим довший період виробництва до того моменту, коли капіталіст може доставити свій товар на ринок, або чим більше часу потрібно для надходження з ринку виручки за його проданий товар, тим в більшій мірі капіталіст у проміжний час змушений жити в борг (цього ми тут розглядати не будемо) або ж у нього має бути нагромаджений тим більший запас грошей, які він витрачає як доход. Тим довше капіталіст змушений *авансувати* собі свій власний дохід. Тим більшим повинен бути його капітал. Капіталіст змушений частину свого капіталу постійно тримати невикористаною, щоб вона могла бути фондом споживання.

{Тому в дрібному землеробстві домашня промисловість поєднана із землеробством. Запаси на рік і т. д.}

(в) ДЖОНС ПРО НАГРОМАДЖЕННЯ І НОРМУ ПРИБУТКУ.
ПИТАННЯ ПРО ДЖЕРЕЛО ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ]

Ми переходимо тепер до вчення Джонса про *нагромадження*. Досі були відмічені тільки два своєрідні моменти у поглядах Джонса на нагромадження: по-перше, що джерелом нагромадження зовсім не обов'язково повинен бути прибуток; по-друге, що *нагромадження «допоміжного капіталу»* залежить від *прогресу знань*. Джонс обмежує цей прогрес винайденням нових механічних пристроїв, двигунів та ін. Однак це положення має загальне значення. Наприклад, коли зерно вживається як сировина для виготовлення горілки, виникає нове джерело нагромадження, бо в цьому разі додатковий продукт може бути перетворений у нові форми, може задовольняти нові потреби і може ввійти як елемент виробництва у нову сферу виробництва. Те саме має місце при виготовленні із зерна крохмалю тощо. Тим самим сфера обміну цих і взагалі всіх товарів розширюється. Те саме має місце, коли вугілля вживається для освітлення і т. д.

Звичайно, і зовнішня торгівля — завдяки збільшенню різноманітності споживних вартостей і маси товарів — теж є важливим фактором у процесі нагромадження.

Так от, те, що Джонс говорить про нагромадження в першу чергу, стосується *зв'язку між нагромадженням і нормою прибутку* (генезис останнього йому далеко не ясний):

«Здатність нації нагромаджувати капітал з прибутків *не змінюється пропорціонально зміні норми прибутку*... Навпаки, здатність нагромаджувати капітал з прибутків *звичайно змінюється в напрямі, протилежному зміні норми прибутку*, тобто вона велика там, де норма прибутку низька, і мала там, де норма прибутку висока. Так, А. Сміт каже: [1154] «Хоча частина доходу населення, яка своїм джерелом має прибутки на капітал, в багатих країнах завжди значно більша, ніж у бідних, але це відбувається тому, що капітал там значно більший; а в жорівнянні з капіталом прибутки в багатьох країнах звичайно значно нижчі» («Wealth of Nations», книга II, розділ 3).

В Англії і Голландії *норма прибутку* нижча, ніж у будь-якій іншій частині Європи» (стор. 21) [Російський переклад, стор. 300].

«Протягом того періоду, коли її» (Англії) «багатство і капітал зростали найшвидше, *норма прибутку* поступово знижувалась» (стор. 21—22) [Російський переклад, стор. 300].

«Маси виробленого прибутку... залежать *не від самої тільки норми прибутку*,... а від *норми прибутку в поєднанні з величиною застосовуваного капіталу*» (стор. 22) [Російський переклад, стор. 300].

«Зростання кількості капіталу у багатшої нації... звичайно супроводиться також падінням норми прибутку, або зменшенням відношення між річним доходом із застосованого капіталу і сукупною величиною цього капіталу» (там же) [Російський переклад, стор. 301].

«Якщо хто-небудь скаже, що *за інших рівних умов можливість нагромадження з прибутку визначається нормою прибутку*, то на це слід від-

повідати, що цей випадок, якщо він взагалі можливий на практиці, є таким рідким, що його не варто розглядати. Із спостережень ми знаємо, що зниження норми прибутку є явищем, яким звичайно супроводиться *збільшення відмінності в масі капіталу*, застосовуваного різними націями, і що через це, коли у багатших націй норма прибутку знижується, *всі інші умови не залишаються рівними*.

Коли хто-небудь твердитиме, що прибуток може впасти так низько, що нагромадження з прибутку стане взагалі неможливим, то на це слід відповісти, що виходити в аргументації з припущення такого падіння прибутку — це безглуздя, бо вже задовго до того, як норма прибутку досягла б такого рівня, капітал пішов би за кордон, щоб одержувати вищий прибуток де-небудь в іншій країні, і можливість експорту капіталу завжди встановлюватиме певну межу, нижче якої прибуток в даній країні ніколи не впаде, *поки існують інші країни, де норма прибутку вища* (стор. 22—23) [Російський переклад, стор. 301].

«Крім первинних джерел нагромадження... існують ще *похідні*, як, наприклад, доходи власників державних процентних паперів, чиновників і т. ін.» (стор. 23) [Російський переклад, стор. 302].

Все це *bel et bon* *. Цілком правильно, що *нагромаджувани маси* [прибутку] залежать зовсім не від самої тільки норми прибутку, а від норми прибутку, помноженої на застосовуваний капітал; тобто що вони в такій самій мірі залежать і від величини застосовуваного капіталу. Якщо застосовуваний капітал дорівнює K , а норма прибутку дорівнює n , то [максимальне] нагромадження дорівнює Kn , і ясно, що цей добуток може збільшуватись, коли множник K збільшується швидше, ніж зменшується множник n . І це дійсно факт, встановлений спостереженням. Але це ще нічого не говорить нам про *raison d'être*, про *причину* цього факту. Сам Джонс дуже близько підійшов до цієї причини, помітивши, що «допоміжний капітал» невпинно зростає в порівнянні з тим робітничим населенням, яке приводить його в рух.

Якщо падіння прибутку зумовлене рикардовською причиною, тобто зростанням ренти, то відношення сукупної додаткової вартості до застосовуваного капіталу залишається тим самим. Різниця лише в тому, що одна частина її — рента — зростає за рахунок другої частини — прибутку, — а це залишає незмінним відношення сукупної додаткової вартості [до сукупного капіталу], бо прибуток, процент і рента становлять тільки окремі її категорії. Таким чином, Рикардо по суті заперечує само явище.

З другого боку, одне тільки зниження процентної ставки нічого не доводить, як нічого не доводить і її підвищення, хоч процентна ставка, звичайно, завжди є показником тієї мінімальної норми, нижче якої прибуток *не може* впасти. Бо при-

* — дуже добре. *Ред.*

буток завжди повинен бути більшим від середньої норми процента.

[1155] Надзвичайно важливий наслідок закону падіння норми прибутку, крім того жаху, який він викликає у політико-економів, полягає в тому, що він передбачає постійно зростаючу концентрацію капіталів і, значить, постійно зростаючу декапіталізацію дрібніших капіталістів. Такий є взагалі результат усіх законів капіталістичного виробництва. І коли ми відділимо від цього факту той антагоністичний характер, яким він відзначається на основі капіталістичного виробництва, то що ж тоді виражає цей факт, цей процес прогресуючої централізації? Тільки те, що виробництво втрачає свій приватний характер і стає суспільним процесом, і притому реально, а не лише формально, як при всякому такому обміні, при якому виробництво є суспільним внаслідок цілковитої залежності виробників один від одного і необхідності для них представити свою працю як працю абстрактно суспільну (як гроші). Бо засоби виробництва застосовуються тепер як спільні засоби виробництва і через те — не внаслідок того, що вони є власністю окремих осіб, а внаслідок їх відношення до виробництва — як суспільні засоби виробництва; так само і праця на окремих підприємствах виконується тепер у суспільному масштабі.

У Джонса є окремий розділ під заголовком: «*Обставини, які визначають схильність до нагромадження*». [Ці обставини Джонс зводить до таких п'яти пунктів:]

- «1) Відмінності в темпераментах і схильностях народів;
- 2) Відмінності в розподілі доходів нації між різними класами населення;
- 3) Різний ступінь розвитку гарантій надійного користування заощадженим капіталом;
- 4) Різний ступінь можливості прибутково і надійно вкладати послідовні заощадження;
- 5) Відмінності у можливостях для різних верств населення поліпшувати своє становище шляхом заощаджень» (стор. 24) [Російський переклад, стор. 303].

Всі ці п'ять причин зводяться по суті до того, що нагромадження залежить від того ступеня розвитку *капіталістичного способу виробництва*, якого досягла та чи інша певна нація.

Візьмемо, насамперед, пункт 2. Там, де капіталістичне виробництво розвинуте, головним джерелом нагромадження є прибуток, тобто капіталісти зосереджують у своїх руках більшу частину національного доходу, і навіть частина землевласників намагається капіталізувати свій дохід.

Пункт 3. Юридичні і поліційні гарантії зростають в міру того, як капіталісти одержують в свої руки управління державою.

Пункт 4. В міру розвитку капіталу зростають і множаться, з одного боку, сфери виробництва, а з другого боку, розвивається організація кредиту, яка дає можливість позикодавцям (банкірам) зосереджувати у своїх руках кожен заощаджену копійку.

Пункт 5. При капіталістичному виробництві поліпшення становища людини в суспільстві залежить тільки від грошей, і кожен може уявляти, що він коли-небудь стане Ротшільдом.

Линається *пункт 1.* Не всі народи мають однакові дані для капіталістичного виробництва. Деякі самобутні народи, як наприклад турки, не мають для цього ні темпераменту, ні схильності. Але це винятки. В міру розвитку капіталістичного виробництва створюється середній рівень буржуазного суспільства і разом з тим середній рівень темпераментів і схильностей у найрізноманітніших народів. Капіталістичне виробництво, як і християнство, по самій своїй суті космополітичне. Тим-то християнство і є специфічною релігією капіталу. І тут і там має значення тільки людина. Сама по собі одна людина коштує не більше і не менше, ніж інша. Для християнства все залежить від того, чи має людина віру, а для капіталу — чи має вона кредит. Крім того, у першій суди ще долучається, звичайно, божественне приречення, а в другій — випадок, чи має людина гроші від самого народження чи не має.

* * *

Джерело додаткової вартості і первісна рента:

«Після того як земля стала приватною власністю і її почали обробляти, вона майже завжди повертає затраченій на ній праці *більше, ніж потрібно* для дальшого обробки її старим способом. *Все, що земля виробляє* [1156] зверх того, ми називатимемо її *додатковим продуктом*. Цей додатковий продукт є *джерелом первісних рент*, і він визначає межі тих доходів, які постійно можуть одержувати з землі її *власники* на відміну від тих, хто її *орендує*» (стор. 19) [Російський переклад, стор. 298].

Ці *первісні ренти* є тією суспільною формою, в якій уперше виступає додаткова вартість, і цей погляд, у прихованому вигляді, лежить в основі вчення фізіократів.

Абсолютна і відносна додаткова вартість мають те спільне між собою, що обидві вони передбачають певний ступінь розвитку продуктивної сили праці. Коли б у людини (у кожній людини) всього її робочого дня (всього робочого часу, який

вона має у розпорядженні) було досить тільки на прохарчування її самої (або, в кращому разі, ще і її сім'ї), то відпали б додаткова праця, додатковий продукт і додаткова вартість. Ця передумова певного ступеня розвитку продуктивної сили праці ґрунтується на природній родючості природних джерел багатства — землі і води, — яка в різних країнах і т. д. різна. Спочатку потреби прості і примітивні, а тому незначним є і той мінімум продуктів, який потрібен для підтримування існування самих виробників. Цілком так само незначний тут і додатковий продукт. З другого боку, за цих умов кількість тих, хто живе за рахунок додаткового продукту, теж дуже невелика, так що тут додатковий продукт — це сума невеликих додаткових продуктів порівняно великої кількості виробників.

Основою абсолютної додаткової вартості — тобто реальною умовою її існування — є *природна родючість землі*, природи, тоді як відносна додаткова вартість ґрунтується на розвиткові суспільних продуктивних сил.

На цьому ми покінчимо з Джонсом. [XVIII — 1156]

ДОДАТОК

**ДОХОД І ЙОГО ДЖЕРЕЛА.
ВУЛЬГАРНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ¹⁴⁷**

(1) РОЗВИТОК КАПІТАЛУ, ЯКИЙ ДАЄ ПРОЦЕНТИ,
НА ОСНОВІ КАПІТАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА
[ФЕТИШИЗАЦІЯ ВІДНОСИН КАПІТАЛІСТИЧНОГО
СПОСОБУ ВИРОБНИЦТВА. КАПІТАЛ, ЩО ДАЄ
ПРОЦЕНТИ, ЯК НАЙПОВНІШЕ ВИРАЖЕННЯ
ЦЬОГО ФЕТИШИЗМУ. ВУЛЬГАРНІ ЕКОНОМІСТИ
І ВУЛЬГАРНІ СОЦІАЛІСТИ ПРО ПРОЦЕНТ НА КАПІТАЛ]

[XV — 891] Форма доходу і джерела доходу виражають відносини капіталістичного виробництва в *найбільш фетишистській* формі. Це — їх буття в тому вигляді, в якому воно проявляється на поверхні, відірване від прихованого під нею зв'язку і посередніх проміжних ланок. Так *земля* стає джерелом *земельної ренти*, *капітал* — джерелом *прибутку*, а *праця* — джерелом *заробітної плати*. Та перекручена форма, в якій виражається дійсно існуюче перекручення, природно відтворюється в уявленнях агентів цього способу виробництва. Це — особлива фікція без фантазії, релігія вульгарного обивателя. Вульгарні економісти — їх треба чітко відрізняти від економістів-дослідників, які були предметом нашої критики, — фактично перекладають [на мову політичної економії] уявлення, мотиви і т. ін. носіїв капіталістичного виробництва, які перебувають в полоні цього виробництва, уявлення і мотиви, в яких відбивається тільки зовнішній прояв капіталістичного виробництва. Вони перекладають їх на доктринерську мову, але з точки зору панівної частини [суспільства], капіталістів, і тому не *наївно* і *об'єктивно*, а *апологетично*. Убоге і педантичне висловлення вульгарних уявлень, які неодмінно виникають у носіїв цього способу виробництва, дуже і дуже відрізняється від прагнення таких політико-економістів, як фізіократи, А. Сміт, Рікардо, зрозуміти внутрішній зв'язок явищ.

Проте з усіх цих форм найбільш завершеним фетишем є *капітал*, який дає *проценти*. Тут перед нами первісний вихідний пункт капіталу гроші, і формула $G - T - G'$, зведена до

її двох крайніх членів $G - G'$. Гроші, які створюють більшу кількість грошей. Це — первісна і загальна формула капіталу, скорочена до безглузкого резюме.

Земля, або *природа*, як джерело *земельної ренти*, тобто земельної власності, — це досить фетишистично. Але в результаті милого змішання споживної вартості і мінової вартості у звичайного уявлення тут ще є можливість вдаватись [для пояснення ренти] до продуктивної сили самої природи, що за допомогою якогось фокусу персоніфікується в землевласникові.

Праця як джерело *заробітної плати*, тобто тієї частки робітника в його продукті, яка визначається специфічною суспільною формою праці; праця як джерело того, що робітник за свою працю купує собі в продукту (в капіталу, що розглядається матеріально) дозвіл виробляти і має у праці таке джерело, завдяки якому до нього повертається частина його продукту у вигляді плати від цього продукту як роботодавця, — це теж досить непогано. Але звичайне уявлення тут все-таки в тій мірі узгоджується з дійсним станом справи, що хоч воно і плуває працю за найманою працею, а тому і продукт найманої праці, заробітну плату, з продуктом праці, проте здоровому людському розумові залишається ясним одно, а саме — що праця сама створює свою заробітну плату.

Щодо *капіталу*, то, оскільки він розглядається в *процесі виробництва*, про нього завжди в більшій або меншій мірі зберігається уявлення, що це є знаряддя для ловлі чужої праці. Чи вважається це «справедливим» чи «несправедливим», обґрунтованим чи необґрунтованим, — тут завжди передбачається і мається на увазі відношення капіталіста до робітника.

Оскільки *капітал* виступає в *процесі обігу*, що представникам звичайного погляду особливо впадає в око в *купецькому капіталі*, як такій різновидності капіталу, яка зайнята тільки цією операцією, то тут прибуток глумачиться почасти за допомогою невизначеного уявлення про загальне обдурювання, а почасти за допомогою більш виразного уявлення про те, що купець обдурює промислового капіталіста так, як промисловий капіталіст обдурює робітника, або ж що купець обдурює споживача так, як виробники обдурюють один одного. Як би там не було, прибуток пояснюється тут з обміну, отже, із суспільних відносин, а не з речі.

Навпаки, в *капіталі, який дає проценти*, фетиш дістає своє завершення. Тут перед нами капітал в його готовому вигляді, — отже, єдність процесу виробництва і процесу обігу, — і тому в певний період часу він дає певний прибуток. У формі капі-

талу, який дає проценти, залишається тільки це останнє визначення, без опосереднення процесом виробництва і процесом обігу. У капіталі і прибутку ще є згадка про те, що було до цього, хоч через відмінність між прибутком і додатковою вартістю, через однорідний прибуток усіх капіталів — загальну норму прибутку — капітал уже [892] дуже затемнюється, стає чимсь темним і містичним.

У капіталі, який дає проценти, дістає своє завершення цей *автоматичний фетиш*, самозростаюча вартість, гроші, які створюють гроші, і в цій формі він уже не має на собі ніяких слідів свого походження. Перетворення суспільного відношення у відношення речі (грошей, товару) до себе самої тут завершено.

Дальше дослідження процента і його відношення до прибутку сюди не стосується, як не стосується сюди і дослідження того, в якій пропорції прибуток поділяється на промисловий прибуток і процент. Ясно одно, а саме: що в капіталі і проценті дістає своє завершення капітал як таємниче і самостворююче джерело процента, тобто джерело свого власного збільшення. Ось чому для [звичайного] уявлення капітал і існує переважно в цій формі. Це — капітал *par excellence**.

Оскільки на основі капіталістичного виробництва певна сума вартості, представлена у грошах або товарах, — власне кажучи, у грошах, в перетвореній формі товару, — дає можливість брати *gratis*** з робітників певну кількість праці, привласнювати певну додаткову вартість, додаткову працю, додатковий продукт, то ясно, що самі гроші можуть продаватись як капітал, як товар *sui generis****, або що капітал можна купувати у формі товару або грошей.

Капітал може продаватись як джерело прибутку. За допомогою грошей тощо я даю іншій людині можливість привласнювати собі додаткову вартість. Тому природно, що я дістаю частину цієї додаткової вартості. Подібно до того як земля має вартість, бо вона дає мені можливість перехоплювати частину додаткової вартості, і я тому оплачую в землі тільки цю перехоплювану за її допомогою додаткову вартість, — так і в капіталі я оплачую створювану за його допомогою додаткову вартість. Оскільки в процесі капіталістичного виробництва, крім реалізації додаткової вартості, вартість капіталу увічнюється, відтворюється, то природно, що гроші або товари, коли вони продаються як капітал, повертаються після певного періоду до продавця і що продавець грошей ніколи не відчужує їх, як

* — переважно, у справжньому значенні слова. *Ред.*

** — даром, безплатно. *Ред.*

*** — своєрідний, особливий. *Ред.*

відчужують продаваний товар, а зберігає за собою власність на них. Гроші або товари продаються в цьому випадку не як гроші або товари, а як піднесені до квадрата, як *капітал*, як самозростаючі гроші або товарні вартості. Вони не тільки збільшують себе, але й зберігають себе в сукупному процесі виробництва. Тому вони залишаються капіталом для продавця, повертаються до нього знову. Продаж полягає тут у тому, що третя особа, яка застосовує їх як продуктивний капітал, повинна певну частину свого прибутку, яку вона одержує тільки завдяки цьому капіталові, сплатити власникові капіталу. Подібно до землі, гроші здаються в оренду як така річ, що створює вартість і зберігається в цьому процесі створення вартості, постійно все знову і знову повертається, а тому може й бути повернута первісному продавцеві. Тільки завдяки поверненню до первісного продавця гроші є капіталом. Коли б не було цього повернення грошей, він продавав би їх як товар, або купував би на них як на гроші.

Але в усякому разі форма, що розглядається сама по собі (на ділі гроші періодично відчужуються як засіб експлуатації праці, для одержання додаткової вартості), тут така, що річ виступає тепер як капітал, а капітал тільки як річ, а весь результат капіталістичного процесу виробництва і обігу — як певна притаманна самій речі властивість; і від власника грошей, тобто товару в тій його формі, яка завжди здатна до обміну, залежить, чи витратить він їх як гроші, чи віддасть у позику як капітал.

Тут перед нами відношення капіталу як основної суми до самого себе як до плоду, і його власною вартістю визначається розмір того прибутку, що його він дає, причому сам він в результаті цього процесу не зникає (як це і відповідає природі капіталу).

Звідси ясно, чому поверхова критика, подібно до того як вона хоче зберегти товар і бореться проти грошей, виступає тепер із своєю реформаторською мудрістю проти капіталу, який дає проценти, не зачіпаючи при цьому дійсного капіталістичного виробництва, і нападає тільки на один з результатів останнього. Ця полеміка, що провадиться з позицій капіталістичного виробництва проти капіталу, який дає проценти, і величає тепер себе «соціалізмом», зустрічається до того ж як момент розвитку самого капіталу, наприклад, у XVII столітті, коли промислового капіталістові доводилося ще відвоювати собі становище в боротьбі із старомодним лихварем, який тоді був ще сильніший за нього.

[893] Найбільш повним *уречевленням* [*Versachlichung*], *перекрученням* і *божесвіллям* капіталу як капіталу, що дає процен-

ти,— в чому, проте, тільки найбільш відчутно виступає внутрішня природа капіталістичного виробництва, його божевільний характер,— є капітал, який дає «складні проценти», де капітал виступає як якийсь Молох, що вимагає весь світ собі як належну йому жертву, але з вини якогось таємничого фатуму ніколи не задовольняє своїх законних вимог, які випливають з самої його природи, і постійно натрапляє на перешкоди на шляху їх задоволення.

Характерним рухом капіталу — як у процесі виробництва, так і в процесі обігу — є повернення грошей або товарів до їх вихідного пункту, до капіталіста. Це виражає, з одного боку, реальна метаморфоза, яка полягає в тому, що товар перетворюється в умови свого виробництва, а умови виробництва знову перетворюються у форму товару: відтворення; з другого боку — формальна метаморфоза, яка полягає в тому, що товар перетворюється у гроші, а гроші знову перетворюються в товар. Нарешті, це саме повернення до вихідного пункту виражає тут зростання вартості, $G - T - G'$. Первісна вартість, яка, проте, збільшується в ході процесу, завжди лишається в руках того самого капіталіста. Змінюються тільки ті форми, в яких він володіє нею,— чи володіє він нею у формі грошей, у формі товару чи у формі самого процесу виробництва.

У капіталі, який дає проценти, це повернення капіталу до свого вихідного пункту дістає цілком зовнішній вигляд, відділений від того дійсного руху, формою якого воно є. А витрачає свої гроші не як гроші, а як капітал. Тут не відбувається ніякого перетворення грошей. Вони тільки переходять з одних рук до інших. Їх дійсне перетворення в капітал відбувається тільки в руках *B*. Але для *A* вони стали капіталом завдяки своєму переходові з рук *A* до рук *B*. Дійсне повернення капіталу з процесу виробництва і обігу має місце для *B*. А для *A* повернення грошей здійснюється так само, як і їх відчуження. З рук *B* гроші знов переходять до рук *A*. Останній дає в позику гроші, а не витрачає їх.

Всяке переміщення грошей у дійсному процесі виробництва капіталу виражає який-небудь момент відтворення: або перетворення грошей у працю, або перетворення готового товару в гроші (завершення акту виробництва), або зворотне перетворення грошей у товар (відновлення процесу виробництва, повторення відтворення). Переміщення грошей, коли вони даються в позику як капітал, тобто коли вони не перетворюються в капітал, а вступають як капітал в обіг, виражає лише передачу тих самих грошей з одних рук до інших. Титул власності залишається в руках позикодавця, а володіння грішми

переходить до рук промислового капіталіста. Але для позикодавця перетворення грошей у капітал починається з того моменту, коли він затрачує їх не як гроші, а як капітал, тобто коли він передає їх у руки промислового капіталіста. (Гроші залишаються для нього капіталом і в тому разі, коли він дає їх в позику не промисловцеві, а марнотратнику, або коли він дає їх в позику робітникові, який не може внести плату за квартиру. На цьому ґрунтується вся ломбардна справа.) Правда, інша особа справді перетворює їх у капітал, але ця операція відбувається за межами тієї, яка здійснюється між позикодавцем і одержувачем позики. *В останній операції це опосереднення погашене*, не помітне, безпосередньо не дане. Замість дійсного перетворення грошей у капітал тут є тільки позбавлена змісту форма цього перетворення грошей у капітал. Як це має місце з робочою силою, *споживною вартістю грошей стає тут те*, що вони створюють мінову вартість, більшу мінову вартість, ніж та, яка міститься в них самих. Вони даються в позику як *самозростаюча вартість*, як товар, але такий товар, який саме цією своєю властивістю відрізняється від товару як такого, а тому і має *особливу форму відчуження*.

Вихідним пунктом капіталу є товаровласник, власник грошей, одним словом — капіталіст. Оскільки у капіталу вихідний і кінцевий пункт збігаються, то капітал повертається до капіталіста. Але тут капіталіст існує двоєю: як власник капіталу і як промисловий капіталіст, що справді перетворює гроші у капітал. Фактично [894] капітал виходить від другого капіталіста і повертається знову до нього, але тільки як до тимчасового власника. Капіталіст існує тут двоєю: юридично і економічно. Як власність, капітал і повертається через це до юридичного капіталіста, до побічного супруга. Однак повернення капіталу, що включає збереження його вартості і робить його вартістю, яка зберігається й увічніюється, опосереднено для капіталіста № 2, але аж ніяк не для капіталіста № 1. Тому і повернення капіталу виступає тут не як наслідок і результат ряду економічних процесів, а як наслідок особливої юридичної угоди між покупцем і продавцем, як наслідок того, що капітал в даному разі *відданий у позику, а не проданий, тобто що він відчужений тільки на час*. На ділі *продається тільки його споживна вартість*, яка тут полягає в тому, щоб виробляти мінову вартість, давати прибуток, виробляти більшу вартість, ніж та, яку містить він сам. Як гроші, капітал не змінюється від уживання. Але як гроші він дається іншій особі і як гроші він повертається назад.

Та форма, в якій капітал повертається назад, залежить від способу відтворення цього капіталу. Коли капітал віддається в позику як гроші, то він повертається у формі оборотного капіталу, — повертається вся його вартість плюс додаткова вартість, в даному разі та частина додаткової вартості або прибутку, яка зводиться до процента; віддана в позику сума грошей плюс приріст, одержаний від неї.

Коли капітал дається в позику у формі машин, будинків і т. д., одним словом, у тій матеріальній формі, в якій він у процесі виробництва має функціонувати як основний капітал, то він повертається знов у формі основного капіталу, як ануїтет, тобто, наприклад, щорічний платіж, що дорівнює заміщенню за зношування, яке відповідає тій частині вартості основного капіталу, що ввійшла в обіг, — плюс та частина додаткової вартості, яка нараховується як прибуток (тут: як частина прибутку, як процент) на основний капітал (не оскільки це — основний капітал, а оскільки це взагалі капітал певної величини).

Вже у прибутку як такому додаткова вартість — а тому і його, прибутку, дійсне джерело — затемнене і містифіковане:

1) тим, що, коли розглядати формально, прибуток є *додаткова вартість*, обчислювана на весь авансований капітал, так що кожна частина капіталу, як основного так і оборотного, затрачена на сировину, машини або працю, дає однаковий прибуток;

2) тим, що, подібно до того як в окремого даного капіталу, наприклад у 500, коли додаткова вартість становить 50, то і кожна частина капіталу, наприклад кожна п'ята частина, дає 10%, — так тепер внаслідок встановлення *загальної норми прибутку* всякий капітал у 500 або у 100, хоч би в якій сфері він був зайнятий, хоч би яким було в ньому співвідношення змінного і постійного капіталу, хоч би яким різним був час його обороту і т. д., дає за один і той самий період часу такий же середній прибуток, наприклад у 10%, як і всякий інший капітал, що діє при зовсім інших органічних умовах. Отже, тим, що *прибуток* окремих капіталів, які розглядаються нарізно, і *додаткова вартість*, створена ними самими в їх власних сферах виробництва, стають реально різними величинами.

Однак, у другому пункті дістає дальший розвиток тільки те, що вже було в першому.

Але процент якраз і ґрунтується на цій уже зовсім зовнішній формі додаткової вартості, формі, відмінній від того її першого простого вигляду, коли вона ще має на собі сліди свого походження, і аж ніяк не розпізнається з першого

погляду, — на її бутті як *прибутку*. Процент безпосередньо передбачає не додаткову вартість, а *прибуток*, частиною якого, віднесеною до особливої категорії, особливої рубрики, він тільки і є. Таким чином, у проценті додаткову вартість ще значно важче пізнати, ніж у прибутку, бо він має безпосереднє відношення до додаткової вартості лише остільки, оскільки остання виступає у формі прибутку.

Час повернення капіталу залежить від дійсного процесу виробництва; у капіталу, який дає проценти, його повернення як капіталу *здається* залежним тільки від угоди між позикодавцем і одержувачем позики. Тому з точки зору цієї угоди повернення капіталу виступає вже не як такий результат, що визначається процесом виробництва, а так, начебто капітал ні на один момент не втрачав форми грошей. Звичайно, фактично ці угоди визначаються дійсними поверненнями капіталу, але в самій угоді це *не проявляється*.

[895] Процент, на відміну від прибутку, становить *силу голої власності* на капітал, тобто він перетворює власність на гроші (на суму вартості, на товар в усякій формі) потенціально у власність на капітал, а тому перетворює товари або гроші, взяті самі по собі, в самозростаючу вартість. Звичайно, умови праці є капіталом лише остільки, оскільки вони у відношенні до робітника функціонують як його не-власність, а тому як чужа власність. Але як чужа для робітника власність вони функціонують тільки в антагоністичному відношенні до праці. *Антагоністичне буття цих умов праці у відношенні до праці робить їх власника капіталістом*, а ці належні йому умови праці — капіталом. Проте в руках грошовитого капіталіста *A* капітал не має цього антагоністичного характеру, який робить його капіталом і, отже, призводить також до того, що власність на гроші виступає як капіталістична власність. *Та реальна визначеність форми, внаслідок якої гроші або товар стають капіталом, тут погашена*. Грошовитий капіталіст *A* ніяк не протистоїть робітникові, він протистоїть тільки іншому капіталістові *B*. Він йому продає в дійсності тільки «уживання» грошей, ті результати, які вони викличуть, коли будуть перетворені у продуктивний капітал. Але на ділі уживання, споживання — це не те, що він тут продає безпосередньо. Коли я продаю товар, я продаю певну споживну вартість. Коли я на товар купую гроші, я купую ту функціональну споживну вартість, яку мають гроші як перетворена форма товару. Споживну вартість товару я не продаю разом з його міноюю вартістю, так само як і не купую особливої споживної вартості грошей разом з самими грішми. Але до свого перетворення в капітал

і функціонування як капіталу, чого гроші не роблять в руках позикодавця, — гроші як гроші не мають іншої споживної вартості, крім тієї, яку вони мають як товар (золото, срібло — їх, грошей, матеріальна субстанція) або як гроші, як перетворена форма товару. На ділі те, що позикодавець продає промислового капіталістові, те, що відбувається в цій угоді, полягає лише ось у чому: позикодавець передає промислового капіталістові на певний час власність на гроші. Він відчужує свій титул власності на певний строк, і тим самим промисловий капіталіст на певний строк купує собі цю власність. Тому гроші позикодавця виступають як капітал ще до того, як вони відчужені: гола власність на гроші або на товар, відділена від процесу капіталістичного виробництва, виступає як капітал.

Справа нітрохи не міняється від того, що гроші проявляють себе як капітал тільки після їх відчуження, подібно до того як споживна вартість бавовни нітрохи не міняється від того, що вона проявляє себе на ділі тільки після її відчуження прядильникові, або споживна вартість м'яса нітрохи не міняється від того, що вона проявляє себе на ділі тільки після того, як м'ясо з крамниці м'ясника перейшло на стіл споживача. Гроші, якщо вони не витрачаються на споживання, товар, якщо він знов-таки не йде на споживання власника цього товару, роблять через це свого власника капіталістом і самі по собі — окремо від процесу капіталістичного виробництва і до перетворення їх у «продуктивний» капітал — є капітал, тобто самозростаюча вартість, яка сама себе зберігає і збільшує. Створювати вартість, давати проценти — це їх іманентна властивість цілком так само, як властивістю грушевого дерева є родити груші. І саме як таку річ, що дає проценти, продає свої гроші промислового капіталістові позикодавець. Оскільки гроші ці зберігаються, є вартістю, яка сама зберігається, то промисловий капіталіст може повернути їх в будь-який умовлений строк. Оскільки вони щороку створюють певну додаткову вартість, певний процент, точніше, оскільки в кожний період часу на них наростає вартість, то одержувач позики може сплачувати позикодавцеві цю додаткову вартість щороку або в інші, визначені в договорі строки. Адже як капітал гроші щодня дають додаткову вартість цілком так само, як це робить наймана праця. Хоча процент є тільки *фіксована під особливою назвою частина* прибутку, він *виступає тут* як таке *створення додаткової вартості*, що властиве капіталові самому по собі, у відриві від процесу виробництва, і тому властиве гелій власності на капітал, власності на гроші і товари, у відриві од

відносин, які породжують антагонізм між цією власністю і працею і тому надають цій власності характеру капіталістичної власності, — властиве голій власності на капітал і тому капіталові у власному значенні слова. Навпаки, *промисловий прибуток* виступає тут лише як надбавка до процента, яку одержувач позики заробляє собі шляхом продуктивного застосування одержаного в позику капіталу, тобто шляхом експлуатації робітників за допомогою цього капіталу (інакше це висловлюють ще й так: шляхом застосування своєї праці як праці капіталіста, так що функції капіталіста тут прирівнюються до праці, навіть більше — отожднюються з найманою працею, оскільки [896] промисловий капіталіст, який дійсно функціонує в процесі виробництва, фактично виступає як діяльний агент виробництва, як працівник, на відміну від лінивого, бездіяльного позикодавця, що виконує функції власника у відриві від процесу виробництва і поза цим процесом).

Таким чином, не *прибуток*, а *процент* виступає як *створення вартості* капіталом, яке впливає з капіталу як такого, а тому — на голій власності на капітал; процент виступає тому як такий дохід, створення якого властиве капіталові. В такій формі його через це і беруть вульгарні економісти. В цій формі стерте всяке опосереднення і завершений *фетишистський вигляд* капіталу, так само як завершене і увялення про *капітал-фетиш*. Цей вигляд неминуче виникає в результаті того, що юридична власність на капітал відділяється від економічної власності на нього і привласнення частини прибутку, під назвою процента, здійснюється таким *потенціальним капіталом* — або таким *власником капіталу*, — який цілком відділений від процесу виробництва.

Для вульгарного економіста, який хоче змалювати капітал як самостійне джерело вартості, самостійне джерело створення вартості, ця форма, природно, є справжньою знахідкою, такою формою, в якій уже не можна розпізнати джерело прибутку і при якій результат капіталістичного процесу, відділений від самого процесу, дістає деяке самостійне буття. В $G - T - G'$ ще міститься опосереднення. У $G - G'$ ми маємо ірраціональну форму капіталу, перекручення і уречевлення [Versachlichung] виробничого відношення у найвищій мірі.

Загальної нормі прибутку відповідає, природно, загальна норма процента, або загальна *процентна ставка*. Ми не маємо наміру тут з'ясувати далі це питання, бо аналіз капіталу, який дає проценти, належить не до цього загального відділу, а до розділу про *кредит*¹⁴⁸. Але для повного з'ясування цієї форми прояву капіталу важливо відмітити те, що загальна

норма прибутку в далеко меншій мірі виступає як відчутний твердий факт, ніж *норма процента*, або *процентна ставка*. Правда, процентна ставка завжди коливається. Сьогодні (на грошовому ринку для промислового капіталіста, а тільки про це і йдеться у нас) вона становить 2, завтра 3, післязавтра 5%. Але ця ставка дорівнює 2, 3, 5% для всіх позикодавців. Це є загальне відношення всякої грошової суми у 100 ф. ст. — давати 2, 3, 5%, тоді як така сама сума вартості, що дійсно функціонує як капітал, в різних сферах виробництва дає дуже різні дійсні прибутки, відхилення яких від ідеального середнього рівня прибутку ведуть до того, що цей середній рівень прибутку встановлюється із згаданих відхилень завжди тільки за допомогою деякого процесу, деякої реакції, і це досягається завжди тільки у більш-менш тривалі періоди обігу капіталу. На протязі кількох років норма прибутку у певних сферах вища, на протязі кількох наступних років — нижча. Середній прибуток утвориться як *середнє* за ці періоди, взяті разом, або за декілька подібних еволюцій. Але внаслідок цього він ніколи не виступає як щось безпосередньо дане, а тільки як середній результат суперечливих коливань. Інакше стоїть справа з процентною ставкою. Будучи *загальною*, вона — щодня фіксований факт, такий факт, який для промислового капіталіста є в його операціях навіть передумовою і однією із статей при калькуляціях. Загальна норма прибутку існує на ділі лише як ідеальне *середнє число*, оскільки вона служить для оцінки дійсних прибутків; вона існує тільки як середнє число, як абстракція, оскільки вона фіксується як щось само по собі готове, визначене, дане; а в реальній дійсності вона існує тільки у формі тенденції, яка визначає рух вирівнювання дійсних різних норм прибутку, чи то окремих капіталів в одній і тій самій сфері, чи різних капіталів у різних сферах виробництва.

[897] Те, що позикодавець вимагає від капіталіста, виходить з розрахунку *загальної норми прибутку* (середньої), а не з індивідуальних відхилень від неї, які є в окремих капіталістів. *Середнє* стає тут *передумовою*. Сама процентна ставка *змінюється*, але для всіх *позикодавців*.

Певна, однакова процентна ставка, навпаки, існує не тільки в середньому, але й фактично (хоч і з варіаціями між мінімумом і максимумом, залежно від того, чи вважається даний одержувач позики першокласним дебітором, чи не вважається), і відхилення від неї виступають скоріше як винятки, зумовлені особливими обставинами. Метеорологічні бюлетені відмічають показання барометра не з більшою точністю, ніж біржовий бюлетень показує стан процентної ставки — не для

того чи іншого окремого капіталу, а для всього *капіталу*, який є на *грошовому ринку*, тобто який дається в *позику*.

Тут не місце вияснити, звідки походить ця більша фіксованість і однаковість процентної ставки на капітал, який дається в *позику*, на відміну від менш відчутної форми загальної норми прибутку і на протилежність їй. З'ясування цього відноситься до розділу про кредит. Але ясно одне: коливання *норми прибутку*, — цілком залишаючи осторонь ті особливі переваги, якими користуються окремі капіталісти в межах однієї і тієї самої сфери виробництва, — залежать в кожній сфері від рівня ринкових цін у кожний даний момент і від їх коливань навколо цін витрат. Відмінність *норм прибутку* в різних сферах може бути встановлена тільки шляхом порівняння ринкових цін у різних сферах — тобто ринкових цін *різних* товарів — з цінами витрат цих товарів. Падіння норми прибутку в якій-небудь окремій сфері нижче ідеального середнього рівня досить, якщо воно вдержується більш-менш тривалий час, для того, щоб відтягнути капітал від цієї сфери або позбавити її припливу нового капіталу в середньому розмірі. Бо розподіл капіталу по окремих сферах виробництва вирівнюється не тільки шляхом перерозподілу вже вкладеного капіталу, скільки шляхом припливу нового, додаткового капіталу. Навпаки, наявність *надприбутку* в окремих сферах можна встановити [також] лише шляхом порівняння ринкових цін з цінами витрат. Як тільки відмінність так чи інакше проявляє себе, починається вплив капіталів від одних сфер виробництва і приплив їх до інших. Крім того, що це — такий акт вирівнювання, який потребує часу, самий середній прибуток у кожній окремій сфері виступає тільки у вигляді деякої середньої величини тих *норм прибутку*, які реалізуються протягом, наприклад, 7-річного циклу і т. д., залежно від природи даного капіталу. Отже, простих *коливань угору і вниз*, коли вони не перевищують середньої міри, не набирають надзвичайної форми, не достатньо для того, щоб викликати переміщення капіталу, тим більше, що тут для переміщення капіталу виникають ще ті труднощі, які спричиняються особливостями основного капіталу. Короточасні кон'юнктури можуть впливати тільки в обмеженій мірі і до того ж більше на приплив чи відплив додаткового капіталу, ніж на перерозподіл уже вкладеного в різні сфери капіталу.

Ми бачимо, що все це в цілому є дуже складний рух, причому тут відіграють роль, з одного боку, ринкові ціни в кожній окремій сфері, порівняльні ціни витрат різних товарів, стан попиту і пропозиції у межах кожної сфери, а з другого

боку, конкуренція капіталістів різних сфер; крім того, швидше чи повільніше вирівнювання залежить тут від особливостей органічної будови капіталів (наприклад, більше основного чи оборотного капіталу) та від особливостей природи їх товарів, залежно від того, наскільки легше природа їх як споживних вартостей допускає швидше зняття їх з ринку, зменшення чи збільшення їх пропозиції, відповідно до стану ринкових цін.

Зовсім інша справа з грошовим капіталом. На грошовому ринку протистоять одна одній тільки дві категорії: покупці і продавці, попит і пропозиція. На одній стороні клас капіталістів, які беруть у позику, на другій — клас капіталістів, які дають у позику. Товар має тут одну й ту саму форму — форму грошей. Тут стерті всі ті особливі форми, яких капітал набирає залежно від того, в якій окремій сфері виробництва чи обігу він вкладений. Капітал існує тут у позбавленій відмінностей, рівній самій собі формі самостійної мінової вартості — у формі грошей. Тут припиняється конкуренція окремих сфер; всі вони, як позичальники грошей, звалені в одну купу, і капітал протистоїть їм усім без різниці теж у такій формі, в якій він ще є індивідуальним до форм свого застосування. Якщо капітал, який функціонує в процесі виробництва, [898] *тільки в русі конкуренції між окремими сферами проявляє себе як спільний капітал всього класу, то тут він дійсно всією своєю масою виступає так у попиті на капітал.* З другого боку, грошовий капітал (капітал на грошовому ринку) дійсно має ту форму, в якій він, як спільний для всіх елементів, індивідуальний до того чи іншого особливого його застосування, розподіляється між різними сферами серед усього класу капіталістів, відповідно до потреб виробництва кожної окремої сфери. До цього долучається ще й те, що в міру розвитку великої промисловості грошовий капітал, оскільки він виступає на ринку, все в більшій мірі представлений не окремим капіталістом, власником тієї чи іншої частинки капіталу, що перебуває на ринку, а банкірами, які його концентрують, організують і підпорядковують своєму контролю зовсім інакше, ніж реальне виробництво. Таким чином, з боку попиту грошовому капіталові протистоїть клас в його цілому, а з боку пропозиції він виступає як позичковий капітал *en masse* *, як позичковий капітал всього суспільства, концентрований у небагатьох резервуарах.

Такими є деякі з тих причин, внаслідок яких загальна норма прибутку здається розчленим міражем в порівнянні

* — в цілому. *Ред.*

з фіксованою ставкою процента, величина якої, правда, коливається, але це зовсім не заважає тому, щоб вона коливалася однаково для всіх позичальників і через те завжди протистояла їм як фіксована дана величина, подібно до того як зміна вартості грошей не перешкоджає тому, щоб вони мали однакову вартість у відношенні до всіх товарів. Подібно до того як щодня коливаються ринкові ціни товарів, що не заважає їх щоденній *котировці*, так змінюється і процентна ставка, що так само регулярно відмічається в котировках як *ціна* грошей. Це відбувається через те, що самий капітал тут пропонується як особливий товар — *гроші*. Тому фіксація його ціни є, як і в усіх інших товарів, фіксацією його *ринкової ціни*. Тому норма процента завжди виступає як *загальна норма процента*, як певна кількість грошей за певну кількість грошей. Навпаки, норма прибутку навіть в *одній і тій самій* сфері може бути різною при однакових ринкових цінах товарів (залежно від тих умов, при яких окремі капітали виробляють один і той самий товар; бо окрема норма прибутку залежить не від ринкової ціни товару, а від різниці між ринковою ціною і витратами виробництва), і вирівнюється вона всередині різних сфер тільки у процесі, шляхом постійних коливань. Одним словом: тільки у грошовому капіталі, у грошовому капіталі, який дається в позику, капітал став *товаром*, властивість якого самозростати має *фіксовану ціну*, що відмічається в існуючому в кожний даний момент проценті.

Як капітал, *що дає проценти*, і саме в його безпосередній формі *грошового капіталу*, який *дає проценти* (інші форми капіталу, який дає проценти, що тут нас не цікавлять, є в свою чергу похідними від цієї форми і передбачають її), капітал дістав через це свою найчистішу фетишистську форму. *По-перше*, внаслідок його постійного перебування у формі *грошей*, тобто в такій формі, в якій стерта всяка визначеність його і не видно його реальних елементів, він існує тільки як буття самостійної мінової вартості, як вартість, що дістала самостійне буття. В реальному процесі капіталу грошова форма є тимчасовою. На грошовому ринку капітал завжди існує в цій формі. *По-друге*, створена капіталом додаткова вартість, знов-таки у формі грошей, уявляється тут належною капіталові як такому, а тому належною просто власникові грошового капіталу, капіталу, відділеного від пророблюваного ним процесу. $G - T - G'$ перетворюється тут у $G - G'$, і, подібно до того як формою капіталу тут є позбавлена відмінностей грошова форма — адже гроші це саме та форма, в котрій погашена відмінність товарів як споживних вартостей, а тому

погашена також і *відмінність продуктивних капіталів, що складаються з умов існування цих товарів, відмінність окремих форм самих продуктивних капіталів*, — так і та додаткова вартість, яку створює грошовий капітал, ті збільшені гроші, в які він перетворюється або якими він є, виступають у вигляді певної норми, масштабом якої є величина самої грошової суми. При ставці у 5% 100 ф. ст. як капітал дорівнюють 105 ф. ст. Так утворюється цілком відчутна форма самозростаючої вартості, або грошей, які створюють гроші, і разом з тим — зовсім ірраціональна форма, незрозуміла, містифікована. Аналізуючи капітал, ми виходили з $G - T - G$, де $G - G'$ було тільки результатом¹⁴⁹. Тепер ми маємо $G - G'$ як суб'єкт. Як дереву властиво рости, так капіталові в цій його чистій формі грошей властиво породжувати гроші (τόκος*). Ту незрозумілу форму, яка постає перед нами зовні і з якої ми через це виходили в своєму аналізі, ми бачимо знову як результат такого процесу, в якому форма капіталу стає все більш відчуженою і все менш пов'язаною з його внутрішньою суттю.

[899] Ми виходили з грошей як перетвореної форми товару. Ми приходимо до грошей як перетвореної форми капіталу. Цілком аналогічним способом наше дослідження показало нам товар як передумову і як результат процесу виробництва капіталу.

У цій своїй формі, найпримхливішій і разом з тим найближчій до звичайного уявлення, капітал є як «основною формою» вульгарних економістів, так і найближчим пунктом для нападу поверхової критики. Перше — почасти тому, що тут найменше проявляється внутрішній зв'язок і капітал виступає в такій формі, в якій він здається самостійним джерелом вартості; почасти тому, що в цій формі зовсім затушований і погашений його *антагоністичний* характер, не видно протилежності між капіталом і працею. З другого боку, в цій формі капітал зазнає нападів через те, що тут він виступає в найбільш ірраціональному вигляді і є найлегшим пунктом для нападу з боку вульгарних соціалістів.

Полеміка буржуазних економістів XVII століття (Чайлд, Калпепер та ін.) проти процента як самостійної форми додаткової вартості є тільки боротьба виникаючої промислової буржуазії проти старомодних лихварів, монополістів грошового багатства тих часів. Капітал, що дає проценти, є тут допотопною формою капіталу, яка ще тільки має бути підпорядкована промислового капіталові і має попасти в те залежне від нього

* — роди, породження; породжене; процент. Ред.

становище, яке капітал, що дає проценти, теоретично і практично має займати на основі капіталістичного виробництва. Буржуазія і тут не загалаялась вдатися по допомогу до держави, як вона це робила і в інших випадках, коли треба було пристосувати існуючі, успадоквані від колишніх часів виробничі відносини до її власних запитів і потреб.

Ясно, що який-небудь інший розподіл прибутку між різними категоріями капіталістів, тобто підвищення промислового прибутку за рахунок зниження процентної ставки і навпаки, ніяк не відбивається на суті капіталістичного виробництва. Через це той соціалізм, який спрямований проти капіталу, що дає проценти, як «основної форми» капіталу, не тільки сам по вуха зав'яз в уявленнях, властивих буржуазному кругозорові. Навіть більше, в тій мірі, в якій його полеміка не є такими нападками і такою критикою, які, хоч і наосліп, спрямовані проти самого капіталу (ототожнюваного, проте, з однією з його похідних форм), він, цей соціалізм, являє собою тільки соціалістично переодягнене прагнення до розвитку буржуазного кредиту і, значить, виражає тільки нерозвиненість відносин у тій країні, де ця полеміка прибирається в соціалістичний одяг. Такий соціалізм сам є тільки одним з теоретичних симптомів капіталістичного розвитку, хоч ці буржуазні прагнення можуть набирати просто нечуваних форм, як, наприклад, форму вимоги «безплатного кредиту»¹⁵⁰. Сюди ж належить сен-сімонізм з його прославленням банкірства (*Crédit Mobilier*¹⁵¹ появився пізніше).

[2] КАПІТАЛ, ЯКИЙ ДАЄ ПРОЦЕНТИ, І ТОРГОВИЙ КАПІТАЛ В ЇХ ВІДНОШЕННІ ДО ПРОМИСЛОВОГО КАПІТАЛУ. СТАРІШІ ФОРМИ. ПОХІДНІ ФОРМИ

Торгова і процентна форми старіші за форму капіталістичного виробництва, промислового капіталу, що є *основною формою* капіталістичних відносин, які панують у буржуазному суспільстві, так що всі інші форми є лише похідними від цієї основної форми або вторинними щодо неї, — похідними, як це має місце для капіталу, що дає проценти; вторинними, тобто в розумінні капіталу в певній особливій функції (що стосується процесу його обігу), як це має місце для торгового капіталу. Тому промисловий капітал у процесі свого виникнення повинен ще підпорядкувати собі ці форми і перетворити їх у свої власні похідні або окремі функції. Ці старіші форми він застає в епоху свого утворення і виникнення. Він застає їх

як *передумови*, але не як ним самим встановлені *передумови*, не як форми свого власного життєвого процесу. Цілком аналогічно він спочатку застає товар, але не як свій власний продукт, і грошовий обіг, але не як момент свого власного відтворення. Коли капіталістичне виробництво розвинулось уже в усіх своїх формах і стало пануючим способом виробництва, капітал, який дає проценти, стає підпорядкованим промислового капіталові, а торговий капітал — тільки зумовленою процесом обігу формою самого промислового капіталу. Але як самостійні форми [900] капітал, що дає проценти, і торговий капітал повинні бути спочатку зломлені і підпорядковані промислового капіталові. Щодо капіталу, який дає проценти, застосовується адміністративна влада (держава), здійснюється насильне зниження процентної ставки, так що він уже не може диктувати умови промислового капіталові. Але це — форма, властива найменш розвинутим ступеням капіталістичного виробництва. Теперішній спосіб, який застосовується промисловим капіталом для підпорядкування собі капіталу, що дає проценти, це — створення властивої промислового капіталові форми — *кредитної системи*. Насильне зниження процентної ставки є така форма, яку промисловий капітал сам ще переймає від методів більш раннього способу виробництва і яку він відкидає як непотрібну і не відповідну меті, як тільки він стає сильним і завойовує собі ґрунт. *Кредитна система* є його власний витвір, вона сама є формою промислового капіталу, що починається з мануфактури і розвивається далі разом з великою промисловістю. *Кредитна система* спочатку є *полемічною формою* проти старомодних лихварів (золотарі в Англії, євреї, ломбардці та ін.). Твори, в яких у XVII столітті розкриваються її перші таємниці, всі написані в цій полемічній формі.

Щодо *торгового капіталу*, то він у різних формах стає підпорядкованим промислового капіталові, або, що те саме, стає функцією останнього, промисловим капіталом в певній особливій функції. *Купець*, замість того щоб купувати товар, купує найману працю, з допомогою якої він виробляє товар, призначений ним для продажу, для торгівлі. Але в результаті цього сам торговий капітал позбавляється тієї чітко визначеної форми, яку він мав у відношенні до виробництва. Цим перетворенням купця у виробника товарів мануфактура боролась із середньовічними цехами, і в результаті цього ремеслу надавалися вужчі рамки. У середні віки *купець* (крім окремих розкиданих пунктів, де розвинулась мануфактура, — в Італії, Іспанії тощо) — тільки *передатчик товарів*, вироблених міськими цехами або селянами ¹⁵².

Це перетворення купця у промислового капіталіста є разом з тим перетворенням торгового капіталу тільки у форму промислового капіталу. З другого боку, *виробник товарів* стає купцем. Наприклад, виробник сукна, замість того щоб одержувати потрібний йому матеріал поступово, невеликими партіями, від купця і працювати на останнього, сам купує матеріал відповідно до свого капіталу і т. д. Умови виробництва входять до процесу виробництва як куплені ним самим товари. І, замість того щоб виробляти для окремого купця або для певних замовників, виробник сукна виробляє тепер для всього торгового світу.

У першій формі купець панує над виробництвом і торговий капітал панує над працею міських ремісників, яку він приводить в рух, і селянськими домашніми промислами. Кустарна і домашня промисловість підпорядковані йому. У другій формі виробництво перетворюється в капіталістичне. Виробник сам — купець; торговий капітал опосереднює тут тільки процес обігу, виконує певну функцію в процесі відтворення капіталу. Тут перед нами дві форми. Купець стає в ролі купця виробником товарів, промисловцем. Промисловець, виробник товарів, стає купцем.

Спочатку *торгівля* була передумовою для перетворення цехового, сільсько-домашнього і феодального сільськогосподарського виробництва у капіталістичне. Вона розвиває продукт у товар почасти тим, що створює для нього ринок, почасти тим, що доставляє нові товарні еквіваленти, а для виробництва — нові матеріали, і цим самим викликає до життя нові галузі виробництва, які з самого початку ґрунтуються на торгівлі: на виробництві для ринку і на елементах виробництва, які доставляють світовий ринок.

Як тільки мануфактура до певної міри зміцніла, вона, — а ще більше велика промисловість, — сама створює собі ринок, завойовує його, почасти насильно відкриває собі ринки, які вона, проте, закріплює за собою своїми *товарами*. Згодом торгівля є вже тільки слугою промислового виробництва, для якого розширення ринку зробилося життєвою умовою, бо невпинно зростаюче масове виробництво, що обмежується не наявними рамками торгівлі (в тій мірі, в якій остання виражає лише існуючий попит), а тільки величиною наявного капіталу і ступенем розвитку продуктивної сили праці, постійно переполює наявний ринок і тому постійно сприяє розширенню і подоланню його меж. Тут торгівля — слуга промислового капіталу: вона виконує функцію, що впливає з його умов виробництва.

За допомогою *колоніальної системи* (разом із заборонною системою) промисловий капітал, у перші періоди свого розвитку, прагне насильно забезпечити себе ринком і ринками. Промисловий капіталіст має перед собою світовий ринок; тому він порівнює [901] і постійно повинен порівнювати свої власні витрати виробництва з ринковою ціною не тільки у своїй країні, а й на всьому світовому ринку. Він виробляє, завжди враховуючи ринкові ціни світового ринку. У більш ранній період це порівняння роблять тільки торговці, забезпечуючи тим самим торговому капіталові панування над продуктивним капіталом. [901]

* * *

[902] Отже, *процент* є не що інше, як частина прибутку (який, з свого боку, сам є не що інше, як додаткова вартість, неоплачена праця), сплачувана промисловим капіталістом власникові того чужого капіталу, з допомогою якого він виключно або частково «працює». Процент є та частина прибутку — додаткової вартості, — що фіксується як певна особлива категорія, відокремлюється від сукупного прибутку під особливою назвою. Це відокремлення процента від прибутку зовсім не стосується його походження, а стосується тільки способу його *виплати* або привласнення. Замість того щоб бути привласненою самим промисловим капіталістом, — хоч він є та особа, в руках якої безпосередньо знаходиться вся додаткова вартість, хоч би як вона розподілялася між ним і іншими особами під назвою ренти, промислового прибутку і процента, — ця частина прибутку відраховується ним з його власного доходу і виплачується власникові капіталу.

Якщо дано норму прибутку, то відносна висота норми процента залежить від тієї пропорції, в якій прибуток поділяється на процент і промисловий прибуток; коли дано пропорцію цього поділу, то абсолютна висота норми процента (тобто відношення процента до капіталу) залежить від норми прибутку. Як визначається ця пропорція поділу, тут не місце досліджувати. Це стосується розгляду реального руху капіталу, тобто реального руху капіталів, тоді як тут ми маємо справу з загальними формами капіталу.

Утворення капіталу, який дає проценти, його відокремлення від промислового капіталу, є *необхідний* продукт розвитку самого промислового капіталу, самого капіталістичного способу виробництва. Гроші (сума вартості, завжди здатна до перетворення в умови виробництва) — або ті умови виробництва,

в які вони кожної хвилини можуть бути перетворені і перетвореною формою яких вони тільки є, — коли їх застосовують як капітал, розпоряджаються певною кількістю чужої праці, більшою кількістю праці, ніж міститься в них самих. При обміні на працю гроші не тільки зберігають свою вартість, а й збільшують її, породжують додаткову вартість. Вартість грошей або товарів як *капіталу* визначається не тією вартістю, яку вони мають як гроші або товари, а тією кількістю додаткової вартості, яку вони «виробляють» для свого власника. Продукт капіталу є прибуток. На основі капіталістичного виробництва тільки різним *застосуванням* грошей є те, чи витрачаються вони як гроші чи як капітал. Гроші (товар) на основі капіталістичного виробництва є капітал *an sich** (цілком так само, як *робоча сила* є праця *an sich*); бо, по-перше, вони можуть бути перетворені в умови виробництва і є фактично лише абстрактним виразом цих умов виробництва, їх буттям як *вартості*, а по-друге, предметні елементи багатства мають *an sich* властивість бути капіталом, тому що їх протилежність — наймана праця, те, що робить їх капіталом, — є в наявності як базис суспільного виробництва.

Рента теж є тільки назва для однієї частини додаткової вартості, яку промисловий капіталіст повинен виплачувати іншій особі, цілком так само як *процент* є друга частина додаткової вартості, яку він, правда, інкасує (як і ренту) сам, але повинен виплачувати третій особі. Однак між ними велика різниця. В результаті існування власності на землю власник землі *заважає* капіталові вирівнювати вартості сільськогосподарських продуктів по їх цінах витрат. Монополія земельної власності дає йому можливість робити таким чином. Вона дає йому можливість класти собі в кишеню різницю між вартістю і ціною витрат. З другого боку — оскільки мова йде про диференціальну ренту — ця монополія дає йому можливість забирати собі надлишок ринкової вартості продукту над індивідуальною вартістю продукту певної землі, замість того щоб ця різниця, як і в інших галузях, потрапляла, як додатковий прибуток, в кишеню капіталістів, що працюють при більш сприятливих умовах, ніж ті середні умови, які задовольняють основну масу попиту, визначають головну масу продукції і тому регулюють ринкову вартість в кожній окремій сфері виробництва.

Земельна власність є *засіб* перехоплення частини виробленої промисловим капіталом додаткової вартості. Навпаки,

* — «в собі», у можливості, у прихованому вигляді, потенціально. *Ред.*

даний у позику *капітал* є *засіб* — в тій мірі, в якій капіталіст працює за допомогою взятого в позику капіталу, — виробити *цілком* [903] саму додаткову вартість. Те, що гроші (товари) можуть бути дані в позику як капітал, означає тільки те, що вони *an sich* є капіталом. Скасування земельної власності в рікардіанському розумінні, тобто її перетворення в державну власність, при якій ренту платять не лендлордови, а державі, є ідеалом, потаємним прагненням капіталу, що виростає з його найглибшої суті. Капітал не може просто скасувати земельну власність. Але шляхом її перетворення в ренту [сплачувану державі] він як *клас* привласнює її собі для покриття своїх державних видатків, тобто привласнює собі *кружним* шляхом те, чого він безпосередньо не може втримати у своїх руках. А скасування процента і капіталу, який дає проценти, є скасування самого капіталу і капіталістичного виробництва. Поки гроші (товари) можуть служити за капітал, вони можуть бути продані як капітал. Тому цілком гідним дрібнобуржуазних утопістів є те, що вони, визнаючи товар, але не гроші, визнають промисловий капітал, але не капітал, який дає проценти, визнають прибуток, але не процент.

Справа стоїть не так, що існують два різні капітали — той, який дає проценти, і той, який дає прибуток, — а так, що *один і той самий* капітал, функціонуючи в процесі виробництва як капітал, дає прибуток, який розподіляється між двома різними капіталістами: капіталістом, який стоїть поза процесом виробництва і, в ролі власника, представляє капітал *an sich* (істотною умовою останнього є, однак, те, що він представлений *приватним власником*; без цього він не стає капіталом, який протистоїть найманій праці), і капіталістом, який представляє функціонуючий капітал, капітал, що перебуває в процесі виробництва.

**[3] ВІДОКРЕМЛЕННЯ ПЕВНИХ ЧАСТИН ДОДАТКОВОЇ
ВАРТОСТІ У ВИГЛЯДІ РІЗНИХ ДОХОДІВ.
СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ ПРОЦЕНТОМ І ПРОМИСЛОВИМ
ПРИБУТКОМ. ІРРАЦІОНАЛЬНІСТЬ ФЕТИШИЗОВАНИХ
ФОРМ ДОХОДУ]**

Дальше «закостеніння» або відокремлення *підрозділів* прибутку виступає таким чином, що *прибуток* *всього* капіталу — отже, так само і *середній прибуток*, що ґрунтується на взаємному вирівнюванні капіталів, — розпадається або розкладається на дві не залежні одна від одної, або самостійні у відношенні одна до одної, складові частини: процент і промисловий

прибуток, який тепер іноді називається також просто *прибутком* або дістає таку нову назву, як *заробітна плата за працю по нагляду*. Якщо норма прибутку (середній прибуток) дорівнює 15%, а норма процента (що, як ми бачили, завжди фіксується в загальній формі) дорівнює 5% (загальна норма процента завжди визначається на грошовому ринку як «вартість» або «ціна» грошей), то капіталіст, навіть тоді, коли він є власником капіталу і не *позичив* жодної частини його, так що прибуток не треба ділити між двома капіталістами, розглядає справу так, що з цих 15% п'ять процентів представляють *процент* на його капітал і тільки 10% представляють той прибуток, який він дістав завдяки продуктивному застосуванню капіталу. Ці 5% він як «промисловий капіталіст» винен самому собі як «власникові» капіталу; вони належать його *kapitalowi an sich*, а звідси і йому як власникові *kapitalu an sich* (що разом з тим є для-себе-буттям капіталу, або буттям капіталу як капіталіста, як такої власності, яка виключає з себе інших), капіталу, абстрагованого від процесу виробництва, на відміну від функціонуючого капіталу, капіталу, що перебуває в процесі виробництва, і від «промислового капіталіста» як представника цього функціонуючого, «працюючого» капіталу. «Процент» є плід капіталу, оскільки останній не «працює», не функціонує, а прибуток — плід «працюючого», функціонуючого капіталу. Це аналогічне тому, як фермер-капіталіст, що є одночасно землевласником, — власником землі, яку він експлуатує по-капіталістичному, — ту частину свого прибутку, що становить *ренту*, цей додатковий прибуток, приписує собі не як капіталістові, а собі як власникові землі, не капіталові, а власності на землю, так що він як капіталіст винен «ренту» собі як власникові землі. Таким чином, капітал в одній своїй якості [як такий, що дає проценти] протистоїть тому самому капіталові в його іншій якості [як такому, що дає промисловий прибуток] в таких самих відособлено фіксованих формах, як протистоять одне одному земельна власність і капітал, які на ділі створюють основані на двох істотно різних засобах виробництва титули на привласнення чужої праці.

Якщо в одному випадку п'ять партнерів мають бавовняну фабрику, яка представляє 100 000 ф. ст. капіталу і дає 10% прибутку, тобто 10 000 ф. ст., то кожний з партнерів одержує $\frac{1}{5}$ цього прибутку, тобто 2 000 ф. ст. Якщо в іншому випадку в *одного* капіталіста такий самий капітал вкладений у фабрику і дає той самий прибуток 10 000 ф. ст., то капіталіст не рахує так, що він одержує 2 000 ф. ст. прибутку як партнер

і 8 000 ф. ст. компаньйонського прибутку для неіснуючих чотирьох партнерів. Таким чином, сам по собі *один тільки розподіл прибутку* між різними [904] капіталістами, які мають різні юридичні титули на один і той самий капітал і є в тій чи іншій формі співвласниками *одного й того самого* капіталу, зовсім не створює різних категорій для тих частин прибутку, що їх дістають цим способом. Чому ж їх створює випадковий розподіл прибутку між тією особою, яка дає в позику капітал, і тією, яка його бере в позику?

Prima facie * тут йдеться лише про такий розподіл прибутку, при якому є два власники капіталу,— власники під різними титулами,— а це *prima facie* юридичний, а не економічний момент. Само по собі зовсім не має значення, чи виробляє капіталіст за допомогою власного чи чужого капіталу, або в якій пропорції він виробляє за допомогою власного і за допомогою чужого капіталу. Як же виходить так, що цей розподіл прибутку на [промисловий] прибуток і процент стає не випадковим розподілом, який залежить від тієї випадкової обставини, чи доводиться цьому капіталістові справді ділитися з *іншим* чи не доводиться, чи оперує він у даному разі за допомогою власного чи за допомогою чужого капіталу? Чому, навпаки, навіть тоді, коли капіталіст виробляє тільки за допомогою власного капіталу, він все-таки за всіх обставин роздвоюється на просто власника капіталу і на того, хто застосовує цей капітал,— на капітал поза процесом виробництва і капітал у процесі виробництва, на капітал, який *сам по собі* дає процент, і капітал, який дає прибуток як такий капітал, що *перебуває в процесі* [виробництва]?

В основі цього лежить один реальний момент. Гроші (як вираз вартості товару взагалі) тільки тому привласнюють собі в процесі виробництва додаткову вартість, хоч би як вона називалась і на які б частини вона поділялась, що вже *до* процесу виробництва вони передбачаються як *капітал*. У процесі виробництва вони зберігаються, виробляються і відтворюються як капітал, і до того ж в усе більшому масштабі. Але коли капіталістичний спосіб виробництва вже існує, коли виробництво відбувається на його основі і в рамках відповідних йому суспільних відносин, отже, коли мова йде не тільки про процес утворення капіталу,—в цих умовах уже *до* процесу виробництва гроші існують як *капітал an sich*, за характером своїм, хоч цей характер проявляється тільки в процесі і взагалі стає дійсним тільки в самому процесі. Коли б гроші не

* — На перший погляд. *Ред.*

входили до процесу як капітал, то вони і не виходили б з нього як капітал, тобто як гроші, що дають прибуток, як самозростаюча вартість, як вартість, що утворює додаткову вартість.

Тут відбувається те саме, що і з грішми [як такими]. Ось ця монета, наприклад, є не що інше, як кусок металу. Грішми вона стає тільки завдяки своїй функції у процесі обігу. Та коли наявність процесу обігу товарів уже передбачена, то монета не тільки функціонує як гроші, але й як гроші є передумовою для процесу обігу в кожному окремому випадку ще до того, як вона в нього входить.

Капітал є не тільки результат, але й передумова капіталістичного виробництва. Тому гроші і товари є *an sich* прихованим капіталом, капіталом у можливості: всі товари є ним остільки, оскільки вони можуть бути перетворені у гроші, а гроші — остільки, оскільки вони можуть бути перетворені в такі товари, які становлять елементи капіталістичного процесу виробництва. Отже, гроші, — як чистий вираз вартості товарів і умов праці, — *an sich* є як капітал передумовою капіталістичного виробництва. Що таке капітал, який розглядається не як результат, а як передумова процесу? Що робить його капіталом ще до того, як він входить у процес, так що останній тільки розвиває його іманентний характер? Та суспільна визначеність, в якій він існує: живій праці протистоїть минула праця, діяльності — продукт, людині — річ, праці протистоїть її власні предметні умови, протистоїть як чужі, самостійні, зовсім відокремлені суб'єкти або персоніфікації, протистоїть, одним словом, як *чужа власність* і в цій формі — як «такі, що застосовують» саму працю і «розпоряджаються» самою працею, яку вони привласнюють, замість того щоб вона їх привласнювала. Та обставина, що вартість (чи існує вона як гроші чи як товар), а потім, в дальшому розвитку, умови праці — протистоїть робітникові як *чужа власність*, як щось належне самому собі, означає тільки те, що вони протистоїть йому як *власність* не-робітника, або принаймні, що в тій мірі, в якій власник умов праці є капіталістом, він протистоїть цим умовам праці не як працівник, а як *власник* вартості тощо, як той *суб'єкт*, в якому ці речі мають власну волю, самі собі належать і персоніфіковані як самостійні сили. *Капітал* як передумова виробництва, капітал не в тому вигляді, в якому він виходить з процесу виробництва, а в тому вигляді, яким він є до того, як увійти в процес виробництва, являє собою той антагонізм, в якому праця протистоїть капіталові як чужа праця, а капітал протистоїть праці як чужа власність. Тут

дістає свій вираз та антагоністична суспільна визначеність, яка, будучи відокремленою від самого процесу, виражається в *капіталістичній власності як такій*.

[905] Ось цей-то момент, окремо від самого капіталістичного процесу виробництва, постійним результатом якого — а тому і постійною його передумовою — він є, виражається в тому, що гроші і товари є *an sich*, у *прихованому вигляді*, капітал, що вони можуть бути *продані як капітал* і що в цій формі вони представляють *голу власність на капітал*, *капіталіста просто як власника* незалежно від його капіталістичної функції, так що, розглядані самі по собі, вони являють собою владу над чужою працею, а тому самозростаючу вартість, і дають право на привласнення чужої праці.

Тут також ясно виявляється, що саме це *відношення*, а не яка-небудь праця або вартісний еквівалент, які віддає капіталіст, є основою і засобом для привласнення чужої праці.

Ось чому *процент* виступає як *додаткова вартість*, породжена капіталом як капіталом, голою власністю на капітал, як така додаткова вартість, яку капітал через те дістає з процесу виробництва, що входить в нього як капітал, яка, отже, належить капіталові як *такому*, незалежно від процесу виробництва, — хоч на ділі вона появляється тільки у процесі виробництва, — і яку він тому, як капітал, уже містить в собі у *прихованому вигляді*. Навпаки, *промисловий прибуток* виступає як така частина додаткової вартості, що належить капіталістові не як власникові капіталу, а як *функціонуючому власникові, функціонуючому капіталові*. Подібно до того як усе в цьому способі виробництва уявляється в перекрученому вигляді, так кінець кінцем виступає і це останнє перекручення у співвідношенні між процентом і прибутком, так що частина прибутку, виділена в окрему рубрику [процент], уявляється, навпаки, продуктом, який спеціально належить капіталові, а промисловий прибуток уявляється лише додатком, що виріс на цій частині.

Оскільки грошовитий капіталіст одержує свою частку додаткової вартості справді тільки як *власник капіталу*, залишаючись поза самим процесом виробництва; оскільки ціна капіталу, тобто самого титulu власності на капітал, позначається на нормі процента на грошовому ринку, подібно до того як на ринку позначається ринкова ціна всякого іншого товару; оскільки частка у додатковій вартості, яка визначається *капіталом an sich*, тобто *голою власністю* на капітал, є *внаслідок цього цілком певною* величиною, тоді як норма прибутку зазнає змін, в кожний даний момент є різною в різних сферах

виробництва, а всередині кожної сфери неоднакова в окремих капіталістів, тому що вони почасти виробляють при неоднаково сприятливих умовах, почасти з більшим чи меншим умінням та енергією здійснюють капіталістичну експлуатацію праці, а почасти з неоднаковою удачею і спритністю обдурюють покупців або продавців товарів (*profit upon expropriation, alienation* *), — то функціонуючим капіталістам, природно, здається, що, чи є вони власниками капіталу, який перебуває в процесі, чи не є, *процент* породжується капіталом як таким, власністю на капітал, власником капіталу — не має значення, чи є власниками капіталу вони самі чи треті особи; а промисловий прибуток, навпаки, здається їм продуктом *їхньої* праці, *їхньої* роботи. Як функціонуючі капіталісти — дійсні агенти капіталістичного виробництва — вони протистоять самим собі або третім особам як простому, бездіяльному буттю капіталу, тому протистоять як *працівники* самим собі або іншим як *власникам*. А коли вони вже *працівники*, то по суті вони є, з цієї точки зору, найманими робітниками і, внаслідок своєї особливої переваги, тільки краще оплачуваними найманими робітниками, чим вони почасти зобов'язані й тому, що самі виплачують собі заробітну плату.

Таким чином, коли *процент* і *капітал* як такий, що дає *проценти*, виражають чистісіньку протилежність речового багатства праці і тому буття речового багатства як *капіталу*, у звичайному уявленні це перевернуто якраз навпаки, бо на поверхні явищ *грошовитий капіталіст* виступає *prima facie* поза всяким відношенням до найманого робітника, тільки у своєму відношенні до іншого капіталіста, а цей інший капіталіст, замість того щоб протистояти найманій праці, сам як *працівник* протистоїть самому собі або іншому капіталістові як голому буттю капіталу, просто власникові капіталу. До цього долучається ще й те, що окремий капіталіст може або віддати в позику свої гроші як *капітал*, або сам застосувати їх як капітал. Оскільки він одержує *проценти* з своїх грошей, він одержує тільки ту ціну за них, яку одержав би так само і в тому разі, коли б він не «функціонував» як капіталіст, не «працював». Тому ясно, що в тій мірі, в якій те, що він дістає з процесу виробництва, є лише *процентом*, він цим зобов'язаний тільки капіталові, а не самому процесові виробництва і [906] не собі як представникові функціонуючого капіталу.

Звідси походить також чудова фраза деяких вульгарних економістів: коли б промисловий капіталіст не добував іншого

* — прибуток од відчуження. *Ред.*

прибутку, крім процента, то він віддавав би свій капітал під проценти і жив би як рантиє. Таким чином, всі капіталісти перестали б виробляти і весь капітал перестав би функціонувати як капітал, і все-таки було б можливим жити на *проценти з нього!* Вже у Тюрго зустрічається аналогічне міркування: коли б капіталіст не одержував процентів, то він купив би землю (капіталізовану ренту) і почав би жити на земельну ренту¹⁵⁹. Та оскільки у фізіократів земельна рента становить дійсну додаткову вартість, то тут все-таки процент виводиться з додаткової вартості, тоді як у згаданій вульгарній концепції реальне відношення є перевернутим.

Треба зазначити ще й інше. Для промислового капіталіста, який взяв у позику гроші, процент входить у *витрати*, причому витрати беруться тут в тому розумінні, що вони означають авансовану ними вартість. Капітал, наприклад, у 1 000 ф. ст. входить до його виробництва не як товар вартістю в 1 000 ф. ст., а як *капітал*. Отже, якщо капітал у 1 000 ф. ст. дає щороку 10%, то у річний продукт він входить як вартість в 1 100 ф. ст. Таким чином, тут ясно виявляється, що та чи інша *сума вартості* (і товари, в яких вона представлена) не стає капіталом тільки у процесі виробництва, а як капітал становить передумову процесу виробництва і тому вже містить в собі додаткову вартість, належну їй просто як капіталові. Якщо промисловець працює з допомогою позиченого капіталу, то до його витрат входить процент, або капітал як капітал, а таким капітал є лише остільки, оскільки він створює додаткову вартість (так що коли він як товар коштує, наприклад, 1 000, то як капітал він дорівнює $1\ 100$, тобто $1\ 000 + \frac{1\ 000}{10}$, $K + \frac{K}{x}$). Якби в про-

дукті утворювався тільки процент, це було б, правда, надлишком над *вартістю* авансованого капіталу, що враховується як простий товар, але не над вартістю товару, що враховується як капітал; промисловець повинен віддавати іншому цю додаткову вартість, вона належить до його авансів, до тих затрат, які він зробив, щоб виробити товар.

Щодо промисловця, який працює з власним капіталом, то він повинен самому собі платити проценти на капітал і розглядає їх як аванс. Але ж насправді він авансував не тільки капітал вартістю, наприклад, у 1 000 ф. ст., а вартість 1 000 ф. ст. як капітал, а ця вартість становить 1 050 ф. ст., якщо процент дорівнює 5. І це для нього зовсім не пусте мудрування. Адже ці 1 000 ф. ст. як *капітал* дали б йому 1 050 ф. ст., коли б він, замість того щоб застосувати їх продуктивно, віддав їх у позику. Отже, оскільки він 1 000 ф. ст. авансує самому собі

як капітал, він авансує собі 1 050 ф. ст. Треба ж на кому-небудь надолужити прогаєне, хоч би й на самому собі!

Товари вартістю в 1 000 ф. ст. мають як капітал вартість у 1 050 ф. ст. Це значить, що капітал не проста кількість: він не простий товар, а піднесений до степеня товар, не проста величина, а відношення величин. Капітал є відношення його як основної суми, як даної вартості, до самого себе як [до такої основної суми, яка виробила] додаткову вартість. Вартість капіталу K (для одного року) дорівнює $K \left(1 + \frac{1}{x}\right)^1$,

або $K + \frac{K}{x}$. Так само як не можна з допомогою найпростіших арифметичних операцій зрозуміти або обчислити x у рівнянні $a^x = n$, так не можна з елементарних уявлень вивести і піднесений до степеня товар, піднесені до степеня гроші, капітал.

Цілком так само, як у *проценті* частина прибутку, частина створеної капіталом додаткової вартості, уявляється *авансованою* капіталістом, так у сільськогосподарському виробництві уявляється авансованою капіталістом друга частина — *земельна рента*. Ірраціональність такого уявлення тут менш впадає в око, тому що рента виступає тут як річна ціна землі, яка входить таким чином у виробництво як товар. В «ціні землі» міститься, правда, ще більша ірраціональність, ніж у ціні капіталу, але вона міститься не в самій формі цього виразу. Бо земля тут виступає як споживна вартість якогось товару, а земельна рента — як ціна цього товару. (Ірраціональність полягає тут у тому, що те, що не є продуктом праці — земля — повинно мати ціну, тобто виражену у грошах вартість, отже повинно мати вартість, отже має розглядатись як уречевлена суспільна праця.) Тому з боку зовнішньої форми ми маємо тут, як і в усякого товару, двоякий вираз: вираз товару як споживної вартості і як мінової вартості, і мінова вартість виражається ідеально як ціна, як щось таке, чим товар як споживна вартість абсолютно не є. Навпаки, у виразі «1 000 ф. ст. = 1 050 ф. ст.», або «50 ф. ст. становлять річну ціну 1 000 ф. ст.», встановлюється відношення між однаковими речами, між міновою вартістю і міновою вартістю, і мінова вартість повинна, як відмінна від себе самої, бути своєю власною ціною, тобто самою міновою вартістю, вираженою у грошах.

[907] Отже, тут дві форми додаткової вартості — процент і рента, результати капіталістичного виробництва, — входять у нього як передумови, як *аванси*, які робить сам капіталіст

і які через це зовсім не є для нього додатковою вартістю, надлишком над вартістю зроблених ним авансів. На цих формах додаткової вартості окремий капіталіст сам *наочно* переконується в тому, що виробництво додаткової вартості належить до *витрат виробництва* капіталістичного виробництва, що привласнення чужої праці і надлишку над вартістю спожитих у процесі товарів (не має значення, чи входять вони до постійного чи до змінного капіталу) є неодмінною умовою цього способу виробництва. Правда, це проявляється ще й у тому, що середній прибуток є одним з елементів ціни витрат товару, отже — умовою пропозиції товару, умовою самого виробництва товару. І все-таки промисловий капіталіст справедливо розглядає цей надлишок, цю частину додаткової вартості, — хоч вона є одним з елементів самого виробництва, — у відношенні до себе як надлишок над *своїми* витратами і не відносить його, як процент і ренту, до *своїх* авансів. У критичні моменти також і прибуток фактично протистоїть йому самому як умова виробництва, оскільки в результаті падіння ціни, яке поглинає або різко зменшує промисловий прибуток, виробництво скорочується або припиняється. Звідси видно тупоумство тих, хто розглядає різні форми додаткової вартості тільки як форми розподілу. Вони в такій самій мірі — форми виробництва. [907]

* * *

[937] Може здатися, що у триєдиній формулі «земля — рента, капітал — прибуток (процент), праця — заробітна плата» останній член є ще найбільш раціональним: адже тут принаймні названо те джерело, з якого походять заробітна плата. Але в дійсності остання форма, навпаки, є найбільш ірраціональною і являє собою основу інших двох, як і взагалі *наймана праця* має своєю передумовою землю як *земельну власність* і продукт як *капітал*. Тільки тоді, коли умови праці протистоять праці в цій формі, праця є найманою працею. Але у формулі «праця — заробітна плата» праця і виражена як наймана праця. Оскільки заробітна плата виступає тут як специфічний продукт праці, як єдиний продукт праці (і вона справді є єдиним продуктом праці *для* найманого робітника), то інші частини вартості — *рента, прибуток (процент)* — так само неминуче виступають як такі, що походять з інших специфічних джерел, і цілком так само, як та частина вартості продукту, що зводиться до заробітної плати, вважається *специфічним* продуктом праці, так ті частини вартості,

які зводяться до ренти і прибутку, повинні вважатися специфічними результатами тих факторів, для яких вони існують і яким вони дістаються, тобто вони повинні здаватися плодами, породженими, відповідно, землею і капіталом. [937]

**[4] ПРОЦЕС ЗАКОСТЕНІННЯ ПЕРЕТВОРЕНИХ ФОРМ
ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ І ЇХ ВСЕ БІЛЬШОГО ВІДОКРЕМЛЕННЯ
ВІД СВОЄЇ ВНУТРІШНЬОЇ СУТІ — ДОДАТКОВОЇ ПРАЦІ.
КАПІТАЛ, ЩО ДАЄ ПРОЦЕНТИ, ЯК НАЙБІЛЬШ КРАЙНІЙ
СТУПІНЬ ЦЬОГО ПРОЦЕСУ. АПОЛОГЕТИЧНИЙ ПОГЛЯД
НА ПРОМИСЛОВИЙ ПРИБУТОК ЯК НА «ЗАРОБІТНУ
ПЛАТУ КАПІТАЛІСТА»]**

[910] Розглянемо той шлях, що його проходить капітал до того, як він виступає у формі капіталу, який дає проценти.

У безпосередньому процесі виробництва справа ще стоїть просто. Додаткова вартість ще не набрала *особливої* форми, крім тієї форми самої додаткової вартості, яка тільки відрізняє її від вартості частини продукту, що становить еквівалент відтвореної в ньому вартості. Подібно до того як вартість взагалі зводиться до праці, так і додаткова вартість зводиться до додаткової праці, неоплаченої праці. Тому додаткова вартість і вимірюється лише тією частиною капіталу, яка справді змішує свою вартість — змінним капіталом, частиною капіталу, затраченою на заробітну плату. Постійний капітал виступає тільки як умова для того, щоб могла діяти змінна частина капіталу. Дуже простим положенням є те, що коли за 100 ф. ст., які дорівнюють праці 10 чоловік, купується праця 20 чоловік (тобто дістається такий товар, в якому міститься праця 20 чоловік), то вартість продукту дорівнює 200 ф. ст., а додаткова вартість у 100 ф. ст. являє собою неоплачену працю 10 чоловік. Або, якщо працює 20 чоловік, то кожен працює на себе тільки половину дня, а другу половину дня працює на капіталіста. 20 по пів дня становить 10 днів. Це те саме, як коли б оплачувалась праця тільки 10 чоловік, а 10 чоловік працювали б на капіталіста даром.

Тут, в цьому ембріональному стані, відношення ще цілком зрозуміле або, точніше, його не можна заперечувати. Трудність полягає тільки у з'ясуванні того, як саме привласнення праці без еквівалента впливає із закону обміну товарів, — з того, що товари обмінюються відповідно до вміщеного в них робочого часу, — як, насамперед, воно цьому законодавству суперечить.

[911] Процес обігу вже стирає, вже затушовує існуючий в дійсності зв'язок. Оскільки маса додаткової вартості визначається тут ще й *часом обігу капіталу*, то здається, що тут з'являється якийсь чужий робочому часові елемент.

Нарешті, коли звернутись до готового капіталу, що виступає як ціле, як єдність процесу обігу і процесу виробництва, як вираз процесу відтворення, — як певна сума вартості, що в певний період часу, в певний відрізок обігу виробляє певний прибуток (додаткову вартість), — то тут процес виробництва і процес обігу існують ще тільки як згадка і як такі моменти, які в *однаковій мірі* визначають додаткову вартість, в результаті чого її проста природа затемнюється. Додаткова вартість виступає тепер як прибуток. І тут треба зазначити таке. 1) Прибуток цей перебуває у відношенні до певного періоду обігу капіталу, відмінного від робочого часу. 2) Додаткова вартість при її обчисленні порівнюється не з тією частиною капіталу, з якої вона безпосередньо виникає, а з сукупним капіталом в цілому, без розрізнення його складових частин. Через це джерело її зовсім губиться. 3) Хоч у цій першій формі прибутку маса прибутку ще кількісно тотожна з масою додаткової вартості, виробленої окремим капіталом, норма прибутку з самого початку відмінна від норми додаткової вартості, бо норма додаткової вартості дорівнює $\frac{m}{v}$, а норма прибутку дорівнює

$\frac{m}{c+v}$. 4) При даній нормі додаткової вартості норма прибутку може підвищуватись або падати; норма прибутку може навіть змінюватись у напрямі, протилежному змінам норми додаткової вартості.

Таким чином, вже у вигляді прибутку додаткова вартість має таку форму, яка не тільки не дає можливості безпосередньо розпізнати її тотожність з додатковою вартістю, з додатковою працею, але й здається, що вона безпосередньо суперечить цій тотожності.

Далі, завдяки перетворенню прибутку в *середній прибуток*, утворенню загальної норми прибутку і пов'язаному з цим або зумовленому цим перетворенню вартостей у ціни витрат прибуток окремого капіталу не тільки у своєму виразі, який показує відмінність норми прибутку від норми додаткової вартості, але й за субстанцією, тобто тут кількісно, стає *відмінним* від самої додаткової вартості, яку виробив окремий капітал у своїй окремій сфері виробництва. Коли розглядати окремий капітал, а також сукупний капітал якої-небудь окремої сфери, то прибуток тепер не тільки з *вигляду*, але й *дійсно* відмінний

від додаткової вартості. Капітали однакової величини дають однакові прибутки, або прибуток пропорціональний величині капіталів. Або: прибуток визначається вартістю авансованого капіталу. В усіх цих виразах цілком затушоване відношення прибутку до органічної будови капіталу; його тут вже не можна розпізнати. Навпаки, безпосередньо впадає в очі те, що рівновеликі капітали, які приводять в рух дуже різні кількості праці, що розпоряджаються, таким чином, дуже різними кількостями додаткової праці і створюють дуже різні кількості додаткової вартості, дають прибуток однакової величини. В результаті перетворення вартостей у ціни витрат здається знищеною навіть сама основа — визначення вартості товарів вміщеним у них робочим часом.

Саме в цій зовсім відчуженій формі прибутку і в тій мірі, в якій форма прибутку ховає своє внутрішнє ядро, капітал все більше і більше набирає речового вигляду, все більше з відношення перетворюється на річ, але на таку річ, яка містить в собі, поглинула суспільне відношення, — на річ, наділену фіктивним життям і самостійністю, річ, яка вступає у відношення з самою собою, на чуттєво-надчуттєву істоту. І в цій формі *капіталу і прибутку* капітал вступає зовні як готова передумова. Це є форма його дійсності, або, точніше, форма його дійсного існування. І саме в цій формі він живе у свідомості його носіїв, капіталістів, відбивається в їх уявленнях.

Ця фіксована і закостеніла (до невпізнання змінена) форма прибутку (а тому і капіталу як її творця, бо капітал є основа, прибуток — наслідок, капітал — причина, прибуток — дія, капітал — субстанція, прибуток — акциденція; капітал є капіталом лише остільки, оскільки він виробляє прибуток, оскільки він є вартістю, яка створює прибуток, додаткову вартість), — а тому і форма капіталу як її основи, капіталу, що зберігається як капітал і збільшується за допомогою прибутку, який дає капітал, — ще більше зміцнюється у своєму чисто зовнішньому характері тим, що той самий процес вирівнювання капіталу, який надає прибуткові цієї форми середнього прибутку, відділяє від нього частину у формі *ренти*, яка дістає самостійне існування і немовби виросла на іншій основі, на землі. Правда, спочатку рента фігурує як частина прибутку, сплачувана фермером землевласникові. Та оскільки ні він, фермер, не кладе собі в кишеню цей додатковий прибуток, ні капітал, що його він застосовує, нічим не відрізняється, як капітал, від усякого іншого капіталу (адже фермер тому і віддає додатковий прибуток землевласникові, що не вважає його джерелом капітал як капітал), то сама земля вступає тут як дже-

рело цієї частини вартості товару (цієї частини його додаткової вартості), а землевласник є тільки [912] юридичною персоніфікацією землі.

Коли рента обчислюється на авансований капітал, все ще залишається питка, що нагадує про її походження як деякої відособленої частини прибутку, тобто додаткової вартості взагалі. (Зрозуміла річ, інакше стоїть справа за такого суспільного ладу, де земельна власність безпосередньо експлуатує працю. Там зовсім не важко розпізнати джерело додаткового багатства.) Але рента сплачується за певну кількість землі; вона капіталізується у вартості землі; вартість ця підвищується і знижується відповідно до підвищення або зниження ренти; рента підвищується або знижується в порівнянні з площею землі, яка лишається тією самою (тоді як капітал, що працює на ній, змінює свою величину); відмінність сортів землі проявляється у висоті ренти, яка має бути сплачена за певну одиницю площі; загальна сума ренти обчислюється на всю площу, щоб можна було визначити середню ренту, наприклад, з квадратного фута; подібно до всіх інших створених капіталістичним виробництвом форм цього виробництва, рента виступає разом з тим як фіксована, наперед дана передумова, що існує в кожний момент і, отже, є в наявності для окремого індивіда незалежно від його волі. Фермер повинен сплачувати ренту, і притому певну суму за одиницю площі землі, відповідно до якості землі. Коли якість землі підвищується або знижується, то підвищується або знижується та рента, яку він повинен платити за стільки-то акрів, — за землю, незалежно від того капіталу, який він застосовує на ній. Цілком так само він повинен платити процент незалежно від того прибутку, який він одержує.

Обчислення ренти на функціонуючий у виробництві капітал є ще тією критичною формулою політичної економії, яка зберігає внутрішній зв'язок ренти з прибутком як тим ґрунтом, на якому вона виникає. Але в реальній дійсності цей зв'язок *не виступає назовні*; навпаки, рента тут вимірюється дійсним ґрунтом, — і в результаті цього відсікаються всі опосереднення і завершується її чисто зовнішня самостійна форма. Самостійною формою вона є тільки в цій зовнішності, в цілковитій відірваності від її опосереднення. Квадратні фути землі (ґрунту) дають стільки-то ренти. У цьому виразі, де частина додаткової вартості — рента — *представлена в її відношенні до певного елемента природи незалежно від людської праці*, не тільки цілком затушована природа додаткової вартості, бо затушована природа самої вартості, але й самий *прибуток* здається тепер

зобов'язаним своїм існуванням *капіталові як особливому речовому знаряддю виробництва*, подібно до того як рента здається зобов'язаною своїм існуванням землі. Земля існує як частина природи і дає ренту. Капітал складається з вироблених людьми продуктів, і ці продукти дають прибуток. Те, що одна споживна вартість, яка вироблена людьми, дає прибуток, а друга, яка не вироблена людьми, дає ренту, — це тільки дві різні форми, в яких речі *створюють вартість* і з яких одна є так само зрозумілою і незрозумілою, як і друга.

Ясно, що, як тільки додаткова вартість поділяється на різні *окремі* частини, які відносять до різних, тільки *матеріально* різних елементів виробництва — до природи, до продуктів праці, до праці, — як тільки вона взагалі дістає *окремі*, індиферентні одна до одної, не залежні одна від одної форми, що регулюються різними законами, її спільне для всіх цих форм єдине начало — тобто сама додаткова вартість, — а тому і природа цього спільного єдиного начала стають все більш і більш нерозпізнаними і не показують себе в *явищі*, а мають бути ще тільки відкриті як якась прихована тасмниця. Це відособлення форми окремих частин додаткової вартості і їх протиставлення одна одній як самостійних форм знаходять своє завершення в тому, що кожна з цих частин зводиться до якогось окремого елемента як до своєї міри і свого окремого джерела, або в тому, що кожна частина додаткової вартості здається дією якоїсь окремої причини, акциденцією якоїсь окремої субстанції. А саме: прибуток — капітал, рента — земля, заробітна плата — праця.

І от ці готові відносини і форми виступають як передумови дійсного виробництва, бо капіталістичний спосіб виробництва рухається в них самим створених формах і ці останні, його результат, в процесі відтворення в такій же мірі протистоять йому як готові передумови. Як такі вони практично визначають поведінку окремих капіталістів, є для них мотивами тощо і як такі мотиви відбиваються в їх свідомості. Вульгарна політична економія всього-на-всього виражає у доктринерській формі цю свідомість, яка за своїми мотивами й уявленнями перебуває в полоні у зовнішніх проявів капіталістичного способу виробництва. І чим поверховіше вона чіпляється за зовнішню сторону явищ, лише копіюючи її в певному порядку, тим більше вона розуміє себе «відповідною до законів природи» і далекою від усяких абстрактних мудрувань.

[1913] Вище, де ми говорили про процес обігу *, слід ще зауважити, що визначення, які впливають з процесу обігу,

* Див. цей том, частина III, стор. 477. Ред.

кристалізуються як властивості певних видів капіталу, основного, оборотного тощо, і таким чином виступають як наперед дані властивості, матеріально притаманні певним товарам.

Якщо у тій кінцевій формі, в якій прибуток виступає в капіталістичному виробництві як щось наперед дане, як передумова, стерті і нерозпізнанні ті численні перетворення й опосередкування, через які він проходить, а тому стерта і нерозпізнання також і природа капіталу; якщо ця форма ще більше фіксується тим, що той самий процес, в якому вона дістає своє завершення, протиставить їй частину прибутку як *ренту*, отже, робить її такою *особливою* формою додаткової вартості, яка цілком так само ставиться у зв'язок з капіталом як матеріально відокремленим знаряддям виробництва, як рента ставиться у зв'язок з землею, то ця форма, відділена від своєї внутрішньої суті безліччю невидимих проміжних ланок, стає ще більш *зовнішньою*, або, краще сказати, набирає абсолютно *зовнішнього вигляду* в капіталі, який дає проценти, в поділі прибутку і процента, в капіталі, що дає проценти, як простій формі капіталу, формі, в якій капітал є передумовою свого власного процесу відтворення. З одного боку, в цьому виражається абсолютна форма капіталу: $G - G'$, самозростаюча вартість. З другого боку, тут випала середня ланка, яка існує ще навіть у чисто торгового капіталу: ланка T у формулі $G - T - G'$. У формулі $G - G'$ є тільки відношення G до самого себе, яке вимірюється самим собою. Це такий капітал, який категорично вилучений з процесу, відділений від нього, перебуває поза ним — як передумова того процесу, результатом якого він є і в якому і завдяки якому він тільки і стає капіталом.

[Ми не беремо до уваги ту обставину, що процент може бути простою передачею майна і не обов'язково має виражати дійсну додаткову вартість. Так, він не виражає дійсної додаткової вартості в тому разі, коли гроші даються в позику «марно-тратникові», тобто для споживання. Але те саме може мати місце і в тому разі, коли гроші беруться в позику для *платежу*. В обох випадках гроші віддаються у позику як гроші, а не як капітал, але для їх власника вони стають *капіталом* завдяки самому тільки актові віддавання у позику. В другому випадку, при дисконтуванні векселів або при позичанні під товари, які в даний момент не можуть бути продані, гроші, одержані для платежу, можуть належати до процесу обігу капіталу, до необхідного перетворення товарного капіталу в грошовий капітал. Оскільки прискорення цього процесу перетворення, — як взагалі при кредиті, відповідно до його загальної природи, — прискорює відтворення, а значить і виробництво додаткової вартості,

остільки позичені гроші є капіталом. А коли вони йдуть тільки на сплату *боргів*, не прискорюючи процесу відтворення і, може, навіть роблячи його неможливим або скорочуючи його масштаб, вони — тільки *засіб платежу*, тільки гроші для позичальника, а для *позикодавця* — *капітал*, який *на ділі не залежить від процесу капіталу*. В цьому випадку процент, як і «прибуток од відчуження», є фактом, не залежним від капіталістичного виробництва як такого — від створення додаткової вартості. У цих двох формах грошей — у грошах як купівельному засобі для придбання товару, щоб спожити його і в грошах як платіжному засобі для сплати боргів — процент виступає як така форма, що, подібно до «прибутку од відчуження», хоч і відворюється в капіталістичному виробництві, але не залежить від нього і належить більш раннім способам виробництва. Але в природі капіталістичного виробництва закладено, що гроші (або товари) можуть бути капіталом і продаватися як капітал поза процесом виробництва, подібно до того як це може відбуватися також і в старіших формах, в яких вони не перетворюються в капітал, а є тільки грішми.

Третя старіша форма капіталу, який дає проценти, ґрунтується на тому, що капіталістичного виробництва *ще не існує*, а прибуток привласнюється ще у формі процента і капіталіст виступає просто як лихвар. Це передбачає: 1) що виробник працює ще самостійно з допомогою своїх засобів виробництва, а не засоби виробництва працюють з його допомогою (навіть у тому разі, коли цими засобами виробництва є раби, які, проте, тут так само не становлять окремої економічної категорії, як і робоча худоба, або, щонайбільше, [між неживими знаряддями праці, тваринами і рабами тут є тільки] матеріальна відмінність: німі знаряддя, які відчують, говорять); 2) що засоби виробництва належать виробникові тільки номінально, тобто що внаслідок тих чи інших випадкових обставин він не може відтворити їх з виручки від продажу свого товару. Ці форми капіталу, який дає проценти, зустрічаються через це у всіх таких формах суспільства, в яких є обіг товарів і грошей, незалежно від того, чи панує в них рабська праця, кріпацька праця чи вільна праця. В останній із згаданих вище форм виробник виплачує капіталістові свою додаткову працю у формі процента, який через це включає прибуток. Тут в наявності все [944] капіталістичне виробництво без його переваг: розвитку суспільних форм праці і продуктивних сил праці, які виростають з них. Ця форма рішуче переважає у таких селянських народів, які вже змушені частину своїх життєвих засобів та знарядь виробництва купувати як товари, поряд з якими,

таким чином, вже існує відокремлена міська промисловість і які, крім того, повинні платити грішми податки, ренту і т. ін.}

Капітал, який дає проценти, на ділі є капіталом лише остільки, оскільки дані в позику гроші дійсно перетворюються у капітал і виробляють додаткову вартість, частиною якої є процент. Проте це не анулює того, що незалежно від процесу йому, як його властивості, притаманні процент і принесення процентів. Так само споживна вартість бавовни як бавовни не анулюється тим, що для доказу на ділі своїх корисних властивостей вона повинна бути спряжена або якимось інакше перероблена. Так і капітал доводить на ділі свою здатність давати проценти тільки шляхом переходу в процес виробництва. Але ж і робоча сила доводить на ділі свою здатність створювати вартість тільки тоді, коли вона діє і реалізується у процесі як праця. Це не виключає того, що вона *an sich*, як здатність, є діяльність, яка створює вартість. Вона не стає такою тільки завдяки процесові, а, навпаки, є його передумовою. Як таку її купують. Хто-небудь може купити її також і не для того, щоб примусити її працювати (наприклад, директор театру іноді купує актора не для того, щоб примусити його грати, а для того, щоб він не грав у театрі свого конкурента). Ні продавця, ні проданий товар не обходить, чи користується той, хто купує робочу силу, тією її властивістю, за яку він платить, тобто її властивістю створювати вартість, так само як їх не обходить і те, чи користується той, хто купує капітал, цим капіталом як капіталом, тобто чи приводить він у дію в процесі притаманну цьому капіталові властивість створювати вартість. В обох випадках він оплачує ту додаткову вартість, яку *an sich*, у можливості, відповідно до природи купованих товарів — в одному випадку робочої сили, у другому випадку капіталу — мають ці товари, і здатність їх зберігати свою власну вартість. Тому і капіталіст, який працює за допомогою власного капіталу, розглядає одну частину додаткової вартості як процент, тобто як таку додаткову вартість, яка через те впливає з процесу виробництва, що капітал, незалежно від цього процесу, вніс її у процес виробництва.

Земельна рента і відношення «земля — рента» можуть здатися далеко більш загадковими формами, ніж форма процента і відношення «капітал — процент». Але навіть у формі земельної ренти ірраціональність не полягає в тому, щоб виражати певне співвідношення самого капіталу. Оскільки земля сама є продуктивною (в розумінні споживної вартості) і сама є живою продуктивною силою (що має споживну вартість або служить

для виробництва споживних вартостей), то тут ще можливі дві концепції: або забобонне плутання споживної вартості з міноюю вартістю, речі — з деякою специфічною суспільною формою вміщеною у продукті праці (іраціональність знаходить собі тоді основу в собі самій, тому що тут рента як щось *sui generis* * не має ніякого відношення до капіталістичного процесу як такого), або концепція «освіченої» політичної економії, яка твердить, що оскільки ренту не можна віднести ні до праці, ні до капіталу, то вона взагалі не є формою додаткової вартості і являє собою просто надбавку до ціни, надбавку, можливість одержання якої дає землевласникові монополія володіння землею.

Інакше стоїть справа з капіталом, який дає проценти. Тут ідеться не про якийсь чуже капіталові відношення, а про саме капіталістичне відношення, що впливає з капіталістичного виробництва і специфічно властиве йому, про відношення, що виражає саму суть капіталу, про таку форму капіталу, в якій він виступає як *капітал*. *Прибуток* все ще містить відношення до капіталу, який перебуває у процесі, до того процесу, в якому виробляється додаткова вартість, виробляється самий прибуток. У *капіталі*, який дає проценти, справа стоїть не так, як у *прибутку*, де форма додаткової вартості стала чимсь відчуженим, примхливим, що не дає змоги безпосередньо пізнати її простий вигляд і тим самим її субстанцію та причину її виникнення; у *проценті*, навпаки, ця відчужена форма дана з очевидністю, є в наявності і виражена як те, що є *істотним*. Вона набула самостійного буття і фіксована як щось *протилежне* у відношенні до дійсної природи додаткової вартості. У капіталі, який дає проценти, відношення капіталу до праці погашене, стерте. На ділі процент передбачає прибуток, частиною якого він тільки і є, і на ділі найманому робітникові зовсім байдуже, як додаткова вартість [915] поділяється між процентом і прибутком, між різними категоріями капіталістів.

Процент прямо і виразно виступає як плід капіталу, відокремлений від самого капіталістичного процесу, що не залежить від нього і перебуває поза ним. Він належить *капіталові як капіталові*. Він входить до процесу виробництва, а тому і виходить з нього. Капітал носить його в своїй утробі. Він не дістає процент з процесу виробництва, а вносить його в останній. Тому надлишок прибутку над процентом, та кількість додаткової вартості, якою капітал зобов'язаний тільки процесові виробництва і яку він виробляє тільки як функцію

* — своєрідне, особливе. Ред.

нуючий капітал, дістає на відміну від процента, як створення вартості, властивого *капіталові an sich*, *капіталові самому по собі*, *капіталові як капіталові*, особливу форму *промислового прибутку* (підприємницький прибуток) (промисловий або торговий, залежно від того, чи робиться наголос на процесі виробництва чи на процесі обігу). А через це й остання форма додаткової вартості, яка до певної міри нагадує про її походження, відособлюється і сприймається не тільки у відчуженій формі, але і в такій формі, яка виступає прямою протилежністю у відношенні до самій додатковій вартості, і в результаті цього, кінець кінцем, зовсім містифікується природа капіталу і додаткової вартості, як і капіталістичного виробництва взагалі.

Промисловий прибуток, на протилежність *процентів*, представляє капітал у процесі на протилежність капіталові поза процесом, капітал як процес на протилежність капіталові як власності — і тому капіталіста як функціонуючого капіталіста, як представника *працюючого капіталу* на протилежність капіталістові тільки як персоніфікації капіталу, лише як власникові капіталу. Таким чином, він виступає як *працюючий капіталіст* проти самого себе як *капіталіста* і тому, далі, як *працівник* проти себе як тільки *власника*. Через це в тій мірі, в якій тут ще зберігається відношення додаткової вартості до процесу, це виступає якраз в такій формі, в якій заперечується саме поняття додаткової вартості. *Промисловий прибуток* зводять до праці, але не до чужої *неоплаченої* праці, а до *найманої праці*, до заробітної плати, що належить капіталістові, який тим самим потрапляє в одну категорію з найманим робітником і є тільки краще оплачуваним найманим робітником, як і взагалі заробітна плата буває дуже різною.

На ділі гроші перетворюються в капітал не внаслідок того, що вони обмінюються на матеріальні умови виробництва товару і що ці умови виробництва — матеріал праці, засоби праці, праця — в процесі праці приходять у стан бродіння, діють одні на одних, з'єднуються одні з одними, вступають у певний хімічний процес, і товари осідають як кристали цього процесу. Коли б справа була тільки в цьому, то в нас ніколи не утворювалося б капіталу, ніколи не утворювалося б додаткової вартості. Ця абстрактна форма процесу праці є спільною для всіх способів виробництва, хоч би якою була їх суспільна форма, їх історична визначеність. Цей процес стає капіталістичним процесом, гроші перетворюються у капітал тільки в тому разі, коли 1) *товарне виробництво*, виробництво продукту як товару є загальною формою виробництва; 2) коли товар (гроші)

обмінюється на робочу силу (тобто фактично на працю) як товар, коли, отже, праця є наймана праця; 3) але це останнє має місце тільки в тому разі, коли об'єктивні умови, тобто (розглядаючи весь процес виробництва в цілому) самі продукти, протистоять праці як самостійні сили, як не її власність, як чужа власність і таким чином за формою — як *капітал*.

Праця як наймана праця і умови праці як капітал — а тому як власність капіталіста: власниками самих себе вони є в капіталістичній, в якому вони персоніфікуються і власність якого на них, їх власність на самих себе вони на протилежність праці представляють, — це є вираз одного й того самого відношення, тільки з різних його полюсів. Ця умова капіталістичного виробництва є його постійний результат. Це — його *передумова*, створена ним самим: капіталістичне виробництво само є своєю власною передумовою, тобто існує разом із своїми умовами, як тільки воно розвинулось і функціонує в рамках відповідних йому відносин. Але *капіталістичний процес виробництва* не є процес виробництва взагалі; ця антагоністична суспільна визначеність його елементів розвивається і реалізується тільки в самому тому процесі, всеосяжною характеристикою якого вона є і який вона робить саме цим суспільно визначеним способом виробництва, *капіталістичним процесом виробництва*.

[916] Коли капітал — не який-небудь певний капітал, а капітал взагалі — тільки ще утворюється, *процес його утворення* є процес розкладу і продукт розпаду суспільного способу виробництва, який передує йому. Отже, це — *історичний процес* і процес, який належить певному історичному періодові. Це — період його *історичного генезису*. (Так буття людей є результат того попереднього процесу, крізь який пройшло органічне життя. Тільки на певній стадії цього процесу людина стає людиною. Та коли людина вже існує, вона, як постійна передумова людської історії, є також її постійний продукт і результат, і *передумовою* людина є тільки як свій власний продукт і результат.) Тут, в ході цього історичного процесу, праця має ще тільки відділитися від умов праці в їх старій формі, коли праця і умови праці становили єдине ціле. Тільки на цьому шляху праця стає *вільною* працею, і тільки на цьому шляху умови праці перетворюються у *капітал*, який протистоїть праці. Процес становлення капіталу капіталом, або його розвитку до появи самого капіталістичного процесу виробництва, і реалізація капіталу в процесі виробництва належать тут до двох історично різних періодів. В останньому капітал є *передумовою*, передбачається існуючим як щось таке, що само

себе приводить в дію. У першому він є осадком процесу розкладу якоїсь іншої суспільної форми. Тут він — *продукт* ще іншої форми, а не продукт свого власного відтворення, як це має місце пізніше. Капіталістичне виробництво працює на найманій праці як на своїй наявній, але разом з тим постійно відновлюваній ним основі. Тому воно працює також на основі *капіталу* як такої форми умов праці, яку йому дано як передумову — передумову, яка, проте, так само як і наймана праця, є його постійне творіння, його постійний продукт.

На цій основі *гроші*, наприклад, є *an sich* капіталом, тому що *an sich* умови виробництва мають відчужену щодо праці форму, виступають щодо неї як чужа власність і як така панують над нею. Капітал може тоді також і продаватись як *товар*, що має цю властивість, тобто капітал може продаватись як капітал, що і відбувається, коли капітал дають в позику під проценти.

Та оскільки тут цим самим *фіксується* момент специфічної суспільної визначеності капіталу і капіталістичного виробництва — специфічної суспільної визначеності, що юридично виражається в капіталі як власності, у власності на капітал як особливій формі власності, — і тому *процент* виступає як та *частина додаткової вартості*, яку капітал створює у цій визначеності поза зв'язком з цією визначеністю як визначеністю процесу виробництва взагалі, то друга частина додаткової вартості, надлишок прибутку над процентом, *промисловий прибуток*, має, очевидно, бути такою вартістю, яка походить не з капіталу як капіталу, а з процесу виробництва, відокремленого від його суспільної визначеності, яка вже дістала свій особливий спосіб існування у виразі «капітал — процент». Але відокремлений від капіталу процес виробництва є *процес праці* взагалі. Тому промисловий капіталіст на відміну від самого себе як капіталіста, промисловець на відміну від себе як капіталіста, власника капіталу — є тільки простий функціонер у процесі праці, не функціонуючий капітал, а функціонер незалежно від капіталу, тобто особливий носій процесу праці взагалі, *працівник*. Тому промисловий прибуток благополучно перетворюється тоді в *заробітну плату* і потрапляє в одну категорію із звичайною заробітною платою, від якої він відрізняється ще тільки кількісно і особливою формою виплати, тим, що капіталіст виплачує його собі сам, замість того щоб його йому виплачували інші.

В цьому останньому розщепленні прибутку на *процент* і *промисловий прибуток* природа додаткової вартості (а тому і природа капіталу) не тільки зовсім затушована, але й явно постає як щось зовсім інше.

Процент виражає частину додаткової вартості, просто виділену під особливою назвою частку прибутку — ту частку, яка дістається простому власникові капіталу, перехоплюється ним. Але цей лише *кількісний* поділ перетворюється в *якісний поділ*, що надає обом частинам такої перетвореної форми, в якій не видно вже й сліду їх первісної суті. [917] Це закріплюється насамперед тим, що *процент* виступає не як індиферентний до виробництва поділ, що «випадково» має місце тільки тоді, коли промисловець працює за допомогою чужого капіталу. Навіть і в тому разі, коли він працює за допомогою власного капіталу, його прибуток розщеплюється на *процент* і *промисловий прибуток*, завдяки чому, отже, самий кількісний поділ уже фіксується як *якісний*, не залежний від тієї випадкової обставини, чи є даний промисловець власником чи невластником свого капіталу, — фіксується як *якісний* поділ, що впливає з природи самого капіталу і самого капіталістичного виробництва. Це не просто дві частки прибутку, які розподіляються між різними особами, а дві окремі *категорії* його, що перебувають в різному відношенні до капіталу, тобто відносяться до різних визначеностей капіталу. Це відособлення частин прибутку як самостійних категорій, не кажучи вже про раніш розвинуті причини, закріплюється тим легше, що *капітал, який дає проценти*, як історична форма, появляється до промислового капіталу і далі існує поряд з ним у своїй старій формі і тільки в ході розвитку промислового капіталу підпорядковується цим капіталом капіталістичному виробництву як *особлива форма* самого промислового капіталу.

Отже, з усього лише кількісного поділу виходить якісне розщеплення. Сам капітал розщеплюється. Оскільки він є *передумовою* капіталістичного виробництва, оскільки він, таким чином, *виражає відчужену форму умов праці*, певне *специфічне суспільне відношення*, він реалізується у *проценті*. Свій характер капіталу він реалізує у *проценті*. З другого боку, оскільки він функціонує у процесі, цей процес виступає як відокремлений від свого специфічно капіталістичного характеру, від своєї специфічної суспільної визначеності — тільки як *процес праці* взагалі. Отже, оскільки капіталіст бере в ньому участь, він бере в ньому участь не як капіталіст, — бо цей його характер врахований у *проценті*, — а як функціонер процесу праці взагалі, як *працівник*, і його заробітна плата представлена у *промисловому прибутку*. Це є особливий вид праці — *праця управління*, — але ж види праці взагалі відрізняються один від одного.

Таким чином, у цих двох формах додаткової вартості при-рода її, суть капіталу і характер капіталістичного виробництва не тільки цілком затушовані, але й перекручені до такої міри, що стали своєю протилежністю. Але характер і вигляд капіталу в тій мірі і дістають своє завершення, в якій тут без суті і без будь-якого опосереднення представлені і виражені суб'єктивування речей, уречевлення [Versachlichung] суб'єктів, сплутання причини і наслідку, яке перекручує дійсність, релігійне quidproquo*, чиста форма капіталу $I' - I''$. Цілком так само й заостереження відношень і їх трактування як відношень людей до речей, що мають певний соціальний характер, дістали тут зовсім інший дальший розвиток, ніж у простій містифікації товару і в уже більш складній містифікації грошей. Перевтілення і фетишизм тут цілком завершені.

Процент виражає an sich саме буття умов праці як *капіталу* в їх суспільному антагонізмі щодо праці і в їх персоніфікованій формі поставлених над працею сил. Він резюмує *відчужений* характер умов праці у відношенні до діяльності суб'єкта. Він представляє власність на капітал, або голу власність капіталу як засіб привласнення продуктів чужої праці, як владу над чужою працею. Але він представляє цей характер капіталу як щось таке, що властиве капіталу поза самим процесом виробництва і зовсім не є результатом специфічної визначеності самого цього процесу виробництва. Процент представляє відчужений характер капіталу не в антагонізмі щодо праці, а, навпаки, поза всяким відношенням до праці і тільки як відношення одного капіталіста до іншого, — отже, як таке визначення, яке є зовнішнім і індивідуальним для самого відношення капіталу і праці. Розподіл прибутку між капіталістами не має ніякого значення для робітника як такого. Отже, у *проценті*, в тій формі прибутку, в якій *антагоністичний характер* капіталу дає собі особливий вираз, він дає собі такий вираз, в якому ця антагоністичність зовсім затушована і який прямо і цілком певно залишає її осторонь. Процент виражає здатність грошей, товарів тощо збільшувати свою власну вартість, він виражає додаткову вартість як щось таке, що виростає із грошей і товарів, як їх природний плід, тобто він є тільки виразом містифікації капіталу в її найбільш крайній формі. Оскільки ж, крім цього, він взагалі виражає суспільне відношення *як таке*, він виражає [918] тільки відношення між капіталістами, а зовсім не відношення між капіталом і працею.

З другого боку, ця форма *процента* надає другій частині прибутку *якісної форми промислового прибутку*, заробітної

* — плутання понять (буквально: прийняття одного за друге). *Ред.*

плати за працю промислового капіталіста — не як капіталіста, а як *працівника* (промисловця). Ті особливі функції, які має виконувати в процесі праці капіталіст як такий і які властиві саме йому на відміну від робітника, уявляються тільки як трудові функції. Він, мовляв, створює додаткову вартість не тому, що він працює як *капіталіст*, а тому, що він, капіталіст, теж *працює*. Це те саме, як коли б про короля, що як король номінально командує армією, сказали, що він командує нею не тому, що йому, як носієві королівського сану, належить роль головнокомандуючого, а що він є королем тому, що він *командує*, виконує функцію головнокомандуючого. Коли, таким чином, одна частина додаткової вартості у вигляді процента цілком відокремлюється від процесу експлуатації, то друга частина у вигляді промислового прибутку уявляється як пряма протилежність процесу експлуатації — не як привласнення чужої праці, а як створення вартості своєю власною працею. Отже, ця частина додаткової вартості вже зовсім перестає бути додатковою вартістю, а є її протилежністю — еквівалентом за виконану працю. Оскільки [в капіталі, що дає проценти] *відчужений характер* капіталу, його протилежність праці лежить за межами процесу експлуатації, за межами *дійсного прояву цього відчуження*, то з самого цього процесу усунуто всякий антагоністичний характер. Тому *справжня експлуатація*, те, в чому здійснюється і реально проявляється антагоністичний характер [капіталістичного виробництва], виступає як її пряма протилежність, як певний матеріально відокремлений вид праці, що належить, проте, до тієї ж суспільної визначеності праці, до найманої праці, до тієї самої *категорії* праці. Праця по експлуатації праці ототожнюється тут з тією працею, яка зазнає експлуатації.

Це перетворення однієї частини прибутку в *промисловий прибуток* впливає, як ми бачимо, з перетворення другої частини у *процент*. На одну частину припадає суспільна форма капіталу — те, що він є власністю; на другу — економічна функція капіталу, його функція у процесі праці, але звільнена, абстрагована від тієї суспільної форми, тієї антагоністичної форми, в якій він, капітал, виконує цю функцію. Яким чином це далі виправдується премудрими доводами, розглянути докладніше при аналізі апологетичного трактування прибутку як плати за «*працю по наглядю*». Капіталіста тут ототожнюють з його *управителем*, як це зазначив уже Сміт¹⁵⁴.

До промислового прибутку справді входить певна частина, що являє собою заробітну плату (там, де немає управителя, який одержує цю заробітну плату). Капітал у процесі вироб-

ництва виступає як керівник праці, командир її (captain of industry) і в цьому розумінні відіграє діяльну роль у самому процесі праці. Та оскільки ці функції випливають із специфічної форми капіталістичного виробництва, тобто з панування капіталу над працею як його працею і тому над робітниками як його знаряддями, з природи капіталу, що виступає як *суспільне єдине начало*, як суб'єкт суспільної форми праці, персоніфікованої в ньому як влади над працею, остільки ця пов'язана з експлуатацією праця (яку можна передати й управителеві) є така праця, яка, звичайно, входить у вартість продукту так само, як і праця найманого працівника, подібно до того як *за рабства праця наглядча над рабами* так само повинна оплачуватись, як і праця самого працівника. Якщо людина своє відношення до своєї власної природи, до зовнішньої природи та до інших людей уявляла собі на *релігійний лад* у вигляді якихось самотійно існуючих сил, так що ці уявлення запанували над нею, тоді їй потрібні *жерці* і їх праця. Але разом із зникненням релігійної форми свідомості і пов'язаних з нею відносин до суспільного процесу виробництва перестає входити і ця праця жерця. Разом із *жерцем* зникає та праця жерця, а разом з капіталістом аналогічно зникає та праця, яку він виконує як капіталіст або яку він доручає виконувати іншій особі. (Приклад з рабством проілюструвати цитатами ¹⁵⁵.)

А втім, ця апологія, що зводить прибуток до заробітної плати як плати за працю по нагляду, сама обертається проти апологетів; оскільки англійські [919] соціалісти з цілковитою підставою відповідали на це: чудово, надалі ви одержуватимете тільки заробітну плату звичайних управителів; ваш промисловий прибуток не тільки на словах, а й на ділі має бути зведений до заробітної плати за нагляд або за керівництво працею.

{Зрозуміла річ, неможливо вдаватися в детальний розгляд цих дурних балачок апологетів з усіма їх суперечностями. Наприклад, промисловий прибуток підвищується і знижується в оберненому відношенні як до процента, так і до земельної ренти. Але *нагляд за працею*, та певна кількість праці, яку капіталіст дійсно виконує, не має ніякого відношення до цього, так само як і до *зниження заробітної плати*. Заробітна плата цього типу відрізняється саме тією особливістю, що вона знижується і підвищується в оберненому відношенні до дійсної заробітної плати (в тій мірі, в якій норма прибутку зумовлена нормою додаткової вартості; а коли всі *умови виробництва* лишаються незмінними, то вона зумовлюється *тільки* нормою додаткової вартості). Але такі «невеликі суперечності» не знищують тотожності в голові апологетичного вульгарного

економіста. Виконувана капіталістом праця залишається абсолютною такою самою, незалежно від того, чи виплачує капіталіст мало чи багато заробітної плати, чи одержують робітники вищу чи нижчу заробітну плату. (Цілком так само заробітна плата, сплачувана за один робочий день, нічого не змінює в кількості самої праці.) Навіть більше. Робітник при кращій оплаті працює інтенсивніше. Навпаки, праця капіталіста є цілком певна матерія: вона якісно і кількісно визначається тією кількістю праці, якою капіталіст повинен керувати, а не платою за цю кількість праці. Капіталіст так само не може інтенсифікувати свою працю, як робітник не може переробити більше бавовни, ніж він знаходить її на фабриці.)

І далі англійські соціалісти кажуть: працю по управлінню і нагляду тепер так само можна купувати на ринку і її можна порівняно так само дешево виробити, а тому й купити, як і всяку іншу робочу силу. Само капіталістичне виробництво призвело до того, що праця по управлінню, цілком відокремлена од володіння капіталом (не має значення— своїм чи чужим), пропонується в надлишку. Стало зовсім не обов'язковим, щоб цю працю по управлінню виконували *капіталісти*. Вона *realiter** існує окремо від капіталу — не в бутафорському відокремленні промислових капіталістів від грошовитих капіталістів, а в відокремленні промислових управителів та ін. від капіталістів усіх категорій. Кращим доказом цього є ось що. *По-перше*, організовані самими робітниками кооперативні фабрики**. Вони доводять те, що капіталіст як функціонер виробництва став таким же зайвим для робітників, як самому капіталістові уявляється зайвою для буржуазного виробництва функція землевласників. *По-друге*, в тій мірі, в якій праця капіталіста не є тим, що впливає з процесу [виробництва] як капіталістичного процесу і, значить, само собою зникає разом із зникненням капіталу, в тій мірі, в якій вона не є назвою для функції експлуатації чужої праці, тобто в тій мірі, в якій вона впливає із суспільної форми праці (кооперації, поділу праці тощо), вона зовсім так само не залежить від капіталу, як не залежить від нього і сама ця суспільна форма праці після того, як вона скинула з себе капіталістичну оболонку. Говорити, що ця праця по керівництву працею необхідна як *капіталістична праця*, як функція капіталіста, означає тільки те, що вульгарний економіст не може собі *уявити* суспільну продуктивну силу праці і її суспільний характер, що розвинулися в надрах капіталу, відокремленими від цієї капіталі-

* — реально, на ділі. *Ред.*

** Пор. цей том, частина III, стор. 345. *Ред.*

стичної форми, від форми відчуження, антагонізму та суперечливості їх моментів, відокремленими від їх перекручення та їх quidproquo. А це якраз і є те, що ми твердимо. [XV—919]

* * *

[XVIII — 1142] {Дійсний прибуток капіталіста в значній своїй частині є «прибутком од відчуження», і для «індивідуальної праці» капіталіста відкривається особливо широкий простір на тому поприщі, де йдеться не про створення додаткової вартості, а про розподіл сукупного прибутку всього класу капіталістів між його індивідуальними членами на шляхах торгівлі. Тут це нас не стосується. Певні види прибутку — наприклад, прибуток, що ґрунтується на спекуляції,— утворюються тільки на цьому поприщі. Отже, їх розгляд тут цілком відпадає. Скотську дурість вульгарної політичної економії показує те, що вона,— особливо для того, щоб подати прибуток як «заробітну плату»,— плутає цей «прибуток од відчуження» з прибутком, який походить від створення додаткової вартості. Дивись, наприклад, шановного Рошера. Тому для таких ослів цілком природно також, що вони звалюють в одну купу калькуляційні міркування капіталістів у різних сферах виробництва і різні підстави для компенсації цих капіталістів при розподілі сукупного прибутку всього класу капіталістів — з підставами для експлуатації робітників капіталістами, з причинами походження, так би мовити, прибутку як такого.} [XVIII—1142]

**(5) ІСТОТНА ВІДМІННІСТЬ МІЖ КЛАСИЧНОЮ
І ВУЛЬГАРНОЮ ПОЛІТИЧНОЮ ЕКОНОМІЄЮ.
ПРОЦЕНТ І РЕНТА ЯК КОНСТИТУЮЮЧІ ЕЛЕМЕНТИ
РИНКОВОЇ ЦІНИ ТОВАРУ. СПРОБИ ВУЛЬГАРНИХ
ЕКОНОМІСТІВ НАДАТИ РАЦІОНАЛЬНОЇ ВИДИМОСТІ
ІРРАЦІОНАЛЬНИМ ФОРМАМ ПРОЦЕНТА І РЕНТИ]**

[XV — 919] У *капіталі*, який дає проценти,— у розщепленні прибутку на процент і [промисловий] прибуток — капітал дістав свою найбільш речову форму, свою чисто фетишистську форму, і природа додаткової вартості представлена як щось таке, що цілком втратило само себе. Капітал — як річ — виступає тут самостійним джерелом вартості, творцем вартості, подібно до того як земля виступає джерелом ренти, а праця — джерелом заробітної плати (почасти заробітної плати у власному значенні слова, почасти — промислового

прибутку). Правда, представники цієї точки зору все ще вважають, що оплачувати заробітну плату, процент і ренту повинна ціна товару, але вона оплачує, мовляв, їх тому, що земля, яка входить у товар, створює ренту, капітал, який входить у нього, створює процент, а праця, яка входить у нього, створює заробітну плату; через те, що вони, мовляв, створюють ці частини вартості, які дістаються їх відповідним власникам або представникам [920] — землевласникові, капіталістові і працівникові (найманому робітникові і промисловцеві). Таким чином, коли тут виходить, що, з одного боку, ціна товарів визначає заробітну плату, ренту і процент, а, з другого боку, ціна процента, ренти і заробітної плати визначає ціну товарів, то з цієї точки зору тут немає ніякої суперечності для теорії, або, якщо така і є, то це разом з тим — суперечність, або зачароване коло, дійсного руху цін.

Процентна ставка, правда, коливається, але вона коливається тільки так, як коливається ринкова ціна всякого іншого товару — залежно від співвідношення між попитом і пропозицією. Це цілком так само не знищує процента як чогось іманентного капіталові, як коливання товарних цін не знищують ціни як властиві товарам визначення.

Так земля, капітал і праця, оскільки вони визнаються джерелами ренти, процента і заробітної плати, а ці останні — конституюючими елементами товарних цін, виступають, з одного боку, як елементи, що створюють вартість; з другого боку, оскільки вони дістаються власникові кожного з цих знарядь виробництва вартості, даючи йому створену ними частину вартості продукту, вони виступають як джерела доходу, а форми ренти, процента і заробітної плати виступають як форми *розподілу*. (Коли вульгарні економісти трактують форми розподілу фактично тільки як форми виробництва *sub alia specie* *, тимчасом як критичні економісти відділяють їх одну від одної і не помічають їх тотожності, то в цьому, як ми побачимо пізніше, позначається, в порівнянні з критичною політичною економією, послідовність безглуздя.)

У капіталі, що дає проценти, капітал виступає як *самостійне джерело вартості* або додаткової вартості, що їх він має як гроші або як товар. І до того ж він є таким джерелом сам по собі, у своїй речовій формі. Правда, щоб реалізувати цю свою властивість, він повинен входити у процес виробництва, але це необхідно також і для землі і праці.

Отже зрозуміло, чому вульгарна політична економія віддає перевагу формулі: «земля — рента, капітал — процент, пра-

* — під іншим кутом зору. *Ред.*

ця — заробітна плата» — над тією формулою, яка для елементів ціни (точніше, для частин, на які ціна поділяється) є у Сміта та інших і в якій фігурує співвідношення «капітал — прибуток», яке взагалі в усіх економістів-класиків служить для зображення капіталістичного відношення як такого. У прибутку ще міститься обтяжливий [для вульгарної політичної економії] зв'язок з процесом [виробництва] і ще більш-менш розпізнана справжня природа додаткової вартості та капіталістичного виробництва на відміну від їх *зовнішнього прояву*. Це припиняється, коли процент зображується як у власному розумінні продукт капіталу і тим самим друга частина додаткової вартості, промисловий прибуток, цілком зникає і потрапляє в категорію заробітної плати.

Класична політична економія намагається з допомогою аналізу звести різні фіксовані і чужі одна одній форми багатства до їх внутрішньої єдності і скидає з них ту форму, в якій вони індіферентно стоять одна поряд одної; вона хоче зрозуміти внутрішній зв'язок цілого на відміну від багатоманітності форм прояву. Тому вона зводить ренту до додаткового прибутку, внаслідок чого рента зникає як окрема, *самостійна* форма і стає відокремленою від її мнимого джерела, землі. Вона так само зриває з процента його самостійну форму і показує, що він є частина прибутку. Так вона звела до однієї форми прибутку всі ті форми доходу, всі ті самостійні форми, або титули, під якими не-робітник дістає частку у вартості товару. Але прибуток зводиться до додаткової вартості, бо вартість всього товару зводиться до праці; оплачена кількість вміщеної в ньому праці зводиться до заробітної плати; отже, надлишок над цією кількістю зводиться до неоплаченої праці, до привласненої без ніякої оплати під різними титулами, але покликаної до життя капіталом додаткової праці. Класична політична економія іноді впадає у суперечність при цьому аналізі; часто вона пробує здійснити це зведення і довести єдність джерела різних форм безпосередньо, без виявлення посередніх ланок. Але це неминуче випливає з її аналітичного методу, [924] з якого повинні починати критика і розуміння. Вона цікавиться не тим, щоб генетично вивести різні форми, а тим, щоб звести їх з допомогою аналізу до їх єдності, бо вона виходить з них як з даних передпосилок. Але аналіз є необхідною передумовою генетичного трактування, розуміння дійсного процесу формотворення в його різних фазах. Нарешті, хибою і помилкою класичної політичної економії є те, що вона *основну форму капіталу*, виробництво, спрямоване на привласнення чужої праці, трактує не як *історичну* форму, а як *природну* форму суспільного

виробництва, — трактування, для усунення якого вона, проте, сама прокладає шлях своїм аналізом.

Зовсім інакше стоїть справа з *вulgарною політичною економією*, що починає дуже пишатись якраз з того моменту, коли політична економія сама зруйнувала, розхитала своїм аналізом свої власні передпосилки, отже, коли вже існує також і анти-теза політичної економії в більш-менш економічній, утопічній, критичній і революційній формі. Адже розвиток політичної економії і породженої нею самою антитези іде в ногу з *реальним* розвитком властивих капіталістичному виробництву суспільних суперечностей і класової боротьби. Тільки після того як політична економія досягла певного ступеня розвитку і вилася у сталі форми, — тобто після А. Сміта, — від неї відділяється, як окремий вид політичної економії, той її елемент, що є лише відображенням зовнішності явища, як уявлення про нього, — відділяється її вульгарний елемент. Так, у *Сея* ми маємо виділення тих вульгарних уявлень, які то там то тут зустрічаються в А. Сміта, відклавшись у вигляді своєрідної кристалізації, що існує поряд з А. Смітом. Після появи *Рікардо* і в міру дальшого розвитку політичної економії завдяки йому дістає нову поживу разом з тим і вульгарний економіст (бо сам він нічого не виробляє), і чим більше політична економія досягає свого завершення, отже, чим більше вона йде углиб і розвивається як система антагонізму, тим самостійніше протистоїть їй її власний вульгарний елемент, збагачений тим матеріалом, що його цей вульгарний елемент препарує на свій лад; поки, нарешті, цей вульгарний елемент не знаходить свого найкращого виразу як вчено-синкретична і без-принципно-еклектична компіляція.

В міру того як політична економія йде вглиб, вона не тільки сама показує суперечності і протилежності, а й проти неї виступає її власна протилежність — одночасно з розвитком реальних суперечностей в економічному житті суспільства. Відповідно до цього вульгарна політична економія свідомо стає все більш *апологетичною* і всіляко намагається відбутися балачками від тих думок, в яких виражені суперечності. Тому *Сей*, який знаходить у Сміта суперечності ще у відносно нерозвинутому вигляді, і ще здається критиком та зірцем неупередженості в порівнянні, наприклад, з *Бастіа*, цим проповідником гармонії і апологетом за професією, перед яким суперечність уже дійсно постала, з одного боку, такою як її висвітлює Рікардо в самій політичній економії, а з другого боку, такою, як її висвітлюють в соціалізмі і в повсякденній класовій боротьбі того часу. До цього долучається ще й те, що вульгарна полі-

тична економія на більш ранніх ступенях свого розвитку має матеріал ще не цілком оброблений і тому сама ще більшу або меншу участь бере у розв'язанні економічних проблем з точки зору політичної економії, як це ми бачимо, наприклад, у *Сея*, тоді як якомусь Бастіа лишається тільки займатися плагіатом і намагатись з допомогою своїх міркувань усунути *неприємну* сторону класичної політичної економії.

Але Бастіа — це ще не останній ступінь. Йому ще бракує вченості, він зовсім поверхово обізнаний з тією наукою, яку він прикрашає в інтересах пануючого класу. У нього апологетика ще відзначається пристрасстю і становить те, що власне є його роботою, бо зміст політичної економії він запозичає в інших у тому вигляді, в якому він йому найбільш підходить. Самою останньою формою є *професорська форма*, яка береться за справу «історично» і з мудрою поміркованістю відшукує скрізь «найкраще», причому для неї не важливо, якщо в результаті виникають суперечності, а важлива тільки повнота відібраного. Це — вихолощування [922] усіх систем, в яких скрізь обламують її гострі кути і які мирно уживаються одна з одною в загальному зошиті для виписок. Запал апологетики стримується тут вченістю, яка поблажливо дивиться згори вниз на перебільшення економічних мислителів і тільки як курйози включає їх до своєї вбогої розмазні. Оскільки такі праці pojawiaються лише тоді, коли політична економія як наука вже завершила свій шлях, то вони є разом з тим *могилою* цієї науки. (Що вони, мовляв, цілком таким самим способом відносяться і над фантазіями соціалістів, про це нема чого й говорити.) Навіть справді глибокі думки Сміта, Рікардо та інших — не тільки їх власний вульгарний елемент — стають тут чимсь скудоумним і перетворюються у вульгарність. Майстром такого роду є пан професор *Рошер*, який скромно оголосив себе Фукідідом політичної економії¹⁵⁶. Його ототожнення себе з Фукідідом, можливо, ґрунтується на тому уявленні, яке він має про Фукідіда, а саме — що Фукідід завжди нібито плував причину і наслідок.

Правда, у формі *капіталу, який дає проценти*, дуже виразно виступає те, що капітал привласнює плоди чужої праці, не докладаючи ніякої своєї праці: адже капітал виступає тут у такій формі, в якій він відокремлений від процесу виробництва як процесу. Але і в цій формі капітал так діє лише тому, що він справді входить у процес праці сам собою, не докладаючи ніякої праці, — як такий елемент, який сам по собі створює *вартість*, є джерелом вартості. Якщо капітал, який дає проценти, привласнює частину вартості продукту, не докладаючи

праці, то він і створив цю частину вартості, не докладаючи ніякої праці з свого боку, створив її з самого себе, *ex proprio sine* *.

В той час як класичним і через те критичним політико-економіам форма відчуження завдає труднощів і вони пробують з допомогою аналізу позбутись її, вульгарна політична економія, навпаки, якраз у тій *відчуженості*, в якій протистоять одна одній різні частки вартості продукту, почуває себе вперше зовсім у себе дома: подібно до того як схоластик почуває себе у своїй стихії, маючи справу з формулою «бог-отець, бог-син і бог — дух святий», так вульгарний економіст ставиться до формули «земля — рента, капітал — процент, праця — заробітна плата». Адже це є та форма, в якій зовні ці речі здаються безпосередньо зв'язаними одна з одною, а тому і та форма, в якій вони живуть в уявленнях і в свідомості агентів капіталістичного виробництва, які перебувають в полоні цього способу виробництва. Вульгарна політична економія вважає себе тим більш простою, *природною* і загальнокорисною, тим більш далекою від усяких теоретичних хитромудрощів, чим більше вона на ділі зайнята лише тим, що перекладає звичайні уявлення на доктринерську мову. Тому, чим у більш відчуженому вигляді вона сприймає форми капіталістичного виробництва, тим ближче вона до стихії звичайних уявлень, тобто тим більше вона плаває у своїй власній природній стихії.

Крім того, це робить дуже великі послуги апологетиці. Бо, наприклад, у формулі «земля — рента, капітал — процент, праця — заробітна плата» різні форми додаткової вартості і різні персонажі [Gestalten] капіталістичного виробництва протистоять одне одному не відчужено, а як сторонні й індиферентні одне для одного, як просто різні, *без антагонізму*. Різні доходи мають свої зовсім різні джерела, один — з землі, другий — з капіталу, третій — з праці. Отже, вони не перебувають один з одним у ворожому зв'язку, бо взагалі один з одним не мають ніякого внутрішнього зв'язку. Якщо все-таки вони у виробництві діють разом, то це є гармонійна дія, вираження гармонії; так, наприклад, селянин, воли, плуг, земля, незважаючи на всю їх відмінність, *гармонійно* працюють разом у землеробстві, в дійсному процесі праці. Коли між ними є антагонізм, то він створюється тільки конкуренцією з-за того, хто з агентів виробництва має привласнити собі більше з продукту, з тієї вартості, яку вони створили спільно. І коли іноді при цьому справа доходить до бійки,

* — із власних надр. Ред.

то все-таки нарешті кінцевий результат цієї конкуренції між землею, капіталом і працею є той, що в ході своїх [923] суперечок про дільбу вони настільки збільшили завдяки своєму суперництву вартість продукту, що кожному дістається більший шматок, так що сама їх конкуренція, підганяючи всіх агентів виробництва, стає тільки вираженням їх гармонії.

Наприклад, п. Арнд заявляє, критикуючи *Рау*:

«Автор піддався впливові декого із своїх попередників і вводить поряд з трьома елементами національного багатства (заробітною платою, рентою з капіталу і земельною рентою) четвертий елемент у вигляді підприємницького доходу; цим самим руйнується вся основа всякого дальшого розвитку *нашої науки*» (!), «створена А. Смітом з такою великою обачністю, і через це у творі нашого автора нічого й шукати такого розвитку» (*Karl Arnd. Die naturgemässe Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeste und dem Communismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur. Hanau, 1845, стор. 477*).

Під «рентою з капіталу» п. Арнд має на увазі *процент* (там же, стор. 123). Ну а коли хто-небудь не повірить тому, що А. Сміт зводить національне багатство до *процента з капіталу*, земельної ренти і заробітної плати? (Адже Сміт якраз навпаки ясно вказує на *прибуток* як на результат капіталістичного використання капіталу і не раз з цілковитою певністю відмічає, що *процент* — в тій мірі, в якій він взагалі представляє додаткову вартість — завжди є тільки *похідна* від прибутку форма.) В такому випадку вульгарний економіст, читаючи згадані ним джерела, вичитус з них щось прямо протилежне тому, що в них міститься. Там, де Сміт пише «прибуток», Арнд читає «процент». Що ж він має на увазі під «процентом» А. Сміта?

Цей самий «обачний розвивач *нашої науки*» робить таке цікаве відкриття:

«В ході природного створення матеріальних благ є тільки *одно* явище, яке — у цілком цивілізованих країнах — до певної міри немовби покликане регулювати ставку процента: це — те відношення, в якому маса деревини європейських лісів збільшується внаслідок щорічного приросту. Приріст цей відбувається, цілком *незалежно від її мінової вартості*» (кумедно говорити про дерева, що вони регулюють свій приріст «незалежно від мінової вартості»!), «у пропорції від 3 до 4 на сотню. *Тому*» (тобто тому, що, якою б мірою мінова вартість дерев не залежала від їх приросту, приріст цей відбувається «незалежно від їх мінової вартості»!) «не можна чекати падіння нижче того рівня, на якому вона» (ставка процента) «перебуває тепер в найбагатших на гроші країнах» (цит. твір, стор. 124—125).

Це заслуговує назви: «ставка процента, що виростає у лісі», а її винахідник у цитованому творі звернув на себе увагу

в галузі нашої науки» також і як філософ «собачого податку»¹⁵⁷.

* * *

{Прибуток (в тому числі й промисловий прибуток) є пропорціональним величині авансованого капіталу; навпаки, та «заробітна плата», яку одержує промисловий капіталіст, перебуває у оберненому відношенні до величини капіталу: вона є значна при невеликих капіталах (бо тут капіталіст є кимсь середнім між експлуататором чужої праці і працівником, який живе своєю працею), мізерно мала при великому капіталі або зовсім відділена від прибутку, як у тому разі, коли є управитель. Частина праці по управлінню викликається тільки ворожою протилежністю між капіталом і працею, антагоністичним характером капіталістичного виробництва, відноситься до його *faux frais de production**, цілком так само як $\frac{9}{10}$ «праці», що зумовлюється процесом обігу. Диригент-капельмейстер зовсім не обов'язково має бути власником інструментів оркестру, і в його функції як диригента не входить спекуляція на витратах для утримання членів оркестру, взагалі він не має ніякого відношення до їх «заробітної плати». Дуже дивно, що такі економісти, як Джон Стюарт Мілл, які додержуються форми «процент», «промисловий прибуток», щоб перетворити «промисловий прибуток» у заробітну плату за нагляд над працею, — визнають разом із Смітом, Рікардо та всіма вартими згадування економістами, що середня ставка процента, середня норма процента визначається середньою нормою прибутку, яка, за Міллем, перебуває в оберненому відношенні до норми заробітної плати і, значить, є не що інше, як неоплачена праця, додаткова праця.

Що плата за нагляд взагалі зовсім не входить до середньої норми прибутку, найкраще доводять два факти:

[924] 1) той факт, що на кооперативних фабриках**, де управитель оплачується, як на всякій іншій фабриці, і виконує всю працю по управлінню і де наглядачі самі є тільки працівниками, — норма прибутку є не нижчою, а вищою від середньої норми прибутку;

2) якщо в деяких окремих, немонополізованих галузях занять, наприклад у дрібного крамаря, фермера та ін., прибутки постійно стоять багато вище середньої норми прибутку, то економісти справедливо пояснюють це тим, що ці люди виплачують собі свою власну заробітну плату. Коли така людина

* — побічні витрати, які не беруть безпосередньої участі в процесі виробництва, але за даних умов є необхідними. *Ред.*

** Див. цей том, частина III, стор. 345 і 492. *Ред.*

працює одна, її прибуток складається 1) з процентів на її невеликий капітал, 2) з її заробітної плати, 3) з тієї частини додаткового часу, протягом якого володіння капіталом дає їй можливість працювати не на інших, а на саму себе,— тієї частини, яка не виражена вже у проценті. А коли вона тримає робітників, то сюди входить і їхній додатковий час.

Шановний *Сеніор* (Нассау), звичайно, теж перетворює *промисловий прибуток* в заробітну плату за нагляд. Але він забуває про ці викрути, як тільки розмова заходить не про доктринерські фрази, а про практичну боротьбу між робітниками і фабрикантами. Тоді він виступає, наприклад, проти обмеження робочого часу, тому що, наприклад, при $11\frac{1}{2}$ годинах на день робітники, як він каже, працювали б на капіталіста тільки одну годину і продукт лише цієї години становив би прибуток капіталіста (не рахуючи *процента*, для заміщення якого вони, згідно з розрахунком Сеніора, працюють також одну годину). Таким чином, тут промисловий прибуток раптом уже дорівнює не тій вартості, яку праця капіталіста додає до товару в процесі виробництва, а тій вартості, яку додає до нього неоплачений робочий час робітників. Якби промисловий прибуток був продуктом власної праці капіталіста, Сеніору треба було б бідкатись не з приводу того, що робітники даром працюють тільки одну годину, а не дві, і тим більше йому не можна було б говорити, що коли б вони замість $11\frac{1}{2}$ годин працювали тільки $10\frac{1}{2}$, то *зовсім не було б* прибутку; він мав би сказати, що коли робітники замість $11\frac{1}{2}$ годин працюють тільки $10\frac{1}{2}$, то капіталіст одержує плату за нагляд не за $11\frac{1}{2}$ годин, а тільки за $10\frac{1}{2}$ і, значить, втрачає плату за нагляд за одну годину, на що робітники могли б відповісти йому, що коли їм вистачає звичайної заробітної плати за $10\frac{1}{2}$ годин, то капіталістові повинно вистачати *вищої заробітної плати* за $10\frac{1}{2}$ годин.

Незрозуміло, яким чином такі економісти, як Джон Стюарт Мілль, будучи рикардіанцями, те положення, що прибуток просто дорівнює додатковій вартості, додатковій праці, висловлюють навіть у такій формі, що норма прибутку і заробітна плата перебувають в оберненому відношенні одна до одної і що норма заробітної плати визначає норму прибутку (що в цій формі неправильно), яким чином ці економісти раптом перетворюють промисловий прибуток не в додаткову працю робітників, а у власну працю капіталіста,— хіба, може, вони функцію експлуатації чужої праці називають працею, так що тоді справді виходить, що плата за цю працю точно дорівнює кількості привласненої чужої праці, або безпосередньо за-

лежить від міри експлуатації, а не від міри того напруження, якого коштує капіталістові ця експлуатація. (В тій мірі, в якій при капіталістичному виробництві ця функція експлуатації праці вимагає дійсної праці, вона виражається в заробітній платі управителя.) Повторюю, незрозуміло, яким чином ці економісти, після того як вони (будучи рикардіанцями) звели прибуток до його дійсного елемента, потім дають ввести себе в оману протиставленням процента і промислового прибутку, який є тільки *замаскованою формою* прибутку і трактування якого як якоїсь самостійної форми основане на незнанні суті прибутку. Адже одна частина прибутку тільки тому і виступає як *промисловий* прибуток, як такий, що виник з діяльності у процесі (із власне діяльного процесу, що включає, однак, разом з тим і діяльність функціонуючого капіталіста) і *внаслідок цього* як частина, належна за працю капіталіста, — що друга частина, *процент*, виступає наче належна капіталові як речі, що є самодіяльною, самостійно створюючою річчю, незалежно від процесу. Отже — з тієї причини, що капітал і додаткова вартість, яка походить від нього, під іменем процента, оголошується чимсь *містичним*. Ця концепція, що випливає з самих тільки уявлень і показує найбільш зовнішній вигляд капіталу, як він виглядає на поверхні, є прямою протилежністю концепції Рикардо і цілком суперечить його розумінню вартості. Оскільки капітал є вартістю, його вартість визначена вміщеною в ньому працею ще до того, як капітал цей входить у процес. Оскільки він входить у процес як річ, він у нього входить як споживна вартість, а як споживна вартість, якою б не була її корисність, він ніколи не може створювати мінову вартість. Ми бачимо з цього, як добре рикардіанці розуміють свого власного вчителя. Щодо грошовитого капіталіста промисловець, звичайно, цілком правий у тому, що він, будучи функціонуючим капіталістом і, значить, справді висуваючи додаткову працю, кладе собі в кишеню частину цієї додаткової праці. Щодо грошовитого капіталіста він є працівником, але *працівником-капіталістом, тобто експлуататором чужої праці*. [925] А щодо робітників *кумедним* є той довід, що експлуатація їх праці коштує капіталістові праці і що через це робітники повинні ще платити йому за цю експлуатацію. Це довід наглядача над рабами, звернений до раба.)

* * *

Всяка передумова суспільного процесу виробництва є разом з тим і його результат, а всякий його результат виступає разом з тим і як передумова. Тому всі ті *виробничі відносини*,

в яких рухається процес виробництва, є в однаковій мірі і його продукти, і його умови. Чим більше ми розглядаємо цей процес в його дійсному зовнішньому прояві, тим більше його прояв закріплюється у формі умов, так що ці умови здаються чимсь визначаючим його незалежно від нього самого, а власні відносини учасників процесу уявляються їм як речові умови, як речові сили, як визначеність речей, тим більше, що в капіталістичному процесі всякий, навіть найпростіший елемент, наприклад товар, вже є певним перекрученням і вже примушує відносини між особами виступати як властивості речей і як відношення осіб до соціальних властивостей цих речей.

{«Процент — це винагорода за продуктивне застосування заощаджень; прибуток у власному розумінні цього слова є винагородою за діяльність по нагляді під час цього продуктивного застосування» («Westminster Review» 158, січень 1826 р., стор. 107—108).

Отже, тут процент є винагородою за те, що гроші і т. ін. застосовуються як капітал; він походить, значить, від капіталу як такого, винагороджується за свою якість капіталу. А промисловий прибуток є винагородою за функцію капіталу або капіталіста «під час цього продуктивного застосування, тобто в самому процесі виробництва.» [925]

[925] Процент є тільки частина прибутку, сплачувана власником капіталу промисловим, функціонуючим капіталістом. Оскільки цей останній може привласнювати додаткову працю тільки завдяки капіталові (гроші, товар) тощо, то він виплачує частину тому, хто йому надає цей засіб. І коли власник капіталу бажає користуватися своїми грошми як капіталом, не примушуючи їх функціонувати як капітал, то він може робити це тільки при тій умові, що його задовольняє частина прибутку. Вони фактично партнери: один юридичний, другий економічний власник капіталу, поки він його застосовує. Та оскільки прибуток походить тільки з процесу виробництва, є тільки його результатом і тільки ще має бути вироблений, то *процент* є на ділі лише претензія на частину додаткової праці, яка ще тільки має бути виконана, титул на майбутню працю, претензія на *частину вартості* ще не існуючих товарів, отже — ще тільки результат процесу виробництва, який відбувається протягом того відрізка часу, на кінець якого тільки й підлягає виплаті цей процент.

[926] Капітал купується (тобто береться в позику під проценти) до того, як він оплачується. Гроші функціонують тут як засіб платежу, як при купівлі робочої сили тощо. Тому ціна капіталу — процент — цілком так само входить в аванси промисловця (в аванс самому собі, якщо він працює за допомогою

власного капіталу), як ціна бавовни, що, наприклад, також купується сьогодні і підлягає оплаті, скажімо, тільки через шість тижнів. Коливання у процентній ставці — ринковій ціні грошей — так само не міняють тут справи, як коливання в ринкових цінах інших товарів. Навпаки, ринкова ціна грошей — така назва капіталу, що дає проценти, як грошового капіталу — визначається на грошовому ринку, подібно до ринкової ціни всякого іншого товару, конкуренцією покупців і продавців, попитом і пропозицією. Ця боротьба між грошовитими і промисловими капіталістами є тільки боротьба за розподіл прибутку, за ту частку, яка має дістатись кожній з обох сторін при дільбі. Само відношення (попит і пропозиція), як і кожний з його двох полюсів, у свою чергу є результат процесу виробництва, або, висловлюючись звичайною мовою, [визначається] станом справ у кожний даний момент, тим становищем, в якому у кожний даний момент перебуває процес відтворення і його елементи. Але по формі і за зовнішнім проявом ця боротьба визначає *ціну* капіталу (процент) ще до того, як капітал входить у відтворення. І до того ж це визначення має місце поза власне процесом виробництва і регулюється не залежними від цього процесу обставинами, — навіть більше, це визначення ціни виступає як одна з тих умов, в рамках яких має відбуватися процес виробництва. Тому здається, що ця боротьба не тільки фіксує титул власності на певну частину майбутнього прибутку, але що вона примушує саму цю частину — не виходити як результат з процесу виробництва, а, навпаки, — входити в нього як передумова, як ціна капіталу, зовсім так само як ціна товару або заробітна плата входить до нього як передумова, хоч вона на ділі постійно — у процесі відтворення — з нього виходить. Кожний елемент товарної ціни, який виступає як аванс і входить як уже наявна ціна товару в ціну виробництва [Produktionspreis], перестає уявлятися промислового капіталістові як додаткова вартість, *surplus value*. Тому та частина прибутку, яка входить у процес як ціна капіталу, додається до авансованих витрат, не виступає більше як додаткова вартість і перетворюється з *продукту* процесу в одну з наперед даних передумов його, *умовою виробництва*, що як така входить у процес в самостійній формі і визначає його результат.

(Коли, наприклад, процентна ставка падає, а ринкові умови вимагають зниження цін товарів нижче їх цін витрат, то промисловець може знизити ціну товарів, не знижуючи норми промислового прибутку; він навіть може знизити ціну свого товару й одержати вищий промисловий прибуток, що, правда,

здалося б тому, хто працює тільки з допомогою власного капіталу, як падіння норми прибутку, валового прибутку. Все те, що уявляється як *наперед дана умова виробництва*, — а саме, ціна товарів, заробітної плати, капіталу, тобто ринкові ціни цих елементів, — робить визначальний зворотний вплив на існуючу в кожний даний момент *ринкову ціну* товару, а дійсна *ціна витрат* окремого товару прокладає собі шлях тільки серед коливань ринкових цін, є тільки самовирівнювання цих ринкових цін, зовсім так само як *вартості* товарів прокладають собі шлях тільки у вирівнюванні цін витрат усіх різного роду товарів. Тому те зачароване коло, в якому обертається носій вульгарних поглядів, чи буде він теоретиком капіталістичної свідомості, чи практичним капіталістом, і яке говорить: ціни товарів визначають заробітну плату, процент, прибуток і ренту, і навпаки, ціни праці, процента, прибутку і ренти визначають ціни товарів, — є тільки *вираз того кругового руху*, в якому загальні закони суперечливо реалізуються в дійсному русі і на поверхні явищ.)

Отже, частина додаткової вартості, *процент*, виступає як *ринкова ціна* капіталу, що входить у процес, і тому вона виступає не як додаткова вартість, а як умова виробництва. Таким чином, та обставина, що додаткову вартість ділять між собою дві категорії капіталістів — ті, що стоять поза процесом, і ті, що беруть участь в ньому, — змальовується так, що частина додаткової вартості належить капіталові поза процесом, а друга — капіталові у процесі. Попереднє встановлення поділу змальовується як незалежність однієї частини від другої; як незалежність однієї частини від самого процесу; нарешті, як іманентна властивість якоїсь речі, *грошей, товару*, але — цих речей як *капіталу*, що знов-таки виступає не як вираз певних відносин, а так, що ці гроші, цей товар *технологічно* призначені для процесу праці; внаслідок цього призначення вони і стають капіталом; маючи таке призначення, вони є простими елементами самого процесу праці, [927] які, отже, просто як такі *елементи процесу праці є капіталом*.

Немає нічого містичного в тому, що вартість товару розкладається почасти на вартість вміщених у ньому товарів, почасти на вартість праці, тобто на оплачену працю, почасти на неоплачену, але таку працю, яка, проте, може бути проданою, і що та частина вартості товару, яка складається з неоплаченої праці, тобто вміщена в товарі додаткова вартість, у свою чергу розкладається на процент, промисловий прибуток і ренту, тобто що безпосередній привласнювач і «виробник» цієї сукупної додаткової вартості змушений віддавати частини її — одну

власникові землі, другу — власникові капіталу, — так що та третя частина сукупної додаткової вартості, яку він залишає для себе, зостається у нього під назвою промислового прибутку, яка відрізняє її від процента і ренти, а також від додаткової вартості і самого прибутку. Розкладання додаткової вартості, тобто певної частини вартості товарів, на ці окремі рубрики, або категорії, є цілком зрозумілим і аж ніяк не суперечить законові самої вартості. Але все це містифікується внаслідок тієї самостійної форми, якої набирають ці різні частини додаткової вартості, внаслідок того, що вони припливають до різних осіб, внаслідок відмінності тих елементів, на яких ґрунтується титул на них, нарешті, внаслідок тієї самостійності, з якою ці різні частини додаткової вартості протистоять процесові як його умови. З таких частин, на які вартість може бути розкладена, вони перетворюються в самостійні елементи, що її *конституують*, в *конститууючі елементи*. Такими вони є для ринкової ціни. Вони дійсно стають конституючими елементами останньої. Яким чином ця уявна незалежність їх як умов процесу з свого боку регулюється внутрішнім законом, так що вони тільки *здаються* чимсь незалежним, — це ні в один з моментів процесу виробництва не виступає на поверхні явищ і не діє як визначальний, свідомий мотив. Якраз навпаки. Ця видимість, внаслідок якої результат процесу здається самостійною умовою його, стає найбільш тривкою тоді, коли до ціни товару входять — як ціни умов виробництва — *частини додаткової вартості*.

Але ж саме так стоїть справа з процентом і з рентою. Вони належать до авансів промислового капіталіста і фермера. Вони тут виступають уже не як вираз неоплаченої додаткової праці, а як вираз оплаченої додаткової праці, тобто такої додаткової праці, за яку в процесі виробництва сплачений еквівалент, правда, не робітникові, додатковою працею якого він є, а іншим особам — власникам капіталу і землі. Процент і рента — це додаткова праця у відношенні до робітника, але вони — еквіваленти в їх відношенні до [грошовитого] капіталіста і власника землі, яким вони мають бути сплачені. Тому вони виступають не як додаткова вартість і тим більше не як додаткова праця, а як *ціни* товару «капітал» і товару «земля», бо вони сплачуються [грошовитому] капіталістові і власникові землі тільки як товарвласникам, тільки як власникам і продавцям цих товарів. Тому та частина вартості товару, яка зводиться до процента, виступає як *відтворення ціни*, сплаченої за капітал, а та частина, яка зводиться до ренти, — як *відтворення ціни*, сплаченої за землю. Ціни ці становлять, таким чином,

конститууючі частини сукупної ціни товару. Це не тільки так здається промислового капіталістові: для нього процент і рента дійсно конституують частину його авансів, і якщо вони, з одного боку, визначаються *ринковою ціною* його товару, — ринковою ціною, в якій соціальний процес або його результат виступає як властива товарів визначеність, а коливання цього процесу, його рух — як властиве товарній ціні коливання, — то, з другого боку, *ринкова ціна* визначається ними цілком так само як ринкова ціна бавовни визначає ринкову ціну пряжі, а, з другого боку, ринкова ціна пряжі визначає попит на бавовну і, значить, ринкову ціну бавовни.

В результаті того, що частина додаткової вартості, процент і рента, входять у процес виробництва як *ціни* товарів — товару «земля» і товару «капітал», — вони існують в такій формі, яка не тільки приховує їх дійсне походження, а й прямо заперечує його.

Та обставина, що додаткова праця, *неоплачена* праця, так само істотно входить до капіталістичного процесу виробництва, як і *оплачена* праця, виступає тут так, що відмінні від праці елементи виробництва — земля і капітал — повинні бути оплачені, або що до ціни товару входять *витрати*, відмінні від ціни авансованих товарів і заробітної плати. Частини додаткової вартості — процент і рента — виступають тут як витрати, аванси експлуатуючого капіталіста.

Середній прибуток входить визначально у ціни виробництва товарів, і, значить, уже тут додаткова вартість виступає не як результат, а як умова; не як одна з тих частин, на які вартість товару розкладається, а як конститууюча частина його *ціни*. Але *середній прибуток*, як і сама *ціна виробництва*, є визначальним скоріш ідеально і виступає разом з тим як *надлишок* над авансами [928] і як ціна, відмінна од витрат виробництва у власному значенні. Чи одержується середній прибуток, чи не одержується, чи одержується прибутку більше від середнього, чи менше від середнього, *при існуючій ринковій ціні*, тобто при безпосередньому результаті процесу, — цим відзначається відтворення, або, точніше, масштаб відтворення; визначається те, в якій кількості наявні капітали припливають в ту чи іншу сферу виробництва або, навпаки, вилучаються з неї, а також те, в яких пропорціях знов нагромаджені капітали ринуть у ті чи інші сфери, і, нарешті, те, в якій мірі ті чи інші сфери виступають на грошовому ринку в ролі покупців. Навпаки, у *процентах* і *рентах* частини додаткової вартості виступають окремо в цілком фіксованій формі як передумова окремої ціни виробництва і антициповані у формі авансів.

* * *

{*Vumpatami [Kosten]* можна називати те, що є *авансом*, тобто те, що сплачено капіталістом. Відповідно до цього слововживання прибуток виступає як надлишок над цими витратами. Це стосується окремих цін виробництва. А ціни, які визначаються авансами, можна тоді називати *Kostenpreise*¹⁵⁹.

Vumpatami виробництва [Produktionskosten] можна називати ціни, які визначаються середнім прибутком, тобто ціною авансованого капіталу плюс середній прибуток, бо цей прибуток є умова відтворення, умова, яка регулює пропозицію товарів та розподіл капіталів по різних сферах. Ціни ці є *цінами виробництва [Produktionspreise]*.

Нарешті, дійсна кількість праці (уречевленої і безпосередньої), якої коштує виробництво товару, є його *вартість*. Вона становить реальні витрати виробництва для самого товару. Та ціна, яка їй відповідає, є тільки вартість, виражена у грошах.

Під терміном «витрати виробництва» [«Produktionskosten»] поперемінно мають на увазі то перше, то друге, то третє.]

* * *

Коли б не відтворювалась додаткова вартість, то, звичайно, разом з додатковою вартістю зникла б і та частина її, яка називається процентом, і та частина, яка називається рентою, і зникла б також разом з тим *антиципація* цієї додаткової вартості, або те, що вона входить як *ціни* товарів у витрати виробництва. Найявна вартість, що входить у виробництво, тоді взагалі не виходила б з нього як *капітал*, а тому і не могла б як *капітал* входити у процес відтворення або даватися в позику як *капітал*. Отже, якраз постійне відтворення одних і тих самих відносин, — відносин, які зумовлюють капіталістичне виробництво, — веде до того, що вони виступають не тільки як суспільні форми і результати цього процесу, але разом з тим і як постійні *передумови* його. Але такими вони є тільки як такі передумови, що їх він сам постійно *закладає*, створює, *виробляє*. Отже, це відтворення зовсім не є свідомим, а, навпаки, виступає тільки в постійному існуванні цих відносин як *передумов* і пануючих над процесом виробництва *умов*. Так, наприклад, з тих частин, на які вартість товару може бути розкладена, утворюються її *конституюючі* частини, що протистоять одна одній як самостійні у відношенні одна до одної, а тому і як самостійні у відношенні до своєї *єдності*, що, навпаки, висту-

пає як їх *комбінація*. Буржуа бачить, що продукт постійно стає умовою виробництва. Але він не бачить того, що самі відносини виробництва, ті суспільні форми, в яких він виробляє і які здаються йому наперед даними, природними відносинами, є постійний продукт — і тільки внаслідок цього постійна передумова — цього специфічного суспільного способу виробництва. Різні відносини і моменти не тільки відособлюються у щось самостійне, набираючи примхливого способу існування, при якому вони здаються не залежними одне від одного, але й вони здаються безпосередніми властивостями речей, набирають речового вигляду.

Таким чином, агенти капіталістичного виробництва живуть у якомусь зачарованому світі, і їхні власні відносини уявляються їм як властивості речей, матеріальних елементів виробництва. Але саме в останніх, найбільш опосереднених формах, формах, в яких разом з тим опосереднення не тільки стало невидимим, а навіть перетворилось у свою пряму протилежність, різні образи капіталу виступають як дійсні фактори і безпосередні носії виробництва. Капітал, що дає проценти, персоніфікується у грошовитому капіталісті, промисловий капітал — у промисловому капіталісті, капітал, що дає ренту, — в лендлорді як власнику землі, нарешті, праця — в найманому робітникові. Як такі фіксовані образи, персоніфіковані у самостійних особах, що разом з тим виступають тільки як представники персоніфікованих речей, вони вступають у конкуренцію і в дійсний процес виробництва. Конкуренція передбачає це перетворення внутрішніх зв'язків у щось зовнішнє. Зазначені фіксовані образи капіталу — це такі форми, які існують для конкуренції як щось дане від природи у природничому розумінні, і в своєму прояві на поверхні [929] сама конкуренція є тільки рухом цього перевернутого світу. У тій мірі, в якій у цьому русі пробивається внутрішній зв'язок, вона виступає як певний містичний закон. Кращим доказом цього є сама політична економія, наука, яка заново відкриває той зв'язок, що став прихованим. У конкуренції все виступає в найбільш зовнішній, крайній формі. Так, наприклад, ринкова ціна виступає тут як щось пануюче, процентна ставка, рента, заробітна плата, промисловий прибуток — як конституюючі елементи вартості, а ціна землі і ціна капіталу — як наперед дані статті витрат, без урахування яких не можна вести господарство.

Ми бачили, як А. Сміт спершу розкладає вартість на заробітну плату, прибуток (процент) і ренту, а потім, навпаки, зображує їх як самостійні конституюючі елементи товарних

цін *. В першій концепції у нього вказано прихований зв'язок, у другій — його зовнішній прояв.

Коли ще більше триматись зовнішності явищ, то, крім середньої норми прибутку, можна процент і навіть ренту зобразити як конституюючі частини товарних цін (а саме, *ринкових цін*). Процент можна зобразити такою конституючою частиною безпосередньо, бо він входить до ціни витрат. Рента — як ціна землі, — хоч вона й не може безпосередньо визначати ціну продукту, визначає той чи інший спосіб виробництва: чи концентрується багато капіталу на невеликій ділянці землі чи невеликий капітал розподіляється на велику ділянку; чи виробляється той чи інший вид продукту — худоба чи хліб, — ринкова ціна якого найкраще покриває ціну ренти, бо рента має бути сплачена до закінчення того строку, на який укладено орендний договір. Отже, щоб рента не становила відрахування з промислового прибутку, насовище перетворюється в орну землю, орна земля — у насовище і т. д. Таким чином, рента не визначає ринкової ціни окремого продукту безпосередньо, але робить це посередньо, встановлюючи таке співвідношення між окремими видами продуктів, щоб попит і пропозиція забезпечували найкращу ціну для кожного з них, так щоб вона могла оплачувати ренту. І коли в цьому розумінні рента не визначає безпосередньо ринкової ціни, наприклад, хліба, то вона безпосередньо визначає ринкову ціну худоби тощо, словом — продуктів тих сфер, де рента не визначається ринковою ціною власного продукту, а ринкова ціна продукту визначається нормою ренти, яку дає земля, засіяна зерновими. Так, наприклад, м'ясо у промислово розвинутих країнах завжди оплачується дуже дорого, тобто значно вище не тільки своєї ціни виробництва, а й своєї вартості. Бо його ціна має оплачувати не тільки його витрати виробництва, але й ту ренту, яку давала б земля, коли б на ній вирощувався хліб. В протилежному разі м'ясо при великому скотарстві, де органічна будова капіталу значно ближча [до будови капіталу у промисловості] або навіть відрізняється ще більшою перевагою постійного капіталу над змінним, могло б оплачувати тільки дуже незначну *абсолютну ренту* або зовсім не давало б *абсолютної ренти*. Але та рента, яку оплачує м'ясо і яка входить безпосередньо до його ціни, визначається сумою абсолютної і диференціальної ренти, що її давала б та сама земля при використанні її для хліборобства. Цієї диференціальної ренти тут теж здебільшого не існує. Кращим доказом цього є те, що м'ясо дає ренту на такій землі, на якій хліб не дає ренти.

* Див. цей том, частина I, стор. 65—69. *Ред.*

Отже, коли *прибуток* входить визначально в ціну виробництва, то можна сказати, що заробітна плата, процент і, до певної міри, рента входять визначально у ринкову ціну і, звичайно, визначально в ціну виробництва. Зрозуміла річ, оскільки в цілому рух процента визначається прибутком, бо хлібна рента визначається почасти нормою прибутку, почасти вартістю землеробського продукту і вирівнюванням різних вартостей продуктів різних земель у ринкову вартість, а норма прибутку — почасти заробітною платою, почасти продуктивністю праці у сферах виробництва, які виробляють постійний капітал, отже — висотою заробітної плати і продуктивністю праці, а заробітна плата зводиться до еквівалента певної частини товару (тобто заробітна плата дорівнює вміщеній у товарі оплаченій праці, а прибуток вміщений в ньому неоплаченій праці) і, на рещті, оскільки зростання продуктивності праці може впливати на ціну товарів тільки двома способами — на їх вартість, зменшуючи її, і на їх додаткову вартість, підвищуючи її, — то все це зводиться врешті до вартості, яка визначається робочим часом. Ціна витрат є не що інше, як вартість авансованих капіталів плюс вироблена ними додаткова вартість, розподілена між окремими сферами відповідно до тієї частки, яку вони становлять в сукупному капіталі. Так ціна витрат зводиться до вартості, коли розглядати не окрему сферу, а сукупний капітал. З другого боку, ринкові ціни кожної сфери, в результаті конкуренції капіталів різних сфер, постійно зводяться до ціни витрат. Конкуренція капіталістів у кожній окремій сфері намагається звести ринкову ціну товару до його ринкової вартості. Конкуренція капіталістів різних сфер зводить ринкові вартості до спільних для всіх сфер ціни витрат.

Рікардо виступає проти смітівського конституювання вартості частинами її, які визначаються нею самою. Але він тут непослідовний. Інакше він не міг би сперечатися з Смітом про те, чи входять у ціну, тобто чи входять у неї як *конститууючі частини*, прибуток, заробітна плата і рента, чи, як твердить він, тільки прибуток і заробітна плата. Аналітично вони входять, оскільки вони сплачуються. Йому слід було б, навпаки, сказати так: ціна кожного товару може бути розкладена на прибуток і заробітну плату, ціна деяких товарів (і дуже багатьох *непрямо*) може бути розкладена на прибуток, ренту і заробітну плату; але *ні в одного* товару ціна не конститується ними, [930] бо вартість товарів не складається шляхом додавання цих компонентів як самостійних і діючих *de propriis fontibus* * факторів певної величини, а, коли вартість дано, вона

* — з власних джерел. Ред.

може бути розкладена на вказані частини в найрізноманітніших пропорціях. Справа стоїть не так, що наперед дані фактори — прибуток, заробітна плата і рента — шляхом її додавання або комбінації визначають величину *вартості*, а так, що одна й та сама *вартісна величина*, наперед дана *величина вартості* розкладається на заробітну плату, прибуток і ренту і залежно від різних обставин дуже неоднаково розподіляється по цих трьох категоріях.

Припустимо, що процес виробництва повторюється постійно при незмінних умовах, тобто що відтворення відбувається за таких самих умов, як і виробництво. Це передбачає незмінну продуктивність праці або принаймні таке становище, при якому зміни продуктивності не змінюють відносин між агентами виробництва, так що навіть коли б вартості товарів внаслідок змін продуктивної сили підвищились або знизились, розподіл вартості товарів між агентами виробництва залишився б той самий. В цьому випадку, хоч теоретично було б неточно сказати, що різні частини вартості визначають вартість, або ціну, цілого, але було б практично правильно сказати, що вони її конституують, оскільки під конституванням розуміють утворення цілого через додавання частин. Вартість товару, як і раніше, однаково поділялася б на вартість [авансованого капіталу] і додаткову вартість, [знов створена] вартість однаково розкладалася б на заробітну плату і прибуток, а прибуток однаково розкладався б на процент, промисловий прибуток і ренту. Тому можна було б сказати: *Ц*, ціна товару, розкладається на заробітну плату, прибуток (процент) і ренту, а, з другого боку, заробітна плата, прибуток (процент) і рента конституують вартість, або, точніше, ціну.

Але такої рівномірності, або однаковості, відтворення — повторення виробництва за тих самих умов — в дійсності не буває. Продуктивність змінюється і змінює умови виробництва. Умови, з свого боку, змінюють продуктивність. А розбіжності, які виникають в результаті цього, проявляються почасти у поверхових коливаннях, які вирівнюються за короткий строк, почасти у поступовому нагромадженні відхилень (*divergences*), які або ведуть до кризи, до насильного позірнього повернення до старих відносин, або ж тільки дуже поступово пробивають собі шлях і добиваються для себе визнання як зміни умов виробництва.

У формі процента і ренти, в яких антиципується додаткова вартість, передбачається, що *загальний* характер відтворення лишається незмінним. І це так і є, поки існує капіталістичний спосіб виробництва. По-друге, передбачається навіть, — і це в більшій або меншій мірі теж має місце, — що для певного

часу певні відносини цього способу виробництва не змінюються. Таким чином, результат виробництва *фіксується* як *стала*, а тому й така, що є передумовою, умова його, і до того ж як стала властивість речових умов виробництва. Цій видимості *самостійності* різних елементів, до яких завжди зводиться процес виробництва і які він постійно знову відтворює, кладуть кінець кризи.

{Тим, чим *вартість* є для справжнього економіста, тим для практичного капіталіста є *ринкова ціна* — постійним *preis*'ом* всього руху.}

Капітал, який дає проценти, дістає специфічну для капіталістичного виробництва і відповідну йому форму в *кредиті*. Кредит є форма, створена самим капіталістичним способом виробництва. (Підпорядкування [капіталістичному способі виробництва] *торгового капіталу* фактично не потребує такого новоутворення, бо товар і гроші, товарний і грошовий обіг лишаються елементарними передумовами капіталістичного виробництва і тільки перетворюються в абсолютні передумови. Таким чином, торговий капітал, з одного боку, є загальною формою капіталу, а, з другого боку, оскільки він представляє капітал у певній функції, капітал, що функціонує тільки в процесі обігу, визначуваність його продуктивним капіталом нічого не міняє в його формі.)

Вирівнювання вартостей у ціни витрат відбувається тільки так, що окремий капітал функціонує як частина сукупного капіталу всього класу, а, з другого боку, сукупний капітал всього класу розподіляється по різних окремих сферах відповідно до потреб виробництва. Це здійснюється завдяки кредитові. Завдяки кредитові не тільки стає можливим і полегшується це вирівнювання, але одна частина капіталу — у формі грошового капіталу — на ділі виступає як той загальний матеріал, з допомогою якого працює весь клас. Це — одно значення кредиту. Друге — це постійне прагнення капіталу скоротити ті метаморфози, що їх він має проробити в процесі обігу, прискорити час обігу, своє перетворення у гроші і т. д. і [931] цим шляхом протидіяти своїй власній обмеженості. Нарешті, функція *нагромадження*, в тій мірі, в якій вона є не перетворенням [доходу] в капітал, а пропозицією додаткової вартості у формі капіталу, почасти покладається таким чином на особливий клас, почасти всі *нагромадження* суспільства стають в цьому розумінні нагромадженням капіталу і надходять у розпорядження промислових капіталістів. Ця операція,

* — першим, попереднім. Ред.

яка відбувається окремо в численних пунктах суспільства, концентрується й об'єднується у певних резервуарах. Цим шляхом гроші, які лежать даремно без діла як результат застигання товару в його метаморфозі, перетворюються у капітал.

* * *

«Земля — рента», «капітал — процент» є ірраціональними виразами, оскільки рента фіксується як *ціна* землі, а процент як *ціна* капіталу. У формі капіталу, який дає проценти, капіталу, який дає ренту, капіталу, який дає прибуток, ще можна розпізнати спільне походження [всіх цих різних доходів], оскільки *капітал* взагалі включає привласнення додаткової праці, так що ці різні форми виражають тільки те, що ця вироблена капіталом додаткова праця розподіляється у капіталу взагалі між двома категоріями капіталістів, а в землеробського капіталу між капіталістом і землевласником.

Рента як *ціна* землі (річна) і процент як *ціна* капіталу та-кі ж ірраціональні, як $\sqrt{-3}$. Ця остання форма суперечить числу в його простих елементарних формах цілком так само, як ті форми суперечать капіталові в його простій формі товару і грошей. Рента і процент ірраціональні у протилежному одне одному розумінні. «Земля — рента», рента як *ціна* землі виражає землю як товар, як споживну вартість, яка має вартість, грошовий вираз якої дорівнює її ціні. Але така споживна вартість, яка не є продуктом праці, не може мати вартості, тобто її не можна вважати уречевленням певної кількості суспільної праці, суспільним виразом певної кількості праці. Вона не є ним. Для того щоб споживна вартість виступала як мінова вартість, була товаром, вона повинна бути продуктом конкретної праці. Тільки при такій передумові ця конкретна праця в свою чергу може бути представлена як *суспільна праця*, як вартість. Земля і *ціна* — несумірні величини, які, проте, повинні мати відношення один до одного. Тут має *ціну* річ, яка не має вартості.

З другого боку, процент як *ціна* капіталу виражає зворотню ірраціональність. Тут товар, не маючи *споживної вартості*, має подвійну вартість: один раз вартість, а потім відмінну від цієї вартості *ціну*. Бо капітал є насамперед не що інше, як *грошова сума* або *певна кількість товару*, що дорівнює певній грошовій сумі. Якщо товар дається в позику як капітал, то він є тільки замаскованою формою *грошової суми*. Бо те, що дається в позику як *капітал*, є не стільки-то фунтів бавовни; а стільки-то *грошей*, вартість яких існує в бавовні. Тому і

ціна капіталу відноситься до неї тільки як до буття грошової суми, тобто такої суми вартості, яка представлена у грошах й існує у формі мінової вартості. Як може сума вартості мати яку-небудь ціну крім тієї ціни, яка виражена в її власній грошовій формі? Адже ціна є вартість товару на відміну від його споживної вартості. Ціна як щось відмінне від його вартості, ціна як вартість грошової суми (бо ціна є тільки вираз вартості у грошах) є, отже, *contradictio in terminis* *.

Цю ірраціональність виразу — (ірраціональність самого предмета постає від того, що у проценті капітал виступає як передумова окремо від свого власного процесу, в якому він стає капіталом, тобто самозростаючою вартістю, і що, з другого боку, капітал, який дає ренту, дає ренту тільки як землеробський капітал, тільки як капітал в особливій сфері, тобто капітал, який дає ренту, виступає в такій формі, яка *переноситься* з нього на той елемент, що відрізняє його від промислового капіталу *взагалі*), — цю ірраціональність настільки почуває вульгарний економіст, що він фальсифікує обидва вирази, щоб зробити їх раціональними. Він твердить, що процент сплачується за капітал, оскільки останній є споживною вартістю, і говорить через це про ту корисність, яку мають для відтворення продукти або засоби виробництва як такі, про ту корисність, що її капітал має матеріально як елемент процесу праці.

Але ж корисність капіталу, його споживна вартість уже наявна в його формі товару, і без цієї корисності він не був би товаром і не мав би вартості. У формі грошей капітал є виразом вартості товарів і [932] може бути перетворений у товари відповідно до їх вартості. Та коли я перетворюю гроші в машину, в бавовну і т. ін., то я перетворюю їх у споживні вартості тієї самої вартості. Перетворення стосується тільки форми вартості. У формі грошей капітал має ту споживну вартість, що він може перетворюватись у форму будь-якого товару, але товару такої самої вартості. В результаті цієї зміни форми вартість грошей так само не змінюється, як не змінюється вартість товару, коли він перетворюється у гроші. Споживна вартість тих товарів, в які я можу обернути гроші, не дає грошам зверх їх вартості ніякої відмінної від цієї вартості ціни. Та коли я наперед передбачаю це перетворення і кажу, що ціна сплачується за споживну вартість товарів, то споживна вартість товарів взагалі не оплачується або оплачується тільки в тій мірі, в якій оплачується їх мінова вартість. Те, як використовується споживна вартість купованого товару, чи входить вона в інди-

* — суперечність у термінах. *Ред.*

відуальне чи у виробниче споживання, абсолютно нічого не змінює в його міновій вартості. Від цього змінюється тільки те, хто його купує: промисловий капіталіст чи безпосередній споживач. Тому продуктивна корисність товару може пояснити те, що він взагалі має мінову вартість, бо, щоб вміщена у товарах праця оплачувалась, вони повинні мати споживну вартість, — інакше вони не товари, якими вони є тільки як єдність споживної вартості і мінової вартості. Але ця споживна вартість зовсім не може пояснити того, що товар як мінова вартість або як ціна має ще іншу, відмінну від цієї ціни ціну.

Ми бачимо, що вульгарний економіст хоче тут усунути трудність за допомогою спроби перетворити *капітал*, тобто гроші або товар, оскільки вони мають *специфічну, відмінну* від них як грошей або товару визначеність, у простий *товар*, тобто що він залишає остеронь якраз ту специфічну відмінність, яку належить пояснити. Він не хоче сказати, що в капіталі міститься цей засіб експлуатації додаткової праці і що саме тому капітал стає більшою вартістю, ніж його вартість. Замість цього він каже: капітал тому має більше вартості, ніж його вартість, що він є звичайний товар, як всякий інший, тобто тому, що він має споживну вартість. Тут капітал ототожнюється з товаром, тимчасом як треба пояснити саме те, яким чином товар може виступати в ролі капіталу.

Щодо землі вульгарний економіст робить навпаки, коли тільки він, як папуга, не повторює фізіократів. Там, трактуючи процент, він перетворює капітал у товар, щоб пояснити *відмінність* між капіталом і товаром і перетворення товару в капітал. Тут він перетворює землю в капітал, тому що капіталістичні відносини самі по собі легше вкладаються в його уявленні, ніж ціна землі. Ренту можна мислити як процент з капіталу. Наприклад, якщо рента становить 20, а процентна ставка дорівнює 5, то можна сказати, що ці 20 є процентом з 400 одиниць капіталу. І дійсно, земля продається тоді за 400, що є просто продажем ренти на 20 років. Ця сплата антиципованої двадцятирічної ренти є тоді ціною землі. Тим самим земля перетворюється в капітал. Щорічні 20 вартісних одиниць стають уже тільки 5 процентами з капіталу, який за неї заплачений. І таким чином формула «земля — рента» перетворюється у формулу «капітал — процента», що в свою чергу перетворюється фантастично у плату за споживну вартість товарів, тобто у відношення «споживна вартість — мінова вартість».

Більш здатні до аналізу з-поміж вульгарних економістів розуміють, що ціна землі є не що інше, як вираз для капіталізації ренти, що фактично це — купівельна ціна ренти на ряд

років, яка визначається відповідно до існуючої в даний час процентної ставки. Вони розуміють, що ця капіталізація ренти має ренту своєю передумовою, отже, що ренту не можна пояснювати навпаки — її власною капіталізацією. Тому вони заперечують саму ренту, оголошуючи її процентом на вкладений в землю капітал, що не заважає їм визнавати, що і та земля, в яку не вкладено ніякого капіталу, дає ренту, а також що *однакова кількість* капіталу на землях різної родючості дає *різну* ренту, або що *неоднакова кількість* капіталу на землях неоднакової родючості дає *однакову* ренту. Цілком так само їх теза про ренту як про процент на вкладений в землю капітал не заважає їм визнавати і те, що вкладений в землю капітал, — коли ним дійсно треба пояснювати сплачувану за землю ренту, — дає, може, у п'ять разів більші «проценти», тобто у п'ять разів більшу ренту, ніж той *процент*, що дає рівновеликий капітал, вкладений в промисловість у формі основного капіталу.

Ми бачимо, що тут трудність кожного разу усувають тим, що її *обминають* і, навпаки, *специфічну відмінність*, яку треба пояснити, підмінюють яким-небудь таким відношенням, яке виражає щось протилежне цій відмінності, і, значить, в усякому разі *не* виражає того, що треба пояснити. [932]

(6) БОРОТЬБА ВУЛЬГАРНОГО СОЦІАЛІЗМУ ПРОТИ ПРОЦЕНТА (ПРУДОН). НЕРОЗУМІННЯ ВНУТРІШНЬОГО ЗВ'ЯЗКУ МІЖ ПРОЦЕНТОМ І СИСТЕМОЮ НАЙМАНОЇ ПРАЦІ

[935] Полеміка Прудона з Бастіа щодо процента є характерною як для того способу, яким вульгарний економіст захищає категорії політичної економії, так і для того, як поверховий соціалізм (полеміка Прудона навряд чи заслуговує цієї назви) нападає на них. Ми вернемося до цього у розділі про вульгарних економістів¹⁶⁰. Тут лише кілька попередніх зауважень.

Зворотний рух [грошей] не повинен був би шокірувати Прудона як щось специфічно властиве [капіталові, що дає проценти], коли б він взагалі розумів що-небудь у русі капіталу. Цілком так само і надлишок вартості суми, яка повертається. Це — те, що характеризує капіталістичне виробництво взагалі.

{Але в Прудона, як ми побачимо, надлишок є надбавка. Взагалі у своїй критиці він поводить як школяр, і він ніколи не володів навіть найпершими елементами тієї науки, яку хоче

критикувати. Так, наприклад, він ніколи не розумів грошей як необхідної форми товару. (Див. першу частину ¹⁶¹.) Тут він навіть плутає гроші і капітал,— на тій підставі, що капітал, який дається в позику, виступає як грошовий капітал, у формі грошей.}

У капіталі, що дає проценти, Прудона мала б вразити не наявність надлишку, за який не було сплачено ніякого еквівалента, бо додаткова вартість,— а саме на ній і ґрунтується капіталістичне виробництво,— є вартість, що не коштує ніякого еквівалента. В цьому немає нічого характерного для капіталу, який дає проценти. Для капіталу, який дає проценти, характерним є,— оскільки ми розглядаємо форму руху,— тільки перший момент, що являє собою якраз протилежне тому, що думає Прудон, а саме, характерне те, що позикодавець віддає гроші, не одержуючи з самого початку еквівалента за них, і що, таким чином, повернення капіталу з процентами, оскільки операція відбувається між позикодавцем і позичальником, [не має нічого спільного з] тими метаморфозами, через які проходить капітал і які, оскільки вони є тільки метаморфозами економічної форми, виступають як ряд мінових актів, як перетворення товару в гроші і перетворення грошей у товар, оскільки ж вони є реальними метаморфозами, або процесом виробництва, збігаються з промисловим споживанням. (Само споживання тут є моментом руху економічної форми.)

Але чого гроші не роблять в руках позикодавця, те вони роблять в руках позичальника, який дійсно застосовує їх як капітал. Свій реальний рух як капіталу вони проробляють в руках позичальника. До нього вони повертаються як гроші плюс прибуток, як гроші $\div \frac{1}{x}$ грошей. Рух між позикодавцем і позичальником виражає тільки початковий і кінцевий пункт капіталу. У формі грошей капітал переходить з рук *A* в руки *B*. У руках *B* гроші стають капіталом і як капітал вони, після певного кругообороту, повертаються разом з прибутком. Цей проміжний акт, дійсний процес, що містить як процес обігу, так і процес виробництва, зовсім не стосується операції між позичальником і позикодавцем. Ця операція починається знову тільки після того, коли гроші *вже* реалізовано як капітал. Тепер гроші переходять знов до рук позикодавця, з деяким надлишком, який становить, проте, тільки частину надлишку, реалізованого позичальником. Та частина цього надлишку, яка зостається позичальникові, той еквівалент, який він одержує, є промисловий прибуток, привласнений ним тільки завдяки позиченим грошам. Все це стає невидимим в операції між

позичальником і позикодавцем. Вона обмежується двома актами. Перехід з рук *A* до рук *B*. Пауза, протягом якої гроші перебувають в руках *B*. Повернення грошей разом з процентами після паузи до рук *A*.

Отже, коли розглядати тільки цю форму — цю операцію між *A* і *B*, — то виходить гола форма капіталу без її опосереднення: гроші, що даються в позику як сума *a* і повертаються назад через певний період часу як сума $a + \frac{1}{x} a$ при цілковитій відсутності будь-якого опосереднення між ними, за винятком того періоду часу, що проходить між відпливом суми *a* і її зворотним припливом як суми $a + \frac{1}{x} a$.

І ось саме в цій ірраціональній формі, — в тій формі, яка, звичайно, має місце як самостійний рух поряд з дійсним рухом капіталу, відкриваючи і замикаючи його, — п. Прудон розглядає всю цю справу, а при такому розгляді все неминуче залишається для нього незрозумілим. Коли б зникла ця форма позики — форма, відмінна від купівлі і продажу, — то, на його думку, відпав би і надлишок. Насправді ж тоді відпала б тільки дільба надлишку між двома видами капіталістів. Але така дільба може і повинна весь час виникати знову і знову, оскільки товар або гроші можуть перетворюватись у капітал, а це на основі найманої праці завжди є можливим. Коли б товар і гроші не могли ставати капіталом, — а тому, коли б їх не можна було й давати в позику як капітал *in posse* *, — то вони не могли б протистояти найманій праці. Отже, коли б вони, як *товар* і *гроші* не протистояли найманій праці і праця, таким чином, сама не ставала б товаром, то це означало б не що інше, як [936] повернення до способів виробництва, що передували капіталістичному виробництву, де праця не перетворюється в товар, а маса праці виступає ще у вигляді кріпосної або рабської праці. При вільній праці як основі це можливо тільки в тому разі, коли робітники є власниками своїх умов виробництва. Вільна праця розвивається в рамках капіталістичного виробництва як *суспільна* праця. Отже, те, що робітники є власниками умов виробництва, означає, що ці умови належать суспільно-об'єднаним робітникам, що робітники виробляють як суспільно-об'єднані робітники і підпорядковують собі своє власне виробництво як усуспільнене. Але, подібно до Прудона, хотіти збереження найманої праці, а тим самим основи капіталу, і в той же час вимагати усунення «зла» шляхом заперечення однієї з похідних форм капіталу, — це по-дитячому.

* — у можливості. Ред.

«*Gratuité du Crédit*». Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris, 1850.

Позика тому здається Прудоніві злом, що вона не є продажем.

Відавати в позику під проценти означає використовувати можливість все знову *продавати* один і той самий *предмет* і все знову одержувати за нього *ціну*, ніколи не відмовляючись від власності на те, що тут продають» («*Gratuité du Crédit*», *лист перший*, написаний Шеве, одним з редакторів газети «*Voix du Peuple*»¹⁶², стор. 9).

Автора цього листа збиває з пантелику те, що «предмет» (наприклад, гроші або будинок), який дається в позику, не міняє власника, як це буває при купівлі і продажу. Але він не помічає, що, даючи гроші в позику, позикодавець не одержує взамін ніякого еквівалента, тоді як в дійсному процесі у формі актів обміну і на їх основі виникає не тільки еквівалент, але й неоплачений надлишок. Оскільки відбувається обмін предметів, нема зміни вартості, і один і той самий індивід *є*, як і раніше, «власником» тієї самої вартості. Оскільки ж появляється додаткова вартість, ніякого обміну не відбувається. Коли знову починаються акти обміну товару і грошей, додаткова вартість вже міститься у товарі. Прудон не розуміє, яким чином із закону обміну вартостей випливає прибуток, а, значить, так само і процент. Тому «будинок», «гроші» і т. ін. повинні, на його думку, обмінюватись не як «капітал», а як «товар ... по собівартості» («*Gratuité du Crédit*», стор. 43—44).

«На ділі, капелюшник, який продає капелюхи,.. одержує взамін їх вартість, не більше і не менше. Але капіталіст, який дає в позику гроші,.. не тільки одержує назад свій капітал не зменшеним, — він одержує більше, ніж свій капітал, більше, ніж було ним кинуте в обмін, він одержує крім капіталу ще й процент...» (там же, стор. 69).

Капелюшники п. Прудона є, мабуть, не *капіталістами*, а кустарями, ремісниками.

«Оскільки в торгівлі *процент на капітал* долучається до *заробітної плати* робітника, щоб разом з цією останньою *створити ціну товару*, то робітник не може викупити продукт своєї власної праці. Жити з власної праці — це такий принцип, в якому при пануванні процента є *суперечність*» (стор. 105).

У IX листі (стор. 144—152) бравий Прудон плутає гроші як засіб обігу з грішми як капіталом і в результаті цього приходять до висновку, що у Франції «капітал» дає 160% (а саме, 1 600 млн. франків річних процентів з державних позик, іпо-

тек і т. ін. на капітал в один мільярд франків — на «суму готівки, яка перебуває у Франції в обігу»).

Далі:

«Оскільки внаслідок нагромадження процентів *капітал-гроші* від одного обміну до другого постійно все знову і знову повертається до свого джерела, то звідси виходить, що всяке нове віддання цих грошей у позику, яке робиться одними й тими самими руками, дає прибуток завжди тій самій особі» (стор. 154).

Оскільки капітал дається в позику у формі грошей, то Прудон думає, що цю специфічну властивість має грошовий капітал, тобто готівка. За Прудonom, все повинно *продаватись*, але нічого не треба *віддавати в позику*. Інакше кажучи: подібно до того, як Прудон хотів зберегти товар, але не хотів, щоб товар ставав «грішми», так тут він хоче зберегти товар і гроші, але вони не повинні розвиватись у капітал. Коли відкинути всі фантастичні форми виразу, це означає тільки те, що не слід переходити від дрібного міщансько-селянського і ремісничого виробництва до великої промисловості.

«Оскільки вартість є не що інше, як *відношення*, і оскільки між всіма продуктами неодмінно встановлюється *відношення одного до одного*, то звідси виходить, що з суспільної точки зору продукти завжди є вартостями й усталеними вартостями. Для суспільства різниці між капіталом і продуктом не існує. Відмінність ця цілком суб'єктивна, вона існує тільки для індивідів» (стор. 250).

Яке нещастя, коли такі німецько-філософські вислови, як «суб'єктивно», потрапляють до рук якого-небудь Прудона. Суспільні, буржуазні форми для нього «суб'єктивні». І суб'єктивна, до того ще й неправильна, абстракція, яка приводить Прудона до твердження, що, оскільки мінова вартість товару виражає *відношення* між товарами, то вона виражає всяке відношення між товарами, а не щось третє, до чого товари перебувають в тому чи іншому відношенні,— ця неправильна «суб'єктивна» абстракція і є та [937] «суспільна точка зору», за якою виходять через це тотожні не тільки товар і гроші, а навіть товар, гроші і капітал. Так і справді виходить, що з цієї «суспільної точки зору» всі коти сірі.

На довершення всього додаткова вартість появляється у формі моралі:

«Всяка праця повинна давати *надлишок*» (стор. 200).

Ця моральна заповідь є, звичайно, чудовою дефініцією додаткової вартості. [937]

(7) ДО ІСТОРІЇ ПРОБЛЕМИ ПРОЦЕНТА. ПЕРЕВАГА ЛЮТЕРА
НАД ПРУДОНОМ У ПОЛЕМІЦІ ПРОТИ ПРОЦЕНТА.
ЗМІНА ПОГЛЯДІВ НА ПРОЦЕНТ У ЗВ'ЯЗКУ З РОЗВИТКОМ
КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН]

[1937] Лютер, що жив в епоху розкладу середньовічного суспільства на елементи сучасного суспільства — процес, який був прискорений світовою торгівлею і відкриттям нових джерел золота, — знає капітал, природно, тільки у двох його допотопних [формах]: у формі капіталу, що дає проценти, і торгового капіталу. Коли, ставши вже твердо на ноги, капіталістичне виробництво у своїй дитячій фазі намагається насильно підпорядкувати капітал, який дає проценти, промислового капіталові — це фактично було зроблено вперше у Голландії (де капіталістичне виробництво у формі мануфактури і великої торгівлі розквітло раніше, ніж в інших країнах), а в Англії у XVII столітті було проголошено (почасти в дуже наївних формах) як першу умову капіталістичного виробництва, — то до цього, при переході до капіталістичного способу виробництва, *визнання «лихварства»*, цієї старомодної форми капіталу, що дає проценти, як умови виробництва, як необхідних виробничих відносин, становить, навпаки, перший крок; подібно до того як згодом, коли промисловий капітал підпорядкував собі капітал, що дає проценти (XVIII століття, *Бентам*¹⁶³), він сам визнає його правомірність, визнає його плоть від своєї плоті.

Лютер стоїть *вище* Прудона. Його не збиває з пантелику відмінність між *позикою* і *купівлею*: в першій і в другій він однаково вбачає лихварство. Взагалі найсильнішим моментом в його полеміці є те, що головним пунктом нападу він обирає *вротання процента у капітал*.

1) «Von Kauffshandlung und Wucher» (1524). В VI частині Творів Лютера, Віттенберг, 1589.

(Цей твір написаний напередодні Селянської війни.)

Про торгівлю (торговий капітал):

«Тепер купці дуже скаржаться на дворян або на розбійників» {звідси ясно, чому купці ідуть з князями проти селян і рикарів}, «на те, що їм доводиться торгувати в великій небезпеці і, крім того, їх захоплюють, б'ють, обкладають поборами, грабують і т. д. Коли б купці терпіли це заради справедливості, то, звичайно, вони були б святими людьми... Та оскільки самі купці творять таке велике беззаконня і протихристиянський крадіж та розбій по всьому світу і навіть у відношенні один до одного, то немає нічого дивного в тому, що бог робить так, що таке велике майно, неправедно придбає, знову втрачається або розграбовується, а їх самих на додачу ще й б'ють або забирають в полон... А князям слід належно карати за таку неправедну торгівлю і вживати заходів, щоб купці не обдирали так

безсовісно їхніх підданих. Та оскільки князі цього не роблять, то бог використовує рейтарів та розбійників і через них карає купців за беззаконня, і вони повинні бути його дияволами, подібно до того як він мучить дияволами або губить ворогами землю Єгипетську і весь світ. Так він б'є одного злочинця іншим, даючи цим зрозуміти, що купці — не менші розбійники, ніж рейтари, бо купці щодня грабують весь світ, тоді як рейтар за рік пограбує раз або два, одного або двох» (стор. 296).

«...Здійснюється пророцтво Ісаї: князі твої стали співниками злодіїв. Бо вони вішають злодіїв, що вкрали гюльден або півгюльдена, а водяться з тими, хто грабує весь світ і краде безпечніше, ніж усі інші, немовби для того, щоб виправдати наказку: великі злодії вішають [938] дрібних злодіїв, і, як казав римський сенатор Катон: прості злодії сидять у в'язницях і закуті в кайдани, а державні злодії походжають в золоті і шовках. Що ж врешті решт скаже про це бог? Він зробить так, як він говорить вустами Іезекіїля: князів і купців, одного злодія з другим, він сплавить докуни, як свинець і мідь, як буває, коли спалюють місто, щоб не було більше ні князів ні купців. Я побоююсь, що це вже на порозі» (стор. 297).

Про лихварство, про капітал, який дає проценти:

«Мені кажуть, що тепер за рік на кожному Лейпцігському ярмарку стягають 10 гюльденів, і це становить 30 на сто¹⁶⁴; дехто додає сюди ще й Наумбургський ярмарок, так що виходить 40 на сто; чи стягають де-небудь ще більше за це, я не знаю. Який сором, куди ж до біса не врешті приведе!.. Хто має тепер у Лейпцігу 100 флоринів, той щороку стягає 40,— це значить жерти за один рік селянина або міщанина. Коли він має 1 000 флоринів, то він щороку стягає 400,— це значить жерти за один рік рицаря або багатого дворянина. Коли він має 10 000, то він щороку стягає 4 000,— це значить жерти за один рік багатого графа. Коли він має 100 000, як це і має бути у великих купців, то він щороку стягає 40 000,— це значить жерти за один рік великого багатого князя. Коли він має 1 000 000, то він щороку стягає 400 000,— це означає жерти за один рік великого короля. І не загрожує йому за це ніяка небезпека, ні життя його, ні добру. Він не виконує ніякої роботи, а тільки байдики б'є. І цей розбійник у кріслі, сидячи у себе вдома, може за 10 років жерти цілий світ» (стор. 312—313)¹⁶⁵.

(II) «Eyn Sermon auf das Evangelion von dem reichen Mann und armen Lazar», Wittemberg, 1555.

«Про багату людину ми не повинні судити з її зовнішньої поведінки, бо вона напнула на себе овечу шкуру, і її життя виблискує і здається красивим, вона зміло приховує в собі вовка. Бо євангеліс докоряє її не за те, що вона вчинила перелобство, убивство, грабіж, богохульство або щонебудь таке, що міг би засуджувати світ або розум. Адже вона жила таким же благочестивим життям, як той фарисей, що двічі на тиждень постився і не був таким, як інші люди.»

Лютер говорить нам тут, як виникає лихварський капітал: шляхом розорення громадян (міщан і селян), рицарів, дворянства, князів. З одного боку, до лихварів припливає додаткова праця, а також і умови праці посадського міщанства, селян,

цехових ремісників, одним словом, дрібних товаровиробників, яким потрібні гроші, наприклад, для сплати платежів до того, як вони обернули свій товар у гроші, і які частину своїх умов праці вже купують самі, тощо. З другого боку, до лихварів припливають кошти від власників ренти, яку тепер привласнюють собі лихварі, — тобто від марнотратників, з багатства гульвіс. Оскільки лихварство призводить до двох результатів: по-перше, взагалі сприяє створенню самостійного грошового майна, а по-друге, привласнює собі умови праці, тобто розоряє власників старих умов праці, — воно є могутнім засобом створення передумов для промислового капіталу, могутнім фактором у процесі відокремлення умов виробництва від виробника. Цілком так само, як і купець. І обоє вони мають те спільне, що створюють самостійне грошове майно, тобто збирають в своїх руках у формі грошових вимог, по-перше, частину річної додаткової праці, по-друге, частину умов праці і, по-третє, частину нагромадження річної праці. Ті гроші, які дійсно є у них в руках, становлять тільки невелику пайку почасти річних і щороку нагромаджуваних скарбів, почасти оборотного капіталу. Але утворення у них *грошового майна* означає, що їм дістається значна пайка почасти річної продукції, почасти річних доходів, причому все це має бути їм сплачено не *in natura* *, а в перетвореній формі грошей. Тому, оскільки гроші не обертаються активно як засоби обігу, не перебувають у русі, вони нагромаджуються в їхніх руках; почасти в їх руках опиняються також резервуари обігових грошей, і ще в більшій мірі перебувають і нагромаджуються в їх руках титули на продукти виробництва, але як титули на товар, перетворений у гроші, як грошові титули. [939] Лихварство діє, з одного боку, як руйнівник феодального багатства і феодальної власності, з другого боку — як руйнівник дрібнобуржуазного, дрібноселянського виробництва, одним словом, усіх тих форм, при яких виробник ще виступає як власник своїх засобів виробництва.

При капіталістичному виробництві робітник *позбавлений власності* на умови виробництва: він не є власником ні того поля, яке він обробляє, ні того знаряддя, з допомогою якого він працює. Але цьому відчуженню умов виробництва тут відповідає дійсна зміна в самому способі виробництва. Знаряддя стає машиною; робітник працює на фабриці і т. д. Самий спосіб виробництва вже не допускає пов'язаного з дрібною власністю розпорощення знарядь виробництва, так само як і розпоро-

* — в натурі, в натуральній формі. *Ред.*

шення самих робітників. При капіталістичному виробництві лихварство вже не може *відділяти* умов виробництва від робітника, від виробника, тому що вони вже відділені.

Лихварство *централізує* майно, особливо у формі грошового майна, тільки там, де засоби виробництва розпорошені, отже, де працівник виробляє більш-менш самостійно, як дрібний селянин, цеховий ремісник (дрібний торговець) тощо, — як селянин або ремісник, причому не має значення, чи є цей селянин кріпаком чи ні і чи належить до цеху цей ремісник чи не належить. Лихвар привласнює собі тут не тільки ту частину додаткової праці, яка є в розпорядженні самого кріпака, — або не тільки всю додаткову працю, коли лихвар має справу з вільними селянами тощо, — але він привласнює собі також і знаряддя виробництва, номінальним власником яких залишається селянин та ін. і до яких у самому виробництві цей селянин має відношення як власник. Це лихварство ґрунтується на даній основі, на даному *способі виробництва*, якого воно не змінює; воно тільки присмоктується до нього як паразит і доводить його до жалюгідного стану. Воно висмоктує його, виснажує і приводить до того, що відтворення відбувається при дедалі гірших умовах. Звідси народна ненависть до лихварства, особливо за античних відносин, коли цей характер виробництва — власність виробництва на свої умови виробництва — був разом з тим основою політичних відносин, основою самостійності громадянина. Це припиняється, як тільки працівник уже не має власних умов виробництва. Разом з тим приходить кінець і могутності лихварства. З другого боку, коли панує рабство або коли додаткову працю проїдають феодали із своїм почтом, а рабовласники або феодали підпадають під владу лихварів, спосіб виробництва залишається той самий, але стає жорстокішим. Обтяжений боргами рабовласник або феодал тепер висмоктує більше, бо з нього самого висмоктують; або врешті він поступається своїм місцем лихвареві, який сам стає землевласником тощо, як вершник і т. ін. в Стародавньому Римі. Місце старого експлуататора, в якого експлуатація була більш-менш знаряддям політичної влади, займає брутальний, пожадливий до грошей вискочень. Але самий спосіб виробництва не змінюється.

При всіх докапіталістичних способах виробництва лихвар діє революційно тільки в *політичному* відношенні, підриваючи і руйнуючи ті форми власності, на міцній основі яких — тобто на їх постійному відтворенні в тому самому вигляді — ґрунтується політична структура суспільства. Лихварство діє також і в напрямі централізації, проте тільки на основі старого спосо-

бу виробництва, в результаті чого суспільство, крім рабів, кріпаків і под. та їх нових панів, перетворюється в юрбу. При азійських формах [суспільства] лихварство може довго існувати, викликаючи тільки економічний занепад і політичну деморалізацію, але не спричиняючи реального розкладу [існуючого способу виробництва]. Тільки в таку епоху, коли вже наявні всі інші умови капіталістичного виробництва — вільна праця, світовий ринок, розпад старих суспільних зв'язків, певний ступінь розвитку праці, розвиток наук і т. ін., — тільки в таку епоху лихварство виступає як один із засобів утворення нового способу виробництва, а разом з тим розорення феодалів, стовпів антибуржуазного елемента, і розорення дрібної промисловості, дрібного землеробства і т. д., одним словом як засіб централізації умов праці в ролі капіталу.

Що лихварі, купці і т. ін. володіють «грошовим майном», означає тільки те, що майно нації, оскільки воно виступає як товар і гроші, концентрується в їх руках.

Капіталістичному виробництву спочатку доводиться боротися з лихварством — у тій мірі, в якій сам лихвар не стає виробником. На той час, коли капіталістичне виробництво остаточно встановилося, влада лихварів над додатковою працею, пов'язана з продовженням існування старого способу виробництва, вже припинилась. Промисловий капіталіст безпосередньо інкасує додаткову вартість у вигляді прибутку; частково він уже заволодів так само й умовами виробництва, і частина щорічного нагромадження привласнюється безпосередньо ним. З цього часу, особливо в міру розвитку промислового і торгового майна, лихвар, тобто позикодавець під проценти, стає лише такою особою, яка відокремлена від промислового капіталіста внаслідок поділу праці, але підпорядкована промислового капіталові.

[940] III) «An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung». Wittemberg, 1540 (без нумерації сторінок).

Торгівля (купівля, продаж) і позичка (Лютер не дає збити себе з пантелику, як Прудон, цієї відмінністю форми).

«П'ятнадцять років тому я писав проти лихварства, бо вже тоді воно забрало таку силу, що я не бачив надії на поліпшення. Відтоді воно так піднеслося, що *не хоче вже вважатися пороком, гріхом і ганьбою*, а величається чистою добродією і честю, наче воно проявляє до людей велику любов і робить їм християнську послугу. Де ж шукати порятунку, коли ганьба стала честю і порок добродією? І природний розум каже устами Сенеки: *Deest remedia locus, ubi, quae vitia fuerunt, mores fiunt* *. Німеччина стала такою, якою вона повинна була стати; мерзена зажерливість і лихварство до краю розбестили її...

* — Немає місця лікам там, де те, що вважалося пороком, стає звичаєм. *Ред.*

Насамперед скажемо про *позичку* і *позику*. Коли дають у позичку гроші і вимагають за них або беруть щось більше чи краще, то це є лихварство, засуджуване в усіх законах. І тому всі ті, хто стигає п'ять, шість або більше із ста за дані в позичку гроші, — всі вони лихварі, і відповідно до цього вони поводяться, і називаються вони ідолопоклонницькими служителями зажерливості або мамони... Те саме треба сказати і про жито, ячмінь та інші товари, що коли за них вимагають щось більше або краще, то це є лихварство, украдене і нагробоване майно. Бо давати в позичку — це значить, що я даю кому-небудь мої гроші, майно або начиння, щоб він користувався цим, поки йому потрібно або поки я можу і згоден на це, а потім у свій час він повертає мені все це в тому вигляді, в якому я позичив йому».

«З торгівлі теж роблять *лихварство*. Але для одного разу це зараз вже забагато. Зараз ми повинні говорити тільки про одне — про лихварство при позичках. Після того як ми з ним покінчимо (в душі страшного суду над ним), ми віддамо належне також і *торговому лихварству*».

«Його благороддіє лихвар каже так: Любий, за теперішнього стану речей я роблю своєму ближньому велику *послугу* тим, що позичаю йому по п'ять, шість, десять на сто. І він дякує мені за таку позичку як за особливе благодіяння. Він просить мене про це, сам добровільно і без примусу пропонує дарувати мені п'ять, шість, десять гульденів на сто. Хіба я не можу, без лихварства, брати це з чистим сумлінням?».

Нехай він славить себе, пишно одягає і прикрашає... Але хто бере щось більше або краще, той лихвар, і це значить, що *не послугу* він робить, а *шкоди* завдає він своєму ближньому, як це буває при крадіжці або грабунку. Не все те є послуга і благодіяння ближньому, що називають послугою і благодіянням. Бо перелюбець і перелюбниця роблять одне одному велику послугу і втіху. Рейтар робить убивцеві і палісві велику рейтарську послугу, допомагаючи йому грабувати на дорогах і нападати на країну та людей. Папісти роблять нашим людям велику послугу тим, що вони не всіх топлять, спалюють, убивають, гноять у тюрмах, а залишають декого в живих і виганяють їх або відбирають у них їх майно. Сам диявол робить своїм служителям велику, незмірну послугу... Словом, у світі повно великих, чудових щоденних послуг і благодіянь... Поети пишуть про циклона Поліфема, що він обіцяв Уліссові проявити до нього доброзичливість — спочатку жерти його супутників і тільки потім останнім його самого. Так, це теж була послуга і велике благодіяння.

Такими послугами і благодіяннями тепер старанно займаються благородні і неблагородні, селяни і міщани; вони скуповують, тримають у себе на складі, створюють дорожечу, [941] підвищуючи ціну на хліб, ячмінь і все, що необхідно людям, а тоді утирають собі морду і кажуть: так, що треба, то треба, я даю це людям до їх послуг, хоч я міг би і мав би право залишити це собі. Ось як ловко вони обманюють і обдурюють бога!.. Зовсім святими стали тепер люди... Отже, ніхто тепер уже не може займатися лихварством, ніхто не може бути непажерливим або лихим, весь світ перетворився у самих тільки святих, *кожен робить послуги іншому*, ніхто не завдає іншому шкоди...

Коли лихвар робить цим послугою, то тільки мерзенному дияволу, хоч убогій, нужденній людині ця послуга потрібна, і вона, мабуть, повинна вважати послугою і благодіянням те, що їй ще не зовсім пожерли...

Вона * робить тобі **, і змушена робити тобі, таку послугу» { платити лихварські проценти}, «коли хоче одержати *гроші*».

* — Людина, що має потребу у грошах. Ред.

** — лихвареві. Ред.

{З наведеного вище видно, що за часів Лютера лихварство дуже посилилось і разом з тим уже апологетично виправдувалось як «*послуга*» (Сей — Бастія *). Перед нами вже виступає концепція співробітництва або гармонії: «Кожен робить послугу іншому».

У кращу пору античного світу лихварство було заборонене (тобто не дозволялося стягати проценти). Згодом воно було узаконене і дістало велике поширення. В галузі теорії завжди (як в *Арістотеля* ¹⁶⁶) висловлювався той погляд, що само по собі лихварство погана річ.

У *християнському середньовіччі* лихварство вважалося «гріхом» і було заборонене «канонами».

Новий час. Лютер. Ще живий католицько-язичеський погляд на лихварство. Лихварство дуже поширюється (почасти внаслідок потреби уряду в грошах, почасти внаслідок розвитку торгівлі і мануфактури, почасти внаслідок необхідності перетворити продукт у гроші). Але вже утверджується його громадянська правомірність.

Голландія. Перша апологія лихварства. Тут воно так само вперше модернізується, підпорядковується продуктивному або торговому капіталові.

Англія. XVII століття. Полеміка вже не проти лихварства самого по собі, а тільки проти величини процента. Переважання лихварства над кредитом. Прагнення створити кредитну форму. Примусові законодавчі заходи.

XVIII століття. Бентам. Вільне лихварство визнане як елемент капіталістичного виробництва.}

[Наведемо ще кілька уривків з твору Лютера «An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen».]

Процент як відшкодування збитків:

{Може трапитись і часто трапляється так, що я, Ганс, позичаю тобі, Балтазару, сто гульденів, які ти кочче повинен мені повернути до Михайлового дня; а коли ти спізнишся, то я від цього постраждаю. Михайлів день настає, ти мені не повертаєш ці сто гульденів. Тоді суддя бере мене за горло або кидас в башту чи в тюрму, або на мене звалюється якийсь інше нещастя, поки я не заплачу. Я сиджу в тюрмі, моє харчування, моє здоров'я дуже терплять через це. До цього ти мене доводиш своїм запізненням і так віддячуєш мені злом за моє благодіяння. Що ж мені тоді робити? Я все ще страждаю, бо ти гаснеш і спиш, і кожний день, поки ти гаснеш і спиш, завдає мені збитків і шкоди. Хто має тут визнавати збитків і каратися за це? Адже кінець кінцем збитки стануть нестерпним гостем в моєму домі, поки я зовсім не загину.}

Ну що ж, тут слід підійти до справи з світського і юридичного боку (теології ми повинні поки що дати спокій). В даному випадку тобі, Балтазару, доведеться компенсувати мені, крім ста гульденів, усі мої збитки і

* Див. цей том, частина I, стор. 386. Ред.

покрити всі пов'язані з цим вимушені витрати». (Під вимушеними витратами Лютер розуміє тут всі судові витрати і т. ін., які мав позикодавцеві через те, що він сам був позбавлений змоги сплатити свої борги)... «Тому справедливо, навіть з точки зору розуму і природного права, щоб ти відшкодував мені все: *початкову суму разом зі збитками, яких я зазнавав...* Такі збитки юридичні книги називають латинською мовою *interesse* *...

Крім цих збитків може виникнути ще й інше: якщо ти, Балтазарє, не повернеш мені до Михайлового дня ці сто гульденів, а мені трапляється нагода купити сад, поле, будинок або взагалі щось таке, з чого я міг би мати велику користь або мав би прожиток для себе і своїх дітей, то я не можу скористатися з цієї нагоди, і ти завдаєш мені збитку і заважаєш своїм записанням і спанням, так що я ніколи вже не зможу зробити такої покупки і т. д. «Але я позичив їх тобі, і ти завдаєш мені подвійного збитку — *тут я не можу сплатити, а там не можу купити* і, таким чином, змушений терпіти збитки в обох випадках. Це називають *duplex interesse, damni emergentis et lucri cessantis* **...

Після того як вони *** почули, що Ганс зазнав збитків, позичивши сто гульденів, і вимагає справедливого відшкодування своїх збитків, вони успішно використовують цей випадок і на кожні сто гульденів накидають відшкодування за подвійний збиток, а саме через збитки, яких зазнав Ганс, і через прогаюну ним купівлю саду, нібито ці два збитки від природи властиві ста гульденам; тому в усіх випадках, коли є сто гульденів і їх дають у позичку, на них нараховують цей подвійний збиток, якого ці позикодавці, проте, зовсім і не мали...

Тому ти — лихвар, бо ти відшкодовуєш грішми свого ближнього навіть ті вигадані збитки, яких тобі, проте, ніхто не завдав і яких ти не можеш ні довести, ні обчислити. Такі збитки юристи називають *non verum, sed phantasticum interesse* ****. Це — такі збитки, які людина сама собі вигадала...

Отже, не можна [942] говорити, що могли б виникнути ті збитки, що я не міг би ні сплатити, ні зробити покупку. Коли говорити так, то це називається *ex contingente necessarium* *****: з того, чого немає, робити те, що неминуче мусить бути; з того, що є сумнівним, робити щось цілком вірогідне. Чи не пожере таке лихварство за кілька років увесь світ?..

Те нещастя, від якого треба оправитись позикодавцеві, сталося випадково, незалежно від його волі. Щось зовсім інше і навіть протилежне має місце в лихварських операціях: тут шукають і вигадують збитки для стягнення їх з нужденного ближнього, хочуть пожитися цим і багатіти на цьому, в лінощах і неробстві бенкетувати і пишно одягатись за рахунок праці інших людей, за рахунок їх турбот, небезпек і збитків. А я в цей час сиджу коло пічки і нехай мої сто гульденів працюють на мене, і все-таки, оскільки це позичені гроші, то я напевне збережу їх у гаманці, не зазнаючи ніяких небезпек і не маючи ніяких турбот. Любий, хто не хотів би цього?

І те, що сказано про позичені гроші, має стосуватись також позиченого хліба, вина та інших товарів, а саме, що при цьому можливий такий подвійний збиток. Але збиток цей не властивий товарів від природи, а може статися випадково, і тому вважати його збитком можна тільки тоді, коли він дійсно стався, і це доведено» і т. д.

* — буквально: існування між, різниця між (між майновим станом особи до якої-небудь події, що завдала їй збитків, і після такої події). *Ред.*

** — подвійна шкода: заподіяний збиток і втрачена вигода. *Ред.*

*** — пожадливі на гроші люди. *Ред.*

**** — не справжні, а вигадані збитки. *Ред.*

***** — робити з випадкового необхідне. *Ред.*

«Лихварство у цьому світі є неминучим, але горе лихварям...

Всі мудрі, розумні язичники теж дуже гостро засуджували лихварство. Так, Арістотель говорить у «Політиці», що лихварство суперечить природі з тієї причини, що воно завжди бере більше, ніж дає. Цим знищується основа і мірило всякої добродесності, яка вимагає: рівне за рівне, *aequalitas arithmetica* *» і т. д.

«Але це значить ганебно наживатись, коли беруть в інших людей, крадуть у них або грабують; таких людей називають, з дозволу сказати, злодіями і розбійниками, яких звичайно вішають на шибениці, тоді як лихвар є благородним злодієм і розбійником і сидить у кріслі; тому їх і називають *розбійниками в кріслах*...

Язичники могли зробити розумний висновок, що лихвар є чотирижды злодій і вбивця. Ми ж, християни, так їх шануємо, що мало не молилось на них заради їхніх грошей... Хто висмоктує, грабує і краде в іншого його прожиток, той чинить таке саме велике воцвісто (наскільки це від нього залежить), як і той, хто морить іншого голодом і зводить його в могилу. Але саме це й робить лихвар, і все-таки він сидить спокійно у своєму кріслі, хоч по справедливості йому треба було б висіти на шибениці, щоб його пожирало стільки воронів, скільки він украв гультенів, коли б тільки на цьому було стільки м'яса, що всі ті ворони, поділивши його, могли б дістати свою частку...

Хабарники і лихвари кричатимуть, що треба виконувати писані зобов'язання і те, що скріплено печаткою. На це юристи відразу ж давали хорошу відповідь: *in malis promissis* **. І теологи теж говорять, що писане зобов'язання, яке дехто дає дияволу, не має сили, навіть коли воно скріплене печаткою і написано кров'ю. Бо те, що противне богові, праву і природі дорівнює нулю. Тому великий цар, який тільки може зробити це, повинен негайно втрутитись у цю справу, розірвати печатку і зобов'язання, не звертаючи уваги на те, що...» і т. д.

«Тому на землі немає для людини ворога більшого (після диявола), ніж скнара і лихвар, бо *він хоче бути богом над усіма людьми*. Турки, воїтники, тирані — все це люди теж лихі, але вони все-таки повинні давати людям жити і повинні признатись, що вони лихі люди і вороги; і вони можуть, навіть повинні, іноді змилюстивитись над деяким. А лихвар або скнара хоче, щоб весь світ ради нього голодував і мучився спрагою, гинув у злиднях і смутку (наскільки це залежить від нього), щоб тільки у нього самого було все і щоб кожен *одержував від нього як від бога і [943] вічно був його кріпаком*. Тоді серце його радіє, це освіжає йому кров. При цьому він походжає у мантії з куничного хутра, носить золоті ланцюжки, каблочки, дорогий одяг, утирає собі морду, старається здаватись і мати славу добropорядної, благочестивої людини, що милосердніша за самого бога, далеко чутливіша, ніж матір божа і всі святі...

Язичники пишуть про великі подвиги Геркулеса, як він перемагає стільки потвор і жахливих страховиць, рятуєчи від них країну і людей. Адже лихвар — це величезна і жахлива потвора, зовсім як вовкулака, що все спустошує, гірший від Какуса, Геріона або Антея та ін. І, проте, він прикрашає себе й удає з себе благочестивого, щоб не бачили, куди діваються бики, *яких він втягує задом наперед у своє лігво*.

{Чудовий портрет капіталіста взагалі, який удає, ніби від нього береться те, що він тягне у свою печеру від інших, при-

* — арифметична рівність. *Ред.*

** — «в разі певних обіданок». Мається на увазі: *nulla obligatio* — «зобов'язання неіснує». *Ред.*

мушуючи все це рухатись *задом наперед*, щоб здавалось, ніби це *вийшло з його печери*.]

«Але Геркулес має почути, як ревуть бики і кричать полонені, і розшукати Какуса навіть серед скель та урвищ, щоб визволити биків від лиходія. Бо Какусом називається лиходій, *благочестивий лихвар*, який краде, грабує і пожирає все. І все-таки він нібито нічого не робив поганого; і думає, що навіть ніхто не може викрити його, бо він тяг биків задом наперед у своє лігво, від чого по їх слідах здавалось, ніби вони були ним *випущені*. Таким самим способом лихвар хоче обдурити весь світ, ніби він приносить користь і *дає світові биків, тимчасом як він хапає їх тільки для себе і пожирає...*»

Тому лихвар або скнара на ділі не є справжньою людиною; він і грішнить не по-людському; він має бути вовкулакою, гіршим від усяких тиранів, убивць та розбійників; він майже такий же лихий, як сам чорт. Але він живе не як ворог, а як друг і громадянин, користуючись загальною безпекою і миром. А тимчасом він грабує й убиває жахливіше від усякого ворога, убивці і палія. І якщо колесують грабіжників з великої дороги, убивць та розбійників і стинають їм голови, то у скільки разів більше слід було б колесувати і четвертувати усіх лихварів і виганяти, проклинати і стинати голови усім скнарам...»

Все це сказано дуже образно, і разом з тим тут влучно схопленій характер, з одного боку, старомодного лихварства, а з другого боку, капіталу взагалі — з цією «*interesse phantasticum*» *, з цим «відшкодуванням збитку, від природи властивого» грошам і товарів, з цією загальною фразою про користь, яку дає лихвар, з цим «благочестивим» виглядом лихваря, що не схожий на «інших людей» і робить видимість, ніби він дає, тоді як на ділі він бере, ніби він випускає, тоді як на ділі він тягне до себе, і т. д.!

* * *

«Велика перевага, пов'язана з володінням золотом і сріблом власні-док того, що воно дає можливість вибору сприятливих моментів для купівлі, поступово покликала до життя ремесло *банкіра*... Банкір відрізняється від старого *лихваря* тим, що він позичає багатим і *рідко коли або ніколи* — *біднякам*. Тому він позичає з меншим ризиком і може дозволити собі робити це на легших умовах; з обох цих причин він не накликає на себе тієї народної ненависті, яка супроводить лихваря» (*Newman, F. W. Lectures on Political Economy. London, 1851, стор. 44*).

Разом з розвитком лихварства і грошей розвивається примусове відчуження феодальної земельної власності:

«Запровадження грошей, які купують все, і, як наслідок цього, захист інтересів кредитора, що позичає свої гроші землевласникові, призводять до необхідності законного відчуження земельної власності для стягнення боргу» (*John Dalrymple. An Essay towards a general history of Feudal Property in Great Britain. 4th edition. London, 1759, стор. 124*).

* — «фантастичною втрагою». *Ред.*

[944] «На думку Томаса Калпепера (1641 р.), Джозаї Чайлда (1670 р.), Патерсона (1694 р.) багатство залежить від хоч би й насильного зниження процентної ставки з золота і срібла. Ця думка панувала в Англії майже два століття» (*Ganilh* [Des systèmes d'économie politique. Seconde édition. Tome premier. Paris, 1821, стор. 58—59]).

Коли Юм, на протилежність Локку, доводив, що процентна ставка визначається нормою прибутку *, він уже спостерігав далеко вищий розвиток капіталу. Ще більше це стосується Бен-тама, коли він наприкінці XVIII століття писав на захист лихварства ¹⁶⁷.

Починаючи з Генріха VIII до Анни має місце зниження процентної ставки в законодавчому порядку.

«В середні віки в жодній країні не було загальної процентної ставки. Насамперед суворість попів. Ненадійність судових гарантій щодо повернення позичок. Тим вища процентна ставка в окремих випадках. Незначний обсяг грошового обігу, необхідність здебільшого платити готівкою, бо банківська справа ще не розвинулась. Через це велика різноманітність як у розмірі процента, так і в самому розумінні лихварства. За часів Карла Великого вважалось лихварством, коли брали 100%. В Ліндау на Боденському озері в 1344 р. місцеві бюргери брали 216 $\frac{2}{3}$ %. В Цюріху Рада визначила як законний процент 43 $\frac{1}{3}$ %. В Італії іноді доводилося платити 40%, хоч у XII—XIV століттях звичайна ставка не перевищувала 20%. Верона встановила як законний процент 12 $\frac{1}{2}$ %. Імператор Фрідріх II у своїй постанові визначив 10%, але це тільки для євреїв; про християн він не хотів говорити. У Рейнській Німеччині 10% уже в XIII столітті були звичайною ставкою процента» (*Hüllmann. Stättewesen des Mittelalters. Zweiter Theil. Bonn, 1827, стор. 55—57*).

Величезні проценти в середні віки (оскільки вони стягалися не з феодалного дворянства і под.) ґрунтувались у містах в значній мірі на величезних «прибутках од відчуження», що їх одержували купці і міські ремісники з села, яке вони обдурювали.

У Римі, як і в усьому стародавньому світі, за винятком торгових міст з особливо розвинutoю промисловістю і торгівлею, як наприклад Афіни і т. ін., лихварство було для великих землевласників таким засобом, який давав їм можливість не тільки експропріювати дрібних власників, плебеїв, а й робити своєю власністю саму особу їх.

У Римі лихварство спочатку було вільним. Закон Дванадцяти таблиць (303 рік від заснування Риму) «установив процент з грошей в 1% на рік (за Нібуром — 10% на рік)... Ці закони незабаром були порушені... Дулій (в 398 році від заснування Риму) знову обмежив ставку процента одним процентом на рік (*usciarium foenus* **). У 408 році ця ставка була зменшена до $\frac{1}{2}$ %. В 413 році позичання грошей під проценти взагалі було

* Див. цей том, частина I, стор. 354—358. *Ред.*

** — буквально: приріст у розмірі однієї унції. *Ред.*

заборонене плебісцитом, що його провів трибун Генуції... Немає нічого дивного в тому, що в такій республіці, де громадянам заборонялося займатися промисловістю, оптовою та роздрібною торгівлею, *було заборонено також і торгівлю грішми*. Таке становище тривало триста років, до взяття Карфагена. [Потім було дозволено стягати не більш як] 12% на рік. Звичайна ставка річного процента становила 6%... Юстиніан установив процентну ставку в розмірі 4%. Usura quincunx * у Траяна означає законний процент в розмірі 5%... В Єгипті у 146 році до Р. Х. законний комерційний процент становив 12%» (*Dureau de La Malle. Economie politique des Romains. Tome second. Paris, 1840, стор. 259—263.* [1944])

* * *

[1950a] Щодо *процента Дж. У. Гілбарт* у своїй книзі «*The History and Principles of Banking*» (London, 1834) говорить ось що:

«Та обставина, що людина, яка бере гроші в позику, щоб *одержати прибуток за їх допомогою*, повинна віддати частину свого прибутку кредиторі, є само собою зрозумілим принципом природної справедливості. Людина одержує прибуток звичайно через торгівлю. Але в середні віки населення було чисто землеробським. А при такому населенні і при феодальному режимі може бути тільки дрібна торгівля, а тому й невеликий прибуток. Через те в середні віки закони про лихварство мали своє виправдання. До того ж у землеробській країні людина рідко прагне до того, щоб позичати гроші, за винятком тих випадків, коли вона зубожіла або потрапила в біду внаслідок якого-небудь нещастя» (стор. 163).

«Генріх VIII обмежив процент 10%, Яків I — 8%, Карл II — 6%, Анна — 5%» (стор. 164—165). «В ті часи позикодавці, коли не юридично, то фактично були монополістами, і тому потрібно було обмежувати їх, як і інших монополістів. У наш час норма прибутку регулює норму процента, тоді як в ті часи норма процента регулювала норму прибутку. Якщо кредитор обтяжував купця високою нормою процента, то купець був змушений накидати на свої товари вищу норму прибутку. Цим самим з кишень покушців витягалась велика сума грошей, щоб покласти її в кишеню кредитора, який позичав гроші купцеві. Ця *додаткова ціна*, яка накидалась на *товари*, призводила до того, що публіка ставала менш здатною і менш схильною до купівлі цих товарів» (стор. 165).

У XVII столітті *Джозая Чайлд* в написаній 1669 р. книзі «*Traité sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'interest de l'argent*» (traduits de l'anglois, Amsterdam et Berlin, 1754. У цій книзі міститься написаний також 1621 р. «*Traité contre l'usure*» *Томаса Кампенера*) виступає проти *Томаса Манлі* (проти його трактату «*Interest of Money Mistaken*»¹⁶⁸), якого він називає «поборником інтересів лихварів». Як і в усіх міркуваннях англійських економістів XVII століття, вихідним пунктом у міркуваннях *Чайлда* є, природно, багатство Голландії, де норма процента була низька. *Чайлд* роз-

* — буквально: проценти в розмірі п'яти унцій. *Ред.*

глядає що низьку норму процента як причину багатства, а Манлі твердить, що низька норма процента є тільки наслідком багатства країни.

«Щоб знати, бідною чи багатую є яка-небудь країна, треба тільки спитати: яка там ціна грошового процента?» (стор. 74).

«Як поборник інтересів хитрої і боягузливої банди лихварів він виставляє свою головну батарею проти того пункту, що його я сам визнав найслабшим... Він прямо заперечує, що низький рівень процента є причиною багатства, і запевняє, що він є тільки наслідком багатства» (стор. 120).

«Коли процентна ставка знижується, ті, до кого повертаються видані ними позички, змушені купувати землі (ціна яких підвищується внаслідок зростання кількості покупців) або вкладати гроші у торгівлю» (стор. 133).

«Поки процентна ставка дорівнює 6%, ніхто не піддаватиме себе ризику, пов'язаному з морською торгівлею, щоб одержувати від неї тільки 8—9%, — прибуток, яким цілком задоволені голландці, що одержують гроші за 4 і 3%» (стор. 134).

«Низька процентна ставка і висока ціна землі примушують купця і далі весь час займатись торгівлею» (стор. 140).

«Зниження процентної ставки привчає націю до ощадливості» (стор. 144).

«Коли торгівля є засіб, який збагачує країну, і коли зменшення процентної ставки розширює торгівлю, то зниження процента, або обмеження лихварства, є, безперечно, первинна і головна причина багатства нації. Немає взагалі нічого абсурдного у твердженні, що одна й та сама річ в один і той самий [950b] час може за певних умов бути причиною, а за інших умов — наслідком» (стор. 155).

«Яйце є причиною курки, а курка є причиною яйця. Таким чином, зниження процента може викликати збільшення багатства, а збільшення багатства може стати причиною ще сильнішого зниження процента. Зниження процента може бути здійснене законодавчим способом» (стор. 156).

«Я — захисник працьовитості, а мій противник захищає лінощі та неробство» (стор. 179).

Тут Чайлд прямо виступає як поборник інтересів промислового і торгового капіталу. [XV — 950b]

**ПРИМІТКИ
ПОКАЖЧИКИ**

ПРИМІТКИ

¹ В розділі про Мальтуса Маркс розглядає праці, написані Мальтусом після опублікування «Principles» Рікардо (1817 р.). Трудовій теорії вартості Рікардо, його вимозі всебічного розвитку продуктивних сил, якому, за Рікардо, повинні бути принесені в жертву інтереси окремих людей і навіть цілих класів, Мальтус намагався в цих творах протипоставити вульгарно-апологетичну теорію, спрямовану на захист інтересів найреакційніших верств пануючих класів.

Про Мальтуса як проповідника «теорії народонаселення» в цьому розділі говориться тільки мимохідь. Загальну характеристику твору Мальтуса про народонаселення Маркс дав у другій частині «Теорій додаткової вартості», в розділі «Зауваження про історію відкриття так званого рікардовського закону земельної ренти» (див. цей том, частина II, стор. 111, 113, 114—117, 143).— 3.

² Згодом встановлено, що автором цього анонімного твору був Джон Кейзнов.— 3.

³ У попередніх розділах своєї праці Маркс критикує погляд Сміта на вартість праці як на стандартну міру вартості і доводить, що цей погляд суперечить іншим, глибшим поглядам Сміта на вартість. Див. цей том, частина I, стор. 47—48 і 124, і частина II, стор. 415—418.— 3.

⁴ Йдеться про головний твір Рікардо «On the Principles of Political Economy, and Taxation», London, 1817.— 4.

⁵ У другій частині «Теорій додаткової вартості» Маркс показав, що в Рікардо немає аналізу виникнення додаткової вартості і що проблема обміну праці на капітал в рікардовській постановці її є нерозв'язною (див. цей том, частина II, стор. 409—413 і 418—432).— 4.

⁶ Термін «ціна витрат» («Kostenpreis» або «Kostpreis», «cost price») Маркс вживає в трьох різних значеннях: 1) в значенні витрат виробництва для капіталіста ($c + v$), 2) в значенні «іманентних витрат виробництва» товару ($c + v + m$), які збігаються з вартістю товару, і 3) в значенні ціни виробництва ($c + v +$ середній прибуток).

У даному місці рукопису цей термін використано в його третьому значенні, тобто в значенні ціни виробництва.

Якщо в II частині «Теорій додаткової вартості» термін «Kostenpreis» (поряд з термінами «середня ціна» і «ціна виробництва») вживається завжди в значенні ціни виробництва, то в III частині «Теорій» він іноді вживається також у значенні витрат виробництва для капіталіста ($c + v$), і в цих випадках він перекладається в III частині цього тома словами «витрати виробництва» (див., наприклад, цей том, частина III, стор. 34, 35—36, 362, 460).

Вживання терміна «Kostenpreis» в трьох значеннях пояснюється тим, що слово «Kosten» («витрати», «витрати виробництва») в економічній науці вживалось у трьох різних значеннях, як це спеціально відмічав Маркс у III частині «Теорій додаткової вартості» (див. цей том, частина III, стор. 72—76 і 508): 1) в значенні того, що авансовано капіталістом, 2) в значенні ціни авансованого капіталу плюс середній прибуток і 3) в значенні реальних (або іманентних) витрат виробництва для самого товару.

Крім цих трьох значень, що зустрічаються у класиків буржуазної політичної економії, є ще четверте, вульгарне значення терміна «витрати виробництва», в якому його вживав Ж. Б. Сей, що визначає «витрати виробництва» як «те, що сплачується за продуктивні послуги праці, капіталу і землі» (J. B. Say, «Traité d'économie politique». Seconde édition. Tome II, Paris, 1814, p. 453). Це вульгарне розуміння «витрат виробництва» Маркс рішуче відкидає (див., наприклад, цей том, частина II, стор. 129, 217 і 489).— 4.

- 7 «Profit upon expropriation» або «profit upon alienation» («прибуток від відчуження») — формулювання Джемса Стюарта, яке Маркс наводить й аналізує в першій частині «Теорій додаткової вартості» (див. цей том, частина I, стор. 10—11).— 8.
- 8 Мається на увазі відомий твір Мальтуса, перше видання якого вийшло анонімно в Лондоні у 1798 році: «An Essay on the Principle of Population». У цьому творі Мальтус твердив, що злидні трудящих мас спричиняються тим, що розмноження людей має тенденцію здійснюватися в геометричній прогресії, тимчасом як кількість предметів споживання може зростати, щонайбільше, тільки в арифметичній прогресії.— 14.
- 9 Про поняття «вартість праці» і «кількість праці» у Рікардо див. цей том, частина II, стор. 409—418.— 16.
- 10 Формулювання цього визначення вартості складено Кейнзовим на основі висловлювань Мальтуса й Адама Сміта, в якого Мальтус запозичив визначення вартості товару кількістю живої праці, що купується в обмін на цей товар.— 23.
- 11 Про концепцію «відносної заробітної плати» у Рікардо див. цей том, частина II, стор. 432—440.— 25.
- 12 Про поняття «дійсної заробітної плати» («real wages») у Рікардо див. цей том, частина II, стор. 415, 418, 432, 438—439, 454 і 581.— 25.
- 13 Ця цитата з Мальтуса майже дослівно передає міркування Адама Сміта, що наводиться в першій частині «Теорій додаткової вартості»

(див. цей том, частина I, стор. 128—129): «...праця мануфактурного робітника звичайно *дадає* до вартості матеріалу, який він обробляє, *вартість свого власного утримання і прибуток свого хазяїна*. Праця домашнього слуги, навпаки, не дає ніякого збільшення вартості... Людина *багата*, наймаючи багато мануфактурних робітників; вона бідніє, коли тримає багато домашніх слуг». Формулюючи заголовок до цього розділу в характерних для Сміта термінах «*Продуктивна і непродуктивна праця*», Маркс натякає на те, що цей погляд Мальтуса запозичив у Сміта.— 26.

- ¹⁴ «*Лорд-дендріеризм*» (або *дендріеризм*) — чванливе фатівство. Лорд Дендрієрі — персонаж з комедії англійського письменника Тома Тейлора «*Our American Cousin*» («Наш американський родич»), вперше поставленої на сцені в 1858 році.— 29.
- ¹⁵ Далі в рукописі стоять такі три фрази: «*Aber 600 : 400 = 66²/₃ p. c. Der Wert des Gesamtprodukts = 1000 und der in Arbeitslohn ausgelegte Teil desselben = 6/10. Was aber die Rechnung des Herrn Malthus?*» Остання фраза є переходом до дальшого тексту, але щб Маркс хотів сказати двома першими фразами, лишається неясним.— 29.
- ¹⁶ Маркс має на увазі перший випуск «До критики політичної економії». Див. це видання, том 13, стор. 49.— 31.
- ¹⁷ Автор анонімного твору «*Observations on certain Verbal Disputes in Political Economy*» цитує перше видання книги Мальтуса «*Principles of Political Economy*» (London, 1820), p. 121.— 31.
- ¹⁸ Маркс вживає тут, а подекуди й далі, термін «*cost price*» («*Kostpreis*», «*Kostenpreis*») в значенні витрат виробництва для капіталіста ($c + v$). Див. примітку 6.— 34.
- ¹⁹ В рукописі тут стоїть слово «*Surplusprodukt*» («додатковий продукт»), вжите в тому особливому значенні, яке Маркс спеціально застерігає на стор. 703 свого рукопису («додатковий продукт, тобто в даному разі надлишок продукту над тією частиною останнього, яка дорівнює постійному капіталові», див. цей том, частина II, стор. 511),— тобто в значенні *продукту знов доданої праці* ($v + m$). Якщо постійний капітал дорівнює нулю, то «*продукт знов доданої праці*» збігається з *вартістю* продукту.— 41.
- ²⁰ Ім'ям *Абрагама а Санта Клара* називали австрійського проповідника і літератора Ульріха Мегерле (1644—1709), який ставив собі за мету пропагувати католицизм у дохідливій для широкої публіки формі і виступав з «спасенними» проповідями і моралістичними творами, написаними нібито в народному стилі.— 45.
- ²¹ В інших місцях Рікардо вживає слово «*producer*» («виробник») в значенні «капіталіст-підприємець», як про це зауважує Маркс у розділі «Різне у Рікардо. Джон Бартош» (див. другу частину цього тома, стор. 572; пор. там же цитати з «*Principles*» Рікардо, що їх наводить Маркс на стор. 438 і 444). Про ототожнення у Рікардо понять «виробник» і «робітник» Маркс говорить на стор. 436 і 482 другої частини цього тома. В цьому самому значенні Рікардо вживає слово

- «виробник» і в цитатах, що їх наводить Маркс на стор. 481 і 567 другої частини цього тома.— 48.
- 22 Розвиваючи свій утопічний проект соціальних перетворень, Оуен доводив, що економічно, а також для кращого влаштування домашнього побуту найбільш доцільним є розміщення будівель трудової комуні у формі *паралелограма* або *квадрата*. Ці ідеї Оуен виклав у ряді своїх виступів, опублікованих у 1817—1821 роках (див. Роберт Оуен. «Избранные сочинения» с вступительной статьей В. П. Волгина. Том I, М.—Л., 1950, стор. 11—13, 35—36, 100—102, 152, 219—222 і вклейка «Модель коммуні» між стор. 280—281; том II, М.—Л., 1950, стор. 338—339).— 47.
- 23 «Установленою церквою» («Established Church») в Англії називається англійська державна церква, «англіканська» церква.— 49.
- 24 Розділ про «апологетичне трактування відносин капіталу і найманої праці» залишився у Маркса ненаписаним.— 52.
- 25 Під «*Essay on Rent*» («Дослідження про ренту») анонімний рикардіанець має на увазі брошуру Мальтуса «An Inquiry into the Nature and Progress of Rent, and the Principles by which it is regulated», London, 1815.— 54.
- 26 Під «*планом Спенса*» мається на увазі план націоналізації землі, з яким, починаючи з 1775 р., виступав англійський соціаліст-утопіст Томас Спенс, що вимагав скасування приватної власності на землю і рівномірного розподілу земельної ренти (після покриття всіх податків і громадських витрат общини) між усіма людьми общини.— 54.
- 27 У творах Руссо цього вислову знайти не вдалось.— 55.
- 28 Автор анонімного твору «*Outlines of Political Economy*» (Кейзнов) викладає тут міркування Мак-Куллоха за його книгою: J. R. MacCulloch. «*The Principles of Political Economy*». Edinburgh, 1825, р. 181—182. Пор. цей том, частина III, стор. 161.— 62.
- 29 Це місце з «*Wealth of Nations*» Адама Сміта Маркс наводить і розглядає в першій частині «Теорії додаткової вартості» (див. цей том, частина I, стор. 62—64).— 62.
- 30 Про ту відмінність між *часом виробництва* і *робочим часом*, яка має місце, зокрема, в землеробстві, і пов'язані з цим особливості розвитку капіталізму в землеробстві Маркс писав у своєму рукописі 1857—1858 років (див. К. Маркс. «*Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*». Moskau, 1939, S. 560—562). Поняття періоду виробництва (в розумінні періоду, що охоплює, крім робочого часу, також і той час, протягом якого на предмет праці впливають тільки звичайні процеси природи) Маркс докладно розвинув у другому томі «*Капіталу*», відділ другий, розділ 13. Пор. також цей том, частина II, стор. 16.— 64.
- 31 Маркс має на увазі перший випуск «До критики політичної економії». Див. це видання, т. 13, стор. 42.— 67.

- ³² Маркс цитує книгу Джемса Мілля «Elements of Political Economy». В першому виданні книги Мілля це місце знаходиться на стор. 74, у другому виданні — на стор. 94. Маркс цитує тут це місце, мабуть, за книгою Самюела Бейлі «A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value» (стор. 202), де воно теж розглядається як спрямоване проти Торренса. — 69.
- ³³ Тут Маркс виходить з припущення, що всі витрати виробництва зерна (за Торренсом — це 100 кварталів) зводяться до затрат на насіння. Проте на виробництво 120 кварталів зерна затрачається значно менше насіння — скажімо, 20 або 30 кварталів. Решта 70 або 80 кварталів ідуть на оплату знарядь праці, добров, на заробітну плату робітникам і т. ін. Але для аргументації Маркса це ніякого значення не має. — 71.
- ³⁴ Цю характеристику капіталістів як «співбратів» Маркс обґрунтував у III томі «Капіталу». Дослідивши процес вирівнювання норми прибутку, при якому «кожний окремий капіталіст так само, як і сукупність усіх капіталістів кожної окремої сфери виробництва, бере участь в експлуатації всього робітничого класу всім капіталом і зумовлює своєю участю певний ступінь цієї експлуатації» (див. це видання, т. 25, ч. I, стор. 201), Маркс пише: «...ми маємо тут математично точне пояснення того, чому капіталісти, виявляючи так мало братерських почуттів при взаємній конкуренції між собою, становлять в той же час справді масонське братство в боротьбі з робітничим класом як цілим» (там же, стор. 202). Пор. також цей том, частина II, стор. 18. — 75.
- ³⁵ Цю цитату з книги Джемса Мілля Маркс наводить за книгою Бейлі «A Critical Dissertation» (стор. 217), як це видно з невеликих відхилень від тексту книги Мілля. — 79.
- ³⁶ Натяк на анонімний полемічний твір, спрямований проти «суперечок про слова»: «Observations on certain Verbal Disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply». London, 1821. Далі (в параграфі 3-му цього розділу) Маркс дає докладну оцінку цьому анонімному творові. — 80.
- ³⁷ Маркс має на увазі перший випуск «До критики політичної економії». Див. це видання, т. 13, стор. 74—75. — 81.
- ³⁸ Там же, стор. 146—148. — 81.
- ³⁹ T. R. Malthus. «The Measure of Value Stated and Illustrated». London, 1823, p. 17—18. — 86.
- ⁴⁰ У другій частині «Теорій додаткової вартості» (див. цей том, частина II, стор. 412 і 414) Маркс, говорячи про «злорадство» Сея з приводу посилення Рікардо на закон пропозиції і попиту при визначенні «вартості праці» засобами існування, необхідними для утримання робітника, посиляється на зроблений Констансо французький переклад книги Рікардо з доданими до нього примітками Сея. У Маркса тут неточність. Сей у примітках до тексту Рікардо висловив своє «злорадство» з приводу того, що за допомогою пропозиції і попиту Рікардо визначає вартість грошей. Відповідне місце з приміток Сея Маркс

- наводить у «Злиденності філософії» (див. це видання, т. 4, стор. 113). Воно взяте з книги: D. Ricardo. «Des principes de l'économie politique et de l'impôt». Traduit de l'anglais par Constancio, avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tome II, Paris, 1835, p. 206—207.— 88.
- ⁴¹ У доданому до книги Мак-Куллоха — Прево списку друкарських помилок це місце виправлено так: «le fermier de ce dernier acre ne pourrait point éluder son fermage» («орендар цього останнього акра не міг би ухилитися від сплати відповідної ренти»).— 98.
- ⁴² Маркс має на увазі ту примітку Сея до 7-го розділу «Начал політичної економії» Рікардо (розділ «Про зовнішню торгівлю»), в якій Сей наводить приклад з цукром, що ввозиться до Франції з Антільських островів і коштує у Франції дешевше, ніж цукор, що був би вироблений у самій Франції.— 98.
- ⁴³ У першому нарисі своїх «Essays on some Unsettled Questions of Political Economy» (London, 1844) Дж. Ст. Мілль розглядає «закони взаємного обміну між народами і розподіл вигод торгівлі між країнами торгового світу» і зазначає: «Часто шляхом торгівлі з іноземцями ми можемо одержувати їхні товари з меншими витратами праці і капіталу, ніж ці товари коштують самим іноземцям. І проте така торгівля вигідна для іноземців, бо той товар, який вони одержують взамін від нас, хоч він і коштував нам менше, обійшовся б їм дорожче, коли б вони виробляли його самі» (стор. 2—3).— 99.
- ⁴⁴ Під *фіктивним капіталом* Маркс розуміє тут капітал державного боргу, маючи на увазі, що держава (буржуазна або буржуазно-поміщицька) витрачає одержані в позику гроші не як капітал і сплачує за них проценти з податків, які стягаються з населення. Пор. К. Маркс. «Капітал», том III, розділ 29-ий.— 104.
- ⁴⁵ Маркс посилається тут на перший виписок «До критики політичної економії». Див. це видання, том 13, стор. 113—114.— 107.
- ⁴⁶ У Сея (J. B. Say. «Traité d'économie politique». Seconde édition. Tome II, Paris, 1814, p. 382) сказано: «Продукти купуються тільки на продукти». Критику цього положення Сея див. у другій частині цього тома, стор. 514—515 і 520—524.— 112.
- ⁴⁷ Розділ 19-ий у «Principles» Рікардо називається «Про раптові зміни в торгівлі» («On sudden changes in the channels of trade»), причому під «торгівлею» тут розуміється не тільки торговельна, а й виробнича діяльність у тій чи іншій країні. Пор. цей том, частина II, стор. 518.— 115.
- ⁴⁸ Маркс має на увазі один із тих зошитів, в яких він робив виписки з політичної економії. Перші 63 сторінки згаданого тут Марксом VII зошита є закінченням економічного рукопису 1857—1858 років (див. К. Маркс. «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie». Moskau, 1939, S. 586—764). Починаючи з сторінки 63а (на якій є помітка Маркса: «Почато 28 лютого 1859 року») в VII зошиті йдуть виписки з праць Лютера, Ленге, Галіані, Веррі, Паолетті, Мальтуса, Річарда Джонса та інших авторів. На 134-й сторінці VII зошита Маркс ви-

писав з «Inquiry into those Principles...» (із сторінок 110 і 112) ті місця, де анонімний автор критикує і висміює Сея. — 116.

- 49 Маркс посилається на свій XII зошит виписок, де на обкладинці його рукою написано: «Лондон, 1851 р., липень». На стор. 13 цього зошита зроблено виписки з сторінок 97, 99, 103—104, 106—108 і 111 анонімного «Inquiry».

Про землевласників, рента яких знижує прибуток капіталістів, говориться у виписці з сторінок 54—55 «Inquiry»; ця виписка знаходиться на стор. 12 Марксового зошита XII. — 116.

- 50 На початку 12-ої сторінки свого XII зошита виписок Маркс виписує з «Inquiry into those Principles» (стор. 15) критичне зауваження анонімного автора проти міркування Сея про те, що надвиробництво в Англії спричиняється недовиробництвом в Італії. Пор. цей том, частина I, стор. 209, частина II, стор. 553, і частина III, стор. 245. — 117.

- 51 Перед цим анонімний автор навів цитату з книги Сея («Lettres à M. Malthus», Paris, 1820, р. 46), в якій міститься положення Сея про те, що «продукти купуються тільки на продукти». Це саме положення фігурує у Сея і в такій формі: «вироблена продукція завжди знаходить для себе ринок» («An Inquiry into those Principles...», London, 1821, р. 13, 110). — 117.

- 52 *Дане* (das Gesetzte) — термін гегелівської філософії, що означає щось зумовлене на відміну від безумовного, одвічного, первинного, — щось таке, що має свою основу не в собі самому, а в чомусь іншому. — 123.

- 53 Мається на увазі перший випуск «До критики політичної економії». Див. це видання, т. 13, стор. 19—20 і 33. — 123.

- 54 Мова йде про перший випуск «До критики політичної економії». Див. це видання, т. 13, стор. 48—49. — 127.

- 55 [S. Bailey.] «A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value». London, 1825, р. 71—93. Пор. цей том, частина II, стор. 516, і частина III, стор. 146—147 і 155. — 144.

- 56 В усьому цьому міркуванні під «порцією» продукту, що дістається робітникам (відповідно: капіталісту), розуміється кількість натуральних одиниць того продукту, в якому уречевлена знов додана праця, а під «пропорцією» — процентна частка цього продукту, яка дістається першій чи другій стороні. Коли, наприклад, знов додана праця робітників була уречевлена в 100 натуральних одиницях продукту, причому частка робітників становила 60%, а частка капіталіста 40%, то при збільшенні кількості продукту в два рази (в результаті зростання продуктивності праці) і при збереженні попереднього розподілу продукту між робітниками і капіталістом «порція» робітників збільшиться на 60 натуральних одиниць, а «порція» капіталіста — тільки на 40 натуральних одиниць. Але якщо при цьому частка капіталіста з 40% збільшиться до 48%, то частка робітників зменшиться з 60% до 52%, хоч їхня «порція» все-таки збільшиться на

- 44 натуральні одиниці (при одночасному збільшенні «порції» капіталіста на 56 натуральних одиниць).— 146.
- 57 Коли замість довільно взятих цифр «50, 60 або 70 кварталів на одного робітника» підібрати цифри, відповідні наведеному вище (на стор. 144—145) прикладу Бейлі, то матимемо: « $12\frac{1}{2}$, 25 або $37\frac{1}{2}$ кварта на одного робітника».— 149.
- 58 D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition, London, 1821, p. 13—15.— 158.
- 59 В нумерації сторінок рукопису тут у Маркса описка: замість «838» проставлено «839».— 159.
- 60 J. R. MacCulloch. «The Principles of Political Economy». Edinburgh, 1825, p. 181—182. Маркс наводить цю цитату за книгою Кейнова «Outlines of Political Economy», London, 1832. Див. цей том, частина III, стор. 60—61.— 161.
- 61 D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition, London, 1821, p. 1—12.— 162.
- 62 Натяк на слова одного з солдатів Валленштейна в драмі Шіллера «Табір Валленштейна» (ява VI):
- «Як герцог сякається, як плює —
Оце ви вмиг схопили. Але
В чім його геній, дух і суть,—
Це на параді не збагнуть».—164.
- 63 Маркс, очевидно, має на увазі *друге* видання книги Мак-Куллоха «Principles of Political Economy», що вийшло в 1830 р., бо перше видання цієї книги, яке звичайно цитується Марксом, було опубліковане в 1825 р., тобто до виходу в світ «Wealth of Nations» Сміта з мак-куллохівськими «примітками і міркуваннями».— 165.
- 64 «*Основою вартості товарів*» («the foundation of the value of commodities») Рікардо називає працю в деяких місцях своїх «Principles» (наприклад, на стор. 80 третього видання). Як «*міра вартості*» («measure of value») праця характеризується у Рікардо на стор. 333—334 третього видання «Principles». Пор. цей том, частина III, стор. 131—132, де Маркс наводить відповідні місця з «Principles» Рікардо.— 169.
- 65 Вислів Фауста з першої частини «Фауста» Гете, сцена шістнадцята («Сад Марти»). Відповідне місце з книги Джемса Мілля Маркс навів вище, на стор. 79.— 170.
- 66 Це — цитата з книги Сея «Traité d'économie politique». Seconde édition. Tome I, Paris, 1814, p. LI — LII.— 173.
- 67 W. Roscher. «System der Volkswirtschaft». Erster Band: «Die Grundlagen der Nationalökonomie». Dritte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858, S. 82, 191.— 174.
- 68 Підрозділ про Мак-Куллоха, як і весь розділ «Розклад рікардіанської школи» (за винятком підрозділу про Дж. Ст. Мілля, написаного навес-

ні 1862 р.), Маркс написав у жовтні 1862 р. (це позначив сам Маркс на обкладинці XIV зошита, до якого входить цей розділ).— 177.

- 69 W. Roscher. «System der Volkswirtschaft». Band I: «Die Grundlagen der Nationalökonomie». Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858, S. 353.

Маркс називав Рошера ім'ям одного з найвидатніших старогрецьких істориків — Фукідіда у зв'язку з тим, що «пап професор Рошер скромно оголосив себе Фукідідом політичної економії», як пише Маркс далі (див. цей том, частина II, стор. 497). Назва «Фукідід Рошер» має суто іронічний характер: Маркс не раз показує, що Рошер грубо перекручував як історію економічних відносин, так і історію економічних теорій. Пор. цей том, частина II, стор. 118—120.— 177.

- 70 Справжнім автором цієї брошури був англійський публіцист Джон Уілсон, який друкував свої праці під різними псевдонімами.— 177.

- 71 «The Edinburgh Review, or Critical Journal» («Едінбурзький огляд, або Критичний журнал») — англійський буржуазний літературно-політичний журнал, виходив з 1802 по 1929 рік. У 20—30-х роках XIX ст. видавався раз на 3 місяці і був органом партії вігів. Вільність статей з економічних питань, що публікувалися в ньому в цей період, належала Мак-Куллоху.— 177.

- 72 «The Scotsman; or Edinburgh Political and Literary Journal» («Шотландець, або Едінбурзька політична і літературна газета») — англійська буржуазна газета, виходить з 1817 року. В першій половині XIX ст. — орган партії вігів. З часу заснування газети і до 1827 р. в ній друкувалися статті Мак-Куллоха, присвячені економічним питанням. У 1818—1820 рр. Мак-Куллох був редактором газети.— 177.

- 73 «Encyclopaedia Britannica» («Британська енциклопедія») — багатотомний англійський (тепер англо-американський) енциклопедичний словник. Виходить з 1768 р. постійно оновлюваними виданнями. До кінця XIX ст. видавався в Едінбурзі.— 177.

- 74 Маркс має на увазі великий відступ про Дж. Ст. Мілля в VII і VIII зошитах рукопису 1861—1863 років (стор. 319—345 рукопису). Відповідно до оглаву «Теорії додаткової вартості», записаного Марксом на обкладинках своїх зошитів, і на підставі помітки Маркса в тексті VII зошита рукопису (див. цей том, частина I, стор. XXV) розділ про Дж. Ст. Мілля перенесено в третю частину цього тома (див. стор. 182—229).

Про «неправильний метод обчислення заробітної плати як частки у продукті» Маркс говорить далі на стор. 216—217.— 179.

- 75 Маркс на початку 1862 р., розпочинаючи писати «Теорії додаткової вартості», задумав їх як п'ятий, заключний, розділ свого дослідження про процес виробництва капіталу, що безпосередньо йде за розділом про поєднання абсолютної і відносної додаткової вартості (див. цей том, частина I, стор. VIII). Однак, працюючи над «Теоріями», Маркс прийшов до висновку, що між четвертим розділом («Поєднання абсолютної і відносної додаткової вартості») і «Теоріями додаткової вартості» треба вставити ще два розділи: «Зворотне перетворення додаткової вартості в капітал» і «Результат процесу виробництва» (див.

- там же, стор. 397). Це і пояснює посилання на ще не написаний у жовтні 1862 р. (див. примітку 68) розділ про «Перетворення додаткової вартості в капітал», де мали бути висвітлені, зокрема, і деякі погляди Уейкфілда. Мова йде насамперед про положення Уейкфілда «праця створює капітал, перш ніж капітал застосовує працю», яке наводить Маркс у примітці 22-ій до 22-го розділу I тома «Капіталу», що має той самий заголовок «Перетворення додаткової вартості в капітал». — 179.
- ⁷⁶ Під «додатковим продуктом» («surplus produce») Уейкфілд розуміє ту частину продукту, яка перевищує те, що є необхідним для «заміщення капіталу з звичайним прибутком» (Уейкфілд, коментарії до II тома його видання «Wealth of Nations» А. Сміта, стор. 215 і 217). — 180.
- ⁷⁷ Мова йде про книгу Джона Стюарта Мілля «Essays on some Unsettled Questions of Political Economy», London, 1844, яку Маркс цитував у розділі «Теорії про продуктивну і непродуктивну працю» (див. цей том, частина I, стор. 155). — 182.
- ⁷⁸ Маркс має на увазі книгу Джона Стюарта Мілля «Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy». In two volumes. London, 1848. — 182.
- ⁷⁹ Це розрізнення Маркс сформулював у II зошиті рукопису 1861—1863 років, у розділі «Перетворення грошей в капітал» (стор. 88 рукопису), де сказано: «Витрати виробництва для капіталіста — це тільки сума авансованих ним вартостей, так що вартість продукту залишається рівною вартості авансованого капіталу. З другого боку, дійсні витрати виробництва продукту дорівнюють сумі робочого часу, що міститься в продукті. Але сума робочого часу, вміщеного в продукті, перевищує суму того робочого часу, що його капіталіст авансував або оплатив, і цей надлишок вартості продукту над тією вартістю продукту, яку капіталіст оплатив або авансував, саме і становить додаткову вартість».
- До цього питання Маркс повернувся в XIV зошиті, у розділі про Торренса (див. цей том, частина III, стор. 72—76), і в XV зошиті, в розділі про вульгарну політичну економію (див. цей том, частина III, стор. 508). — 185.
- ⁸⁰ Маркс має на увазі книгу Джона Стюарта Мілля «A System of Logic, Ratiocinative and Inductive, being a connected view of the Principles of Evidence, and the Methods of Scientific Investigations». In two volumes. London, 1843. — 187.
- ⁸¹ За помилковими міркуваннями Мілля, наведеними вище на стор. 187—188, капіталіст № 1, який застосовував постійний капітал і 60 робітників, затратував для виробництва 1 квартера хліба (що є заробітною платою одного робітника) $\frac{6}{9}$ квартера хліба $\left(\frac{120}{180} = \frac{2}{3} = \frac{6}{9}\right)$, а капіталіст № 2, який обходиться без постійного капіталу і застосовує 100 робітників, затратує на 1 квартал хліба тільки $\frac{5}{9}$ квартера $\left(\frac{100}{180} = \frac{5}{9}\right)$, тобто у капіталіста № 2 «витрати виробництва заробітної плати» для одного

робітника *знизились* на $\frac{1}{9}$ квартера, або, інакше кажучи, у капіталіста № 1 ці «витрати виробництва заробітної плати» на одну п'яту (на 20%) більші, ніж у капіталіста № 2.— 197.

- ⁸² До питання про те, чи впливає на норму прибутку поєднання в руках одного капіталіста виробництва готового продукту з виробництвом постійного капіталу для цього продукту, Маркс повертається в тому самому VIII зошиті, в якому закінчується розділ про Дж. Ст. Мілля, — на стор. 368 рукопису (див. цей том, частина I, стор. 195) — і в середині X зошита, в розділі про Родбертуса, на стор. 461—464 рукопису (див. цей том, частина II, стор. 39—46).— 209.
- ⁸³ Див. примітку 12.— 212.
- ⁸⁴ Маркс має на увазі зошити I—V свого рукопису 1861—1863 років, в яких він розвинув свою теорію додаткової вартості (в розділах: «Перетворення грошей в капітал», «Абсолютна додаткова вартість», «Відносна додаткова вартість»).— 220.
- ⁸⁵ Маркс має на увазі ту частину свого дослідження, яка згодом виросла в третій том «Капіталу».— 220.
- ⁸⁶ Маркс тут вперше формулює основну ідею свого вчення про *перетворення додаткової вартості в середній прибуток*, яке трансформує *вартості* товарів у відмінні від них *ціни виробництва*. Це місце рукопису написано навесні 1862 р. (див. у тексті стор. 214—215). Пор. також цей том, частина I, стор. 67, де вперше з'являється термін «середня ціна» для позначення ціни виробництва, яка відрізняється від вартості. Більш докладно вчення про середній прибуток і ціни виробництва Маркс розвинув у червні 1862 р. (у розділі про Родбертуса — див. цей том, частина II, стор. 16—18, 22, 58—63) і в липні—серпні 1862 р. (в зв'язку з критичним аналізом системи економічних поглядів Рікардо — див. там же, стор. 173—218).— 227.
- ⁸⁷ Мова йде про останні 13 сторінок VII зошита і перші 14 сторінок VIII зошита, на яких написано великий відступ про Дж. Ст. Мілля. Див. примітку 74.— 229.
- ⁸⁸ «Цей неймовірний писака» («this most incredible cobbler») — так називав Мак-Куллоха автор брошури «Some Illustrations of Mr. M'Culloch's Principles of Political Economy». Див. вище в тексті стор. 178.— 230.
- ⁸⁹ Як видно з дальших роз'яснень Маркса, під «*вартістю капіталу*» («the value of capital») автор памфлета «The Source and Remedy of the National Difficulties» розуміє висоту «процента на капітал», тобто відношення тієї кількості додаткової праці, яку привласнює собі власник капіталу, до величини застосовуваного ним капіталу (під «процентом на капітал» автор памфлета розуміє те, що Маркс називав додатковою вартістю, але автор памфлета тут слугує норму додаткової вартості з нормою прибутку: додаткову працю, що видавлюється з робітників, він безпосередньо співвідносить з авансованим капіталом у цілому).— 231.
- ⁹⁰ Розділ «*Дозод і його джерела*» Маркс уже в січні 1863 р. планував для третьої частини «Капіталу» (див. цей том, частина I, стор. 398).

Але на обкладинці XIV зошита, написаного в жовтні 1862 р., цей розділ фігурує як «епізод», доданий до останнього розділу «Теорії додаткової вартості» (див. цей том, частина I, стор. 5). І справді, в XV зошиті, написаному в жовтні і листопаді 1862 р., є великий розділ, присвячений проблемі доходу і його джерел, яка розглядається в зв'язку з критикою вульгарної політичної економії. Але про «фантазію Прайса» там нічого немає. Критичний аналіз цієї фантазії Маркс зробив у 24-му розділі III тома «Капіталу» (див. це видання, т. 25, ч. I, стор. 404—405, 407).— 232.

- ⁹¹ Маркс має на увазі щойно видану книгу Кернса «The Slave Power: its Character, Career, and Probable Designs: being An Attempt to Explain the Real Issues involved in the American Contest» (London, 1862). Цю книгу він не раз цитує в I і III томах «Капіталу».— 235.
- ⁹² Маркс має на увазі міркування Сея (в його «Lettres à M. Malthus», Paris, 1820, р. 15) про те, що коли, наприклад, в Італії має місце переповнення ринку англійськими товарами, то причиною цього є недостатнє виробництво тих італійських товарів, які могли б бути обмінені на англійські товари. Ці міркування Сея цитуються в анонімному трактаті «An Inquiry into those Principles...» (London, 1821, р. 15) і фігурують у зроблених Марксом виписках з «An Inquiry into those Principles...» у своєму записному зошиті XII, стор. 12. Пор. цей том, частина I, стор. 209, частина II, стор. 553—554, і частина III, стор. 117.—245.
- ⁹³ У другій частині «Теорії додаткової вартості» Маркс наводить й аналізує цитати з книги Рікардо, що містять це формулювання (див. цей том, частина II, стор. 181—182, 183 і 414).— 252.
- ⁹⁴ Під «*індустрією споживання*» («industry of consumption») Рейвнстон розуміє виробництво предметів розкоші і виконання всіляких послуг для тих, що мають власність.— 253.
- ⁹⁵ Відповідне місце з книги Гопкінса «On Rent of Land, and its Influence on Subsistence and Population» (London, 1828, стор. 126) Маркс навів у розділі «Зауваження про історію відкриття так званого рікардовського закону земельної ренти» (див. цей том, частина II, стор. 134—137).— 257.
- ⁹⁶ Маркс має на увазі ходячий англійський вислів «*capital employs labour*» («капітал застосовує працю»), в якому відбилась сама суть відношення капіталу до найманої праці. У ХХІ зошиті свого рукопису 1861—1863 років, розкриваючи суть «продуктивності капіталу», Маркс пише: «...засоби виробництва, речові умови праці — матеріал праці, засоби праці (а також і життєві засоби) — виступають [при капіталістичному способі виробництва] не як підпорядковані робітників; навпаки, робітник підпорядкований їм. Не він застосовує їх, а вони застосовують його. Через це вони і є капіталом» (див. цей том, частина I, стор. 372; пор. також частина I, стор. 64, частина II, стор. 436, і частина III, стор. 107—108).— 258.
- ⁹⁷ В цьому місці рукопису нумерація сторінок переплутана: після сторінки 864 текст переходить на сторінку 867, потім продовжується на сторінках 868, 869, 870, 870а, далі на сторінках 865, 866 і, нарешті,

на сторінках 870b, 871, 872 і т. д. Переходи від однієї несуміжної сторінки до другої вказані самим Марксом.— 258.

⁹⁸ Див. примітку 88.— 259.

⁹⁹ Маркс посилається на свій тоді ще не написаний (жовтень 1862 р.) розділ про первісне нагромадження, який, за планом Маркса (див. цей том, частина I, стор. 397), мав передувати «Теоріям додаткової вартості». Попередні намітки цього розділу є в економічному рукописі 1857—1858 років (див. К. Marx. «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie». Moskau, 1939, S. 363—374).— 264.

¹⁰⁰ Про основні моменти процесу відтворення у Маркса говориться в попередніх розділах «Теорій додаткової вартості» у зв'язку з критичним аналізом поглядів А. Сміта і Д. Рікардо. Зокрема, про необхідність *одночасного* виробництва і відтворення всіх елементів того чи іншого товару мова йшла на стор. 85—87 і 120—121 першої частини цього тома і на стор. 491—492, 504 і 505 другої частини.— 270.

¹⁰¹ Міркування Корбета про постійне переповнення ринку і про те, що пропозиція завжди перевищує попит, викладено на стор. 115—117 його книги «An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation Explained», London, 1841.— 278.

¹⁰² «The Economist» («Економіст») — англійський щотижневий журнал з питань економіки і політики, виходить у Лондоні з 1843 року; орган великої промислової буржуазії.— 279.

¹⁰³ Про зменшення наявних запасів товарів у міру розвитку торгівлі і засобів сполучення Сісмонді говорить в I томі своїх «Etudes sur l'économie politique», Bruxelles, 1837, стор. 49 і далі.— 279.

¹⁰⁴ Маркс характеризує тут гроші як «*тільки формальне буття*» («blosses Formdasein») в тому розумінні, що споживна вартість грошей, «хоч і реально існуюча, виступає в самому процесі [обміну] як тільки формальне буття, яке повинно ще реалізуватися через перетворення в дійсні споживні вартості» (див. це видання, том 13, стор. 32).— 283.

¹⁰⁵ Маркс має на увазі книгу Самюела Ленга (молодшого) «National Distress; its Causes and Remedies», London, 1844, p. 149—154. У 115-ій примітці до 23-го розділу I тома «Капіталу» Маркс наводить уривок з цієї книги, в якій показано надзвичайно тяжкі житлові умови робітників у великих капіталістичних містах.— 284.

¹⁰⁶ Про *фетишистський характер* товару, грошей і капіталу Маркс говорить в першому випуску «До критики політичної економії» (див. це видання, том 13, стор. 19—22, 32—33 і 124—125).— 287.

¹⁰⁷ Приблизно за півроку до цих міркувань про Годскіна Маркс у своєму незакінченому розділі про англійського соціаліста Брея наводить, між іншим, такі його слова: «Не капіталіст, а капітал має істотне значення для операцій виробників. Між капіталом і капіталістом існує така сама велика різниця, як між вантажем корабля і

накладною, що супроводить цей вантаж» (див. цей том, частина III, стор. 312).— 287.

- ¹⁰⁸ Ці зіставлення слів різних індосвропейських мов Маркс узяв в «одного бельгійського етимолога», як він пише Енгельсові в листі від 16 червня 1864 р., причому сам Маркс, як видно з цього ж листа, не був певний, що всі вони достатньо обґрунтовані. «Один бельгійський етимолог» — це Оноре Жозеф Шаве, автор книги «Essai d'étymologie philosophique» (Bruxelles, 1844). Французьке слово «valeur» й англійське слово «value», на які посилається Маркс, додані в другій цитаті з книги Шаве самим Марксом. У книзі Шаве німецьке слово «walle» (в другій цитаті) має помітку, що це — застаріла, неживана форма.— 288.
- ¹⁰⁹ Безпосередньо за цим місцем в брошурі Годскіна йде фраза, яка пояснює, що саме він має на увазі, кажучи: «спідведення певного балансу»: «Капіталісти дозволяють робітникам мати засоби існування, бо вони не можуть обходитись без праці робітників, і дуже великодушно задовольняються тим, що беруть собі кожну частинку продукту, яка не є необхідною для цієї мети», тобто для забезпечення фізичного мінімуму заробітної плати.— 288.
- ¹¹⁰ Мається на увазі книга Чалмерса «On Political Economy in connexion with the Moral State and Moral Prospects of Society», 2nd edition, Glasgow, Edinburgh, Dublin and London, 1832, стор. 88—89 та ін.— 302.
- ¹¹¹ Див. примітку 23.— 302.
- ¹¹² Маркс посилається на свій IX зошит виписок за 1851 рік. На стор. 47 цього зошита зроблено виписки із сторінок 252—256 книги Годскіна «Popular Political Economy» (див. російський переклад Творів Годскіна, стор. 205—207).— 309.
- ¹¹³ Розділ про Брея лишився у Маркса незакінченим. Фактично Маркс обмежився тільки тим, що зібрав найважливіші висловлювання Брея як «противника політико-економів». Утопічне вчення Брея про «рівний обмін» як засіб для усунення тих несправедливостей, жертвою яких є робітничий клас, Маркс піддав критичному аналізу ще в «Злиденності філософії» (1847 р.), в § II першого розділу, що має заголовок «Конституційована, або синтетична, вартість» (див. це видання, т. 4, стор. 100—106). Про погляди Брея на суть і роль грошей див. у Маркса: рукопис 1847 року «Заробітна плата» (це видання, том 6, стор. 566); «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie» (Moskau, 1939), S. 55, 690, 754; лист Маркса до Енгельса від 2 квітня 1858 року; «До критики політичної економії» (це видання, т. 13, стор. 65).— 310.
- ¹¹⁴ Маркс має на увазі «Таблицю доходів і видатків різних сімейств в Англії у 1688 році», складену одним з перших англійських статистиків Грегорі Кінгом і включену Чарлзом Давенантом у свою книгу «An Essay upon the Probable Methods of making a People Gainers in the Ballance of Trade» (London, 1699). Про цю «Таблицю» Маркс говорить у першій частині «Теорії додаткової вартості» (див. цей том, частина I, стор. 151—152).— 315.

- ¹¹⁵ Під терміном «середня ціна» («average price», «Durchschnittspreis») Маркс розуміє тут те саме, що під терміном «ціна виробництва», тобто витрати виробництва ($c + v$) плюс середній прибуток. Самий термін «середня ціна» вказує на те, що тут мається на увазі «середня ринкова ціна за більш-менш тривалий період, або та центральна точка, до якої тяжіє ринкова ціна», як Маркс роз'яснює на стор. 324 другої частини цього тома. Вперше цей термін вживається у Маркса на стор. 67 першої частини цього тома. У другій частині тома він багато разів вживається в розділах про Родбертуса і Рікардо поряд з термінами «ціна витрат» і «ціна виробництва». — 321.
- ¹¹⁶ Маркс має на увазі відділ «Капітал і прибуток», який він почав у XVI зошиті рукопису 1861—1863 років (цей XVI зошит датований груднем 1862 р., тоді як зошит XVIII з розділами про Рамсея, Шербульє і Джонса датований січнем 1863 р.). Питання про *перетворення вартостей у ціни виробництва* Маркс мав намір розглянути в другому розділі відділу «Капітал і прибуток», як це видно з наміток плану цього розділу, написаного незабаром після розділу про Рамсея (див. цей том, частина I, стор. 398—399). Відділ «Капітал і прибуток» потім вийшов у III том «Капіталу».
- Про сформульовані Давідом Рікардо «винятки» з визначення вартості робочим часом Маркс докладно говорить у другій частині «Теорії додаткової вартості» (див. цей том, частина II, стор. 173—204; пор. також частина III, стор. 63—64). — 322.
- ¹¹⁷ Якщо в первісному розрахунку припускалось, що в другому випадку витрати виробництва на знаряддя праці і на робочу силу обчислюються вже за тією вдвоє меншою вартістю одного квартера хліба, яка визначилась в результаті подвоєного врожаю, то тепер Маркс бере до уваги те, що це зниження вартості одного квартера сталося лише *восени* другого року, а до осені вартість квартера була вдвоє вища. Тому якщо в первісному розрахунку витрати виробництва в другому випадку виражались сумою $20c + 40c + 40v = 100$ кварталів, то тепер з'ясовується, що вони виражаються тією самою сумою, як і для першого випадку, тобто сумою $20c + 20c + 20v = 60$ кварталів. Оскільки урожай в другому випадку дорівнює 200 кварталам, то на прибуток лишається 140 кварталів. — 330.
- ¹¹⁸ Маркс має на увазі книгу вульгарного німецького економіста Рошера «Die Grundlagen der Nationalökonomie», 1858, S. 385, де Рошер, говорячи про поділ прибутку на підприємницький прибуток і процент, посилається на «Outline» Сеніора. Зазначаючи, що поділ прибутку на «підприємницький прибуток» і «чистий прибуток з капіталу» був відомий уже в 1821 і 1822 рр., Маркс, певно, має на увазі анонімний твір «An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption» (London, 1821), p. 52—53, і книгу Гопкінса «Economical Enquiries relative to the Laws which regulate Rent, Profit, Wages, and the Value of Money» (London, 1822), p. 43—44. — 342.
- ¹¹⁹ Маркс має на увазі працю Шторха «Cours d'économie politique», Paris, 1823, том I, книга III, розділ XIII. — 344.
- ¹²⁰ Про *кооперативні фабрики робітників в Англії* див. це видання, т. 25, ч. I, стор. 91, 395—398 і 450. Пор. також цей том, частина III, стор. 492—493. — 345.

- ¹²¹ Маркс має на увазі книгу Корбета «An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation Explained», London, 1841, p. 100—102.— 346.
- ¹²² «The Morning Star» («Ранкова зоря») — англійська щоденна газета, орган манчестерських фритредерів Кобдена і Брайта; виходила в Лондоні з 1856 по 1869 рік.— 350.
- ¹²³ Тут мова йде про план «Теорій додаткової вартості». У записаному Марксом на обкладинці XIV зошита плані останніх розділів «Теорій» є пункт «n) Шербюльє» (див. цей том, частина I, стор. 5), відповідно до якого і написано цей розділ. Щодо Сімонді, то його погляди Маркс мав намір розглянути не в «Теоріях додаткової вартості», а в тій наступній частині своєї праці, що мала трактувати про «Конкуренцію капіталів і кредит» (див. цей том, частина III, стор. 46).— 352.
- ¹²⁴ «Комерційним прибутком» («profit mercantile») Шербюльє називає прибуток окремого капіталіста, на відміну від прибутку всього суспільства.— 359.
- ¹²⁵ Під «добувними галузями виробництва» («industries extractives») Шербюльє розуміє не тільки видобуток корисних копалин, заготовлю лісу, риболовство, полювання, але й усі галузі сільського господарства, що виробляють сільськогосподарську сировину.— 360.
- ¹²⁶ Далі в рукописі, у вигляді взятого у квадратні дужки відступу, йде план 2-го розділу III частини «Капіталу», в якій Маркс мав намір проаналізувати питання про утворення загальної норми прибутку. В цьому виданні план надруковано в «Додатках» до першої частини 26-го тома (стор. 398—399).— 366.
- ¹²⁷ Маркс має на увазі дослідження торгового капіталу, викладене в зошитах XV і XVII рукопису 1861—1863 років, особливо стор. 964 (зошит XV) і стор. 1030 (зошит XVII).— 386.
- ¹²⁸ Маркс має на увазі міркування Джемса Мілля в його книзі «Elements of Political Economy», London, 1821 (розділ 4, підрозділ 5: «Податки на земельну ренту»), в якій Мілля доводить доцільність оплати всіх видатків держави за рахунок всієї земельної ренти в тих випадках, коли земля ще не є приватною власністю, і за рахунок приросту земельної ренти в тих випадках, коли земля уже стала приватною власністю і коли є зростання земельної ренти проти її попереднього рівня.— 388.
- ¹²⁹ «Першим наслідком теперішнього розподілу багатств» Шербюльє називає нерівність між багатими і залежними від них бідняками.— 389.
- ¹³⁰ Маркс має на увазі вміщену без підпису в томі LIV цього журналу (серпень — грудень 1831 р.) рецензію на щойно видану книгу Джонса «An Essay on the Distribution of Wealth».— 390.
- ¹³¹ Райят — індійський селянин. У Джонса так називаються індійські селяни та селяни інших азійських країн, які платили ренту-податок продуктами суверенів, що вважався верховним власником усієї землі.— 391.

- 132 «*Коттером*» («*cottier*») Джонс називає ірландського безземельного селянина, що орендує у лендлорда клаптик орної землі за певну грошову плату.— 392.
- 133 Це формулювання А. Сміта знаходиться в 3-у розділі II книги його «*Wealth of Nations*» (див. А. Сміт. «Исследование о природе и причинах богатства народов». Том I, М.—Л., 1935, стор. 282).— 401.
- 134 Далі в рукописі йде коротенька вставка, що відноситься до розділу про Рамсея; в третій частині цього тома вона вміщена як підрядкована виноска на стор. 342.— 405.
- 135 Те, що Джонс називає «*робочим фондом*» («*Labor Funds*»), у Мальтуса фігурує під назвою «фонди для утримання праці» («*funds for the maintenance of labour*»). Цей термін багато разів вживається ще в першому виданні мальтусівського «*Essay on the Principle of Population*» (London, 1798, стор. 303, 305, 306, 307, 312, 313 та ін.). У п'ятому виданні (London, 1817) він вживається головним чином у 5-у і 6-у розділах III книги. Вживається він також і в «*Principles of Political Economy*» Мальтуса, наприклад у місці, що цитується в третій частині цього тома на стор. 26—27.— 405.
- 136 В «Лекціях про працю і капітал» Джонс каже про Варвіка ось що: «Знаменитому графові Варвіку, «майстрові робити королів», доводилось, як розповідають, щодня годувати в своїх замках і будинках 40 тисяч чоловік» (Р. Джонс. «Экономические сочинения». Ленинград, 1937, стор. 280).— 407.
- 137 Цю саму цитату Маркс знов наводить на останній сторінці XVIII зошита (стор. 1157 рукопису), додаючи свої зауваження.— 409.
- 138 Про *доходи і їх джерела* Маркс трактує в другій половині XV зошита рукопису 1861—1863 років, розкриваючи в цьому зв'язку класові і гістоологічні корені вульгарної політичної економії (див. цей том, частина III, стор. 445—534). Цей «епізод», як його на обкладинці XIV зошита називає Маркс, тобто екскурс або додаток до основного тексту «Теорії додаткової вартості», пізніше Маркс переніс до третьої частини «Капіталу», як це видно із складеного ним у січні 1863 року плану цієї частини, за яким дев'ятий розділ повинен був мати заголовок «Доход і його джерела» (див. цей том, частина I, стор. 398).— 414.
- 139 У Маркса неточність: з двох англійських економістів, про яких тут йде мова, тільки Джонс був попом.— 419.
- 140 Далі в рукописі, у вигляді взятого у квадратні дужки відступу, йде план III частини, або III відділу, «Капіталу» — «Капітал і прибуток». У цьому виданні план надруковано в «Додатках» до першої частини 26-го тома (стор. 398).— 421.
- 141 Далі в рукописі (на стор. 1140—1144) йдуть намітки плану I частини, або I відділу, «Капіталу» — «Процес виробництва капіталу», надрукований у цьому виданні в «Додатках» до першої частини 26-го тома (стор. 397), а потім виписки з газет, журналів і книг з питань про висоту процентної ставки, про експлуатацію робітничого класу

капіталістами, про різні співвідношення між постійним і змінним капіталом. Деякі з них Маркс навів у I і III томах «Капіталу». Невеликий уривок із стор. 1142, що стосується апологетичного погляду вульгарної політичної економії на прибуток як на «заробітну плату» капіталіста, надруковано в «Додатках» до третьої частини цього тома, стор. 493.—421.

- 142 Джонс цитує тут фізіократичний щомісячник «Ephémérides du Citoyen» («Календар громадянина») за 1767 р., частина III, стор. 56.—424.
- 143 Маркс має на увазі книгу французького лікаря і мандрівника Франсуа Берньє «Voyages contenant la description des Etats du Grand Mogol», що вийшла вперше в 1670—1671 рр. у Парижі і потім не раз перевидавалась. У листі до Енгельса від 2 червня 1853 року Маркс наводить дві уривки з цієї праці Берньє, а серед них і те місце, де індійські міста порівнюються з військовими таборами (див. це видання, т. 28, стор. 203—204).—427.

- 144 Маркс розглядає тут питання про *рентабельність застосування нового основного капіталу*. Капіталіст застосовуватиме додатковий основний капітал тільки в тому разі, коли додаткові видатки на заміщення зношування компенсуються зменшенням собівартості одиниці продукту внаслідок збільшення його кількості. Думку Маркса можна ілюструвати таким прикладом.

Нехай при ручному прядінні виробляється 10 фунтів пряжі загальною вартістю в 10 ф. ст., з яких 8 ф. ст. затрачаються на сировину і 2 ф. ст.— на робочу силу (прибуток Маркс залишає тут остронь). Отже, вартість 1 фунта пряжі при ручному прядінні дорівнює 1 ф. ст. Далі, нехай в результаті запровадження машин кількість виробленої пряжі збільшилась у 100 разів (1 000 фунтів замість 10), причому затрати на сировину також зросли в 100 разів, а затрати на робочу силу зросли в меншій мірі, наприклад у 10 разів. У такому випадку вартість 100 фунтів пряжі дорівнює 800 ф. ст. (затрати на сировину) + 20 ф. ст. (затрати на робочу силу) + 164 ф. ст. (зношування основного капіталу в цьому випадку становить, за припущенням Маркса, $\frac{1}{6}$ вартості пряжі), тобто дорівнює 984 ф. ст. Ціна 1 фунта пряжі становить у цьому випадку приблизно $\frac{9}{10}$ ф. ст., тобто пряжа подешевшала в порівнянні з ручним прядінням. Це означає, що застосування машин було тут рентабельним.

А якщо кількість пряжі збільшилась тільки в 10 разів (100 фунтів замість 10), то вартість пряжі тепер дорівнює 80 ф. ст. (затрати на сировину) + 12 ф. ст. (затрати на робочу силу, що зросли, припустимо, в 6 разів) + $102\frac{2}{9}$ ф. ст. (величина зношування основного капіталу, за припущенням Маркса, зменшилась тепер до $\frac{1}{10}$ вартості пряжі), тобто дорівнює $102\frac{2}{9}$ ф. ст. Вартість одного фунта пряжі тепер перевищує 1 ф. ст. Це означає, що, незважаючи на відносне зменшення видатків на заміщення зношування основного капіталу (з $\frac{1}{6}$ до $\frac{1}{10}$), пряжа, вироблена з допомогою машин, була б в цьому випадку дорожча за пряжу, вироблену ручним способом. Отже, застосування машин стало б тут для капіталіста нерентабельним.—429.

- 145 В II томі «Капіталу» Маркс зазначає, що частина речовин, внесених до ґрунту для його поліпшення, протягом більш чи менш тривалого часу «продовжує існувати як засоби виробництва і тому набуває форми основного капіталу» (див. це видання, т. 24, стор. 166). В цьому

розумінні Маркс і говорить у тексті про «заміщення зношування» гуано, внесеного до ґрунту. — 429.

¹⁴⁶ *Товариство майстерства та ремесел* (Society of Arts) — буржуазно-просвітительське і філантропічне товариство, засноване в Лондоні у 1754 році. Доповідь Мортоні була надрукована в щотижневнику Товариства «Journal of the Society of Arts» («Журнал Товариства майстерства та ремесел»), у номері від 9 грудня 1859 р. Маркс цитує місце, що знаходиться на стор. 56 цього номера журналу. — 436.

¹⁴⁷ У плані заключних розділів «Теорії додаткової вартості», записаному на обкладинці XIV зошита, після розділу «Річард Джонс» і взятої в дужки помітки «Кінець цієї 5-ої частини» Маркс дописав: «Епізод: Доход і його джерела» (див. цей том, частина I, стор. 5), а в оглаві до XV зошита, записаному на його обкладинці, є пункт «Вульгарна політична економія» (там же, стор. 5). Цим двом темам — «доходу і його джерелам» і «вульгарній політичній економії» — присвячено значну частину XV зошита рукопису, причому трактуються вони в тісному переплетенні одна з одною. В цьому зошиті (він написаний у жовтні — листопаді 1862 р.) Маркс на 890-ій сторінці рукопису перервав аналіз поглядів Годскіна заради «епізоду» (тобто екскурсу) про доход і його джерела та про вульгарну політичну економію, яка чіпляється тільки за видимість фетишизованих форм доходу і його джерел, будуючи на цьому свої апологетичні теорії. В дальшому викладає питань, які стосуються цього (в тому самому XV зошиті), цей «епізод» перейшов спочатку в аналіз позичкового капіталу, тісно пов'язаний з критикою вульгарної політичної економії, а потім в аналіз торгового капіталу як однієї з таких сфер капіталістичного господарства, у якій додаткова вартість не створюється, а тільки розподіляється. Так поступово Маркс вийшов за рамки безпосереднього предмета «Теорії додаткової вартості» як історико-критичної частини своєї праці.

Дослідження торгового капіталу Маркс викладає до самого кінця XV зошита, але наступний, XVI зошит його рукопису (грудень 1862 р.) починається заголовком: «Розділ третій. Капітал і прибуток». Основним змістом цього зошита є те дослідження, що його в 1865 р. Маркс широко використав при написанні першого і другого відділів III тома «Капіталу», присвячених перетворенню додаткової вартості в прибуток і норми додаткової вартості в норму прибутку, а також перетворенню прибутку в середній прибуток. У кінці XVI зошита Маркс перейшов до «найважливішого, — як він говорить, — питання в цьому розділі», до аналізу причин, що викликають падіння норми прибутку в міру розвитку капіталістичного способу виробництва. Цей виклад, згодом перероблений Марксом для відділу третього («Закон тенденції норми прибутку до зниження») III тома «Капіталу», було закінчено лише на початку наступного, XVII зошита рукопису Маркса (грудень 1862 — початок січня 1863 р.).

У XVII зошиті, починаючи з сторінки 1029 рукопису, Маркс знову повертається до аналізу торгового капіталу, продовжуючи текст XV зошита свого рукопису. Проте і тут виклад питання про торговий капітал Маркс перервав, цього разу для «епізоду», названого: «Зворотні рухи грошей у процесі капіталістичного відтворення». Цей досить великий «епізод» Маркс закінчив тільки на початку XVIII зошита (січень 1863 р.) словами: «Дальший розгляд цього питання треба відкласти», після чого Маркс знов (на стор. 1075 рукопису) повернувся до дослідження торгового капіталу, на цей раз розбираючи

погляди різних авторів у цьому питанні. Все це дослідження торгового капіталу, що міститься в XV, XVII і XVIII зошитах рукопису, значною мірою Маркс використав у 1865 р. при написанні четвертого відділу III тома «Капіталу». Закінчивши своє дослідження торгового капіталу, Маркс (на стор. 1084 рукопису) знову повернувся до «Теорій додаткової вартості», до перерваного в XV зошиті розділу про Годскіна.

З усього переліченого тут великого матеріалу XV—XVIII зошитів рукопису 1861—1863 років до цього видання «Теорій додаткової вартості» відповідно до плану самого Маркса внесено, як «Додаток», тільки розділ з XV зошита (стор. 891—950): «Доход і його джерела. Вульгарна політична економія». Цим розділом завершується вся історико-критична частина праці Маркса.— 445.

¹⁴⁸ Під «цим загальним відділом» («dieser allgemeine Abschnitt») Маркс розуміє відділ про «капітал взагалі» («das Kapital im allgemeinen»), який, за планом 1858—1862 років, мав складатися з трьох частин («Процес виробництва капіталу», «Процес обігу капіталу» і «Єдність того і другого, або Капітал і прибуток») і після якого мали йти три відділи більш спеціального характеру: «Конкуренція капіталів», «Кредит» і «Акціонерний капітал» (див. цей том, частина I, стор. VIII). У ході дальшої роботи Маркса над «Капіталом» до розділів «Процес виробництва капіталу», «Процес обігу капіталу» і «Єдність того і другого, або Капітал і прибуток» поступово було внесено також і багато з того, що, за первісним планом, не входило до кола питань, віднесених Марксом до відділу «Капітал взагалі». Зокрема, багато проблем, які стосуються *кредиту* і *кредитної системи*, знайшли собі місце в III томі «Капіталу», що виріє з розділу «Капітал і прибуток».— 456.

¹⁴⁹ Маркс має на увазі I зошит свого рукопису 1861—1863 років, що починається розділом «Перетворення грошей в капітал». Перший параграф цього розділу має назву: «*G — T — G*. Найзагальніша форма капіталу» (стор. 1—6 рукопису 1861—1863 років).— 461.

¹⁵⁰ Мається на увазі Прудон, який у своїй полеміці з Бастіа (в 1849—1850 рр.) обстоював «безплатність кредиту». Маркс піддає критиці цей погляд Прудона далі, на стор. 935—937 свого рукопису (див. стор. 517—521 третьої частини цього тома).— 462.

¹⁵¹ *Crédit Mobilier* (повна назва Société générale du Crédit Mobilier) — великий французький акціонерний банк, заснований у 1852 р. Цей банк прославився спекулятивними фінансовими операціями і кінець кінцем збанкрутував (у 1867 р.). В 1856—1857 рр. Маркс написав 6 газетних статей про спекулятивну діяльність цього банку — для лондонської чартистської газети «The People's Paper» («Народна газета») й американської газети «New-York Daily Tribune» («Нью-йоркська щоденна трибуна»). Див. це видання, т. 12, стор. 17—33, 196—203 і 280—283, а також т. 13, стор. 73 і 160.— 462.

¹⁵² У III томі «Капіталу» (див. це видання, т. 25, ч. I, стор. 343) Маркс вказує, що визначення середньовічного купця як лише «передатчика» («Verleger») товарів, вироблених ремісниками або селянами, належить Понпе. Воно міститься у книзі: J. H. M. Poppe. «Geschichte der Technologie seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an

- Ende des achtzehnten Jahrhunderts». Band I, Göttingen, 1807, S. 70.— 463.
- ¹⁵³ A. R. J. Turgot. «Réflexions sur la formation et la distribution des richesses» (1766), §§ 73 et 85.— 473.
- ¹⁵⁴ Маркс має на увазі 6-ий розділ I книги «Wealth of Nations» Сміта (див. А. Смит. «Исследование о природе и причинах богатства народов». Том I, М.—Л., 1935, стор. 46).— 490.
- ¹⁵⁵ Цитати про *наглядачів над рабами* Маркс навів у написаному через 2—3 роки 23-у розділі III тома «Капіталу» (див. це видання, т. 25, ч. I, стор. 393—394).— 491.
- ¹⁵⁶ Нескромне посилання Ршера на Фукідида міститься в передмові Ршера до першого видання його книги «Die Grundlagen der Nationalökonomie» (1854 р.).— 497.
- ¹⁵⁷ Обґрунтуванню правомірності і доцільності *податку на собак* Арнд присвятив у своїй книзі спеціальний параграф (§ 88, стор. 420—421).— 500.
- ¹⁵⁸ «The Westminster Review» («Вестмінстерський огляд») — англійський буржуазний журнал ліберального напрямку, видавався в Лондоні з 1824 по 1914 р., виходив чотири рази на рік.— 503.
- ¹⁵⁹ Див. примітки 6 і 18. У цьому місці тексту рукопису термін «Kostenpreis» Маркс вжив у значенні *c + v*.— 508.
- ¹⁶⁰ У складеному в січні 1863 р. плані третьої частини «Капіталу» передостанній, 11-ий розділ має заголовок «Вульгарна політична економія» (див. цей том, частина I, стор. 398). План цей складено через півтора-два місяці після написання розділу «Доход і його джерела. Вульгарна політична економія» в XV зошиті рукопису 1861—1863 років.— 517.
- ¹⁶¹ Маркс має на увазі перший випуск «До критики політичної економії». Див. це видання, т. 13, стор. 38 і 65.— 518.
- ¹⁶² «La Voix du Peuple» («Голос народу») — прудоністська щоденна газета, виходила в Парижі з 1 жовтня 1849 по 14 травня 1850 р.— 520.
- ¹⁶³ Маркс має на увазі твір Бентама «Defence of Usury», що вийшов у Лондоні першим виданням у 1787 р., другим — у 1790 р. і третім — у 1816 р.— 522.
- ¹⁶⁴ Мاستься на увазі позика в 100 гульденів з умовою сплати процентів у три строки на Лейпцігських ярмарках. У Лейпцігу щороку відбувалось три ярмарки: новорічний, великодній (весняний) і в день Михайла (восени).— 523.
- ¹⁶⁵ У Маркса тут неточність. Уривок, названий ним «Про лихварство, про капітал, який дає проценти», взято не з твору Лютера «Von Kauffshandlung und Wucher» (1524), а з другого твору Лютера — «An die Pfarr-

hegen wider den Wucher zu predigen» (1540), — що його розглядає Марк далі, під пунктом III.— 523.

¹⁶⁶ Погляд Арістотеля на процент як на щось протилежне природі речей, висловлений у I книзі його «Політики», Марк розглядає в 4-у розділі I тома «Капіталу» (див. це видання, т. 23, стор. 163).— 528.

¹⁶⁷ Див. примітку 163.— 532.

¹⁶⁸ Марк допускає неточність. Томас Манлі не був автором трактату «Interest of Money Mistaken», що вийшов анонімно в Лондоні в 1668 р., він був автором іншого трактату, за змістом дуже близького до першого і виданого в Лондоні у 1669 р. під назвою «Usury at 6 per cent examined and found unjustly charged by Sir Thos. Culpeper and J. C.» («Шестипроцентне лихварство. Розгляд питання, який показує несправедливість обвинувачень проти шестипроцентної ставки, висунутих сером Томасом Калпепером і Дж. Ч[айлдом]»). Хто був автором трактату «Interest of Money Mistaken», не встановлено.— 533.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

- Абрагам а Санта Клара* (Abraham a Santa Clara) (псевдонім Ульріха Мегерле) (1644—1709) — австрійський католицький проповідник і літератор. — 45.
- Андерсон* (Anderson), Джемс (1739—1808) — англійський буржуазний економіст; опрацював в основних рисах теорію диференціальної ренти. — 30, 46, 54.
- Анна* (1665—1714) — англійська королева (1702—1714). — 532, 533.
- Арістотель* (384—322 до н. е.) — великий мислитель стародавньої епохи, у філософії ватався між матеріалізмом і ідеалізмом, ідеолог класу рабовласників; за своїми економічними поглядами захисник натурального рабовласницького господарства, першим аналізував форму вартості. — 528, 530.
- Арнд* (Arnd), Карл (1788—1877) — німецький буржуазний економіст, представник вульгарної політичної економії. — 499.

В

- Банфілд* (Banfield), Томас Чарлз (1795—1880) — англійський буржуазний економіст. — 315.
- Бартон* (Barton), Джон (кінець XVIII — перша половина XIX ст.) — англійський економіст, представник класичної буржуазної політичної економії. — 234—235.
- Бастіа* (Bastiat), Фредерік (1801—1850) — французький вульгарний економіст, проповідник теорії гармонії класових інтересів у буржуазному суспільстві. — 86, 496, 497, 517, 520, 528.
- Бейлі* (Bailey), Самюел (1791—1870) — англійський буржуазний економіст і філософ; з позицій вульгарної політичної економії виступав проти трудової теорії вартості Рікардо; разом з тим правильно підмітив деякі суперечності в економічних поглядах Рікардо. — 19—20, 80, 104, 118, 127, 130—144, 145—152, 154—159, 161, 169, 178, 251, 287.
- Бентам* (Bentham), Ісремія (1748—1832) — англійський буржуазний соціолог, теоретик утилітаризму. — 522, 528, 532.
- Берньє* (Bernier), Франсуа (1625—1688) — французький лікар, мандрівник і письменник. — 427.
- Брей* (Brau), Джон Френсіс (1809—1897) — англійський економіст, соціаліст-утопіст, послідовник Р. Оуена; розвивав теорію «робочих грошей». — 310—312, 314.

Б'юкенен (Buchanan), Давід (1779—1848) — англійський публіцист і буржуазний економіст, послідовник і коментатор А. Сміта. — 394.

Бюш (Büsch), Йоганн Георг (1728—1800) — німецький економіст, додержувався в основному меркантилістських поглядів. — 235.

В

Варвік (Warwick), Річард *Невілл*, граф (1428—1471) — англійський феодал, відігравав велику роль у війні Червоної і Білої рози (1455—1485); за вплив, яким він користувався при возведенні на королівський престол, дістав прізвисько «майстра робити королів». — 407.

Г

Галіані (Galiani), Фердінандо (1728—1787) — італійський буржуазний економіст, критик учення фізіократів; твердив, що вартість речі визначається її користістю, разом з тим висловлював деякі правильні здогади про природу товару і грошей. — 259.

Ганіль (Ganilh), Шарль (1758—1836) — французький буржуазний політичний діяч; вульгарний економіст, епігон меркантилізму. — 532.

Гарньє (Garnier), Жермен (1754—1821) — французький економіст і політичний діяч, монархіст; епігон школи фізіократів; перекладач і критик А. Сміта. — 18—19.

Генріх VIII (1491—1547) — англійський король (1509—1547). — 532, 533.

Генуцій (Луцій Генуцій) (IV ст. до н. е.) — народний трибун у Стародавньому Римі (342 до н. е.). — 533.

Гете (Goethe), Йоганн Вольфганг (1749—1832) — великий німецький письменник і мислитель. — 170.

Гілбарт (Gilbart), Джеймс Уільям (1794—1863) — англійський бан-

кір і економіст, автор ряду праць з банківської справи. — 533.

Годвін (Godwin), Уільям (1756—1836) — англійський дрібнобуржуазний письменник і публіцист, раціоналіст, один з родоначальників анархізму. — 54.

Годскін (Hodgskin), Томас (1787—1869) — англійський економіст і публіцист; захищав інтереси пролетаріату і критикував капіталізм з позицій утопічного соціалізму, використав теорію Рікардо для соціалістичних висновків. — 252, 255—257, 260, 262, 266—268, 272—273, 280—281, 283—288, 293, 295—298, 302, 304—307, 309—310, 436.

Гопкінс (Hopkins), Томас — англійський буржуазний економіст першої половини XIX століття. — 257, 342, 394.

Горацій (Квінт Горацій Флакк) (65—8 до н. е.) — видатний римський поет. — 15, 49.

Гюльман (Hüllmann), Карл Дітріх (1765—1846) — німецький буржуазний історик, автор ряду праць з історії середніх віків. — 532.

Д

Давенант (Davenant), Чарлз (1656—1714) — англійський економіст і статистик, меркантиліст. — 315.

Далрімпл (Dalrymple), Джон (1726—1810) — шотландський юрист і історик. — 531.

Дарвін (Darwin), Чарлз Роберт (1809—1882) — великий англійський природознавець, основоположник наукової еволюційної біології. — 286.

Де Квінсі (De Quincey), Томас (1785—1859) — англійський письменник і економіст, коментатор Рікардо; його праці відбивають занепад і розклад рікардіанської школи. — 117—118.

Дестют де Траці (Destutt de Tracy), Антуан Луї Клод, граф (1754—1836) — французький вульгарний економіст, філософ-сенсуаліст;

прихильник конституційної монархії.— 131, 173.

Джонс (Jones), Річард (1790—1855) — англійський економіст, один з останніх представників класичної буржуазної політичної економії.— 390—394, 396—398, 399—402, 403—422, 423—429, 430—431, 434—435, 437—439, 441.

Дуїлій (Марк Дуїлій) (IV ст. до н. е.) — народний трибун у Стародавньому Римі (357 до н. е.) — 532.

Дюро де Ла Маль (Dureau de La Malle), Адольф Жюль Сезар Огюст (1777—1857) — французький поет і історик.— 533.

К

Калперер (Culperer), Томас (1578—1662) — англійський буржуазний економіст, прихильник меркантилізму.— 461, 532, 533.

Карл Великий (близько 742—814) — франкський король (768—800) і імператор (800—814).— 532.

Карл II (1630—1685) — англійський король (1660—1685).— 533.

Катон (Марк Порцій Катон Старший) (234—149 до н. е.) — римський політичний діяч і письменник.— 523.

Кейзов (Cazepove), Джон (XIX ст.) — англійський вульгарний буржуазний економіст, послідовник Мальтуса.— 3, 6, 9, 15, 22, 25, 26—27, 51, 56, 57—58, 161.

Кері (Carey), Генрі Чарлз (1793—1879) — американський вульгарний буржуазний економіст, автор реакційної теорії гармонії класових інтересів у капіталістичному суспільстві.— 175, 247.

Кернс (Cairnes), Джон Елліот (1823—1875) — англійський буржуазний економіст і публіцист; виступав проти рабовласництва на півдні США.— 235.

Кінг (King), Грегорі (1648—1712) — англійський статистик.— 315.

Констансіо (Constancio), Франсіско Солано (1772—1846) — португальський лікар, дипломат і

письменник; перекладав на французьку мову праці англійських економістів.— 99.

Корбет (Corbet), Томас — англійський буржуазний економіст XIX століття.— 278, 279, 346.

Кустоді (Custodi), П'єтро (1771—1842) — італійський економіст, видавець творів італійських економістів кінця XVI — початку XIX століть.— 259.

Л

Лалор (Lalor), Джон (1814—1856) — англійський буржуазний публіцист і економіст.— 256, 279.

Лейнг (Laing), Самюел (1810—1897) — англійський політичний діяч і публіцист, член парламенту, ліберал.— 284.

Локк (Locke), Джон (1632—1704) — видатний англійський філософ-дуаліст, сенсуаліст; буржуазний економіст, вважався між номіналістичною і металевою теоріями грошей.— 532.

Лютер (Luther), Мартін (1483—1546) — видатний діяч Реформації, засновник протестантизму (лютеранства) в Німеччині; ідеолог німецького бюргерства; під час Селянської війни 1525 р. виступив проти повсталих селян і міської бідноти на боці князів.— 522, 523, 526—529.

М

Мак-Куллох (MacCulloch), Джон Рамсі (1789—1864) — англійський буржуазний економіст, вульгаризатор економічного вчення Рікардо, завзятий апологет капіталізму.— 21, 60, 80, 86, 97, 160—179, 230, 260.

Мальтус (Malthus), Томас Роберт (1766—1834) — англійський священник, економіст, ідеолог обуржуазненої землевласницької аристократії, апологет капіталізму, проповідник людьоненасисницької теорії народонаселення.— 3—4, 7—10, 12—14, 15—28, 29—33, 37—38, 40—41, 42—46, 49—

- 56, 63—64, 70, 72—73, 76, 86, 90, 102—103, 110, 114, 118, 142, 148, 161, 163, 169, 177, 234, 251, 258—259, 298, 319, 343, 405, 420.
- Манлі* (Manley), Томас (1628—1690) — англійський письменник і буржуазний економіст, меркантиліст. — 533.
- Міль* (Mill), Джеймс (1773—1836) — англійський буржуазний економіст і філософ, вульгаризатор теорії Рікардо; разом з тим робив з неї деякі радикальні висновки. — 21—22, 51, 57, 69, 77—91, 93—94, 95—98, 157, 158—159, 160, 165, 169—172, 174, 176—177, 259, 321, 388.
- Міль* (Mill), Джон Стюарт (1806—1873) — англійський буржуазний економіст і філософ-позитивіст, епігон класичної школи політичної економії; син Джеймса Мілля. — 76, 99, 179, 182—187, 190—195, 197—203, 205, 213—214, 216, 217—218, 220, 228—229, 500—501.
- Мортон* (Morton), Джон Чалмерс (1821—1888) — англійський агроном, автор кількох праць з питань сільського господарства. — 436.
- Муліон* (Mullion), Мордекай — див. *Уілсон*, Джон.

П

- Наполеон I* Бонапарт (1769—1821) — французький імператор (1804—1814 і 1815). — 255.
- Нібур* (Niebuhr), Бартольд Георг (1776—1831) — німецький історик античного світу. — 532.
- Ньюмен* (Newman), Френсіс Уільям (1805—1897) — англійський філолог і публіцист, буржуазний радикал, автор ряду праць з релігійних, політичних та економічних питань. — 531.

О

- Оуен* (Owen), Роберт (1771—1858) — великий англійський соціаліст-утопіст. — 48, 230, 254.

П

- Парізо* (Parisot), Жак Теодор (народився в 1783 р.) — перекладач книги Джеймса Мілля на французьку мову. — 81, 86, 91, 93.
- Патерсон* (Paterson), Уільям (1658—1719) — засновник Англійського банку. — 532.
- Піль* (Peel), Роберт (1788—1850) — англійський державний діяч, лідер поміркованих торі, прем'єр-міністр (1834—1835 і 1841—1846); при підтримці лібералів скасував хлібні закони (1846). — 214.
- Піндар* (близько 522 — близько 442 до н. е.) — старогрецький поет, автор урочистих од. — 267.
- Прайс* (Price), Річард (1723—1791) — англійський публіцист, економіст і філософ-мораліст; буржуазний радикал. — 232.
- Превост* (Prevost), Гійом (1799—1883) — швейцарський буржуазний економіст, вульгаризатор теорії Рікардо; син П'єра Превост. — 97—102, 178.
- Превост* (Prevost), П'єр (1751—1839) — швейцарський буржуазний економіст і фізик, перекладач книги Мальтуса на французьку мову. — 54.
- Прудон* (Proudhon), П'єр Жозеф (1809—1865) — французький публіцист, економіст і соціолог, ідеолог дрібної буржуазії, один з родоначальників анархізму. — 462, 517—518, 519—522, 526.

Р

- Рамсей* (Ramsay), Джордж (1800—1871) — англійський економіст, один з останніх представників класичної буржуазної політичної економії. — 316—322, 324—328, 331—332, 335—336, 338—339, 341, 342—350, 353—355, 360, 419.
- Расселл* (Russell), Джон (1792—1878) — англійський державний діяч, лідер вігів, прем'єр-міністр (1846—1852 і 1865—1866). — 230.
- Рау* (Rau), Карл Генріх (1792—1870) — німецький вульгарний буржуазний економіст, в окремих

- питаннях поділяв погляди Сміта і Рікардо. — 490.
- Рейвенстон* (Ravenstone), Пірсі (номер у 1830 р.) — англійський економіст-рікардіанець, захищав інтереси пролетаріату, противник мальтузіанства. — 250, 253 — 255, 258, 301.
- Рікардо* (Ricardo), Давід (1772—1823) — англійський економіст, один з найвизначніших представників класичної буржуазної політичної економії. — 3—8, 11—12, 15—16, 20—25, 44—49, 59, 62—65, 67—68, 72—73, 77—78, 81, 82—83, 84—90, 91—92, 97—105, 107—110, 113—115, 117—120, 124—125, 131—132, 139—141, 145—146, 152, 157—159, 160—165, 167—169, 171—175, 177—179, 181—183, 188, 193—194, 198, 204—205, 218, 229—232, 234—235, 237, 245—247, 249—252, 256—259, 266, 304, 322, 323, 328, 341, 343, 369, 372, 387—388, 390, 392—394, 397, 398, 420, 433, 438, 445, 496—497, 500, 502, 511.
- Родбертус-Ягецов* (Rodbertus-Jagetzow), Йоганн Карл (1805—1875) — німецький вульгарний економіст і політичний діяч, ідеолог обуржуазненого прусського юнкерства, проповідник реакційних ідей пруського «державного соціалізму». — 296.
- Ротшильд* (Rothschild), Джемс (1792—1868) — глава банкірського дому Ротшильдів у Парижі. — 440.
- Рошер* (Roscher), Вільгельм Георг Фрідріх (1817—1894) — німецький вульгарний економіст, професор Лейпцигського університету, засновник так званої історичної школи в політичній економії. — 174, 177, 342, 493, 497.
- Руссо* (Rousseau), Жан Жак (1712—1778) — видатний французький просвітитель, демократ, ідеолог дрібної буржуазії. — 55.
- ний економіст, представник вульгарної політичної економії. — 72, 86, 88, 98, 112—113, 115—117, 173—177, 245, 496—497, 528.
- Сенека* (Луцій Анней Сенека) (близько 4 до н. е. — 65 н. е.) — римський філософ, письменник і політичний діяч, один з найвизначніших представників так званої нової стоїчної школи. — 526.
- Сеніор* (Senior), Нассау Уільям (1790—1864) — англійський вульгарний буржуазний економіст; апологет капіталізму, виступав проти скорочення робочого дня. — 22, 343, 501.
- Сен-Сімон* (Saint-Simon), Анрі (1760—1825) — великий французький соціаліст-утопіст. — 230.
- Сімонді* (Sismondi), Жан Шарль Леонар Сімонд де (1773—1842) — швейцарський економіст, дрібнобуржуазний критик капіталізму, визначний представник економічного романтизму. — 33, 44, 45—46, 48—49, 54, 77, 252, 254, 279, 352, 372, 387—389, 394, 415.
- Сміт* (Smith), Адам (1723—1790) — англійський економіст, один з визначних представників класичної буржуазної політичної економії. — 3—4, 8, 12, 15—16, 18—19, 21, 23, 30—31, 45, 54, 58, 62—63, 64, 67, 75, 99, 103, 109, 113—114, 117, 164—165, 171—175, 177, 179—180, 194, 231, 246—247, 256, 259, 262, 304, 325, 328, 343, 369, 401, 405, 417, 423, 433, 437, 445, 490, 495—497, 499—500, 509, 511.
- Спенс* (Spence), Томас (1750—1814) — англійський соціаліст-утопіст, проповідував скасування приватної власності на землю і встановлення аграрного соціалізму. — 54.
- Стірлінг* (Stirling), Патрік Джемс (1809—1891) — англійський вульгарний економіст. — 180—181.
- Стюарт* (Steuart), Джемс (1712—1780) — англійський буржуазний економіст, один з останніх представників меркантилізму. — 186, 235, 390.

С

Сей (Say), Жан Батіст (1767—1832) — французький буржуаз-

Т

Таунсенд (Townsend), Джозеф (1739—1816) — англійський священник, геолог і соціолог, пропагував антинаукову теорію народонаселення, запозичену пізніше Мальтусом. — 30, 46, 54.

Тейлор (Taylor), Том (1817—1880) — англійський драматург і журналіст. — 28, 40.

Торренс (Torrens), Роберт (1780—1864) — англійський буржуазний економіст; вульгаризатор економічного вчення Рікардо; заперечував можливість застосування трудової теорії вартості до умов капіталістичного способу виробництва. — 15, 51, 62, 64—70, 72—73, 90, 157—158, 169, 178, 214, 251, 258.

Траян (Марк Ульпій Траян) (53—117) — римський імператор (98—117) і полководець. — 533.

Тюрго (Turgot), Ани Робер Жак (1727—1781) — французький економіст і державний діяч; визначний представник школи фізіократів; генеральний контролер фінансів (1774—1776). — 262, 425, 473.

У

Уейкфілд (Wakefield), Едуард Гіббон (1796—1862) — англійський державний діяч, економіст, що висунув буржуазну теорію колонізації. — 88, 179—180, 246, 280.

Уест (West), Едуард (1782—1828) — англійський економіст, один з представників класичної буржуазної політичної економії, опрацював питання земельної ренти. — 298.

Уілсон (Wilson), Джон (1785—1854) — англійський літератор і публіцист, писав під різними псевдонімами. — 177—178, 230.

Ф

Ферберн (Fairbairn), Уільям (1789—1874) — англійський фабрикант, інженер і винахідник. — 434.

Фрідрих II (1194—1250) — сіцилійський король, імператор так званої Священної Римської імперії (1212—1250). — 532.

Фукідід (близько 460 — близько 395 до н. е.) — найвидатніший старогрецький історик, автор «Історії Пелопоннеської війни». — 177, 497.

Фур'є (Fourier), Шарль (1772—1837) — великий французький соціаліст-утопіст. — 230.

Ч

Чайлд (Child), Джозая (1630—1699) — англійський економіст-меркантиліст, банкір і купець. — 461, 532, 533—534.

Чалмерс (Chalmers), Томас (1780—1847) — англійський протестантський теолог і буржуазний економіст, послідовник Мальюса. — 49, 302.

Ш

Шавє (Chavée), Оноре Жозеф (1815—1877) — бельгійський філолог. — 288—289.

Шевє (Chevé), Шарль Франсуа (1813—1875) — французький дрібнобуржуазний публіцист і соціолог. — 520.

Шербюльє (Cherbuliez), Антуан Елізе (1797—1869) — швейцарський економіст, послідовник Сімонді; поєднував теорію Сімонді з елементами теорії Рікардо. — 352—355, 359—369, 372, 387—388.

Шіллер (Schiller), Фрідрих (1759—1805) — великий німецький письменник. — 164.

Шторх (Storch), Андрій (Анрі, Генріх) Карлович (1766—1835) — російський економіст, статистик та історик, член Петербурзької Академії наук, епігон класичної буржуазної політичної економії. — 344.

Ю

Юм (Hume), Давід (1711—1776) — англійський філософ, суб'єктивний ідеаліст, агностик; буржуазний історик та економіст, про-

тивник меркантилізму, один з
ранніх представників кількісної
теорії грошей.— 532.
Юр (Уре), Ендр'ю (1778—1857) —
англійський хімік, вульгарний
буржуазний економіст, автор
ряду праць з економіки промис-
ловості.— 534.

Юстиніан I (483—565) — візантій-
ський імператор (527—565).—
533.

Я

Яков I (1566—1625) — англійський
король (1603—1625).— 533.

ЛІТЕРАТУРНІ І МІФОЛОГІЧНІ ПЕРСОНАЖІ

Антей — за старогрецькою міфоло-
гією, велетень, владар Лівії,
син Посейдона (бога морів) і Геї
(Землі); був непереможний, поки
доторкався свої матері-землі,
яка давала йому нові сили.— 530.

Геріон — за старогрецькою міфоло-
гією, триголовий велетень.— 530.

Геркулес — римське ім'я найпопу-
лярнішого героя старогрецької
міфології Геракла, відомого
своєю атлетичною міццю і бога-
тирськими подвигами.— 530—
531.

Дендрієрі, лорд — персонаж з ко-
медії Тома Тейлора «Наш амери-
канський родич».— 28, 40.

Іезекіль — біблійний пророк.— 523.

Ісайя — біблійний пророк.— 523.

Какус — за староримською міфо-
логією, вогнедишний велетень,

син Вулкана (бога вогню), який
жив у печері на Авентинському
горбі; убивав тих, що проходили
повз його житло.— 530—531.

Молох — бог сонця, вогню й війни
в релігії Стародавньої Фінікії
і Карфагена, поклоніння якому
супроводилось людськими жерт-
воприношеннями; пізніше ім'я
Молоха стало уособленням лютої
всепоглинаючої сили.— 451.

Поліфем — за старогрецькою міфо-
логією, одноокий велетень, людо-
жер, що жив у Сіцилії.— 527.

Улісс, або *Одіссей* — герой «Іліади»
і «Одіссеї», легендарний цар ост-
рова Ітаки, один з ватажків
грецького війська під час Троян-
ської війни, відзначався відва-
гою, хитрістю і красномовст-
вом.— 527.

ПОКАЖЧИК ЦИТОВАНОЇ І ЗГАДУВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ*

- **Aristoteles*. De republica libri VIII. In: *Aristotelis opera ex recensione I. Bekkeri. Tomus X. Oxonii, 1837* (*Аристотель*. Політика (вісім книг). У книзі: *Аристотель*. Твори. Видання Й. Беккера. Том X. Оксфорд, 1837).— 528, 530.
- Arnd, K.* Die naturgemässe Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Communismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur. Hanau, 1845 (*Арнд, К.* Відповідна природі політична економія у протиставленні духові монополій і комунізму, з оглядом літератури, яка стосується до цього. Ганау, 1845).— 499.
- [*Bailey, S.*] A Critical dissertation on the nature, measures, and causes of value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the author of *Essays on the formation and publication of opinions*. London, 1825 ([*Бейлі, С.*] Критичне дослідження про природу, міри і причини вартості; головним чином у зв'язку з працями пана Рікардо та його послідовників. Написав автор «Нарисів про формування і опублікування думок». Лондон, 1825).— 19—20, 80, 104, 118, 127, 130—131, 133—134, 136—137, 138—141, 143—148, 151—156, 158—159.
- [*Bailey, S.*] A Letter to a political economist; occasioned by an article in the «Westminster Review» on the subject of value. London, 1826 ([*Бейлі, С.*] Лист до одного політико-економа; з приводу статті в журналі «Вестмінстерський огляд» з питання про вартість. Лондон, 1826).— 118—119.
- Banfield, T. C.* The Organization of industry, explained in a course of lectures, delivered in the University of Cambridge in Easter term 1844. Second edition. London, 1848 (*Банфільд, Т. Ч.* Організація господарства. Курс лекцій, прочитаний в Кембріджському

* У тих випадках, коли не вдалося точно встановити, яким виданням тієї чи іншої праці користувався Маркс, в цьому покажчику наводиться її перше видання. У квадратні дужки взято вивчені імена авторів книг, які вийшли анонімно. Зірочкою позначено праці, перекладені на російську мову.

- університеті у великодньому семестрі 1844 року. Видання друге. Лондон, 1848). Перше видання вийшло в Лондоні у 1845 році. — 315.
- Bastiat, Fr.* Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris, 1850 (*Бастіа, Фр.* Безплатність кредиту. Дискусія між паном Фр. Бастіа і паном Прудоном. Париж, 1850). — 520—521.
- Bentham, J.* Defence of usury. London, 1787 (*Бентам, І.* Оборона лихварства. Лондон, 1787). — 522, 532.
- **Bernier, F.* Voyages de François Bernier, contenant la description des Etats du Grand Mogol, de l'Indoustan, du royaume de Cachemire, etc. Tomes I—II. Paris, 1830 (*Берньє, Ф.* Мандрівки Франсуа Берньє, що містять опис держав Великого Могола — Індостану, королівства Кашмірського і т. ін. Томи I—II. Париж, 1830). Перше видання цієї книги вийшло двома двотомниками маленького формату: Histoire de la dernière révolution des Etats du Grand Mogol. Tomes I—II. Paris, 1670 (Історія останнього перевороту в державах Великого Могола. Томи I—II. Париж, 1670) і Suite des Mémoires du sieur Bernier sur l'empire du Grand Mogol. Tomes III—IV. Paris, 1671 (Продовження Записок пана Берньє про імперію Великого Могола. Томи III—IV. Париж, 1671). — 427.
- **Bray, J. F.* Labour's wrongs and labour's remedy; or, the Age of might and the age of right. Leeds, 1839 (*Брей, Дж. Ф.* Несправедливості щодо праці і засоби їх усунення, або Вік сил і вік справедливості. Лідс, 1839). — 310—315.
- Cairnes, J. E.* The Slave power: its character, career, and probable desings: being an attempt to explain the real issues involved in the american contest. London, 1862 (*Кернс, Дж. Е.* Рабовласництво: його характер, шлях і ймовірні перспективи. Спроба пояснити дійсні предмети спорів, які лежать в основі американського конфлікту. Лондон, 1862). — 235.
- Carey, H. C.* Principles of political economy. Parts I—III. Philadelphia, 1837—1840 (*Кері, Г. Ч.* Начала політичної економії. Частина I—III. Філадельфія, 1837—1840). — 175.
- [*Cazenove, J.*] Outlines of political economy; being a plain and short view of the laws relating to the production, distribution, and consumption of wealth. London, 1832 ([*Кейзнов, Дж.*] Нариси політичної економії, що являють собою загальнозрозумілий і короткий огляд законів, які стосуються виробництва, розподілу і споживання багатства. Лондон, 1832). — 3, 56—61, 161.
- Cazenove, J.* Preface, notes, and supplementary remarks to a new edition of Malthus' Definitions in political economy — див. *Malthus, Th. R.* Definitions in political economy.
- Chalmers, Th.* On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society. Second edition. Glasgow, Edinburgh, Dublin and London, 1832 (*Чалмерс, Т.* Про політичну економію в її зв'язку з моральним станом і моральними перспективами суспільства. Видання друге. Глазго, Единбург, Дублін і Лондон, 1832). Перше видання вийшло там же в тому самому 1832 році. — 49, 302.
- Chavée, H. J.* Essai d'étymologie philosophique. Bruxelles, 1844 (*Шавє, О. Ж.* Нарис філософської етимології. Брюссель, 1844). — 288.
- Cherbuliez, A.* Richesse ou pauvreté. Paris, 1841 (*Шербольєс, А.* Багатство чи бідність. Париж, 1841). Перше видання вийшло в Парижі і Женеві в 1840 році під назвою «Riche ou pauvre» — «Багатий чи бідний». — 352, 359—

- 360, 362—369, 372—373, 387—388.
- Child, J.* Traités sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'interest de l'argent. Avec un petit traité contre l'usure, par Thomas Culpeper. Traduits de l'anglois. Amsterdam et Berlin, 1754 (*Чайлд, Дж.* Трактати про торгівлю і про вигоди від зниження процента з грошей. З маленьким трактатом проти лихварства, написаним Томасом Калпепером. Переклад з англійської. Амстердам і Берлін, 1754). Перше видання книги Чайлда вийшло в Лондоні у 1668 р. невеликою брошурою. У 1669—1670 рр. Чайлд написав до неї 10 додаткових розділів, після чого книга не раз перевидавалась. Перше видання трактату Калпепера вийшло в Лондоні у 1621 р.; починаючи з 1668 р. він друкувався як додаток до книги Чайлда.—533—534.
- Corbet, Th.* An Inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the Principles of trade and speculation explained. London, 1841 (*Корбет, Т.* Дослідження про причини багатства окремих осіб і способи його набування; або Пояснення принципів торгівлі і спекуляції. Лондон, 1841).—278, 347.
- Culpeper, Th.* Traité contre l'usure — див. *Child, J.* Traités sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'interest de l'argent. Avec un petit traité contre l'usure, par Thomas Culpeper.
- Dalrymple, J.* An Essay towards a general history of feudal property in Great Britain. The fourth edition corrected and enlarged. London, 1759 (*Далрімпл, Дж.* Нарис загальної історії феодалної власності у Великобританії. Видання четверте, виправлене і доповнене. Лондон, 1759). Перше видання вийшло в Лондоні 1757 року.—531.
- [*Davenant, Ch.*] An Essay upon the probable methods of making a people gainers in the ballance of trade. London, 1699 (*Давенант, Ч.*) Нарис про методи, що цілком певно забезпечують народові сприятливий торговий баланс. Лондон, 1699).—315.
- [*De Quincey, Th.*] Dialogues of three templars on political economy, chiefly in relation to the Principles of Mr. Ricardo. (*Де Квінсі, Т.*) Діалоги трьох юристів з Темпла про політичну економію, головним чином у зв'язку з «Началами» пана Рікардо. В журналі «The London Magazine», квітень — травень 1824 р.—117—118.
- De Quincey, Th.* The Logic of political economy. Edinburgh and London, 1844 (*Де Квінсі, Т.* Логіка політичної економії. Единбург і Лондон, 1844).—117.
- Dureau de La Malle, A. J.* Economie politique des Romains. Tomes I—II. Paris, 1840 (*Дуро де Ла Маль, А. Ж.* Політична економія римлян. Томи I—II. Париж, 1840).—533.
- Essay on the application of capital to land.—див. [*West, E.*] Essay on the application of capital to land.
- Galiani, F.* Della moneta (1750). In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomo III. Milano, 1803 (*Галіані, Ф.* Про гроші (1750). У виданні: Італійські класики політичної економії. Сучасні економісти. Том III. Мілан, 1803).—259.
- Ganilh, Ch.* Des systèmes d'économie politique, de la valeur comparative de leurs doctrines, et de celle qui parait la plus favorable aux progrès de la richesse. Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1821 (*Ганіль, Ш.* Про системи політичної економії, про порівняльну цінність їх доктрин і про ту з них, яка здається найбільш сприятливою для зростання багатства. Видання друге. Томи I—II. Париж, 1821). Перше видання вийшло в Парижі 1809 року.—532.
- Gilbart, J. W.* The History and prin-

- principles of banking. London, 1834 (*Гилбарт, Дж. У.* Історія і принципи банківської справи. Лондон, 1834).— 533.
- *[*Hodgskin, Th.*] Labour defended against the claims of capital; or, the Unproductiveness of capital proved. With reference to the present combinations amongst journeymen. By a labourer. London, 1825 (*Годскін, Т.*) Захист праці від домагань капіталу, або Доказ непродуктивності капіталу. З увагами про теперішні об'єднання серед найманих робітників. Написав робітник. Лондон, 1825).— 255, 258—260, 268—270, 285—286, 288—289, 293, 305—306, 307.
- [*Hodgskin, Th.*] The Natural and artificial right of property contrasted. London, 1832 (*Годскін, Т.*) Природне і штучне право власності в їх протиставленні одне одному. Лондон, 1832).— 310.
- **Hodgskin, Th.* Popular political economy. Four lectures delivered at the London Mechanics' Institution. London, 1827 (*Годскін, Т.* Народна політична економія. Чотири лекції, прочитані в Лондонській робітничій школі. Лондон, 1827).— 255, 307—309, 436.
- Hopkins, Th.* Economical enquiries relative to the laws which regulate rent, profit, wages, and the value of money. London, 1822 (*Гонкінс, Т.* Економічні дослідження про закони, що регулюють ренту, прибуток, заробітну плату і вартість грошей. Лондон, 1822).— 342.
- Hopkins, Th.* On rent of land, and its influence on subsistence and population. London, 1828 (*Гонкінс, Т.* Про земельну ренту і її вплив на засоби існування та населення. Лондон, 1828).— 257.
- **Hüllmann, K. D.* Städtewesen des Mittelalters. Theile 1—4. Bonn, 1826—1829 (*Гюльман, К. Д.* Міста середньовіччя. Частина 1—4. Бонн, 1826—1829).— 532.
- An Inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to the progress of wealth. London, 1821 (Дослідження принципів, які недавно обстоювалися паном Мальтусом, щодо природи попиту і необхідності споживання; з цих принципів робиться висновок, що податки й утримання непродуктивних споживачів можуть сприяти зростанню багатства. Лондон, 1821).— 53—54, 110—111, 113—117, 297—298, 304, 342, 425—426.
- Interest of money mistaken, or a Treatise, proving, that the abatement of interest is the effect and not the cause of the riches of a nation, and that six per cent is a proportionable interest to the present condition of this kingdom. London, 1668 (Помилкова думка про процент з грошей, або Трактат, який доводить, що зниження процентної ставки є не причиною, а наслідком багатства нації і що шість процентів — це ставка, яка відповідає теперішньому станові нашого королівства. Лондон, 1668).— 533.
- **Jones, R.* An Essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation. Part I: Rent. London, 1831 (*Джонс, Р.* Нарис про розподіл багатства і про джерела податків. Частина I: Рента. Лондон, 1831) («Частина перша» так і залишилась єдиною частиною «Нарису» Джонса).— 390—402, 406.
- **Jones, R.* An Introductory lecture on political economy, delivered at King's College, London, 27th February, 1833. To which is added a Syllabus of a course of lectures on the wages of labor. London, 1833 (*Джонс, Р.* Вступна лекція з політичної економії, прочитана в Королівському

- коледжі в Лондоні 27-го лютого 1833 р. З додатком Проспекту курсу лекцій про заробітну плату. Лондон, 1833).— 392, 404—409.
- **Jones, R.* Text-book of lectures on the political economy of nations, delivered at the East India College, Haileybury. Hertford, 1852 (*Джонс, Р.* Лекції з політичної економії народів, прочитані в Ост-індському коледжі в Хейлібері. Хартфорд, 1852).— 410—411, 414—415, 417—419, 421—428, 434—435, 437—440.
- Laing, S.* National distress; its causes and remedies. London, 1844 (*Лейн, С.* Національне лихо; його причини і засоби до його усунення. Лондон, 1844).— 284.
- Lalor, J.* Money and morals: a book for the times. London, 1852 (*Лалор, Дж.* Гроші і моралі. Книга для нашого часу. Лондон, 1852).— 256.
- Luther, M.* An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermaunung. Wittemberg, 1540 (*Лютер, М.* Наказ парафіяльним священикам виступати з проповідями проти лихварства. Віттенберг, 1540).— 523, 526—531.
- Idem.* In: Der sechste Teil der Bücher des ehrwürdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri. Wittembergk, 1589 (*Те саме.* У книзі: Шоста частина книг високоповажаного пана доктора Мартіна Лютера. Віттенберг, 1589).— 522—523.
- Luther, M.* Eyn Sermon auf das Evangelion von dem reichen Mann und armen Lazaro. Wittemberg, 1555 (*Лютер, М.* Провідь на євангельський текст про багача й убогого Лаазаря. Віттенберг, 1555). Перше видання вийшло у Віттенберзі в 1523 році.— 523.
- Luther, M.* Von Kauffshandlung und Wucher (1524). In: Der sechste Teil der Bücher des ehrwürdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri. Wittembergk, 1589 (*Лютер, М.* Про торгівлю і лихварство (1524). У книзі: Шоста частина книг високоповажаного пана докто-
- ра Мартіна Лютера. Віттенберг, 1589).— 522—523.
- **MacCulloch, J. R.* Discours sur l'origine, les progrès, les objets particuliers, et l'importance de l'économie politique. Traduit de l'anglois par G-me Prevost. Genève — Paris, 1825 (*Мак-Куллох, Дж. Р.* Міркування про політичну економію, її походження, її успіхи, про предмет і важливість цієї науки. Переклад з англійської Гійома Прево. Женева — Париж, 1825).— 97.
- * *MacCulloch, J. R.* Notes and supplemental dissertations to Smith's Wealth of nations — див. *Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a life of the author, an introductory discourse, notes, and supplemental dissertations by MacCulloch.
- MacCulloch, J. R.* The Principles of political economy. Edinburgh, 1825 (*Мак-Куллох, Дж. Р.* Начала політичної економії. Единбург, 1825).— 161, 177, 179.
- Idem.* 2nd edition, corrected and greatly enlarged. London, 1830 (*Те саме.* Видання друге, виправлене і значно доповнене. Лондон, 1830).— 165, 167.
- [*MacCulloch, J. R.*] Рецензія на «Considerations on the accumulation of capital, and its effects on exchangeable value», London, 1822 («Міркування про нагромадження капіталу і його вплив на мінову вартість», Лондон, 1822). В «The Edinburgh Review, or Critical Journals», vol. XL, No 79, March 1824 («Единбургський огляд, або Критичний журнал», том XL, № 79, березень 1824).— 177.
- Malthus, Th. R.* Definitions in political economy. London, 1827 (*Мальтус, Т. Р.* Визначення в політичній економії. Лондон, 1827).— 3—4, 8—9, 20, 21—22, 25, 51, 70, 161.
- Idem.* A new edition, with a preface, notes, and supplementary remarks by John Cazenove. London, 1853

- (*Te same*. Нове видання, з передмовою, примітками і додатковими увагами Джона Кейзна. Лондон, 1853).— 3—4, 7, 9, 15—16, 21—25, 27, 51.
- * [*Malthus, Th. R.*] An Essay on the principle of population. London, 1798 (*Мальтус, Т. Р.*) Нарис про закон народонаселення. Лондон, 1798).— 14, 54, 405.
- * *Idem*. The 5th edition, in three volumes. London, 1817 (*Te same*. Видання п'яте, у трьох томах. Лондон, 1817).— 54, 405.
- * *Malthus, Th. R.* Essai sur le principe de population. Traduit de l'anglais sur la 5-ème édition par Pierre et Guillaume Prévost. 3-ème édition française. Tomes I—IV. Paris et Genève, 1836 (*Мальтус, Т. Р.* Нарис про закон народонаселення. Переклад П'єра і Гійома Прево з 5-го англійського видання. Третє французьке видання. Томи I—IV. Париж і Женева 1836).— 54—56.
- * *Malthus, Th. R.* An Inquiry into the nature and progress of rent, and the principles by which it is regulated. London, 1815 (*Мальтус, Т. Р.* Дослідження про природу і зростання ренти, а також про принципи, що її регулюють. Лондон, 1815).— 54
- Malthus, Th. R.* The Measure of value stated and illustrated. London, 1823 (*Мальтус, Т. Р.* Міра вартості. Виклад питання та ілюстрація. Лондон, 1823).— 3—4, 8, 16—17, 18—19, 21, 86.
- * *Malthus, Th. R.* Observations on the effects of the corn laws, and of a rise or fall in the price of corn on the agriculture and general wealth of the country. London, 1814 (*Мальтус, Т. Р.* Уваги про вплив хлібних законів і підвищення або падіння ціни хліба на сільське господарство і на загальні достатки країни. Лондон, 1814).— 3—4.
- Malthus, Th. R.* Principles of political economy considered with a view to their practical applicati-
- on. London, 1820 (*Мальтус, Т. Р.* Начала політичної економії, розглянуті з погляду їх практичного застосування. Лондон, 1820).— 3—4, 31, 45, 54.
- Idem*. 2nd edition with considerable additions from the author's own manuscript and an original memoir. London, 1836 (*Te same*. Видання друге, із значними доповненнями з власного рукопису автора та з короткою біографією автора. Лондон, 1836).— 3—4, 26—27, 43, 46, 50—52.
- * *Marx, K.* Zur Kritik der politischen Oekonomie. Erstes Heft. Berlin, 1859 (*Маркс, К.* До критики політичної економії. Випуск перший. Берлін, 1859).— 31, 67, 81, 107, 123, 127, 287, 518.
- Mill, J.* Elements of political economy. London, 1821 (*Міль, Дж.* Основи політичної економії. Лондон, 1821).— 69, 77, 90—91, 388.
- Idem*. Second edition, revised and corrected. London, 1824 (*Te same*. Видання друге, переглянute і виправлене, Лондон, 1824).— 77, 79—80, 92, 98.
- Mill, J.* Eléments d'économie politique. Traduits de l'anglais par J. T. Parisot. Paris, 1823 (*Міль, Дж.* Основи політичної економії. Переклад з англійської Ж. Т. Парізо. Париж, 1823).— 81, 86, 87—91, 93, 95—96.
- Mill, J. St.* Essays on some unsettled questions of political economy. London, 1844 (*Міль, Дж. Ст.* Нариси про деякі незв'язані питання політичної економії. Лондон, 1844).— 99, 182—184, 186—188, 190, 199—200, 217—218, 220, 228—229.
- * *Mill, J. St.* Principles of political economy with some of their applications to social philosophy. In two volumes. London, 1848 (*Міль, Дж. Ст.* Начала політичної економії з деякими з їх застосувань до соціальної філософії. У двох томах. Лондон, 1848).— 182.
- * *Mill, J. St.* A System of logic,

- ratiocinative and inductive, being a connected view of the principles of evidence, and the methods of scientific investigation. In two volumes. London, 1843 (*Міаль, Дж. Ст.* Система логіки силігістичної та індуктивної. Виклад принципів доказу в зв'язку з методами наукового дослідження. У двох томах. Лондон, 1843).— 187.
- Morton, J. Ch.* On the forces used in agriculture. In: «The Journal of the Society of Arts» (London), No. 368, vol. VII, December 9, 1859 (*Мортон Дж. Ч.* Про сили, що використовуються в землеробстві. В щотижневнику «Журнал Товариства майстерства і ремесел» (Лондон), № 368, том VII, 9 грудня 1859 р.).— 436.
- Mullion, M.* Some illustrations of Mr M'Culloch's Principles of political economy. Edinburgh, 1826 (*Мулліон, М.* Деякі пояснення до «Начал політичної економії» пана Мак-Куллоха. Едінбург, 1826).— 177—178, 230, 259.
- Newman, F. W.* Lectures on political economy. London, 1851 (*Ньюмен, Ф. У.* Лекції з політичної економії. Лондон, 1851).— 531.
- Observations on certain verbal disputes in political economy, particularly relating to value, and to demand and supply. London, 1821 (Зауваження з приводу деяких суперечок про слова в політичній економії, особливо з приводу тих, які стосуються вартості та понятию і пропозиції. Лондон, 1821).— 31—32, 103, 106—110, 118—120, 123, 125—126, 130, 137, 139, 155, 159, 287.
- Outlines of political economy — див. [*Cazenove, J.*] Outlines of political economy.
- Porpe, J. H. M.* Geschichte der Technologie, seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an das Ende des achtzehnten Jahrhunderts. Bände I—III. Göttingen, 1807—1811 (*Порпе, Й. Г. М.* Історія технології з часу відро-
- дження наук до кінця вісімнадцятого століття. Томи I—III. Геттінген, 1807—1811).— 463.
- Prevost, G.* Réflexions sur le système de Ricardo. In: *MacCulloch, J. R.* Discours sur l'origine, les progrès, les objets particuliers, et l'importance de l'économie politique. Traduit de l'anglois par G-me Prevost. Genève — Paris, 1825 (*Превост, Г.* Замітки про систему Рікардо. У книзі: *Мак-Куллох, Дж. Р.* Міркування про політичну економію, її походження, її успіхи, про предмет і важливість цієї науки. Переклад з англійської Гійома Превоста. Женева — Париж, 1825).— 97—102, 178.
- Proudhon, P. J.* Gratuité du crédit — див. *Bastiat, Fr.* Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon.
- Ramsay, G.* An Essay on the distribution of wealth. Edinburgh, 1836 (*Рамсей, Дж.* Дослідження про розподіл багатства. Едінбург, 1836).— 316—319, 321—322, 324—329, 336—338, 341, 343—349.
- Ravenstone, P.* Thoughts on the funding system, and its effects. London, 1824 (*Рейвстон, П.* Думки про систему державних боргів та її наслідки. Лондон, 1824).— 250—251, 253—255, 258, 301.
- **Ricardo, D.* On protection to agriculture. Fourth edition. London, 1822 (*Рікардо, Д.* Про протегування землеробству. Видання четверте. Лондон, 1822). Перше видання вийшло в Лондоні того самого року.— 48.
- **Ricardo, D.* On the principles of political economy, and taxation. London, 1817 (*Рікардо, Д.* Про начала політичної економії і оподаткування. Лондон, 1817).— 4, 46, 63, 78, 115, 119—120, 249, 250.
- **Idem.* 2nd edition. London, 1819 (*Те саме.* Видання друге. Лондон, 1819).— 113, 114.
- **Idem.* 3rd edition. London, 1821

- (*Te same*. Видання третє. Лондон, 1821).— 47, 107—108, 131—132, 158, 162, 173—175.
- Ricardo, D.* Des principes de l'économie politique, et de l'impôt. Traduit de l'anglais par Constantio, avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tomes I—II. Paris, 1819 (*Pikardo, Д.* Про начала політичної економії і оподаткування. Переклад з англійської Констансіо, з пояснювальними і критичними примітками Ж. Б. Сея. Томи I—II. Париж, 1819). У 1835 р. в Парижі вийшло друге видання.— 88, 98.
- **Roscher, W.* System der Volkswirtschaft. Erster Band: Die Grundlagen der Nationalökonomie. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858 (*Рошер, В.* Система народного господарства. Том перший: Основи політичної економії. Видання третє, доповнене і виправлене. Штутгарт і Аугсбург, 1858). Перше видання вийшло в Штутгарті і Тюбінгені в 1854 році.— 174, 177, 342, 497.
- Say, J. B.* Lettres à M. Malthus, sur différens sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce. Paris — Londres, 1820 (*Сей, Ж. Б.* Листи панові Мальтусу з різних питань політичної економії, особливо про причини загального застою в торгівлі. Париж — Лондон, 1820).— 117, 245.
- **Say, J. B.* Traité d'économie politique, ou Simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses. Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1814 (*Сей, Ж. Б.* Трактат з політичної економії, або Просте зображення того, як багатства створюються, розподіляються і споживаються. Видання друге. Томи I—II. Париж, 1814). Перше видання вийшло в Парижі у 1803 році.— 112, 172—173.
- **Idem.* Quatrième édition. Tomes I—II. Paris, 1819 (*Te same*. Ви-
- дання четверте. Томи I—II. Париж, 1819).— 115.
- Senior, N. W.* An Outline of the science of political economy. London, 1836 (*Сеніор, Н. У.* Нарис науки політичної економії. Лондон, 1836).— 342.
- Sismondi, J. Ch. L. Simonde de.* Etudes sur l'économie politique. Tomes I—II. Bruxelles, 1837—1838 (*Сисмонді, Ж. Ш. Л. Сімонд де.* Нариси політичної економії. Томи I—II. Брюссель, 1837—1838).— 279.
- **Sismondi, J. Ch. L. Simonde de.* Nouveaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population. Tomes I—II. Paris, 1819 (*Сисмонді, Ж. Ш. Л. Сімонд де.* Нові начала політичної економії, або Про багатство в його відношенні до народонаселення. Томи I—II. Париж, 1819).— 33—34, 45.
- **Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. In two volumes. London, 1776 (*Сміт, А.* Дослідження про природу і причини багатства народів. У двох томах. Лондон, 1776).— 401, 437, 490.
- **Smith, A.* Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a life of the author, an introductory discourse, notes, and supplemental dissertations by MacCulloch. In four volumes. Edinburgh and London, 1828 (*Сміт, А.* Дослідження про природу і причини багатства народів. З біографією автора, вступною статтею, примітками і додатковими міркуваннями Мак-Куллоха. У чотирьох томах. Единбург і Лондон, 1828).— 164—165, 171, 174—176.
- **Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a commentary, by the author of «England and America» [E. G. Wakefield]. Volumes I—IV. London, 1835—1839 (*Сміт, А.* Дослідження про природу і причини багатства народів. З коментаріями автора книги

- «Англія і Америка» [Е. Г. Уейкфілда]. Томи I—IV. Лондон, 1835—1839). — 179, 246.
- **Smith, A.* Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle, avec des notes et observations, par Germain Garnier. Tomes I—IV. Paris, 1802 (*Сміт, А.* Дослідження про природу і причини багатства народів. Новий переклад Жермена Гарньє, з примітками і увагами перекладача. Томи I—IV. Париж, 1802). — 18—19.
- The Source and remedy of the national difficulties, deduced from principles of political economy, in a letter to Lord John Russell. London, 1821 (Джерело і розв'язання національних труднощів, виведені з основних положень політичної економії. Лист лордові Джону Расселу. Лондон, 1821). — 230—233, 244—250, 253—254, 258, 293, 304.
- Stirling, P. J.* The Philosophy of trade; or, Outlines of a theory of profits and prices. Edinburgh, 1846 (*Стірлінг, П. Дж.* Філософія торгівлі, або Нариси теорії прибутку і цін. Единбург, 1846). — 180.
- **Storch, H.* Cours d'économie politique, ou Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations. Avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tomes I—IV. Paris, 1823 (*Шторх, А.* Курс політичної економії, або Виклад начал, які визначають добробут народів. З пояснювальними і критичними примітками Ж. Б. Сея. Томи I—IV. Париж, 1823). — 344.
- Torrens, R.* An Essay on the production of wealth. London, 1821 (*Торренс, Р.* Нарис про створення багатства. Лондон, 1821). — 15, 62, 65—66, 70.
- Torrens, R.* A Letter to the Right Honourable Sir Robert Peel, Bart., M. P., on the condition of England, and on the means of removing the causes of distress. Second edition. London, 1849 (*Торренс, Р.* Лист високоповажаному сєру Робєру Пілю, баронету, членові парламенту, про становище Англії і про засоби усунення причин злигоднів, які переживає країна. Видання друге. Лондон, 1849). Перше видання вийшло в Лондоні у 1842 році. — 214.
- **Turgot, A. R. J.* Réflexions sur la formation et la distribution des richesses (1766). In: Oeuvres de Turgot. Nouvelle édition par E. Daire. Tome premier. Paris, 1844 (*Турго, А. Р. Ж.* Міркування про створення і розподіл багатств (1766). У книзі: Твори Турго. Нове видання Е. Дєра. Том перший. Париж, 1844). — 473.
- Ure, A.* Philosophie des manufactures. Traduit sous les yeux de l'auteur. Tomes I—II. Paris, 1836 (*Юр, Е.* Філософія фабрики. Перекладено під наглядом автора. Томи I—II. Париж, 1836). — 434.
- [*Wakefield, E. G.*] A Commentary to Smith's Wealth of nations — див. *Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a commentary, by the author of «England and America».
- [*West, E.*] Essay on the application of capital to land, with observations shewing the impolicy of any great restriction of the importation of corn. London, 1815 ([*Уєст, Е.*] Дослідження про застосування капіталу до землі, з зауваженнями, які показують нерозумність усього значного обмеження ввозу хліба. Лондон, 1815). — 298.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

«*The Economist*» («Економіст»), Лондон. — 279.

«*The Edinburgh Review, or Critical*

Journal» («Единбургський огляд, або Критичний журнал»). — 177.

- том XL, березень — липень
1824 р.— 178.
- том LIV, серпень — грудень
1831 р.— 390.
- «*Ephémérides du citoyen*» («Календар
громадянина»), Париж, 1767 р.,
ч. III.— 424.
- «*The Journal of the Society of Arts*»
(«Журнал Товариства майстерст-
ва і ремесел»), Лондон, № 368,
том VII, 9 грудня 1859 р.— 436.
- «*The London Magazine*» («Лондон-
ський журнал»), квітень — тра-
вень 1824 р.— 117—118.
- «*The Morning Star*» («Ранкова зо-
ря»), Лондон, 1 грудня 1862 р.—
350.
- «*The Scotsman; or, Edinburgh Poli-
tical and Literary Journal*» («Шот-
ландець, або Едінбурзька полі-
тична і літературна газета»).—
177.
- «*La Voix du peuple*» («Голос наро-
ду»), Париж.— 520.
- «*The Westminster Review*» («Вест-
мінстерський огляд»), Лондон,
січень — квітень 1826 р.— 503.

ТВОРИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Гете*. Фауст.— 170.
- Горацій*. Наука поезії.— 49.
- Горацій*. Послання.— 15.
- Тейлор*. Наш американський ро-
дич.— 28, 40.
- Шіллер*. Табір Валленштейна.— 164.

ПОКАЖЧИК РОСІЙСЬКИХ ПЕРЕКЛАДІВ ЦИТОВАНИХ КНИГ *

Аристотель. Политика. Перевод с греческого С. А. Жебелева. Спб., 1911.

Бернье, Ф. История последних политических переворотов в государстве Великого Могола. Перевод с французского Б. Жуховецкого и М. Томара. М.—Л., 1936.

* *Брей, Дж. Ф.* Несправедливости в отношении труда и средства к их устранению, или Век силы и век справедливости. М., 1956.

* *Годскин, Т.* Сочинения: I. Защита труда против притязаний капитала. II. Популярная политическая экономия. М., 1938.

Гюльманн, К. Д. (в російському виданні: *Хюльман*). Общественная и частная жизнь в европейских городах средних веков. Перевод с немецкого. Спб., 1839 (переклад 4-ої частини книги).

* *Джонс, Р.* Экономические сочинения. Перевод с английского. Соцэкгиз, Ленинградское отделение, 1937.

Мак-Куллох, И. Р. (в цьому виданні: *Мак-Куллох*). О начале,

успехах, особенных предметах и важности политической экономии. Перевод с английского Д. Гишпиус. М., 1834.

Мальтус, Т. Р. Замечания о влиянии хлебных законов, повышения или понижения цен хлеба на земледелие и общее благосостояние народа. Перевод А. Миклашевского (в «Ученых записках императорского Юрьевского университета» № 3, Юрьев, 1908).

Мальтус, Т. Р. Исследование о природе и развитии ренты, а также о началах, ее регулирующих. Перевод А. Миклашевского (в «Ученых записках императорского Юрьевского университета» № 2 и 3, Юрьев, 1908).

Мальтус, Т. Р. Опыт о законе народонаселения. Перевел П. А. Бибииков. Тома I—II. Спб., 1868.

Мальтус, Т. Р. Опыт закона о народонаселении. Перевод И. А. Вернера. М., 1895 (переклад з скороченнями).

Милль, Дж. Ст. Основания политической экономии (у книзі:

* До цього покажчика ввійшли тільки останні російські переклади цитованих і згадуваних Марксом книг. Проте для праць, які останнього разу видані з скороченнями, зроблено виняток. В цьому випадку наводиться також і попередній, повніший переклад.

Зірочкою позначено ті російські видання, на які в тексті тома, у квадратних дужках, є посилання з зазначенням сторінок цих видань. Ці посилання є в тих випадках, коли наведений у тексті тома російський переклад цитованих Марксом місць відрізняється від тексту відповідних російських видань.

- Н. Г. Чернышевский.* Полное собрание сочинений в пятнадцати томах. Том IX. М., 1949) (переклад з скороченнями).
- Милль, Дж. Ст.* Основания политической экономии с некоторыми из их применений к общественной философии. Первое полное издание. В двух томах. Спб., 1865.
- Милль, Дж. Ст.* Система логики силлогистической и индуктивной. Изложение принципов доказательства в связи с методами научного исследования. Перевод с английского под ред. В. Н. Иванова. М., 1914.
- **Рикардо, Д.* Начала политической экономии и налогового обложения. М., 1955 (*Рикардо, Д.* Сочинения. Перевод под редакцией М. Н. Смит. Том I).
- **Рикардо, Д.* О покровительстве земледелию (у книзі: *Рикардо, Д.* Сочинения. Перевод под редакцией М. Н. Смит. Том III. М., 1955).
- Рошер, В.* Начала народного хозяйства. Перевод И. Бабста. Том первый: отделение первое, М., 1860; отделение второе, М., 1862.
- **Сисмонди, Ж. Симонд де.* Новые начала политической экономии, или О богатстве в его отношении к народонаселению. Тома I—II. М., 1937.
- **Смит, А.* Исследование о природе и причинах богатства народов. Тома I—II. М.—Л., 1935.
- Смит, А.* Исследования о природе и причинах богатства народов. С примечаниями Бенгата, Бланки, Буханана (в цьому виданні: Бьюкенен), Гарнье, Мак-Кулоха, Мальгуса, Милля, Рикардо, Сэя, Сисмонди и Тюрго. Перевед П. А. Бибиков. Тома I—III. Спб., 1866 (переклад з французького видання Гарньє 1843 року).
- Смит, А.* Исследование о природе и причинах богатства народов. М., 1962.
- Сэ, Ж. Б.* (в цьому виданні: *Сэя, Ж. Б.*). Трактат политической экономии. Перевод Е. Н. Каменецкой. М., 1896 (переклад окремих розділів).
- Тюрго, А. Р.* Избранные экономические произведения. М., 1961.
- Шторх, Г.* Курс политической экономии, или Изложение начал, обуславливающих народное благоденствие. Перевод с французского с биографическим очерком автора, под редакцией и с заметками д-ра И. В. Вернадского. Том I. Спб., 1881.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК*

Абсолютна додаткова вартість

- її основа — I, 18—19; II, 2, 420; III, 440—441;
- і примус до додаткової праці — I, 64, 336, 372, 376; II, 419—420;
- і подовження робочого дня — II, 2, 422; III, 220;
- у промисловості і в землеробстві — II, 8;
- і природна родючість землі — III, 440—441;
- і відносна додаткова вартість — I, 19; II, 2, 80, 455; III, 250, 440—441.

Абсолютна земельна рента

- визначення — II, 95—96, 122, 141, 244, 256—257, 260, 269—272, 297—299, 305, 336, 405—406; III, 93, 394;
- як вираз приватної власності на землю — I, 22; II, 5, 26—27, 88, 163, 245, 302, 305, 338, 344, 371—372, 408; III, 466;
- умови її існування — II, 26—27, 31, 32, 86—87, 88, 95—96, 99, 122, 163, 305, 307, 315, 336—338, 341, 388, 407—408; III, 466;

- її історичний характер — II, 101, 246, 405, 406—407;
- і закон вартості — II, 25—26, 163;
- її маса і норма — II, 255—256, 261, 278;
- її незалежність від диференціальної ренти — II, 244, 314—315;
- і ціна сільськогосподарських продуктів — II, 322; III, 358;
- і поліпшення в землеробстві — II, 400—401, 405—406;
- і продуктивність праці — II, 269—270;
- у золотоносному руднику — III, 394—395;
- її заперечення у Рікардо — II, 126, 162—163, 244, 246, 276—277, 304, 406—407.

Абсолютна монархія — I, 23, 36, 148—149, 278; III, 44.

Абстрактна праця

- як форма суспільної праці — I, 18—19; II, 172, 525, 551; III, 124, 129—130, 246, 439;
- і споживна вартість праці для капіталу — I, 382—383;
- як протилежність індивідуальної, конкретної і приватної праці — II, 525; III, 124, 129, 131—132.

* Предметний покажчик складений до всього 26-го тома Римськими цифрами I, II і III позначено відповідні частини цього тома.

Абстракція

- абстрактний розгляд буржуазного суспільства — I, 18, 59; II, 102, 389—390, 479, 513;
- перехід від абстрактного до конкретного — II, 148; III, 460—461, 474, 495—496;
- абстрактні і конкретні форми — I, 63—64, 261; II, 531;
- приклади наукової абстракції — I, 70—71, 78, 80—81, 85—86, 96, 101, 107—108, 114—116, 138, 143, 205—206, 207, 213—214, 229, 288, 393—394; II, 10, 16, 37, 57—58, 272, 493—494, 497, 498; III, 102, 512;
- абстрактний розгляд вартості — II, 167—168;
- абстрагування від випадковості ринкових цін — II, 5, 69, 273—274, 505, 513, 536, 542; III, 214, 372;
- абстрагування від зовнішньої торгівлі — I, 18, 143; II, 130—131, 498, 512; III, 238;
- абстрактні закони подітничної економії у фізіократів — I, 12;
- хибні методи абстракції в буржуазних економістів — I, 60; II, 102, 150—151, 167—168, 173—174, 191—192, 209—210, 272, 361, 386, 453; III, 80.

Авансування капіталу

- загальна форма авансованого капіталу — II, 9;
- і витрати виробництва — II, 30, 62; III, 68, 72, 473, 475, 508;
- відтворення авансованого фонду у вартості продукту — I, 51, 377;
- і оборот сукупного капіталу — III, 380;
- у промисловості і в землеробстві — II, 147.

Австрія — II, 306; III, 109.

Австрія — II, 2.

Агролімія — II, 12, 50, 106, 158; III, 281.

Див. також: *Хімія*.

Азія — III, 407;

- панування докапіталістичних відносин — III, 405, 419, 422;
- докапіталістичні форми ренти — III, 391—392;

- власність держави на землю — I, 253; III, 411, 426—427;
- переважання селянства — III, 406, 435;
- ремісничі і мануфактурна праця — I, 130; III, 426.

Ажії — II, 343, 517; III, 281.

Америка — I, 253; II, 229, 375, 580.

Див. також: *Сполучені Штати Америки*.

Амортизація основного капіталу

- і його заміщення — I, 85, 104—105, 108—109, 114, 119, 121—122, 217—218, 221—222; II, 49;
- і вартість товарів — I, 81, 188—189; II, 6, 449;
- амортизаційний фонд як фонд нагромадження — II, 500; III, 52, 61;
- і кількість застосовуваної праці — I, 143;
- і попит на працю — III, 61.

Англія — I, 152, 154, 195, 238, 244—245, 334, 335, 338, 341, 350; II, 115, 379; III, 54, 178, 415, 422, 434—435, 437, 463;

- загальна характеристика — I, 20; II, 157, 242; III, 406;
- населення — II, 494—495, 608; III, 314—315;
- класи — I, 151, 174—175; II, 27, 502; III, 343—344, 407;
- промисловість — II, 237, 453, 599; III, 278—279;
- кооперативні фабрики робітників — III, 345, 492, 500;
- робота дома — II, 11;
- сільське господарство і аграрні відносини — II, 8, 35, 108—109, 112, 118, 137, 177—178, 240—241, 243, 310—311, 339, 340—341, 370, 372, 390, 480, 494—495, 547, 564; III, 396, 401—402;

— вартість сукупного продукту — II, 493—497;

— колонії — II, 241, 305;

— зовнішня торгівля — II, 130, 518; III, 214;

— грошова і банківська системи — I, 357, 367; II, 229—230; III, 344;

- надвиробництво і кризи — II, 553; III, 115;
 - становище трудящих — I, 394; II, 5, 11, 202, 225, 422, 598, 604; III, 252;
 - феодальні пережитки — III, 44;
 - феодальна система — I, 390;
 - початок капіталістичного виробництва — II, 46, 607;
 - підпорядкування позичкового капіталу промисловому — III, 522, 528;
 - підпорядкування сільського господарства капіталістичним відносинам — II, 239—241; III, 392;
 - обгороджування общинної землі — II, 141, 155—156, 239—241;
 - усунення земельного власника від безпосередньої участі в процесі виробництва — II, 152, 156—157;
 - видозмінення феодальної земельної власності — II, 239—240;
 - підвищення норми прибутку на початку XIX ст. — II, 479;
 - рух заробітної плати і хлібних цін у XVIII ст. — II, 607—608.
- Див. також: *Ірландія, Шотландія, Хлібні закони в Англії. Античний світ* — I, 278; II, 151. Див. також: *Стародавній світ, Рим (Стародавній), Греція (Стародавня), Єгипет (Стародавній).*
- Б**
- Багатство**
- поняття буржуазного багатства — I, 147, 177, 197, 256; III, 47, 49, 420;
 - і спосіб виробництва — I, 272—273;
 - товар як його елементарна форма — I, 146, 177, 280—281;
 - суспільно необхідна праця як його міра — I, 46—47;
 - як мета капіталістичного виробництва — I, 246, 258—259;
 - і прибуток — I, 9, 72;
 - і продуктивна праця — I, 200, 201—202, 255—256, 260—261;
 - і марнотратність капіталістів — I, 259;
 - бездільне багатство — I, 277;
 - і бідність — I, 282, 284; III, 49;
 - матеріальне — I, 134, 233, 260—261, 263, 265, 275, 392—393, 394—395; III, 123;
 - людина як його творець — I, 265;
 - частина його, що становить дохід — II, 77.
- Базис і надбудова* — I, 261, 263, 265; III, 156. Див. також: *Виробничі відносини, Держава.*
- Банки* — I, 307—308; II, 515, 546. *Банкір* — I, 300—301; II, 119, 505, 532; III, 60.
- Банкноти* — I, 304—305, 307—308, 322—323, 370; II, 515.
- Безробіття* — див. *Відносне перенаселення.*
- Бельгія* — II, 12, 370.
- Біржа* — II, 119.
- Будівництво*
- час виробництва в ньому — III, 381—382.
- Буржуазія* — див. *Капіталіст.*
- Буржуазна політична економія*
- як теоретичний вираз капіталістичного способу виробництва — I, 13, 159—160; II, 25, 151, 240; III, 252, 257, 268;
 - фізіократи як її батьки — I, 12;
 - і суперечності капіталізму — III, 252, 264—265, 496—497;
 - її еволюція — I, 9, 12, 21, 23, 56, 59, 68, 126—127, 148;
 - вульгарний елемент у ній — I, 17, 30, 31—32; II, 357, 442, 487; III, 496—497;
 - її апологетичний характер — I, 50, 240, 258, 285; II, 113, 115, 521—522, 540—541, 551, 594—596; III, 52, 161, 164, 445, 491—493, 496;
 - позаісторичний розгляд буржуазного виробництва — I, 12, 19, 341—342, 375; II, 6—7, 21, 152, 158, 525; III, 231, 251—252, 257, 266, 393, 407;
 - її філософська основа — I, 348;
 - хибність методу абстракції — I, 60; II, 102, 150, 167—168.

- 173—174, 191—192, 209—210, 272, 361, 386, 453;
- притаманні їй грубий емпіризм і схоластика — I, 60, 64, 68, 178—179; II, 192, 419; III, 21, 65—66, 77—78, 80, 361, 364;
 - її буржуазний фетишизм — III, 122—123, 140, 259—260, 266, 268, 418, 445, 456;
 - ототожнення суспільної форми і матеріального вмісту процесу виробництва — I, 12, 178, 262, 285, 391; II, 217; III, 257, 258, 262, 264, 266—267, 287, 313, 352, 483—484, 490;
 - ототожнення вартості і споживної вартості — I, 14, 21, 127, 147, 243, 341, 346; II, 150; III, 483—484;
 - перетворення капіталу з відношення у річ — I, 65; II, 414; III, 260, 264—265, 267, 418;
 - корінна помилка в розгляді додаткової вартості — I, 6, 63; II, 385; III, 367;
 - змішання додаткової вартості і прибутку — I, 6, 60, 63; II, 424—425; III, 28, 78, 80, 183—184, 199, 214, 229, 246;
 - змішання праці і робочої сили — II, 418—419; III, 17, 82;
 - здогади про природу і походження додаткової вартості — I, 24, 68, 154; II, 419—420, 482, 589; III, 318—319;
 - ототожнення форм капіталу у виробництві з його формами в обігу — III, 316—317;
 - про надвиробництво і кризи — I, 209, 244; II, 487—488, 514, 517—523, 524—526, 533—534, 536, 538—539, 550—556; III, 43—45, 49, 93, 115;
 - про органічну будову капіталу — II, 601—604; III, 316, 324—325, 354, 372, 402—403, 409;
 - шукання «незмінної міри вартостей» — I, 43—44, 45, 124; II, 378, 415—416; III, 3—4, 127—128, 138, 148;
 - нездатність зрозуміти суть грошей — I, 64; II, 121, 164, 201, 399, 453, 523, 525, 549; III, 47, 130—132;
 - зведення вартості суспільного продукту до доходів — I, 56, 69—75, 98, 121, 123—124, 195—196; III, 188, 242;
 - змішання вартостей і цін виробництва — II, 13—16, 23, 126, 128—129, 154, 163, 175, 200, 209, 217, 219, 237, 244, 246, 304, 323—326, 337, 345, 385, 399, 407, 441, 449, 486; III, 21, 23, 63, 72, 152, 157, 171;
 - трактування земельної ренти — II, 21—23, 161—163;
 - проголошення вільної конкуренції — I, 23, 36, 143—144, 361, 364;
 - еволюція поглядів на капіталіста — I, 149, 246—247, 256; II, 436, 482, 572; III, 306, 492—493;
 - теорія «заощадження» — I, 32, 33—34, 143; II, 405, 407—408, 409, 412—413;
 - її буржуазні і дрібнобуржуазні критики — I, 305, 325; III, 252, 254, 388, 461;
 - її пролетарські противники — III, 230—231, 246, 251—254, 257—258, 259—260, 266, 309, 496.
- Див. також: *Вульгарна буржуазна політична економія. Класична буржуазна політична економія. Сміт, А., Рікардо, Д., Рікардіанська школа в буржуазній політичній економії, Меркантилізм, Монетарна система, Фізіократи, Економічна таблиця Кене, Мальтузіанство, Метод буржуазної політичної економії.*
- Бухгалтерський облік* — I, 119; III, 207, 209;
- італійська бухгалтерія — I, 371; II, 38;
- капіталістичне рахівництво — II, 38, 154.

В

Вартісна будова капіталу

- і його органічна будова — I, 4; II, 278—293, 330, 393, 474; III, 373—378;

- і зміна вартості складових частин капіталу — II, 278—293; III, 373—378;
 - вплив на нього вартості сировини — I, 398—399; II, 17.
- Вартість*
- визначення — I, 14, 20, 41—42, 65, 207; II, 23, 148, 264—265, 409, 525; III, 119;
 - як суспільне відношення — III, 123—124, 140, 172—173;
 - її субстанція — I, 14, 19, 20, 56, 66, 178, 375; II, 127, 164, 172; III, 31, 122, 128—129, 148, 155—156, 327, 476;
 - і розуміння додаткової вартості — I, 146—147, 335; II, 191;
 - як суть буржуазного багатства — I, 147;
 - як передумова капіталу — III, 125, 246;
 - самозростаюча — I, 303, 374, 375; III, 125, 130, 415;
 - трудова теорія вартості — основа політичної економії — II, 244, 341;
 - її форма і величина — I, 20, 178, 298; III, 121—122, 124;
 - мінова вартість як форма її прояву — III, 119, 121;
 - необхідність її зовнішньої міри — II, 164, 172, 203; III, 124, 132, 136, 137—138;
 - її ідеальний вираз в ціні — III, 124;
 - її грошова форма — I, 67; II, 133; III, 148—149, 154—155;
 - якісна тотожність і кількісна відмінність товарів як вартостей — III, 121—122, 128—129, 153—154;
 - і споживна вартість — I, 78, 84, 114—115, 141, 147, 177, 246, 258, 346; II, 266; III, 94—95, 112, 114, 119, 120—122, 276, 287;
 - і продуктивність праці — I, 40, 42, 165—171, 176—177, 185—186, 207—208, 375; II, 264—265, 267—268;
 - сукупного продукту і одиниці продукту — II, 494; III, 106;
 - індивідуальна і ринкова — I, 207; II, 205, 265—268, 270—271, 273—274, 529, 543; III, 57;
 - відносна і абсолютна — III, 126;
 - її складові частини — I, 88; II, 341;
 - постійного капіталу як складова частина вартості продукту — I, 70—74, 77, 80, 168; II, 9—10, 493;
 - її розподіл — I, 44—45, 55, 65—66, 69; II, 130, 150—151, 433;
 - і заробітна плата — I, 66; II, 1, 433, 574;
 - і ціна виробництва — I, 67, 399; II, 18—20, 23, 47, 62—63, 128, 184, 191, 195, 214—216, 237, 245, 280, 301; III, 74—75, 159—160, 367, 477—478, 505, 511;
 - і ринкова ціна — I, 10—11, 25, 67, 81, 96, 207—208; II, 2—5, 15, 341; III, 104—105, 124, 513;
 - процес праці і процес утворення вартості — I, 75, 217, 220; II, 10, 38, 73, 77, 108, 197, 429, 491; III, 105, 202—203, 363;
 - процес праці і процес збільшення вартості — II, 49;
 - диференціальна — II, 264, 270—271, 295;
 - знецінення її — II, 516, 535, 536, 538, 555, 561; III, 122—123;
 - і купівельна здатність товару — III, 118;
 - реалізація її — III, 120—121, 124;
 - у Петті — I, 335—336, 341—343;
 - в розумінні фізіократів — I, 13—14, 30;
 - «дійсна вартість» у Джемса Стюарта — I, 9—11;
 - «дійсна вартість» у Рікардо — II, 172;
 - ототожнення вартості і споживної вартості в буржуазній політичній економії — I, 14, 22, 127, 147, 243, 341, 346; II, 150; III, 483—484;

- змішання її з ціною у вульгарних економістів — III, 146—147, 148, 154;
- проблема «незмінної міри вартостей» в буржуазній політичній економії — I, 43—44, 45, 124; II, 377, 415—416; III, 3—4, 127—128, 138, 148;
- зведення її до доходів у буржуазній політичній економії — I, 57, 69—74, 98, 121, 123—124, 195—196; III, 188—189, 242.
Див. також: *Закон вартості, Мінова вартість, Ринкова вартість, Ціна.*
- Вартість землі* — див. *Ціна землі.*
- Вексель* — I, 163, 300, 307—308; II, 532.
- Вест-Індія* — I, 357.
- Виробництво*
 - мета капіталістичного виробництва — I, 258—259; II, 488, 534, 549—550; III, 368—369;
 - відокремлення його умов від робочої сили при капіталізмі — I, 11, 13, 21, 26, 326; III, 263—264;
 - і походження додаткової вартості — I, 14, 20—21, 28;
 - безпосередній процес виробництва капіталу — II, 534, 603;
 - і капіталістичний спосіб виробництва — I, 394; II, 55, 488, 504, 534, 542, 545, 549—550;
 - його матеріальні умови (умови праці) — I, 11, 13, 21, 24, 26, 80, 207—208, 266, 345; II, 30—31, 133—134; III, 263—264, 285, 406, 413, 416;
 - матеріальне — I, 132, 137, 149, 187, 192, 261—263, 265, 269, 392, 395; III, 423, 435;
 - духовне — I, 261—265, 393—394;
 - взаємозв'язок сфер виробництва — II, 38—39, 491—492, 504—505;
 - в промисловості і в сільському господарстві — I, 14, 17; II, 6;
 - фонд виробництва — I, 74;
 - і відтворення — II, 50; III, 277;
 - і багатство — I, 5, 246, 258—259;
 - масове виробництво і розширення товарного виробництва — III, 280;
 - його розміри і коливання цін — III, 275—276;
 - його дешевина і масштаб — II, 6;
 - органічні зміни в ньому і норма прибутку — II, 11—12;
 - форми виробництва і форми розподілу — III, 49, 76, 475, 494;
 - і обмін — I, 28, 272; II, 16;
 - і ринок — II, 488, 504, 545—546;
 - і споживання — I, 75, 159, 259—260; II, 540—545; III, 48—49, 279, 284;
 - людина як його суб'єкт — I, 265;
 - Петті про нього — I, 340—341;
 - заради виробництва в буржуазній політичній економії — I, 259; II, 114; III, 43, 76—77.
Див. також: *Відтворення, Засоби виробництва, Капіталістичний спосіб виробництва, Спосіб виробництва.*
- Виробничі відносини* — I, 130, 262, 390; III, 48—49, 251—252, 257—258, 421, 502—503.
Див. також: *Капіталістичне виробниче відношення.*
- Витрати виробництва*
 - різний зміст цього поняття — III, 72—74, 157, 184—185, 508;
 - як складова частина вартості — I, 17, 167, 187, 208, 249, 303; II, 30;
 - як вираз авансованого капіталу — II, 30, 62; III, 66, 72, 473, 475, 508;
 - зменшення їх внаслідок зростання продуктивності праці — II, 140, 147;
 - і комбінування галузей виробництва — II, 40—44; III, 208—209;
 - і виробництво додаткової вартості — III, 475;
 - і перетворення додаткової вартості у форму прибутку — III, 73;

- і постійний капітал — I, 194;
 - і ціна виробництва — II, 16, 29—30;
 - і рух цін — II, 15;
 - робочої сили — I, 140—142, 185, 190, 258, 388; III, 141—142, 219;
 - новооброблюваної і раніш освоєної землі — II, 138—140, 142, 146—147;
 - побічні (*faux frais*) — I, 140, 148, 265, 278, 362; III, 345, 500;
 - в умовах простого товарного господарства — III, 67—68;
 - в розумінні вульгарних економістів — II, 129, 217, 489.
- Витрати виробництва (в значенні вартості)* — I, 68, 80, 186; III, 187, 196, 209—210, 216, 219;
- як іманентні витрати виробництва товару — III, 73—74, 508.
- Витрати виробництва (в значенні ціни виробництва)* — II, 200, 406—407; III, 56, 72, 507;
- у капіталістичному розумінні — III, 74, 75—76;
 - і закон вартості — III, 75.
- Витрати обігу* — I, 319.
- Витрати споживання*
- як складова частина витрат виробництва — I, 17;
 - їх непродуктивний характер — I, 185, 274;
 - як засіб зберігання часу продуктивного працівника — I, 157;
 - і послуги — I, 388.
- Відносна додаткова вартість*
- певний рівень продуктивності праці як її основа — I, 19, 64, 283; II, 2, 34, 268, 421; III, 258, 339—340, 440—441;
 - і історична правомірність капіталу — II, 419;
 - і клас тих, хто живе чужою працею — II, 420—421;
 - і природна родючість ґрунту — II, 20;
 - і абсолютна додаткова вартість — I, 19; II, 2, 80, 455; III, 250, 440—441.
- Відносна форма вартості*
- на відміну від «абсолютної» вартості — II, 170—173;
- відносна вартість грошей — II, 202—203.
- Відносне перенаселення*
- резервна армія безробітних як необхідна умова капіталістичного виробництва — I, 233; II, 498, 577, 583;
 - як результат нагромадження капіталу — II, 580;
 - і недовиробництво — II, 37—38;
 - і продуктивність праці — III, 339;
 - на селі — II, 5.
- Відтворення*
- як єдність виробництва і обігу — I, 13, 77, 100—101, 106, 109, 113, 115—116, 286—287, 321—322, 323; II, 50, 54—55, 531, 534—535; III, 260—261, 274;
 - умови його відновлення — III, 429—430;
 - і взаємозв'язок сфер виробництва — I, 85—86, 97—111, 120—121, 210—219; II, 491—492, 504—505; III, 271—272, 283;
 - заміщення вартості і споживної вартості в процесі відтворення — I, 77, 85, 114—115, 141, 162—163, 193, 211—212, 219; II, 473, 515—517; III, 94—95, 327, 334—335;
 - час відтворення — I, 218; II, 491; III, 276—277, 381—383, 428, 429—430;
 - і натуральна форма продукту — III, 244, 276—277, 278;
 - і продуктивність праці — I, 40, 118, 165—172, 192—194, 218; II, 562;
 - і проблема реалізації — I, 96, 107, 207, 211, 297—298, 301; II, 503, 505, 515; III, 93—96, 429—430, 507;
 - і метаморфоза товару — I, 310, 321; III, 451;
 - постійного капіталу — I, 3, 70—75, 77—124, 161—172, 193—194, 217—229, 304; II, 491—492, 493, 510;
 - робочої сили — I, 13, 44, 380;
 - і обмін між капіталістом і робітником — III, 85, 327;

- капіталістичних виробничих відносин — III, 264, 306, 508;
- і зuboжіння робітничого класу — III, 325;
- і споживання — I, 266—267, 291, 309; III, 274—275;
- і кризи — II, 514, 515, 531;
- і зворотний рух грошей — I, 288, 301—308, 322—323;
- і природне відтворення в землеробстві — II, 54;
- взаємозв'язок простого і розширеного відтворення — II, 501, 509—510; III, 371.
Див. також: *Просте відтворення, Розширене відтворення.*
- Відчуження (в соціально-економічному значенні)* — I, 21, 64, 326; II, 431; III, 251, 256—257, 264, 285, 287, 306, 461, 478, 484, 487, 488—490, 492—493, 498, 524—525.
- Війна* — I, 198—199; II, 114, 406; III, 43.
Див. також: *Громадянська війна в США.*
- Власність (приватна)*
 - її соціальний характер — I, 326;
 - на умови виробництва — I, 11, 24, 26, 345, 391; II, 30—31;
 - на капітал — II, 152; III, 454, 456, 467, 469, 485, 503;
 - зростання капіталістичної власності, що протистоїть робітничому класові — II, 431; III, 342;
 - на землю як умова капіталістичного виробництва — I, 20, 26; II, 34, 99, 151, 305—306;
 - посдання власності на землю з власністю на капітал — II, 1, 34, 306—307, 309, 311, 347, 373;
 - підрич її при капіталізмі — III, 417;
 - зміна права власності на товар — I, 293—294;
 - і володіння — I, 294; II, 306;
 - народна власність на землю при комунізмі — II, 99;
 - загальна й індивідуальна власність у Локка — I, 346—347;
Див. також: *Земельна власність.*
- Внутрішній ринок* — II, 584;
 - і кризи — II, 519, 546.
Див. також: *Ринок.*
- Вульгарна буржуазна політична економія*
 - апологетика капіталізму — I, 267, 276, 278; II, 113, 115, 521—522, 540—541, 551, 594—596; III, 160—161, 164, 445, 491—493, 496;
 - використання науки з апологетичною метою — II, 115—116, 120;
 - її плагіаторський характер — II, 110—111, 113, 114—115; III, 4, 18—19, 45—46, 164—165, 175, 177, 496—497;
 - прикривання суперечностей капіталістичного виробництва — II, 453, 516, 521—522, 541, 550, 554; III, 81, 84—85, 94, 111—112, 114, 125—126, 161, 498, 515—517;
 - розгляд тільки поверхових явищ конкуренції — II, 63—64, 357; III, 123—124, 133, 138, 178—179, 445, 480, 498, 505;
 - як відбиття уявлень капіталістів — II, 269; III, 445, 480, 498;
 - її фетишизм — III, 123—124, 140—141, 259, 266—267, 268, 418—419, 445, 456;
 - про мету капіталістичного виробництва — II, 488, 516;
 - проповідь гармонії інтересів — II, 117; III, 496, 528;
 - теорія «ощадливості» — I, 32, 364—365; III, 265—266;
 - «триєдина формула» — II, 61, 128, 357; III, 258, 445—446, 456, 460—461, 472—473, 494—495;
 - маскування відношення між капіталом і працею формою «послуги» — I, 385—386; II, 522; III, 81—84, 86—87;
 - заперечення трудової теорії вартості — III, 146—147, 148—149, 154, 157, 169;
 - концепція витрат виробництва — II, 129, 217, 489;
 - апологетичні теорії прибутку — I, 17, 29—30, 31—32, 33—

- 34, 50, 52, 62, 66, 240, 250, 253—254, 294—297, 364—365; II, 569; III, 8, 11—13, 166—167, 172;
- теорії грошей — II, 523; III, 94;
- теорії криз — I, 209, 244—245; II, 488, 514, 518—522, 524—525, 533—534, 536, 539, 550—556; III, 93—94, 115;
- ототожнення споживної вартості і вартості, пониту і пропозиції, продавців і покупців, виробництва і споживання — I, 275, 281; II, 514, 522, 525—526, 535, 539—541, 550, 554; III, 57—58, 93—97, 114, 177;
- погляди на продуктивну працю — I, 147—148, 176—177, 187, 256, 263—264, 267, 273, 370;
- проповідь марнотратства — I, 177, 258; II, 111;
- пояснення земельної ренти — II, 23, 88, 129, 142, 162—163, 352; III, 446, 483—484, 515—517;
- про співвідношення між заробітною платою і цінами — II, 116, 193; III, 20;
- теорія народонаселення — I, 276, 334; II, 111—113, 115—117, 143, 226, 601—602, 613; III, 27, 32, 251, 291;
- і економісти-класики — I, 17, 30, 31—32; II, 357, 442, 488; III, 445, 494—497;
- Див. також: *Мальтузіанство*.

Г

- Геометрія* — III, 137, 153—154.
- Гірничодобувна промисловість* — I, 193, 195;
- як галузь промисловості — II, 38;
- процес відтворення в ній — I, 118; II, 54;
- відсутність в ній сирового матеріалу — II, 11, 36—37, 86, 128; III, 378, 384—385;
- продуктивність праці в ній — II, 253;
- рента в ній — II, 252, 372—373;
- припинення розробки старих родовищ — II, 90, 253, 346.
- Голландія* — I, 154, 238, 357—358, 366; II, 12, 108, 229, 563; III, 415, 437, 522, 528, 533.
- Греція (Стародавня)* — II, 550.
- Громадянська війна в США* — I, 86; II, 335.
- Громадянське суспільство* — I, 36.
- Гроші*
- як вираз загальної суспільної праці — I, 20, 57—58, 179, 371; II, 530; III, 31, 129—130, 138;
- вартість як їх передумова — III, 154, 156;
- як загальний еквівалент — III, 128—129, 460—461,
- як самостійна форма мінової вартості — I, 37, 57—58, 67, 279, 299, 385; III, 124, 129, 361;
- як передумова капіталістичного способу виробництва — III, 513;
- як міра вартості — II, 535; III, 31, 127, 129;
- як масштаб цін — III, 154—155;
- як купівельний засіб — I, 287, 288, 292, 301; III, 482;
- як засіб обігу — I, 279, 292, 309—310, 316—317, 318—319, 323, 384; II, 535;
- металеві — I, 11;
- монета — I, 322;
- утворення скарбів — I, 246, 258—259, 280, 307, 351; II, 515; III, 155, 266, 269, 273—274;
- як засіб платежу — I, 163, 287, 291—295, 304, 308, 316, 319; II, 514, 531—533, 535—536; III, 107, 155, 482, 503;
- світові — I, 352; III, 246;
- їх зворотний приплив — I, 253, 291—292, 301—308, 313, 322—323;
- їх вартість — I, 253; II, 203—204;
- їх знецінення — II, 130, 139, 479;
- і можливість криз — II, 514;
- як перетворена форма товару — III, 461;

- як перетворена форма капіталу — III, 461, 465—466;
 - як потенціальний капітал — III, 466, 469—471, 482, 487;
 - перетворення їх у капітал — I, 376—379;
 - їх фетишистський характер — I, 371; III, 287, 489.
- Див. також: Золото (і срібло), Кредитні гроші.*
- Грошовий обіг* — I, 226—227;
- як вихідний пункт капіталістичного виробництва — III, 105;
 - і обіг товарів — I, 250, 286—287, 293, 313—314;
 - кількість грошей в обігу — I, 352;
 - швидкість обігу грошей — I, 321;
 - між капіталістом і робітником — I, 294—308.
- Грошовий ринок* — II, 604; III, 458—459.
- Д**
- Дарвінізм*
- і природознавче спростування мальтузіанства — II, 117;
 - про формування тварин і рослин — III, 286.
- Держава*
- як знаряддя буржуазії — I, 277—278; III, 440, 462, 528;
 - виплата їй податків — I, 185, 292, 388;
 - ставлення до неї капіталістів — I, 148, 258, 277—278;
 - вимога її невтручання у виробництво — I, 23, 36, 144, 336;
 - і регулювання робочого дня — II, 8, 450—451, 455;
 - як споживач доходу — II, 584;
 - банкрутство її під час криз — II, 517;
 - і націоналізація землі — I, 22—23, 29—30, 36; II, 34, 99, 151; III, 467;
 - державна власність на землю в Азії — I, 253; III, 411, 426—427.
- Державний борг* — I, 176, 258, 259, 350; II, 479; III, 301.
- Державні цінні папери* — II, 343, 517.
- Десятина* — I, 366; II, 115.
- Дивіденд*
- загальна норма прибутку як дивіденд капіталу — II, 449; III, 74;
 - капіталу і конкуренція — II, 452.
- Дитяча праця* — II, 422, 497.
- Диференціальна земельна рента*
- визначення — II, 95—96, 122, 141, 242, 257, 271, 294, 297—298, 337;
 - її причини — I, 339—340; II, 101; III, 466;
 - її маса і норма — II, 38, 89, 259; III, 397—398;
 - і додатковий прибуток — II, 208—209, 243, 315;
 - і природний елемент виробництва — II, 122;
 - і прогрес землеробства — II, 243, 276;
 - і продуктивність праці сільськогосподарських робітників — III, 350—351;
 - і штучна родючість землі — II, 147;
 - перехід від кращих земель до гірших і навпаки — II, 243, 276, 315, 317—318, 478; III, 97—98;
 - і абсолютна продуктивність землі — II, 294—295;
 - і ціна сільськогосподарських продуктів — I, 340; II, 321—322; III, 98;
 - перетворення в неї частини прибутку і частини постійного капіталу — II, 471, 472—473, 477;
 - перехід її до держави при націоналізації землі — II, 99, 151;
 - і комунізм — II, 101;
 - у Петті — I, 339—340;
 - як єдина форма ренти у Рікардо — II, 88, 125, 162, 244—245, 246, 276—277, 320.
- Диференціальна рента I*
- і відмінність в родючості земельних ділянок — II, 5—6, 32, 89, 242, 272, 315; III, 397;

- і місцеположення земельних ділянок — III, 98.
- Диференціальна рента II*
- її утворення — II, 32—33, 89, 272, 320, 339—340, 341—342; III, 396;
- і земельна власність — II, 407.
- Діалектика* — див. *Суперечність і протилежність, Можливість і дійсність, Зміст і форма, Суть і явище, Історичне і логічне, Абстракція, Метод марксистської політичної економії, Закон (як філософська категорія).*
- Добавочна (надлишкова) додаткова вартість*
- у промисловості і землеробстві — II, 6;
- перешкоди до її розподілу між капіталістами — II, 19.
- Добувна промисловість* — див. *Гірничодобувна промисловість.*
- Додаткова вартість*
- визначення — I, 14; II, 564;
- як загальна і як особлива категорія — I, 53, 365; III, 247, 250;
- як неоплачена вартість — I, 25, 50—51, 54—55, 381; II, 29, 184; III, 7, 230—231, 233, 476;
- як мета капіталістичного виробництва — I, 61—62, 187, 362, 382, 389;
- проблема її походження — I, 9—10, 13—14, 21—22, 25, 28, 32—33, 45, 51, 58, 60—62, 295—296, 335, 345, 365; III, 7, 56—57, 476;
- залежність її розуміння від розуміння вартості — I, 146—147, 336; II, 191;
- її виробництво і нагромадження — I, 79, 365; II, 497—498, 506;
- безпосереднє перетворення частини її в капітал — II, 506—509;
- безпосереднє привласнення її капіталістом, що бере участь у виробництві, — I, 57, 66—67, 79; II, 151, 336, 385, 472; III, 393, 411, 465;
- і продуктивність праці — I, 19, 35, 64, 126, 190—191, 282; II, 2, 80, 268, 420—421; III, 321—322, 440—441;
- і продуктивна праця — I, 14, 125, 187, 375, 378, 381;
- продуктивність землеробства як її природна основа — I, 18—19; II, 371;
- її реалізація — I, 25, 50; II, 24—25;
- і додатковий продукт — I, 187; III, 360—361;
- абсолютна і відносна — I, 19; II, 2, 80, 455; III, 220, 250, 440—441;
- в різних сферах виробництва — II, 8—9, 16;
- і заробітна плата — II, 5, 281, 422; III, 141—142;
- і органічна будова капіталу — II, 16, 37, 48, 301, 389; III, 220—221;
- і змінний капітал — III, 476;
- її валова сума — I, 188, 201; II, 191; III, 340;
- її норма і маса — II, 386, 388—389, 395, 424, 441; III, 221—222;
- її частка у вартості товарів — III, 151;
- її розподіл — I, 10, 54—56, 65, 67, 79; II, 18, 31, 37, 59—60, 67, 151, 201, 449; III, 79;
- її особливі форми — I, 6, 17, 53, 56, 60; III, 246—247, 477, 480;
- відокремлення її складових частин — III, 480;
- і перехід до прибутку — II, 425; III, 477;
- перетворення її в ренту — II, 470—471, 476—477;
- виведення її з обміну у меркантилістів — I, 9, 11, 19, 33, 37, 147, 152, 366; III, 7—8, 69—70;
- змішання її з перетвореними її формами в буржуазній політичній економії — I, 6, 60, 63; II, 424—425; III, 28, 78—79, 80, 182—184, 199, 214, 229, 246—247;
- у Петті — I, 338—339;
- у фізіократів — I, 21—22, 24, 26—28, 32—33, 37, 56, 127, 147, 365; II, 569; III, 109, 440;

- у Сміта — I, 42, 45—46, 51, 52—53, 55—56, 58—62, 68, 146—147, 233; II, 224, 234;
 - у Рікардо — I, 197; II, 385—386, 409, 420, 438, 482, 589; III, 4, 7, 25, 231;
 - у Ролбертуса — II, 1—2, 54, 64—79, 85—86, 123.
- Додаткова праця*
- як загальна категорія — I, 53;
 - її особливі форми — I, 53, 56;
 - як базис капіталістичного виробництва — II, 287;
 - примус до неї — I, 64, 326, 336, 372, 374, 376; II, 420;
 - і необхідна праця — I, 187, 191;
 - і вживана праця — II, 134;
 - і продуктивність праці — I, 19; II, 420; III, 440—441;
 - і прибуток — II, 391;
 - як джерело нового постійного капіталу — I, 79;
 - як джерело фонду споживання для капіталіста — I, 79;
 - робітничого класу в цілому — III, 238;
 - у представників простої і складної праці — II, 397;
 - в землеробстві і в промисловості — III, 377;
 - землеробська праця як її природна основа — I, 18—19, 143;
 - у фізіократів — I, 24.
- Додатковий прибуток (надприбуток)*
- у промисловості і в землеробстві — II, 6, 22, 89—91, 98—99, 104, 243, 408; III, 379—380;
 - як показник продуктивності даного капіталу всередині даної сфери виробництва — II, 94—95; III, 379—380;
 - консолідація його у вигляді ренти — II, 9, 63, 68, 87, 90, 122, 144—145, 243, 319, 408; III, 110, 390, 393, 404;
 - і ринкова вартість — II, 207, 242—243;
 - перетворення в нього додаткового продукту і частини вартості постійного капіталу — II, 472;
 - у колоніях — II, 387—388, 451—453, 489.
- Додатковий продукт* — I, 336;
- визначення — II, 509;
 - і додаткова вартість — I, 187; III, 360—361;
 - і неоплачена праця — III, 37;
 - і продуктивність праці — I, 266; III, 441;
 - і кількість вживаної праці — II, 134;
 - як джерело прибутку — I, 255;
 - споживання його капіталістами — III, 234;
 - зворотне перетворення його в капітал — II, 506—510; III, 234, 235—236, 369—370;
 - перетворення його в ренту — II, 474;
 - і зовнішня торгівля — II, 512; III, 234—235, 245—246;
 - у Рікардо — II, 322, 433, 442—443; III, 230.
- Домашня промисловість* — I, 132, 137; II, 607; III, 413, 436.
- Допоміжні матеріали* — I, 108, 220, 222—223; II, 509.
- Доход*
- його первинні джерела — I, 65—66;
 - як частина вартості товару — I, 70—74, 96, 124, 195;
 - річний — I, 114—115, 122, 123—124, 196;
 - чистий і валовий — II, 569;
 - споживна і мінова вартість продуктів, з яких він складається, — II, 77;
 - його похідні форми — II, 77, 513;
 - обмін доходу на непродуктивну працю — I, 130—131, 133, 136—137, 160, 389;
 - обмін доходу на доход — I, 205—206, 208—209, 214, 306;
 - і капітал — I, 65, 194, 199, 202, 205, 209—210, 211—212, 216, 268, 292; II, 447, 497; III, 334—335;
 - капіталіста — I, 231; II, 68;
 - і фетишизація капіталістичних відносин — III, 445;
 - звільнення його внаслідок застосування машин — II, 581—582, 586, 591—592;

- непродуктивних працівників — I, 55, 210, 266—267; II, 584, 591;
 - і грошовий обіг — I, 306.
 - Дрібнобуржуазний соціалізм*
 - його суть — III, 467, 519, 521;
 - його історичні корені — III, 461—462;
 - його полеміка проти позичкового процента — I, 303—304, 305; III, 450, 461—462, 517, 519—521.
 - Духовне виробництво* — див. *Нематеріальне виробництво*.
- Е**
- Еквівалентний обмін* — I, 33, 142, 179, 230, 296, 297, 317, 380; III, 120—126, 128—129, 133, 140, 143, 367.
 - Економічна таблиця Кене*
 - її графічне зображення — I, 286, 359;
 - її значення в історії політичної економії — I, 323—324;
 - її помилкові припущення — I, 360;
 - Кене про три класи суспільства — I, 24;
 - зумовленість грошового обігу і обігу капіталу процесом капіталістичного відтворення — I, 287, 323;
 - обіг між фермерами і землевласниками — I, 287—294;
 - обіг між фермерами і промисловцями — I, 309—313;
 - обіг товарів і обіг грошей — I, 287, 293—294, 313—323, 359.
 - Економічні закони*
 - характер їх діяння — II, 390;
 - Економічні категорії* — I, 273, 365, 391; II, 164—165, 168—169, 372; III, 81, 156, 482.
 - Економічні кризи*
 - як результат процесу капіталістичного виробництва — I, 4; II, 513—556; III, 47, 49, 76—77, 114—116;
 - як форма насильного вирівнювання суперечностей буржуазної економіки — II, 513, 521, 526, 531, 535, 543, 556; III, 114, 512—513;
 - і проблема реалізації — II, 505, 524—525, 529, 531, 533—535, 538—539;
 - і диспропорціональність капіталістичного виробництва — II, 516, 524, 532, 537—538, 542—543, 551;
 - і розвиток продуктивних сил — II, 549; III, 115—116;
 - умови перетворення їх можливості у дійсність — II, 523, 526, 528—536, 555;
 - їх абстрактні форми — II, 514, 531—536;
 - і відокремлення один від одного актів купівлі і продажу — II, 511—512, 515, 521, 523, 525, 530—531, 533, 535, 554;
 - і відокремлення одне від одного попиту і пропозиції — II, 526;
 - і відокремлення один від одного процесів виробництва і обігу — II, 528, 535;
 - і руйнування капіталу — II, 516—517;
 - і зміни вартості — II, 516, 535, 537, 539, 555;
 - і зміни ціни — II, 515—517, 526, 536, 556;
 - і надвиробництво — II, 538, 542, 546, 549; III, 115—116;
 - і подорожчання сировини — II, 537—539, 555;
 - і подорожчання життєвих засобів — II, 539;
 - і кредит — II, 515, 517, 533—536; III, 115—116;
 - і нагромадження капіталу — II, 513, 515; III, 369;
 - і зворотнє перетворення грошей у продуктивний капітал — II, 537, 539, 554—555;
 - і банкрутство капіталістів і держави — II, 517, 545;
 - їх різні види — II, 518, 521—522, 526, 533, 536, 542, 546, 556; III, 115;
 - їх періодичний характер — II, 488—489, 517—519, 521; III, 49;
 - пояснення їх в буржуазній політичній економії — I, 209, 244; II, 487—488, 514, 518—523, 524—526, 533—534, 536,

539, 550—556; III, 49, 93—94, 115.

Див. також: *Надвиробництво*.

Експлуатація

— на перехідних ступенях до капіталістичного виробництва — I, 393.

Експлуатація робочої сили капіталом — I, 43, 48, 50—52, 58, 127, 246, 255, 326, 374; II, 18, 455; III, 55—56, 293, 297, 299, 301—302, 341—342, 490.

Див. також: *Норма додаткової вартості*.

Експорт — див. *Зовнішня торгівля*.
Експорт капіталу — II, 505; III, 115—116.

Є

Європа — I, 127, 204, 238, 253, 367; II, 83, 236, 310, 313, 315, 367, 609; III, 269, 405, 415, 422, 424, 426, 437.

Єгипет (Стародавній) — III, 533.

Ж

Життєві засоби

— їх товарна форма при капіталізмі — III, 282, 284;

— їх вартість — II, 431—432;

— вплив зміни їх вартості на органічну будову капіталу і норму прибутку — I, 4; II, 349;

— і споживання робітників — II, 302, 604;

— і відтворення робочої сили — I, 14, 17; II, 349, 419;

— як змінний капітал — II, 603; III, 234, 284;

— і продуктивність праці — III, 236—237;

— і кризи — II, 539;

— як базис землеробської ренти — II, 243, 295, 302, 308—309, 329, 351.

Жіноча праця — II, 422, 497.

З

Загальний закон капіталістичного нагромадження — III, 324—325, 342, 432—433.

Див. також: *Нагромадження капіталу*.

Закон (як філософська категорія)

— суперечність між загальним законом і більш розвинутими конкретними відношеннями — III, 80;

— природи і суспільний закон — II, 90.

Закон вартості

— як основа політичної економії — II, 244;

— і обмін еквівалентів — I, 38, 142, 179, 232, 296, 297, 317, 380; III, 120—126, 128—129, 133, 140, 143, 367;

— умови його діяння і розвитку — II, 341; III, 66, 67—68;

— і обмін між працею і капіталом — I, 43—44, 58, 295; II, 411—413; III, 4, 11, 83, 86, 367, 476;

— його діяння між різними країнами — II, 202, III, 98—99;

— видимість суперечності законів середнього прибутку — II, 47; III, 63—64, 157;

— і ціна виробництва — III, 75, 159—160;

— і земельна рента — II, 25—26, 163.

Див. також: *Вартість*.

Закон грошового обігу — I, 320—321.

Закон додаткової вартості

— його суть — I, 63;

— і маса додаткової вартості — II, 37, 424;

— і розгляд прибутку — II, 425;

— і закон середнього прибутку — I, 63.

Див. також: *Додаткова вартість*.

Закон земельної ренти Рікардо

— історія його відкриття — I, 4; II, 23, 83, 110, 239, 243, 276—277, 478;

— його вартісна основа — II, 23, 113, 162—163, 244, 247, 477—478;

— його роль в економічній теорії Рікардо — II, 111, 113, 319;

— висновки проти землевласників — I, 149; II, 2, 113, 119, 121, 150—151;

— і загальний закон земельної ренти — II, 272, 315;

- його діяння в чистому вигляді — II, 130, 244;
 - умови його застосовності — II, 88, 91, 99, 101, 162—163, 244—245, 276, 318, 321, 478;
 - однобічне розуміння диференціальної ренти — II, 272;
 - його зв'язок з «законом» спадної родючості ґрунту — II, 20—21, 83, 130—131, 238—239, 246, 276, 304, 315—316, 317—318, 345, 454—455, 483.
- Закон народонаселення**
- у капіталістичному суспільстві — III, 45;
 - Мальтуса — I, 276, 334; II, 111—113, 115—117, 143, 225—226, 601, 613; III, 27, 32, 251, 290—291.
- Див. також: *Населення (народонаселення)*.
- Закон середнього прибутку і цін виробництва**
- його суть — I, 63; II, 31, 58—63;
 - видимість суперечності законіві вартості і додатковій вартості — I, 63; II, 47; III, 63—64, 157;
 - його діяння між різними країнами — II, 202;
 - і теорія ренти — I, 398; II, 87—88.
- Див. також: *Середній прибуток*, *Ціна виробництва*.
- «Закон спадної родючості ґрунту»**
- його противники в буржуазній політичній економії — II, 83—84, 112—113, 117—118, 143—144, 158—159, 238, 619.
- Див. також: *Мальтузіанство*.
- Закон тенденції норми прибутку до зниження**
- його формулювання — II, 454—455, 620; III, 293;
 - протидіючі фактори — II, 108, 422; III, 303;
 - і продуктивність праці — II, 455, 620;
 - і зростання органічної будови капіталу — II, 454, 620; III, 208, 293, 302;
 - і експлуатація робітників — II, 455; III, 293—294, 302;
 - і концентрація капіталу — III, 439;
 - і декапіталізація дрібних капіталістів — III, 439;
 - в системі Рікардо — II, 318, 385, 454—455;
 - пояснення його складними процентами у соціалістів-рікардіанців — I, 5; III, 232—233, 289—304.
- Закон цін виробництва** — див. *Закон середнього прибутку і цін виробництва*.
- Залізниця** — I, 193; III, 279.
- Заощадження** — I, 196, 239, 249; II, 591; III, 265—266.
- Запаси (товарні)**
- їх необхідність — III, 268—269, 279;
 - їх натуральна форма — I, 229; III, 282;
 - їх відносне зменшення із зростанням виробництва — III, 278—279;
 - зниження їх вартості — II, 444;
 - і нагромадження — II, 501;
 - і поділ праці — III, 262;
 - і розвиток засобів сполучення — II, 504; III, 278;
 - їх збереження — II, 512;
 - у сфері обігу — I, 5; II, 505; III, 272—273.
- Заробітна плата**
- її суть — II, 391;
 - як дохід робітника — I, 65—66, 227;
 - і вартість робочої сили — I, 295, 380; II, 324; III, 34;
 - і відтворення робочої сили — I, 79, 185;
 - заміщення її необхідною працею — I, 79—80, 145;
 - специфічно капіталістична форма — III, 415—416;
 - ірраціональність формули «праця — заробітна плата» — III, 475;
 - видимість її авансування капіталістом — I, 295, 301; III, 85—87, 107, 327, 415;
 - як частина оборотного капіталу — I, 227;
 - і вартість товару — I, 66; II, 1, 432—433, 574;

- і додаткова вартість — II, 5, 281, 422—423; III, 141—142;
- і прибуток — II, 65—66, 281—282;
- і ціна виробництва — II, 400—408; III, 323;
- і ринкова ціна — I, 68, 127, 301;
- і продуктивність праці — I, 189—191; II, 2, 5, 65—66, 267—268, 421;
- її форми — III, 107;
- необхідна — II, 1, 27;
- номінальна і реальна — II, 5;
- промислових і сільськогосподарських робітників — II, 5, 9, 233;
- і зростання робітничого населення — II, 498, 605—607;
- і конкуренція між робітниками — I, 370; II, 5;
- її рівень у різні епохи і в різних країнах — II, 5, 233, 496;
- падіння її нижче традиційного рівня — II, 5, 9, 479;
- відрахування з неї — I, 185;
- випадки її підвищення — II, 406;
- за управління і керівництво — I, 52, 80; III, 62, 344—345, 488, 490—493, 500, 502;
- у фізіократів — I, 13, 17, 27, 38;
- у Рікардо — II, 415, 418, 431—432, 434, 438—439, 454, 581, 590; III, 25.

Засоби виробництва

- їх суспільний характер і матеріальне буття — I, 391;
- відособлення їх від праці як капітал — I, 391—392; III, 341—342, 454;
- і робітник при капіталізмі — I, 372—373; III, 108;
- засоби праці як елемент постійного капіталу — II, 9;
- їх відтворення — I, 75, 193—194;
- ефективність їх застосування — I, 77;
- і предмети споживання — I, 210—211;
- у первісному суспільстві і в патріархальному землеробстві — I, 79.

Земельна власність

- визначення — II, 158;
- її феодальний характер — II, 152, 239;
- і капіталістичний спосіб виробництва — I, 26; II, 34, 151—152, 240, 245, 305, 315; III, 281, 349, 390;
- земельна рента як її економічна форма — I, 22; II, 5, 26, 88, 158, 163, 245, 250, 302, 305, 338, 344, 351—352, 372, 408; III, 392—393, 466;
- обмеженість землі як її умова — II, 6, 314—315;
- її різні форми — II, 32, 481—482;
- джерело доходу, але не джерело вартості — I, 65—66; II, 32;
- і ціноутворення в землеробстві — II, 95—96, 123, 210, 246, 305, 322, 340; III, 292;
- відокремлення її від праці як умова розвитку капіталу — I, 20, 26; II, 33—34, 99, 305—306;
- умови, що надають їй номінального характеру — II, 27, 98, 239—240, 306—307, 309—311, 313, 325, 342, 347, 371—372, 373, 376, 407;
- відображення її панування в системі фізіократів — I, 20—24, 362, 364, 368;
- її економічне заперечення в буржуазній політичній економії — I, 22—23, 29, 36, 366—367; II, 113, 151, 377; III, 44—45, 78, 164, 388, 420, 467;
- в теорії Рікардо — II, 88, 90—91, 99, 113, 151, 239, 313—314, 321, 390.

Земельна рента

- як необхідний продукт капіталістичного виробництва — II, 6, 90, 101, 371; III, 349, 392—393, 404;
- як особлива форма додаткової вартості — I, 6, 17, 53, 63; II, 6, 26—27, 70, 143—144, 371, 385, 569, 614;
- як форма додаткового прибутку — II, 9, 63, 68, 87, 90, 122, 145, 243, 319, 408; III, 110, 390, 393, 404;

- як економічна форма приватної власності на землю — I, 22; II, 5, 26—27, 88, 158, 163, 245—246, 250, 302, 305, 338, 344, 351—352, 372, 408; III, 393, 466;
 - її капіталізація — I, 338, 341; II, 312; III, 474, 514—517;
 - її ірраціональна форма як продукту землі — III, 478—479;
 - її джерело — II, 25—26, 29, 70, 73, 161, 163;
 - як ілюстрація відмінності між вартістю і ціною виробництва — I, 398; II, 272;
 - і органічна будова капіталу — II, 99, 254—255, 261, 312;
 - її історичний характер — II, 98—99, 101, 151, 246, 405, 407;
 - різні умови її виникнення — II, 5, 32, 88, 97; III, 404;
 - і відмінності в родючості землі — II, 5—6, 32, 242, 299; III, 380;
 - вирішальна роль родючих земель у визначенні ренти (закон Шторха) — II, 94, 140, 262, 296;
 - і поліпшення в сільському господарстві — II, 99—100, 400—401, 406;
 - її маса і норма — II, 22, 32—33, 63—64, 84, 98, 99—100, 103—105, 109, 126, 254—255, 261, 278, 323, 338;
 - сукупна — II, 272, 274, 297—298;
 - способи її обчислення — II, 5, 63, 109; III, 479—480;
 - власне землеробська рента і похідні ренти — II, 244, 247—248, 252, 272, 302, 344, 351, 366, 368, 376; III, 510;
 - у промисловості і з будинків — II, 27, 68, 376—377;
 - як результат монопольної ціни — II, 19, 352, 400;
 - її вплив на вартість і ціну сільськогосподарських продуктів — I, 340; II, 5—6, 322; III, 98, 358, 396—397;
 - і реальне багатство суспільства — II, 104, 349, 391, 572;
 - як складова частина витрат виробництва капіталіста — II, 613; III, 474, 507;
 - і процент на вкладений в землю основний капітал — II, 138, 142, 352; III, 516—517;
 - її докапіталістичні форми — III, 281, 391;
 - єдина форма додаткової вартості у фізіократів і Петті — I, 17, 21, 56, 154, 197, 337—338; II, 162, 569; III, 473;
 - відкриття закону ренти Андерсоном — I, 4; II, 23, 83, 110—112, 117—118, 121, 143—145, 147, 238, 246;
 - у Рікардо — II, 20—23, 88—89, 126—127, 162—163, 244—245, 246, 276—277, 304, 320—321, 406—407; III, 92, 393—394;
 - розрізнення абсолютної і диференціальної ренти в буржуазній політичній економії — II, 133;
 - у Родбертуса — II, 37, 54, 63—64, 67, 79—81, 86—87, 95, 101, 151—152, 154—160, 613;
 - в розумінні вульгарних економістів — II, 23, 88, 129, 143, 162—163, 352; III, 446, 483—484, 515—517;
- Див. також: Абсолютна земельна рента, Диференціальна земельна рента.*
- Землевласник (великий)*
- його непродуктивний характер при капіталізмі — I, 149, 366—367; II, 34, 47, 151—152, 335—336, 540; III, 43;
 - привласнення ним додаткового прибутку в землеробстві — II, 9, 63, 249, 269, 336; III, 350—351;
 - протилежність інтересів промисловців і лендлордів — II, 115, 118—119, 336;
 - опозиція сільськогосподарським поліпшенням — I, 350; II, 108;
 - привласнення результатів підвищення родючості землі — II, 98, 146, 383—384;
 - відокремлення від нього капіталістичного орендаря — II, 151, 156;

- вилучення ним з ринку належної йому землі — II, 310, 340—341, 358;
 - і боротьба за зниження процентної ставки — I, 349;
 - у стародавньому і середньовічному світі — II, 34, 151;
 - у фізіократичному трактуванні — I, 21, 23—24, 30, 366—367; II, 377.
- Землеробство*
- як первинна галузь виробництва — I, 14, 18—19, 143; II, 74, 307, 371;
 - особливості процесу виробництва і відтворення — I, 14, 17, 20, 109, 118; II, 8—9, 54;
 - заміщення постійного капіталу — I, 99—100, 102, 109, 113, 115, 117, 161, 221, 223, 224; II, 44, 108, 159, 506—508;
 - допомога сил природи — I, 19, 31; II, 7, 55, 222;
 - сировий матеріал як його продукт — I, 143, 193; II, 54, 74;
 - відмінність від промисловості — II, 38, 44—45, 46, 55, 87—88, 89—90, 96, 158, 307;
 - процес виникнення в ньому капіталістичного способу виробництва — I, 11, 26; II, 155, 245, 482, 486;
 - переворот в ньому з розвитком капіталізму — II, 47, 51—52, 55, 88, 106;
 - відставання від промисловості при капіталізмі — II, 6—7, 88—89; III, 292;
 - вилучення капіталу з нього — II, 390;
 - його продуктивність — II, 8, 74, 106, 108;
 - його інтенсивний і екстенсивний розвиток — II, 75, 343;
 - його прогрес з розвитком суспільства — II, 8, 12, 47, 50, 89, 106, 145, 159, 327; III, 281, 400;
 - його наукова основа — II, 106;
 - нагромадження капіталу в ньому — II, 343, 506—507, 512;
 - і зростання населення — II, 158;
 - перехід до обробітку менш родючого ґрунту як показник розвитку продуктивних сил — II, 8, 89, 140—141, 145, 239, 240—241, 327;
 - абсолютне зменшення змінного капіталу в ньому — III, 228;
 - і виробництво абсолютної додаткової вартості — II, 8;
 - ціноутворення в ньому — II, 6, 96, 123, 210, 245—246, 305, 321, 340; III, 292;
 - додатковий прибуток в ньому — II, 63, 68, 87, 89—90, 122, 145, 243; III, 110, 390, 393, 404;
 - відносне зростання вартості землеробських продуктів — III, 400;
 - у відсталих і розвинутих країнах — II, 494—495;
 - продаж продукту землеробських народів нижче його вартості — II, 495—496;
 - поєднання його з домашньою промисловістю — III, 436.
- Див. також: *Сільське господарство.*
- Земля*
- як первинна умова праці — I, 20; II, 33—34;
 - як продукт природоісторичного процесу — II, 248;
 - як продуктивна сила — II, 7, 351; III, 483—484;
 - як предмет праці — II, 9, 122;
 - як фізична основа виробництва в сільському господарстві — II, 122, 247, 305, 307, 314;
 - обмеженість родючої землі — II, 6, 314—315;
 - нагромадження в ній культури століть — II, 138, 147, 248, 512;
 - умови її освоєння — II, 140—141, 145;
 - вилучення її з ринку — II, 310, 340—341, 358;
 - її промислова експлуатація — III, 281;
 - її хижацька експлуатація при капіталізмі — III, 292, 301;
 - приватна власність на землю як умова капіталістичного виробництва — I, 20, 26; II, 34, 99, 151, 305—306;

- вартість землі і земельна рента — II, 126, 129; III, 104;
 - вартість землі і рівень процента — I, 339, 350;
 - її ціна — I, 338, 341; II, 312; III, 474, 514—517;
 - її грошова вартість у Петті — I, 338—339, 341;
 - в розумінні фізіократів — I, 285; II, 161.
 - Див. також: *Націоналізація землі при капіталізмі.*
 - З'єднане Королівство* — див. *Англія, Ірландія, Шотландія.*
 - Змінний капітал*
 - як змінна величина — I, 375, 377; III, 361;
 - як капітал — II, 431; III, 284;
 - його відносно і абсолютне зменшення — II, 580, 604; III, 228, 373, 409;
 - і жива праця — III, 317;
 - і фонд життєвих засобів — III, 234, 361;
 - і постійний капітал — I, 121, 193—194; II, 603; III, 316—317.
 - Зміст і форма* — I, 131, 135—136, 139, 178—179, 274; III, 254, 415—416;
 - речові і суспільні форми — I, 12;
 - форми обміну і специфіка суспільного способу виробництва — I, 272;
 - зміст і форми кризи — II, 531—533;
 - товарна форма продукту — I, 178; II, 52, 55, 522—523; III, 67, 105—106, 280;
 - форма і величина вартості — I, 20—21, 178, 298; III, 121—122, 124;
 - юридична форма товару — I, 294.
- Знаряддя праці* — див. *Засоби виробництва.*
- Зношування* — див. *Амортизація основного капіталу.*
- Зовнішня (світова) торгівля*
 - як передумова і результат капіталістичного виробництва — III, 246, 522;
 - і розвиток абстрактної праці — III, 246;
- і закон вартості — III, 98—99;
 - і товарне виробництво — II, 438;
 - і світові гроші — III, 246;
 - норма прибутку в ній — II, 387, 452—453, 489;
 - як фактор нагромадження — III, 437;
 - і додатковий продукт — II, 512; III, 234—236, 245—246;
 - і витрачання доходу — II, 583;
 - і предмети розкоші — III, 237—238;
 - галузі виробництва, що працюють на експорт, — I, 128;
 - експорт послуг — I, 140;
 - абстрагування від неї — I, 18, 143; II, 130, 498, 512; III, 238.
- Золото (і срібло)* — I, 11, 127—128, 146—147, 258—259, 280, 308, 351; II, 200—201, 304; III, 128—129, 395, 522.
- Зубожіння робітничого класу*
 - як неминучий результат капіталізму — III, 50, 119—120, 251—252, 297;
 - зменшення частки робітничого класу у фонді споживання — II, 588—589;
 - і надмірна праця — III, 297;
 - пауперизм — I, 192, 233; II, 497; III, 251, 297;
 - і нагромадження капіталу — III, 325, 342.
- Див. також: *Відносно перенаселення, Експлуатація робочої сили капіталом, Загальний закон капіталістичного нагромадження.*
- I**
- Індія* — I, 357, 367; II, 4, 243, 421, 502; III, 180, 406, 426, 431.
- Інтенсифікація праці* — III, 299, 302, 492.
- Іпотека* — I, 392.
- Ірландія* — I, 277, 343, 367—368; II, 20, 98, 134; III, 180, 314.
- Іспанія* — I, 153; III, 463.
- Історичне і логічне (теоретичне)* — II, 276, 486.
- Італія* — II, 19, 134, 553; III, 463.

К

Капітал

- як виробниче відношення — I, 12, 64; II, 30, 414; III, 229, 257—258, 262, 317—318, 405, 413, 415, 418;
- як основа і неминучий наслідок капіталістичного виробництва — III, 253, 470;
- антагонізм капіталу і найманої праці — I, 372—373, 376—377; II, 414, 431; III, 48, 264, 313, 413—414, 470—471;
- наймана продуктивна праця як основа його існування — I, 126, 174, 202, 270, 375, 378; III, 318, 418—419;
- загальний закон його виробництва — II, 550, 556;
- його історична правомірність — II, 419; III, 420;
- його революціонізуюча роль — I, 371; III, 418, 436;
- і розвиток продуктивних сил — I, 371; II, 545; III, 418;
- його тенденція до економії — II, 570;
- його історично минулий характер — III, 257, 419;
- його двоїстий характер — I, 374;
- як самозростаюча вартість — I, 303, 374, 375; III, 125, 130, 415;
- як товар — II, 531—532; III, 449—450, 452, 460, 487;
- як гроші — I, 379; III, 130;
- одиничний капітал як частина сукупного капіталу — I, 399; II, 18, 59, 61, 449; III, 74;
- і доход — I, 65—66, 194, 199—200, 202—203, 205—206, 209—210, 211—212, 215—216, 268, 292; II, 447, 497; III, 334—335;
- у процесі виробництва і обігу — III, 476—478;
- постійний і змінний — I, 120—121, 193—194; II, 603—604; III, 316—317;
- основний і оборотний — II, 128, 196—197, 602—603;

- спожитий і застосований — III, 362—363;
- капіталіст як його персоніфікація — I, 246, 258, 371, 392; III, 264, 287, 347, 509;
- виведення криз з його основної форми — I, 4; II, 513—556;
- його міграція — II, 208—212, 543;
- його виникнення — I, 11, 26; II, 154—155, 482, 486;
- відокремлення умов праці у вигляді капіталу — I, 13, 64; III, 264, 303, 413;
- землеробство як базис для його розвитку — I, 19;
- і відокремлення земельної власності від праці — I, 20, 22;
- його первісне нагромадження — III, 243, 264, 303, 306, 409;
- лихварство як його старомодна форма — I, 350; III, 522, 525—526;
- його фетишистський характер — I, 371, 374, 376; III, 258, 287, 445—446, 449, 460, 489, 493;
- в розумінні буржуазних економістів — I, 12—13, 37, 65, 246, 285, 344, 350; III, 317—318, 352.

Капіталізм

- як персоніфікований капітал — I, 246, 258, 371, 392; III, 264, 287, 347, 509;
- як власник умов праці — III, 263—264;
- як агент капіталістичного виробництва — II, 34, 151, 220, 336, 506; III, 490;
- привласнення ним додаткової вартості — I, 57, 66, 79, 303; II, 151, 336, 385, 472; III, 243, 393, 411, 465;
- прагнення його до збагачення — I, 258—259;
- його марнотратність — I, 259—260;
- і інші класи буржуазного суспільства — I, 149; III, 45;
- спільна експлуатація робітничого класу класом капіталістів — II, 18; III, 75;

- промислова буржуазія і розвиток продуктивних сил — II, 114;
 - підпорядкування класом капіталістів держави — I, 277—278; III, 440, 462, 528;
 - поглинення дрібних капіталістів великими — III, 303, 306, 439;
 - дрібні капіталісти — I, 175; III, 345—346;
 - поєднання в одній особі капіталіста і землевласника — II, 1, 34, 307, 309, 311, 347, 373;
 - капіталісти-орендарі — II, 5, 155, 156, 342, 390, 407;
 - промисловий капіталіст і рантиє — III, 348;
 - і боротьба за зниження процентної ставки — I, 349; III, 450, 528, 533—534;
 - експлуатація села міською буржуазією — II, 234—237;
 - заперечення радикальним буржуа приватної власності на землю — II, 34, 336;
 - його погляд на джерело прибутку — II, 61, 182;
 - відношення до непродуктивних професій — I, 148, 174—175, 264, 277—278; II, 34;
 - вихвалення його буржуазними економістами — I, 247, 256; III, 306;
 - його непродуктивний характер у трактуванні деяких економістів — I, 149; II, 436, 482; III, 306, 492—493.
- Капіталістичне виробниче відношення (відношення між працею і капіталом)*
- як продукт капіталістичного способу виробництва — III, 264, 306, 509;
 - його характеристика — III, 416—417;
 - його перекрученість — I, 371; III, 237, 267—268, 503, 505—506;
 - його антагоністичний характер — II, 150—151; III, 243, 454;
 - його уречевлення — I, 145; III, 85—86, 123, 131, 368, 449—450, 456, 477—478, 484, 489, 509;
 - і трактування капіталу — II, 414;
 - і утворення середнього прибутку — III, 75;
 - відокремлення робітника від умов праці як його передумова — III, 82;
 - і робоча сила — I, 373;
 - у землеробстві — I, 26;
 - як відношення між продавцем і покупцем — I, 273, 294—298, 380, 382, 389; II, 539—541; III, 166;
 - його маскування формою послуги — I, 385—386; II, 522;
 - трактування його в буржуазній політичній економії — III, 81—84, 86—87, 237;
 - його фетишизація — III, 287, 445, 489.
- Капіталістичний спосіб виробництва (капіталістичне виробництво)*
- загальна характеристика — I, 43, 173, 260—261, 270, 389; II, 150—151, 504, 522; III, 44—45, 48—49, 112, 119—120, 251—252, 367, 417, 436, 482—483;
 - його мета — I, 61—62, 187, 382, 389; II, 97, 516, 524—525, 543, 569—570, 589; III, 251, 475;
 - його умови — III, 485—486, 526;
 - його антагоністичні суперечності — I, 193, 206, 256, 259—260, 263, 282; II, 7, 114, 151, 513—514, 516, 521—522, 525—526, 531, 533—534, 540; III, 48—49, 76—77, 90—91, 113—114, 249, 251—252, 254, 306, 350, 413—414, 420, 470—471, 489, 492—493, 496—497;
 - як межа для вільного розвитку продуктивних сил — II, 549, 588; III, 48—49, 76—77, 109, 113;
 - і споживання — II, 523—524;
 - як історична форма суспільного розвитку — I, 159—160, 272, 372—373, 392; III, 49, 76, 254, 306, 417, 439, 482—483;
 - його революціонізуюча роль — I, 371; III, 418, 436;

- його космополітичний характер — III, 440;
 - його загальна форма — I, 372;
 - нагромадження капіталу як його закон — I, 143, 202; II, 503; III, 412;
 - джерела нагромадження на різних стадіях його розвитку — III, 411—412;
 - і класи, які беруть безпосередню участь у виробництві — II, 451;
 - і розвиток продуктивних сил — II, 114; III, 251, 482—483;
 - відтворення капіталістичних виробничих відносин — III, 264, 306, 508;
 - і обмін між працею і капіталом — III, 82, 162;
 - примус до додаткової праці — I, 64, 326, 336, 372, 374, 376; II, 420;
 - його режюме у формах прибутку і заробітної плати — III, 349;
 - і закон вартості — III, 67;
 - і продуктивність праці — I, 41, 133—134, 160, 173, 192—193, 271;
 - і масштаб виробництва — I, 206, 372, 374; II, 542, 543;
 - і необхідна праця — I, 202, 206;
 - підпорядкування йому матеріального виробництва — I, 392; II, 55, 250;
 - підпорядкування йому сільського господарства — II, 239, 482; III, 92, 393;
 - і прогрес землеробства — II, 12, 47, 52, 55;
 - і сили природи — I, 373—374; II, 575—577; III, 174, 292, 301;
 - відповідне йому духовне виробництво — I, 261—262, 264, 278;
 - і уречевлення суспільних відносин — III, 450—451, 456, 489;
 - його перекручений характер — III, 108, 368, 471;
 - його історичні передумови — I, 13, 22, 49, 135, 174—175; II, 523; III, 264;
 - товарна форма продукту як його базис — III, 67, 106, 282;
 - його батьківщина — II, 421;
 - його генезис — III, 486;
 - на ранній стадії розвитку — I, 22, 246, 253, 277—278; II, 157; III, 345—346;
 - промисловість як його коліска — II, 7, 87; III, 92, 392—393;
 - і двоїсте становище селян і ремісників — I, 390—391; II, 356; III, 413—414;
 - як надбудова над докапіталістичними відносинами у відсталій країні — II, 157;
 - застосування рабської праці — II, 307;
 - як матеріальна підготовка комунізму — III, 257, 265, 413—414, 419—420;
 - буржуазна політична економія як його теоретичний вираз — I, 13, 159—160; II, 25, 151, 240; III, 252, 257, 268;
 - як вічна і природна форма виробництва у буржуазних економістів — I, 12, 160, 341, 375; II, 6—7, 21, 152, 158, 525; III, 231, 251—252, 257—258, 265—266, 392—393, 407;
 - його аналіз у фізіократів — I, 14, 20;
 - його реакційна критика у Сімонді — III, 46, 48—49.
- Китай* — II, 580; III, 424, 426.
- Класи*
- і власність на умови виробництва — I, 11, 20, 43;
 - їх протилежність при капіталізмі — I, 283; II, 151, 431, 434, 595—596; III, 90;
 - класова структура капіталістичного суспільства — II, 479, 488, 513, 597; III, 45, 55;
 - пануючий клас і його складові частини — I, 148—149, 262—263, 277—278; II, 119;
 - і розподіл додаткової вартості — I, 10, 18, 54, 65, 79; II, 31, 150;
 - пролетаріат — I, 203; III, 55;
 - проміжні верстви між робітниками і капіталістами — II, 584, 597; III, 342;

— продуктивні і непродуктивні — I, 150—153, 175, 203; III, 13—14, 45, 413—414.

Див. також: *Робітничий клас, Капіталіст, Фермер, Землевласник (великий), Селянин, Райтс. Класична буржуазна політична економія*

— проникнення у внутрішній зв'язок буржуазної системи — II, 165; III, 231, 252, 367, 420—421, 445, 495, 497—498;

— елементи критики існуючих порядків — I, 276;

— відображення суперечностей капіталізму — III, 77—78, 251, 495—497;

— позаісторичний розгляд капіталістичного способу виробництва — I, 12; II, 525, 549—551; III, 47—48, 108, 119—120, 231, 495—496;

— хибі її методу дослідження — II, 102, 148, 164—165, 272; III, 367, 495—496;

— елементи розуміння історичної відмінності способів виробництва — III, 318, 349—350, 390, 393, 405, 415, 418—421;

— про розвиток продуктивних сил — II, 113—114; III, 251, 322, 418, 436;

— розвиток нею трудової теорії вартості — I, 41, 50, 68—69; II, 164—166, 169; III, 251, 420;

— здогади про природу і походження додаткової вартості — I, 24, 68, 154; II, 420, 482, 589; III, 318—319;

— фактичне розрізнення між постійним і змінним капіталом — II, 603; III, 316, 354;

— про зростання органічної будови капіталу — II, 601—602; III, 324, 372, 402—403, 409;

— погляд на процент і земельну ренту як на неістотні парості — III, 350, 420;

— трактування грошей як капіталу — I, 344, 350—351.

— розгляд процесу відтворення — I, 323;

— про процент як частину прибутку — I, 354, 358;

— її вульгарний елемент — I, 17, 30, 31—32; II, 357, 442, 488; III, 496—497.

Див. також: *Буржуазна політична економія, Сміт, А., Рікардо, Д., Фізіократи, Економічна таблиця Кене.*

Класова боротьба — I, 278;

— її економічна основа — II, 18;

— відображення її в буржуазній політичній економії — III, 496—497.

Колоніальна система

— два типи колоній — II, 306—307;

— насадження капіталістичного способу виробництва — II, 241, 305—306;

— і забезпечення промислового капіталу ринками — III, 465;

— високі прибутки в торгівлі з колоніями — II, 229—230, 387, 451—453, 489;

— ціноутворення в колоніях — II, 307;

— земельна власність у колоніях — II, 306, 311, 313, 316—317, 321—322, 373, 451;

— рабство в колоніях — I, 204; II, 307, 451.

Колонізація

— з Англії — II, 305;

— в США — II, 306, 315, 317—318;

— в теорії Сміта і Рікардо — II, 229—230, 241, 313—314, 316—318, 373, 451—452;

— теорія колонізації Уейкфілда — II, 305.

Комбінування (комбінація) галузей виробництва — I, 113, 119, 195; II, 40—44; III, 206, 207—209, 277.

Комунізм (суспільно-економічна формація)

— як результат розвитку суперечностей капіталістичного виробництва — III, 257—258, 265, 413—414, 419—420;

— необхідність соціалістичної революції та її передумови — II, 604—605; III, 264, 350—351, 413—414;

— суспільна форма праці — III, 491;

- народна власність на землю — II, 99;
 - характер виробничих відносин — III, 123, 265, 413—414, 421, 519;
 - характер виробництва — II, 604; III, 111—112;
 - необхідність розширеного відтворення — I, 78; III, 342;
 - співвідношення між споживанням і нагромадженням — III, 327;
 - суспільні потреби як безпосередній регулятор виробництва — II, 604; III, 112;
 - пропорціональне виробництво — III, 112;
 - продуктивна праця — I, 126;
 - зростання продуктивності праці і становище трудящих — I, 192;
 - розвиток людського роду і розвиток індивіда — II, 114;
 - робочий і вільний час — III, 249—250;
 - і поділ праці — III, 265;
 - необхідність страхового фонду — III, 346—347;
 - і відмінності в родючості ґрунту — II, 101.
- Конкретна праця*
- визначення — I, 130, 346;
 - як сукупність різних видів праці — III, 246;
 - як передумова суспільної праці — III, 514;
 - її результат — I, 145;
 - байдужість до неї капіталіста — I, 129, 382—383;
 - і продуктивна праця — I, 383, 387;
 - як субстанція вартості у фізіократах — I, 18—19.
- Конкуренція*
- і здійснення іманентних законів капіталізму — II, 88;
 - і перекручення дійсних відношень — II, 61, 102, 164—165, 218, 237, 268—269; III, 23, 509;
 - внутрігалузева — II, 96, 123, 154, 207, 209—210, 269, 311; III, 292;
 - міжгалузева — II, 123, 208—210, 270, 340, 451—452; III, 80;
 - між капіталістами — I, 128, 253; II, 31, 61—62, 88, 96—97, 207, 373, 504, 543; III, 345;
 - між робітниками — I, 370; II, 5, 450—451; III, 300;
 - між капіталом і працею — III, 343;
 - між непродуктивними працівниками — I, 193;
 - між капіталістичними країнами — II, 2, 8;
 - між продавцями і покупцями — II, 207;
 - її закони — II, 6, 19;
 - і пропорції капіталістичного виробництва — I, 207; II, 208—212, 542;
 - і утворення ринкової вартості — II, 90, 205—206, 208, 209, 270, 312; III, 292, 466;
 - і утворення загальної норми прибутку і ціни виробництва — I, 399; II, 13—14, 16—19, 30—31, 61, 188, 208—209, 214, 301, 324—325, 340, 361; III, 62, 75—76, 458—459;
 - і витіснення ручної праці — II, 27;
 - і кредит — II, 212; III, 513;
 - перешкоди для неї в окремих сферах виробництва — II, 18—19, 123, 210, 340;
 - проголошення фізіократами свободи конкуренції в промисловості — I, 23, 36, 143—144, 361, 364.
- Концентрація виробництва*
- при капіталізмі — III, 417;
 - як наслідок поділу праці — III, 263.
- Концентрація капіталу* — I, 143, 195;
- як наслідок законів капіталістичного виробництва — III, 439;
 - і розвиток капіталістичного способу виробництва — III, 263, 306;
 - в землеробстві — II, 106.
- Див. також: *Нагромадження капіталу, Централізація капіталу.*
- Кооперативні фабрики робітників* — III, 345, 492, 500.
- Кооперація* — I, 137;
- як форма суспільно розвинутої праці — I, 372; II, 543, 554;

- і поділ праці — III, 262—263.
- Кредит* — I, 350;
- як результат і умова капіталістичного виробництва — II, 212; III, 440, 463, 513;
- і конкуренція капіталів — II, 212; III, 513;
- і межі капіталістичного виробництва — III, 115—116;
- як засіб прискорення процесу відтворення — III, 481—482;
- і нагромадження капіталу — II, 502—503; III, 513;
- і економія в кількості платежів — I, 317;
- і економічні кризи — II, 517, 532—536; III, 115—116;
- кредитні кризи — II, 546;
- як спосіб підпорядкування позичкового капіталу промислового — III, 462—463.

Кредитні гроші — I, 304—305, 307—308; II, 515.

Кредитно-банківська система
— і міграція капіталу — II, 211—212.

Кредитор і позичальник — I, 291—292; III, 451—459, 518—520.

Кріпосництво — див. *Середні віки, Феодалізм.*

Л

- Лихварський капітал* — I, 54; III, 463;
- як докапіталістична форма позичкового капіталу — I, 350; III, 522, 525—526;
- і утворення передумов промислового капіталу — III, 524, 526;
- підпорядкування його промислового капіталові — III, 526, 528—529, 531;
- і розорення населення — I, 349—350; III, 523—524;
- народна ненависть до нього — III, 525;
- і експлуатація села — II, 234;
- і централізація майна — III, 525;
- і складні проценти — III, 295;
- Лютер про нього — III, 522—531;

- фізіократи про нього — I, 17;
- захист лихварства у Бенгтама — III, 522, 528, 532.

Людина

- як передумова і результат людської історії — III, 486;
- як суб'єкт виробництва — I, 265;
- розвиток її індивідуальності в історичному процесі — II, 114;
- і природа — I, 261—262; III, 286;
- людський рід і окремі індивіди — II, 114;
- її становище при капіталізмі — III, 440;
- як власник і як працівник — III, 368.

М

Мальтузіанство

- його антинародний характер — II, 111—112, 114—116; III, 54—56;
- його реакційна роль — III, 54;
- регрес у політичній економії — III, 8, 16, 21;
- захист паразитичних груп — I, 146, 187; II, 111—112, 114—116, 118—119, 162; III, 4, 14, 44—45, 50, 54—56, 114, 234;
- апологія злиднів виробників — II, 113, 115—116; III, 44, 50, 54;
- «закон» спадної родючості ґрунту — II, 20—22, 83—84, 88—89, 162;
- теорія народонаселення — I, 276, 334; II, 111—113, 115—117, 143, 226, 601, 613; III, 27, 32, 251, 291;
- спростування його теорією Дарвіна — II, 117;
- наголошування суперечностей капіталістичного суспільства — II, 117; III, 4, 20—21, 50—51;
- плагіаторський характер — II, 113, 114—115; III, 4, 18—19, 45—46, 49, 54;
- критика теорії вартості Рікардо — II, 192; III, 3—4, 11—

- 12, 20—22, 46—47, 56, 63—64, 163, 169;
- змішання самозростаючої вартості капіталу з вартістю простого товару — III, 8, 41—43, 56;
 - вульгарна теорія вартості — III, 8, 16—21, 23—24, 31—32, 38, 44, 72, 298;
 - про обмін між найманою працею і капіталом — III, 4, 8;
 - вульгарне пояснення прибутку — III, 8, 11—13, 15, 18, 23—24, 28—29, 32, 38, 56—57, 69—70;
 - теорія ренти — II, 613;
 - про продуктивну і непродуктивну працю — III, 26;
 - проповідь непродуктивного споживання — III, 14—15, 32, 42—45, 237;
 - антикризисні рецепти — III, 42—45;
 - критика його в буржуазній політичній економії — II, 83—84, 112, 117, 143—144, 158—159, 238, 619.
- Мануфактура* — I, 430;
- як форма поділу праці — I, 372; II, 607; III, 263;
 - як фаза розвитку на шляху до великої промисловості — II, 607;
 - революціонування її машинами — II, 579;
 - робота на замовлення — III, 277;
 - панування її в Англії в першій половині XVIII ст. — II, 607;
 - у середні віки — III, 463.
- Математика*
- ірраціональні числа — III, 514;
 - квадратура круга — I, 124; III, 80;
 - геометрія — III, 136—137, 153—154;
 - показова функція — III, 474.
- Матеріалістичне розуміння історії* — I, 12, 261—262; III, 421, 436.
- Матеріальне виробництво* — I, 132, 137, 149, 187, 192—193, 261—263, 265, 269, 392, 395; III, 423, 435.
- Машини*
- їх вартість і продуктивність (ефективність) — I, 186, 218—219; II, 108, 574, 580; III, 214, 227, 355—357, 432—434;
 - і вартість товару — II, 6, 577; III, 57, 357;
 - вплив зміни їх вартості на органічну будову капіталу і на норму прибутку — I, 4; II, 577; III, 336—337;
 - і перетворення частини змінного капіталу в постійний — II, 580—581, 585;
 - витіснення робітників — I, 191—192, 203, 373; II, 5, 574, 576, 579, 580—581, 583—584, 586, 594, 607; III, 58, 234, 355, 432—433;
 - і технологічне панування капіталу над працею — I, 373; II, 576—577, 595;
 - і подовження робочого дня — II, 479;
 - і увічнення найманого рабства — II, 597;
 - і витіснення ремісників — II, 594;
 - і збільшення непродуктивних верств — II, 594—595;
 - і прискорення процесу відтворення — III, 276—277;
 - і прискорення нагромадження капіталу — II, 607;
 - і зростання населення — II, 577, 586; III, 237;
 - і революціонування мануфактури — II, 579;
 - і наука — I, 373—374;
 - і продуктивність праці — II, 2, 74; III, 356—357;
 - застосування їх у машинобудуванні — II, 574; III, 356;
 - система машин — I, 372—373; III, 356, 434;
 - заміщення їх в натуральній формі — II, 500, 508.
- Машинобудування* — I, 104—105, 109—114, 118—123, 164, 170, 192—193; II, 508—510, 574; III, 356, 369.
- Мексика* — III, 109.
- Меркантилізм*
- пояснення додаткової вартості з обміну — I, 9, 11, 19,

- 33, 37, 147, 152, 366; III, 69—70;
- поняття продуктивної праці — I, 126—128;
 - ототожнення вартості з грішми — I, 147;
 - про марнотратство і ощадливість — I, 260;
 - в економістів пізнього часу — I, 178, 183, 361, 366; III, 70, 163.
- Метаморфоза капіталу* — I, 309—311; II, 532—536; III, 451, 513, 518.
- Метаморфоза товару* — I, 33, 42, 57, 129, 178, 208, 288, 293—294, 309—310, 311, 320—321, 351; II, 521—523, 525—526, 528—531; III, 47, 81, 221, 260—261, 262, 271—272, 273—274, 275, 451, 514.
- Метод буржуазної політичної економії*
- метод дослідження Сміта і Рікардо — II, 102, 148—149, 152, 154, 164—169, 173—175, 191, 194, 210—211, 217, 219—221, 231, 237, 272, 357, 361, 363, 386, 425, 453—454; III, 7, 117;
 - метод дослідження економістів рикардіанської школи — I, 60; II, 192, 419, 442; III, 21, 64—65, 77—78, 80—81, 84, 89—90, 93—94, 114, 118, 183—184, 188, 191, 193, 229;
 - метод вульгарної політичної економії — II, 63—64, 357, 442; III, 123—124, 133, 138, 178—179, 445, 480, 494—498, 505.
- Метод марксистської політичної економії*
- абстрактний розгляд буржуазного суспільства — I, 18, 59; II, 102, 390, 479, 513—514;
 - врахування специфіки капіталістичного виробництва — I, 70—71; II, 149, 516; III, 47;
 - перехід від абстрактного до конкретного — II, 148—149; III, 460—461, 473—474, 495. Див. також: *Абстракція*.
- Механіка* — II, 106.
- Мистецтво і література* — I, 262, 275, 369—370, 384, 387, 393—394; II, 107, 550.
- Мінова вартість*
- визначення — II, 525;
 - як основа буржуазної системи — I, 178—179, 246, 258; II, 525; III, 47;
 - як безпосередня мета капіталістичного виробництва — III, 26;
 - суспільна праця як її субстанція — II, 172;
 - як суспільне буття речі — III, 287—288;
 - як форма прояву вартості — III, 119, 121;
 - гроші як її самостійне буття — I, 279—280; II, 266; III, 124, 129—130;
 - вираз її в споживній вартості — III, 142;
 - її безпосередній прояв — II, 170;
 - і прибуток — I, 10;
 - і ціна — II, 266;
 - і товар робоча сила — I, 13;
 - і обмін товарів — I, 49, 131;
 - і проблема відтворення — I, 211;
 - знищення її під час криз — II, 517.
- Мінова торгівля* — II, 529—530, 549, 554; III, 114.
- Місто*
- і експлуатація села — II, 234—237;
 - міста середньовіччя — II, 321; III, 262, 407, 425;
 - відокремлення міської промисловості — III, 482—483.
- Можливість і дійсність* — II, 101, 523, 525—526, 528—536, 554—555.
- Монетарна система*
- пояснення додаткової вартості з обміну — I, 11, 19, 147; III, 8;
 - утворення скарбів як спосіб збагачення — I, 280—281;
 - про продуктивну працю — I, 281;
 - її уявлення в економістів пізнього часу — I, 280—281; III, 8.
- Монополія*
- капіталу і додаткова праця — II, 88;

- монополізація сил природи як наслідок монополії на засоби виробництва — III, 174;
 - в окремих сферах виробництва — II, 18—19;
 - в сільському господарстві — II, 88, 96, 154, 315, 336;
 - приватної власності на землю — II, 88, 162, 163, 336, 352; III, 466;
 - монопольне становище ділянок землі — II, 27—28;
 - монопольна рента — II, 19, 23; III, 394;
 - в торгівлі — I, 366;
 - і закон вартості — II, 25, 88, 162.
Див. також: *Монопольна ціна.*
 - Монопольна ціна*
 - і вартість — II, 25, 88, 162;
 - ринкова — I, 253; II, 25, 340—341;
 - землеробських продуктів — II, 162—163, 400;
 - і земельна рента — II, 19, 352, 400;
 - на міський продукт у середні віки — II, 321;
 - у Сміта і Рікардо — II, 359, 400;
 - і пояснення ренти в буржуазній політичній економії — II, 23; III, 394.
 - Мораль* — I, 144, 158—159; II, 186; III, 521.
 - Музика* — див. *Мистецтво і література.*
- Н**
- Нагромадження капіталу*
 - визначення — I, 78; II, 490, 512, 564—565;
 - як перетворення доходу в капітал — II, 497, 506, 557; III, 30;
 - капіталістична форма розширеного відтворення — I, 227, 280; II, 503—504, 509; III, 264—266, 324—325, 371;
 - як закон капіталістичного виробництва — I, 143, 202; II, 503; III, 412;
 - як мета капіталістичного виробництва — III, 41;
 - як специфічна функція капіталіста — III, 264;
 - і розширене відтворення капіталістичних виробничих відносин — III, 306;
 - спосіб нагромадження і спосіб виробництва — III, 411—413, 416;
 - його масштаб — II, 513; III, 30, 433;
 - збільшення населення як його основа — I, 78; II, 134, 497—498, 513, 559—560; III, 233;
 - його якісна межа — III, 233;
 - як невинний процес — II, 498, 499;
 - як умова поділу праці — III, 263—265;
 - і нагромадження праці — II, 507;
 - і продуктивність праці — I, 144; II, 559—560, 580; III, 114, 334;
 - загальне — II, 503—504, 505;
 - і концентрація капіталу — I, 143; III, 306;
 - і зростання органічної будови капіталу — II, 493, 497, 559—560, 580, 585; III, 236;
 - і зміна вартості постійного капіталу — III, 334—335;
 - прискорене споживання старого постійного капіталу як його момент — III, 371;
 - і амортизаційний фонд — II, 500; III, 52, 61;
 - і просте відтворення — II, 501, 509—510; III, 371;
 - і взаємозв'язок сфер виробництва — II, 505;
 - в сільському господарстві і в машинобудуванні — II, 343, 506—509, 513; III, 369;
 - і кредит — II, 502—503; III, 513—514;
 - і кризи — II, 513, 515; III, 369;
 - і заробітна плата — III, 236, 411;
 - і експлуатація праці капіталом — II, 580, 588—589, 591; III, 243, 324—325, 341—342, 432;
 - і прибуток — I, 78—79; II, 559, 564—566; III, 30, 292—293, 411—412, 438, 439;

- і земельна рента — III, 411;
 - і зовнішня торгівля — III, 437;
 - і виробництво предметів розкоші — III, 238;
 - в середні віки — II, 234;
 - і лихварство — I, 350; II, 234;
 - вульгарний погляд на його джерела — I, 29—30, 32; II, 559; III, 265—266.
- Див. також: *Первісне нагромадження капіталу.*
- Надвиробництво*
- як основне явище криз — II, 549;
 - його основа — II, 527, 550, 556; III, 54, 115;
 - і становище робітничого класу — II, 488, 528, 545, 549;
 - і межі капіталістичного виробництва — III, 115—116;
 - і переповнення ринку — II, 546; III, 274;
 - і нагромадження — III, 369;
 - і взаємозв'язок галузей капіталістичного виробництва — II, 552;
 - його відносний характер — II, 545, 549, 551—554;
 - і недовиробництво — II, 553;
 - його періодичний характер — II, 488;
 - часткове і загальне — II, 525—528, 544—545;
 - товарів і капіталу — II, 517—518, 555;
 - основного капіталу — II, 538, 542;
 - оборотного капіталу — II, 542;
 - неможливість його при комунізмі — III, 112;
 - заперечення його у Рікардо — II, 487, 514, 517;
 - буржуазні рецепти звільнення від нього — III, 43—45.
- Див. також: *Економічні кризи.*
- Надлишкова додаткова вартість* — див. *Добавочна додаткова вартість.*
- Надприбуток* — див. *Додатковий прибуток.*
- Наймана праця*
- її істотні риси — III, 251, 263—264, 391, 423;
 - її передумови — I, 64; III, 475;
 - як основа капіталістичного виробництва — I, 204; II, 411; III, 281, 466, 487;
 - і розвиток товарного виробництва — III, 281—282;
 - продуктивна наймана праця — I, 125, 130, 144, 174;
 - її розширене відтворення — II, 595, 597.
- Населення (народонаселення)*
- продуктивне і непродуктивне — I, 192—193, 197, 202, 266—267;
 - і нагромадження капіталу — I, 78; II, 134, 498, 513, 560; III, 233;
 - і продуктивність праці — II, 562—563; III, 236;
 - і застосування машин — II, 577, 586; III, 237;
 - як джерело робочої сили — I, 233; II, 562, 576;
 - зростання робітничого населення і заробітна плата — II, 497—498, 605—608;
 - надлишкове — I, 370; II, 5, 576—577, 588, 597; III, 45;
 - землеробське населення і рівень цивілізації країни — II, 495, 564;
 - його абсолютне витіснення в деяких галузях сільського господарства — II, 9;
 - і ціни на землеробські продукти — II, 129—130, 139, 141;
 - і земельна рента — II, 137—138;
 - теорія народонаселення у Петті — I, 334;
 - теорія народонаселення у Мальгуса — I, 276, 334; II, 111—113, 116—117, 143, 226, 601, 613; III, 27, 32, 251, 290—291.
- Див. також: *Відносне перенаселення, Закон народонаселення.*
- Насильство* — III, 391.
- Наука*
- як продукт історичного процесу розвитку — I, 373;
 - на службі матеріального виробництва — I, 149; III, 435;
 - як продуктивна сила — I, 372—373, 374;

- і зростання продуктивних сил — III, 431—432, 437;
 - наукова основа великої промисловості і землеробства — II, 106;
 - як продукт розумової праці — I, 333;
 - її вартість — I, 333; II, 575;
 - реалізація її в машинах — I, 373—374;
 - як сила капіталу — I, 373; II, 34;
 - і здешевлення товарів — II, 575;
 - наукова чесність — II, 113—116, 121—122, 577; III, 44, 249;
 - фальсифікація її буржуазними економістами — II, 116, 120; III, 496—497.
 - Націоналізація землі при капіталізмі* — I, 22—23, 29, 36; II, 34, 99, 151; III, 467.
 - Нематеріальне виробництво* — I, 261—265, 393—394.
 - Необхідна праця*
 - суспільно необхідна праця — I, 192, 206—207; II, 27, 126, 542—543; III, 107;
 - при капіталізмі — I, 202, 206;
 - і додаткова праця — I, 187, 191;
 - робітничого класу, взятого в цілому — III, 238;
 - і заміщення заробітної плати — I, 79.
 - Німеччина* — I, 140, 198—199, 357; II, 120, 156—157, 159, 239—242; III, 526.
 - Норвегія* — I, 392; II, 137.
 - Норма додаткової вартості*
 - визначальні її фактори — II, 80; III, 183;
 - в різних сферах виробництва — II, 209;
 - і продуктивність промисловості і землеробства — II, 7—8;
 - і норма прибутку — II, 441—442; III, 188, 204, 211—212, 221—223.
 - Норма прибутку*
 - її формула — II, 10, 80; III, 183, 202—203, 220—221, 224—225, 291, 360;
 - умови її зміни — II, 10, 156, 479; III, 204, 211, 459—460, 471—472;
 - індивідуальна і середня — II, 23—24;
 - у різних сферах капіталістичної економіки — I, 399; II, 9, 320, 387, 452—453, 489;
 - і поліпшення в сільському господарстві — II, 400—401, 405;
 - регулююча роль норми прибутку неземлеробського капіталу — II, 486; III, 92, 99;
 - і розподіл вартості між класами — II, 130;
 - і вартість складових частин капіталу — I, 77; II, 11, 194, 279, 281—282, 285, 292, 387, 395—397, 404; III, 212—213, 217, 332, 359, 381, 408;
 - і норма додаткової вартості — II, 441—442; III, 188, 204, 211—212, 221—223;
 - і норма абсолютної ренти — II, 278, 293, 349, 400—401;
 - і ставка процента — II, 229; III, 438—439, 465.
- О**
- Обгороджування общинної землі* — II, 141, 155—156, 239—241.
 - Обіг*
 - як проміжна стадія між виробництвом і споживанням — II, 504; III, 274;
 - і відтворення — I, 13, 77, 81, 100—101, 106, 109, 113, 115—116, 120; II, 531, 534;
 - і нагромадження — I, 5; III, 273;
 - і обмін — II, 529—530;
 - його резервуари — I, 5; III, 272—282;
 - його розширення при капіталізмі — III, 280;
 - товарів — I, 160, 250, 286—287; III, 281—282;
 - сума вартостей, які обертаються — I, 98, 115;
 - зміна вартості товарів у процесі обігу капіталу — II, 516;
 - грошей — I, 226—227, 250, 286—287, 306—308;

- капіталу — I, 13, 286—287, 396; III, 316—317;
 - різних складових частин капіталу і маса додаткової вартості — II, 16;
 - і реалізація додаткової вартості — I, 25;
 - і відношення між працею і капіталом — III, 476—477.
- Обмін*
- товарів — I, 28, 33, 42—43, 179—180, 208, 210, 213, 295; II, 410—411; III, 123, 273—279;
 - характер праці, що оснований на приватному обміні — III, 123;
 - еквівалентів — I, 33, 142, 179, 230, 296, 297, 317, 380; III, 120—126, 128—129, 133, 140, 143, 367;
 - між працею і капіталом — I, 21—22, 27, 44, 48, 58, 129—130, 133, 160, 295, 371, 377—382, 385, 389; II, 410—413; III, 4—7, 11, 82—83, 86, 89, 162, 229, 367, 476;
 - капіталу на капітал — I, 119, 122, 161, 164, 171, 225, 227; II, 492, 510;
 - доходу на дохід — I, 205—206, 208—209, 214, 227;
 - доходу на капітал — I, 211—212, 215, 227, 292, 302; II, 73, 510; III, 239—244;
 - і обіг — II, 530;
 - і поділ праці — I, 179;
 - зв'язок його з виробництвом — I, 28, 272; II, 16;
 - виведення з нього додаткової вартості в буржуазних економістів — I, 9, 11, 19.
- Оборот капіталу* — III, 78—79;
- основного — I, 218; III, 378—379;
 - оборотного — III, 383;
 - і додаткова вартість — III, 380—387;
 - і прибуток — III, 64, 380—387.
- Оборотний капітал* — I, 160;
- як форма капіталу в обігу — I, 12;
 - його відтворення — II, 491;
 - його оборот — III, 383;
 - заробітна плата як його частина — I, 227;
 - вплив його здешевлення на норму прибутку — I, 77;
 - і основний капітал — II, 128, 196—197, 603.
- Обробна промисловість*
- послідовність фаз виробництва в ній — II, 38—39;
 - відсутність в ряді її галузей основного капіталу — II, 11, 35, 54, 86.
- Община (азіатська)*
- єдність землеробства і промисловості — III, 407;
 - єдність між працівником і умовами праці — III, 413—414.
- Органічна будова капіталу*
- його поняття — III, 378, 386—387;
 - як показник розвитку капіталістичного виробництва — II, 90, 430, 484, 512; III, 353—354, 366, 402—403;
 - в різних галузях виробництва — II, 9, 61, 87, 302, 311, 321, 339, 388—389, 397, 405, 407; III, 510;
 - і продуктивність праці — I, 193—194; II, 2, 17, 105, 253—254, 302, 430—431, 620; III, 291—292, 302, 354, 363, 373—374;
 - і зміни у способі виробництва — II, 254, 279, 281—283, 291—292, 392—394; III, 373—374;
 - і мета капіталістичного виробництва — II, 589;
 - і продуктивні сили — II, 430;
 - і вартісна будова капіталу — I, 4; II, 278—293, 330, 393—394, 474; III, 374—378;
 - і процес обігу — II, 404;
 - співвідношення між постійним і змінним та між основним і оборотним капіталом — I, 398; II, 449; III, 378—379, 380;
 - і величина сукупного капіталу — III, 409;
 - і додаткова вартість — II, 16, 37—38, 48, 301, 389; III, 220;
 - і норма прибутку — II, 349, 387, 393—397; III, 293;
 - і тенденція норми прибутку до зниження — II, 454—455, 620; III, 208, 293, 301—302;

- і відносне зменшення фонду споживання робітників — II, 589;
 - і надлишкове населення — III, 297, 354;
 - Бартоп і Рамсей про нього — II, 601—603; III, 316—318.
- Оренда**
- її відмінність від земельної ренти — II, 61—62, 90, 310, 407;
 - короткострокова і на довгий строк — I, 368;
 - капіталісти-орендарі — II, 5, 155, 157, 342, 390, 408;
 - і збагачення землевласників — II, 98;
 - споловини — II, 13;
 - виплата її бідняками і дрібними капіталістами — II, 27, 97, 407;
 - як відрахування з заробітної плати — II, 27, 61;
 - боротьба навколо орендного права в Ірландії — II, 98.
- Основний капітал**
- як форма капіталу в обігу — I, 12—13, 160; II, 197;
 - як частина постійного капіталу — II, 53;
 - процес його відтворення — I, 75, 80—81, 218—227, 307; II, 16, 197, 491, 601;
 - його оборот — I, 218; III, 378—379;
 - і оборотний капітал — II, 128, 196, 603;
 - падіння його вартості — III, 379;
 - рентабельність його застосування — III, 428—429;
 - як продукт промисловості — II, 53—54;
 - і вартість товару — I, 307; II, 9—10, 213; III, 379;
 - і норма прибутку — I, 77; III, 379.
- Див. також: *Амортизація основного капіталу.*
- П**
- Панщина** — I, 130; III, 391—392.
- Пауперизм** — I, 192, 233; II, 497; III, 251, 297.
- Первісне нагромадження капіталу** — III, 243, 264, 303, 306, 409.
- Первісне суспільство** — I, 79; III, 413.
- Перенаселення** — див. *Відносне перенаселення.*
- Побічні витрати (faux frais) виробництва** — I, 140, 148, 265, 278, 362; III, 345, 500.
- Див. також: *Витрати виробництва.*
- Податки**
- натуральні і грошові — III, 281;
 - посередні і прямі — I, 268; II, 236;
 - міські і сільські — II, 236—237;
 - і грошовий обіг — I, 292;
 - і норма прибутку — II, 398;
 - доходи осіб, які живуть за рахунок податків — I, 55;
 - на земельну ренту в системі фізіократів — I, 22—23, 29—30, 36—37.
- Поділ праці** — I, 80, 153, 157, 235, 270;
- суспільний — I, 416, 369; II, 11, 504, 524; III, 261—262;
 - всередині підприємства — II, 11; III, 261—262;
 - і продуктивність суспільної праці — I, 274; II, 2, 236, 543, 554, 561; III, 263, 338—339;
 - попереднє нагромадження капіталу як його умова — III, 263—265;
 - і комбінування галузей виробництва — III, 208—209, 272;
 - і економія часу — I, 177;
 - і прискорення процесу відтворення — III, 276—277;
 - і диференціювання інструментів — III, 339;
 - і відокремлення різних видів праці — III, 264—262, 440;
 - негативний вплив на робітника — II, 236; III, 342;
 - матеріальний поділ праці як передумова поділу духовної праці — I, 261;

- мануфактура як його форма — I, 372; III, 263;
- і кооперація — III, 263;
- в землеробстві — II, 50;
- і розвиток товарного виробництва — I, 179; III, 261, 280, 281—282;
- і масове виробництво — III, 261, 262—263;
- і густота населення — III, 262;
- і задоволення потреб — II, 530.

Позика (позичка) — I, 304; II, 407; III, 180.

Позики — I, 54, 202; II, 119, 343, 479, 505, 579.

Позичковий (грошовий) капітал

- як неминучий результат розвитку капіталістичного способу виробництва — 1, 5; III, 465—466, 467;
- як найбільш фетишистська форма капіталу — III, 445, 449, 451, 455—456, 460—461, 472, 484, 493, 497;
- його відірваність від процесу виробництва — III, 455—456, 481, 518;
- і відокремлення юридичної власності на капітал від економічної — III, 456, 467, 469, 484—485, 503;
- як загальний капітал всього класу капіталістів — III, 459;
- як товар — III, 449—450, 452, 460, 487;
- його концентрація — III, 459;
- його докапіталістичні форми — III, 461—462, 482—483, 488, 522;
- і промисловий капітал — I, 5; III, 461—462, 468, 488, 522;
- і промисловий прибуток — III, 456;
- і нагромадження капіталу — II, 502—503;
- і кредит — III, 513;
- і процент — III, 483, 488, 503—504.

Див. також: *Кредит, Лихварський капітал, Позика, Позичковий процент.*

Позичковий процент

- як перетворена форма додаткової вартості — I, 53—54; III, 453—454, 465—466, 481, 488;
- і норма прибутку — II, 229; III, 438—439, 465;
- і містифікація капіталістичних відносин — III, 455—456, 484—485, 489—490, 514—515;
- як форма розподілу багатства — I, 54;
- як породження власності на капітал — III, 454, 471;
- як ціна капіталу — III, 503—504, 514—517;
- у капіталіста, що застосовує власний капітал — I, 391; III, 469, 473, 488;
- як складова частина витрат виробництва капіталіста — III, 76, 473, 504, 507;
- і капіталізація земельної ренти — I, 339; III, 516—517;
- на вкладений у землю основний капітал — II, 138, 140—141;
- у різні епохи — II, 229; III, 532—534;
- при докапіталістичних способах виробництва — III, 482;
- при нерозвинутому капіталістичному виробництві — I, 53, 253;
- у фізіократів і Петті — I, 17, 339; III, 473;
- у Норса, Юма і Массі — I, 344, 354;
- полеміка проти нього (Прудон, Лютер) — I, 304, 305—306; III, 450, 461—462, 517—518, 519—531.

Див. також: *Ставка процента.*

Політична економія

- буржуазного суспільства — I, 130—131, 159—160; II, 113, 165—166; III, 509;
- її історія — I, 325; II, 164—165; III, 14, 102—103, 496—497;
- і мораль — I, 144, 158—159; II, 186; III, 521;
- наука політичної економії — II, 120, 166; III, 419—420, 496—497, 509.

Див. також: *Буржуазна політична економія, Класична буржуазна політична економія, Вульгарна буржуазна політична економія.*

Польща — III, 235.

Попит і пропозиція — I, 68, 208; II, 15, 130, 274, 276, 514, 526; III, 57—58, 87—88, 90, 93—97, 303—304.

Португалія — I, 357.

Послуги — I, 131—133, 136, 139—142, 146, 148, 160, 193, 242, 244, 258, 264, 266, 270, 274, 281, 384, 385—389, 395; II, 522; III, 242, 284.

Постійний капітал

— визначення — I, 76;

— як неминуча умова капіталістичного виробництва — I, 80, 230; II, 430; III, 202—203, 220—221;

— і процес виробництва додаткової вартості — I, 51, 377;

— його елементи — I, 220—223; II, 9, 53; III, 182;

— його вартість і його споживна вартість — I, 77, 80, 194; II, 430; III, 170, 209—210;

— прибуток як джерело його збільшення — I, 78—79;

— проблема його відтворення — I, 3, 71—76, 78—124, 161—172, 193—194, 217—229, 304; II, 491, 493—494, 510—511;

— особливості його заміщення в сільському господарстві — I, 99—100, 102, 109, 113, 115, 118, 160, 221, 223, 224; II, 44, 108, 159, 506—508;

— заміщення його в натуральній формі в інших галузях — I, 118, 120—123, 164, 168—169, 170—171, 194, 205, 219, 222—224, 225; II, 44, 473, 492—494, 500, 508;

— збереження його вартості в процесі праці — I, 296—297; II, 301, 324;

— знецінення його в міру зростання продуктивності праці — II, 430, 493—494;

— і процес утворення вартості — II, 10, 429—431, 493; III, 170, 202—203;

— як неодмінна складова частина вартості річного продукту — III, 242;

— як частина продукту робітника — III, 85;

— вплив зміни його вартості на норму прибутку — I, 77; II, 10; III, 210, 219, 226—227, 337, 374;

— співвідношення між його складовими частинами і норма прибутку — II, 11—12;

— вплив зміни його вартості на співвідношення між прибутком і заробітною платою — III, 209—210;

— його частка у вартості товару і утворення ціни виробництва — II, 174;

— перетворення частини його в ренту — II, 470—471, 476—477;

— і змінний капітал — I, 121, 193—194; II, 603; III, 316—317.

Потреби

— і рівень продуктивності праці — II, 2, 421; III, 441;

— соціальні — II, 421;

— платоспроможні — II, 527, 556;

— робітника — II, 2, 5; III, 284;

— їх задоволення — II, 530; III, 280;

— безпосередній регулятор виробництва при комунізмі — III, 111—112.

Право

— кримінальне — I, 369;

— римське — I, 386;

— орендне — II, 98;

— економічне становище і громадянські права — III, 422—423;

— вплив законодавства на землеобство — II, 112, 115;

— юридичне існування земельної власності — II, 306—307, 322, 338;

— юридична форма товару — I, 294;

— юридичний продаж робочої сили — I, 379; III, 107;

— правові уявлення буржуазного суспільства у Локка — I, 348.

Праця

- процес праці та її суспільна форма — I, 12, 130, 160; III, 352;
- як доцільна діяльність — I, 134; III, 256—257;
- як джерело всякого багатства — I, 256;
- як субстанція вартості — I, 14, 19, 20, 56, 66, 178, 376; II, 127, 164, 172; III, 31, 122, 128—129, 148, 153—156, 326, 476;
- форми суспільно розвинутої праці при капіталізмі — I, 160, 372; III, 123, 251—252, 256—257, 306, 417;
- приватна і суспільна — III, 129—131;
- конкретна і абстрактна — III, 124, 129, 131—132;
- жива й уречевлена — I, 43, 46—48, 51—52, 58, 70, 81—97, 99—100, 102—124, 145, 161—172, 194, 210, 215—216, 219—224, 223—224, 225—226, 230, 371—372, 377, 379—382; II, 73, 77, 151, 410—411, 413, 431, 436, 492—493, 506—507, 510—511; III, 40, 68—69, 72—73, 82, 154, 267, 268, 270, 317, 366, 371;
- проста і складна — II, 397; III, 158, 223, 299;
- некваліфікована — II, 1;
- розумова і фізична — I, 130, 137, 149, 274, 284, 333, 394; III, 423;
- її речові умови — I, 372; III, 257;
- процес праці і процес утворення вартості — I, 75, 217, 220; II, 9—10, 38, 73, 77, 108, 197, 429, 491; III, 105, 202—203, 363;
- процес праці і процес збільшення вартості — II, 49;
- жива праця як джерело збагачення — I, 48, 377, 389;
- підпорядкування її капіталові — I, 373, 382;
- перетворення її в капітал — I, 375, 377—378, 389;
- її вартість — I, 380; II, 412, 415, 421;
- відрив різних видів праці один від одного при капіталізмі — I, 395;

- нагромадження її — II, 507; III, 68;
- відносне зменшення попиту на неї в міру розвитку капіталізму — II, 513;
- відносне зменшення і абсолютне зростання маси живої праці — III, 366;
- її безперервність при капіталізмі — III, 425.

Див. також: *Абстрактна праця, Конкретна праця, Суспільна праця, Приватна праця, Наймана праця, Необхідна праця, Додаткова праця, Інтенсифікація праці, Продуктивність праці, Продуктивна праця, Робоча сила, Експлуатація робочої сили капіталом, Дитяча праця, Жіноча праця, Розумова і фізична праця.*

Праця по нагляду й управлінню — I, 52, 80, 274; III, 62, 344—345, 488, 490—492, 500, 502.

Предмет праці

- як елемент капіталу і як елемент процесу праці — II, 9.
- Див. також: *Земля, Природа, Сировина.*

Предмети розкоші — I, 194, 282; III, 34, 235, 237—238, 244, 338—340, 353, 381.

Прибуток

- визначення — I, 57, 60; II, 301;
- його джерело — I, 50, 248—249, 255, 297, 303, 358; II, 301, 387, 392; III, 11, 73, 113, 167—168, 348;
- як перетворена форма додаткової вартості — I, 6, 63, 79; II, 324, 386; III, 78, 182—183, 453, 477—478, 481, 484—485;
- як форма виробництва і форма розподілу — III, 76;
- як безпосередня мета і регулятор капіталістичного виробництва — II, 341, 344; III, 9, 75—76, 113, 115—116;
- і містифікація капіталістичного відношення — III, 453, 477—480, 485, 488—490;
- і нагромадження капіталу — I, 78—79; II, 559, 564—566;

- III, 30, 292—293, 411—413, 438, 439;
- його концентрація — I, 195; II, 507;
 - його норма і маса — II, 387, 388—389, 395, 441—442; III, 29—30, 228, 302;
 - регулююча роль промислового прибутку у відношенні до землеробського — II, 486; III, 92, 99;
 - його розподіл — I, 254; II, 472;
 - прибуток, рента і процент у відношенні одно до одного — II, 472, 488—489; III, 348;
 - земельна рента і процент як його відгалуження — I, 17, 130, 240, 247, 255; III, 180;
 - перетворення частини його в ренту — II, 471, 476;
 - у фізіократів — I, 17, 18, 30;
 - змішання додаткової вартості і прибутку в буржуазній політичній економії — I, 6, 60, 63; II, 424—425; III, 28, 78, 80, 183—184, 199, 214, 229, 246;
 - у Сміта і Рікардо — I, 18, 49—52, 56, 66; II, 149, 223, 225, 235, 386, 430, 434, 444—447, 487; III, 92, 102, 499;
 - у Рамсея — III, 341, 344;
 - апологетичні пояснення прибутку в буржуазній політичній економії — I, 17—18, 30, 31—32, 34, 49—50, 52, 62, 66, 240, 250, 253—254, 294—297, 363—365; II, 488, 569; III, 8, 11—13, 167, 172, 181, 467—468, 471—472, 487, 490—491, 493, 501;
- Див. також: *Норма прибутку*, *«Прибуток від відчуження»*, *Торговий прибуток*.
- «Прибуток від відчуження»* — I, 10—11, 20—21, 32—33, 37, 49, 54, 361, 366; III, 8, 12, 70, 72, 83, 163, 167, 181, 184, 186, 192—193, 472, 482, 493, 532.
- Приватна власність* — див. *Власність*, *Земельна власність*.
- Приватна праця*
- і суспільна праця — III, 129—131;
 - абстрактна праця як її проти-лежність — III, 129;
- підрив її при капіталізмі — III, 417.
- Природа*
- як основна умова праці — I, 21;
 - як елемент виробництва — II, 122, 247;
 - природні умови виробництва — I, 19, 31; II, 30—31, 33—34, 247, 555; III, 79, 169;
 - і людина — I, 262; III, 286;
 - власність на сили природи — II, 151;
 - сили природи і капіталістичний спосіб виробництва — I, 373—374; II, 575—576; III, 174, 292, 301;
 - і фіксованість додаткових прибутків у сільському господарстві — II, 89, 126;
 - розвиток тварин і рослин — III, 286;
 - і пояснення додаткової вартості та заробітної плати у фізіократів — I, 14, 21, 25—26, 57.
- Продаж і купівля*
- у процесі капіталістичного виробництва і відтворення — I, 14, 225, 270, 273; II, 75, 511—512;
 - умов праці — I, 24;
 - товарів — I, 273, 320; III, 121, 124;
 - робочої сили — I, 295, 377, 379, 382; III, 107;
 - і обмін еквівалентів — I, 33, 42—43, 213;
 - їх збіг при безпосередній мінувій торгівлі — II, 529, 554; III, 114;
 - суперечність між ними — III, 48—49, 81, 112—114;
 - відокремлення їх одне від одного і кризи — II, 511—512, 515, 521, 523, 525—526, 529—531, 533, 535—536, 554;
 - ототожнення їх у буржуазній політичній економії — I, 361; II, 521—522; III, 81;
 - пояснення додаткової вартості і прибутку продажем товару вище його вартості у вульгарних економістів — I, 9, 41, 49, 33, 37, 147, 152, 248—249, 297—299, 366; III, 8, 69—70.

Продуктивна праця

- визначення — I, 14, 125, 130—131, 133—135, 137—138, 146—147, 375, 376—383, 388—389; II, 107, 569—570;
- її додаткова характеристика — I, 393; III, 423;
- як основа існування капіталістичного способу виробництва — I, 126, 270, 382; III, 417;
- поняття продуктивного робітника — I, 130, 200—201, 394;
- як праця окремого робітника — I, 376;
- і робітничий клас — I, 139, 379;
- і продуктивність праці — I, 192—194, 266—267;
- і поділ праці — I, 274;
- в торгівлі — I, 395;
- як матеріальний базис для непродуктивної праці — I, 160, 185—186, 232, 266; II, 584; III, 353;
- поняття непродуктивної праці — I, 130, 132—133, 137—138, 144, 270, 384—389;
- її збереження за допомогою непродуктивної праці — I, 157, 266, 273—274;
- втягнення в її сферу непродуктивних працівників — I, 233;
- зростання непродуктивних верств в міру нагромадження капіталу — II, 583—584, 594—595;
- і відмінність між капіталістичним і некапіталістичним способами виробництва — III, 423;
- при комунізмі — I, 126;
- в розумінні меркантилістів — I, 126—127;
- у Петті — I, 153;
- у фізіократів — I, 14, 17, 20, 126; III, 405;
- її вульгарне розуміння — I, 131, 149—150, 156, 158, 175, 177—178, 241—242, 246—247, 256, 370, 375.

Продуктивна сила праці — див. *Продуктивність праці*.

Продуктивний капітал — I, 322, 396; II, 133—134, 537, 539; III, 460—461.

Продуктивні сили

- праці і капіталу — I, 256, 371, 372—373, 375; III, 108;
- їх розвиток як передумова формування капіталу — I, 371;
- їх розвиток при капіталізмі — I, 374, 392; II, 114, 545, 550, 596—597; III, 76—77, 291—292, 306;
- і виробничі відносини капіталістичного способу виробництва — III, 48—49, 421;
- і органічна будова капіталу — II, 430;
- і кількість сфер виробництва — II, 561;
- і споживання робітників — II, 550;
- як межа для нагромадження капіталу — III, 233;
- перехід до обробітку менш родючих земель як показник їх розвитку — II, 8, 89, 140—141, 145—146, 239, 240—241, 327.

Продуктивність капіталу

- як капіталістичний вираз продуктивності праці — I, 255—256, 371, 375—376; III, 257;
- і примус до додаткової праці — I, 64, 326, 336, 372, 374, 376; II, 419—420;
- і життєві засоби робітничого населення — III, 236—237;
- і виробництво споживних вартостей — I, 65; III, 256.

Продуктивність праці (продуктивна сила праці)

- визначення — I, 9—10, 80, 176—177, 203, 375; II, 265—266, 267—268; III, 112, 425;
- абсолютна і відносна — I, 126; II, 2;
- в капіталістичному розумінні — II, 34; III, 109;
- при капіталізмі — I, 41, 133—134, 160, 173, 192—193, 256, 271, 283, 371, 372—374, 375—376, 392; II, 236, 543; III, 237, 256—257, 425;
- причини її зростання — III, 338—339;

- і революція в матеріальних умовах виробництва — I, 266;
 - і зростання населення — II, 563; III, 236—237;
 - і продуктивне населення — I, 192—193, 199, 202;
 - і непродуктивне населення — I, 266—267; II, 420—421;
 - і органічна будова капіталу — I, 193—194; II, 2, 17, 105, 253—254, 302, 430, 620; III, 291—292, 312, 354, 363, 373;
 - і поділ праці — I, 274; II, 2;
 - і процес відтворення — I, 40, 118, 165—172, 192—193, 218; II, 562;
 - і концентрація капіталу — I, 143, 203;
 - і нагромадження капіталу — I, 143; II, 559—560, 580; III, 114, 334;
 - і застосування машин — II, 2, 74; III, 356—357;
 - і застосування добрив — II, 12;
 - і розподіл праці та капіталу між галузями — I, 192—194, 229;
 - у промисловості і в землеробстві — I, 18—19, 143; II, 6—7, 33, 73—74, 78, 105—107, 124, 302, 304;
 - і додаткова вартість — I, 18—19, 35, 64, 126, 190—191, 282; II, 2, 79—80, 267—268, 421; III, 321—322, 440—441;
 - і вартість товарів — I, 40, 41, 165—171, 176—177, 186, 207—208, 375; II, 264—265, 268;
 - і скорочення необхідного робочого часу — I, 375—376;
 - і заробітна плата — I, 190—191; II, 2—5, 65—66, 267—268, 421;
 - і становище робітників — I, 40—41, 191—193, 203—204, 266, 374; II, 488; III, 57;
 - і марнотратство буржуазії — I, 174—175;
 - і частки капіталіста і робітника в сукупному продукті — III, 141—142;
 - значення її підвищення для окремого капіталіста і для класу капіталістів — III, 219—220;
 - і споживна вартість умов виробництва — II, 73—74;
 - і знецінення продукту минулої праці — III, 258;
 - її вплив на ціну — III, 511;
 - і норма прибутку — I, 77; II, 454—455, 620.
- Пролетаріат* — див. *Робітничий клас*.
- Промисловий капітал*
- як найбільш розвинута форма капіталу — III, 418;
 - як основна форма капіталістичних відносин — III, 462;
 - як продуктивний капітал — I, 322;
 - його похідні і вторинні форми — III, 462—463;
 - і торговий капітал — I, 5; III, 463—464;
 - і позиковий капітал — I, 5; III, 461—462;
 - і кредитна система — III, 463;
 - і ринки збуту — III, 465.
- Промисловість*
- її виникнення — I, 11;
 - її специфіка як галузі виробництва — I, 14, 17; II, 38, 44—45, 46;
 - як власне буржуазна галузь виробництва — II, 6—7;
 - її наукова основа — II, 106;
 - створення ринку для неї — III, 464;
 - використання сил природи — I, 19, 31;
 - основний капітал як її продукт — II, 53;
 - відсутність в її окремих галузях основного або оборотного капіталу — II, 11—12, 35—36, 54, 86, 128; III, 378—379, 384—385;
 - і землеробство I, 18; II, 6—7, 124; III, 292;
 - додатковий прибуток в ній — II, 89—90; III, 380;
 - відображення її історії у Сміта і Рікардо — I, 31.
- Див. також: *Гірничодобувна промисловість*, *Обробна промисловість*.
- Просвітителі буржуазні* — I, 325, 330.

Просте відтворення

- поняття його — II, 496—497;
- і заміщення річного продукту — I, 205—225;
- і процес заміщення капіталів — III, 239—242;
- постійного капіталу — I, 78—124;
- і нагромадження — II, 501, 509—510; III, 371;
- є абстракцією — III, 512;
- Простір* — III, 136—137, 154.
- Протекціонізм* — I, 228; II, 111, 117—118; III, 465.
- Процент* — див. *Позичковий процент*.
- Прудонізм* — I, 304, 305—306; III, 450—451, 462, 467, 517, 519—520.

P

Рабство — III, 413;

- характер привласнення додаткової праці — III, 391;
- виникнення його з приватної власності — I, 326;
- панування ремісничої праці — II, 550;
- і власність на землю — II, 482;
- ціна рабської праці — II, 226; III, 85;
- праця наглядча — III, 491;
- непродуктивне вживання додаткового продукту — II, 550;
- відсутність криз — II, 524, 550;
- і капіталістичні відносини — III, 235, 409;
- колоніальне — I, 204; II, 307.

Рантьє

- протилежність між ним і промисловим капіталістом — III, 348;
- невпинно зростаючий клас рантьє — III, 343—344, 349.
- Реальне підпорядкування праці капіталові* — I, 392.

Резервна армія робітників — див. *Відносне перенаселення*.*Резервний фонд* — I, 143.*Релігія* — II, 551; III, 491;

- і філософія — I, 22;

- панування продукту мислення над самим мисленням — III, 268;

- християнська — III, 440;
- релігійні споруди — II, 550.

Ремісничє виробництво — I, 137;

- ремісник як товаровиробник — I, 390;
- робота на замовлення — III, 277;
- витіснення його машинами — II, 594;
- при капіталізмі — I, 390—392;
- і експлуатація села в середні віки — II, 234.

Ремонт — I, 140, 157, 160; II, 491, 500.*Рим (Стародавній)* — I, 238, 392; II, 550; III, 295, 532—533.*Ринкова вартість*

- визначення — I, 207—208; II, 162—163, 195, 205—206, 243, 270—271, 273—274, 543;
- як результат внутрігалузової конкуренції — II, 90, 208, 209, 270, 312; III, 292, 466;
- зведення її до ціни виробництва в результаті міжгалузової конкуренції — II, 123, 208;
- межі її коливань — II, 270—271, 274;
- і індивідуальна вартість — II, 205—207, 270—271, 273—275, 297—299, 543;
- і ринкова ціна — II, 206, 270, 273—274; III, 511;
- і додатковий прибуток — II, 207, 243;
- і абсолютна рента — II, 270, 274, 297—299, 325;
- і диференціальна рента — II, 271, 297—299;
- і розподіл додаткового продукту — II, 474;
- і співвідношення між попитом і пропозицією — II, 274—275, 276;
- в теорії ренти Рікардо — II, 162—163, 195, 205, 207, 208—209, 245, 274, 311.

Ринкова ціна — див. *Ціна*.*Ринок* — I, 179, 232;

- як стадія обігу — II, 504; III, 273;

- як життєва умова капіталістичного виробництва — III, 464;
 - і зростання продуктивних сил — III, 431—432;
 - і масштаб капіталістичного виробництва — II, 504, 545—546;
 - його величина — III, 261, 279;
 - його географічні межі — II, 546—547; III, 279;
 - перевероти на ньому — II, 516;
 - товарів і праці — III, 208;
 - і товарне виробництво — II, 438;
 - і взаємозв'язок виробників — II, 503—504;
 - і комбінювання галузей виробництва — III, 208—209;
 - і поділ праці — III, 261;
 - для великої промисловості — II, 584; III, 464;
 - умови надходження на нього товару — III, 9;
 - переповнення його — II, 6, 546;
 - і коливання цін — II, 295—297, 327, 329; III, 276;
 - вилучення землі з ринку — II, 310, 340—341, 358.
Див. також: *Світовий ринок, Грошовий ринок.*
- Рікардіанська школа в буржуазній політичній економії (послідовники й епігони Рікардо)*
- вульгаризація економічної теорії Рікардо — III, 160—161, 164, 175, 194, 501—502;
 - схоластичне розв'язання суперечностей теорії Рікардо — I, 60; II, 192, 419, 442; III, 21, 65—66, 77—78, 80—81, 84, 90, 118, 188, 191, 193;
 - обернення єдності протилежностей в їх безпосередню тождність — III, 81, 84, 94, 114;
 - пряме підведення конкретного під абстрактне — III, 80, 183—184, 228—229;
 - ресстрація явищ, що виявляються у сфері конкуренції — III, 65, 68, 75;
 - апологетичне трактування відношення капіталу і найманої праці — III, 15, 52, 81—83, 86—87, 90—91, 161, 162—163, 228—229, 237;
 - зображення буржуазного виробництва як абсолютної форми виробництва — III, 77—78, 90, 420—421;
 - заперечення діянннн закону вартості в умовах капіталізму — III, 66—67, 75—76, 88, 168—169, 229;
 - ототожнення споживної вартості і вартості — III, 177;
 - визначення вартості товару вартістю капіталу — III, 68, 75, 89—90;
 - вульгарне пояснення прибутку — III, 69—72, 194, 501—502;
 - змішання додаткової вартості і прибутку — III, 78, 80, 183, 199, 214, 229;
 - визначення вартості праці попитом і пропозицією — III, 87—88;
 - зведення вартості продукту до доходів — III, 118, 192—193, 202—203;
 - її відношення до форм виробництва і форм розподілу — III, 76;
 - трактування земельної ренти — III, 390;
 - дальший розвиток теорії Рікардо — III, 78;
 - висновок про необхідність націоналізації земельної власності — I, 22—23, 30, 36; II, 151; III, 44—45, 78, 164, 420, 466—467;
 - полеміка з мальтузіанцями — III, 14, 52;
 - її розклад — I, 4; II, 412; III, 21, 77, 80—81, 84—85, 88, 103, 160, 164, 174, 177, 229.
- Рікардо Давід*
- його роль в історії політичної економії — II, 166, 240; III, 25, 251;
 - як критик А. Сміта — I, 42, 44; II, 169, 200—201, 237, 338—350, 387, 409—410, 487, 546; III, 16, 511;
 - точка зору розвинутого капіталістичного виробництва — I, 31, 149, 200; II, 113—114,

- 154, 241, 433; III, 47—48, 78, 108;
- відображення дійсності в його теорії — III, 77, 231, 252;
 - радикальні висновки з його теорії — I, 22—23, 30, 36; II, 151; III, 44, 77, 164, 247—250, 256—258, 388, 420—421, 466—467, 491—492;
 - його наукова чесність — II, 114—115, 121—122, 577; III, 44, 249;
 - грубо-буржуазний характер його поглядів — I, 362; II, 113, 115, 121—122; III, 44;
 - формулювання економічної протилежності класів — II, 166, 434; III, 25;
 - послідовне проведення закону вартості — I, 60; II, 126, 128—129, 148, 164—166, 169, 194, 409, 411—412, 439—440; III, 63—64, 67, 162, 167, 173, 251;
 - його теорія додаткової вартості — I, 197; II, 385—386, 409, 420, 438, 482, 589; III, 4, 7—8, 25, 231;
 - про відношення між капіталом і наймаючою працею — III, 84—85, 89, 91, 103—104, 141, 251;
 - зведення вартості до праці і додаткової вартості до додаткової праці — II, 419; III, 231;
 - поняття додаткового продукту — II, 322, 433, 442—443; III, 230;
 - здогад про природу капіталу — II, 436; III, 108;
 - його теорія прибутку — II, 386, 430, 433, 445—447, 487; III, 92, 102;
 - про витіснення робітників машинами — II, 573—600, 602;
 - про продуктивну і непродуктивну працю — I, 200, 201;
 - про земельну власність — II, 88, 91, 99, 151, 239—240, 390;
 - про непродуктивний характер землевласників — I, 149; II, 2, 113, 119, 121, 150—151;
 - його теорія ренти — II, 20—23, 88, 103, 126—129, 150—158, 162—163, 208—209, 217, 244—245, 247—252, 255, 272, 276—277, 304, 311, 313—323, 326—330, 335, 337—350, 361, 362, 383, 385, 391, 400, 404—408, 478; III, 92, 392—394;
 - про нагромадження — I, 199—200, 203—204; II, 430, 487, 490, 505—506, 512, 557—568, 584—585; III, 266, 369;
 - поняття продуктивності праці — II, 34; III, 249—250, 258;
 - про продуктивність капіталу — III, 256;
 - про продуктивність землеробства — II, 33, 246, 304, 327, 454—455, 483, 487, 563—564;
 - про співвідношення заробітної плати і вартості товарів — II, 116, 193, 200—201, 404, 432; III, 87;
 - про зворотне відношення прибутку і заробітної плати — II, 65, 193, 385, 422—423, 432—433, 438—439, 442—443, 455; III, 87, 99, 141, 145—146;
 - про зворотне відношення прибутку і ренти — II, 67, 105, 454—455;
 - здогад про відмінність між вартостями і цінами виробництва — II, 185, 196—197, 199—200, 344—345; III, 64, 157;
 - про загальну норму прибутку — II, 174—176, 180—183, 188, 191, 194, 196, 197, 223, 386—387, 442, 449; III, 4, 63;
 - про єдину ринкову вартість і ринкову ціну — II, 22, 206—207, 208—209, 274, 450—451;
 - про міграцію капіталу — II, 211—212, 222, 241, 390, 450;
 - теорія колонізації — II, 229—230, 241, 313—314, 316—318, 453;
 - про зовнішню торгівлю — II, 387, 451—453; III, 245;
 - про вартість праці і заробітну плату — II, 413—418, 431—432, 433—434, 438—439, 454, 581, 590; III, 25;
 - про валовий і чистий дохід — II, 569—572, 587;
 - архітектоніка його «Начал» — II, 166—169; III, 97;

- суперечності в його теорії — I, 60; II, 21, 174—175, 251—252, 342, 417, 446—447, 597; III, 4, 11, 20—21, 77, 168—169, 252, 256;
 - хибні його методи дослідження — II, 102, 148, 152, 154, 164, 166—168, 173—175, 191—192, 194, 210—211, 217, 272, 386, 425, 453; III, 7, 117;
 - позаісторичне трактування капіталістичного способу виробництва — II, 525, 549—551; III, 47—48, 108, 119—120, 231;
 - нерозуміння ним специфіки діяння закону вартості при капіталізмі — I, 42, 52, 59; II, 410—411, 417, 425, 449—450;
 - змішання конкретної і абстрактної праці — III, 132;
 - догма про тождність вартостей і цін виробництва — II, 14—16, 23—24, 126, 128—129, 154, 163, 175, 200, 209—210, 217, 219, 237, 244—245, 246, 304, 323—326, 337, 345, 385, 399, 407, 441, 449, 486; III, 21, 23, 63, 72, 152, 157, 171;
 - про вплив коливань заробітної плати на ціни виробництва — II, 175—176, 180—181, 192—194, 196, 198—199, 200—201; III, 63—64, 78, 323;
 - змішання додаткової вартості і прибутку — I, 60, 63, 76; II, 21, 169, 174, 194, 217, 385—386, 388, 420, 441, 449, 454—455, 482, 487; III, 4, 62—63, 78, 141—142, 152, 183, 193, 246, 328;
 - трактування капіталу як нагромадженої праці — II, 414;
 - розгляд форм капіталу в обігу — II, 174, 176—178, 197, 385, 485; III, 64, 78;
 - ігнорування постійного капіталу — I, 76, 199; II, 182, 385—386, 428—429, 441, 483, 512, 557, 570, 587—588;
 - хибні трактування вартості — II, 164—166, 167—173, 203, 413—414, 450, 525; III, 20—21, 87—88, 117—118, 124—125, 131—132, 152, 162, 168—169;
 - про модифікації «відносних вартостей» товарів — II, 128, 175—190, 192, 194—195; III, 20—21, 63—64;
 - його хибна теорія грошей — II, 121, 164, 201, 399, 453, 523, 525, 549; III, 47, 131—132;
 - заперечення загального надвиробництва — II, 487, 514, 517, 522, 524—526, 549, 551; III, 47, 50—51;
 - хибні в розгляді конкуренції — II, 208—209, 210, 212—214;
 - неправильне пояснення тенденції норми прибутку до зниження — II, 318, 385, 454—455, 480—488, 563—568; III, 304;
 - змішання праці і робочої сили — II, 418—419; III, 82;
 - відсутність аналізу походження додаткової вартості — II, 419—420, 422—423;
 - погляд на робочий день як на постійну величину — II, 419, 422—423, 428, 431, 482—483;
 - зведення додаткової вартості до відносної додаткової вартості — II, 419—420, 422—423, 428, 432;
 - критика його поглядів у буржуазній політичній економії — I, 178—179, 197—198; II, 114—115, 156—157, 164, 166, 169, 172, 192, 242, 318, 412, 419; III, 4, 102—104, 118—119, 141—142, 151—152, 157, 167—168;
 - його сентиментальні протвиники — II, 113—114, 390;
 - критика його з позицій докапіталістичного способу виробництва — II, 151—152, 155—157, 240—242.
- Див. також: *Закон земельної ренти Рікардо, Рікардіанська школа в буржуазній політичній економії, Соціалісти-рікардіанці.*
- Робітничий клас, робітник*
- як носій функцій виробництва — II, 151;
 - як основа суспільного розвитку — II, 597; III, 253—254;

- в умовах капіталістичного способу виробництва — I, 64, 326, 336, 362, 372, 374—375, 376; II, 18, 32, 115, 226—227, 420, 431, 436, 570, 604—605; III, 75—76, 90, 253—254, 263—264, 268, 321—322, 342, 524—525;
 - негативний вплив на нього поділу праці — II, 236; III, 342;
 - його частка в фонді споживання — II, 588—589; III, 342;
 - його частка у вартості продукту — III, 86—87;
 - відносне зменшення фонду його відтворення — II, 604; III, 55—56, 342;
 - пролетаризація продуктивних класів — I, 203;
 - його відносне зменшення і абсолютне зростання — III, 55;
 - становище його різних верств — I, 203; II, 583—584;
 - надлишкове робітниче населення — I, 370; II, 5, 576—577, 588, 597; III, 45;
 - і суперечності буржуазної економіки — II, 527—528; III, 161;
 - і товар робоча сила — I, 13, 21—22, 42, 44, 58, 66, 132—133, 140—141, 144, 295—296, 302, 336, 375, 379—380, 392; II, 411; III, 82—83, 103—104, 107, 263—264, 291—292;
 - і продуктивна праця — I, 139; II, 569; III, 113;
 - і продуктивність праці — I, 40—41, 192—193, 203;
 - робітники як покупці товарів — I, 57—58, 387; III, 11—12;
 - витрати на навчання — I, 26, 140;
 - майстерність робітника — III, 285—286;
 - промислові і сільськогосподарські робітники — I, 194; II, 1, 5, 9, 236;
 - проміжні верстви між робітниками і капіталістами — II, 584, 597;
 - боротьба робітничого класу і винайдення машин — I, 370;
 - господар виробництва при комунізмі — II, 604;
 - як побічні витрати виробництва в буржуазній політичній економії — I, 362.
- Робоча сила*
- як товар — I, 13, 21—22, 41, 44, 59, 66, 132—133, 140—141, 144, 295—296, 302, 336, 375, 379—380; II, 411; III, 82—83, 103—104, 107, 263—264, 281, 291—292;
 - її споживна вартість — I, 129, 383; III, 83, 170;
 - відмінність у вартості робочих сил — III, 158;
 - відокремлення від неї умов виробництва — I, 11, 13, 21, 26, 326; III, 264;
 - і капітал — I, 373, 377, 378—379, 380—381; II, 414; III, 35, 83, 107, 300—301, 435;
 - продуктивність праці як основа її функціонування — I, 19;
 - витрати її виробництва — I, 140—142, 185, 190, 258, 388; III, 141—142, 218—219;
 - її продуктивний характер — I, 125, 375;
 - і праця — I, 296; III, 466, 483;
 - розподіл її між галузями — I, 192—194;
 - і заробітна плата — I, 79, 185, 295, 380; II, 324; III, 35;
 - і робочий день — II, 422; III, 141—142, 300;
 - і виробництво предметів розкоші — III, 339—340;
 - змішання її з працею в буржуазній політичній економії — II, 418—419; III, 17, 82.
- Робочий день*
- його фізичні і суспільні межі — III, 291, 299;
 - його законодавче регулювання — II, 8, 450—451, 455;
 - боротьба за його нормальну величину — II, 420.
 - і робоча сила — II, 422; III, 141—142, 300;
 - його подовження — II, 422; III, 220;
 - і абсолютна додаткова вартість — II, 2, 419—420;
 - і запровадження нових машин — II, 479;

- як межа для нагромадження капіталу — III, 233.
 - «Робочий фонд» — II, 582—584, 589, 602—604; III, 233, 405—408, 411, 412—413, 415—416, 421.
 - Робочий час*
 - і вимір вартості — I, 13;
 - необхідний — I, 283, 376; II, 8;
 - тенденція до зменшення необхідного робочого часу при капіталізмі — I, 202;
 - подовження його внаслідок конкуренції з іншими країнами — II, 2;
 - і час виробництва — II, 16.
 - Родючість ґрунту*
 - природна і штучна — II, 138—139, 141, 146—148, 158.
 - Розподіл*
 - відношення розподілу і відношення виробництва — I, 65; III, 49, 76, 475, 494;
 - межа буржуазного розподілу — III, 76;
 - неможливість пропорціонального розподілу при капіталізмі — I, 206;
 - праці і капіталу по сферах виробництва — I, 207; II, 504; III, 458;
 - робочої сили між галузями — I, 192;
 - вартості між класами — II, 130, 150;
 - додаткової вартості між класами — I, 10, 54, 65, 79; II, 31, 150—151;
 - додаткової вартості всередині класу капіталістів — II, 18, 37, 59, 201; III, 226—227, 346;
 - надлишкової додаткової вартості — II, 19;
 - прибутку — I, 254; II, 472.
 - Розумова і фізична праця* — I, 137, 149, 274, 284;
 - при капіталізмі — I, 394;
 - у процесі виробництва — I, 130, 393—394; III, 423;
 - наука як продукт розумової праці — I, 333.
 - Розширене відтворення*
 - нагромадження як його капіталістична форма — I, 227, 280; II, 503—504, 509; III, 264—266, 325, 371;
 - як рух капіталу по спіралі — II, 546;
 - капіталістичних виробничих відносин — III, 264, 306;
 - і зростання продуктивності праці — II, 543;
 - і заміщення елементів виробництва — III, 243—244, 371;
 - і постійний капітал — I, 230;
 - і зростання питомої ваги виробництва засобів виробництва для I підрозділу суспільного виробництва — III, 354;
 - і утворення додаткового грошового капіталу — III, 371;
 - і обіг — I, 115;
 - і обмін товарів — I, 227;
 - і просте відтворення — II, 501, 509—510; III, 371;
 - абстрагування від нього — I, 78, 85—86, 107, 114, 205—206, 213—215.
- Росія* — I, 75;
- конкуренція з Англією на ринку землеробських продуктів — II, 8;
 - населення, зайняте в землеробстві — II, 494—495;
 - вартість сукупного продукту і одиниці продукту — II, 494.
- С**
- Світова торгівля* — див. *Зовнішня торгівля*.
- Світовий ринок* — I, 370; II, 438, 488, 518, 546, 607; III, 235, 246, 464—465, 526.
- Село*
- розвиток в ньому капіталістичного виробництва — II, 51—52;
 - його експлуатація містом — II, 234—237;
 - як ринок для міських товарів у середні віки — III, 262;
 - ідіотизм сільського життя — II, 495.
- Селянин, селянство*
- при капіталізмі — I, 390—392;
 - як товаровиробник — I, 115, 123, 390;

- його додатковий продукт — III, 360—361;
 - виготовлення ним своїх знарядь праці — I, 79;
 - вільна селянська земельна власність — II, 32, 482;
 - виробництво на замовлення — II, 502;
 - іпотечна заборгованість — I, 392;
 - у колоніях — II, 306.
- Середні віки* — I, 253, 261, 266, 278, 350; II, 7;
- нагромадження міського капіталу — II, 234;
 - міська праця — III, 425;
 - цеховий устрій міст — III, 407;
 - монополна ціна на міський продукт — II, 324;
 - боротьба за ринки між містом і селом — III, 262;
 - боротьба мануфактури з цехами — III, 463;
 - податки — II, 237;
 - лихварство — III, 528, 532;
 - розклад середньовічного суспільства — III, 522.
- Див. також: *Феодалізм.*
- Середній прибуток*
- як видозміна додаткової вартості — I, 60; II, 24, 29, 184, 191; III, 78, 477;
 - передумови його утворення — III, 394, 435;
 - як результат конкурентної боротьби — III, 76;
 - як визначальна частина ціни виробництва — III, 507;
 - і закон вартості — II, 191;
 - і масштаб відтворення — III, 507;
 - поділ його на промисловий прибуток і процент — III, 342—348, 467—473.
- Див. також: *Закон середнього прибутку і ціни виробництва, Середня (загальна) норма прибутку.*
- Середня (загальна) норма прибутку*
- визначення — II, 324, 449; III, 62, 226—227;
 - передумови її утворення — III, 394, 435;
- як результат міжгалузєвої конкуренції — I, 399; II, 13—14, 16—19, 30—31, 61, 188, 208—209, 214, 301, 324—325, 340, 361; III, 62, 76, 458—459;
 - процес її вирівнювання — II, 9, 37, 184, 200;
 - і перетворення вартості у ціни виробництва — II, 51, 175—176, 182—184, 188—189;
 - і закон вартості — II, 174;
 - як тенденція — III, 456—459;
 - і окремий капіталіст — II, 324;
 - і індивідуальна норма прибутку — II, 23, 387, 446, 452—453, 489;
 - і коливання заробітної плати — I, 399; III, 323;
 - зростання її в разі знищення абсолютної ренти — II, 322;
 - ототожнення її з додатковою вартістю в буржуазній політичній економії — I, 63.
- Див. також: *Середній прибуток, Закон середнього прибутку і ціни виробництва.*
- Середня ціна* — див. *Ціна виробництва*
- Сировина (сировий матеріал)*
- як продукт землеробства — I, 143, 193; II, 53—54, 73—74;
 - процес її виробництва — III, 358;
 - попит на неї — III, 215—216;
 - вплив зміни її вартості на органічну і вартісну будову капіталу — I, 4; II, 108, 392, 537;
 - вплив зміни її вартості на норму прибутку — I, 77; II, 68—69, 392, 453, 537; III, 210—214, 216—217, 358—359;
 - вплив її поліпшення на витрати виробництва — I, 194—195;
 - її подорожчання і кризи — II, 537—539, 555;
 - її вартість і процес відтворення — III, 334—335;
 - вплив закону земельної ренти на її вартість — III, 358;
 - постійний капітал, затрачений на її вироблення — I, 220—221;
 - і допоміжні матеріали — I, 108.

Сільське господарство

- органічна будова капіталу в ньому — II, 8—9, 61, 87, 302, 311—312, 321, 339, 388—389, 405, 407—408.
 - відмінність від промисловості — II, 38—39, 44—45, 46, 55, 87, 89—90, 96, 158, 307;
 - поділ сфер виробництва в ньому — II, 50;
 - абсолютне витіснення населення в деяких його галузях — II, 9.
- Див. також: *Землеробство, Скотарство.*
- Сільськогосподарський робітник* — див. *Робітничий клас.*
- Скотарство* — I, 164, 193; II, 244, 302, 351, 365—366, 577, 584; III, 160, 279, 369, 381, 510.
- Сміт, Адам*
- його роль в історії політичної економії — I, 130, 173, 265, 277;
 - як спадкоємець фізіократів — I, 13, 31—32, 34, 40—41, 56, 135—136, 323—324; II, 161, 364—366, 367—369, 371, 377;
 - відображення ним передісторії великої промисловості — I, 31;
 - дослідження внутрішнього зв'язку буржуазної системи — II, 165, 218;
 - створення системи політичної економії — II, 165;
 - розуміння специфіки капіталізму — I, 52, 59; II, 148;
 - наукове розуміння прибутку — I, 18, 49—52, 56, 66; II, 149, 223, 225, 235; III, 499;
 - про природу і походження додаткової вартості — I, 42, 45, 51, 53, 55—56, 58—62, 68, 146—147, 233; II, 224, 234;
 - зведення вартості до праці і додаткової вартості до додаткової праці — I, 50—56; II, 419; III, 231;
 - погляди на продуктивну працю — I, 57, 125, 128—130, 132—147, 159, 200, 233—235, 239—240, 265—267, 268, 272, 277, 280—281; III, 405, 417, 423;
 - про поділ праці — I, 271; II, 236; III, 58;
 - поняття мінімуму заробітної плати — I, 40; II, 224—228, 235;
 - про зростання продуктивності праці в умовах капіталізму — I, 40—41, 173;
 - про земельну ренту — I, 52—53, 55—56, 66; II, 149, 161, 223, 225, 241, 244, 248, 251, 313—314, 318, 326, 338, 342, 344, 346—347, 351—384;
 - про процент — I, 53—55;
 - про вторинні доходи — I, 55, 257;
 - про нагромадження — I, 229, 234—235, 280; II, 487, 490, 546—547, 601; III, 325, 369, 433;
 - поняття «природної ціни» товарів — I, 57, 67—68; II, 323—326, 357—363, 374;
 - про вплив змін вартостей на ціни виробництва — II, 222—223;
 - здогад про відмінність між вартостями і цінами виробництва — II, 326;
 - про міграцію капіталу — II, 223;
 - теорія народонаселення — II, 226, 364;
 - теорія колонізації — II, 229—230, 241, 313—314, 318, 373, 451—452;
 - про інтереси різних суспільних класів — II, 383—384;
 - пояснення тенденції норми прибутку до зниження — II, 454, 487, 517, 563; III, 304;
 - про кризи — II, 546—547;
 - про форми капіталу в обігу — II, 602;
 - вульгарний елемент в його поглядах — I, 32, 34, 49, 62, 67—68, 143; II, 357, 487; III, 497;
 - теорія «заощадження» — I, 32, 34, 239;
 - суперечності в його теорії — I, 42—45, 48—49, 51, 55—56, 60—62, 67—68, 74, 124—125, 128—129, 134—136, 143, 144—145, 234, 240; II, 102, 165,

- 224, 227—228, 357, 359—360, 361—362, 410—411, 416; III, 12;
- суперечності його методу дослідження (екзотеричні і езо-теричні погляди) — II, 102, 165—166, 169, 219—221, 231—232, 237, 357, 361, 363;
 - різні визначення вартості — I, 41, 46—48, 56—57, 68—69, 147; II, 102, 201, 219, 227—228, 234—235, 324, 353, 355, 357, 377, 380—382, 409—411, 415—417; III, 16, 62, 509—510;
 - заперечення діяння закону вартості в умовах капіталізму — I, 44—52; II, 192, 409—411, 415; III, 67;
 - догма Сміта (зведення вартості суспільного продукту до доходів) — I, 56, 70—74, 97—98, 121, 123—124, 226, 233; II, 149, 221, 429, 441, 512; III, 328;
 - змішання додаткової вартості і прибутку — I, 57, 60—63;
 - догма про тотожність вартостей і цін виробництва — II, 14—16, 219—220, 237, 323—326, 345, 353; III, 23;
 - прибуток, земельна рента і заробітна плата як джерела вартості — I, 65—66, 74, 124; II, 102, 200—201, 218—220, 223—224, 228, 231—232, 237, 353, 357—358, 362—363, 382, 487;
 - уявлення монетарної системи у нього — I, 280—281;
 - змішання імагентної міри вартості з її зовнішньою мірою — I, 124; II, 417;
 - критика його поглядів у буржуазній політичній економії — I, 42, 44—45, 146—147, 156, 175, 178, 187, 228, 241—242, 257—258, 260—261, 262, 264, 275—276;
 - як джерело плутанини у буржуазних економістів пізнішого часу — I, 59—60, 63, 124, 146, 195, 199, 263; II, 153, 200—201, 211—212, 214, 217, 219; III, 12;
 - його погляди у буржуазних економістів пізнішого часу — I, 150, 153, 155, 256—257; II, 165—166, 230, 237, 241, 313—314, 324, 361, 362, 428, 601—602.
- Соціалісти-рікардіанці*
- захист ними інтересів проми-слового пролетаріату — I, 5; III, 231, 246, 252;
 - буржуазна основа їх поглядів — I, 325; III, 230, 246, 252—254, 257—258, 266;
 - нерозуміння суперечності між капіталом і працею — III, 252—254, 287;
 - як противники буржуазної політичної економії — III, 230—231, 246, 251—254, 257—258, 259—260, 266, 309, 496;
 - зведення додаткової вартості до додаткової праці — III, 230—231, 246—247, 250—251, 258;
 - заперечення необхідності додаткової праці — III, 247—250, 491—492;
 - про природу капіталу — III, 288;
 - про непродуктивний харак-тер капіталу — III, 256—259;
 - про нагромадження капіталу і про падіння норми прибутку — III, 232—233, 289—304, 307;
 - про суспільний характер праці — III, 305;
 - про збільшення продуктив-них сил праці — III, 258;
 - про значення вільного часу — III, 248—249.
- Соціалістична революція* — II, 604; III, 264, 350, 413—414.
- Споживання*
- індивідуальне і виробниче (про-дуктивне) — I, 70, 73—75, 84, 85, 108, 113—115, 162—171, 205—206, 208, 211—215, 219, 223—224, 229, 275, 291, 309, 311—312; II, 490, 502—505, 507, 511, 538—540; III, 266—267, 269—270, 518;
 - в умовах капіталізму — I, 61—62, 246; II, 513, 550, 556;
 - робітників — I, 258; II, 588—589; III, 342;

- відставання народного споживання від зростання продуктивності праці — II, 488;
 - товару робоча сила — I, 13, 380—381; III, 83, 107;
 - пануючих класів — II, 595—596;
 - і відтворення — I, 266—267, 291, 309; III, 275;
 - і виробництво — I, 75, 159, 259—260; III, 114, 279, 284;
 - і нагромадження — II, 511—512;
 - фонд споживання — I, 71, 74—75, 79, 231, 235—236, 283; II, 588;
 - зарди споживання — I, 259;
 - і споживна вартість — I, 275; III, 112;
 - його тривалість — I, 275;
 - і грошовий обіг — I, 291—292;
 - і надвиробництво — II, 488;
 - затрати праці (послуги) в процесі споживання — III, 242.
- Споживна вартість*
- товару — I, 13, 131, 133—134; II, 259;
 - і вартість — I, 77, 84—85, 114—116, 141, 147, 177, 246, 258, 346; II, 266; III, 94—95, 112, 114, 119, 120—122, 276—277, 287—288;
 - як природне відношення між речами і людьми — III, 287;
 - її економічне значення — II, 509; III, 244;
 - і продуктивність праці — I, 9, 80, 177, 203, 375; II, 265—266, 267—268; III, 112;
 - і споживання — I, 180, 209, 275; III, 283—284;
 - нові способи її використання — III, 280;
 - капіталу — I, 77, 374; III, 430;
 - робочої сили — I, 129, 388; III, 83, 170;
 - в процесі виробництва — II, 133—134; III, 256—257;
 - і тривалість процесу відтворення — III, 430;
 - і процес утворення середньої норми прибутку — III, 458—459;
 - зведення до неї вартості в буржуазній політичній економічній мії — I, 14, 22, 127, 147, 243, 341, 346; II, 150; III, 483—484.
- Сполучені Штати Америки* — I, 86, 392; II, 8, 27, 32, 90, 155, 306, 315, 317—318, 373, 598—599; III, 109, 235, 278—279, 408, 431.
- Див. також: *Америка*.
- Спосіб виробництва*
- його передумови і результати — III, 502—503;
 - і спосіб привласнення — III, 406;
 - і спосіб нагромадження — III, 411—413;
 - і форми обміну — I, 272;
 - примус до додаткової праці при різних способах виробництва — I, 372;
 - вплив панівного способу виробництва на суспільні відносини — I, 390—391.
- Див. також: *Капіталістичний спосіб виробництва, Комунізм, Первісне суспільство, Рабство, Суспільно-економічна формація, Феодалізм*.
- Срібло* — див. *Золото (і срібло)*.
- Ставка (норма) процента* — I, 338, 349, 356—357; II, 140—141, 229; III, 290—292, 343—344, 438—439;
- її загальний характер — III, 456—458, 460;
 - як ціна грошей — III, 460, 504;
 - і норма прибутку — II, 229; III, 438—439, 465;
 - її насильне зниження державою — III, 463, 528, 532.
- Див. також: *Позичковий процент*.
- Стародавній світ* — I, 198—199, 264, 279; II, 7; III, 406—407, 525, 528, 532—533.
- Див. також: *Античний світ, Рим (Стародавній), Греція (Стародавня), Єгипет (Стародавній)*.
- Статистика* — I, 151; II, 233, 304, 479; III, 315.
- Страхова справа* — III, 346.
- Ступінь експлуатації праці* — див. *Експлуатація робочої сили капіталом, Норма додаткової вартості*.

Суперечність і протилежність

- єдність і боротьба протилежностей — I, 259—260; II, 521—522, 525—526, 529—531, 540—541; III, 81, 94;
- капіталістичного способу виробництва — I, 193, 206, 256, 259—260, 263, 282; II, 7, 114, 151, 514, 516, 521—522, 526, 531, 533—534, 540—541; III, 48—49, 76—77, 90, 114, 249, 251—252, 254, 306, 350, 413, 420, 470, 489, 492—493, 496—497;
- між робочою силою і об'єктивними умовами праці — II, 431; III, 413;
- абстрактні і конкретні форми суперечностей буржуазної економіки — II, 531, 533;
- між загальним законом і конкретними відносинами — III, 80, 157;
- в дійсності і в теорії — I, 22, 42, 59—60, 63; II, 21, 47, 102, 149, 165, 174, 410—411, 453; III, 21, 64, 77—78, 80—81, 126, 130—131, 249, 252, 268;
- у можливості і в дійсності — II, 533—534;
- товарного і грошового обігу — II, 534;
- між живою і уречевленою працею — III, 82, 268;
- між споживним вартістю і вартістю — III, 94—95, 124;
- між конкретною і абстрактною працею — III, 124, 129;
- між приватною і суспільною працею — III, 129—131;
- насильне врівнювання суперечностей буржуазної економіки — II, 513, 521, 526, 531, 535, 543, 556; III, 114, 512—513;
- буржуазної економіки і станівше робітничого класу — II, 527—528; III, 161;
- між зростаючим багатством і зростаючими злиднями — III, 251—252.

Суспільна праця

- її характер при товарному виробництві — I, 145, 181—182;

- її специфічна форма при капіталізмі — I, 160; III, 251—252, 306;
- розподіл її по сферах виробництва — I, 207;
- і поділ праці — I, 179;
- конкретна праця як її передумова — III, 514.

Див. також: *Праця, Абстрактна праця.*

Суспільно-економічна формація — I, 392; III, 421.

Див. також: *Спосіб виробництва.*

Суспільно необхідний робочий час

- поняття його — I, 206;
- як міра вартості — I, 46—47, 55—56;
- і індивідуальний робочий час — II, 27;
- і індивідуально необхідний час — I, 192, 207, 376; II, 126—127, 542—543;
- при відрядній оплаті праці — III, 107.

Суспільство (буржуазне)

- його історичний розвиток — I, 12;
- його соціальна структура — I, 261, 265;
- його антагоністичний характер — I, 391—392; III, 90, 254;
- взаємозв'язок різних функцій у ньому — I, 263;
- і походження приватної власності — I, 326;
- тенденція його розвитку — I, 392; III, 55—56.

Суть (внутрішній зв'язок, структура, система) і явище (зовнішній прояв)

- II, 47, 61, 102, 148—149, 165—166, 169; III, 62—67, 104—105, 121—126, 132—140, 445, 460—461, 495—498.

Т*Тваринництво* — див. *Скотарство.**Технічна (речова, технологічна) будова капіталу*

- поняття її — II, 291, 473, 474; III, 373;
- і органічна будова капіталу — II, 281—282, 393;
- і спосіб виробництва — II, 285—286, 291;

- і норма додаткової вартості — III, 375—376.
- Технічний прогрес* — II, 15;
- у землеробстві — II, 8, 47, 90, 106, 145, 159, 327.
- Товар*
 - загальні положення — I, 43, 132—133, 137, 144—145, 177, 280—281; II, 1, 522—523; III, 105—106;
 - як передумова і результат капіталістичного виробництва — I, 131, 295, 394; II, 55, 266, 425, 438, 523; III, 67, 105—106, 160, 367, 461, 513;
 - товарна форма продукту — I, 179; II, 52, 55, 522—523; III, 67, 105—106, 280;
 - його двоїстий характер — I, 280; II, 522, 529, 530; III, 81, 94—95, 122—124, 515—516;
 - його вартість — III, 121—123, 128—129, 153—154;
 - двоїста природа вміщеної в ньому праці — III, 124—125;
 - і гроші — I, 147, 281; II, 523, 525, 530; III, 48—49, 81, 114;
 - обмін товарів — I, 28, 33, 42—43, 179—181, 208, 210, 213, 295; II, 410; III, 123, 273—279;
 - умови його виробництва і реалізації при капіталізмі — I, 96, 107, 207, 211, 307—308; II, 530; III, 9, 76;
 - зрешітлення його вартості — I, 207; II, 516—517, 525, 535, 537—537, 539, 554—555, 561; III, 122—123;
 - його капіталістичне використання — II, 410—411, 417; III, 7, 12;
 - товар робоча сила — I, 13, 21—22, 41, 43—44, 59, 66, 132—133, 140—141, 144—145, 295—296, 302, 336, 375, 379—380; II, 411; III, 82—83, 103—104, 107, 263, 281, 292;
 - його юридична форма — I, 293—294;
 - фальсифікація товарів — I, 370;
 - його фетишистський характер — III, 123—124, 131, 287, 489, 533.

Товарне виробництво

- його характеристика — I, 42; II, 473—474, 530; III, 123;
- при капіталізмі — III, 280, 305;
- і уречевлення виробничих відносин — I, 145; III, 123, 131, 287, 489;
- корисність праці як його передумова — I, 382—383;
- і суспільна праця — I, 181—182;
- і обіг — III, 281—282;
- і ринок — II, 438; III, 261;
- і поділ праці — III, 261;
- на докапіталістичній стадії розвитку — III, 105.

Товарний капітал

- як форма капіталу в обігу — III, 274;
- і метаморфоза товару — II, 531—532.

Товарний обіг

- як вихідний пункт капіталістичного виробництва — III, 105—106;
- його розвиток на основі капіталу — II, 534;
- і капіталістичні відносини — III, 368;
- і обіг грошей — I, 250, 286—287, 293—294, 313—323; III, 124;
- і відтворення — I, 309—310, 322.

Товарно-торговий капітал — див.*Торговий (купецький) капітал.**Торгівець*

- як вихідний пункт капіталістичного виробництва — III, 105—106, 464;
- і розвиток продуктивних сил — II, 12;
- і розподіл сукупного прибутку класу капіталістів — III, 493;
- її розміри — I, 179;
- оптова і роздрібна — I, 322;
- торгові посередники — I, 193;
- обман у ній — I, 370; III, 493;
- абстрагування від неї при аналізі відтворення — I, 85;
- прихильники вільної торгівлі в буржуазній політичній економії — I, 152;

- оголошення торговця непродуктивним працівником у буржуазних економістів — I, 149.
Див. також: *Зовнішня торгівля, Мінова торгівля.*
- Торговий баланс* — I, 11, 37.
- Торговий (купецький) капітал*
- як посередник між виробництвом і споживанням — I, 226—227; II, 505;
 - і промисловий капітал — I, 5; III, 462—465, 522, 524;
 - і позичковий капітал — I, 5;
 - і зворотний приплив грошей — I, 304;
 - і запаси товарів — II, 505;
 - торговий прибуток — I, 226; III, 385—386, 411;
 - характер праці застосовуваним ним робітників — I, 395;
 - в нематеріальному виробництві — I, 393;
 - перетворення купця у промислового капіталіста — III, 463—464;
 - експлуатація села купцями в середні віки — II, 233.
- Торговий прибуток*
- його джерело — I, 226;
 - і загальна норма прибутку — III, 386;
 - на докапіталістичній стадії розвитку — III, 411.
- Транспортна промисловість*
- як сфера матеріального виробництва — I, 145, 395; III, 316;
 - просторове переміщення як її продукт — I, 395;
 - праця в ній — I, 395—396;
 - відсутність сирового матеріалу — II, 35, 53—54, 86; III, 383—385;
 - і зростання продуктивних сил — III, 431—432;
 - і прискорення процесу відтворення — II, 512; III, 278—279;
 - і розміри запасів — II, 504; III, 278.
- Туреччина* — I, 279, 357—358.
- У**
- Угорщина* — I, 279.
- Умови виробництва (умови праці)* — див. *Виробництво, Засоби виробництва.*
- Утопічний соціалізм і комунізм* — I, 325; III, 230.
Див. також: *Соціалісти-рікардіанці, Дрібнобуржуазний соціалізм.*
- Ф**
- Фабрика*
- система машин як її матеріальна основа — I, 372—373.
 - розміщення фабрик — II, 27.
- Феодалізм* — I, 148—149;
- феодална власність на землю — II, 32;
 - роль землевласника у виробництві — II, 151—152;
 - феодалний вигляд суспільних відносин — I, 390;
 - феодалний характер приватної власності на землю — II, 152, 239;
 - розорення дворянства — I, 349—350;
 - у Європі — I, 367, 390;
 - його пережитки в капіталістичному суспільстві — III, 44;
 - буржуазне відтворення його у фізіократів — I, 20—24, 362, 364, 368.
- Див. також: *Середні віки.*
- Фермер, фермерство*
- його постійний капітал — I, 71—72;
 - його реальне багатство — I, 72;
 - його бюджет — II, 12;
 - перетворення його у промислового капіталіста — II, 106; III, 281;
 - дрібні фермери — II, 97.
- Фетишизм*
- товару — III, 123—124, 131, 287, 489, 503;
 - грошей — I, 371; III, 287, 489;
 - капіталу — I, 371—372, 374—375, 376; III, 258, 286—287, 445—446, 449, 460, 489, 493;
 - в буржуазних економістів — III, 123—124, 140, 259, 266, 268, 418, 445, 456;
 - фетишизація капіталістичних відносин — III, 287, 445, 489.
- Фізіократи*
- їх роль в історії політичної економії — I, 12, 14, 20—22, 37, 324, 365; III, 109;

- матеріалістичний характер їхніх поглядів — I, 12;
 - позаісторичний характер економічних законів у них — I, 12, 19;
 - конкретна праця як субстанція вартості — I, 19;
 - ототожнення вартості з речовиною природи — I, 13, 14, 21—22, 30, 33, 127, 147;
 - поняття мінімуму заробітної плати — I, 13, 27, 38;
 - мінова вартість у їх системі — I, 367—368;
 - аналіз капіталу і капіталістичного способу виробництва — I, 12—13, 20, 25—29, 32, 37;
 - розуміння ними додаткової вартості — I, 21—22, 24, 26—28, 32, 37, 56, 127, 146—147, 365; II, 569; III, 109, 440;
 - ототожнення додаткової вартості з земельною рентою — I, 14—17, 21, 56, 154, 197, 336; II, 162, 569; III, 473;
 - розуміння ними продуктивної праці — I, 14—17, 20, 23, 24—25, 56, 126—127, 366—367; II, 371;
 - історичні умови виникнення їхньої системи — I, 20, 30, 34; II, 365;
 - їхні попередники — I, 364;
 - суперечності в їхній системі — I, 20—24, 36;
 - як виразники буржуазної системи виробництва — I, 22, 24, 35;
 - буржуазне відтворення ними феодальної системи — I, 20—24, 362, 364, 368;
 - економічне заперечення земельної власності — I, 22—23, 30, 36, 366—367; II, 377;
 - класи в їхній системі — I, 24, 28—29; II, 162;
 - і французька буржуазна революція — I, 36—37, 324;
 - їх фінансова політика — I, 37, 367;
 - проповідь свободи конкуренції — I, 23, 36, 143, 361, 364;
 - про процент — I, 17; III, 473;
 - про нагромадження — I, 29—30, 31—32;
 - про форми капіталу в обігу — II, 602;
 - абстрагування від зовнішньої торгівлі — I, 18;
 - вульгарне розуміння прибутку — I, 17—18, 29—30, 31—32, 33—34, 361, 364—366; II, 569;
 - і «догма Сміта» — II, 149—150;
 - фізіократичні погляди у буржуазних економістів пізнього часу — I, 13, 31—32, 34, 40—41, 56, 136, 176, 178, 336—337, 338—339, 342—343, 366—367; II, 161; III, 175;
 - критика їх в буржуазній політичній економії — I, 38—39, 135—136, 142; II, 161—162.
Див. також: *Економічна таблиця Кене.*
- Фіктивний капітал** — II, 517; III, 104.
- Філософія**
- Локка як основа для уявлень англійської буржуазної політичної економії — I, 348;
 - і релігія — I, 22.
Див. також: *Абстракція, Базис і надбудова, Закон, Зміст і форма, Історичне і логічне, Матеріалістичне розуміння історії, Метод буржуазної політичної економії, Метод марксистської політичної економії, Можливість і дійсність, Суперечність і протилежність, Суть і явище.*
- Формальне підпорядкування праці капіталові** — I, 372, 392—393; III, 425.
- Франція** — I, 140, 305; II, 115; III, 406, 520—521;
- землеробство — I, 20; II, 379; III, 402;
 - батьківщина фізіократів — I, 20;
 - «третій стан» — I, 153;
 - орендні відносини — II, 35;
 - ренти, десятини і податки — II, 134;
 - процентна ставка — I, 356—357; II, 229.
- Французька буржуазна революція кінця XVIII століття**
- її перетворювальні прагнення — II, 115;

- спроба часткової конфіскації земельної власності — I, 22—23, 36;
- і фізіократи — I, 37, 324;
- виступ Мальтуса проти неї — III, 54.

X

Хімія

- її роль у виробництві — I, 222—223; III, 276—277, 383;
- хімічні процеси — II, 178, 575; III, 57, 169, 221, 276, 339, 358, 383;
- як наукова основа землеробства — II, 12, 50, 106, 159; III, 281;
- практична — I, 370.

Хлібні закони в Англії

- і земельна власність — II, 112, 115, 118—119;
- боротьба навколо них — II, 115, 119—120;
- як причина підвищення цін — II, 238;
- Мальтус про них — III, 3—4.

Ц

Централізація капіталу

- і суспільний характер виробництва — III, 306;
- паралізуючі її тенденції — III, 303;
- і первісне нагромадження капіталу — III, 306.

Див. також: *Концентрація капіталу, Концентрація виробництва.*

Церква — I, 185, 258, 259, 276, 278; II, 115—116; III, 302, 419.

Цеховий лад — III, 463.

Ціна

- і вартість — I, 10—11, 25, 67, 81, 96, 207—208; II, 5, 15—16, 266, 341—342; III, 104—105, 124, 513;
- і ринкова вартість — II, 206—207, 270—271, 273—274; III, 511;
- і ціна виробництва — II, 195, 237, 324; III, 505, 511;
- її конституюючі елементи — III, 505—507, 510—511;

- монопольна — I, 253; II, 23, 25, 88, 162—163, 321, 340, 352, 359, 400; III, 394;
- утворення єдиної ринкової ціни в результаті внутрігалузової конкуренції — II, 22, 123, 207;
- і попит та пропозиція — III, 504;
- і технічний прогрес — II, 15;
- і зміна вартості постійного і змінного капіталу — II, 290—291;
- землеробського продукту як джерело ренти — II, 161;
- і коливання заробітної плати — I, 68—69, 127, 301;
- і знецінення грошей — II, 479;
- одиниці товару — II, 266—269;
- як вихідний пункт для капіталіста — II, 341;
- її щоденна котировка — III, 460;
- історія цін — II, 107, 112, 121, 129—132, 139—142, 238, 422, 479.

Ціна виробництва (Ціна витрат, Середня ціна)

- визначення — II, 126, 144—145, 324—325, 449; III, 93;
- як результат міжгалузової конкуренції — I, 399; II, 13—14, 16—19, 30—31, 60—61, 188, 208—210, 213—214, 301, 325—326, 340, 360—361; III, 62, 75, 458—459;
- як передумова і результат розвитку капіталістичного виробництва — II, 341, 360—361; III, 160;
- і вартість — I, 67, 399; II, 18—20, 23—24, 47, 62—63, 128—129, 184, 191, 194—195, 214—216, 237, 245—246, 279—280, 301—302; III, 74—75, 159—160, 367, 478, 504—505, 511;
- і ринкова ціна — II, 195, 237, 324—325; III, 505, 511;
- індивідуальна і ринкова — II, 122, 271—272, 325—326;
- і земельна рента — II, 325—326; III, 92—93;

- і коливання заробітної плати — II, 400—408; III, 323;
- її історичний характер — II, 101, 246, 340—341;
- догма про тотожність вартостей і ціи виробництва в буржуазній політичній економії — II, 14—16, 23—24, 126, 128—129, 154, 162—163, 175, 200, 209—210, 217, 219, 237, 244, 246, 304, 323—326, 337, 345, 385, 399, 407, 441, 449, 486; III, 21, 23, 63, 72, 152, 157, 171.

Див. також: *Витрати виробництва (в значенні ціни виробництва), Закон середнього прибутку і ціи виробництва.*

Ціна витрат — див. *Витрати виробництва (в значенні ціни виробництва), Ціна виробництва.*

Ціна (вартість) землі

- як капіталізована земельна рента — I, 338—339, 341; II, 312; III, 474, 514—517.

Цінні папери — III, 281.

Ч

Час виробництва

- і робочий час — II, 16, 178; III, 78—79, 221—222, 382;
- і вільний час — III, 248—250;
- у різних галузях — III, 381.

Час обороту — III, 78—79.

Ш

Швейцарія — II, 137.

Шотландія — II, 108—109, 118, 229, 310, 328, 353, 370, 373.

ЗМІСТ

ТЕОРІЇ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ

(IV ТОМ «КАПІТАЛУ»)

Частина третя

[Розділ дев'ятнадцятий] Т. Р. МАЛЬТУС.....	3—61
[1] Змішання категорій товару і капіталу у Мальтуса].....	3—10
[2] Вульгарна концепція «прибутку од відчуження» в її мальтусівському трактуванні. Безглуздість уявлень Мальтуса про додаткову вартість].....	10—14
[3] Спір між мальтузіанцями і рикардіанцями у 20-х роках XIX століття. Спільні риси в їх позиції щодо робітничого класу].....	14—15
[4] Однобічна інтерпретація смітівської теорії вартості у Мальтуса. Використання ним у полеміці проти Рікардо хибних положень Сміта].....	15—18
[5] Смітівське положення про незмінну вартість праці в інтерпретації Мальтуса].....	18—20
[6] Використання Мальтусом, в його боротьбі проти трудової теорії вартості, рикардовських положень про модифікації закону вартості].....	20—22
[7] Вульгарне визначення вартості у Мальтуса. Погляд на прибуток як на надбавку до вартості товарів. Полеміка Мальтуса проти рикардовської концепції відносної заробітної плати].....	23—26
[8] Невідповідність між поглядами Мальтуса на продук-	

тивну працю та нагромадження і його теорією народонаселення].....	26—27
[а] Продуктивна і непродуктивна праця	26
[б] Нагромадження	26—27
[9] Постійний і змінний капітал [в мальтусівському розумінні].....	27—30
[10] Мальтусівська теорія вартості [додаткові уваги].....	30—32
[11] Надвиробництво, «непродуктивні споживачі» і т. ін. [Захист Мальтусом марнотратства «непродуктивних споживачів» як засобу проти надвиробництва].....	32—44
[12] Соціальна суть полеміки Мальтуса проти Рікардо. Перекручення Мальтусом поглядів Сісмонді на суперечності буржуазного виробництва. Апологетична підснова мальтусівської інтерпретації положення про можливість загального надвиробництва].....	44—52
[13] Критика рікардіанцями мальтусівської концепції «непродуктивних споживачів».....	52—54
[14] Реакційна роль творів Мальтуса і їх плагіаторський характер. Мальтусівська апологетика існування «вищих» і «нижчих» класів].....	54—56
[15] Виклад принципів економічної теорії Мальтуса в анонімному творі « <i>Outlines of Political Economy</i> ».....	56—61
<i>[Розділ двадцятий]</i> РОЗКЛАД РІКАРДІАНСЬКОЇ ШКОЛИ.....	62—229
1) Р. Торренс.....	62—77
[а] Питання про співвідношення між середньою нормою прибутку і законом вартості у Сміта і Рікардо].....	62—64
[б] Плутанина у Торренса в питанні про визначення вартості працею і в питанні про джерело прибутку. Частковий поворот до А. Сміта і до концепції «прибутку од відчуження»].....	64—72
[в] Торренс і поняття витрат виробництва].....	72—77

2) Джемс Мілль [Невдалі спроби розв'язати суперечності рикардовської системи].....	77—102
[а] Змішання додаткової вартості і прибутку. Схоластика в питанні про вирівнювання норми прибутку. Зведення єдності протилежностей до їх безпосередньої тотожності].....	78—81
[б] Марні спроби Мілля узгодити обмін між капіталом і працею з законом вартості. Частковий поворот до теорії попиту і пропозиції].....	81—91
[в] Нерозуміння Міллем регулюючої ролі промислового прибутку].....	91—93
[г] Попит, пропозиція, надвиробництво [Метафізична концепція безпосередньої тотожності попиту і пропозиції].....	93—97
[д] Прево [Відмовлення від деяких висновків Рікардо і Джемса Мілля. Спроби довести, що невинне зменшення прибутку не є неминучим].....	97—102
3) Полемічні твори.....	102—160
а) «Observations on certain Verbal Disputes...» [Скептицизм у політичній економії; зведення теоретичних суперечок до суперечок про слова].....	103—110
б) «An Inquiry into those Principles...» [Буржуазна обмеженість анонімного автора. Його трактування рикардовської теорії нагромадження. Нерозуміння суперечностей капіталістичного виробництва, які породжують кризи].....	110—117
с) Томас Де Квінсі [Неспроможність подолати справжні хиби рикардовської точки зору].....	117—118
д) Самюел Бейлі.....	118—160
[α] Поверховий релятивізм у трактуванні категорії вартості в автора «Observations on certain Verbal Disputes...» і в Бейлі. Проблема еквівалента. Відмова од трудової теорії вартості як основи політичної економії].....	118—140
[β] Плутанина в питанні про вартість праці і про прибуток капіталіста. Змішання у Бейлі іманентної міри вартості з виразом вартості у товарах або грошах].....	140—152
[γ] Змішання вартості з ціною. Суб'єктивістська точка зору Бейлі. До питання про відмінність між цінами витрат і вартостями].....	152—160
4) Мак-Куллох.....	160—179
[а] Вульгаризація і цілковитий розклад теорії Рікардо у Мак-Куллоха під виглядом її послідовного розвитку. Цинічна апологетика капіталістичного виробництва. Безсоромний еkleктизм].....	160—168
[б] Перекручення поняття праці через поширення його на процеси природи. Ототожнення мінової вартості і споживної вартості.	

Апологетичне трактування прибутку як «заробітної плати нагромадженої праці»]	168—179
5) Уейкфілд [Часткові заперечення проти теорії Рікардо з питань про «вартість праці» і про земельну ренту].....	179—180
6) Стірлінг [Вульгарне пояснення прибутку капіталіста співвідношенням між пропозицією і попитом].....	180—181
7) Джон Стюарт Мілль [Марні спроби вивести безпосередньо з теорії вартості рікардовське положення про обернену пропорціональність між нормою прибутку і величиною заробітної плати].....	182—229
[а] Змішання норми додаткової вартості з нормою прибутку. Елементи концепції «прибутку од відчуження». Плутана концепція «авансованих прибутків» капіталістів].....	182—204
[б] Чи впливає на норму прибутку поєднання в руках одного капіталіста виробництва готового продукту з виробництвом постійного капіталу для цього продукту].....	205—209
[в] До питання про вплив змін вартості постійного капіталу на додаткову вартість, прибуток і заробітну плату].....	209—229
[8) Заключення].....	229

[Розділ двадцять перший] ПРОЛЕТАРСЬКІ ПРОТИВНИКИ ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІВ, ЯКІ ВИХОДИЛИ З РІКАРДОВСЬКОЇ ТЕОРІЇ..... 230—315

1) Pamфлет «The Source and Remedy of the National Difficulties».....	230—250
[а] Погляд на прибуток, ренту і процент як на додаткову працю робітників. Співвідношення між нагромадженням капіталу і так званим «робочим фондом»].....	230—238
[б] До питання про обмін між капіталом і доходом при простому відтворенні і при нагромадженні капіталу].....	239—244
[в] Заслуги автора памфлета і теоретична плутанина в його поглядах. Значення порушених ним питань про роль зовнішньої торгівлі в капіталістичному суспільстві і про «вільний час» як справжнє багатство].....	244—250
2) Рейвистон [Погляд на капітал як на додатковий продукт робітників. Змішання антагоністичної форми капіталістичного розвитку з самим змістом його. Негативне ставлення	

до плодів капіталістичного розвитку продуктивних сил, яке походить звідси].....	250—255
3) Годскін.....	255—310
[а] Положення про непродуктивність капіталу як немінучий високів з теорії Рікардо].....	256—259
[б] Полеміка проти рікардовського визначення капіталу як нагромадженої праці. Концепція співіснуючої праці. Недооцінка значення уречевленої минулої праці. Наявне багатство в його відношенні до руху виробництва].....	259—272
[в] Так зване нагромадження тільки як явище обігу (запаси тощо — резервуари обігу).....	272—281
[г] Полеміка Годскіна проти концепції «нагромадження» капіталістичним життєвих засобів для робітника. Нерозуміння Годскіним справжніх причин фетишизації капіталу].....	281—289
[д] Складні проценти; основане на них пояснення зменшення норми прибутку.....	289—305
[е] Годскін про суспільний характер праці і про відношення між капіталом і працею].....	305—306
[є] Формулювання основних положень Годскіна в його «Popular Political Economy»].....	307—309
[ж] Годскін про владу капіталу і про переворот у праві власності]	310
[4] Брей як противник політико-економів.....	310—315
[Розділ двадцять другий] РАМСЕЙ.....	316—351
[1] Спроба розрізнити постійний і змінний капітал. Погляд на капітал як на неіснуючу соціальну форму].....	316—318
[2] Погляди Рамсея на додаткову вартість і вартість. Зведення додаткової вартості до прибутку. Незадовільне трактування питання про вплив зміни вартості постійного і змінного капіталу на норму прибутку і масу прибутку. Органічна будова капіталу, нагромадження і становище робітничого класу.....	318—342
[3] Рамсей про поділ «валового прибутку» на «чистий прибуток» (процент) і «підприємницький прибуток». Апологетичні елементи в його поглядах на «працю по нагляду»,	

на «страхування, яке покриває ризик», і на «надприбуток»]..... 342—351

[Розділ двадцять третій] ШЕРБЮЛЬЄ..... 352—389

[1] Розрізнення двох частин капіталу: частини, що складається з машин і сировини, і частини, яка складається з «фонду життєвих засобів» для робітників]..... 352—354

[2] До питання про прогресуюче зменшення кількості робітників у порівнянні з величиною постійного капіталу]..... 354—359

[3] Здогад Шербюльє про залежність норми прибутку від органічної будови капіталу; плутанина у нього в цьому питанні. Шербюльє про «закон привласнення» при капіталізмі]..... 359—369

[4] До питання про нагромадження як розширене відтворення]..... 369—371

[5] Елементи сісмондизму в Шербюльє. До питання про органічну будову капіталу. Абсолютне зменшення змінного капіталу в більш розвинутих галузях капіталістичного виробництва. Зміни вартісних співвідношень між постійним і змінним капіталом при незмінній органічній будові капіталу. Органічна будова капіталу і різні співвідношення між основним і оборотним капіталом. Відмінності в обороті капіталу і їх вплив на прибуток]..... 372—387

[6] Еклектичне поєднання у Шербюльє не сполучних між собою концепцій Рікардо і Сісмонді]..... 387—389

[Розділ двадцять четвертий] РІЧАРД ДЖОНС..... 390—441

1) *R. Jones. An Essay on the Distribution of Wealth, and on the Sources of Taxation. Part I: Rent. London, 1831* [Елементи історичного розуміння земельної ренти. Перевага Джонса над Рікардо в окремих питаннях теорії земельної ренти і його помилки в цій галузі]..... 390—404

2) <i>R. Jones. An Introductory Lecture on Political Economy, delivered at King's College, London, 27th February, 1833. To which is added a Syllabus of a Course of Lectures on the Wages of Labor. London, 1833</i> [Поняття «економічної структури нації» і спроба з його допомогою схарактеризувати різні типи суспільного устрою. Плутанина щодо «робочого фонду»].....	404—409
3) <i>R. Jones. Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations. Hertford, 1852</i>	410—441
[а) Зародок історичного розуміння капіталістичного способу виробництва в поєднанні з буржуазним фетишистським поглядом на капітал тільки як на «нагромаджений запас». Проблема продуктивної і непродуктивної праці].....	410—423
[б) Джонс про вплив капіталістичної форми виробництва на розвиток продуктивних сил. Питання про умови застосування додаткового основного капіталу].....	424—436
[в) Джонс про нагромадження і норму прибутку. Питання про джерело додаткової вартості].....	437—441

Д О Д А Т О К

ДОХОД І ЙОГО ДЖЕРЕЛА. ВУЛЬГАРНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ	445—534
--	---------

- [1] Розвиток капіталу, який дає проценти, на основі капіталістичного виробництва [Фетишизація відносно капіталістичного способу виробництва. Капітал, що дає проценти, як найповніше вираження цього фетишизму. Вульгарні економісти і вульгарні соціалісти про процент на капітал] 445—462
- [2] Капітал, який дає проценти, і торговий капітал в їх відношенні до промислового капіталу. Старіші форми. Похідні форми]..... 462—467
- [3] Відокремлення певних частин додаткової вартості у вигляді різних доходів. Співвідношення між процентом і промисловим прибутком. Ірраціональність фетишизованих форм доходу]..... 467—476
- [4] Процес закріплення перетворених форм додаткової вартості і їх все більшого відокремлення від своєї внутрішньої суті — додаткової праці. Капітал, що дає проценти, як найбільш крайній ступінь цього процесу. Апологетичний по-

гляд на промисловий прибуток як на «заробітну плату капіталіста»].....	476—493
[5] Істотна відмінність між класичною і вульгарною політичною економією. Процент і рента як конституючі елементи ринкової ціни товару. Спроби вульгарних економістів надати раціональної видимості ірраціональним формам процента і ренти].....	493—517
[6] Боротьба вульгарного соціалізму проти процента (Прудон). Нерозуміння внутрішнього зв'язку між процентом і системою найманої праці].....	517—521
[7] До історії проблеми процента. Перевага Лютера над Прудоном у полеміці проти процента. Зміна поглядів на процент у зв'язку з розвитком капіталістичних відносин]....	522—534
<i>Примітки</i>	537—558
<i>Показчик імен</i>	559—565
<i>Показчик цитованої і згадуваної літератури</i>	566—575
<i>Показчик російських перекладів цитованих книг</i>	576—577
<i>Предметний показчик</i>	578—631

І Л Ю С Т Р А Ц І Й

Перша сторінка третьої частини рукопису К. Маркса «Теорії додаткової вартості» (сторінка 753 в XIII зошиті рукопису 1861—1863 років).....	5
Перша сторінка екскурсу «Доход і його джерела. Вульгарна політична економія» (сторінка 891 в XV зошиті рукопису 1861—1863 років).....	447

К. МАРКС и Ф. ЭНГЕЛЬС

Сочинения, т. 26, ч. III

Политиздат Украины

(На украинском языке)

Здано на виробництво 12/VI 1967 р. Підписано до друку 12/III 1968 р. Формат 60×92¹/₄. Фіз.-друк. арк. 40,5. Облік.-вид. арк. 42,31. Зам. 573. Тираж 10 000. Ціна 1 крб.

Видавництво політичної літератури України.
Київ, Володимирська, 42.

Надруковано з матриць Київської книжкової фабрики №1 на Київській книжковій фабриці Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, вул. Воровського, 24.

